Tanulmányok Pápa város történetéből

A kezdetektől 1970-ig

PÁPA, 1994.

Főszerkesztő:
Dr. Kubinyi András

Szerkesztőbizottság:
Dr. Bodolay Géza
Ilon Gábor
Kövy Zsolt
Dr. Németh Zoltán
Dr. Pölöskei Ferenc

A szerkesztőbizottság titkára:
Dr. Hermann István

A rezüméket fordították:
Balogh Veronika, Fridrich Albrecht,
Gáspár Elke, Hanák Ferencné, Soós István

A tanulmányokat lektorálták:
Dominkovits Péter
Engel Pál
Gecsényi Lajos
Gyimesi Sándor
Hajdu Tibor
Kubinyi András
Lackovics Emőke
Madarász Lajos
Nádasdy Lajos
Németh Tibor
Szakács Sándor
Szakály Ferenc
Vitális György

ISBN: 963 03 3768 1

© PÁPA VÁROS ÖNKORMÁNYZATA ÉS A SZERZŐK

Szerkesztés: Jókai Mór Városi Könyvtár
Kiadja Pápa Város Önkormányzata
Felelős kiadó: Dr. Kovács Zoltán polgármester

TARTALOM

Kovács Zoltán:	**Ajánlás**
Németh Zoltán:	**Bevezető gondolatok**
Ferencz Károly:	**Pápa és tágabb környékének földtörténeti és földrajzi ismertetése**
Ilon Gábor:	**Régészeti emlékek az őskortól a honfoglalás koráig**
Haris Andrea:	**A települések halmazától a városig**
Kubinyi András:	**A középkori Pápa**
Szakály Ferenc:	**Pápa a török korban**
Bánkúti Imre:	**Pápa története a török kor végétől a szatmári békéig**
Fülöp Éva Mária:	**A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán**
Hudi József:	**Pápa város önkormányzata a 18. században**
Hudi József:	**Pápa város önkormányzata 1848/49-ben**
Somfai Balázs:	**Pápa mezőváros igazgatása 1848/49 után**
Pölöskei Ferenc:	**Pápa a polgári korszakban**
Orbán Sándor:	**Pápa negyedszázada (1945-1970)**
Ács Anna:	**Fejezetek Pápa népéletéből**
Fabinyi Tibor:	**Az evangélikusok Pápán**
Kövy Zsolt:	**A református egyház szerepe Pápa város életében**
Hermann István:	**Utószó**

Kovács Zoltán

Kedves Olvasó!

A könyv, amelyet kezében tart, s amelyet röviden igyekszem a figyelmébe ajánlani, két bevezető gondolatsort is tartalmaz: egy hosszabbat dr. Németh Zoltán, egykori tanácselnök s egy kurtábbat a mai polgármester tollából.

Talán furcsának tűnik e kettősség, mégis magától értetődő. Részben az elmúlt években felgyorsult történelmi változásoknak köszönhető ez, másrészt pedig annak, hogy egy korszerű szemléletű s új kutatásokra épülő tudományos mű máról holnapra nem készíthető el, mind a munka megszervezéséhez, mind a gondolatok formába öntéséhez hosszabb időre van szükség.

A Pápa-tanulmánykötet elkészítésének tervét annak idején még a tanács vb vetette fel, a megvalósítást azonban nem akadályozta a rendszerváltás. Amikor 1990-ben létrejött az önkormányzat, az új vezetés úgy ítélte meg, a kezdeményezés megérdemli a támogatást, hiszen amellett, hogy nemes hagyományok folytatója, hiányt pótol.

Közel 100 esztendeje már, hogy Kapossy Lucián szerkesztésében napvilágot látott az első s mindmáig az utolsó olyan Pápa könyv, amely összefoglaló igénnyel tárgyalja városunk múltját s akkori jelenét. Ez a mű ma is igen tanulságos olvasmány s avatott kalauza a városunk iránt érdeklődőknek, de érthetően sem anyagában, sem szemléletében nem helyettesíthet teljes egészében egy mai, modern kiadványt.

Ennek kíván megfelelni a most megjelent Tanulmányok Pápa város történetéből.

A szerzők tudományos felkészültsége, a szövegek és a képek színvonala egyaránt arról tanúskodik, hogy méltó folytatója a Kapossy Luciánék képviselte tradíciónak.

A tudomány igazi haszna az, ha mind többekhez eljutva közkinccsé, ilyképpen élet- és magatartásformáló erővé válik. E könyvet végigolvasva úgy látom, minden esély megvan arra, hogy általa jobban s mélyebben ismerjük meg nagy hagyományokkal rendelkező városunkat.

Azt szeretném, ha e könyv sokaknak kedves olvasmánya lenne, ha legfontosabb gondolatai az iskolai oktatásba is beépülnének. Azt hiszem, ez volna az igazi elismerése a szerkesztők és az alkotók fáradságos munkájának amiért én is köszönetet mondok s tevékenységük eredményét valamennyiük figyelmébe ajánlom.

Zoltán Kovács

Liebe Leser!

Das Buch, das Sie in Ihren Händen halten und das ich kurz Ihrer Aufmerksamkeit empfehle, beinhaltet zwei Gedankengänge: einen längeren aus der Feder von dr. Zoltán Németh ehemaliger Ratsvorsitzender und einen kürzeren aus der Feder des jetzigen Bürgermeisters.

Diese Dualität ist vielleicht seltsam und versteht sich trotzdem von selbst. Das ist einerseits der in den vergangenen Jahren beschleunigten geschichtlichen Veränderung zu verdanken, anderseits jedoch dem Fakt, daß ein wissenschaftliches Werk, was auf neuartige Betrachtungen und auf neue Forschungen baut, nicht von heute auf morgen fertiggestellt werden kann, sowohl die Organisation der Arbeit, als auch das in Form bringen der Gedanken beansprucht längere Zeit.

Die Anfertigung des Planes der Monografie von Pápa wurde noch damals vom Kommitee des Stadtrates vorgeschlagen, die Verwirklichung wurde aber von der Wende nicht behindert. Als 1990 die neue Selbstverwaltung entstand, hat die neue Leitung so entschieden, daß die Initiative zur Fortsetzung edler Bräuche Unterstützung verdient; dabei wurden jedoch die Mängel ergänzt.

Es ist schon nahezu 100 Jahre her, daß das erste und bis heute letzte Buch über Pápa in der Zusammenstellung von Lucian Kapossy erschien, welches die Vergangenheit und die damalige Gegenwart mit zusammenfassendem Anspruch erörtert. Dieses Werk ist heute noch eine lehrreiche Lektüre und ein berufener Fremdenführer für diejenigen, die sich für unsere Stadt interessieren, aber es ist verständlich, daß es weder vom Material noch von den Betrachtungen her eine heutige, moderne Ausgabe ersetzen kann. Diesem möchte die jetzt erschienene Studie über die Geschichte der Stadt Pápa entsprechen.

Zum Schluss: Dank und Anerkennung all denen Personen und Instituten, die das Herausgeben dieser Ausgabe mit selbstloser Arbeit und Mitwirkung oder mit finanzieller Unterstützung gefördert haben.

Vor allem gebührt Dank dem Selbstverwaltungsvertretungskörper der Stadt Pápa für die gesamte Aufnahme der schon früher entstandenen Initiative und für das Annehmen der edlen Angelegenheit, die den Interessen der Stadt dient.

Die Jókai Mór Stadtbücherei von Pápa hat eine herausragende Rolle bei der Vorbereitung der Veröffentlichung der Monografie und bei der Organisation der Arbeiten für die Ausgabe übernommen und absolviert, besonders in der Verrichtung der Koordinations-aufgaben, bei der Sicherung der technischen Verhältnisse ebenso, wie bei der Schaffung der persönlichen und beruflichen Voraussetzungen.

Ich wünsche den Lieben Lesern, egal mit welcher Begeisterung sie das Buch in die Hand nehmen, es ebenso mit dem angenehmen Gefühl der Genugtuung als auch im Bewußtsein neue Erkenntnisse gewonnen zu haben, wieder in das Regal zu stellen.

Németh Zoltán

Bevezető gondolatok

Tisztelt Olvasó!

Minden ember él, lakik és rendszerint dolgozik is valahol. Minden jóérzésű, humanista gondolkodású ember szereti és megbecsüli lakóhelyét, és szívesen alakítja közvetlenebb és távolabbi környezetét. Olyanná szeretné formálni, ahol kellemes érzések töltik el, megtalálja saját és családja boldogulását.

Különösen ilyen hely az a település, ahol született, ahol él, ahová kellemes és fájó emlékek fűzik, vagyis ahol valóban jól érzi magát. A települési kötődés érzelmi szálai által válik az egyszerű, puszta lakóhely bensőséges, nyugodt és meghitt otthonná.

Nekünk, akik itt születtünk, vagy egyszerűen csak hosszabb-rövidebb ideje itt élünk, Pápa minden más településnél szebb és kedvesebb.

Az ember természetes igénye, hogy szülőhelyét, lakóhelyét, egyszóval szűkebb vagy tágabb környezetét a lehető legjobban megismerje. Hiszen ez az ismeret válik anyagi erővé, adott esetben és időben cselekvésben is megnyilvánuló igazi városszeretetté. Olyan aktivitássá, amely - ha lehetséges és szükséges - anyagi és szellemi áldozatvállalásra is serkent, még nehezebb időszakokban és rosszabb körülmények között is.

Ehhez a megismeréshez nélkülözhetetlen a történelem felhasználása, a múlt feltárása, az adott település keletkezésének, fejlődésének, a változásokkal együttjáró kudarcoknak és sikereknek a számbavétele. Mert tudnunk kell: „a múltat be kell vallani”, mivel múlt nélkül nincs igazi jelen és biztató jövő sem.

A város jobb megismerését szolgálja ez a kiadvány is, amely az elhatározástól a megjelenésig széles körű szervező és alapos előkészítő munka eredményeként látott napvilágot.

Pápa, ez a Bakony lábainál és a Kisalföld találkozásánál létesült, ma közel 35.000 lakost számláló ősi, hányatott múltú és a jelenével dacoló kedves kisváros ma is folytatja elmaradottságából, a felzárkózás nehézségeiből és a modern kor szükségleteiből eredő ellentmondásos életét. Büszke arra, hogy megtartotta és továbbfejlesztette örökölt és megszerzett értékeit. A nehéz időszakokat átvészelve öntudatosan és egyre magabiztosabban perel a jelen küzdelmes és gyötrelmes nehézségeivel.

Ez a városunkról szóló legújabb, egyben átfogó jellegű és összegző kiadvány több szempontnak és érzékelhető szükségletnek, továbbá valós követelménynek igyekszik megfelelni. Hogy ez milyen módon és mértékben sikerült, azt döntse el majd a kedves érdeklődő Olvasó.

Amikor Pápa város állami vezető testülete 1989-ben elhatározta egy korszerű, a mai követelményeknek megfelelő, a város ősi, dicső múltjához, küzdelmes jelenéhez és remélhetőleg ígéretes jövőjéhez illő és méltó kiadvány elkészítését, tudta, hogy nehéz lesz az ismert, ezirányú várakozásoknak megfelelni. De tisztában volt azzal is, hogy ez a nagy jelentőségű vállalkozás csak megfelelő előkészítő munka és színvonalas szervező-szerkesztő tevékenység eredményeként valósítható meg.

Ennek a munkának a koordinálására, az egyes részfeladatok összehangolására alakult meg a tanulmánykötet elkészítését és kiadását gondozó szerkesztőbizottság. Ezt olyan személyekből sikerült összeállítani, akik nemcsak ismert és elismert szaktekintélyei választott és vállalt

témakörüknek, az adott történelmi korszaknak és tudományágnak, hanem egyúttal valamilyen korábbi vagy mai kapcsolattal és hasznosítható előismerettel, nem utolsósorban érzelmi kötődéssel is rendelkeznek a város iránt. A szerkesztőbizottság a technikai előkészítés során gondoskodott a szerzőgárda kiválasztásáról és felkéréséről, az anyagi feltételek megteremtéséről, az egyes részfeladatok ütemezéséről és a kiadás, megjelentetés végső határidejének meghatározásáról. A tartalmi előkészítés tekintetében kialakította a kötet gondolati alapelveit, egységes koncepcióját és a szerkesztés követendő módszereit.

Ennek során alapvető követelmény volt olyan egységes koncepció meghatározása, amely az egyes témakörök összekapcsolását segíti elő. Az esetleges felfogásbeli különbségek ugyan elkerülhetetlenek, mert ezek az egyéniségből fakadóan természetesek, de remélhetőleg nem jelentenek feloldhatatlan ellentmondást.

A szerkesztőbizottság fontos feladatának tekintette a kiadvány megjelentetésének célját is meghatározni. Ez abban foglalható össze, hogy a város rendelkezzen egy átfogó, komplexitásra törekvő, a legújabb kutatások eredményeit magába foglaló, a tudományos igényeket is kielégítő, a mai kor követelményeinek megfelelő, de ugyanakkor az olvasmányosság és a közérthetőség, ezzel egyidejűleg a szakszerűség szempontjainak is eleget tevő kiadvánnyal.

Indokolttá és aktuálissá tette a mű megjelentetését az a körülmény is, hogy Pápa városról átfogó jellegű, összefoglaló kiadvány legutoljára 1905-ben, közel 90 évvel ezelőtt jelent meg. Ennek összeállítása és szerkesztése Kapossy, a tudós és jeles kollégiumi tanárnak, a pápai Jókai Kör akkori főtitkárának az érdeme; legújabb kiadásban a Jókai Mór Városi Könyvtár gondozásában 1989-ben jelent meg.

A „Pápa város egyetemes leírása” címmel megjelent alkotás olyan jeles szerzői gárda munkája, amely a századforduló és századelő idején össze tudta foglalni mindazokat az eredményeket és ismereteket, amelyek akkor elérhetőek voltak és rendelkezésre álltak.

Időközben kisebb tanulmányok és összeállítások, a város történetének, múltjának-jelenének és fejlődésének egy-egy szeletét feldolgozó kiadványok ugyan jelentek meg (pl. útikönyvek, műemlékvédelem, a Pápai Kollégium története stb.), de ezek csupán bizonyos rész vagy réteg, illetve esetleg meghatározott, különleges igények kielégítését szolgálták.

Ez a kötet a dicső elől nyomdokába kíván lépni, folytatója szeretne lenni annak a hagyománynak, amely időközönként összefoglalja és az érdeklődők rendelkezésére bocsátja a város történetét a legújabb kutatások tükrében. Egyben feldolgozza és bemutatja a fejlődés legfrissebb eredményeit, a várospolitika aktuális feladatait, sikereit és nehézségeit. Ugyanakkor nem kívánja újra összefoglalni és megismételni az elődműnek azokat a részeit és megállapításait, amelyek időtállóak és ma is érvényesek.

A kiadvány érvényesíteni kíván néhány újszerű követelményt és megközelítési szempontot is. Ilyen például a szemléletességre való törekvés, ahol lehetséges és indokolt, a képi megjelenítés vagy az egyéb illusztráció. A kötet törekszik az egyes történelmi korszakok és részterületek szerinti teljességre, noha ezen szándék valóra váltása különböző okból alapvetően történettudományi művek, várostörténeti monográfiák esetében elkerülhetetlen kitérőkkel jár az egyes kapcsolódó tudományterületek irányában.

Időben magába foglalja a város történetét az őskortól a közelmúltig, illetőleg szinte napjainkig. A területi határokat tekintve pedig felöleli a korábbi három városrész 1842-es összevonásával és a három csatolt község Borsosgyőr 1973., Kéttornyúlak 1977. és Tapolcafő 1982.) beolvasztásával kialakult közigazgatási, települési, területi egységet. Természetesen a szükséges esetekben és elkerülhetetlen mértékben kitekintést ad Pápa szorosan vett közigaz-

gatási határain túlra, vagyis a város közvetlen környékére, illetőleg a hajdani pápai járás területére is.

A tanulmánykötet szerkezetében és tartalmi tagoltságában átíveli a település keletkezésétől a mai Pápa arculatának kialakulásáig terjedő hosszú történelmi időszakot.

A földrajzi bevezetés a település elhelyezkedésének bemutatása mellett taglalja azokat a körülményeket, amelyek e térségben az ember letelepedését elősegítették. Választ ad arra, milyen természeti viszonyok játszottak közre abban, hogy ezen a területen település alakulhatott ki. Megkísérel felelni arra is, hogyan alakult a táj és az ember kapcsolata, miként változott egymás kölcsönhatásában a települési környezet.

A következő fejezetében érzékelhetővé válik az a hosszú folyamat, amelynek során a települések egyszerű halmazából kialakult maga a város. A várossá válástól a település különböző történelmi korszakain át tárgyalja a mű a város küzdelmes életét. Ez az őskortól a honfoglalásig tartó, a középkori, a török kori, a barokk, a reformkori, a dualizmus alatti, a két világháború közötti és az ún. „szocialista" időszakot öleli fel. A város életében és fejlődésében mindig jelentős szerepet játszottak a különböző egyházak. Ezt a szerepet igyekeznek bemutatni a református és az evangélikus egyházról szóló fejezetek.

Végezetül, újszerű megoldásként, egyben korszerű megközelítésben foglalkozik a kiadvány a város fejlődésével, amikor azt az első és második önkormányzati periódus kereteibe ágyazva tárgyalja.

Tisztelt Olvasó!

A város nem különálló szigetként, esetleg előkelő idegenként, hanem az ország, de különösen a dunántúli tájegység szerves részeként kapcsolódott az ország életébe. Volt időszak, amikor kifejezetten meghatározó és elöljáró szerepet vállalt és viselt hazánk több évszázados történelmében.

Ezek az időszakok nemcsak egyszerűen összekapcsolták a város és az ország sorsát, hanem kölcsönös kihatásaikban gyakran jelentősen befolyásolták is azt.

Ennek ékes bizonyítéka, hogy nem kerülték el a várost hazánk történelmének viharos, de jelentős eseményei sem. Valamilyen módon és mértékben a legtöbbször benne volt az ország lüktetésében és vérkeringésében. Gondoljunk csak arra, hogy pl. Zsigmond király 1401-ben itt tartott főúri gyűlést, vagy a török hadak két esetben is itt jártak, 1543-ban ostrom alá vették, majd 1594-ben elfoglalták a várost. Ezt az országos szerepet igazolja továbbá Pápa részvétele II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában vagy Napóleon hadainak megjelenése a városban 1809-ben.

Pápa kivette részét az 1848-49-es szabadságharcból is. Különösen emlékezetes az 1849. június 27-én lezajlott, Kmetty György által vezetett ihászi csata.

A város szellemisége folytán a történelem során - de különösen a 19. században - mindig jelentős szerepet töltött be az ország életében. A reformkorban hazánk egyik eszmei központjává vált. Az itt zajló szellemi élet virágzása a „Dunántúl Athénjává" emelte Pápát (Képző-társaság, Református Kollégium szellemisége, Bencés Gimnázium, iskolai, tanügyi reformok stb.). Hatása úgy is kisugárzott a város falain túlra, hogy számos kiválóságot, tudóst, művészt, írót, költőt, politikust és más közéleti személyiséget adott az országnak.

A későbbi időszakokat (századforduló, I. világháború, Horthy-korszak, 1945, kommunista rendszer) a város hősiesen átvészelte. Ezeket az ellentmondásos időket a fejlődés és a pangás kölcsönös váltakozásai jellemezték. Különösen fájó, a város számára szinte érthetetlen és elviselhetetlen volt az a mellőzöttség, amely az 1950-es évektől közel negyedszázadig tartott Pápa életében. Emiatt a város fejlődése a II. világháború utáni gyors magához térés és reménytkeltő elindulás után az ún. „fordulat évét" követően teljesen megtorpant. Erre az időszakra esik az a szellemi elszegényedés is, amely különösen a több évszázados Református Kollégium 1952-es megszüntetésével, valamint a Tanítóképző 1958. évi Győrbe való áttelepítésével következett be.

A város lemaradása az ipari fejlődésben hátrányosan hatott az általános fejlődésre is. Ez sajnos vagy szerencsére azzal az előnnyel járt, hogy Pápa meg tudta őrizni a „Belváros műemléki jellegét" és harmonikus, rá jellemző városképét. A város megmaradt arculata jelenti ma is Pápa jellegzetességét, amelynek megtartása és további gazdagítása a jelen és a jövő fontos feladata.

Tisztelt Olvasó!

A szerkesztőbizottság tudatában van annak, hogy akármilyen gondos előkészítő és szervező munkát, bármilyen szerzői és szerkesztői teljesítményt, továbbá reálisnak nevezhető szükségletet kielégítő alkotást hoz létre, az sohasem lehet teljes. De amennyiben az erre vonatkozó szándék nemes, az igyekezet tiszteletre méltó volt, akkor a fáradozás nem lehetett hiábavaló, és az eltöltött idő, valamint a befektetett szellemi és anyagi ráfordítás mindenképpen megtérül. Ez a kötet olyan vállalkozásnak tekinthető, amely megkísérelte a lehetetlenben az elérhető lehetségest megtalálni és megvalósítani.

Befejezésül: köszönet és elismerés illeti mindazokat a személyeket és szervezeteket, akik és amelyek a jelen kiadvány megjelentetését önzetlen munkájukkal és közreműködésükkel vagy anyagi támogatás biztosításával elősegítették.

Különösen köszönet illeti Pápa város Önkormányzati Testületét a már korábban indult kezdeményezés teljes felkarolásáért és a város érdekeit szolgáló nemes ügy magáévá tételéért.

Kiemelkedő szerepet vállalt és végzett a monográfia megjelentetésének előkészítésében és a kiadás munkálatainak megszervezésében a pápai Mór Városi Könyvtár. Különösen a koordinációs feladatok ellátásában, a technikai körülmények biztosításában, valamint a személyi és szakmai feltételek megteremtésében.

Kívánom a Kedves Olvasónak, hogy amilyen érdeklődéssel veszi kezébe e könyvet, ugyanúgy a megelégedettség kellemes érzésével és az ismeretgyarapodás hasznos tudatával helyezze vissza polcára.

Kívánom végül, hogy eme legújabb kiadvány segítse elő a jó értelembe vett lokálpatriotizmus erősödését a város iránt, és serkentsen további áldozatvállalásra Pápa teljes megújulása és felvirágzása érdekében.

Zoltán Németh

Gedanken zur Einführung

Sehr geehrte Leser!

Jeder Mensch lebt, wohnt und arbeitet gewöhnlich auch irgendwo. Jeder gutgläubige, human denkende Mensch liebt und ehrt seinen Wohnort und gestaltet gern seine nähere und weitere Umbebung. Er möchte sie so formen, daß er von angenehmen Gefühlen durchdrungen wird und dort sein eigenes und das Glück seiner Familie findet.

Für uns, die hier geboren wurden, oder einfach nur seit kürzerer-längerer Zeit hier leben, ist Papa schöner und lieber als alle anderen Ortschaften.

Diese Ausgabe dient zum Zweck des besseren Kennenlernens der Stadt, welche vom Beschluss bis zum Erscheinen als Ergebnis einer breitumfassenden Organisations und gründlicher Vorbereitungsarbeit entstand.

Diese, von unserer Stadt handelnde, neueste und zugleich umfassende und zusammenfassende Ausgabe bemüht sich, mehreren Gesichtspunkten und wahrnehmbaren Notwendigkeiten, weiterhin realen Anforderungen zu entsprechen. In welcher Form und welchem Maß uns dies gelungen ist, sollen dann die lieben, interessierten Leser entscheiden.

Die Ausgabe möchte einige neue Anforderungen und Annäherungspunkte zur Geltung bringen. So zum Beispiel das Streben zur Veranschaulichung und wo dies mőglich und begründet ist, zur bildlichen Darstellung oder sonstigen Illustrationen. Der Band ist um die Vollständigkeit der einzelnen geschichtlichen Zeitabschnitte und Teilgebiete bemüht. Grundlegend macht im Fall der stadtgeschichtlichen Monografien das geschichtswissenschaftliche Werk unvermeindliche Umwege in die Richtung der einzelnen verbindenden Wissenschaftsgebiete. Zeitlich umfasst der Band die Geschichte der Stadt von der Urzeit bis zur jüngsten Vergangenheit beziehungsweise bis zu unseren heutigen Tagen. Die Gebietsgrenze betreffend umfasst er die früheren drei Stadtteile, die im Jahre 1842 zusammengefasst wurden, und die aus den drei beigefügten Gemeinden (Borsosgyőr 1973, Kéttornyulak 1977 und Tapolcafő 1982) entstandene Verwaltungs-, Siedlungs- und Gebietseinheit. Natürlich gibt er auch in notwendigen Fällen und unvermeindlichem Maße einen Ausblick über die genau genommenen Verwaltungsgrenzen von Pápa hinaus bzw. auf die unmittelbare Umgebung der Stadt und auch auf des Gebiet das ehemaligen Kreises Pápa. Die wissenschaftliche Vorbereitung der Autoren, das Niveau der Texte und der Bilder zeugen gleichzeitig davon, daß das Buch eine würdige Fortsetzung der von Luciane Kapossy vertretenen Tradition ist.Der wahre Nutzen der Wissenschaft wurde erreicht, wenn das Buch zur Mehrheit gelangt, zum Allgemeingut und so zur lebensgestaltenden Kraft wird. Beim Durchlesen dieses Buches sehe ich, daß alle Möglichkeiten vorhanden sind, durch dieses Buch die Stadt mit ihren Traditionen besser und gründlicher kennenzulernen. Ich möchte, daß dieses Buch für viele zur gern gelesenen Lektüre wirdund die wichtigsten Gedanken auch in den Schulunterricht eingebaut werden.

Ich glaube, dies wäre eine wirkliche Anerkennung für die Autoren und deren mühselige Arbeit - wofür auch ich meinen Dank ausspreche und ich empfehle Ihnen allen die Ergebnisse ihrer Tätigkeit.

Ferencz Károly

Pápa és tágabb környékének földtörténeti és földrajzi ismertetése

A görög eredetű monográfia szó valamely körülhatárolt tudományos kérdést, várost vagy területet részletesen, a teljesség igényével tárgyaló nagyobb terjedelmű leíró munka.

Célja, hogy tárgyával kapcsolatosan megírja és így egy helyen megörökítse - mindazokat a történelmi és jelenkori mozzanatokat, amelyek megjelenése időpontjáig az eddigi tudásunk szerint végbementek.

Ezek a mozzanatok minden esetben a Földön, az Univerzum egyik bolygóján - ahol élünk - játszódtak és játszódnak le, így elsőként ezzel a kérdéssel kell foglalkozni, illetőleg leírni azt, hogy hogyan alakult ki az a kis terület a Föld felületének azon a kis pontján, amivel Pápa és tágabb környékének monográfiaszerű leírása foglalkozik.

Ahhoz, hogy Pápa és tágabb környékének mai geológiai felépítését és földrajzi vonatkozásait megismerjük, vissza kell idézni röviden a Föld egész arculatának földtörténeti változásait.

A földtörténeti idők folyamán a Föld felületén, annak gáz halmazállapotától napjainkig hatalmas változások mentek és mennek végbe. A gáz halmazállapotot a kihűlés folytán a szilárd földkéreg kialakulása és a víz kiválása követte. A kihűlés zsugorodással járt együtt. A megkisebbedett Föld korábban megszilárdult kérge ráncos felületté vált, így hegyek és völgyek keletkeztek. Az így kialakult kéreg sem maradt nyugalmi állapotban. A külső és a belső erők hatására ma is állandó mozgásban van. A tengerekből kiemelkedő őskontinensek kisebb táblákra szakadoztak, a mélyebb részeken még meg nem szilárdult aljzatban (SiMa) úsztak és úsznak. Egyesek közeledtek egymáshoz és egyesültek, mások szétszakadtak és eltávolodtak egymástól, vagy torlódó jégtáblák módjára egymás alá vagy fölé buktak (lemeztektonika). Az ilyen kontinens- és lemezvándorlások következtében változtatták helyüket az őstengerek is. Ezek a kéregmozgási folyamatok rendkívül lassan (évente centiméteres nagyságrendűek), de napjainkban is folytatódnak. A kontinentális földrengések nagy részét is ezek a folyamatok idézik elő az esetben, ha az egyes táblák között (különösen a nagy hegységszerkezeti törések mentén) feszültségek halmozódnak fel. A feszültségek kioldása okozza egy bizonyos területen a földkéreg kisebb-nagyobb megrázkódtatását.

A mai Európa területét a paleozoikum végétől az alpi-kárpáti hegységrendszer felgyűrődéséig a Tethys őstenger borította. Az őstenger kelet felé egészen Hátsó-Indiáig terjedt ki. A kéregmozgások hatására üledékeiből gyűrődött fel nagyrészt a Kárpátok hegyvonulata, majd alakult ki az európai szárazulat.

A miocén geológiai kor közepén a kéregmozgások folyamán az alpi hegylánc déli oldalán egy hatalmas medencerendszer keletkezett, amit a tortonai emeletben a Bádeni-tenger töltött ki. Ebben az időben az alpi hegylánc északi oldalán a Tethys-tenger maradéka, a Paratethys helyezkedett el. A Paratethys-tenger a későbbi kéregmozgások hatására, a szarmata korszak elején lefűződött a világtengerekről. Az édesvizet szállító folyók lecsökkentették a sótartalmát, és így egy félsós vízű (brakvízű) beltó alakult ki.

A későbbi Pannóniai-beltó akkor jött létre, amikor egy óceáni kéreglemez az alpi hegylánc alá bukott, és azt még jobban megemelte. Az alpi hegylánc fokozatos emelkedése eredményezte, hogy a Pannóniai beltó medencéje is lefűződött a Paratethysről. Így alakult ki véglegesen a Pannóniai-beltó medencéje, amit a mai elnevezéssel a Kárpátok, az Alpok és a Dinári-hegység vesz körül. Ezt a medencét sok millió éven keresztül víz töltötte ki. A Pannóniai-beltó számos

öblöt alkotott. Öblei messze benyúltak a tavat körülvevő hegyek közé. Keskeny szoroson keresztül érintkezett a mai Bécsi-medencével is, de számos helyen hatolt be a mai Magyar-középhegység hegyei közé, valamint az Erdélyi-medencét is kitöltötte. Területén a ma létező és külön neveket viselő hegységek sziget- vagy félszigetként emelkedtek ki. Ilyen külön szigetet alkotott a mai területén levő Kőszegi-hegység, a Mecsek és a Villányi-hegység. A Dunántúli-középhegység a Bakony hegységet is beleértve félszigetként emelkedett ki a tó vízéből. Ez utóbbitól északnyugatra a mai Kisalföld területe - beleértve Pápa és közvetlen környékét is - a Pannóniai-beltó egyik legnagyobb öbölrészét képezte.

Ezen a nagy öbölrészen azáltal, hogy a litoszféra alsó része beleolvadt a SiMax-ba, az eredeti kéreg megvékonyodott, így a tóban nagy mélységek alakultak ki. Ennek következtében a Pannóniai-beltó mélysége több ezer méteres lehetett. A hajdani medencét legnagyobb részt a Pannóniai-beltó üledékei töltik ki. A medencét körülvevő hegyek kőzeteinek felaprózódott, elmállott anyagát a tóba ömlő folyók szállították hosszú időn keresztül a medencébe mindaddig, amíg az teljesen fel nem töltődött. Ezeket a nagy rétegvastagságokat elérő, főleg agyagos-homokos, kavicsos képződményeket nevezzük ma pannóniai üledékeknek. Ezeket nagy rétegvastagságuk és egymástól eltérő kőzetkifejlődésük miatt a földtudomány két emeletre tagolja: megkülönböztet alsó és felső pannóniai képződményeket.

A medence további feltöltődése kisebb mértékben a későbbi fiatal pleisztocén korban, valamint a jelenkorban, a holocén korban is folytatódott, illetőleg folytatódik. Ezek a kis rétegvastagságot kitevő üledékek takarják ma a nagy rétegvastagságot elérő pannóniai üledékeket.

A mai Kisalföld területén lemélyített mélyfúrásokból megtudhattuk azt, hogy a medence területén nagyjából délnyugat-északkeleti irányú lépcsőzetes süllyedékek és kiemelkedések ismeretesek.

A kristályos alaphegységet alkotó alpi kőzetek Sopron és Kőszeg környékén ma is a felszínen vannak. Északnyugatról délkelet felé haladva ezek a Répcevonal mentén a mélybe süllyednek, majd ettől kissé keletre, Mihályi térségében a mai felszínt el nem érő boltozat formájában újból kiemelkednek. Délkelet felé a Rábavonal mentén újra lesüllyednek. A Rábavonaltól délkeletre a mezozóos alaphegység uralkodóan karbonátos kőzetekből álló vonulatai alkotják a medence aljzatát, majd a Bakony-hegység északnyugati peremén és Ugod térségében mészkövek formájában újra a felszínre kerülnek. Ezeket a medencealjazatot képviselő, mélyen települő kőzeteket a miocén korban számos, az izzón folyó magmából feltörő kőzet törte át. Ezek egy része nem tudott a felszínre kitörni, így a már említett tengeri üledékek közé bepréselődve a mélyben merevedett meg a magma. Ezt azért érdemes megemlíteni, mert Pápa térsége alatt is ilyen, a mélyben megmerevedett lávából keletkezett kőzetet értek el a mélyfúrások.

Ezzel szemben számos kitörés a felszínre jutott, és itt vulkáni kúpok formájában merevedett meg a felszínre kiömlő láva. Ilyen vulkáni képződmények vannak Pápa környékén is, hogy csak a Somló- és a Ság-hegyet említsük.

Ezek után, hogy Pápa és közvetlen környékének idősebb földtörténeti és geológiai kialakulását vázlatosan ismertettük, rá kell térni a fiatal geológiai időkben keletkezett és ma a felszínen előforduló kőzetek kialakulására. Ezek azok a földtani képződmények, amelyek már bőséges életteret biztosítottak a növény- és állatvilág mai kialakulásához. Erre az időszakra esik az emberré válás korszaka is. Ezzel indul el egy olyan folyamat, amikor a földfelszín kialakításában a természeti erőkön kívül beavatkozásával már az ember is részt vesz.

A Kisalföld és így Pápa térségében is a felszínen található üledékes kőzeteket főleg az Ős-Duna rakta le a pleisztocén korban. Erre az időszakra esik a 600 ezer évesre becsült európai jégkorszak, ami ugyancsak kivette részét hazánk területén is a durva és finomszemcsés üledékes kőzetek lerakódásaiban.

A jégkorszakok több tízezer évre terjedő egyes szakaszait Európa területén általánosan négy periódusra osztják fel. Ezek: a Würm, Riss, Mindel és Günz. Újabban a tudomány egy ötödiket is feltételez, és ezt Dunai-nak nevezik.

A jégkorszakok kőzetátformáló tevékenységüket a pleisztocén geológiai korban fejtették ki. A jégkorszakok idején Magyarország területét jégpáncél már nem borította, de az lehúzódott egészen a Kárpátok vonaláig. A jégkorszakokat a hidegebb és melegebb, nedves és száraz időszakok váltogatták. Ezek voltak a meleg és hideg, majd száraz és nedves időszakok váltakozásai. Tudományosan ezeket glaciális és interglaciális időszakoknak nevezik.

A melegebb időszakok beálltával az északi féltekét és a területének északi részét borító jégpáncél olvadni kezdett. Az ezekből keletkező hatalmas víztömegek nagy sebességgel zúdultak le a Kárpátok lejtőin. Nagy sebességük elég erős volt ahhoz, hogy a jégpáncél csúszó mozgásával felaprózott kőzetdarabokat maguk előtt görgetve nagy távolságokra elszállítsák. Ekkortájt hatalmas, több ágra szakadó ősfolyó volt a Duna. Folyásiránya a mai Kisalföldön keresztül a Dráva-árok süllyedéke felé tartott. Pápa térségében ezek a hatalmas vízfolyások lepusztítási és lerakódási folyamatokat idéztek elő. A lerakódási folyamatokban nagy szerepe volt a kavicslerakódásoknak. A Kárpátok lejtőin lezúduló hatalmas vízfolyások a síkságra érve elterültek, így elveszítették nagy sebességüket, a nagyobb kőzetdarabokat nem tudták tovább szállítani, így egyes helyeken hatalmas törmelékkúpok alakultak ki. Az ősfolyók a törmelékkúpokat megkerülve több ágra szakadtak, ami mederváltozásokat idézett elő. A jégkorszakok éghajlati váltakozásainak megfelelően a folyók vízhozama is változott. Az erősebb vízfolyások által szállított és lerakott törmelékeket a még erősebb vízfolyások újra mozgásba hozták. Így ez az anyag áthalmozódott. Ezért találjuk ma a felszínen a legkülönfélébb településekben ezeket az üledékeket.

A felszínen vagy közvetlenül a felszín alatt található durva és finomszemcsés homok keletkezése eltér az említett kavicsok lerakódásaitól. Ezek lerakódásai az utolsó jégkorszakok száraz periódusaira tehetők. A melegebb időszakok beálltával a jégpáncél teljesen eltűnt, így lecsökkent a folyók vízszállítása. Energiájuk már csak arra volt elég, hogy az egészen finom kőzetszemcséket szállítsák tovább és rakják le. A teljes szárazidőszak beálltával ezeket a felszínen szélviharok barkánok formájában rakták le. Sokszor az így lerakott üledékek sem maradtak meg eredeti formájukban. Újabb nedves periódusok alkalmával a kisebb-nagyobb vízfolyások kikezdték a korábbi lerakódásokat újabb kisebb-nagyobb völgyeket vágtak a lerakódott üledékekben. Ennek következtében az anyagok is összekeveredtek, így nem egységes összetételűek. A különféle földtani ciklusoknak megfelelően települési viszonyaik is különfélék. Így ismeretesek ferdén, redősen vagy átbukó redősen települő üledékek is. Így alakultak ki azok a domborzati formák is, amelyekkel Pápa környékén ma találkozunk.

A pleisztocén kezdetén a még mindig dél felé folyó Ős-Duna és mellékágai - ha kisebb mértékben is - folytatták a hordalék lerakását. Későbbi kéregmozgások hatására az Ős-Duna megváltoztatta folyási irányát, és a mai folyásirányát foglalta el. Ugyancsak ezek a későbbi kéregmozgások hozták létre a mai Rába-völgyet. Az ebben folyó Ős-Rába már a Grázi-medencét körülvevő hegyek törmelékeit szállította. Ezekből alakultak ki a Pápa és környékén található kavicsteraszok.

A folyóvízi lerakódásokon kívül a teljesség kedvéért meg kell említeni az atmoszferikus lerakódásokat is. Ide az ugyancsak a pleisztocén korban keletkezett és a levegő hulló porából kialakult lösz tartozik. Ha szárazföldre hull és rakódik le, akkor szárazföldi, ha vízben rakódik le, infúziós löszről beszélünk. Az előbbi rétegzetlen, az utóbbi rétegzett. A szárazföldi löszt csigák, Hélixek, Pupák stb. feloldódó meszes vázai összecementálják. Ezért állékony, meredek falakat formál. Helyenként az ilyen képződmények előfordulnak Pápa környékén is.

A pleisztocén geológiai kor után a holocén kor következik. Ebben napjaink földtani folyamatai játszódnak le. A pleisztocén és a holocén korban a földfelszíni képződményeket már nemcsak a geológiai erők, hanem a rajta megtelepedett növény- és állatvilág is képes átformálni. A növény gyökerei a talajban vannak. Élete során a lombozatának váltásával a földre hulló levelek elkorhadnak, bemosódnak a talajba, és azt humuszgazdaggá teszik. Elhalásával ezt a célt szolgálják a talajban levő gyökerei is. Így válik a terméketlen talaj a felszíntől lefelé 0,5-1,5 m-ig vagy még mélyebben termékennyé, vagyis termőfölddé.

A pleisztocén geológiai korra esik a legjelentősebb evolúciós esemény, az emberré válás folyamata is. A pleisztocén kor növény- és állatvilágának arculata már a maihoz hasonló volt. Amikor az ősember felvette az első követ a földről és azt szolgálatába állította, akkor már nemcsak a földtani erők, de az ember is beavatkozott és napjainkig mind jobban beavatkozik a természet arculatának alakításába. Pápa és közvetlen környékén is az emberré válás idején még az ősvadonok uralkodtak. Zabolátlan folyók, patakok szelték át a vidéket, a kiemelkedő dombokat és halmokat mocsarak és ingoványos területek vették körül. A kőkor embere elsősorban ezeken a területeken találta meg életfeltételeit. A mocsarakban úszó fatörzseken közlekedett, eleinte csigákat, kagylókat, rákokat gyűjtögetett, majd amikor a nyilat is használta, a tiszta, átlátszó vízben mozdulatlanul lélegző halakra ezzel vadászott. Nagyobb vadakat, mint pl. az ősszarvas, csak úgy tudott elejteni, ha a mocsárba, nádasba hajtotta. Ott az elakadt állat életét dobókövekkel, kőbaltákkal oltották ki. Később vadjáratokon készített vermekkel fogta meg a nagyobb vadakat. Akkoriban a legkeményebb és kézhez illő szerszám készítésére a szarvas agancsa felelt meg a legjobban. Tűzkő szerszámait is ezzel pattintotta. Gyümölcsöket erdős, bokros részeken szedett össze. Eleinte barlangokban lakott, ahol barlang nem volt, ott a mocsarakból és ingoványos területekből szigetként kiemelkedő dombtetőkre települt, itt kövekből, ágakból rakott össze magának menhelyet. Az ilyen dombtetők, tőzegláp területek a régészeknek ma is paradicsomai.

Amíg a kőkorszaktól napjainkig az emberi kultúra hatalmas változáson ment keresztül, addig a természetben az 1700-1850-es évekig nem sok változás történt. Ebben az időszakban még Pápa és közvetlen környékén mocsarak és ingoványos területek uralták a vidéket. Munkagépek hiányában a csak kézi és állati erővel rendelkező ember természetátalakításra nem is gondolhatott. A forradalmi átalakulást a gőzgép, majd később a belső égésű motorok megjelenése tette lehetővé.

Ettől az időtől kezdve Pápa és közvetlen környékének természeti arculata teljesen megváltozott. Ahhoz, hogy ezeket a változásokat megértsük, foglalkoznunk kell elsősorban Pápa és közvetlen környékének hidrogeológiájával (vízföldtanával). Előzetesen tudni kell, hogy a város és közvetlen környékén levő pannóniai rétegek általában vízszegények, főleg agyagos képződmények. Ez az oka annak is, hogy ezen a területrészen természetes források nem találhatók. Tudni kell azt is, hogy ez a területrész a Marcal vízgyűjtő területéhez tartozik. A domborzati viszonyoknak megfelelően hajdan a Bakony-hegység peremétől délkelet-északnyugati irányban lefolyó több állandó és időszakos vízfolyás létezett. Ilyen volt elsősorban a Tapolca patak, majd a Séd, Gerence stb.

A pápai vár egykorú fametszetes képeinek tanúsága szerint a mai Tókertváros és a Várkert déli részén sással-náddal benőtt mocsaras tó terült el. Hogy ezt az akkor létező mocsaras tavat maga a természet alakította-e ki, vagy később várvédelmi célból emberi munka hozta-e létre, nem tudjuk. Minden valószínűség szerint szerepet játszottak ebben a természeti adottságok. Ezek a hajdani mocsaras, lápos területek szoros kapcsolatban voltak a Marcal két oldalán elterülő hatalmas mocsaras területekkel. Megszűnésük akkor kezdődött, amikor az 1771-ben végbevitt nagy folyószabályozási munkálatok elkezdődtek.

A Pápa és környékén említett vízfolyásokat, tavakat és mocsarakat a területtől délkeletre levő Bakony hegység peremén feltörő karsztforrások látták el vízzel. Ezek között a legnagyobbak Tapolcafő forrásai voltak. Ez utóbbiak látták el elsősorban a Tapolca patakot vízzel.

A Bakony-hegységnek ezen a részén dolomitok és mészkövek vannak. Köztudott, hogy ezek a karbonátos kőzetek tele vannak repedésekkel. A reájuk hulló csapadékvizeket ezek a repedések levezetik a mélyebb szintekre, ahol a vizek mint egy medencében tárolódnak. A víz csak úgy jön újra a felszínre, ha teljesen feltöltődnek, és ott, ahol legelőször elérik a felszínt, források alakjában kicsordulnak. Vízutánpótlódásukat a vízgyűjtő területükre hulló mindenkori csapadékokból kapják, és mennyiségüket is a csapadékviszonyok szabályozzák. Csapadékosabb időkben több, csapadékszegény időkben kevesebb vizet szolgáltatnak. Évezredeken keresztül mindig megvolt a kialakult természetes egyensúly mindaddig, amíg az emberi beavatkozás folyamatosságukat meg nem szüntette.

Az is köztudott, hogy a Bakony-hegység bauxitkészlete ezekben a karsztvíztároló természetes medencékben foglalt helyet. Ezek gyakorlatilag víz alatt voltak. Kitermelhetőségük érdekében a vizet szivattyúkkal a bauxit fekü kőzetéig le kellett szívni. Ez a hosszú éveken át tartó bányászkodás azt eredményezte, hogy a természetes víztároló medencében a tárolt karsztvíz szintje fokozatosan mélyebbre süllyedt, mint ahol a peremi vetők mentén felszínen levő kicsordulási szint volt. Így amikor a vízszint mélyebbre került, a karsztforrások szinte napokon belül elapadtak, ezért nem tudták táplálni a belőlük induló patakokat. Ez okozta azt a katasztrófát, hogy ma Pápa és környékén a patakok nem szállítanak vizet. Ami a környékbeli nádasok és lápos területek megszűnését illeti, ahhoz is nagyban hozzájárult a patakok elapadása, de ezt lényegesen befolyásolta az egész völgyének épített csatornákkal való lecsapolása.

A tapolcafői források újra feltörését egyelőre csak remélni lehet. Ehhez szükség van arra, hogy minden olyan bányászat megszűnjön a Bakony hegység területén, ami a bányavágatokból vizet emel ki. Akkor is évtizedek múlhatnak el, amíg ez a hatalmas karsztvíztároló medence feltöltődik a lehulló csapadékvizekből annyira, hogy a vízszint a kicsordulási szint fölé emelkedjen. Nehezíti ezt az is, hogy a Balaton környéki regionális vízművet a bauxitbányák kiemelte vízre tervezték és építették meg. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a vízmű táplálására a karsztvizet a bányák megszűnése után is igénybe veszik, így kétséges, hogy a karsztvíztároló medence feltöltődik-e olyan szintig, hogy a leapadt források újból megindulhassanak. A vízellátás miatt lehetőség van arra, hogy a karsztvíztároló mészkőterületen mélyfúrásokkal érjék el a leapadt karsztvízszintet, de ez esetben a fúrólyukból a vizet csak búvárszivattyúkkal lehet a felszínre hozni. Minden valószínűség szerint ma már a vízművek is ezt teszik.

Meg kell emlékezni Pápa és közvetlen környékének morfológiai viszonyairól, éghajlatáról, növényföldrajzáról, mezőgazdaságáról és a környék nyersanyagairól.

Egy táj morfológiai viszonyait elsősorban annak geológiai felépítése, töréses szerkezete, majd a rajta végbemenő lerakódási és letarolási folyamatok határozzák meg. Kis régiókban gondolkozva ez nem magyarázható. Esetünkben is a tárgyalt terület szorosan beleillik és kapcsolódik a Kisalföld délkeleti peremén kialakult morfológiai viszonyokhoz. Az eredeti felsőpannóniai

rétegek nagyjából vízszintesen települtek. Erre rakódtak le a későbbi korok aránylag kis vastagságot kitevő üledékei. Ezek az üledékek általában laza szerkezetűek, és így a területen délkelet-északnyugati irányban lefutó számtalan kisebb-nagyobb vízmosás mélyen bevágódhatott a laza üledékekbe. Ezáltal nem egy völgyben a mélyebben elhelyezkedő pannóniai rétegek is felszínre kerültek. Ezek a kisebb-nagyobb vízfolyások által létrehozott bevágódások lankás dombokká formálták a vidéket, kisebb-nagyobb halmokat, dombokat hoztak létre. A töréses szerkezetek általában nagyobb völgyületeket alakítanak ki, ezekben legtöbbször folyórendszerek helyezkednek el. Ilyen nagyobb töréses jellegű völgyület a Rába és a Répce völgye is. Ezekben a morfológia síksági jelleget mutat. Ilyenekben helyezkedik el a Pápai-síkság is. Összefoglalva kimondhatjuk, hogy Pápa és környéke morfológiai szempontból a Bakonyalja halomvidéke.

Éghajlati szempontból Pápa és környéke beletartozik a Dunántúl szárazföldi, mérsékelt övezetű zónájába. Pápa és környékének évi középhőmérséklete 50 év átlagából számítva 10,4 C°. A Kisalföld legnagyobb részén ennél alacsonyabb adatokat kapunk. Így pl. Győr évi középhőmérséklete 9,7 C°. Ez az eltérés annak tulajdonítható, hogy térségünk a Bakony-hegység védelmében helyezkedik el. Nagy az éves hőingadozás. Forró vagy feltűnően hűvös nyarak, igen kemény vagy nagyon enyhe telek egyaránt előfordulnak.

Az uralkodó széljárás itt is az északi. Gyakori a déli szél, ami legtöbbször csapadékot hoz. Legritkábban a keleti szél fordul elő, akkor is nagyon gyenge. Ennek oka az, hogy a területet kelet felől a Bakony-hegység határolja, és így a keleti szeleket felfogja.

A terület élővilágát a csapadékmennyiség befolyásolja. Ennek eloszlása kedvező.

Pápa környékének évi átlagos csapadékmennyisége 656 mm. Havi eloszlásban kedvezőnek mutatkozik, mert a legcsapadékosabb hónap a június, ezen kívül csapadékos még a július, május és az augusztus. Ezek a növekedő vegetáció szempontjából legfontosabb hónapok. A csapadék évi átlagának 42,9 %-a ezekben a hónapokban esik le. A legkevesebb csapadék február hónapban hull. Persze ezek sokévi átlagokból számított adatok, így rendkívüli eltérések éves viszonylatokban lehetségesek. Ha a mért csapadékviszonyokat értékeljük, és figyelembe vesszük azt, hogy ez a csapadékmennyiség nagyrészt a nyári, legmelegebb hónapokban hullik a felszínre, amikor nagy a párolgási veszteség, akkor tulajdonképpen kevésnek mondható. Ennek oka, hogy a terület peremi jellegű, és ide csak szárazabb légáramlatok jutnak el.

Vizsgálati területünk növénytakarója összefüggésben van az éghajlati tényezőkkel és a talajtakaróval. A talajok minőségéből megállapítható, hogy hajdan nagy erdőségek borították a vidéket. Az így kialakult barna talajok tanúskodnak erről. Azóta az emberi beavatkozások gyökeresen megváltoztatták a vidék arculatát.

A korábbi letűnt idők növényvilágát a földtani képződményekben: iszapokban, agyagokban megmaradt és konzerválódott növények lenyomatából vagy elszenesedett maradványaikból rekonstruálhatjuk. Ha ilyen makroszkopikus növénylenyomatok vagy elszenesedett növényrészek nem állnak a rendelkezésünkre, akkor az egyes talajrétegekből mintát kell venni, és ezeket ki kell iszapolni. Utána az iszapolási maradékból mikroszkóp alatt ki lehet elemezni a hajdani növények virágainak elszenesedett pollenszemcséit.

Az ilyen irányú vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a pleisztocén korban és a ma élő növények között nagy eltérés nem mutatható ki. Az ősember táplálkozásában már megjelentek azok a növények, amit ma nemesített formában termesztünk. Az ősember először gyűjtögető életmódot folytatott. Később rájött arra, hogy ha házatáján megtelepíti azokat a növényeket, amelyeket eddig gyűjtögetett, akkor könnyebben jut élelemhez. Első ilyen növényei a perjefű-

félékből kerültek ki. Ezeknek magját kőlapok között már őrölte. Ilyen őrlőkövek a legtöbb őskori telep feltárásakor előkerültek.

Erdők a vizsgált területünkön nem találhatók; hogy hajdan voltak, azt számos Pápa környéki dűlő és községnév is bizonyítja (Nyíres, Tuskós, Sziles, Cseresdomb stb.). Mivel a Bakony-hegységben még ma is létező erdők nagy részét a bükk (Fagus silvatica), a gyertyán (Carpinus betulus) és a cser (Quercus cerris) alkotja, ebből arra lehet következtetni, hogy a hajdani Pápa környéki erdők is ezekből a faféleségekből kerültek ki. Ezek mellett kisebb számban élhetett itt a nyír, szil, kőris, juhar, a hárs, a vizenyős területeken az éger. Az erdőszéleken és pagonyokban a som, kecskerágó, mogyoró, kökény, galagonya stb. A patakok partján a fűzfélék, a fehérnyár, ezek helyenként még ma is megtalálhatók. Külön növényvilága volt a mocsaraknak, árterületeknek. Itt elsősorban a higrofilis növények élhettek, mint a nád, gyékény és káka. Következtetni lehet arra, hogy a vízinövények igazi hazája az a mocsaras tó volt, amelyet a Tapolca és Bakonyér táplált a mai Tókertváros és a Várkert déli részének területén. A tóban igazi tavi, hidatofita növényzet fejlődhetett. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Pápa környékén hajdan a bakonyi flóravidék uralkodott a maga fás növényzetével.

A Marcal-völgy zsombékos, nádas mocsarainak a lecsapolásával az ember végleg eltüntette a Pápa környéki tavakat, mocsarakat. A bakonyi karsztvizek megcsapolásával pedig legalábbis egyelőre eltüntette az élő vízfolyásokat is.

Ma itt, ahol hajdan az ősi flóra uralta a tájat, kultúrnövények díszlenek. A talajviszonyoknak megfelelően a legfontosabb kultúrnövények a gabonafélék. Mellettük a gumósnövények közül burgonyát és takarmánynövényeket is termelnek.

Hasznosítható nyersanyagként elsősorban az építőipari nyersanyagok jöhetnek számításba. A sok helyen felszínközelben vagy a felszínen levő pannóniai agyagok mind nélkülözhetetlen nyersanyagai a tégla- és cserépiparnak. Ez az iparág Pápán és környékén igen fejlett. Az ugyancsak az építőipar számára nélkülözhetetlen kavics és homok is nagy mennyiségben megtalálható. A területtel érintkező délkeleti részen levő Bakony-hegység peremén a mészkő és a dolomitféleségek érdemelnek figyelmet.

Mivel a tanulmányban leírtak a földtudományok területén evidenciaszámba mennek, nem tartottam szükségesnek lábjegyzet készítését. Helyettük álljon itt egy rövid válogatás a fontosabb irodalomból:

BÁLDI TAMÁS: *A történeti földtan alapjai* (Bp. 1979.)

BOGNÁR IMRE EDE: *Pápa településföldrajza* (Pápa, 1943.)

CHOLNOKY JENŐ: *Magyarország földrajza 1929.*

FERENCZ KÁROLY: *Magyarország Vízföldtani Atlasz Kisalföldi rész.*

FERENCZI ISTVÁN*: Geomorfológiai tanulmányok a Kismagyaralföld D-i öblében.* Földtani Közlöny, LIV. 1924. 17-38.

FRANYÓ FRIGYES: *A negyedkori rétegek vastagsága a Kisalföldön* A MÁFI Évi Jelentése, 1963.

FRANYÓ FRIGYES etal.: *Magyarázó 200.000-es földtani térképsorozatához.* L-33-VI. Győr. Kiadja a MÁFI (Bp. 1971.)

JASKÓ SÁNDOR: *A Pápai-Bakony földtani leírása* (Bp. 1935.)

LÁNG SÁNDOR: *Geomorfológiai tanulmányok a Rába völgyében* Hidrológiai Közlöny, 30. 1950.

MÁFI Térképtár.: *A Kisalföld 1:50.000-es térképe.*

Meteorológiai Közlemények

STRAUSZ LÁSZLÓ.: *A pannóniai emelet* (:pliocén:) Földtani Közlöny, 101., 114-119.

SZÁDECZKY KARDOS ELEMÉR*: Ősi folyók a Dunántúlon.* Földtani Értesítő, 6.3. 119-134.

TÖRÖK ENDRE: *Geomorfológiai és hidrológiai megfigyelések a Marcal-völgyében.* Hidrológiai Közlöny, 41. 1961. 334-338.

TÖRÖK ENDRE: *Adatok a Marcal-völgy hidromorfológiájához.* Hidrológiai Tájékoztató, 1963. június 28-31.

VADÁSZ ELEMÉR: *Magyarország földtana.* Akadémiai Kiadó (Bp. 1953.)

VÉRTES LÁSZLÓ: *Az Őskor és az átmeneti Kőkor emlékei Magyarországon.* Akadémiai Kiadó (Bp. 1965.)

VITÁLIS GYÖRGY: *Magyarország vízföldtani tömbszelvénye.* Hidrológiai Tájékoztató. 1989. október, 29-35. R-FK-K.DOC

Károly Ferencz

Naturverhältnisse von Papas weiterer Umgebung

Im Miozän entstand der Pannonische Binnensee, umgeben von alpinisch-karpatischen Bergketten.

Die Gebirge auf dem Territorium Ungarns ragten daraus wie Inseln empor. Eine der größten Buchten des Binnensees war Papas weitere Umgebung mit der kleinen Tiefebene. Die Tiefbohrungen auf diesem Gebiet weisen auf Senkungen und Hebungen in Richtung Südwest-Nordost hin.

Im Miozän drang das glühheiße flüssige Magma ins Sedimentgestein ein. So gibt es auch unter Papa versteiftes vulkanisches Gestein. (Reste von „Zeugenbergen" auf der Oberfläche sind zum Beispiel die Schomlau und der Sag-Berg.)

Das Oberflächengestein aus diesem Gebiet wurde von der uralten Donau abgelagert. In den feuchten Perioden der Glazialzeit sind kieselige, in den trockenen Perioden aber feine, gekörnte, sandige Ablagerungen entstanden. Die Bewegungen der Erdkruste haben das hydrographische Bild des Gebietes umgestaltet. Die sandigen Terassen der Umgebung wurden schon von der uralten Raab ins Leben gerufen.

Im Diluvium kam es mit dem Erscheinen des Menschen zu wichtigen Veränderungen.

Der größte Wasserlauf des Gebietes war der Tapolca-Bach aus den Quellen von Tapolcafő.

Mit dem Bauxitabbau hat man begonnen das Karstwasser abzusaugen, was dann zum Austrocknen der Quellen führte.

Nach einigen Jahrzehnten vielleicht, wenn die Aushebung des Wassers aufgehoben wird, kann auch das Wasser der Quellen zurückkommen. So käme auch auf Ungarns Landkarte ein Bach zurück.

Die vorherrschende Windrichtung in Papas Umgebung ist die nördliche. Die Niederschlag-verhältnisse in der Umgebung von Papa sind günstig. Als Reste der ehemaligen Bewaldungen sind die braunen Waldböden zurückgeblieben, auf denen bis zum Eingriff des Menschen die Flora des Bakony-Gegirges gedieh.

Ilon Gábor

Régészeti emlékek az őskortól a honfoglalás korig

A város közigazgatási határában holocén kori ártéri üledék, iszap és homok, valamint pleisztocén kori folyóvízi kavics a meghatározó geológiai tényezők. A környék fontosabb altalajtípusai még a pleisztocén folyóvízi homok, a pliocén homok, homokkő és agyag, valamint a miocén kavics, homok és tarkaagyag.[1] Erre települtek a különböző erdei talajtípusok, amelyek az ember tájbani megjelenését követően egy gyorsabb humuszosodáson mentek keresztül. Az időnként erősebben, egyébként pedig folyamatosan északi, északnyugati irányból fújó széllel lösz terítődött el a környéken, mind a mai napig, amely a Kisalföldről érkezett. A Bakony hegység kőzetei, ásványai, fája és a makk, valamint legelői, állatvilága és egyéb természeti kincsei (pl. bauxit) a nagy- és kistájak - Kisalföld, Bakony, Marcal mente és Kemenesalja - találkozásánál az emberi létezés kedvező feltételeit kínálták. A Bakony részben karsztos eredetű forrásaiból táplálkozó vízfolyások, úgymint a Bakonyér, Gerence, Séd és Bittva mellett különös jelentőséggel bírt a tapolcafői melegvizes forrásokból táplálkozó, mára kiszáradt Tapolca-patak.[2] Mindezen patakok végleges vízgyűjtője a Marcal folyó. A Bakonyér és a Tapolca összefolyásából a mai Várkert, Vajda ltp. és Tókert városrész területén, a belvárostól keletre 1771-ig létezett egy különös mikroklímájú, nagy kiterjedésű tó (1. ábra). A mezolitikum állatvilága (a háziasítható őstulkok, a vadászható vadszamarak és gímszarvasok tömege) népesítette be a környéket, amint azt a mezőlaki tőzeg történeti állattani emlékei jelzik.[3] Az eddig körvonalazott földrajzi környezet az ember megtelepedésének nem mindennapi lehetőségét rejtette, s a benépesedés első, nagy hulláma az újkőkorban bekövetkezett.

A „Termékeny Félhold" területéről (a Földközi-tenger keleti medencéje) elinduló „neolitikus forradalom" a Balkán-félsziget népességei által közvetítve jutott el Közép-Európa lakóihoz. Az archeológiában Körös-Starcevo kultúra névvel fémjelzett, a Balkán északi, a Kárpát-medence déli részén élő lakosság hatással volt az itt élő pre-keramikus népesség[4] életmódjára, s a szűkebb környéken is megjelentek a földműves társadalmak, a dunántúli vonaldíszes kerámia, majd a lengyeli kultúra népessége. Mindez időben i.e. 4500-4000 táján és azt követően történhetett.[5] A sűrűn történő megtelepedésre, Marcaltő, Nyárád, Takácsi, Vaszar[6] és Kup leletei utalnak 9 lelőhelyen. Kutatottsága révén a legjelentősebb a kup-egyesi település, ahol az egyetlen klasszikus magyarországi „tűzkőbánya" (Tevel-hegy) nyersanyagának (szürke színű kova) feldolgozása folyt.[7] Az mindenesetre feltűnő, hogy a város belterületén, vagyis a neolitikumban is kiemelkedő kavicsdombon ebben a korszakban nem telepedtek meg. Elképzelhető, hogy ez a vízrajzi körülményekkel magyarázható, de még inkább valószínű, hogy a hiátus a kutatás elmaradottságával és a több méteres feltöltésrétegekkel magyarázható.

A rézkor középső fázisában (i.e. 3000 táján) megjelenő balatoni csoport települését ezideig csak Kéttornyúlak határából ismerjük.[8] A badeni (péceli) kultúra emlékanyaga Pápán, Vaszaron, Mihályházán, Marcaltőn és Takácsi határában került elő, hogy csak a szűkebb régióban ismeretes lelőhelyekre utaljunk.[9]

Az i.e. 1900 körül induló kora bronzkort a Vaszar-Szilos dűlői (zóki kultúra), a Kemenes-szentpéter-Dombi dűlői (somogyvári csoport), valamint egy borsosgyőri (1. ábra 4., 2. ábra, 1.tábla 3.) lelőhely fémjelzi. A kisapostagi kultúra időszakából már több lakott helyről tudunk (Nemesgörzsöny, Mezőlak, Marcaltő, Egyházaskesző).[10] A középső bronzkori dunántúli mészbetétes kerámia népességének északi csoportja már nagyobb intenzitással szállta meg a vidéket, amire Pápa (1. ábra 1., 1. tábla 1.) és Vaszar temetkezései, valamint Gyarmat, Mező-

lak és Vanyola települési emlékei utalnak. A síkvidéken élő élelemtermelő lakosság menekülővára, törzsi központja(?) a bakonyszentlászlói Kesellőhegyen volt.[11] Az i.e. 1300 táján nyugatról érkező, késő bronzkori halomsíros kultúra korai csoportja Nagydémig jutott el, egy későbbi hullám azonban már Pápa-Mezőlak-Malomsok térségét is eléri (1. ábra 2., 1. tábla 2.).

Késői periódusában, már az urnasíros kultúra kialakulásakor, európai aspektusból is jelentős települési centrumuk található a Bakony-vidéken.[12] Pápai, borsosgyőri, kéttornyúlaki, bébi, pápakovácsi, marcaltői, mezőlaki, mihályházi, nyárádi stb. lakótelepeik, borsosgyőri és a Bakony belsejében található temetőik és földváraik, valamint kincsleleteik (1. tábla 4.) a vizsgált terület különösen a Bakony ezideig soha nem tapasztalt mérvű megszállását jelzik[13]

Az i.e. 9. századtól, a kora vaskorban (Hallstatt C-D) a társadalom különböző rétegeinek nemzetközileg is jól ismert lelőhelyei találhatók a szűkebb régióban. A társadalom középrétegének névadó temetkezési helye Nagydém-Középrépáspusztán található. Halottaik elhamvasztott csontmaradványait edényekbe s részben azok köré szórva temették el (1. ábra 5., 3. ábra). A vezető réteg gazdag mellékletekkel, gyakran kocsival és lóval (1. ábra 6., 4. ábra) ugyancsak a hamvasztást követően továbbra is halomsírokba temetkezett (pl., Lovászpatona Lakóhelyeikről tudunk Vaszar-Várospuszta, Mezőlak és Nyárád területéről, hogy csak a legközelebbieket említsük.[14]

A hallstatt kultúra területére benyomuló, kelet-délkeletről érkező lovasnép i.e. 500 körüli északnyugat- dunántúli előrenyomulásának ritka tárgyi emléke a mezőlaki Szentpéteri dombon talált állatjelenetes tegezveret.[15]

Az írott forrásokból már jól ismert nép a kelta. A korszak emlékei az i.e. 3. században (La Téne C) jelentek meg a vidéken. Pápa és szűkebb környéke a kelta arabiates és az illír-pannon törzsek közötti határterületen helyezkedik el. A népesség kiscsaládi társadalmi szerkezetre utaló házai (lásd határában) állhattak a borsosgyőri, tapolcafői, mezőlaki (faszerkezetes, tapasztott falú ház), nyárádi és pápakovácsi lakóhelyeken is. Pápa-Táncsics M. utcai (1. ábra 7., 1. tábla 5-6.), borsosgyőri (1. ábra 8., 1. tábla 7.) és vaszari, csontvázas rítusú temetőik, valamint a kéttornyúlaki hamvasztásos-urnás sír mellékletei jól felfegyverzett (pajzsos, kardos, lándzsás) férfiakról tanúskodnak.[16]

A terület római kori megszállására, a romanizált őslakosság továbbélésére, illetve a rómaiak által Barbaricumnak nevezett terület népeinek behatolására több helyről vannak bizonyítékaink.

A Szabó D. utcában 2-3. századra keltezhető temető létezését feltételezzük. Pálháza-pusztától nyugati irányban, a Dorza-patak árterében két település nyomairól van tudomásunk. Legújabban pedig a Vajda ltp.-től keletre, az ősi tó hajdani partja közelében gyűjtöttünk 3-4. századi római kori edénytöredékeket és pénzérmét, amelyek ugyancsak településre utalnak.[17] A kéttornyúlaki Szőlőúti-dűlőben valószínűleg temető volt. A borsosgyőri Felsőbozót területén a 2-3. században téglaépület állhatott, az Újmajor környékén kisebb lakótelep lehetett, a Sédmente-dűlőben 1-4. századi, kőépítménnyel is rendelkező település volt.[18] Egy, a 2. század elejére keltezett kora római temető részletét ismerjük - Cseraljáról, s valószínűleg szintén korai temetőhöz tartozik a mihályházi református parókia telkén feltárt, ezideig magányos bronzedénymellékletes sír is.[19]

Ma már bizonyított, hogy a tapolcafői, hajdani melegvizes források foglalása a római korhoz köthető, 1. század végi éremmel keltezhető. A folyamatos jelenlétre 3-4. századi pénzek utalnak. (Sajnálatos, hogy anyagiak hiányában ezideig nem volt mód a korszak bármely, a fentiekben említett lelőhelyének (kivétel és Mihályháza) régészeti kutatására. Így túlnyomórészt csupán a felszíni gyűjtések anyagára és a megfigyelésekre hagyatkozhatunk.) Pápa és szűkebb környéke római kori települései egy közelebbről ezideig ismeretlen helyi úthálózat révén

kapcsolódhattak a mai 8. sz. főútvonal nyomvonala környékén haladó főközlekedési úthoz, illetve a Kemenesszentpéter-határában látható, a Rába árterének szélén, a folyót követően haladó Savaria (Szombathely) -Mursella (Árpás) -Arrabona (Győr) úthoz.[20]

374 táján a kvádok támadása a Balatontól délre fekvő területeket is elérte. Ezt pusztulási réteg hitelesíti pl. a keszthelyi erődben, végleg lakatlanná válik a balácai villagazdaság, ekkor rejtik el a Döbröntén talált érmeket. A gótok valamelyik csoportjának (400 körül) a Dunántúlon egyedülálló temetőjét mára már valószínűleg teljesen megsemmisítették a Csót-Újmajori kavicsbánya művelése során. 1991-93 nyarán viszont talán sikerült megtalálnunk újabb, hun kori temetőjüket Nagydém-Középrépáspusztán.[21]

A Dunántúlnak nyilvánvalóan egyik avar települési központja lehetett a város területén és közvetlen környékén. Ezt annak ellenére állíthatjuk, hogy tudjuk: több helyről ugyan, de meglehetősen kis mennyiségű leletanyag áll rendelkezésünkre. Az Úrdomb (1. ábra 9.) homokjában 7. századi - véleményünk szerint[22] - vezéri temetkezést tárt fel Jankó L. Nagyobb sírszámú temető előkerülése ott nem várható. Az 1. számú sír aranyozott ezüst lemezzel borított, álcsatos övveretei (2. tábla 1.), az egyenes kétélű kard rangos egyénre utalnak.

László Gy.[23] feltételezését elfogadva mi is vezető embernek tartjuk az „aranyöves" férfit. Ugyancsak korai, 7. századi temetkezést (gyermeksír) találtak a Nagygyimótra vezető országút melletti Báróchegyen (1. ábra 10.). Az Öreghegyen (1. ábra 11.) szintén kora avar temető van. 11 kibontatlan sírja lett visszatemetve. Az egyetlen feltárt női sír leletei:[24] szemesgyöngy, orsógomb és övcsat (2.tábla 2.).

A késő avar kort két temető reprezentálja. Az egyik a Korona utcában (1. ábra 12.), az általános iskola környékére lokalizálható (hajdani Zárda). Az egyik megbolygatott sír indadíszes nagyszíjvége (2. tábla 3.) korhatározó. A másik az Agyaglik (1. ábra 13.) területén (a mai Mezőgazdasági Szakközépiskola környéke) talált. A Jankó L. által ismertetett nagykiterjedésű temetőből, amelyet a 8. századra keltezett a kutatás, igen szerény mellékletekkel rendelkező sírok kerültek elő. A többségében elkallódott leletek közül csak néhány darab, köztük fazék (2. tábla 4.)[25] került a múzeum gyűjteményébe.

Sajnálatos, hogy mindezideig egyetlenegy bizonyosan avar település nyomáról sem tudunk. Talán egy halovány iránymutatást sejtet az Elek-thermax mellett talált edénytöredék.[26]

A honfoglalók rá- és mellételepedése - nyilván ellenőrzés céljából - az avar népességre régóta elfogadott álláspont a régészeti-történeti irodalomban.[27] Ezek után igencsak meglepő a város határának ilyen vonatkozásban tapasztalható leletszegénysége. Ennek magyarázata - véleményünk szerint - egyértelműen az anyagiakban szűkölködő pápai múzeum lehetőségeiben keresendő. A hajdani Mika-gyár (1. ábra 14.) környékén 1961-ben csatornázáskor bronz nyakperecet, gyűrűt és S-végű karikát (2. tábla 5-7.) tartalmazó sírt dúltak szét. A munkások valószínűleg temetőt bolygattak meg. A város azonosíthatatlan helyéről, minden bizonnyal temetőből származnak azok az állatfejekben végződő karperecek, amelyeket ugyancsak a múzeumban őrzünk (1. ábra 15., 2. tábla 8-9.).

Befejezésül megjegyezzük: ezen több ezer évig tartó időszak kutatottsága igencsak elmaradott a város területén. Ezért kényszerültünk arra - no, meg azért is, mert egy település korai története önmagában nem vizsgálható -, hogy a szűkebb régió ismeretanyagába építsük be a város területén előkerült emlékeket. Az azonban talán világossá vált e korlátozott terjedelmű gondolatsor révén is, hogy az itt vázlatosan ismertetett időszak megismerése halaszthatatlan feladata a múzeumnak, s a kutatottságnak legalább olyan szintjére el kellene jutni, mint amilyennel a későbbi korok vonatkozásában bírunk.

JEGYZETEK

1. FERENCZ KÁROLY: Pápa és tágabb környékének földtörténeti és földrajzi ismertetése. Kézirat, 1991.

2. A Tapolca-patak a ‘70-es években száradt ki a bakonyi bauxitbányászás következtében. Vizének hőmérsékletadatait közli: BOGNÁR I. E.: 1943. 25-26.

3. KROLOPP ENDRE-VÖRÖS ISTVÁN: Macro-Mammalia és Mollusca maradványok a Mezőlak-Szélmező pusztai tőzegtelepről In. Folia Musei Historico-Naturalis Bakonyiensis 1 (1982) 48.

4. Bakonytamási-Románd-Koroncó térségében ismeretesek a mezolitikus lakosság lelőhelyei. Ld. VÉRTES LÁSZLÓ: A őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon Budapest, 1965. 215.

5. MAKKAY JÁNOS: A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei Budapest, 1982. 42-43., 47-49.; KALICZ NÁNDOR: Agyag istenek, A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Budapest, 1980. 29-30.

6. MRT 4. 55/4.,11., 47/7., 10.,13., 59/6., 72/5., 78/4.

7. GLASER ROLAND-REGENYE JUDIT: A vonaldíszes kerámia és a lengyeli kultúra telepe Kupon In. Veszprémi Történelmi Tár 1989.II. 20-21.; T.BÍRÓ KATALIN: A Kup-Egyesi neolit lelőhely kőeszközei In. Uo. 34-37.

8. KALICZ NÁNDOR: A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében In. VMMK 8 (1969) 83-89.

9. MRT 4. 61/18., 78/4., 49/3., 47/7., és Takácsi, Dózsa Gy. u. 13. Somogyi B. ajándéka.

10. MRT 4. 78/7., 55/5.,7., 48/5., 47/4., 26/6.; ILON GÁBOR: Római kori erőd Kemenesszentpéter határában In. Vasi Szemle 1992. 2.sz. 419. 8. kép 2-3.; Borsosgyőri ásatásom (1989) anyagából ezideig semmit sem tettem közzé.

11. MRT 4. 61/12.,13., 78/7., 32/9., 48/13., 76/2., 12/11.

12. MRT 4. 61/24., 48/3., 44/12.; KEMENCZEI TIBOR: Der ungarische Donauraum und seine Beziehungen am Ende der Hügelgräberbronzezeit In. Beiträge zur mitteleuropäischen Bronzezeit. Berlin-Nyitra, 1989. 207-228.; ILON GÁBOR: A nagydémi Középrépáspuszta évszázadai Pápa, 1992. 20-21.

13. MRT 4. 61/17., 17/2.,5., 38/3., 15/3-4., 63/2.,4-5., 47/3-4.,12.,14.,17-18., 48/2-3.,5-7.,11-12.,12., 49/4., 6-7., 59/2.,5.,8.; Temetők: MRT 17/6. és Németbánya, Farkasgyepű, Bakonyjákó, Ugod, Bakonyszűcs stb.; Földvárak: Bakonyszentkirály, Bakonyszentlászló; Kincsleletek: Nagydém, Románd, Tapolcafő (?). ILON GÁBOR: Késő bronzkori kard Vaszarról In. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1 (1990) 239-241.; TORMA ISTVÁN: A Veszprém megyei régészeti topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményeiről In. VMMK 8 (1969) 79-81.

14. NAGY LÁSZLÓ: A középrépáspusztai (Veszprém m.) koravaskori temető = FA I-II. (1939) 29-42.; A lelőhely 1991-93. évi legújabb kutatásáról ld. a szerző jelentését a Régészeti Füzetek 1991-93. évi adatokat közlő köteteiben.; HORVÁTH ATTILA: A vaszari és somlóvásárhelyi Hallstatt-kori halomsírok In. VMMK 8. (1969) 124-131.; MITHAY SÁNDOR: A vaszari koravaskori temető és telephely In. AÉ 107 (1980) 53-78.; MRT 4. 48/5., 59/8.; MITHAY SÁNDOR: Koravaskori temetkezés Lovászpatona-Kishalmon = CAH 1983. 55-62.;

15. MRT 4. 48/5.; KEMENCZEI TIBOR: Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge auf dem Alföld In. FA XXXVII (1986) 122., 131., 133. és 4. ábra 4.

16. Mócsy András: Pannonia a korai császárság idején. Budapest, 1975. 67-73.; A szerecsenyi házat ld. MRT 4. 71/5. és 45.kép; MRT 4. 17/2., 73/5., 48/5.,8., 53/4., 63/5., 61/14.; MITHAY SÁNDOR: Korai kelta sírleletek Borsosgyőrből és Kiskamondról In. VMMK 5 (1966) 55-68.; MRT 78/4., 38/4.

17. MRT 4. 61/13. és 40. kép, 61/17-18., Az új lelőhelyre Áldozó T. Vajda ltp.-i lakos hívta fel figyelmemet 1991-ben.

18. MRT 4. 38/2., 17/2-3.,7.

19. MITHAY SÁNDOR: A Vinár-Cseraljai korarómai temető In. PáMÉ 2 (1990) 49-75.; Mihályházán a szerző végzett leletmentést 1989-ben, publikálatlan.

20. Az 1. századi érem Domitianus 90-91-ben vert AS-a. Szarka F. Tapolcafő, Forrás u. 1. tulajdona. A későbbi érmek a múzeum gyűjteményében; MRT 4. 37/5., 26/5.; Mócsy, 1975. térkép a 176-177. között.

21. SÁGI KÁROLY: Adatok a fenékpusztai erőd történetéhez In. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1. (1990) 282.; B. SEY KATALIN: Az újabb balácai ásatások éremanyaga (1976-1987) In. Balácai Közlemények 1 (1989) 99.; Uő: A döbröntei későrómai éremlelet In. VMMK 13 (1978) 51-88.; MRT 4. 22/9.; A nagydémi temető feltárása még nem történt meg; BÓNA ISTVÁN: A hunok és nagy királyaik. Budapest, 1993. 229.

22. A szerző 1990-ben hitelesítő feltárást végzett a hajdani bányagödör környékén. Újabb sírok nem kerültek elő. Feltételezem, hogy a nomád népeknél szokásos - rejtett, magányos temetkezéssel állunk szemben itt is, s a másik két sírban vagy a főúrral rokonsági kapcsolatban állók, vagy kíséretének jelesei nyugodhattak. ILON GÁBOR: Közöletlen avarkori sírrajzok Pápa-Úrdombról (Jankó László rajzai) In. Panniculas Ser. C. N°. 21. Szombathely, 1992.

23. Az álcsatos övveretekről, köztük a pápairól is legújabban GARAM ÉVA: Das awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung 20 In. Südosteuropa Jahrbuch 17 (1987) 14. tábla; LÁSZLÓ GYULA: Avar fejedelmi sír Bócsán In. Cumania IV. (1976) 113-114.

24. A repülőtéri lokátorállomást 1990-ben megszüntették a dombon. Ezzel elhárult az akadály a temető feltárása elől. Ld. MRT 4. 61/35. és NÉMETH PÉTER: Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből In. VMMK 8. 1969. 153-163.

25. MRT 4. 61/15. és 34., valamint Németh 1969. 163.

26. MRT 4. 61/***

27. Németh 1969. 158.; Ugyanerről legújabban MAKKAI JÁNOS: A magyarság keltezése. Budapest, 1993. 56, 88, 105-106, 108.

28. MRT 4. 61/12, 61/***

Gábor Ilon

Archäologische Andenken von der Urzeit bis zur Landnahme

Der Rechtsvorgänger des Schloss- und Heimatsmuseums namens Esterházy Károly ist im Jahre 1959 gegründet worden. Seit 1964 funktioniert es als Heimatsmuseum unter der Leitung eines Archäologen-Direktors.

Die nur spärliche Forschung läßt sich durch die spätere Gründung erklären. Vom gesamten Gebiet haben wir ein genaueres und nuancierteres Bild, als vom Territorium der Stadt.

Teilweise läßt sich das damit erklären, daß wir für die Verarbeitung der Frühen Geschichte die Methode gewählt haben, bei der in die Geschehnisse eines engeren Raumes die Geschichte des gegebenen Ortes eingebaut werden.

Andererseits vertreten wir die Meinung, daß sich bei reichlichen Funden allein dieser Weg auch als gangbar erweisen kann.

Ein bedeutender Fund der linealverzierten Keramik und der Lengyeli-Kultur befindet sich in Kup-Egyes, wo der Feuerstein-Rohstoff vom Tevel-Berg im Spätneolitikum bearbeitet wurde. Die Funde aus der Spätbronzezeit sind von europäischer Bedeutung, genauer gesagt die Hügelgräber, die späteren Hügelgräber und die früheren Urnengräber.

Die können vereinzelt auch auf dem Territorium der Stadt gefunden werden.

Genauso erwähnenswert und bekannt sind die Fundorte unserer Gegend im Hallstatter Kulturkreis; Nagydém und Vaszar (3-4. Abbildung).

Auf dem Gebiet der Stadt befinden sich mehrere weit ausgedehnte Fundorte aus der Römerzeit, aber mit ihrer Erforschung wurde bis heute noch nicht begonnen.

Auf dem Gebiet der Stadt sind uns 4 Gräber aus der Awarenzeit bekannt, in einem von ihnen liegt ein Anführer mit goldenem Gürtel. (2. Tafel 1.)

Die Konzentration der Fundorte weist auf einen awarischen Anführerkern hin. Aus der Zeit der ungarischen Landnahme (9. Jahrhundert) haben wir eine unsichere, auf einen Friedhof hinweisende Angabe.

Leider sind die Siedlungen der beiden letzteren Perioden bis jetzt noch unbekannt.

Im allgemeinen können wir sagen, daß das Bild, das wir in unserer Studie gezeichnet haben, nur oberflächlich ist. Das läßt sich mit unserem Mangel an materiellen Mitteln erklären.

Haris Andrea

A települések halmazától a városig

Pápa város településszerkezetének kialakulásával, változásával szinte minden, a város történetét tárgyaló monográfia foglalkozott. Ezek közül először Bognár Imre Ede[1] rajzolt fel átfogó képet a település és környékének szerkezeti alakulásáról, majd Gerő László[2] munkája hozott új eredményeket, és végül a Magyarország Régészeti Topográfiája[3] vetett fel az előbbiektől eltérő elképzeléseket.

Pápa településszerkezetének teljes és megbízható elemzéséhez ma sincs lényegében több adatunk, mint az itt felsorolt tanulmányok szerzőinek.[4] Az azóta napvilágra került oklevelek elsősorban a 17. századra vonatkoznak, de ezeket nem lehet megbízhatóan visszavetíteni a 13-16. századi állapotokra. Főként a középkori okleveles adatok hiányoznak, és a meglévők is néhány olyan egymásnak ellentmondó adatot hordoznak, amelyek ma még feloldhatatlanok. Így az elkövetkezőkben a már ismert régi oklevelek újraértelmezésével - néhány újjal bővítve - kíséreljük meg a város településszerkezetét felvázolni; már az elején külön hangsúlyozva, hogy ez egy olyan elméleti feltevés, melyet az adatok átértékelése vagy újabb adatok előkerülése megváltoztathat.

Középkori falvak Pápa területén

Pápa városának közigazgatási területén (kül- és belterület) a középkorban számos kisebb település jött létre és állt fenn hosszabb-rövidebb ideig. Ezek a falvak nem egyidőben alakultak ki, eltérő volt jogállásuk, földesúri birtokuk, kapcsolódásuk a központinak tekinthető Pápa településhez, és különböző volt fönnmaradásuk is. Ma egy, a 16-17. században létrejött és a 18. században megszilárdult állapot kapcsolja őket a város területéhez; ekkor alakultak ki Pápa város mai közigazgatási határai.[5] A területről - Pápa nevén kívül -, Bellérszeg Böröllő, Hánta, Hodoska, Igar (Igal), Parlagszeg, Sávoly, Udvarsoka és Zsemlér (Semlér) falvak nevét őrizték meg az oklevelek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ennél több település nem létezett a mai város közigazgatási területén. Feltételezhető, hogy a legkorábbi Árpád-kori telepeknek, településeknek nevét, helyét egyáltalán nem ismerjük. A korai Pápa településnév kezdetben minden bizonnyal egy olyan gyűjtőfogalom volt, amely az itt létrejött királyi (királynői) szolgálónépek telepeinek egészét jelentette.[6] A 14. század előtt a magyarországi településszerkezetben elsősorban halmazos településekkel kell számolni, a falvak helye sem szilárdult meg olyan utcarendszer-elrendezéssel, amellyel egy városszerkezet elemzésekor lényegében foglalkozni lehet.

A fent említett települések nevei a 14-15. századból valók; korábbi, 13. századi adat csak Pápa és Ozorsuka (Udvarsoka?) nevére van. Agyaglik, Böröllő, Hánta, Hodoska, Igar és Sávoly területének azonosítása viszonylag könnyen és megnyugtatóan elvégezhető. Nevüket, helyüket a 18-19. századi térképek megőrizték, és néhányuk még ma is tovább él földrajzi név formájában.[7]

Pápától északnyugati irányba a Tapolcával megközelítően párhuzamosan folyó Bakonyér jobb partján találhatók a Böröllő helynevek. A falu első említése 1345-ből származik, és a 16. század végéig lakott település volt. Az adatokból úgy tűnik, hogy lakói elsősorban kisnemesek voltak.[8]

Igar (Igal) falut az Igal, az Igal-Öreghegy és az Igal malom helynevek alapján lehet azonosítani. E földrajzi nevek a várostól délkeleti irányban vannak, érintkezve a tapolcafői és az adászteveli határral. Igar névvel először 1359-ben találkozunk az oklevelekben.[9] 1488-ban a Szapolyai család jobbágyait írták össze a faluban, akik ekkor Pápa várost is birtokolták. Földesurai a későbbiekben is azonosak voltak a vár birtokosaival.[10]

Igar fölött, északkeleti irányban húzódott Sávoly faluja. Mindkét települést nyugat felé a Tapolca határolta. 1330-ban említik a Sávolyt először. 1545-ig kisnemesek lakták, ekkor lakosai Ugodra költöztek át.[11]

Sávoly felett, a Tapolca mindkét partjára kiterjedően találhatók a Hánta falura utaló helynevek (Nagyhantai hegy, Kis Hanta, Kis Hantai dűlő). A falu az 1488-as adóösszeírásban szerepel először, a 16. század közepére elnéptelenedett. Birtokosa a hántai prépostság volt.[12]

Hodoska falu neve a Bakonyér északi oldalán, Hanta felett, valamint a Bakonyér és a Tapolca találkozásánál fekvő területen (Hodoska malom) maradt fenn. 1370-ben Fizes (Füzes) néven ismerték, majd 1439-ben „possessio Fyzes alio nomine Odoska" néven említették. Birtokosa 1370-től kihalásáig a Zsemléri család volt. A 16. században a török támadások miatt a település elnéptelenedett.[13]

Parlagszeg (Panagszegfölde?) neve, amely lakatlanságára utal, a 15. századtól fordul elő oklevelekben. Az írások elsősorban malmát említik, jobbágytelkeiről nincs tudomásunk. Elnevezése a 18-19. századi térképeken nem szerepel, Magyarország Régészeti Topográfiája helyéül a Téglagyár területét jelölte ki, ahol Árpád-kori életre utaló leleteket találtak.[14] Téglagyár területe a hodoskai és a sávolyi részek felett északra helyezkedik el, közel a Bárótz-hegyhez (attól kissé nyugatra); ez alátámasztja a lokalizálást, mivel tudjuk, hogy a Bárócz családnak birtokai voltak Parlagszegen.

A pápai határban fekvő települések közül, földrajzi fekvését tekintve a legértékesebb területtel Agyaglik faluja rendelkezhetett. A Hanta és Hodoska között elhelyezkedő és a Tapolca mindkét oldalára kiterjedő Agyaglik jelentőségét - a középkori oklevelekből úgy tűnik - annak köszönhette, hogy a Tapolcának erre a területre eső szakasza volt a legalkalmasabb malmok építésére.

Egy 1245-ös oklevélben[15] az Ozorsuka faluban lakó pápai udvarnokok és a bakonybéli apátság közötti vitás földterület határáról esik szó, amelyen az apátság két malma is áll. A területet észak felől Ozorsuka határolja, nyugat felől a Tapolca, kelet felől egy Anyasédének nevezett folyó (talán a Bakonyér /?/, e két folyó között 1 hold/!/ a távolság), délen Szent Lászlóval érintkezik, s egy harmadik folyóvíz (névvel nem illetett ér) képezi határát. A területet akkor még nem nevezik Agyaglik néven - ez a név 1436-ban fordul először elő[16] -, de a bakonybéli apátság évszázadokon át folyamatosan adatolt birtoklása révén[17] minden kétséget kizáróan ugyanarról a területről van szó. Helyét az 1857-es kataszteri térkép is pontosan feltünteti - l. Agyagliki Bakonybeli -. Ezt a területet a 15-16. századi adóösszeírások már csak pusztaként említik.[18] Topográfiai azonosítása nem ütközik különösebb nehézségbe; nyitott kérdés marad azonban, hogy volt-e a területnek korábbi neve és mi volt az.

A Pápa városában összeolvadó középkori falvak közül Udvarsoka település elhelyezkedése a legvitatottabb. A város kialakulásával foglalkozó monográfiák más-más területre lokalizálták.[19] Első adatunk a királyi udvarnokok által lakott faluról a már említett 1245-ös oklevél; akkor Ozorsuka névváltozatban. E név később nem fordul elő. Míg Udvarsoka a 14. század második felében tűnik fel az oklevelekben,[20] utolsó említése 1378-ból származik.[21] Nem bizonyított, hogy az Ozorsuka azonos a későbbi Udvarsokával, de a jelenleg rendelkezésünkre álló adatokból úgy tűnik, hogy Ozorsuka s Udvarsoka topográfiai helye közel azonos lehetett

vagy megegyezett. Ozorsuka az 1245-ös oklevél szerint a Tapolca mellett feküdt, a bakonybéli apát területétől északra. Udvarsokának is a Tapolca mentén kellett elhelyezkednie, mert 1375-ben malmáról hallunk. Ekkor a zirci apát malombirtokát, Udvarsokát, másnéven Zsemlért zálogba adja. Ez ellen tiltakozik a Zsemléri család, mivel Udvarsoka és Zsemlér két különböző birtok, és mind a kettő (Udvarsoka tulajdonképpen csak részben) a család tulajdonában van.[22] Ilyen tévedés elsősorban két terület egymásmellettisége miatt fordulhat elő, tehát feltételezzük, hogy Zsemlér és Udvarsoka területe érintkezett. (Zsemlér lehetséges lokalizációját az elkövetkezőkben elemezzük, de ehelyütt elöljáróban megállapítható, hogy rendelkeznie kellett egy, a Tapolca déli részén lévő területtel.) Lehetséges, hogy Udvarsoka Hodoskához is közel eshetett; erre utalhat az, hogy a Hodoskán birtokos Hodus fia Tamás részbirtokkal rendelkezett Udvarsokon és az Udvarsokai előnevet is használta.[23]

Zsemlér (Semlér) falu volt a terület legjelentősebb helyi birtokos családjának, a Zsemléri (később Pápainak nevezett) családnak a birtokközpontja. Zsemlért először a Zsemléri család tulajdonlásával kapcsolatban említik 1340-ben.[24] E település azonosítása komoly problémákat vet fel, még akkor is, ha helyét az 1797-es térkép feltünteti. A térkép a Veszprém felől jövő dél-északi irányú főútba keletről becsatlakozó gyimóti út felett ábrázolja Zsemlért; egy olyan területen, ahol a Pápát a keleti irányban lehatároló, a Bakonyér és a Tapolca által telepített tó (mocsaras terület) volt. E területen település nem képzelhető el; csak a 18. században elvégzett lecsapolás után vált művelésre, majd lakhatásra alkalmassá.

A 14. századi oklevelek azonban azt sugallják, hogy Zsemlérnek a Tapolca mellett kellett lennie, mégpedig a folyónak a déli szakaszán, mielőtt az belefolyik a ún. tóba. Az említett 1375-ös oklevélben Zsemlér és Udvarsoka malma összekeveredik, 1397-ben pedig vitás kérdés, hogy a Füzes vagy Hodoskai - amely terület pontosan lokalizálható - malom Zsemlér vagy Pápa határába esik-e.[25] 1428-ban Zsemléri Pál lemond testvére, György javára a György által Zsemlérre épített posztókalló jogáról;[26] tehát Zsemlér mindenképpen a Tapolca mellett terült el. Ez azonban nem lehet azonos az 1797-es térképen jelölt résszel, hanem attól délebbre, Hodoska alatt kell keresnünk.

Egyet kell értenünk Kubinyi Andrásnak azon megállapításával,[27] hogy Zsemlér és Udvarsoka a pápai udvarnoki területből vált ki, és szorosan egymás mellé épült. Kérdés azonban, hogy Udvarsoka beleolvadt-e Zsemlérbe; Udvaroskának ugyanis - mint láttuk - nincs 15. századi említése, Zsemlérnek, bár azt vagylagosan Pápának nevezik, van. Véleményünk szerint Udvarsoka inkább az 1436-tól Agyagliknak nevezett helység részévé vált - amely természetesen nagyobb területet fed le, mint a bakonybéli apát birtokát -, és a 15. századi Zsemlér pedig mást vagy nem csupán ezt a Tapolca menti kis területet jelentette, amely Udvarsokától (Agyagliktól) északra és Hodoskától dél, délnyugatra helyezkedett el és északnyugaton érintkezhetett Pápa falu területével is.

1436-ban Zsemlért „Papa aliter Semlyér” néven említették, tehát ekkorra már nagyon közel került vagy összeépült Pápával.[28] A falu birtokosa, a Zsemléri család is a 15. században nevét már Pápai formában használta. A két település összeolvadásában a Zsemléri vagy Pápai család kihalása volt döntő fordulat a 15. század végén.[29] 1535-ben Török Bálintnak, Pápa vára földesurának a kezébe került lényegében az egész zsemléri falu, s ettől kezdve végérvényesen Pápához tartozott.[30] 1557-ben mint a város egyik utcáját írták össze Zsemlért.[31]

A szakirodalom Zsemlért általában a jelenlegi Anna térre és környékére helyezte.[32] Azzal, hogy a jelenlegi városszerkezetben morfológiailag ezen a területen egy korábbi település-központot lehet elkülöníteni, mi is egyetértünk. Az Alsóvárosban lévő mai Anna téri kápolna egy dombon áll, és körülötte a 19. századig temető létezett. A mai kápolna alig 100 éves építmény, de elődje 1752-ben épült, egy korábbi deszka imaház helyett, amit a reformátusok

használtak.[33] A templom fekvése, a 17. század közepétől kimutatható folyamatos használata és a régészeti leletek alapján[34] feltételezhető középkori temető miatt e helyre egy, a középkori település egyházashelyét rekonstruáljuk, köréje pedig egy települést.

1425-ből egy, a településszerkezet szempontjából nagyon jelentős oklevél maradt fenn Zsemlérről. Zsemléri (Pápai) Nagy Antal fiai, György és Pál felosztották birtokukat Zsemléren, a két kúriát (egy régit és egy újat) és a 24 jobbágytelket. Az osztozkodás során megemlítettek egy kőből épült kápolnát is.[35] A leírás szerint a kúriák a falu keleti részén álltak, azoktól nyugatra tizenkét jobbágytelek feküdt, a kilencedik telek után volt a kápolna. A tizenkettedik telektől délre további tizenkét telek húzódott. Az oklevél szerint Zsemlér települést egy „L" alakú utcából álló falunak lehet elképzelnünk, melynek kelet-nyugat irányú főutcája keleti végén álltak a kúriák, az utca közepén egy kis dombon helyezkedett el a templom, majd az utca déli irányba megtért. A falu rekonstruált 15. századi szerkezete az Anna tér környéki mai utcarendszerben nyomon követhető, a jelenlegi Zimmermann utca (esetleg az azzal párhuzamos Főiskola utca) - Anna tér - Zrínyi utca által alkotott vonalban. A fentiek alapján valószínű, hogy Zsemlér a 15. században a mai Anna tér és környékét jelentette, de megmaradt a korábbi, Tapolca.

Feltételezésünk szerint a korai Zsemlér település a Tapolca mellett, a mai várostól délre helyezkedett el, és a 14. század második felében, esetleg a 15. század elején a Zsemléri család - felemelkedésével párhuzamosan - új területen alakította ki saját birtokközpontját. A mai Anna tér környéki rész domborzati viszonyai sokkal megfelelőbbek erre a célra, mint a Tapolca melletti sík terület. (Ide lehet várat építeni, amire 1430-ban engedélyt is kaptak Zsigmond királytól,[36] bár tudomásunk szerint az építkezésre nem került sor.) A Zsemlériek azonban megtartották a Tapolca melletti területet is, hisz annak malomhelyei fontosak, és megmarad a két rész azonos elnevezése is.[37]

Pápán kívül még egy településnévvel nem foglalkoztunk az eddigiekben, és az Bellérszeg. Neve a térképeken nem található, lokalizálásához okleveles adatok csak részben nyújtanak segítséget. 1428-ban Felsőpápának, más szóval Bellérszegnek nevezett településen lévő birtokairól osztozkodott a Zsemléri család.[38] A Felső Majorok néven ismerjük a 17. század óta a város északnyugati részét, és e „felső" jelző alapján feltételezni lehetne a két település térbeli és névhasználati azonosságát. A 15-16. századi adatok nem önálló településként ismerik, az adóösszeírásokban ha név szerint szerepel, akkor Pápához számítják.[39] Bellérszegnek önálló plébániatemploma volt, a Boldogságos Szűznek szentelve. A templomot 1405-ben említik először, és 1428-ból származik a következő, egyben utolsó adat róla.[40] Magyarország Régészeti Topográfiája Bellérszeg helyét a mai Táncsics Mihály u. (volt Felső Hosszú utca) környékére teszi;[41] hosszú ideig mi is elfogadtuk ezt a lokalizálást, azonban a pápai középkori településszerkezetnek, de egyben a várostörténetnek is legproblematikusabb pontját - a ferences kolostor kérdését - elemezve fel kell vetnünk egy másik lehetőséget is.

A mai belvárosban, a ferences kolostor körüli városrészben egy korai településszerkezet maradványai ismerhetők fel; a jelenlegi Corvin utcától északra eső rész morfológiailag eltér a belváros többi részétől. Az utcarendszerben a ferences kolostor nagy kiterjedésű területe szigetet alkot; a kolostor a déli és némileg a nyugati oldalon igazodik az utcarendszerhez, a többi oldalon azonban inkább az utcák vonalai alkalmazkodnak hozzá. Ez az állapot csak a terület korai kialakulása, lehatárolódása esetén jöhetett létre, és egy olyan funkciót kellett betöltenie, amely meggátolta, hogy a későbbi „városrendezés" e szigetszerű képződményt felszámolja. Elképzelésünk szerint itt mindig valamilyen egyházi épület állhatott. A település legelső utcájának a ma Mikes Kelemen utca és Kardos utcaként (Víz utca) nevezett utcát véljük, majd a ma Szelestey utcának hívott utca alakulhatott ki.

A pápai középkori obszerváns ferences kolostor pontos alapítási idejét nem ismerjük. 1461-ben a Garai Jób és anyja, Alexandra „Szent László tiszteletére kolostort akartak építeni, s az utcát Szent László utcának nevezni" a Pápai család földjén, amely ellen a Pápaiak sikeresen tiltakoztak a veszprémi káptalan előtt.[42] 1480-ban azonban már állt a kolostor - legalábbis részben már állnia kellett -, mivel templomába ebben az évben temetkeztek.[43] A kolostor alapítása így az első sikertelen kísérlet után nem sokkal később megtörténhetett.

Elemezve a 15. század első felében a pápai birtokviszonyokkal kapcsolatban rendelkezésünkre álló adatokat, csak egy területet találunk, ahol a Pápai (Zsemléri) és a Garai család is rendelkezett birtoktesttel, ez pedig Bellérszeg volt. A Zsemléri család bellérszegi 1428-as osztozkodásakor a már említett Szűz Máriának szentelt templom határolta északról az általuk birtokolt területeket. Az 1405-ös oklevél is azt erősíti, hogy a templom nem tartozott a Zsemlériek területéhez és fennhatósága alá.[44] 1432-ben a Garaiak felosztják birtokaikat, és ebben szerepel a pápai ház és a bellérszegi rész, amely nem kerül felosztásra.[45] Mivel más bellérszegi részbirtokosról nem tudunk e két családon kívül a 15. században, ezért a templom minden bizonnyal a Garaiak területére esett. Így elképzelhető, hogy a Garaiak eredetileg olyan bellérszegi területen akarták megalapítani a ferences kolostort, amely a Zsemlériek tulajdona volt, de mint az adatokból látható, a Zsemlériek sikeres tiltakozása után sem álltak el Garaiak a ferencesek letelepítésének szándékától; elképzelhetőnek tartjuk, hogy ha nem is a Zsemlériek birtokán, de továbbra is a bellérszegi területükön helyezték el őket, és az itt álló templomot adták át a ferencesek obszerváns ágához tartozó szerzeteseknek.

A 15. századi, Szent László tiszteletére szentelt kolostor[46] lokalizálásánál elfogadott tény volt az eddigi szakirodalomban, hogy helye a nevét őrző Szent László utcában volt. Lehetséges azonban, hogy a Szent László kolostor nem a Szent László utcában volt, és ez az elnevezés más, ma ismeretlen eredetből vezethető le.[47] Az utca ma ismert területén sehol sem találunk olyan nagyobb méretű telket, vagy különálló területet, ahol egy kolostor elhelyezkedhetett volna.[48] A pápai ferences kolostor pedig nem volt kis méretű rendházból és kápolnából álló szerény épületegyüttes. A kolostor liturgikus felszereléseinek 1559-ben készült jegyzéke olyan nagymértékű gazdagságról árulkodik, amely ellentmond egy szerény épületegyüttesnek.[49]

A 17. századi adatok közvetetten utalnak arra, hogy a középkori ferences kolostor helye nem a belváros területén lévő Szent László utcában volt. A török után visszatelepülő szerzetesrendek mindig a korábban elhagyott rendházukba költöztek vissza, azt újították fel, építették át. Amennyiben ez nem volt lehetséges, akkor a letelepedésüket segítő földesúr vagy magas rangú egyházi személyiség más területet, épületet ajánlott fel számukra. A sűrűn lakott 17. századi pápai belvárosban igen nehéz lehetett ilyen területet találni és kialakítani. Az 1638-ban Csáki gróf által Pápára telepített pálos szerzetesek is csak fokozatosan, telekről telekre vásárolják meg azt a területet a Hosszú utca keleti oldalán, ahol barokk kolostorukat felépítették.[50] A ferencesek letelepítésekor az 1660-as években semmilyen telekvásárlással kapcsolatos adattal nem rendelkezünk. Ezt lehetne az oklevelek hiányával, pusztulásával magyarázni, de a 17. század második felei Pápa telekvásárlásairól olyan bőséges iratanyag áll rendelkezésünkre, hogy ez szinte kizártnak mondható. Ez a hiány csak abban az esetben fordulhat elő, ha középkori kolostoruk helyén telepedtek le a ferencesek, és egykori tulajdonukat veszik vissza. Ennek lényegében nem mond ellent a ferencesek pápai letelepedésével részletesebben foglakozó egyetlen mű, egy múlt századi ferences rendtörténet.[51] A kolostor 1660-as alapítását nem tekinti újraalapításnak, a kolostor középkori előzményeit nem ismeri;[52] a leírás szerint a szerzetesek először egy egyszerű rendházba költöznek, amelynek nem volt temploma, majd 1678-ban kezdenek építkezni, azon a helyen, ahol egy régi kálvinista templom állt. A pápai helytörténeti irodalom nem tud egy, a ferencesek által a reformátusoktól elvett templomról, de mivel a 15. század második felében és a 16. század elején a város teljes

egészében református vallású, nem elképzelhetetlen, hogy egy másik, minden bizonnyal középkori eredetű templomot is használtak a főtéri templomon kívül. A szöveg nem zárja ki, hogy az első „ideiglenes" kolostoruk és az 1680-ban elkészült új azonos helyen állt, egy 1676-os oklevél pedig inkább alátámasztja.[53] 1676-ban Esterházy Ferenc nemes Kozma Ferenc házába, amely a mai rendházzal szemközt van (N°366.)[54], beköltözteti a ferenceseket, „mivel hogy Pater Franciscanus Uraimék elbontván Residentiájukat", nincs hol lakniuk, és megengedi nekik, hogy a jövő év Szent Márton napjáig ott lakjanak. Ezért Esterházy Kozma Ferenc telkét szabaddá teszi és kiveszi a német kvártély alól.

A fent elmondottak alapján tehát feltételezzük, hogy a jelenlegi belváros északnyugati szélén egy korábbi, az Árpád-korba visszanyúló település (Bellérszeg?) helyezkedett el, és ennek a falunak a szélén állt egy templom. A területen lévő épületek funkciójukat veszítették egyrészt az udvarnoki rendszer megszűnésekor, másrészt a település Pápával való összeolvadásakor; ezért a Garaiak ezt a területet odaadták a ferenceseknek. Ugyanarra a területre való 17. századi visszatérésük adhat magyarázatot arra, hogy oklevelekben miért nem találkozunk telekvásárlásukkal, és indokolhatja a kolostornak sziget jellegű különállását az utcaredszerben. Ez esetben egy olyan területtel kell számolnunk, amelynek különleges - nem jobbágytelek - jogállása a korai időkben (Árpád-kor) létrejött, fenntartván elkülönülését a körülötte lévő utcák rendszeréről. Ellenkező esetben nem képzelhető el, hogy a 17. századra teljesen megszilárdult pápai utcaszerkezetből itt és ilyen formában egy nagyméretű területet ki lehessen szakítani.

Pápa város jelenlegi kül- és belterületén álló középkori települések közül utoljára maradt az a település, amely legmeghatározóbb volt az előzőekben felsoroltak közül, és ez maga Pápa. Pápa neve az írásos forrásokban először 1225-ben szerepel, Smaragdus boldogemlékű főesperest említik meg; az 1240-es évekből pedig plébánosról is tudósítanak az oklevelek.[55] Plébániatemplomának titulusa csak 1467-ben bukkan elő az oklevelekből.[56] Szent István protomártír volt a védőszentje, akinek tisztelete napjainkig tovább él a város főterén álló plébániatemplomban.

Pápa települését a város mai magját is alkotó főtérre és környékére helyezzük.[57] Ez a település a veszprém-győri út északnyugat-délkelet irányú tengelye mentén alakult ki, középpontját egy másik közlekedési útvonal határozta meg: a nyugat felé, Kéttornyúlak, Ság, majd Cell irányába vezető út.[58] Keleti oldalának természetes határát egy nagy, mocsaras terület - az ún. tó - alkotta, melyet a Tapolca és a Bakonyér táplált. Északról szintén a Tapolca vize akadályozta meg a település terjeszkedését. A falunak dél felé természetes lehatárolása nem volt, így ez irányú kiterjedését nem ismerjük. Területe a legkorábbi időkben nem léphetett túl a mai belváros határán, és utcájának vonala a jelenlegi főutca irányával megegyezett. A főtéren a település képe eltérő volt a mai állapothoz képest. E helyütt orsó alakú kiteresedés lehetett a négyzetes térforma előtt. Talán ennek a térformának a maradványa az 1730-as évek körül készült várostérképen látható két szigetszerű épületcsoport.[59] Az egyik a tér déli végén állt, a másik a várkastély előtt az északi végen. Feltételezésünk szerint a legkorábbi időkben a falu észak felé nem a jelenlegi irányban, nyugat felé kissé megtörve folytatódott, hanem a mai főutca irányát követte a várkastély területén keresztül. Hogy a kastély területén - annak felépülése előtt - az Árpád-korban település állott, azt a Mithay Sándor által végzett ásatások is megerősítették.[60] A késő Árpád-kori Pápa egy fő közlekedési út mellett kialakult település volt, középütt orsó alakú főtérrel, ahol temploma állt. A 14. század második felére a mai Pápa lakott területére három település magját lokalizáltuk (Pápa, Zsemlér, Bellérszeg). A települések közül az általunk Pápaként meghatározott fekvése volt a legkedvezőbb. Terjeszkedését nem gátolták földrajzi tényezők, fejlődését pedig elősegítette, hogy egy forgalmas főút mellett,

egy másik út becsatlakozásánál alakult ki, míg a másik két helység esetében ezen pozitív tényezők nem mutathatók ki.

15-16. századi változások a belváros településszerkezetében

A Garai család birtoklása elsősorban a központi település, Pápa városszerkezetére nyomta rá bélyegét. Minden bizonnyal ők kezdték el a 15. század elején a város északi végén, a piactér közelében a vár kiépítését.[61] A vár területének kialakulása jelentősen módosította a főtér környékének szerkezetét, az attól északi irányba eső részt megszüntette; ezáltal az ott keresztülmenő, Győr felé vezető utat elvágta. A közlekedési út és a falu házai - mint egyetlen lehetséges irányba - nyugat felé tolódtak el. (A kastélyt kelet felé nem lehetett volna kikerülni, mert ott a Tapolca és a Bakonyér által táplált hatalmas mocsaras terület húzódott.) Ezáltal megváltozott a főtér alakja, a korábbi orsó alakú kialakítást felváltotta a mai szabálytalan, leginkább téglány formában meghatározható teresedés, aminek szabálytalanságát egykor a térben szigetként álló házcsoportok is fokozták.[62]

A 15. században jelentős lépéseket tett a település a városiasodás felé, amit leginkább az ez időben szerzett vásártartási és vámjogai mutatnak. A településszerkezet alapján valószínűsíthető, hogy egyszerre nagyobb létszámú iparost és kereskedőt telepítettek le a városba, a főtértől délre eső, addig lakatlan részen. A Szent László utcával kezdődő utcák egy, a főtérről délnyugat felé vezető út egyik oldalára vannak párhuzamosan felfűzve. Ennek a területnek a beépítettsége, utcaszerkezete ténylegesen eltér a város más részétől. Egymással párhuzamosan futó négy utcája, azonos telekméretei az egyszerre kialakított, szabályosan telepített városrészekre jellemzők. E szabályosság, a terület nagysága, az utcák, telkek nagy száma, látható alkalmazkodásuk egy már meglévő szerkezethez és a település középpont nélkülisége, ellentmond a városrész korai kialakulásának.[63] A jelenlegi belvárosban négy utca tekinthető az iparos városrész területének, de valószínűsíthető, hogy a 16. századi erődítésekkor egy, esetleg két utcát levágtak belőle. A külvárosok 18. század végén készült térképén, de még a mai utcaszerkezetben is megfigyelhető, hogy ezekkel az utcákkal párhuzamosan még egy ötödik utca is húzódott.[64] Az utcák és a telkek jelentős száma miatt valószínűsíthető, hogy a városrész nem egyszerre, hanem több lépcsőben jött létre, és a 18. századi telkek nagyobb telkek osztódásai révén keletkeztek. A fokozatos, dél felől kiinduló és északi irányba való fejlődés indokolhatná a főtér és a mai Szent László utca csuklópontjának megoldatlanságát, a Szent László utca egy telek szélességnyire csökkenését az utca nyugati végén.

Az 1531-ből származó rovásadó-összeírás közöl először több utcanevet a városból.[65] Az 1531-ben összeírt hat utcanév - Piac, Hosszú, Szent László, Uj, Lak, Víz - egy kivételével megegyezik 1542-es rovásadó- összeírás utcaneveivel.[66] Az utcák sorrendje azonos a két összeírásban, de 1542-ben az Uj utca helyett a Kovács utca szerepel. A városban lévő jobbágyporták száma is megegyezik a két összeírásban (194-193 porta), bár utcánként néhány portányi eltérés előfordul. A felsorolt utcák közül csak négy azonosítható a 17-18. századi utcanevekkel, illetve azokkal, amelyeket az 1730 körüli várostérkép rögzített. A 17-18. században a Piac és a Lak utca neveit nem használták, a Kovács utca elnevezés sem általános.

A Piac utca elnevezés nem bukkan föl később az oklevelekben, de talán nem tévedünk, ha a főteret és az abból északnyugat felé vezető útszakaszt tekintjük annak.[67]

A Lak utca elnevezést sem ismerik a 17-18. századi várossal kapcsolatos iratok, de a rovásadó-összeírásban elfoglalt helye - a Szent László és a Víz utca között - valószínűsíti, hogy a Kristóf (a mai Korvin) utca legkorábbi elnevezése volt. Az azonosítást alátámasztja egy 1612-es adat, amely a kérdéses utca végén lévő bástyát Laki bástyának nevezi meg.[68]

A Kovács utca, vagy ahogy a későbbiekben többször előfordul: Kovácsok utcája elnevezés a 17. században gyakran használt utcanév volt. A rovásadó-összeírás után 1610-ből van a következő adatunk róla, ebben az utcában állt a N° 210-es ház.[69] A 18. század végén is ismerték még a városban ezt az utcanevet, bár akkor nincs már használatban. Egy dátum nélküli, de az írás alapján a 18. század legvégére datálható oklevélszöveg így határozza meg a helyét: „...Kováts ucza, hunc jam inta Ispitál et Szent László utcza situata".[70,71]

A Hosszú utca és a Víz utca helye és elnevezése a 16. századi állapothoz képest nem változott. E két utca teljes 16. századi kiterjedését nem ismerjük. A Hosszú utca nevéből következtethetően a város leghosszabb utcája volt, beépítettsége talán a mai belváros területét is túllépte. Ugyanígy bizonytalan a Víz utca kiterjedése, de a város legrövidebb utcájának kellett lennie, mivel a rovásadó-összeírásokban ebben az utcában írták össze a legkevesebb jobbágyportát. Nyugati vége a mai Szelestey utcánál volt - ez irányba kiterjedése a későbbiekben sem lépte túl ezt a határt -, keleti vége pedig a Tapolcához futhatott ki, amelyet az erődítéskor megszüntettek. Neve a közelben folyó Tapolca patakkal függhet össze, amellyel valamilyen kapcsolatban kellett lennie a kezdeti időkben.

A Hosszú utca és az általunk telepített, iparos városrésznek tekintett utcák között a 15. században még beépítetlen sáv húzódott. 1520-ban Szapolyai János feltételezhetően a lövöldi kartauziaknak ajándékozott egy telket, amely később az 53-as számot viselte.[72] A Hosszú utca nyugati házsora mögött álló teleknek irányulása és mérete jelentősen eltér a körülötte lévőktől. Valószínűsíthető, hogy az 53-as telektől nyugatra lévő utca még lakatlan, és a telek mérete, alakja azután is érintetlen maradt, hogy a ma Kossuth utcának nevezett terület házai létrejöttek.

A 16. század közepi két rovásadó-összeírás utcaneveinek azonosításából kiviláglik, hogy állandósult utcaszerkezettel kell számolnunk a Hosszú utca, főtér, Kristóf utca, Víz utca esetében, kevésbé szilárdnak tűnik a Szent László utca környéki terület. E városrészből az összeírások csak két-két utcát vettek fel, pedig az okleveles adatok alapján a 17. század elejétől itt már biztosan négy utca húzódott. Mindkét összeírásban szerepelt a Szent László utca; az Uj utca helyett 1542-ben a Kovács utcát nevezték meg. A közel 50 évvel későbbi adatok szerint pedig a Kovács utca és az Uj utca helye nem volt azonos. Számolnunk kell a terület kapcsán azzal a lehetőséggel, hogy a 16. század közepe és a 17. század eleje között ebben a városrészben megváltoztak az utcák - talán sűrűsödtek, talán észak felé új utcák jöttek létre -, ami magyarázatot adna a két utcanév és a térkép által mutatott négy utca számszerű különbségére.

Az erődítések nyomán létrejött változások

A 16. század közepén a török előrenyomulása és a város végvárrá alakulása miatt jelentős változások történtek Pápa és a környező falvak életében. Pápa az első török támadást 1543-ban élte át. Az akkori földesúr, az Enyingi Török család hűséges familiárisa, Martonfalvai Imre sikeresen verte vissza a város elleni első ostromot. A támadás után Martonfalvai elkezdte a város erődítését, amelyet a 16-17. században szinte állandóan folytattak. A kor jeles hadmérnökei készítettek terveket az erődítésekhez, fordultak meg a városban, és vezették az építkezéseket.[73] A településtörténet szempontjából legérdekesebb Giulio Turco és Bernardo Magno ideálterve 1569-ből. A terv szabályos rendszerben helyezte el a hét újolasz rendszerű fülesbástyát, figyelmen kívül hagyva a város terepadottságait. A terv megvalósulatlan maradt, de megőrizte a Martonfalvai-féle erődítés nyomvonalát, egy téglány alakú, ó-olasz bástyákkal megerősített palánkot.[74] A 16. század második felében a Martonfalvai-erődítéshez és a

terepadottságokhoz alkalmazkodva megépültek a város körül az új-olasz bástyás védőművek. A jó néhány pápai várat, várost ábrázoló metszet, térkép közül a karlsruhei gyűjtemény 1667-es Pápa térképét tartjuk 16. század végi, 17. századi állapot leginkább hiteles ábrázolásának. A rajzon látható védelmi rendszer megvalósulását alátámasztja az 1730 körül készült várostérkép, amely a délkeleti oldalon és a Veszprémi kapu előtt ábrázolt elővédmű kivételével lényegében az 1667-es állapotot vetíti elénk.[75]

A véderőműveken belüli település szerkezetének vizsgálatakor vissza kell kanyarodnunk Martonfalvai Imréhez, aki naplójában részletesen beszámolt az erődítési munkálatokról. „Ez időkezbe megösmerém és jól eszembe vevém, hogy ez keves néppel nem vagyok elég az nagy puszta Pápa várassának oltalmára és megtartására es hitvány palánk mellett, elhagyám az vár épületeit, az várast kezdém először épiteni, honnét az várat óltalmazzák, az várast kisebben szakasztám, palánkját fölállatám, fonatám, sároztatám gyorsasággal, azután az árokját is megásatám...".[76] Martonfalvai ezzel az első városrendezést hajtotta végre, a síkságon szélesen elterülő, a 15. században egységesülő, de szervesen még össze nem fonódott várost tömörítette, kijelölte a mai belváros területét. A török idők alatt a település lakott része a falakkal körülvett területre zsugorodott. Minden területet beépítettek; a környékről betelepülő lakosság s a katonaság miatt jelentős mértékben osztódtak a telkek. A város népességét növelték a Dunántúlról ideköltözött nemesek, akik családjukat a biztonságot nyújtó városban helyezték el.[77] Pápán a lakosság társadalmi megoszlása területi elkülönülést is jelentett. Az 1660-as városi összeírás elemzése kimutatta, hogy a Hosszú utca főtér felé eső végén, illetve a Kristóf utca szintén a főtérhez közel eső szakaszán laktak a nemesek.[78] Az iparos réteget elszórva találjuk a város minden részén, érdekes módon egy tömbben csak a csapók laktak az Uj utcában. A katonák - akiket az összeírás csak evvel a foglalkozással jelöl - az utcáknak a városfalak felé eső végén laktak. Ugyancsak szinte kizárólag katonákat találunk azokban az utcarendszertől független - az utcákra merőleges - tömbökben, amelyek a városfalak, bástyák mögött alakultak ki.

Az erődítés nyomán létrejött szükségszerű változtatások után a belváros utcarendszerében napjainkig lényeges módosulás nem történt, a 17. századra kialakult állapotot őrizték meg a város utcái, terei.[79] Az 1638-ban letelepített pálos szerzetesek kolostora beilleszkedett a Hosszú utca keleti házsorába, az 1770-es években elbontott középkori plébániatemplom helyett felépült barokk templom is a főtéren áll, bár tájolása eltér a középkoritól. Ha változás történt, az csak a már elemzett ferences kolostor területének kialakítása lehetett. Véleményünk szerint azonban ez a „sziget" már sokkal korábban létrejött, így a ferencesek letelepedése az 1660-as években már nem változtatott az utcaszerkezeten.

A 17. században véglegesülnek a belváros utcanevei. A Hosszú utca, Uj utca, Víz utca, Szent László utca mellett állandóvá válik a Kristóf utca elnevezés, és megjelenik az Ispitály utca. Érdekes módon két utcát is illetnek ezzel a névvel, mégpedig a Szent László és az Uj utca közötti két utcát. Az utca nyilvánvalóan egy ispotályról, kórházról kapta a nevét, bár keletkezéséről, működéséről szinte semmit nem tudunk.[80] Az Ispitály utca elnevezést először 1612-ből ismerjük.[81] Az ispotály intézménye legkorábban egy 1615-ös végrendeletben szerepel, de mivel már 1612-ben utcanévvé vált, így létrejöttét ennél legalább egy-két évtizeddel korábbra kell datálnunk.[82] Az 1660-as összeírás elemzésével az ispotály épülete a két utca érintkezéséhez a Maynzeck-féle térkép N° 177-178-179-es telektömbjére lokalizálható. A két utca végénél fekvő, mindkét utcára néző telek miatt vehette fel mindkét utca az ispotály nevét. Az északabbra esőt Kovácsok utcájának is hívták, a délre fekvőt pedig Kis utcának.[83] A két utcanevet a 17. században folyamatosan használták, de mellettük ugyanúgy élt az Ispitály utca elnevezés is. A 18. századra a Kis utca és a Kovácsok utcája név eltűnt, helyettük általánossá vált az Ispitály utca, pedig maga az ispotály az 1660-as években megszünhetett.[84]

A Kristóf utca nevet először 1550-ben írták le, és a 19. századig megtartotta elnevezését.[85] A korábban Lak utcaként ismert rész névváltozása az erődítéssel függhetett össze. A védművek megépítésével az utcának városból kivezető jellege megszűnt, helyette nyugat felé a Borsosgyőri kaput alakították ki. A Kristóf utca alakja, területe legösszetettebb a város utcái közül; több utcát, elkülönülő háztömböt foglal magában.[86] Két igazán utcának nevezhető része van: az egyik a ma Korvin utcának nevezett, a főtérre merőleges, egykor a városból kivezető utca, a másik pedig a ferences rendház előtt futó rész, amely az előbb említett utcából nyílik. A két utca azonos elnevezését semmi nem indokolja, mindkettő kialakulása a várostörténet legrégibb korszakába vezethető vissza. Talán épp az utcák korai összekapcsolódása, kezdetben csupán a mai Korvin utca elejének beépítettsége révén alakult ki azonos elnevezése a két utcának. A Korvin utca végén a Laki bástya előtt lévő háztömb és a Borsosgyőri kapu előtti házakból álló kis sziget késői, az erődítések után létrejött terület, a tömböket körülölelő kis utcákkal.

A szűk belvárosi telkek - amelyek általában negyed és féltelkek - nem tették lehetővé a mezőgazdasági termeléshez szükséges raktározást és jelentősebb állattartást, ezért a 17. században egy kétbeltelkes településrendszer alakult ki. A legtöbb belvárosi telekhez tartozott egy majorsági terület a falakon kívül.[87] A település egyre duzzadó létszáma miatt a 17. század vége felé a majorsági épületek fokozatosan lakóházakká alakultak át, de a területek vegyes használata (lakó és gazdasági funkció) a 19. század közepéig megmaradt. Az Alsó Majorok és Felső Majorok néven ismert településrészek a 17. században a belváros joghatósága alá tartoztak. Alsó Majoroknak a belvárostól délre eső részt nevezték. Itt néhány utca a mai Anna tér környékén a korábbi, középkori településszerkezet nyomát őrzi, de a többi részén a Hosszú utca két oldalán tudatos telekosztás követhető nyomon. Hasonlóan azonos méretű, egyenes utca mentén, szabályos rendben sorakozó telkek voltak a Felső Majorokban. Ez a belvárostól nyugatra esett, egyetlen utcája - szintén Hosszú utcának nevezték - a Tapolca patakkal párhuzamosan húzódott.

A településszerkezet változásai a 18. századtól napjainkig

A 18. század és az azt követő két évszázad a belváros településszerkezetét szinte érintetlenül hagyta. A háborús évszázadok elmúltának látható jele a városfalak elbontása volt. Ezt egy 1702-es császári rendelet elő is írta, de a folyamat lassan ment végbe.[88] A 19. század első felében tűnt el véglegesen az erődítés a belváros körül, de helyét, formáját megőrizték az utcák és a terepviszonyok.[89] A 18. században a falak, árkok közé szorított belvároson kívüli területek fejlődtek elsősorban. A külvárosok közigazgatása levált a belvárosról, 1730-ban az Alsó Majorok és a Felső Majorok külön-külön szerződést kötöttek az Esterházy-uradalommal, amelyben rögzítették a rájuk háruló szolgáltatások mértékét, és önálló tanácsot kaptak.[90] A három településrész különállása némileg csökkentette Pápa dinamikus fejlődését, új utcák kialakulását; elsősorban a különálló városrészek érintkezésénél. A 18. század második felében és a 19. században a településszerkezetből is láthatóan a legerőteljesebben fejlődő terület az Alsó Majorok volt. A Hosszú utcától dél-délnyugatra eső terület földrajzi adottságai lehetővé tették új utcák nyitását, míg az Alsó Majorok és a Felső Majorok közötti, a belvárostól délnyugatra eső terület a településrészek közigazgatási elkülönülése miatt nem volt beépíthető a 19. század közepéig.

A város terjeszkedésének gátat vető jogi különállás 1842-ben szűnt meg, ekkor került közös tanács alá a három település. A város terjeszkedése a gazdasági fejlődés lelassulása miatt a 19. század második felében azonban már nem olyan számottevő, mint a korábbi évszázadban. A 19. század végén a vasút megépítése hozta meg egy új városrész, az Erzsébetváros kialaku-

lását. Az eklektikus villákból álló településrész az egykori Felső Majoroktól északra alakult ki, a vasútállomásra vezető út két oldalán.

A 20. században a város szerkezete jelentősen nem módosult. A belső városmag érintetlenül élt tovább. 1895-ben és 1939-ben tervet készítettek a belvárosi zegzugos utcák derékszögű kiegyenesítésére, de mindkettő terv szintjén maradt.[91] Az 1920-as években egy új városrész jött létre, melyet korábbi funkciója alapján Tókertnek neveznek. A Pápát keletről határoló Tapolca patakot már a 18. században szabályozni kezdték. A mocsár és a tó - az ún. Széles víz - fokozatos lecsapolása után először városi kertek voltak a korábbi tó helyén, majd 1923-24-ben a területet házhelyeknek felparcellázták.[92]

Pápa a mai Magyarország azon kevés városai közé tartozik, ahol a történeti városszerkezet megőrződött. Középkori településeit, azoknak szerkezetét, egymáshoz való kapcsolódását ma még csak sejtjük. Ma elsősorban a településen végzendő régészeti kutatásoktól várhatunk olyan eredményeket, amelyek segítik az itt felvetett hipotézisek megerősítését vagy cáfolatát.

A jelenlegi városszerkezetben nem a középkori település struktúrája, hanem egy, a 16. században kialakult és a 17. században megszilárdult rendszer látható, amelynek azonban egyes elemei a 13-14. századig vezethetők vissza. Lényegében bolygatatlanul maradt fenn a török időkben létrejött utcarendszer a városfalakon belül, és azokon kívül is számos elem megtartódott. A struktúra érintetlensége mellett alig találunk benne olyan zavaróan ható, nagyméretű épületet, amely megbontaná a belvárosnak a főtéren egyemeletes, a mellékutcákban inkább földszintes utcaképét vagy lényegesen befolyásolná Pápa egységes városképi sziluettjét. Ez az egység adja meg a városnak a sajátos történeti hangulatát, amelyben elsősorban a barokk kor hangulata uralkodik.

Összefoglalás
A települések halmazától a városig

Pápa város mai területén (kül- és belterület) a középkorban legalább 11 falu állt. E települések nem egyidőben alakultak ki, eltérő volt jogállásuk, birtoklástörténetük és fennmaradásuk is. Azok a helységek, amelyek legközelebb feküdtek Pápa faluhoz, összeolvadtak vele, míg a távolabb fekvők a 16. században a török támadások miatt pusztultak el.

A város mai külterületén lévő falvak - Böröllő, Igar, Sávoly, Hánta, Agyaglik, Hódoska, Parlagszeg - területét a 18-19. századi térképeken fennmaradt helynevek alapján azonosítottuk. A településeknek csak a határát lehetett lokalizálni, magát a település helyét szerkezetük teljes pusztulása miatt nem.

Pápa város napjainkig fennmaradt településszerkezetében három, korai eredettel bíró településmag határozható meg, nehéz azonban ezeket a területeket néven nevezni. A középkori oklevelek annyira ellentmondóak, hogy csak megoldási javaslatokat adhatunk a települések egykori nevére. Véleményünk szerint Pápa mai területét Pápa, Zsemlér és Bellérszeg folyamatos összeolvadása hozta létre. Pápa eredetileg egyutcás település volt a veszprém-győri út mentén. Orsó alakú középponti tere a Ság-Vasvár irányába menő út becsatlakozásánál alakult ki.

Bellérszeg falu Pápától nyugatra feküdt, a Ság-Vasvár útról ágazott le a falu egyetlen utcája, amelynek déli végén feltételezzük a falu plébánia-templomát (esetleg egy olyan épületet, amely az udvarnoki rendszerrel áll kapcsolatban). (Véleményünk szerint e helyre telepítették le az 1460-as években az obszerváns ferenceseket.)

Zsemlér falu délre terült el Pápától, egyetlen, ívelt vonalú utcája a veszprém-győri útra futott ki. A falu közepén állt temploma, keleti szélén pedig a birtokos Zsemléri (későbbiekben Pápainak nevezett) család kúriái voltak.

A három település összeolvadása a 15. században elkezdődött, és más lényeges változások is történtek a településszerkezetben ebben a században. Pápa falu északi végén az akkor birtokos Garai család felépítette várkastélyát, megváltoztatva ezzel a falu utcájának irányát. A főtértől Zsemlér felé vezető út nyugati oldalán több párhuzamos utcával egy új településrész jött létre, ahol minden bizonnyal iparosok és kereskedők telepedtek le vagy telepítették le őket.

A 16. század közepén a török támadások hatására a síkságon szélesen elterülő város területét falak közé szorították. A középkori település - általunk ismeretlen vonalban futó - hevenyészett palánkját felváltotta az a bástyákkal megerősített városfal, amely a 18. századig fennállt. A falakon kívüli területek elnéptelenedtek, a várostól nyugatra és délre Alsó és Felső Majoroknak nevezett terület alakult ki, ahol a belvárosi telkekhez tartozó majorságok álltak.

A két majorság a török támadások gyakoriságának csökkenésével, majd elmúltával lakóterületté vált, majd 1730-1842-ig önálló településként élt. A 18. században Pápa fejlődésének gátja e három különálló falu volt, a 19-20. században a térség gazdasági fejlődésének lelassulása állította meg a város terjeszkedését.

A beépítetlen részeken létrejövő új, 19-20. századi városrészek tették lehetővé, hogy Pápán a 16. században kialakuló és a 17. században végérvényesen megszilárduló belvárosi településszerkezet napjainkig érintetlen maradjon.

Jegyzetek

1. BOGNÁR I. E.: 1943.
2. GERŐ L.: 1959.
3. RT. 4.
4. Ehelyütt kell megköszönnöm lektoromnak, Kubinyi Andrásnak szíves észrevételeit, kiigazításait; valamint azt, hogy az ugyanebben a kötetben megjelenő, A középkori Pápa című dolgozatának kéziratát megismerhettem és kutatásának eredményeit felhasználhattam saját munkámhoz.
5. BOGNÁR I. E.: 1943. 90, 101. Ez alól csak Böröllő puszta kivételével, amely a 19. század közepén csatolódott a város külterületéhez.
6. Erre lásd részletesebben KUBINYI ANDRÁS a kötetben lévő A középkori Pápa című tanulmányát.
7. A középkori falvak lokalizálásában a város és külterületének földrajzi nevek szempontjából első, teljesnek mondható - és a mai fogalmainkkal is pontosnak tekinthető - térképe, az 1857-es kataszteri felmérés volt a kiindulópontunk. Ezt támasztotta alá Veszprém megye 1797-ben készült térképe is. (A térkép a VLDM-ban található.) Ezeket megerősítették a régészeti megfigyelések, leletmentések. A GEKK-ban megtalálható a pápai uradalom birtoktérképeit tartalmazó könyv a 18. századból. Az 1857-es kataszteri térkép lényegében ugyanazokat az adatokat hordozza. (MOL. S. 79. 1071 s 1072 cs. 1499.) A városon kívül eső településeknek csak a területét lehet körülhatárolni, a település magját, a szerkezetet teljes pusztulásuk miatt nem lehet meghatározni. Az alaposabb terepbejárások és légifelvételek segíthetnek az eddigi leletek pontosabb lokalizálásában, a faluközpontok meghatározásában. BOGNÁR I. E.: 1943. 57. skk, lényegében már elvégezte a településeknek a térképek alapján történt azonosítását.
8. A településekre vonatkozó részletesebb történeti adatokat és régészeti megfigyeléseket nem ismertetjük, Böröllő és a további falvak esetében a régészeti topográfiában fellelhetők. Csak abban az esetben térünk ki rá, ha annak értelmezésében más eredményre jutottunk. Böröllő: MRT. 4. 204.
9. AO. VII. 566-567.

10. MRT. 4. 207.

11. Uo. 205.

12. Uo. 206.

13. Uo. 205.

14. Uo. 205.

15. PRT VIII. 288-289.

16. CSÁNKY D.: 1890-1913. III. 218.

17. MRT. 4. 199.

18. Uo. 206.

19. BOGNÁR I. E. 1943, 51-54. a belváros területére helyezte; GERŐ L.: 1959, 21-23, azonosítására ld. 40. jegyzet. MRT, 4. 195-196, belváros déli területén lokalizálta, északi határát a Szent László utcában húzva meg.

20. KISS I.: 1908. 157-158. 1370. Udvarsokai Hodus Tamás nevében.

21. MRT. 4. 194-196.

22.KISS I.: 1908. 158-159.

23. Uo. 157-159.

24. REIZNER J.: 1893. 605.

25. Uo.: 1893. 605.

26. KISS I.: 1908. 161.

27. KUBINYI ANDRÁS A középkori Pápa című tanulmányát ld. a kötetben.

28. KISS I.: 1908, 162.

29. 1488-ban már örököseik adóznak: Kiss I.: 1908, 10.

30. SEBESTYÉN B.: 1911. 26.

31. MRT, 4. 203.

32. Uo. 203. GERŐ L.: 21-23. szintén a város déli részére helyezi ezt a települést. BOGNÁR I. E.: 1943. 58-59. Zsemlért a veszprém-gyimóti út szögletébe lokalizálja.

33. KISS I.: 1908, 203.

34. A GEKKTM Adattárában - Ilon Gábor régész, múzeumigazgató szíves közlése szerint - a 1099-92, és a 1102-92. sz. alatt találhatók adatok, melyek a mai Anna tér környékén végzett építési munkálatok során előkerült csontvázak, sírgödrök megfigyeléseit tartalmazzák. Ilon Gábor véleménye szerint a területen egy középkori temető van, amely a 14. századtól már biztosan létezhetett.

35. KISS I.: 1908, 161. Elképzelhető, hogy erre a területre lehet lokalizálni azt az 1441-es oklevelet, amelyben Pápai (Zsemléri) György körülhatároltatja a pápai birtokot (sajnos nem derül ki, hogy az ekkor kezén lévő legalább két birtoktestből melyiket). (KISS I.: 1908. 162-166.) A leírás szerint a terület a Tapolcától, ott ahol a Cser patak belefolyik (?), nyugatra indul, elmegy az Ujfalunak nevezett kertek mellett a Lakra levezető útig, azon haladván délnek egy rövid darabon, majd kelet felé fordul, átmegy a Tapolcán, és visszatér a kiindulóponttal szemközt a Cser patakhoz. Véleményünk szerint ez a terület a Tapolcának olyan szakaszára esik, ahol a folyó iránya dél- észak és nem kelet-nyugat, és a Tapolcától nyugatra helyezkedik el. A laki út pedig azt sugallja, hogy elég délnyugati részen kellett elterülnie, hogy az úttal valamilyen érintkezésbe kerüljön.

36. REIZNER J.: 1893. 605.

37. Az okleveles adatokból is kitűnik, hogy már a korabeli - főleg nem ehelyütt élő - tulajdonosoknak sem volt egyértelmű a pápai, nyilván egymás közvetlen közelében lévő települések elkülönítése (l. 1375-ös adat). E keveredésnek a települések közelsége, összeépülése mellett még egy feltételezhető oka volt: a malomhelyek kérdése. A Tapolca szinte körbe keríti a várost, de csak két viszonylag rövid szakasza -

mielőtt belefolyik az ún. tóba és miután elhagyja azt - volt alkalmas igazán malmok építésére. Így ezeken a rövid szakaszokon minden környékbeli és távolabbi birtokos (l. bakonybéli, zirci apátság, porvai pálosok) igyekezett malomhelyhez jutni. Ezeket a területeket pedig feltételezhetően - legalábbis részben - úgy nevezték, mint az adott települést (birtokost), amelynek a tulajdonában volt. Tudunk Parlagszeg malmáról, pedig a jelenlegi ismereteink szerint azon a területen nem folyt át sem a Tapolca, sem más malmok építésére alkalmas víz. 1428-ból hallunk Bellérszeg Beg nevű malmáról, melynek elnevezése a falunévvel állhat kapcsolatban, és nem biztos, hogy Bellérszeg rendelkezett közvetlen Tapolca menti területtel. Az 1456-ból ismert Fehér malom jelzője bizonyosan tulajdonosaira, a porvai pálosokra utal. A 16. század első felében említett Pap malom pedig egyházi javadalom volt. (MRT. 4. 199.)

38. KISS I.: 1908. 161.

39. MRT. 4. 204.

40. KISS I.: 1908, 161.

41. MRT. 4. 204. Bár csak Árpád-kori leletanyag ismert a területről, és a biztosan adatolt templom helye egyáltalán nem lokalizálható. Ezzel megegyező BOGNÁR I. E. 1943, 59. azonosítása. GERŐ L.: 21-23. Bellérszeget - melyet azonosnak tart az udvarnikális településsel, és véleménye szerint a későbbiekben (13. század után) a Pápa nevet veszi fel - a főtér környékére lokalizálta.

42. REIZNER J.: 1893, 607; KISS I.: 1908, 166. Az oklevélnek csak magyar nyelvű kivonata maradt fenn, a két közlés ellentmondásos évszámáról l. KUBINYI ANDRÁS tanulmányát e kötetben. A 15. századi szövegben a „Szent László kolostorról utcát elnevezni" mondatrész anakronisztikus, századokkal későbbi kifejezés visszavetítésével kell számolnunk.

43. MRT, 4. 201.

44. KISS I.: 1908, 160.

45. HO VII. 434-454.

46. A Szt. László titulus egyáltalán nem jellemző a ferences kolostorokra, hisz a rend elsősorban Máriát választotta védőszentül kolostorainál. Itt a Szt. László titulus Garai Lászlóra utal, az alapítók férjére, ill. apjára emlékezve. Szent László tiszteletének ezen kívül is valamilyen hagyományának kellett lennie kellett Pápán, hiszen az 1192-ben szentté avatott király tisztelete korán megjelent (l. 1245 oklevél Szt. László nevű helyét) ehelyütt. Valamint a 16. századtól egy Szt. László utcát is ismerünk a városban. De jelenleg ezeket az egymástól teljesen függetlennek látszó adatokat nem tudjuk összekapcsolni.

47. A későbbiekben az 1531-es és az 1542-es utcaneveket elemezve felvethetjük, hogy az ezekben említett Szt. László utca helye nem tisztázható megnyugtatóan.

48. Az 1542-es adóösszeírás a Szent László utcában a „kórháznak egy házá"-t említi (PÁKAY Zs.: 1942, 42.). Etz az adatot jelenleg nem tudjuk összekapcsolni a 17. századból ismert ispotállyal. Mégis kiemelendő, mert ez az egyetlen olyan adat az összeírásokban, amely nem portákról szól.

49. KISS I.: 1908, 173-177. A leltár minden bizonnyal a kolostor elhagyásakor készült, amelyre elsősorban a reformáció terjedése miatt kényszerültek a szerzetesek. (Bár elképzelhető, hogy tartalmazza az ozorai rendház javait is, amelyet 1543-ban szállítottak a pápai kolostorba. KARÁCSONYI JÁNOS: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I-II. Budapest 1923-1924. II. 133.) Az 1660-as években történt visszatelepedésükig nincs adat a pápai ferencesekről.

50. 1638-ban Csáky László vásárol kőházat a Hosszú utcában (MOLNÁR I.: 1942/a. 5; Documenta Artis Paulinorum. 2. A Magyar Rendtartomány kolostorai. Budapest, 1976. 160.). 1669-ben Esterházy Ferenc ad át számukra egy házat - amely a mai kolostor területén van -, és a benne lakókat egy másik épületbe költözteti át (Documenta 1976, 162-163. és MOL. P. 1216. 23. cs. capsa 60. N° 325. 78.p.). Az oklevélből kiderül, hogy még egy másik ház is volt a pálosok mai területén, ennek megvásárlása időpontját nem ismerjük. KARÁCSONYI J.: 1924, II. 136. szerint Csáky László a ferences kolostor romjain építette fel 1638-ban a pálosok kolostorát. Karácsonyi közlésében Rupp Jakabra hivatkozik, aki ezzel szemben azt írja, hogy a pálosok saját középkori kolostoruk helyén építették fel barokk rendházukat. (RUPP JAKAB: Magyarország helyrajzi története. Pest, 1870. I. 311) A pálosok középkori pápai kolostoráról a fent említetten kívül más adat nem áll rendelkezésünkre. (Karácsonyi szerint a pápai kolostort a Szapolyaiak alapították az 1480-as években, és oda pálosok telepedtek vissza a 17. században. KARÁCSONYI J.: 1924, II. 134).

51. BALÁZSOVITS, ANTAL: Brevis historia ordinis s. Francisci Buda, 1867. 113-119.

52. A középkori és újkori kolostor közötti kontinuitás hiányát nehezen lehet megmagyarázni azzal a százegy évvel, amikor a szerzetesek nem voltak a városban. Sokkal inkább magyarázható azzal a ténnyel, hogy míg a középkori ferences kolostor a rend obszerváns ágához tartozott, az újkori kolostor a mariánus ág tagja volt. (KARÁCSONYI J.: 1923, I. 124.) Ezért, ha ugyanarra a helyre telepedtek le az újkori szerzetesek, akkor nem állt érdekükben hangsúlyozni a kapcsolatot a középkori kolostorral.

53. MOL. P. 1216. 23. cs. capsa 60. N°. 325. 221. p.

54. A továbbiakban a N^{o} számok olyan teleksorszámokat jelölnek, melyek a Maynzeck-féle térkép számaival megegyezők. A térképre l. 59. jegyzet.

55. KISS I.: 1908, 13. sk.

56. MRT, 4. 200.

57. Azonosításunk megegyezik a Régészeti Topográfiával (MRT. 4. 193); BOGNÁR I. E.: 1943, 51. Pápa falut az Alsóvárosokba helyezi, a Batthyány Lajos Mezőgazdasági SzKI. környékére.

58. GLASER L.: 1929 166. A 13-14. századi úthálózat legrészletesebb elemzését GERŐ L.: 1959, 23-24. adja, valamint BOGNÁR I. E.: 1943, 56.

59. A Maynzeck-féle térkép készítési ideje ismeretlen (VeML Kéziratos térképek T. 560.) A térkép telekszámozása, a rajzon tükröződő állapot az 1730-as évek elejének felel meg. A „Domus destruendae ob Acem" néven nevezett várkastély előtti épületcsoportból 1730-ban költöztettek ki két családot az Esterházyak. A kitelepítés oka a vár védelme volt, „mivel közel van várunkhoz ha tűz ütne ki a vár is leégne" (MOL. P. 1216. 18. cs. capsa 58. N°. 79.). A térképen még fel vannak tüntetve ezek a telkek, de már nincsenek rajtuk a házszámok. Henrich Maynzeck uradalmi geodéta térképe minden bizonnyal az 1732-ben megnyitott városi telekkönyvhöz készült (MOL. P. 1216. 23. cs. capsa 60. N°. 325.).

60. MITHAY S.: 1988. 37-50. A régészeti topográfia az ásatási eredmények ismeretében feltételezte, hogy az itt lévő Pápa falu a főtér irányába is kiterjedt (MRT. 4. 193.).

61. MRT. 4. 194, 196, a mai kastély északi és keleti szárnyát tartja a vár legrégebbi részének, és benne a királyi udvarnokok ispánjának házát feltételezi, tehát a vár felépítését a 14. század végénél korábbra datálja. Ugyanakkor feltételezi a vár helyén álló falut, amelyet Pápának nevez, és a királyi udvarnokok települését a város déli részére helyezi, ebben az esetben nem tisztázott az ispánsági kúria és Pápa falu térbeli és kronologikus viszonya. A várkastély legkorábbi építési periódusa jelenleg - az épület kutatásának hiányában - nem dönthető el. (ILON GÁBOR - MITHAY SÁNDOR: Pápa - Várkastély. Budapest, 1989. 3. - A várkastély eredetéről a régészeti topográfia adatait vette át). Koppány Tibor a szakirodalomban egyedül állóan, előzmények nélkül az 1440-es évekre datálja a várkastély felépítését (KOPPÁNY TIBOR: Körmend városának építéstörténete. Körmend, 1986. 24.). Kubinyi András e kötetben közölt tanulmányában okleveles adatok alapján 1408-27 között valószínűsíti a Garaiak várépítését.

62. A szabálytalanságot a plébániatemplom elhelyezkedése is erősíti. Az 1770-es években felépült mai templom irányulása nem követi a középkori plébániatemplomot. A középkori templom elhelyezkedése - feltárt falai alapján - még inkább szervetlenül hatott a főtéren (MITHAY S.: 1989. 105-108.)

63. Ezen a területen a 18. században 181 telek volt, amelyek nagy része féltelek és néhány negyed telek. Egész telkekkel számolva a városrészben körülbelül 70 telek lehetett. A MRT 4. ide lokalizálja Udvarsokát, l. 19. jegyzet.

64. A külvárosok térképe 1793-ban készült (VeML Kéziratos Térképek, T. 252.).

65. PÁKAY ZS.: 1942. 41. Korábbról csak a Nagy utca elnevezést ismerjük 1513-ból (VLDM Helytörténeti Adattár 9785.) és a Piac utca nevet 1514-ből. (OL. Dl. 102701, az adatért Kubinyi Andrásnak tartozom köszönettel.) Az 1453-as Szt. László utca említését nem tartjuk elfogadhatónak l. 46. jegyzet.

66. PÁKAY ZS.: 1942, 42.

67. A Korvin utca csatlakozásától északnyugatra eső részt soha sem számozták a Hosszú utcához, az a Kristóf utca része volt. A főteret Bognár is a Piac utcának tekinti (BOGNÁR I. E.: 1943, 71.).

68. MOL. P. 1216. 23. cs. capsa 60. No. 325. 139 p. A No. 184-es telken lévő házhoz 1612-ben egy major tartozik a Laki bástyával szemben, amely a 18. században a külső városokban a 443-as számot viselte.

69. MOL. P. 1216. 23. cs. capsa 60. N° 325. 146 p.

70. MOL. P. 1216. 23. cs. capsa 60. N° 81.

71. A régészeti topográfia foglalkozott az 1531-es és az 1542-es összeírásban szereplő utcanevek azonosításával, és a fentiekkel ellentétes meghatározásokhoz jutott. A Piac utcát a Kristóf utcával, a Lak utcát az Ispitály utcával, a Kovácsok utcáját az Uj utcával azonosította (MRT. 4. 197-198.). Bognár a Piac utcát a főtérrel, az Uj utcát a Rákóczi utcával egyeztette, a Lak utca meghatározására nem vállalkozott (BOGNÁR I. E.: 1943, 71.).

72. MOL. P. 1216. 23. cs. capsa 60. N°. 325. 85.p. A Kossuth utcának hosszú ideig nincsen neve, 1876-ból származik az első elnevezése: Szél utca (Üdvözlet a régi Pápáról. Budapest, 1987. főszerk.: Németh József. 104.).

73. Az építészekre ld. GERŐL.: 1959. 35. és KOPPÁNY TIBOR: Francisco da Pozzo „Architektus Regius" és köre. In. Műemlékvédelem XXVIII. (1984) 1-6.

74. A Martonfalvai-erődítést igazolta Ilon Gábor ásatása a város keleti oldalán, ahol az erődítés nyomvonala két évszázad alatt lényegében nem változott (ILON GÁBOR: Pápa város keleti palánkjának szondázása. in. CAH. 1988. 159-167. és ILON GÁBOR: Pápa város keleti palánkja régészeti kutatásának eredményei a város ábrázolások tükrében. In. A Dunántúl településtörténete. VII. Veszprém, 1989. szerk.: Somfai Balázs. 95-101.)

75. GERŐ L.: 1959. 44. A szerzők a karlsruhei gyűjteményben lévő rajzot tervnek tartják, amely megvalósulatlan maradt. A könyv szerzőinek azonban nem állt rendelkezésére a Maynzeck-féle térkép. Ha a karlsruhei rajz részben tervezett állapotot mutat, amely nem valósult meg, akkor is jól ismeri a már meglévő erődítésrendszert. Minden kétséget kizáróan a nyugati oldal véderőrendszere az itt ábrázolttal megegyező volt. A Turco-Magno-féle terven látható Martonfalvai-féle erődítésként értelmezett ábrázolással a keleti oldal bástyái teljesen megegyeznek. Egyedül a déli, illetve a délnyugati oldalon lévő kapuk körül nem tudjuk az ábrázolás helyességét bizonyítani.

76. Monumenta Hungariae Historica. II. 31. Budapest, 1881. 150. Új kiadása: MARTONFALVAI I.: 1555.

77. Az 1531-es és az 1542-es rovásadó-összeírások 194, illetve 193 portát írtak össze Pápán, az 1660-as városi összeírás pedig 468-at. A 18. század közepén 442 telek van a belvárosban. A herceg Esterházy levéltárban lévő 1660-as összeírást közli KATONA I.: 1972. 344. Katona Imre 473 telket számolt össze, feltehetően nem vette figyelembe, hogy néhány telken több család lakott.

78. Az 1660-as összeírás elemzését az összes jelenleg rendelkezésemre álló pápai várostörténeti adat alapján végeztem. E munka és az összehasonlító adatok ismertetése jóval túllépné a tanulmány kereteit, így csak azokat az összefoglaló megállapításokat közlöm, amelyek kapcsolatban vannak a településszerkezet változásaival. Az adatok számítógépes feldolgozásáért Hoppe Lászlónak tartozom köszönettel.

79. Pápa 1594-1597 között török kézen volt. Az ismert adatokból úgy tűnik, hogy ez a rövid időszak nagy vízválasztó volt a város lakosságának összetételében. A csekély számú 16. századi házakra és tulajdonosaikra vonatkozó adatokat nem tudjuk a 17. századiakkal összekapcsolni, nem tudjuk a folyamatosságot kimutatni. Ugyanez mondható el a város lakóépületeiről. A jórészt barokk köntösű lakóházak legtöbbje 17. századi magot rejt magában. Korábbra datálható épületrészletek ma négy helyen ismertek a városban, de ezek mind olyan töredékek, amelyekből az épület egészét nem lehet meghatározni, a kapcsolatot közöttük megtalálni és rendszerbe foglalni.

80. Az ispotályra vonatkozóan az ld. 48. jegyzetet.

81. MOL. P. 1216. 23. cs. capsa 60. N° 325. 139-140. p.

82. MRT. 4. 201. Van egy középkori adatunk is az ispotályról, 15.

83. A Kis utca első említése 1617-ből való l. MOL. P. 1216. 23. cs. capsa 60. N° 325. 131. p.

84. MRT. 4. 201.

85. BOGNÁR I. E.: 1943, 71. A név eredetét nem ismerjük. Utalhat korabeli személyre, de utalhat Szent Kristófra is, akinek ábrázolása gyakran megjelenik a templomok homlokzatán. Lehetséges, hogy a ferences templomon volt egy ilyen kép és innen nyerte az utca a nevét.

86. Az egykori Kristóf utcát a következő mai utcák alkotják: Korvin, Kuruc, Zalka, Kardos, Szelestei és Mikes Kelemen utca.

87. A belvárosi ún. inscriptionális telkek esetében van pontos adatunk arról, hogy hol és melyik külvárosi telek volt a tartozékuk. Minden bizonnyal a többi telekhez is tartozott külvárosi majorság a 17. században, de a 18. századra ezek jórészt különváltak.

88. BARANYAI BÉLÁNÉ: Rendelet 1702-ből a magyar várak lerombolására. In. Műemlékvédelem XIX. (1975) 193-194.

89. A városfalak felszámolására és a 18. századi városra részletesebben ld. HARIS ANDREA: Pápa a 18. században (Egy barokk városkép kialakulásának folyamata). in. PáME 3-4. (1992) 123-138.

90. MOL. P. 1216. 18. cs. capsa 58. N°. 107; KAPOSSY L.: Pápa, 1905. 80-81.

91. GERŐ L.: 1959, 77; KAPOSSY L.: 1905, 299.

92. BOGNÁR I. E.: 1943, 115.

Andrea Haris

Von den Anhäufungen der Siedlungen bis zur Stadt

Auf dem heutigen Gebiet der Stadt Pápa (Aussen-und Innengebiet) standen im Mittel-alter mindestens 11 Dörfer. Diese Ortschaften entstanden nicht zur gleichen Zeit, abweichend war auch ihr Rechtsstand, ihre Besitztumsgeschichte und ihre Aufrechterhaltung. Die Ortschaften, welche am nächsten zum Dorf Pápa lagen, verschmolzen damit, wobei die weiter entfernten durch die türkischen Angriffe im 16. Jahrhundert zugrunde gingen.

Die auf dem heutigen Außengebiet der Stadt gelegenen Dörfer - Böröllő, Igar, Sávoly, Hánta, Agyaklik, Hódoska, Parlagszeg - bestimmten wir aufgrund der auf der Landkarte vom 18-19. Jahrhundert verbliebenen Ortsnamen. Es konnte nur die Flur der Ortschaften lokalisiert werden, die Stelle der Ortschaften selbst durch die vollkommene Zerstörung ihrer Struktur nicht.

In der verbliebenen Ortschaftsstruktur der Stadt Pápa können bis zu unseren heutigen Tagen drei Siedlungskerne mit früherem Ursprung bestimmt werden, es ist jedoch schwer, diese Siedlungen mit Namen zu benennen. Die mittelalterlichen Urkunden sind so widersprüchlich, daß wir nur Vorschläge zur Lösung der einstigen Namen der Ansiedlungen geben können.

Nach unserer Ansicht ist das heutige Gebiet von Pápa durch die ineinander übergehende Zusammenschmelzung von Pápa, Zsemlér und Bellérszeg entstanden. Pápa war ürsprünlich eine Ortschaft mit einer Straße, entlang der Straße Veszprém-Győr.

Der spindelförnige Zentralplatz entstand an der Einmündung der in Richtung Ság-Vasvár führenden Straße.

Das Dorf Bellérszeg lag westlich von Pápa, von der Straße nach Ság-Vasvár zweigte die einzige Straße des Dorfes ab, an derem südlichen Ende wir die Pfarrkirche des Dorfes voraussetzen (eventuell ein solches Gebäude, welches mit dem Truchseß-System in Verbindung stand). (Nach unserer Ansicht wurden an diesem Ort in den Jahren um 1460 die observanten Franziskaner angesiedelt).

Das Dorf Zsemlér breitete sich südlich von Pápa aus, die einzige, gebogene Straße mündete in die Straße Veszprém-Győr. In der Mitte des Dorfes stand die Kirche, am östlichen Rand jedoch befanden sich die Kurien der Gutsherrenfamilie Zsemlér (später Pápa genannt).

Die Verschmelzung der drei Ansiedlungen begann im 15. Jahrhundert und auch andere bedeutende Veränderungen an der Siedlungsstruktur geschahen in diesem Jahrhundert. Am nördlichen Ende des Dorfes Pápa ließ die damalige Gutsherrenfamilie Garai ihr Schloß aufbauen und änderte damit die Richtung der Dorfstraße. An der westlichen Seite der vom Hauptplatz nach Zsemlér führenden Straße entstand mit mehreren parallelen Straßen ein neuer Ortsteil, wo zweifelsohne Handwerker und Händler siedelten oder angesiedelt wurden.

In der Mitte des 16, Jahrhunderts wurde das sich auf der Ebene breit ausdehnende Stadtgebiet aufgrund der türkischen Angriffe zwischen Mauern gezwängt.

Die - in einer uns unbekannten Linie verlaufenden, improvisierten - Planken der mittelalterlichen Siedlung wurden von der mit Basteien befestigten Stadtmauer abgelöst, welche bis zum 18. Jahrhundert erhalten blieb. Die Gebiete außerhalb der Mauer wurden menschenleer, das als Unter- und Obermeierei benannte Gebiet westlich und südlich der Stadt entstand, wo die zum Innenstadtgrundstück gehörenden Meiereien standen.

Die zwei Meiereien wurden mit Rückgang der Häufigkeit der türkischen Angriffe, dann mit deren Ende zum Wohngebeit, danach existierten sie von 1730-1842 als selb-ständige Siedlungen.

Das Hindernis der Entwicklung von Pápa im 18. Jahrhundert waren diese drei separat stehenden Dörfer, im 19-20. Jahrhundert hielt die Verlangsamung der wirtschaftlichen Entwicklung dieser Region die Ausbreitung der Stadt auf.

Die im 19-20. Jahrhundert in den unbebauten Teilen entstehenden neuen Stadtteile ermöglichten es, daß die sich in Pápa im 16. Jahrhundert entwickelnde und im 17. Jahrhundert endgültig befestigende innenstädtische Siedlungsstruktur bis in unsere Tage unberührt blieb.

Kubinyi András

A középkori Pápa

Pápa területe az Árpád-korban

Nehéz helyzetben van a középkori Pápa monográfusa. Bár nem kevés munka foglalkozott már a város Mohács előtti történetével[1], eredményeik a forrásanyag hiányossága miatt csak hipotétikus értékűek. A Pápára vonatkozó középkori oklevelek száma nem éri el a kettőszázat, így csak jelzésértékű ismereteket nyújthatnak. A pápai Esterházy-levéltár közel félszáz középkori oklevele a második világháború idején elpusztult, a róluk közölt rövid kivonatok és néhányuknak hibás közlése[2] nem pótolhatja hiányukat.

A legtöbb nehézség a pápai terület középkori helyrajzával kapcsolatos: nem véletlen, hogy a középkori Pápát alkotó települések egy részét minden kutató máshová határozza meg.[3] Megnyugtató eredményhez jutni ma még biztos lehetetlen, de az sem zárható ki, hogy ez később sem válik majd lehetségessé. Nagyon sok az ismeretlen tényező a város korai történetében is, ezért az alábbi elemzés sem nyújthat százszázalékosan biztos képet, legfeljebb tudományosan elfogadható hipotézist.

Pápa középkori történetére a Tapolca patak nyomta rá bélyegét. Ennek a középkorban bővízű folyónak állandóan, télen és nyáron egyaránt 15,5° volt a hőmérséklete[4]. (A Tapolca eredeti szláv neve: Toplica hévizet, meleg vagy langyos vizet jelent. 1245-ben a folyót még Toplycha-nak nevezték.[5]) A Tapolca lehetőséget nyújtott télen is működő vízimalmok üzemeltetésére, így nem véletlen, hogy a viszonylag rövid folyású patak mellett sűrűen egymást követték a középkori települések.[6] A kérdés csak az, hogy ezek hogyan kapcsolódtak Pápához, különálltak-e, avagy sem.

Pápa viszonylag igen korán, 1061-ben jelenik meg először a forrásokban. Ottó somogyi ispán ekkor alapította meg a zselicszentjakabi monostort, amelyet sok birtokkal látott el. Ezek között „molam in Papa", azaz „malmot Pápán" is adott a monostornak. Bizonyára vízimalomról van szó, és így szinte jelképértékű adat, hogy Pápa a középkori történetére oly fontos tapolcai malmokkal kapcsolatban fordul elő először egy forrásban.[7]

A következő említés több, mint másfél évszázaddal későbbi, de ebből az adatból is fontos következtetéseket vonhatunk le. 1225-ben említik ugyanis Smaragd pápai főesperest. Nos, a főesperességek általában a Szent István-kori megyeszervezetre mennek vissza, a főesperes elődje az ispáni vár keresztelőegyházának papja volt.[8] Más főesperességek a megyénél kisebb területi egységekre, várispánságokra vagy királyi (királynéi) uradalmi központokra mennek vissza.[9] Pápa megye azonban nem létezett, és korai pápai várról sem tudunk. Igaz, a korábbi szakirodalom az ugyancsak vármegyével nem összefüggő segesdi főesperesség esetében sem tudott várról[10], a korai vár létét azonban azóta régészeti módszerrel igazolni lehetett.[11] Így elvileg nem zárható ki egy korai pápai vár megléte sem.

A helyzetet azonban tovább bonyolítja, hogy Pápa és a róla elnevezett főesperesi kerület, noha Veszprém megyéhez számították, nem a veszprémi püspökséghez, hanem a győrihez tartozott a középkorban.[12] Ez kettőt jelenthet. Vagy nem volt még a Bakonyalja Veszprém megye megalakulásakor betelepítve, és csak később csatolták hozzá, vagy pedig eredetileg önálló egységet képezett. További megfontolást igényel egy másik tény is. Bár a főesperesek legkésőbb a 13. század első felében otthagyták székhelyüket és beköltöztek a püspöki székhelyre,

ahol a székeskáptalan tagjaiként igazgatták tovább főesperesi kerületüket,[13] eredeti székhelyükön általában két templom állt: a főesperesi templom és a helyi plébániatemplom.[14] Mivel a pápai főesperes győri kanonok lett, eredeti temploma nyilvánvalóan a győri egyházmegyéhez tartozhatott.

Ez azért lényeges kérdés, mivel a pápai plébániatemplom 1397-től kimutathatóan ki volt véve a megyéspüspöki joghatóság alól, és közvetlenül az esztergomi érsekhez tartozott.[15] Ezek a kivett - ún. exempt - egyházak, ahol arra forrás maradt, kimutathatóan már az Árpád-korban megkapták az exemptiót, mégpedig azért, mert királyi alapítású egyházak, ún. királyi kápolnák voltak, amelyek rendesen egy királyi udvarház mellett épültek.[16] Hozzá kell tenni, hogy a plébánia Szent István első vértanú tiszteletére volt szentelve[17], ami arra utal, hogy még Szent István király idejében építették.[18] A templom a mai plébániatemplom közelében állott, azaz itt, a mai Fő tér környékén kell az Árpád-kori Pápa központját is keresni.[19] Minden valószínűség szerint mellette állt egy királyi udvarház - feltehetően a későbbi vár helyén - és egyben birtokközpont is.

Bizonyos mértékben erre következtethetünk Pápa nevéből is. A település neve ugyanis puszta személynévből keletkezett magyar névadással, a személynév azonban német eredetű.[20] Ebből már Pápa történetének múlt századi érdemes kutatója, Gyurikovits György 1824-ben joggal arra következtetett, hogy a név kapcsolatban áll a Pápa úri nemzetséggel, amely német, bevándorolt család lehetett.[21] Erre a nemzetségre 1244-től maradtak fenn adatok, és kétségtelen, hogy birtokaik zöme Pápa mellett terült el (Mezőlak, Acsád). Pápai birtoklásuk azonban nem bizonyítható, és a később Pápán is birtokos Zsemléri vagy Pápai család sem vezethető le ebből a nemzetségből.[22] Az viszont véletlen, hogy a Pápa nemzetségből származó Mezőlaki Zámbó Miklós volt királyi tárnokmester a 14. század utolsó negyedében rövid ideig Pápa zálogbirtokosa lett.[23] Mivel a királyi udvarházak egy része első elöljárójának nevét vette fel, komoly alapja van annak a feltevésnek, hogy egy Pápa (Popo) nevű német lehetett az államalapítás korában a pápai királyi udvarház első főnöke, és tőle származik a Pápa nemzetség, amely nem véletlenül Pápa mellett szerzett birtokot.[24]

A feltevések mellett vannak - igaz, hogy késői - konkrét adatok is. 1266-ban említik Farkast, a pápai udvarnokok ispánját, aki a király által eladományozott uzsali udvarnokföldeket adta át az új birtokosoknak.[25] (Az udvarnokok a királyi udvari, azaz nem a megyésispánok alá tartozó gazdaságok szolgálónépei voltak.[26]) 1245-ben említik a pápai udvarnokok szabadjait Ozorsuka faluból[27], 1255-ben pedig ugyanebben az ügyben pápai udvarnokok szerepelnek, köztük egy klerikus.[28] Még 1378-ban is (Kéttornyú)Lak a királyi udvarnokok Pápa birtokával határos.[29] Pápa tehát a királyi udvartartás ellátását szolgáló udvarnoktelepülés, sőt egy udvarnokispánság központja is volt. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy az az Opus nevű udvarnokispán, aki II. István (1116-1131) uralkodása idején a bakonybéli apátságnak adományozott sószállítókat udvarnoki szolgálatra kötelezte, már Pápán székelt.[30]

A pápai főesperesség minden valószínűség szerint ezzel az udvarnokispánsággal függ össze, bár ez nem áll minden udvarnokispánságra, így a legközelebb eső Ság sem lett főesperességi központ, annak ellenére, hogy vára is volt a Sághegyen: Ságsomlyó vára.[31] Ezért bizonyára volt vára a pápai udvarnokispánságnak is. Elvileg nem zárható ki, hogy a késő középkori vár helyén állott, az viszont biztosan csak a 15. század első felében épült. Talán az Iharkut határában lévő Pápavárat lehetne ide kapcsolni.[32] Kérdéses az is, hogy a királyi udvarház és az udvarnokispán székhelye, esetleg vára azonos volt-e. Ez egyáltalán nem biztos, sőt még egy királynéi birtokközpont sem zárható ki. A plébánia biztosan egy királyi (királynéi?) udvarházzal állt kapcsolatban, hiszen a király annyira megbecsülte, hogy a plébániának adta a pápai vásárvámot. Ebből 1378 és 1381 között perek keletkeztek. A gyimolti parasztok ugyanis

évente egy gyimolti mérő zabot fizettek telkenként (másik oklevél szerint személyenként) a pápai plébánosnak, és ennek fejében nem fizettek vámot. A plébános azonban az adó ellenére vámfizetésre akarta őket szorítani.[33] Ilyen kiváltság csak az udvarral szoros kapcsolatban álló egyház esetében képzelhető el. Bár a Pál pápai plébános tatárjárás körüli érdemeit megjutalmazó IV. Béla oklevél hamisítvány[34], viszont ugyanez (?) a Pál pápai plébános 1250-ben a király számára, annak megbízottjaként birtokot vásárol az Ipoly mellett.[35] Azaz: nyilván nem otthon, hanem a király mellett teljesített szolgálatot.

A pápai udvarnokispánság tartozékait, kiterjedését nem tudjuk ma még meghatározni. Azt sem tudjuk, hogy milyen kapcsolata volt a király bakonyi erdőispánságával. Az mindenesetre tény, hogy Pápa környékén több, mint tucatnyi helységről tudjuk vagy konkrét adatok alapján, vagy a helynévből következtetve kimutatni, hogy királyi (királynéi) szolgálónépek lakták, amelyek vagy a pápai udvarnokispánsághoz, vagy a bakonyi erdőispánsághoz tartozhattak. Így helynév alapján tudunk csatárokról (pajzskészítő, fegyvergyártó), juhászokról, kovácsokról, lovászokról, szakácsokról, takácsokról és természetesen udvarnokokról.[36] Ami különösen érdekes az az, hogy a Pápa melletti, vagylagosan Pápának is nevezett Zsemlér neve is szolgálónépre utal: szláv eredetű szó, amely eredetileg talán kenyérsütőt és nem zsemlesütőt jelentett.[37] Feladatuk nyilvánvalóan a pápai királyi udvarház ellátása volt. Okleveles adatok is ugyanezt mutatják. A bödögei királynéi népek között élt a királyné aranyművese 1243-ban[38], de a Nagyalásony melletti Podaron is éltek ötvösök 1240-ben.[39] 1295-ben a Pápa közelében fekvő Ysay királynéi földet (Izsal, Kéttornyúlak mellett) 1295-ben adományozta el Fenenna királyné azzal, hogy ott egykor királynéi tárnokok éltek.[40] Az adatokat még szaporíthatnánk.

A sütők és az ötvösök utalnak a királyi udvarhelyre, de azt is láthattuk, hogy királynéi népek is laktak Pápa közelében. Erre utal a Mezőlak és Pápa között fekvő Asszonyfalva (később Asszonyfa) neve: az asszony előtagú helynevek ugyanis királynéi birtoklásra utalnak.[41] A királyné vagy helyette a királynéi udvarbíró a 14. század folyamán is gyakran intézkedik Pápa ügyében.[42] Ugyanakkor nem vitás, hogy Pápán királyi népek élnek.[43] A királyné szerepe tehát vagy egy régebbi állapotra utal vissza, vagy pedig ő is birtokos volt Pápán.

Mindez azt a kérdést is felveti, hogy vajon mit is értettek Pápán. Az 1245-ös és 1255-ös említett esetben először a pápai udvarnokok szabadjai Ozorsuka faluból, másodszor pedig pápai udvarnokok szerepelnek. Egy - a bakonybéli apátsággal vitás - földről van szó, amely két tapolcai malomból és 25 holdból egy kaszálóval együtt állott. Határa Ozorsuka felől a Tapolcánál kezdődik, és innen keletre egy hold hosszúságban tart az Anyaséde folyóig, ezen halad dél felé egy érig, majd az ér mellett Szentlászló határáig, innen nyugatra fordul a Tapolcáig, majd a Tapolcán vissza a kiindulópontig.[44] Ez a határjárás több problémát vet fel. Az eddigi irodalom Ozorsukát Udvarsokával azonosította, pedig csupán arról van szó, hogy mindkét helynév utótagja a „falu" jelentésű „sok" szó. Udvarsokán a zirci apátságnak volt malma, míg a bakonybéli apátságnak tényleg volt két malma Agyaglikon.[45] Mindenesetre olyan helyen volt a vitás terület, ahol a Tapolca délről északra folyik. Ozorsuka a szóban forgó területtől északra feküdt, lehetett Agyaglik régi neve is vagy valami más. Problematikus a Szentlászló helynév: ilyen faluról nem tudunk Pápától délre, és egyelőre nem ismerünk itt Szent Lászlóról nevezett templomot sem.

Az adatból egy biztos: Ozorsuka falu valamilyen módon Pápa része volt, tehát a Pápa név a tulajdonképpeni településnél nagyobb területet is jelentett. Ezt más adatok is alátámasztják. 1347-ben Dereske határjárásából kiderül, hogy a határ keleten a pápai királyi népekével érintkezik. Ezek a határjárás ellen nem tiltakoztak, de a határjelek felállítását nem engedték Pápa birtok felé (a birtok, possessio, falut jelent itt![46]), amíg arra a királytól engedélyt nem kapnak.[47] A dologban az a különös, hogy Dereske és Pápa közé esik (Kéttornyú)Lak, amelyről

a határjárás nem tesz említést! Elgondolkoztató ugyanennek a Laknak felosztása 1378-ban is. Eszerint a határ a templom szentélyétől keletre halad, átmegy a Mirót folyón (a Séd vagy a Horgas ér), míg eléri a pápai királyi udvarnokok birtokának (azaz falvának) határát. Imre király egy azóta elveszett oklevelét vették alapul.[48] Nos: amennyiben a határ valóban keleti irányban haladt volna, akkor a mai Pápa déli határát, valahol a középkori Igal falunál érték volna el. Valószínű azonban, hogy - tekintve a templomok keletelését - a templom tengelyében haladtak. Mivel Kéttornyúlak templomszentélyének tengelye 34° 45'-cel tér el észak felé a keleti iránytól[49], a határ északabbra húzódott, de ebben az esetben nem Pápát, hanem Zsemlért érte el, ami akkor nem királyi udvarnoktelepülés, hanem a Zsemléri család birtoka volt. Itt a magyarázatot valószínűleg a sajnos ismeretlen Imre király-féle oklevél adná meg: a 12-13. sz. fordulóján még Zsemlér területét is a pápai udvarnokok birtokának tekintették.

Ezt a feltevést látszik megerősíteni az a tény, hogy a 15. században Zsemlért vagylagosan Pápának nevezik, de csak birtoknak, azaz falunak és nem mezővárosnak, mint az igazi Pápát.[50] Nem Zsemlér volt az egyetlen Pápa melletti település, amelyet Pápának is neveztek. Pápai birtokként fordul elő Bellérszeg is, amelyet olykor Felsőpápának, sőt Felső- és Alsópápának is neveztek. Egy része magánföldesuraság kezében volt, így a Zsemléri, másként Pápai családé, de birtokolt itt a pápai uradalom ura, a Garai család is.[51]

E kései adatokból is megtámogathatjuk azt a feltevést, hogy az Árpád-kori Pápa területe a késő középkorinál jóval nagyobb kiterjedésű volt, és ezen több kisebb település jött létre. Emellett szól még, hogy a falvak még nem szilárdultak meg az Árpád-kor első szakaszában, és csak a 13-14. századi nagy átalakulás során alakultak ki az általában soros-utcás alaprajzú települések.[52] Még egy elgondolkoztató párhuzam. A 10-12. században a német területen gyakori volt a kialakuló városoknál, amelyeket talán preurbánus településeknek is mondhatnánk, a többnyire feudális központ városmag körül egy kisebb, sokszor egyházi intézményekkel összefüggő településekből álló gyűrű. Ezeket a településeket gyakran ugyanúgy hívták, mint a városmagot, nagyrészük a várossá alakulás után olvadt be a központi magba.[53] Hasonlót tapasztalunk Magyarországon is, főként a püspöki székhelyeknél (pl. Esztergom, Eger, Veszprém), de más esetekben is.[54] Ezeket a preurbánus településeket bizonyos mértékben területileg széttagolt városnak tekinthetjük. Egy más típusú magyarországi területileg széttagolt várost ismert fel Major Jenő. Felfigyelt ugyanis arra, hogy a hetivásárnevekből képzett helynevet viselő települések körül szolgálónépre utaló helyneveket kapott falvak, sőt olykor kereskedő népekre utalók is vannak.[55] A szolgálófalvak gyűrűje (pl. Kovácsi, Takácsi stb.) nem hiányzik Pápa körül sem, viszont piachely csak elég messze található: az elpusztult Szerdahely falu Lovászpatona keleti határában.[56]

Nyilvánvaló természetesen, hogy a korai Árpád-korban nemcsak azokban a helységekben tartottak hetipiacokat, amelyek helyneve is erre utal; így bizonyosan tudjuk, hogy az ispánsági központokban is tartottak ilyeneket.[57] Ahogy a „vásárhely" típusú helyneveket viselő falvak körül kézműves szolgálónépek településeit találhatjuk, éppúgy a többi piachelyeknél. Bár a pápai hetipiacra 1363-ból van csak az első adat[58], a plébános fentebb ismertetett vásárvámszedési joga alapján azt jóval korábbra kell tennünk. A hetipiacot szombaton tartották[59], és ebből is lehetne talán koraiságára következtetnünk. Az ispánsági központokon tartott ismert hetipiacoknak ugyanis több, mint egyharmadát szombaton tartották.[60] Pápa tehát az Árpád-korban és főleg annak első szakaszában területileg széttagolt preurbánus település volt, ahol a királyi (királynéi) udvarház és udvarnokispáni székhely mellett hetipiacot tartottak, az ipari szükségleteket pedig a környék szolgálónépi falvai látták el. Fontos szerepet játszhattak már ekkor a Tapolca folyó vízimalmai. A települések maguk még nem alakultak ki véglegesen, egyes települések eltűntek, mint Ozorsuka, mások talán változtatták helyüket.

Pápa és birtokosai a középkor második felében

A 13. század második felétől érvényesülő nagy átalakulás, amely végül is az egységes jobbágyság kialakulásába torkollt[61], nehezen követhető nyomon Pápa történetében. Az udvarnokszervezet nyomaiban még a 14. század végéig kimutatható[62], de előfordulnak a királyi jobbágyok is. 1345-ben Zsemléri Miklós panaszt tett Erzsébet királynénál, hogy Besze fia György királyi jobbágy elvette három tehenét, valamint elfogta rokonát, János fia András böröllői nemest elvéve tőle négy ökrét és két lovát. A királyné teljesen a nemesek között szokásos formával, királynéi emberrel és hiteleshelyi kiküldöttel szólította fel elégtétel adásra, és idéztette meg bírói jelenléte elé az alperes „Pápai" Györgyöt. A királynéi küldöttek előtt az alperes azt mondta, hogy a teheneket a pápai népek vették el, a böröllői nemes ügyében pedig a királyné előtt fog válaszolni.[63] Kissé részletesen ismertettem Besze fia György pápai jobbágy ügyét, de ez több szempontból tanulságos. Rámutat a pápaiak és a Pápa területén alakult falvak nemesi birtokosai közti ellentétekre. Bár jobbágynak nevezik, a későbbi jobbágyoknál nagyobb szabadsággal, önálló perképességgel rendelkezik. Minden jel szerint a pápai királyi jobbágyok valamiféle elöljárója, bírója lehetett, Zsemléri teheneit nyilván ő, de a pápai népek megbízásából kobozta el: ezzel magyarázható a vád és a védelem közti ellentmondás. Végül következtethetünk a helyi mezőgazdaságra is.

Ez a jelentékeny szabadság nyilván azzal magyarázható, hogy a pápai népek vagy legalábbis egy részük hospesszabadsággal rendelkezett. A hospesek, magyarul vendégek személyes szabadsággal és bizonyos autonómiával rendelkeztek, a hospesjog pedig legteljesebb formájában már városi jognak számított.[64] Bár Besze fia Györgyöt királyi jobbágynak nevezte az oklevél, Pápán ekkor már éltek hospesek, így ő is az lehetett. Hat évvel a szóban forgó eset előtt, 1339-ben - talán nem véletlenül - a királyné udvarbírája oklevelet állít ki arról, hogy királynéi parancsra felperesként meg kellett volna előtte Pápa összes hospese nevében jelenni Imre bírónak (villicus), Karácson fia Jánosnak és Berecknek Lőrinc fia Miklós ispánnal szemben, de nem jelentek meg, és képviselőt sem küldtek.[65] Miklós ispán nem más, mint az előbbi adatban is szereplő Zsemléri Miklós, és mivel a pápai hospesek voltak a felperesek, de nem jelentek meg, nyilván nem volt igazuk a szomszéd birtokossal szemben. Egy mindenesetre tény: a pápaiaknak elég széleskörű, szinte városias hospesjoga lehetett már, ha a maguk nevében és nem egy királyi tiszttartó által képviselve pereskedhettek.

Egy 1383-as oklevélből még többet tudunk meg a pápaiak önkormányzatáról. A tényállás a következő. 1382 karácsony előestéjén a bakonybéli apát egyik embere Ajkai Miklósnak az apátság erdejében engedély nélkül fát vágó redneki jobbágyai két ökrét lefoglalta, amelyeket másnap kiváltottak. Az apát embere aztán december 29-én Pápára ment bevásárolni a szombati hetipiacra, ahol a redneki jobbágyok rátörtek, karddal levágták a lábát, úgyhogy harmadnap meghalt. A tetteseket Pápa falu bírája lecsukatta, de földesuruk, Ajkai kezességére kiengedte. Ajkai tiltakozott az áldozat eltemetése ellen, sőt a holttestet, mint nyilvános latorét és gonosztevőjét fára akarta akasztatni. Az eset január 2-án történt, és Mária királynő azonnal intézkedett. Kiderült, hogy az áldozat halakat akart vásárolni a piacon az apát számára. Kihallgatták Pápa falu (villa) bíráját (villicus), Lőrinc fia Jánost, a tizenkét esküdtet és Pápa „népei és hospesei egész egyetemességét (universitas)". A holttestet kiadták, és Koppányban eltemették.[66] Azaz: a pápai tanács bíróból és tizenkét esküdtből állott, ami a mezővárosok közül csak a jelentősebbeknél fordul elő[67], és elsősorban a városokra jellemző. Noha „falu-nak" nevezi az oklevél, a bírónak joga van bűnösöket börtönbe vetni.

Adva van tehát egy elég jelentős önkormányzattal rendelkező település, amelynek sok problémája van a szomszédos birtokosokkal. Pápa területén ugyanis a városiasodó központon kívül egy tucatnyi helység terült el, mégpedig általában úgy, hogy tartozott hozzájuk egy-két

malom a Tapolcán és a Tapolcától kiindulva kisebb-nagyobb külterület. A legfontosabb közülük Zsemlér volt, tekintve, hogy birtokos családja több más Pápa melletti helységet is megszerzett, részben vagy egészben. Mint már említettük, nem lehet a Pápa nemzetséggel kapcsolatba hozni a Zsemlérieket. Azt sem tudjuk, hogy az a pápai Péter ispán, aki több más környékbeli nemessel, többek közt a Péc nemzetség tagjaival 1304-ben fogott bíróként ítélkezik a Győr megyei Szerecsen falu melletti föld ügyében,[68] rokona volt-e akár a Zsemlérieknek, akár a Pápa nemzetségnek. Az viszont jellemző, hogy már ilyen korán nevezik magukat Pápáról nemesek.

A Zsemléri család a fenn említett 1339-es oklevélben tűnik fel az ott megnevezett Lőrinc fia Miklóssal. Lőrinctől számítva fiúágon a 15. század utolsó negyedéig hat generációt élt meg a család Pápa környékén, hogy utána javaik leányági leszármazottaik kezére kerüljenek.[69] Házassági kapcsolataik eleinte a szomszédos nemesekkel kötötték össze a családot, a kihalás előtt azonban már a környező megyék, főleg Vas és Zala tekintélyesebb nemesi családjaiból választják párjukat.[70] Birtokaik sem kizárólag Pápa közelébe estek,[71] noha ez maradt birtokközpontjuk. A kezdeti időben Zsemlérrel nevezték magukat, azonban a család egyik oldalági tagja 1368-ban már Pápáról.[72] A főágból Zsemléri Imre fia Antalt kezdik 1405-től Pápainak nevezni,[73] hogy gyermekeit aztán többnyire így hívják.[74] Így talán a 14. században inkább a Zsemléri, a 15. században inkább a Pápai név használata lenne indokolható.

Azt nem tudjuk, hogy a Zsemléri-Pápai család hogyan lett birtokos Pápa mellett. A foglalkozásnév jelentésű Zsemlér neve alapján eredetileg királyi birtok lehetett, így feltehetően királyi adományként jutottak hozzá, és kezdtek itt egy birtoktömböt felállítani. Az első adatok az 1340-es években a Zsemlér és Pápa közti határviszályra vonatkoznak.[75] Zsemlér helyének meghatározása nem könnyű feladat. Központját többnyire a Szent Anna kápolna tájára helyezik,[76] viszont Zsömlér puszta a múlt században valamivel délebbre, a Veszprémi és Gyimóti út szögletébe esett.[77] További topográfiai zűrzavart okoz az Udvarsoka probléma és a zirci apátság malombirtoklása. Ezt részletesebben kell tárgyalni.

Udvarsoka kérdését eddig csak azzal kapcsolatban említettük, hogy az Ozorsukával való azonosítása valószínűtlen, tehát két külön helységről van szó. Az viszont biztos, hogy Udvarsoka is visszamegy az Árpád-korra, hiszen a „-soka" szó „-falvát" jelent, azaz Udvarsoka a királyi udvarház falva lehetett, és a névből arra is lehetne, bár nem feltétlenül, következtetni, hogy itt állt az udvarház. Sajnos, adataink csak a 14. sz. második feléből vannak rá. Először azonban a zirci apátság malomügyével kell foglalkoznunk. 1359-ben a zirci apát kiegyezett Zsemléri Miklós fia Imre és Lászlóval, hogy elcseréli Bodé nevű birtokát a Zsemlériek tapolcai malmával, két telekkel és két ekealja szántófölddel.[78] Erről továbbra nincs szó, Bodé (Bolde) pedig később is az apátságé.[79] Az az ügyből nyilvánvaló, hogy bizonyos tapolcai malom iránt mindkét félnek valami igénye van. A következő - eredetiben sajnos elveszett -, 1375-ös oklevélről csak két ellentmondó közlés maradt ránk.[80] Ebből azt tudjuk meg, hogy a zirci apát 24 évre zálogba adta Himfi Benedek bánnak az apátság Udvarsoka, másként Zsemlér nevű birtokát malmaival és tartozékaival. Ez ellen Zsemléri Miklós fia Nagy Imre tiltakozott, mert Zsemlér és Udvarsoka nem azonosak, az előbbi örökség, az utóbbi királyi új adományként családját illeti. A végeredmény: Udvarsoka egy tapolcai malommal és tartozékaival, valamint egy másik malom egy telekkel az apátot illeti. Az egyik közlés szerint az apát évi 130 mérő gabonát fizet ezért a Zsemlérieknek, a másik - különben megbízhatóbb! - szerint az apát adja bérbe 130 mérő pápai búzáért és rozsért a Zsemlérieknek (az utóbbiban az apátság a jogos birtokos).

A zirci apátság malma (és nem malmai!) 1418 és 1428 között több alkalommal megint előjön. Tekintélyes pápai polgárok, a Kövér testvérek bérlik az apátságtól évi két márkáért, az utolsó alkalommal még fél font bors fizetésére is kötelezi őket az apát. Az apátság malomügye 1437-ben zárult. Sajnos, az oklevélnek megint rossz és zavaros a kiadása. Eszerint Zsemléri Antal fia György perelte az apátot, mert 16 évvel azelőtt pápai polgárokkal elfoglalt 5 Zsemlérhez tartozó jobbágykertet (talán telket?), azokon malmot építtetett, amellyel az ő malmának okozott kárt. Az apát szerint a malom saját birtokán volt, és azt egyik elődje évi 100 köböl gabonáért adta bérbe Zsemléri Antalnak. Ezen kívül hivatkozott IV. Béla király egyik oklevelére, amely Pápa területén három malmot adományozott az apátságnak. (Ez az oklevél ma már nem létezik.) Mivel a tanúk vallomása szerint a malom Zsemlér területére esik, az országbíró a Zsemlérieknek ítéli.[81]

Amennyiben a hibás közlés ezt megengedi, ebből az ügyből arra következtethetünk, hogy IV. Béla valóban adott malmokat az apátságnak Pápa területén, de tulajdonjogukat nem tudták mindig érvényesíteni. Az is nyilvánvaló, hogy mind Zsemlér, mind Udvarsoka a korábbi pápai területből vált ki, és szorosan egymás mellett épültek, hogy majd a 15. századra Udvarsoka beolvadjon Zsemlérbe. A Zsemlériek hivatkozása a 16 évre tévedés, hiszen a malom után már 1418-ban, azaz 19 évvel azelőtt kaptak bért a zirci ciszterciek. Az oklevél különben megerősíti az 1375-ös oklevél azon értelmezését, hogy a malmot az apátság adta bérbe a Zsemlérieknek.

Az előbb idézett 1375-ös oklevél arra is utalt, hogy Udvarsoka Hodus fia Tamás kezén volt. Ezt egy 1370-es oklevél is igazolja, eszerint Udvarsokai Hodus fia Tamás, öccse Péter Miklós nevű fia nevében is rokonságukra tekintettel és 50 nehéz márka dénárért eladja Léhért és Füzes nevű birtokai felét Zsemléri Imrének. [82] Udvarsokát tehát már korábban eladományozták királyaink, birtokolt itt a magát róla nevező és Pápa környékén más falvakban is birtokos család, azután a velük valamilyen rokonságban álló Zsemlériek, végül a zirci apátság is. Ez kissé valószínűtlenné teszi, hogy itt állt volna a királyi udvarház, az azonban a helység nevéből nyilvánvaló, hogy eredetileg oda tartozott.

Füzes is visszakerült később Pápa területébe. Egy 1439-es és egy 1452-es oklevélből tudjuk, hogy más néven Hodoskának vagy Odoskának nevezték. Ez a név egykori birtokosára, udvarsokai Hodusra utal.[83] Egy 1397-es oklevélben arról folyik vizsgálat, hogy az itteni malom Pápa vagy Zsemlér határába esik-e.[84] Az újkorban Hodoska puszta néven Pápa tartozéka. A már említett és talán Ozorsuka utóda Agyaglik Hódoska szomszédja volt nyugat felé, délen Hántával volt határos.[85] Az Anjou-korban is a bakonybéli apát volt itt a birtokos, de 1387-ben tiltakozik az ellen, hogy a Himházi család elfoglalta, és malmot épített a Tapolcán.[86] Az újkori Pápa területébe olvadó, de az Árpád-korban valószínűleg szintén odatartozó középkori települések közül még kettőre maradt fenn Anjou-kori adat, bár bizonyos, hogy a csak a 15. században említett falvak is már léteztek ekkor. Délnyugaton Tapolcafővel és Adásztevellel volt határos Igar. 1359-ben Ugodi Csenik fia Péter mester a Tapolca melletti Igar birtokát két tapolcai malmával és a molnárok kúriáival zálogba adta 270 forintért Laki Hektor fia György mesternek, de kivette tartozékaiból azt a részt, amelyet korábban familiárisának, Hennyknek adott.[87] Így valószínűleg az ugodi uradalomhoz tartozott korábban is, és ezen keresztül a bakonyi királyi erdőispánsághoz.[88] A Pápától északnyugatra fekvő böröllői nemeseket említi a fenn idézett oklevél 1345-ből.

A változást Pápa és környéke életében az 1380-as évek hozták. Már szó volt róla, hogy Zámbó Miklós tárnokmesternél volt Pápa királyi birtok zálogban, aki ezt és más birtokokat 1389-ben visszaadta, és helyette a segesdi uradalmat kapta. 89 Pápa visszaadására azért volt szükség, mert Zsigmond király nyomban továbbadta a Garai családnak. Ekkor Újfalu, a két Borsosgyőr

és Gerzseny tartozott Pápa királyi udvarnokfaluhoz.[90] Feltehetően délvidéki birtokokért kapták cserébe, akár a somlyóvári uradalmat, amit különben ugyancsak Zámbótól szerzett vissza a király. Rövidesen a cseszneki és az ugodi uradalom is a Garaiak kezére jutott,[91] úgyhogy szinte az egész Bakony az ő birtokuk lett.

Pápa magánföldesuraság alá kerülése nyilván nem használt a városias fejlődésnek. Az árnyoldalak nem egy esetben ki is mutathatók. Formailag azonban - legalábbis kezdetben - pozitív jelenségek is mutatkoznak. Eddig Pápát birtoknak (possessio) vagy falunak (villa) nevezték. Valószínű azonban, hogy a „libera villa"-t (szó szerint: szabad falu) értették ezen. Ezt a kifejezést a civitas (város) szinonimájaként is alkalmazták, és nem véletlen, hogy a legtöbb ismert libera villa királyi kézben volt. A többnyire fallal övezett város és falu közötti városias településre csak a 14. század utolsó harmadában kezdték az oppidum (mezőváros) kifejezést alkalmazni.[92] Ezt a feltételezést adatok is alátámasztják. Garai János 1398-ban városának, civitas-nak nevezi Pápát. Különben éppen a pápai polgárokkal szemben védi meg ebben az oklevélben a bakonybéli apátot. A széleskörű önkormányzattal, városias tanáccsal rendelkező Pápát már nehéz lett volna villa-nak nevezni, hiszen ennek csak királyi birtoklás esetében lett volna értelme. 1401-től aztán az oppidum, mezőváros kifejezés válik Pápa állandó meghatározójává.[93] Igaz, Zsigmond király maga 1408-ban a Garaiaknak szóló új adományban még civitas-nak nevezi.[94]

A Garaiak tehát földesúri városuknak tekintették Pápát, de földesúri jogaikat természetesen igyekeztek érvényesíteni is. Ez elsősorban az adóztatásban érvényesült. Pápa, valószínűleg a királyi birtoklás idejéből örökölve, egy összegben fizette évi adóját (taxa), ami egyáltalán nem volt minden mezőváros esetében így. Azaz: nem a földesúr tisztviselői vetették ki telkenként az adót, hanem a városi tanács fizette be egy összegben. Pápa évi 160 forintot fizetett,[95] ami az egy összegben fizető mezővárosoknál közepes tehernek számított.[96]

A földesúri hatalom akkor érvényesülhetett a legjobban, ha az úr vagy képviselője a városban lakott. Az 1408-as királyi új adomány a Garaiaknak a környéken három váruradalom birtoklását: Csesznek, Ugod és Somlyó, aztán Fenyőfő falu tartozékaival, végül Pápa városa vámjával, a Bakonnyal (ez Csesznek és Ugod tartozékainál is előfordul) erősíti meg.[97] Ebből nyilvánvaló, hogy Pápán ekkor nincs vár, tiszttartót azonban nyilván tartottak benne a Garaiak. A következő adat már többet mond. Garai Miklós nádor 1427-ben Csesznek várából keltezve ír levelet Laki Ferencnek, valamint pápai várnagyának, Siebenhirter Ulriknak. A szövegezés sem érdektelen: Lakit, a szomszéd Kéttornyúlak urát barátságosan kéri, a várnagyának pedig parancsot ad. A zirci apátság malmát bérlő pápai Kövér család ügyéről van szó. Kövér András, a nádor volt pápai polgára előadta, hogy apja halála után ottani javait: ménesbeli és kocsis lovait, disznait, marháit, háztelkét, szőlőit, malmát, posztókat, borokat és gabonát Kupi Imre, Kalmár Jakab és Miklós bíró pápai polgárok előtt átadták rokonának, Kövér Péternek, hogy a vagyon ne menjen szét. Péter azonban nem műveltette meg a szőlőket, és a vagyont is herdálta. A nádor kéri Lakit és utasítja várnagyát, hogy az említett és más pápai polgárokkal vizsgálják meg és leltározzák fel a Kövér vagyont, és amennyiben a vád igaz, adják megbízható kézre. Az iratot lássák el az ő és a város pecsétjével.[98]

Ebből az oklevélből nem kevés következtetés vonható le. Megismerünk egy gazdag polgárcsaládot, amelynek vagyona nagy részben, de nem kizárólag mezőgazdasági eredetű. A városnak van ugyan önkormányzata, bírája is, de a földesúr mégis beleszól az ügyekbe, igaz, nem hagyja ki a városi hatóságot, amely saját pecséttel rendelkezik. Ami azonban a legfontosabb, hogy a földesurat Pápán már egy várnagy képviseli, azaz 1408 óta felépült a városban egy valamiféle erődítmény. Azt persze nem tudjuk, hogy ez mi volt. Amikor 1432-ben Garai nádor és fiai felosztják birtokaikat, nem kerül osztozásra Pápa „ház" (domus) a bellérszegi

részbirtokkal és Dereskével stb.[99] Kétségtelen, hogy a „ház" szó várat is jelenthet. Ebben az esetben sem érthető, hogy miért épp Pápánál nevezik a várat háznak? Ez az adat sem ad tehát választ arra, hogy Siebenhirter egy várnak, vagy egy kastélynak volt-e a várnagya. A Bellérszeggel kapcsolatos problémára később térek ki. Egy közvetett bizonyíték talán inkább a vár mellett szólna, sajnos azonban az elpusztult oklevélről csak egy egysoros magyar kivonat maradt fenn. Eszerint 1430-ban Zsigmond engedélyezte Pápa/i/ Györgynek - a Zsemléri család ekkor már Pápainak nevezte magát -, hogy Zsemléren várat építsen.[100] A szomszédos pápai vár miatt lehetett a Pápaiaknak szüksége saját várra. Ez természetesen csak nagyon bizonytalan feltevés. Az mindenesetre biztos, hogy a zsemléri vár nem épült fel, ezt Pápa város ura, az ország nádora nyilván könnyűszerrel megakadályozhatta.

Amikor az Albert király halála utáni belviszályok idején hallunk Pápáról, akkor már - talán egy kivétellel - váráról emlékeznek forrásaink. Tekintve, hogy Garai László Erzsébet királyné elsőfokú unokatestvére volt, így V. László pártján állt, Pápát viszont I. Ulászló foglalta el. Már 1440-ben említi egy oklevél, hogy Alsólindvai Bánfi Pál egy embere Pápa és Alsólindva várakhoz utazik.[101] Lehet, hogy már ekkor Bánfi kezére került Pápa? Ulászló maga is tartózkodik Pápán.[102] 1441-ben Ulászló lengyel kapitányai ülnek a pápai várban: Pozoriczi Pwklicze Vilmos és Beczka.[103] A király a valóságban csak ekkor, 1441-ben adományozta Pápa várát és mezővárosát tartozékaival Bánfi Pálnak.[104] A Habsburg-párt cseh zsoldosokkal akarta visszafoglalni Pápát, ezért Bánfi István és Pál 1442 elején mozgósítják embereiket a pápai vár ostrom alóli felmentésére. Ez a levél tévesen 1402-es kelettel lett kiadva, így a szakirodalomban zavart okozott.[105] Úgy látszik sikerült a várat megvédeni, mert még 1444-ben is Lindvai és Bolondóci Bánfi Pál várnagyai, Halápi Fekécs György és Pacsai János ülnek a várban.[106] A Bánfi-birtoklás békésen ért véget. 1445-ben, I. Ulászló halála után Ujlaki Miklós közbejöttével Bánfi István és Pál visszaadták Garai Lászlónak a pápai kastélyt (castellum), a mezővárost és tartozékait. Ujlaki és Garai ennek fejében a Cilleiek támadása alól ígérnek védelmet a Bánfiaknak.[107] Ez az egyetlen kastély-adat Pápáról. Valószínűleg téves, hiszen Pápa jól meg lehetett erősítve, ha ellenállt a cseh zsoldosok támadásának.

A középkori vár maradványai a mai pápai kastély helyén kerültek elő. A kastély helyén Árpád-kori településnyomokat találtak.[108] Úgy látszik tehát, hogy a vár lakott helyre épült: feltehetően az Árpád-kori udvarház és az azt kiszolgáló népek házai helyére. Védelmét keletről a Tapolca és a Bakony-ér által táplált tó biztosította.[109] A továbbiakban már rendszeresen szerepel az oklevelekben a pápai vár és várnagyai. A várnagy (és a vár) jelenléte óhatatlanul szűkítette a városi tanács joghatóságát. Amikor 1450-ben Garai László nádor a porvai pálosoknak különböző adományok mellett egy pápai kőházat is adományoz, felmenti azt tartozékaival együtt a pápai várnagyok, tiszttartók, a bíró és a polgárok joghatósága alól.[110] Azaz egy pápai ház ügyében a város bírája csak harmadsorban illetékes.

Garai László várnagya legkésőbb 1452-től egyik legtekintélyesebb embere, Némai Kolos Jeromos volt,[111] akit 1457-ben budai várnagyának is megtett.[112] 1455-ben őt küldte a nádor Kapisztrán Jánoshoz[113]. Kolos várnagysága bizonyítja Pápa jelentőségét a nagykiterjedésű Garai birtokok között. A Garaiak nádori ága László nádor fiában, Garai Jóbban halt ki. Utánuk a Szapolyai család lett Pápa birtokosa. A birtokosváltás pontos ideje nehezen állapítható meg. Egy biztos, hogy 1481-ben, Garai Jób halálakor[114] Pápa már Szapolyai Istváné legalább két éve. 1480. január 14-én ugyanis Szapolyai István Pápán nyugtatja „pápai várunk várnagyát", Kapucsi Benedeket kétszeres (múlt és jelen évi) Szent Márton-napi és egyszeres Szent György és Szent Mihály napi adóról (census), továbbá az elmúlt évi királyi adóról, amelyet Mátyás király átengedett a számára, végül eladott borai áráról.[115] Ebből nyilvánvaló, hogy már 1479-ben az uradalom bevételeit Kapucsi Szapolyai várnagyaként szedte. Különben Kapucsi saját birtokügyével kapcsolatban említve 1479-ben tényleg pápai várnagy volt.[116]

Csakhogy Kapucsi 1477-től mutatható ki pápai várnagyként[117], azaz - hacsak Szapolyai nem vette át Garai uradalmi tisztikarát - már akkor is övé lehetett Pápa. Ezt támasztja alá a Garai birtokok 1478. évi összeírása. Ebben a somlyói és a cseszneki uradalom előfordul, az ugodi és a pápai nem.[118] Talán még korábbra tehetjük, hiszen Kup faluról tudjuk, hogy már 1473-ban Szapolyai István birtokában volt.[119] Így tehát valószínűsíthetjük, hogy Szapolyai még a hetvenes évek elején jutott, feltehetően vétel útján, a pápai (és talán az ugodi) uradalmak birtokába.

A fent idézett 1480-as adat más szempontból is elgondolkoztató. Mint láttuk, a század első felében a Garaiak taxát, szó szerint rendkívüli adót szedtek, ami azonban mégis állandó összegű, 160 Ft volt. Emellett természetesen fizethettek a polgárok rendes adót, censust is, bár pl. a király, ha városaira taxát vetett ki, abba igen gyakran betudta a censust is. Annak idején Garai a taxa ügyében közvetlenül levelezett városával, most közbeiktatódott a várnagy. Pápának a Szapolyaiak részére három censust kellett fizetni, sőt a király is átengedte az állami adót az uradalomból kedvelt hadvezérének. Végül a jelek szerint az uradalom kocsmáztatási jogot is gyakorolt. Úgy látszik, hogy a magánföldesúri kézre került Pápán nőtt a földesúri hatalom befolyása, és vele együtt a lakosság terhe.

A földesúri hatalom már a Garai időben megerősödött. Albert király 1439-ben Garai László macsói bán Pápa mezővárosa „polgárai és jobbágyai" érdekében intézkedett. A valóságban a földesúr hatalmát erősítette. Kiindult abból, hogy minden birtokos joga, hogy lopás, gyilkosság, rablás és gyújtogatás kivételével jobbágyai felett maga ítélkezzen. Megtiltja ezért, hogy más bírói hatóság a pápaiak ügyében eljárjon, és mindenki igazát a földesúr vagy tiszttartója előtt keresse. Ha nem kapnának elégtételt, nem a „polgárokat vagyis jobbágyokat", hanem Garait vagy tiszttartóit kell perbe hívni.[120] Ez ugyan valóban országos jog volt, de Pápa és polgárai a 14. században - mint láttuk - még az udvari bíróságok elé lettek idézve. A hangsúly a polgárból a jobbágy felé kezdett eltolódni.

Természetesen a földesúrnak is érdeke volt polgárai gazdagodása, ezért más esetekben igyekezett támogatni városát. Pápa különben is kezdett nagyúri mellékrezidenciává válni, ahol olykor maga a király is megfordult. Zsigmond király 1401. október 29-én Pápán bocsátott meg a lázadóknak.[121] I. Ulászló pápai tartózkodásáról már volt szó. Természetesen a földesurak is nemegyszer felkeresték. 1485-ben Szapolyai Imre volt itt.[122] Öccse, István sem csak 1480-ban látogatott ide, hanem élete végén, nádorként többször is. Pápán is halt meg 1499 karácsonyán.[123] Fiának, Jánosnak, a későbbi királynak Pápán tartózkodásáról is maradt fenn adat.[124] Úgy látszik, hogy Pápa vált a dunántúli Szapolyai-birtokok központjává, mert 1520-ban a cseszneki uradalom királyi és hadiadójának feleslegét a cseszneki alvárnagy Teveli Bálint pápai alvárnagynak adta át.[125]

A földesuraknak a pápaiak számára megszerzett jogok között a legfontosabb volt a harmincadmentesség. Ezt még Garai László szerezte meg 1439-ben unokatestvérétől, Erzsébet királynétől. Eszerint a Pápa mezővárosi kereskedők, kalmárok, polgárok, hospesek, népek és jobbágyok mentesek a határvámok (harmincad) fizetése alól.[126] Ez az adat nyilvánvalóan mutatja azt, hogy a pápai kereskedők bekapcsolódtak a külkereskedelmi forgalomba, és ebben földesuruk támogatását is élvezték. Ezt a kiváltságot II. Ulászló 1500-ban[127] és II. Lajos 1518-ban[128] teljes vámmentességre egészítette ki.

Szapolyai János további támogatást nyújtott városának, ill. kézműveseinek. Mivel idegen szabók jönnek Pápára, és szállásaikon űzik iparukat, majd elmennek, a helyi szabók kárt szenvednek. Ezért a földesúr engedélyezi a pápai szabóknak a szabad céhalapítást, valamint meghagyja a pápai vár várnagyainak és a város bírájának és esküdteinek, hogy a városban le nem telepedett és adót nem fizető minden idegen szabónak tiltsa meg mestersége

gyakorlását.[129] Ez a kiváltság is kétarcú. Szabad királyi városokban általában véve a városi tanács adja ki a céhlevelet,[130] amely a céh belső rendtartását is szabályozza. Teljesen nyilvánvaló, hogy Szapolyai a pápai szabók támogatása mellett saját érdekét is figyelembe vette, hiszen az idegen szabók nem adóztak. Ennek ellenére a szabó céh létesítése Pápa gazdasági jelentőségére is utal. Becslésünk szerint a középkor végén Magyarországon 28 mezővárosban volt csak céh, összesen 40.[131] Még látni fogjuk, hogy nem zárható ki Pápán más céh vagy céhszerű szervezet megléte.

A földesurak támogatták a pápai és más egyházi intézményeket is. Már említettük, hogy Garai László 1450-ben egy kőházat adott a porvai pálosoknak Pápán. Ez a ház későbbi iratokból következtethetőleg a Kristóf - ma Korvin - utcában állt.[132] Garai azonban nem csupán ezt a házat adta akkor a pálosoknak. Megkapták a Pápa melletti Újfalu falut, ahol egy malmot épít számukra, valamint Pápa területén a Tapolca folyón két malmot: egy gabonaőrlőt Borsosgyőr felől és egy még nem teljesen kész kallómalmot.[133] Az újkorban Fehérmalom és Külümalom.[134] A malmokra még sok adat maradt fenn.[135]

Bonyolult kérdés az obszerváns ferences kolostor (a rend szigorúbb ága) létesítésének kérdése. 1461-ben - és nem 1454-ben, ahogy egy téves közlés állítja - Ország Mihály nádor előtt a Pápai család (a korábbi Zsemlériek) tiltakozik, hogy Garai László felesége, Alexandra és fia, Jób pápai birtokuk egy részét elfoglalták, és itt Szent László nevére ferences kolostort akartak építeni, az utcát pedig Szent Lászlóról elnevezni. Mivel a vád beigazolódott, a nádor felszólította Garai özvegyét és kiskorú fiát az elfoglalt földek visszaadására, a kolostor építésének pedig a megakadályozására.[136] A kolostor azonban felépült, mert 1480-ban Csiglei Boros Benedek pápai vásárolt házát az ottani Szent László obszerváns kolostor ferenceseinek hagyta azzal, hogy engedjék eltemetését templomukban.[137] A Szent László utca ma is megvan, ott azonban nem mutatható ki a kolostor, és nem tartozhatott a Pápai család birtokához. Bonyolítja a helyzetet az Ozorsuka határjárásában említett Szentlászló is. A kolostor helyhezkötését tehát egyelőre nem merjük megkísérelni. Az sem egészen biztos, hogy nem kell-e még korábbra tenni megtelepedésüket. 1448-ban ugyanis Szécsi Dénes bíboros prímás, valamint Buda, Pest, Pápa és Nagybánya plébánosai a pápához fordulnak, hogy a IV. Jenő pápa által a boszniai ferenceseknek (az obszervánsok eredetileg a boszniai rendtartományhoz tartoztak) adott kiváltságok ne legyenek az esztergomi egyházmegyében érvényesek.[138] A kérvényt tehát a megyéspüspök és négy más egyházmegyében fekvő, de közvetlenül az érsek alá rendelt exempt városi plébánia nyújtotta be. Budán és Pesten néhány évvel korábban a pápai legátus adatta át a konventualis ferences kolostort az obszervánsoknak, Nagybányán is létezett már az obszerváns kolostor,[139] így fel kell Pápa esetében is tételezni, hogy az obszervánsok már ott voltak, és kiváltságaik révén szűkítették a plébános jogkörét. Talán az a tény, hogy - ahogy arról már volt szó - Kolos Jeromos pápai várnagy felkereste az obszerváns Kapisztrán Jánost, is a kolostorral függ össze.

Szapolyai János 1510-ben - a céhalapítás napján - a Szent István első vértanú egyházában levő Mária oltárnak, amelyhez Péter plébános oltárigazgatóságot létesített, adományozza a plébánia háza mögötti üres telket a kikötőben, vagyis a halastó partján.[140] Ez a mai Fő tér 11. sz. helyén álló plébániaépület és a mögötte levő telek, itt volt az iskola is.[141] A halastó az egykor a vár mellett létező tó volt, amelynek - úgy látszik - itt volt a kikötője, közel a várhoz. Szapolyai különben felmentette a telket minden rendes és rendkívüli adó és más szolgáltatás alól, és erre várnagyát és a tanácsot is utasította. Szapolyai János ezen kívül 1520-ban a lövöldi kartauziak Pápán vett házát is felmentette minden adó alól, és ugyanezt tette a király is.[142]

Pápa természetesen könnyen belesodródhatott földesurainak másokkal való viszályaiba. Ilyen elsősorban a szomszéd birtokosokkal szemben mutatható ki, de olykor távolabbra is mentek. A 16. század első éveiben a Trencsén megyei Bohunici Chalupa György volt a pápai várnagy. (Trencsén a Szapolyaiaké volt.[143]) Ez 1504-ben a Kanizsaiak Beled nevű birtokára tört, és onnan egy molnárt malomépítés közben elragadott.[144] Ugyanebben az időben rokonával, Chalupa Pál ugodi várnaggyal, valamint Pokol Péterrel és Pápai Ispán Jánossal a bakonybéli apátság birtokaira tört.[145]

Így került Pápa az 1514-es parasztháborúba. Istvánffy szerint már a parasztháború leverése után a Bakonyban működött egy bizonyos Sós Domokos vezetése alatt egy fegyveres parasztsereg, amely a nemeseket fosztogatta. Szapolyai János vajda utasította pápai és somlyai várnagyát, Sitkei Gothárdot, hogy az őrséggel, valamint a pápai polgárokból 500 lovassal (?) verje le őket. Sitkei azután a szomszéd birtokosokkal és a székesfehérvári polgárokkal együtt meg is verte Sósékat.[146] Istvánffyt alátámasztja az a tény, hogy 1514-ben tényleg Sitkei Gothárd volt a pápai várnagy, aki ez év június 10-én néhai Szabó Demeternek a földesúrra szállott pápai Piac utcai házát, amely délről Pap Máté, északról özvegy Becsei Kelemenné házával szomszédos, eladta Tompa Benedek pápai polgárnak 65 forintért.[147] Ez az adat megint jól mutatja a mezővárosi autonómia gyenge pontját. A városoknál az örökös nélkül elhalt személy vagyona a városra száll, itt viszont a földesúrra, akinek a nevében képviselője, a várnagy adja el.

Gazdaság és városiasodás

Bár azt nagyon erősen hangsúlyozni kell, ahogy azt az imént idézett adat is mutatja, hogy a földesúri hatalom erősen korlátozta a település szabadságát, a városias fejlődés nem állt meg, Pápa gazdaságilag egyre jobban fejlődött. Földrajzi helyzete is ebbe az irányban hatott. Már szó volt a Tapolca által nyújtott malomlehetőségekről, ennél azonban talán fontosabb volt az, hogy Pápa egy úgynevezett vásárvonalon, két eltérő adottságú táj, jelen esetben a Bakony és a pápai síkság találkozásánál feküdt. Ilyen helyeken mindenütt városok szoktak kialakulni, így történt ez Pápánál is. Hozzásegítette ehhez az is, hogy úthálózati csomópont volt: kilenc út irányult Pápára,[148] ami magas szám. Természetesen ezek a természetföldrajzi adottságok csak elősegítik a városias fejlődést, ehhez hozzájárult birtokközpont jellege is.

Az uradalmi központ jelleg általában hatni szokott a mezővárosi fejlődésre. Egy ilyen település egy vár tartozékainak gazdasági és adminisztratív központja[149], és amennyiben időnként nagyúri rezidenciának is számít, olyan fogyasztó él itt, akinek a település kereskedői, kézművesei szállíthatnak. Pápa ugyan sohasem volt nagyúri főrezidencia, de urai többé-kevésbé rendszeresen felkeresték, és így hatottak a polgárság bevételi lehetőségeire. Probléma természetesen az uradalom kiterjedése, hiszen minél nagyobb és központosítottabb egy uradalom, annál inkább erősebb központi funkciója. Mint láttuk, Pápa az Árpád-kor első felében egy viszonylag nagy terület központja mint udvarnokispánság, és esetleg királyi udvarház. Ennek tartozékait uralkodóink azonban szétadományozták, így a város közvetlen környékének nagy része a középkor végén is kis- és középnemesi családok birtokában volt, sőt Pápa „birtokon” a magát korábban Zsemlérinek, most Pápainak nevező középbirtokos család saját birtokközpontot is felállított. A nagy eladományozások után került csak sor Pápa elidegenítésére. 1389-ben - mint láttuk - mindössze négy falu tartozott Pápához. Mivel a szomszéd ugodi és cseszneki uradalmak a 14. század végétől a mindenkori pápai földesúr birtokában voltak, elvileg át lehetett volna csatolni a falvakat Pápához. Ez azonban a jelek szerint nem történt meg.

Így a középkor végi pápai uradalom a város melletti néhány falun kívül más módon bővült: a földesurak olyan falvakat, kisebb birtokokat, amelyeket Nyugat-Dunántúlon szereztek, a pápai uradalomhoz csatoltak. Tescheni Hedvig hercegnő, Szapolyai István nádor özvegye 1508. június 29-én utasította a pápai vár felsorolt tartozékait, hogy a várhoz teljesítendő munkákat: főleg a szénakaszálást és kazalba rakását végezzék el, mert fia, János ősszel odamegy, és szénára lesz szüksége. (Úgy látszik, hogy a szénarobotot, ha nincs ott az úr, nem nagyon követelték meg.) A felsorolt falvak Vas, Sopron és Győr megyében voltak elszórva, egyesek elég messze, Vasszécseny vagy Fertőszéplak pl. kb. 50 km-re esik Pápától.[150] Ha a pápai uradalom szétszórt, egymástól messze eső falvakból állt is, a jelek szerint - ahogy arra utaltam - Pápa a dunántúli Szapolyai-uradalmak központja volt. Nem véletlen, hogy az 1501-es királyi adó Veszprém megyei összesítése Szapolyai János megyebeli birtokainak adóhátralékát Pápánál tünteti fel.[151]

Pápa város polgárságára - a 15. sz. első felében biztosan - részben a mezőgazdaság volt jellemző. Erre utal a fentebb ismertetett Kövér-hagyaték ügye: ménese volt, állatokat tenyésztett, szőlői voltak, de kereskedett is. Fia, Kövér András valószínűleg épp a nádor megbízásából volt távol: különböző megbízásokat kapott Garaitól.[152] Szőlők a jelek szerint Pápa szűkebb határában nem voltak, a pápai polgárok főként a Sokoróalján vásároltak szőlőket, de a Somló-hegyen is. Így találunk pápai szőlőbirtokosokat a Győr megyei Kistarjánban,[153] Felpécen,[154] Kispécen,[155] illetőleg a Veszprém megyei Somló-hegyen.[156]

A városiasodás szempontjából természetesen fontosabb a kézművesség, és úgy tűnik, hogy ennek itt tényleg nagy jelentősége volt. A szabók céhleveléről már volt szó, de az hogy idegen szabók szállásokon dolgozva meg tudtak élni a városban, arra is utal, hogy nagy igény volt munkájukra. Nyilván a Bakony miatt nem véletlenül maradtak adatok szűcsökre. 1424-ben Sebestyén fia Péter szűcs pápai polgár adja zálogba kispéci szőlőjét a már ismert Kövér családnak.[157] 1470-ben a pápai Domonkos szűcs fia Antal, a következő évben a pápai Márton szűcs fia, Miklós iratkozik be a bécsi egyetemre.[158] A porvai pálosok kallómalma posztókészítésre utal. A Zsemléri család 1428 előtt Zsemléren ugyancsak posztókallómalmot épített,[159] azaz a meleg vízzel hajtott malmok a Magyarországon a külföldi konkurrencia miatt nehézségekkel küzdő posztógyártást is elősegítették Pápán. Talán nem véletlen, hogy pápai csapót találunk a bécsi egyetemen is (1494).[160]

Természetes, hogy a legfontosabb épp a malomipar lehetett. A molnármesterek egyben értettek a malomácsoláshoz is, a Chalupa várnagy által elfogott beledi molnár is épp malmot készített. Jól mutatja ezt a bakonybéli apátság agyagliki malmainak ügye. „Amikor Magyarország a németektől erőszakot szenvedett", égették fel a malmokat. (Ez arra utal, hogy Mátyás király halála után, amikor Miksa római király a Rába vonalán indulva Veszprémen át Székesfehérvárig jutott, a németek Pápa felé is elkerültek, és fel is gyújtották.) Az apátságnak nem lévén pénze a malmokat újjáépíteni, az akkori apát megegyezett két pápai áccsal, Molnár Lukáccsal és Jánossal, hogy állítsák helyre azokat. A munka elvégeztével az apátság kifizette őket, 32 Ft-ot adván. A két molnár közül Lukács kivetette Jánost, és örökös jogon ült benn a malmokban, majd összeveszett az apáttal és megszökött. 1508-ban aztán megint két pápainak, Hántai Ferencnek és Simonnak adta az apátság a malmokat bérbe. A két bérlőnek először le kell tennie az apátság részéről a malmok újjáépítésére kifizetett 32 Ft-ot. Javítási költségek az apátságot illetik, így a magyarul „gathcotras"-nak (gátkotrás) nevezett művelet is.[161] Az ügyből nyilvánvaló, hogy a malmot helyreállítóknak nem véletlenül Molnár a vezetékneve: malomácsok és molnárok voltak egyszerre. Bizonyára nem 32 Ft volt az összes költség, hiszen a jelek szerint örökbérlők lettek Molnárék, és Molnár Lukács nem egészen megfelelő eljárása nélkül ott is maradhattak volna. Pápán a jelek szerint mindig lehetett molnárokat találni.

Sajnos, épp a legrégibb pápai malomról, az Ottó ispán által a zselicszentjakabi monostornak adottról nem tudunk később semmit. Az apátság vagy elvesztette, vagy eladta a monostortól oly távoli malmot. A pápai és Pápa melletti malmok helye különben 16 esetben ma is meghatározható.[162] Bár a szorosan vett Pápa területére csak négy középkori malomra van adatunk,[163] ezekkel együtt nyugaton Újfalunál kezdve és délen Igarnál végezve a Tapolcán 17 középkori malmot lehet kimutatni.[164] Ez azt is jelenti, hogy mivel magán Pápán is bizonyára több malom állt négynél, jóval több malommal számolhatunk. Ennyi malom egymás mellett óhatatlanul viszályokra vezethetett, hiszen - amennyiben rosszul építették - csökkenthette szomszédja malmának vízhozamát, s így gazdája bevételeit. A szomszédos malmok között ezért gyakran keletkeztek perek.[165] Egy ilyen viszonylag szűk területen ez szabályozást igényelt. Igaz, csak 1572-ben van csak szó a pápai molnárok mesteréről, akit másként - magyarul - vízmesternek neveznek, és aki akkor tizenhat molnárral közösen intézkedik egy malomeladási ügyben. Ebben az oklevélben céhüket is említik.[166] Ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy a molnár céh is középkori eredetű, de valamilyen szervezetre és főleg vízmesterre bizonyára már korábban is szükség volt.

A kézművesség tehát az átlag mezővárosinál talán jobban lehetett képviselve, és a malmai révén elég speciális munkákra (pl. kallózás) is lehetőség nyílott. Adat van olyan egyáltalán nem mezővárosi, hanem városi iparra is, mint az ötvösség. Egy 1520-as oklevélben egy pápai ötvös szerepel.[167]

A kézművesség mellett a városiasodás nem lehet meg kereskedelem nélkül. A középkorban a hetipiacok és az évi vagy országos vásárok (régi magyar nevükön sokadalmak) tartásához királyi engedély kellett. Erre több okból volt szükség. A magyar szokásjog nem engedte ugyanis, hogy ugyanazon napon egy bizonyos távolságon belül (ez általában két mérföldes, azaz kb. 16-17 km sugarú kört jelentett) egy másik piacot vagy vásárt tartsanak. A király továbbá a vásár engedélyezésével védelmébe vette a vásárra menőket, akiknek megtámadását tehát meg kellett torolni. Végül a hetipiacoknak a középkorban bizonyos igazgatási szerepe is volt. Itt hirdették ki a fontosabb intézkedéseket, és főként az ún. három vásáros kikiáltások esetében a bírósági idézésre több alkalommal sem megjelenteket a lakóhelyükhöz legközelebb eső három piachelyen három egymást követő piaci napon „kiáltották ki", azaz közölték, hogyha a következő határnapon sem jelenik meg a bíróságon, távollétében is ítéletet hoznak.[168]

Pápa - mint láttuk - szombati hetipiacjoggal rendelkezett. 1409-ben noszlopi nemeseket először csütörtökön Apácavásárhely (ma Somlóvásárhely) mezővárosban, utána szombaton Pápa mezővárosban, majd csütörtökön Lövöld faluban (ma Városlőd) kiáltották ki a hetipiaci napon.[169] Nagyobb, jelentős városokban általában nemcsak a város piaci napján, de máskor sem tartottak a két mérföldes piaci gyűrűn belül piacokat. Pápánál is valami hasonlót találunk. A „vásárhely" típusú helynevet viselő Szerdahely is kívül esett a gyűrűn. Szerdahely szerdai piaci jogát - talán a falu pusztulása miatt? - Lovászpatona örökölte.[170] Mind Lovászpatona, mind a többi, Pápa körüli hetipiacos hely a kétmérföldes piaci kör határához közel feküdt. Ezek a következők voltak: Ganna (szerdai piaci nap),[171] Dabrony (keddi piaci nap),[172] Szalók (egyetlen említés),[173] Marcaltő (keddi piaci nap).[174] Pápa tehát egy viszonylag nagy terület egyetlen piaca volt, ami sokat javított a város gazdasági helyzetén, hiszen az állandó piaci forgalom mégiscsak a hetipiacokon zajlott le.

Az országos (évi) vásárok, a sokadalmak a távolsági kereskedelem áruit hozták a helyszínre. Az okleveles anyag hiányos fennmaradása miatt csupán egyetlen adatunk van a pápai sokadalmakról, bár feltehetően többet tartottak. 1497-ben ugyanis két székesfehérvári polgár két sóval rakott és tizenhat ökör által vontatott szekérrel ment Gyertyaszentelő Boldog-

asszony (február 2.) napja táján a Pápa mezővárosi sokadalomra, de Koppány faluban megtámadták őket.[175] Eszerint valószínűleg Gyertyaszentelőkor tartották a pápai sokadalmat, amely olyan fontos volt, hogy még Székesfehérvárról is vittek oda árut. (Elképzelhetjük, hogy milyen nehézséget jelentett télen a havas Bakonyon át két nyolcökrös szekérrel Pápára eljutni!)

A pápai sokadalmak tehát elég messze tájról vonzották a kereskedőket. Nem tudjuk, hogy a 16. században olyan jelentőssé váló marhakereskedelem hatott-e Pápa fejlődésére[176] a középkorban vagy sem. Valószínű, hogy legfeljebb időnként. Az 1542-es harmincadkönyvben ugyanis a nyugatmagyarországi harmincadhelyeken keresztül pápaiak elsősorban árukat hoznak be az országba, nem különösen nagy mennyiségben.[177] Ekkor 14 pápai fordul meg a harmincadoknál,[178] ez az összes kereskedő 0,9 %-a.[179] Köztük hatnak a foglalkozása ismert: van két kádas (kereskedő), egy kalmár,[180] egy posztós és két „kézműves".[181] Sajnos, azt nem tudjuk, hogy ez a kései adat milyen mértékben enged a középkorra visszakövetkeztetni, mégis valószínűsíteni engedi, hogy Pápán egy átlag mezővároshoz képest több hivatásos kereskedő élt. Láttuk már, hogy 1427-ben Kövér András ügyében egy kalmár is szerepel.

Pápa középkori városiasodására utalnak kőházai is. A középkori falvakban elvétve találunk kő jobbágyházakat,[182] és a mezővárosoknál is inkább a középkor végén kezd megjelenni a polgári kőház.[183] A Garai László nádor által a porvai pálosoknak adott kőházról már fentebb volt szó. 1513-ban Szabó Benedek pápai lakos özvegye, Anasztázia nemesasszony egy kajászószentpéteri nemesi házat, valamint Pápán a Nagy utcában egy kőházat, amely északról Miklós Ambrus délről Főző Bálint házával szomszédos, hagy a budaszentlőrinci pálosokra.[184] Egyes esetekben a régészeti-műemléki kutatás is mutatott ki középkori kőházakat Pápán.[185]

A városiasodás ismérvei közé sorolhatjuk a település alaprajzi jellegét, hiszen egy faluban más alaprajzot találunk, mint a városokban. Pápa város alaprajzában több települési elem különböztethető meg egymástól. Ezekből kettő különösen tanulságos. A mai Fő utca, amely a késő középkori vár felépítése előtt egyenesen folytatódott a későbbi vár területén tovább, a közepen - a mai Fő tér őseként - egy vagy orsós, vagy négyzetes térré szélesedett ki. Ilyesmi igen gyakori a középkori városoknál. A másik terület a ma a Korvin és a Csokonai Mihály utcák közé eső négy utca, amely ugyancsak az alapított városokra utaló jellegzetességeket mutat. Sajnos, ezt sem tekinthetjük korjelzőnek. Bizonyára összefügg Pápa hospes-település jellegével, de mivel nem tudjuk, hogy mikor költöztek ide a hospesek, keltezni sem tudjuk. Pápa összetett jellegű alaprajzából azonban nem következik feltétel nélkül, bár ez teljesen nem zárható ki, hogy az oklevelekből ismert Pápa melletti településeket kell itt keresni. (Zsemlér és Udvarsoka pl. valószínűleg kívül volt a belvárosi területen.) Ez különben a Martonfalvai Imre által épített palánkkal állt kapcsolatban, tehát a 16. sz. közepi állapotot mutatja. Martonfalvai ugyanis ezt írja: „az varast kyssebeen zakaztam palankiat feul allatam".[186] Az eredeti Pápa város - a falvakon kívül! - tehát nagyobb kiterjedésű volt, mint a palánkkal védett terület!

Igen lényeges a késő középkori magyarországi városhálózat vizsgálatánál az onnan külföldi egyetemekre beiratkozók száma. Megállapítható ugyanis, hogy leginkább városi és mezővárosi polgárfiak mentek külföldre tanulni. 1428-tól kezdve 1503-mal bezárólag húszan iratkoztak be a bécsi egyetemre.[187] Ez nem tűnik túl magas számnak, más magyar városokkal összehasonlítva azonban kissé más a kép. Most csak az 1440 és 1514 közti 75 esztendőt nézve (korábban megállapíthatatlan ideig működött az óbudai egyetem is, 1514 után pedig hirtelen lecsökken a Magyarországról külföldre menők száma), tizenhatan mentek Pápáról Bécsbe tanulni, így Pápa a magyarországi városok között a 62-67. helyet foglalja el a szászföldi Földvárral, a szlavóniai Dombróval, Rozsnyóval, Somorjával és Tolnával együtt. Ezzel a

magyarországi mezővárosok élvonalába tartozott. Ha azonban arra gondolunk, hogy a német lakosságú városokból általában többen tanultak külföldön (pl. az erdélyi szászoknál), Pápa pedig az oklevelekben említett lakosok neve alapján a középkor végén magyar anyanyelvű város, akkor valamivel előbbre sorolandó.[188]

Természetesen volt Pápának a plébániához kapcsolódó városi iskolája. Ide - úgy látszik - nemcsak pápaiak jártak. Iskolamestere, Kajári István 1508-ban arról írt, hogy a pestis miatt tanítványai szerteszéledtek.[189] Ez a Kajári István talán azonos azzal a hasonló nevű bécsi egyetemre járóval, aki 1505-ben már babérkoszorúsként - a legelső egyetemi fokozat - iratkozott be 1505-ben a bécsi egyetem ún. magyar nemzetébe.[190]

Jelentős lehetett a tanult pápai polgárfiak száma, ugyanis szép számmal találunk pápai származású papokat az egyházi középrétegben. A legjobban vagyunk informálva négy dunántúli káptalan tagságáról 1458-1526 között. A győri káptalanban 183 kanonok közül hatan származtak Pápáról (győriek csak négyen voltak). A budai káptalanban ketten, a fehérváriban egy jött Pápáról. A pozsonyi káptalanban egy sem. Ennek ellenére a négy káptalanban Pápáról került ki a legtöbb kanonok.[191] Ne gondoljuk azonban, hogy csak a viszonylag közeli káptalanokba kerültek pápai származású kanonokok. 1447-ben Pápai Balázs, a szabad művészetek mestere (azaz elvégezte az egyetemen a mai bölcsészkar ősén a tanulmányait) bácsi kanonok az ottani olvasókanonokságot kérvényezi a pápától.[192] Ilyen pápai származású kanonokokkal esetleg rokonságuk is vele ment. 1512-ben Óbudán a prépostsági épületben (a budai káptalan Óbudán működött) betegen feküdt és végrendelkezni kívánt Pápai Gergely deák. (A deákok, latinul litteratusok, hazai iskolában tanultak és általában szokásjogi ismereteket is szereztek.) A végrendelet felvételére a káptalan Mácsai Bálint és Pápai Benedek kanonokokat küldte ki. Gergely deák mindazt, amit Szabó Barnabás hagyott rá végrendeletileg, atyafiságos szeretetből Pápai Ferenc óbudai kanonokra hagyta.[193] Mivel Gergely deák a prépostság házában lakott, nyilván az akkori prépost, Paksi Balázs szolgálatában állott. Vagy ő szerezte rokonának, Pápai Ferencnek a kanonoki stallumot, vagy fordítva, a kanonok ajánlotta be a prépostnak. Volt azonban más pápai eredetű kanonok is a káptalanban, aki ugyan nem volt rokon, de nyilván nem véletlenül vett részt a végrendelet írásba foglalásánál.

Ezek a kanonoki adatok, amelyeket még pápai származású szerzetesek stb.[194] említésével bővíthetnénk is, Pápa jelentőségét, városias fejlődését mutatják, ugyanis az egyházi középrétegben a városi és mezővárosi polgárság volt a legnagyobb arányban képviselve.[195]

A történetírás arra is felfigyelt, hogy a koldulórendi kolostorok is elsősorban városokban vagy mezővárosokban létesültek, így a városiasodás bizonyítékai. Ugyanezt mondhatjuk az ispotályokról is, amelyek ekkor nem annyira kórházak, mint inkább szegényházak, menhelyek voltak.[196] Pápa ferences kolostoráról már volt szó. Viszonylag későn alakult, de nem volt jelentéktelen intézmény. A pápai ferencesekhez egy különös mozgalom kapcsolódott. 1512 táján azokban a városokban, ahol obszerváns ferences kolostorok álltak, gombamódra elszaporodtak az „önostorozók társaságai", amelyek a jelek szerint a ferences harmadrendhez kapcsolódtak, és eleinte bizonyára rendi irányítás alatt működtek. Ebből a városi vezetőséggel és a papokkal viszályok keletkeztek, különösen Nagybányán, ahol fel is kellett oszlatni a társulatot. A ferences rendi krónika az 1512 táján elszaporodó önostorzókról megemlíti, hogy korábban ilyen „önostorozó társaság" csak Pápa mezővárosban működött.[197] Úgy látszik, hogy Pápa volt ennek a vallásos mozgalomnak a kiindulópontja, ami arra utal, hogy a pápai polgárok fogékonyak voltak eziránt, ami megint a polgáriasodásra utal. Sajnos az ispotályra csak Mohács utáni adatunk van, de kétségtelen, hogy már a középkor végén fennállt.[198]

Ahhoz, hogy Pápa helyét a magyar városhálózatban meghatározhassuk, mind Pápa, mind a többi magyar város és mezőváros esetében jóval több adatra volna szükség, mint amennyi rendelkezésünkre áll. Így nem ismerjük a népesség számát sem. Igaz, Pápa esetében annyiban vagyunk kedvezőbb helyzetben más országrészekhez képest, hogy fennmaradt Veszprém megye 1488. évi adólajstroma, és ebből, ha más nem is, a porták, magyarul kapuk száma megismerhető. A királyi adó alapja ugyanis a kapu volt. Ez - bár a korábbi szakirodalom azt vallotta - nem volt azonos a jobbágy földesúri adóegységével, a telekkel, amelyhez külsőségek csatlakoztak, azok felosztása esetén akár negyedtelkes is lehetett a jobbágy. Amennyiben külön kapuja volt a jobbágy háztelkének, fizetnie kellett a királyi adót, függetlenül attól, hogy egésztelken vagy töredéktelken gazdálkodott. Persze az adófizető már akkor is igyekezett kijátszani az adószedő hatóságot, tehát módja volt pl. összeköltözni vagy közös kaput használni, és akkor már csak egy kapu után kellett fizetni, függetlenül attól, mennyien laktak a háztelken.[199]

Pápának volt 1488-ban messze a legtöbb portája Veszprém megyében: 236. Őt követte (Somló)Vásárhely 104 portával. A Pápába később beolvadt települések közül - nem számítva Borsosgyőrt, Kéttornyúlakot és a távolabbiakat - Zsemléren volt 26, Igaron 15, Böröllőn 12, Hántán 8, Léhérten 7, Sávolyon 5, Hódoskán 3, így a pápai agglomeráció 312 portából állt.[200] Nagyon nehéz ebből a népességre következtetni. A leggyakrabban szokásos ötös szorzószám esetében - azaz háztartásonként öt fő - Pápán 1180, a vele majdnem összeépült hét faluban 380 ember lakott volna, együtt tehát 1560 fő. Az adókijátszásra való tekintettel, valamint Pápa esetében az iparoslegényekre, a házakban a háztulajdonoson kívül lakókra, a ferencesekre és a papokra, végül a vár és az uradalmi tisztikarra tekintettel az 1180-as létszám elfogadhatatlanul alacsony. Ennyi azonban biztosan lakott Pápán. Meg kell jegyezni, hogy ez csak mai fogalmaink szerint alacsony szám, a középkorban már jelentős városi népességet jelentett. Így azon 40 mezőváros közül, amelyek lakosságszámát 1440-1490 között fel tudjuk becsülni, csak Nagyszőllősnek volt a pápai minimálisnál több lakója, az 1490-1526 között rekonstruálható, népességszám-adatokkal rendelkező 51 mezőváros közül négynek: Szatmár-németinek (egyesítve Szatmár és Németi adatait), Csepregnek, Gyulának és Göncnek. Olyan jelentős helyeknek, mint Eszék, Kisvárda, Siklós vagy Cegléd jóval kevesebb lakója volt.[201]

A népességszám-adatok túl hiányosak, így teljes országos vagy akár regionális rangsort ennek alapján nem készíthetünk. Ezért kíséreltem meg egy centralitási mutatórendszert kidolgozni olyan adatok alapján, amelyek - ha nem is hiánytalanul - megállapíthatók. Ide tartoznak többek között a jogi helyzet, a közigazgatási, egyházi vagy birtokközpont jelleg, piacok, sokadalmak, céhek, közlekedési csomópont mértéke, egyetemre járás, koldulórendi és más kolostorok, ispotályok stb. Ennek alapján vizsgáltam négy középkori megye: Somogy, Vas, Veszprém és Zala központi funkciót ellátó helységeit. Ezen - a középkori Magyarország legsűrűbben lakott területei közé tartozó - vidéken 142 központi funkciót ellátó települést találtam. A legmagasabb centralitási pontot elért 11 település rangsora a következő. 27 pont: Veszprém, 24: Vasvár, 22: Szombathely, 20: Kapornak és Pápa, 18: Kőszeg, 17: Segesd, 16: Körmend, Nagykanizsa, Somlóvásárhely és Tapolca.[202] Ezek szerint Pápa a Délnyugat-Dunántúl öt legjelentősebb mezővárosa közé tartozott. Mivel bizonyára több sokadalma volt egynél, csak nem maradt rájuk adat, a valóságban Vasvár és Szombathely tájára helyezhető, és mivel Veszprém előkelő helye a püspöki székhely jelleg következménye, lényegében a régió élvonalába tartozott.

Pápa kiemelkedő fontosságának okát a már említett egyetemre járók helységenkénti számának térképre helyezése magyarázza meg. Mint ismeretes a történeti szakirodalomból: a középkori városok körül egy háromszoros piaci gyűrű terült el, ahol a szűkebb piackörzeten a város teljesen uralkodott. Ennek alapja a vásártartási jogban megszabott két mérföld, azaz kb. 16-17

km sugarú kör volt. Ennél távolabbi körzet sugara nyolc mérföld, végül a harmadiké ez utóbbi két-háromszorosa. Ha egy városból a középkor végén külföldre beirakozottak száma alapján rajzolunk a város körül egy, kettő, esetleg három kört, furcsa képet kapunk. Az ország közepén Buda és Székesfehérvár, azután a nyugati határon Sopron, Pozsony és Nagyszombat, tovább északkeletre a bányavárosok, majd Kassa, Lőcse és Bártfa körül sűrűsödnek a körök. Erdélyt leszámítva délkeletre három város körül találunk három párhuzamos kört: Nagyvárad, Szeged és Pécs. A harmadik, legtágabb piackörzet az ország egész területét behálózza, de a fentebb leírt hét sűrűsbödő körökkel rendelkező városterület között vannak kívüleső régiók, ahol jelentősebb mezővárosok látják el egyrészt a városrégiók közti közvetítés, másrészt a terület ellátásának feladatát. A Buda-Székesfehérvár régió között egyrészt, a Sopron-Pozsony-Nagyszombat régió között másrészt ezt a feladatot Győr és Pápa látta el.[203]

A városkörnyéki falvak a késő középkorban. A Pápai család.

Mielőtt a Pápa környéki települések késő középkori történetét ismertetném, vissza kell térni az egyházi szervezet kérdésére. Fentebb láttuk, hogy a győri megyéspüspök joghatósága alól kivett korai és mindvégig létező Szent István első vértanú plébánián kívül kellett egy eredetileg főesperesi templomnak is léteznie a győri egyházmegyében. Nem tudjuk azonban, hogy ez a későbbi Pápa város területére esett vagy valamelyik eredetileg a pápai régióhoz tartozó, később önállósult faluba. A középkor végén már léteznie kellett továbbá a fenn említett ispotály templomának is. Sajnos, a plébániatemplom kivételével egyik templom helyét sem ismerjük. Bellérszeg határjárásában fordul elő egy Boldogasszony templom, de helyére nincs adatunk. (Ld. alább.) Elképzelhető patrociniuma (védőszentje) alapján, hogy ez lehetett a főesperesi templom. 1512-ben említik a pápai Szent Mihály arkangyal egyházának takácsi kaszálóját[204], ennek sem helyére, sem szerepére (főesperesség?, plébánia?; ispotály-templom nem lehet, egyetlen ismert magyarországi ispotálytemplom sem volt a középkorban Szent Mihálynak szentelve) semmi elképzelésünk sincs. Végül létezett Zsemléren is egy kőkápolna - azaz nem egyház, mint a Szent Mihály templom -, amelynek nem ismerjük védőszentjét. (Ld. alább.)

Már többször volt arról szó, hogy a Pápa körüli falvakban a magát a 15. században rendszeresen Pápainak nevezni kezdő Zsemléri család volt a birtokos. Pápa közvetlen környékén Bellérszegen, Hodoskán, Lihérten és Zsemléren voltak földesurak, időnként igényt tartottak Agyaglikra, amelyet többször elfoglaltak. Veszprém megyében ezen kívül tudunk birtokaikról Attyán, Boldaházán, Gyimolton, Potonyban. Birtokaik más része Zala megyébe esett: Ederics, Desis, Galsa, Gutorfölde, Hahót, Kisfalud, Mizsér, Mihályfalva, Németfalu, Sárosd, Szentkirálykeszi, Szerdahely, Tomaj, Újfalu. Győr megyében Szerecsenben is birtokoltak.[205] 1429-ben a Pilis megyei Szántó és Kürt helységeket szerzik meg.[206] Ami viszont különös, hogy Pápai Antal valószínűleg valamikor a 15. század elején Csehi Gerő fia Illéssel közösen megszerezte a stájerországi Thalberg várát. Csehi Illés és testvére, László aztán Pápai thalbergi alvárnagyától, Némai Pétertől pénzt csikart ki, végül felbérelt emberekkel Pápai Antalt zsemléri házában éjszaka meggyilkoltatták és kirabolták.[207] Fogalmunk sincs, hogy hogyan szerezhetett Pápai egy osztrák várat.

A Pápa melletti, félig-meddig hozzá tartozó települések között a legfontosabb Bellérszeg lenne, amelynek helyét sajnos nem lehet pontosan meghatározni. A neve sokatmondó. A bellér vagy mai formájában böllér bajor eredetű szó, amely már 1405 körülről húsfeldolgozó értelemben adatolt.[208] A „-szeg" utótag pedig „sarok, szöglet, zug" jelentésű.[209] Jelentheti tehát mind egy település szögletét, mind pedig pl. egy folyónak, ebben az esetben a Tapolcának egy kanyarulatába eső területet. Sajnos, mindkét eset lehetséges, így helymeghatározásra nem használható fel. Az viszont biztos, hogy az okleveles forrásokban ki nem mutatható

iparágra, a húsfeldolgozásra a település neve bizonyíték. (Emiatt sem zárható ki Pápa szerepe a középkori marhakereskedelemben.) Először 1405-ben - Bellérszeg neve említése nélkül - fordul elő. Bodorfalvi László és Mizséri Miklós pápai (!) birtokuk 2/3-ad részét 600 aranyforintért eladják Bodorfalvi vejének, Zsemléri Antalnak (=akit később a thalbergi vár miatt Pápai Antal néven meggyilkolnak). A maradék egyharmadot, amelyet északról a Boldogasszony templom határol és egy tapolcai malmot Antal feleségének, Erzsébetnek (Bodorfalvi leányának) hagyják.[210]

E pápai birtokrész és Bellérszeg azonosságát igazolja egy 1428-as adat. Zsemléri Nagy Antal fiai, akik közül Györgynek az anyja Erzsébet, Mizséri László leánya volt (a család tehát vegyesen használta a Mizséri és a Bodorfalvi nevet), Pálnak az anyja pedig Firedi Vasoth Dorottya, megosztoznak. A Felsőpápának másként Bellérszegnek nevezett birtok északi harmada a Boldogasszony templom előtt, valamint a tapolcai Bégmalom része anyai jogon Györgyöt illeti. A maradék kétharmad részen, amely atyai jogon mindkettőjüket illeti, egyenlő módon osztoznak, úgyhogy mindkettőjükre 15-15 jobbágytelek jut a malomrészen kívül. Pál lemond továbbá a testvére által Zsemléren épített posztókalló malomhoz való jogáról.[211]

Ezek szerint Bellérszeg Pápa része, de független a várostól. Nagy település, hiszen 45 jobbágytelek áll rajta. 1441-ben Pápai Antal fia György meghatároltatja Pápa birtokot (azaz falut). A határjárásnál jelen van László fia András, Pápa birtok bírája is, azaz független a várostól. A határ keleten, a Tapolca mellől, egy Cser nevű pataknál indul nyugat felé az Újfalunak nevezett kertek mellett a Pápa birtokról Lakra vezető közútig, majd ezen a rövid távon haladván délre fordul, majd kelet felé visszafordulván átmegy a Tapolcán, és a Cser pataknál, a kiindulóponttal szemben végződik.[212] Sajnos helyhezkötése szinte lehetetlen. A következő adat csak egy igen rövid, feltehetően hibás magyar kivonatban maradt ránk: Pápai Antal özvegye lemond György javára 1464-ben minden jogáról Bellérszeg, másként Felső és Alsó Pápa, valamint Zsemlér és Hodoska birtokokban.[213] Elképzelhető, hogy az eredetiben Alsó Pápa Zsemlér megfelelője volt, ez esetben jobban magyarázható az adat, így azonban nehezen.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy 1432-ben a Garaiak - miként említettem - a pápai házat és a bellérszegi részt nem osztják el.[214] Bár a szöveg azt megengedné, valószínűtlen, hogy a bellérszegi Garai-rész maga Pápa városa, így ebből csak annyi biztos, hogy Bellérszegen Pápa város földesura is birtokolt. Egyaránt lehetett Bellérszeg Pápa része, különálló külvárosa és önálló falu. A középkorban többé nem fordul elő, de a XVI. században az adójegyzékek említik, saját bírája van, és Pápához tartozik.[215]

Zsemlér talán azonos Alsó Pápával, ide szerzett Pápai György várépítési engedélyt. 1470-ben Pápa, másként Zsemlér birtoknak nevezik. 1425-ben ezt is felosztják a Zsemléri testvérek. Eszerint egy észak-déli irányú, egy utcás település. Két földesúri kúriája van, egy régi és egy új. A keleti soron a régi kúriától a kőkápolnáig kilenc jobbágytelek, valamint a nyugati soron a kápolnánál három telek Pápai Györgyé, míg a nyugati soron 12 telek Pápai Pálé. Azaz: 24 telek van a faluban.[216] Nem zárható ki a fenti feltevés, hogy a Szent Anna kápolna helyén állt volna a zsemléri kápolna, és ebben az esetben a tőle délre vezető út lenne Zsemlér. 1434-ben a két Pápai testvér parancsára familiárisaik (birtokigazgatási tisztviselőik): Dereskei János, Pápai Kozma fia János, Pápai Lőrinc, Csigei István és Salamoni Kis Lukács 27 névvel felsorolt zsemléri jobbággyal a bakonybéli apát Agyaglik birtokára tört, itt többek közt elhajtották a marhákat. A jobbágyok között két kovács és egy kovács fia, valamint egy-egy szabó és csapó is szerepelt.[217] Zsemléren tehát iparosok is éltek, a jelek szerint Pápa város más földesúr kezében levő külvárosa lehetett. 1436-ban Pápai Györgyöt a Hany János elleni perében 99 márka (396 forint) bírságra ítélik, és ezért lefoglalják hat Zala és Veszprém

megyei birtokán összesen 58,5 jobbágytelkét. Pápa, másként Zsemlér birtokán 14 lakott jobbágytelket, saját kúriáját, 200 hold szántóföldet szokásos mértékben, egy fél malmot és tíz kaszásnyi rétet írtak ekkor össze.[218]

A Pápai, másként Zsemléri család fiúágon a forrásokban több, mint ötven évig szereplő Pápai Györgyben az 1470-80-as években halt ki. György fia Balázs, aki az 1460-as években még szerepel,[219] úgy látszik, apja előtt halt meg. A birtokok leányágra kerültek. A Pápai leányok férjei, akik tekintélyes, a környékbeli megyék nemesi családjaiból származtak általában, egymás között is viszálykodtak.[220] 1488-ban a Pápa körüli volt Pápai birtokok három birtokos között oszlottak meg: Laki Kacor Péter, Kálmáncsehi Domokos székesfehérvári prépost és Kinizsi Pál. Kacor Péter Pápai Orsolya férje volt, Pápai Katalin viszont a prépost testvéréhez ment hozzá, nyilván ő játszotta át bátyjának a birtokrészt; azt, hogy Kinizsi hogyan jutott örökrészhez, nem tudjuk.[221]

Agyaglikon a bakonybéli apát malmain kívül a Pápaiak és örököseik, majd Kinizsi örökösei birtokoltak és viszálykodtak.[222]

Hodoska - a Pápai örökségből - 1488-ban Kinizsié, de 1508-ban Essegvári Ferenc hódoskai malma határos a bakonybéli apát agyagliki malmával.[223] Mivel Essegvári Kinizsi szolgálatában állt,[224] nyilván tőle kapta. A Pápai-örökséghez tartozó Lihérten Kinizsi 1484-ben egy nemesi kúriát familiárisának, Szirmai Nagy Istvánnak adott.[225] 1495-ben II. Ulászló király az egykori Kinizsi-birtokokat a volt országbíró özvegyének, Benignának és második férjének, Kamicsáci Mislenovith Márknak adta: itt szerepel Lihért birtok, valamint Agyaglik puszta egy tapolcai malommal.[226]

A többi, Pápa környéki falu közül Igar a pápai (azaz Garai-Szapolyai) uradalomhoz, Hánta pedig a hasonló nevű prépostsághoz tartozott.[227] Böröllőn kizárólag kisnemesek, egytelkes parasztnemesek laktak. 1476-ban Vecsei János és felesége, Anasztázia be akarták magukat iktattatni egy böröllei nemesi telek birtokába, valamint egy Pápa város határában fekvő malom felének negyedrészébe (!). A malom a porvai pálosok és Csondor malma között fekszik. A Böröllei család különböző tagjaival folyó viszály után Vecsei végül hozzájutott tulajdonához.[228] A malom 1509-ben a porvai pálosok és a pápai plébánia malma között feküdt. Ekkor Böröllei Marcel János és Ferenc adják el malomrészüket a pálosoknak.[229]

Volt továbbá Pápán a késő középkorban egy Parlagszeg, ill. Parlagszegfölde nevű puszta egy hozzá tartozó tapolcai malommal. A Báróchegy közelében állt.[230] Így látszik, hogy a Jári Báróc család birtoka volt. 1451-ben Jári Báróc Balázs fia, Szólát Ambrus a malomrészét zálogba adta Pápai Györgynek.[231] 1465-ben Dégi László tett panaszt, hogy felsorolt birtokait, köztük Sávolyt és Parragszegföldét a Csabiak és Sitkei János elfoglalták.[232] Parlagszeg puszta és malom, valamint Győr megyei birtokok ügyében 1492-ben a Dégi, Sitkei, Csabi, Jári Báróc, Varsányi Józsa, Felpéci Sáfár, Jári Szólát, Sávolyi Papizar családok tagjai, szemmel láthatóan rokonok, pereskedtek egymással. Már ez is mutatja, hogy Sávollyal is kapcsolatuk volt. Sávolyon 1488-ban Varsányi Józsa volt a birtokos, ezen kívül volt egy egytelkes parasztnemes is faluban.[233] Korábban itt is a Dégiek voltak földesurak.[234]

Pápa középkori történetének az volt a hátránya, hogy az eredeti nagy kiterjedésű királyi uradalmi központ egyes részeit királyaink a 13-14. században szétadományozták. Valószínűleg sikerült az itteni udvarnokok elöljárói közül néhánynak a nemességbe jutni, ezekből alakultak a kisnemesi települések. Bár egy itteni kisnemesi családnak, a Zsemléri, később Pápai családnak végül sikerült Pápa központtal egy középnemesi birtoktömböt felállítani, családját pedig az ún. előkelők, az egregius, vitézlő címet viselő famíliák közé bejuttatni, mivel maga Pápa egy nagybirtok központja lett, sok lehetősége nem maradt. Ez a széttagolt

birtokviszony Pápa közvetlen környékén gátolta a városias fejlődést is. A malmok jó része nem tartozott a pápai vár tartományához, a Pápai család birtokain kézművesek is dolgoztak, akik a városiaknak konkurrenciát jelentettek. Pápa városa ennek ellenére az ország legjelentősebb mezővárosai közé küzdötte fel magát, ami földrajzi helyzetének is következménye volt.

A középkorban általában a város pecsétképét tekintették címernek. A legjobb tudomásom szerint nem maradt fenn a középkorból olyan oklevél, amelyet Pápa pecsétjével erősítettek meg. Így az első ábrázolás egy 1589-es levélen maradt, amelyet Somfai Balázs közölt. Úgy tűnik, hogy ez is Szent István első vértanút, a város plébániatemploma védőszentjét ábrázolja, azonban a későbbi címertől eltérően nem térdelő formában. Ez különben természetes is, nálunk épp úgy, mint külföldön az egyik legelterjedtebb városi címertípus a védőszent ábrázolása volt. Az kevésbé lényeges, hogy a védőszent térdel, ül vagy áll, csak felismerhető legyen. Szent István protomártírt a diákónus liturgikus ruhájában, pálmaágakkal és könyvvel szokták ábrázolni. A könyv nélkül valóban ez van Pápa mai címerén is.[235]

Jegyzetek

1. Kezdve a legrégibbtől: GYURIKOVITS GY.: 1824. Az újabbak közül: GERŐ L 1959. - Különösen fontos: MRT 4. 193-207. - Itt jegyzem meg, hogy kedves kötelességem megköszönni Engel Pál barátomnak a szívességét, aki okleveles gyűjtéséből számos Pápára vonatkozó középkori oklevél jelzetét bocsátotta rendelkezésemre, és aki szíves volt megtervezni a késő középkori pápai uradalom térképét.
2. REIZNER J.: 1893 - KISS I.: 1908. (Okleveles függelék.)
3. V.ö. pl. BOGNÁR I. E.: 1943. - GERŐ L.: 1959. - MRT 4. 193-207. - E kötetben HARIS ANDREA is. NÁDASDY L.: 1988. 8-13. Ez úton köszönöm dr. Hermann István barátomnak, hogy felhívta erre a kitűnő tanulmányra a figyelmemet.
4. BOGNÁR I. E.: 1943. 25.
5. KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára, II. Bp. 1988. 615.
6. ILA - KOVACSICS: 1964. 315, 342.
7. KUMOROVITZ L. BERNÁT: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből („Pest" legkorábbi említése.) In. Tanulmányok Budapest múltjából 16. 1964. 54. NÁDASDY 1986. 8. ismerte fel először ennek az adatnak Pápa története számára való jelentőségét.
8. GYURIKOVITS GY.: 1824. 81-82. - GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. 186, 195, 209. - KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon Bp. 1988. 208-235.
9. Ld. az előző jegyzetet
10. GYÖRFFY GY.: 1977. 209.
11. MAGYAR KÁLMÁN: A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. (Egy királynéi központ a 10-18. században.) Kaposvár 1988, 111-124.
12. KRISTÓ GY.: 1988. 262.
13. BALICS LAJOS: A római katholikus egyház története Magyarországon, II/2.. Bp. 1890. 55.
14. NÉMETH PÉTER: Civitas et suburbium. (Adatok Sopron korai város történetéhez), = Soproni Szemle 35. 1981. 50-58. - SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez In. Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös 1984, (szerk. Havassy Péter - Kecskés Péter) 24-25.
15. TT /1901/ 244.

16. JANKOVICH MIKLÓS: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye In. Budapest Régiségei 19. 1959. 67-81. - Györffy György egy ismertetésében rámutat, hogy a királyi kápolnák többsége hajdani erdőispánságok területén maradt fenn, ez áll Pápára is, hiszen a bakonyi erdőispánság mellett létezett. Sz 96. 1962. 251.
17. MRT. 4. 200.
18. Vö. GYÖRFFY GY.: 1977. 74.
19. MITHAY S.: 1989. 105-108.
20. KISS L.: 1988. II. 315.
21. GYURIKOVITS GY.: 1824. 78-81.
22. KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a 14. század közepéig, II. Bp. 1901. 425-426.
23. OL.DL.100237.
24. GYÖRFFY GY.: 1977, 242-243.
25. SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Bp. 1923. 1489. sz.
26. Vö. pl. GYÖRFFY GY.: 1977. passim stb.
27. PRT VIII. 288-289.
28. U.o. 292-293.
29. OL. Dl. 91848.
30. PRT VIII. 272.
31. CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, Bp. 1890-1913. II. 719, 790.
32. MRT 4. 116.
33. KUMOROVITZ L. BERNÁT: Veszprémi regeszták (1301-1387), Bp. 1953. 722, 724, 726, 782. sz.
34. SZENTPÉTERY I.: Kritikai jegyzék I. 801. sz.
35. BORSA IVÁN: A Balassa család levéltára 1193-1526, (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/8.) Bp. 1990, 12. sz.
36. Csatár: MRT 4. 212. - Ihász: u.o. 157. - Kovácsi: u.o. 209. - Lovászpatona: u.o. 142. - Szakácsi: u.o. 54. - Takácsi: u.o. 234. - Udvarnok: u.o. 250. A Régészeti Topográfiát idéztem, mert itt nemcsak a településre vonatkozó oklevelek, de mai helyhezkötésük is megtalálható.
37. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez In. Történelmi Szemle 15. 1972. 305. - KISS L. 1988. II. 816.
38. SZENTPÉTERY I.: Kritikai jegyzék I. 734.sz.
39. CSÁNKI D.: 1890-1913, III. 247.
40. HO. VII. 242.
41. GYÖRFFY GY.: 1977. 244. - Asszonyfalvára: MRT 4. 160.
42. Ld. alább.
43. Pl. OL. DL. 87178. (1345). - AO V. 102. (1347.) stb.
44. PRT VIII. 288-289, 292-293.
45. A zirci malomra ld. alább, - A „-sok” jelentésére: KISS L. 1988. II. 87.
46. SZABÓ ISTVÁN: A falurendszer kialakulása Magyarországon (10-15. század), Bp. 1966. 51-54.
47. AO V. 102.
48. OL. DL. 91848.

49. GUZSIK TAMÁS: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései In. VMMK 14. 1979. 190.

50. Ld. alább, a 15. századi Pápával kapcsolatban.

51. Ld. alább, 208-215. l.

52. MAKSAY FERENC: A magyar falu középkori településrendje, Bp. 1971. 51-59, 91-110.

53. ERICH HERZOG: Die ottonische Stadt, Berlin 1964. 227-252. - HEINRICH KOLLER: Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen und Stadtgründungen im Ostalpenraum In. Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs, I. Linz/Donau 1978. 1-68.

54. KUBINYI ANDRÁS: A középkori Magyarország középkeleti része városfejlődésének kérdéséhez In. Borsodi Levéltári Évkönyv 5. 1985. 20-23.

55. MAJOR JENŐ: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. In. Településtudományi Közlemények 18. 1966. 48-90.

56. MRT 4. 145.

57. GYÖRFFY GY.: 1977. 186.

58. OL. DL. 5196.

59. PRT VIII. 428.

60. Erről a középkori hetipiacos helyekre vonatkozó és egyszer remélhetőleg befejezendő gyűjtésem alapján nyilatkozom.

61. Vö. SZÜCS JENŐ: Megosztott parasztság - egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században In. Sz 115. 1981. 3-65, 263-314.

62. Utoljára 1389-90-ben fordul elő „possessio regalis udvornicalis" megjelöléssel: CSÁNKI D.: 1890- 1913. III. 214. Természetesen lehet, hogy ez csak egy régi megnevezés továbbélése tartalom nélkül.

63. OL. DL. 87178.

64. ANDRÁS KUBINYI: Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200-1541) In. Vorträge und Forschungen 18. 1975. 529-544.

65. AO III. 619-620.

66. PRT. VIII. 413-414.

67. MÁLYUSZ ELEMÉR: A mezővárosi fejlődés In. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, Bp. 1953. (szerk. Székely György), 140-142.

68. Anjou-kori Oklevéltár I. Budapest-Szeged 1990. (szerk. Kristó Gyula), 645. sz.

69. REIZNER J.: 1893, 602. téved azonban, amikor a Pápa nemzetséggel összekeveri. Ld. még alább.

70. Ld. a genealógiai táblát és alább 210-211, 220. j.

71. Ld. alább, 205-207. j.

72. REIZNER J.: 1893. 604.

73. ZsO II/l. 3830.sz.

74. Pápai Györgyöt már 1424-től (REIZNER J.: 1893, 605), bár a következő évben Zsemléri: KISS I.: 1908. 161.

75. 1343: Reizner 1893. 604.

76. MRT 4. 202-203.

77. BOGNÁR I. E.: 1943. 59.

78. HORVÁTH KONSTANTIN: Zirc története, Veszprém 1930. 274.

79. CSÁNKI D.: 1890-1913. III. 224.

80. KISS I.: 1908. 158-159. - HORVÁTH K.: 1930. 275.

81. A Kövér-testvérek malombérlete: HORVÁTH K.: 1930. 277. - OL. DL. 43536, 43575, 43747. - 1437: KIS I.: 1908. 162. - HORVÁTH K.: 1930. 279.

82. KISS I.: 1908. 157-158.

83. 1439: OL.DL.102476. - 1452: REIZNER 1893. 607.

84. U.o. 605.

85. ILA-KOVACSICS 1964. 92.

86. PRT VIII. 114.

87. AO VII. 566-567.

88. MRT 4. 243.

89. OL.DL. 100237.

90. CSÁNKI D.: 1890-1913. III. 214.

91. ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437), (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) Bp. 1977. 103, 164.

92. LADÁNYI ERZSÉBET: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben In. Történelmi Szemle 23. 1980. 450-477.

93. 1398: PRT VIII. 420. - 1401: ZsO II/1. 944.sz.

94. CD X/4. 673. - Még 1513-ban is előfordul civitas névvel: OL. DL. 106083. 226.o.

95. OL.DL. 48246, 48255.

96. BÁCSKAI VERA: Magyar mezővárosok a 15. században (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.), Bp. 1965. 103.

97. CD X/4. 673.

98. OL.DL. 43719.

99. HO VII. 453-454. - 1433-ban Garai Miklós nádor a pápai adót a pápai „procurator curie"-jának, udvari gondviselőjének rendeli adatni. OL.DL. 48255.

100. REIZNER J.: 1893. 605.

101. OL.DL. 44293.

102. 1441. március 1-jén pl. Pápa mezővárosban keltezve ad parancsot a pápai kapitánynak. KISS I.: 1908. 162-163.

103. Ld. az előző jegyzetet, valamint OL.DL. 92922.

104. REIZNER J.: 1893. 606.

105. CD X/4. 157-158.

106. OL.DL.102488. - A Dél-Zalában birtokos Bánfiak zalai nemeseket neveztek ki várnagynak.

107. OL.DL. 64766.

108. MITHAY S.: 1988. 37-50.

109. MRT 4. 193.

110. OL.DL.14424.

111. PRT III. 522-524. - Úgy látszik azonban, hogy közvetlenül Pápa elfoglalása előtt, 1440-ben már volt pápai várnagy: Documenta artis paulinorum. A MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai XIII. 2. füzet, Bp. 1976. 305.

112. KÁLNICZKY LÁSZLÓ: Várnagyok és várkapitányok a Hunyadiak korában In. Tudományos diákköri füzetek 11. Bp. 1982. 89.

113. PETTKÓ BÉLA: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal, TT (1901) 175-176.

114. ENGEL PÁL: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században In. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5. 1971 311.

115. OL.DL. 45812.

116. TELEKI JÓZSEF: Hunyadiak kora Magyarországon, XII. Pest 1857. 137-140.

117. KÁLNICZKY L.: 1982. 128.

118. OL.DL. 18154.

119. CSÁNKI D.: 1890-1913. III. 240.

120. TELEKI J.: 1853. X. 41-43.

121. ZsO. II/1. 1278. sz.

122. CAROLUS WAGNER: Analecta Scepusii sacri et profani, I. Wienna 1773. 69.

123. Már 1498 végén ott van: Sopron vármegye története. Oklevéltár II. (szerk. Nagy Imre), Sopron 1891. 581. - A következő év végén Pápán végrendelkezik: WAGNER 1773. I. 148-151. - Egy nappal később, karácsonykor meghalt ugyanott: STEPHANUS KATONA: Historia critica regum Hungariae, XVIII. Buda, 1792. 194-195.

124. 1510: KISS J.: 1908. 169-171.

125. OL.DL. 47381.

126. TELEKI J.: 1853. X. 76-78.

127. REIZNER J.: 1893. 608.

128. U.o.

129. KISS I.: 1908. 170-171.

130. Ez bármely város céhleveleinél igazolható. V.ö. pl. SZÁDECZKY LAJOS: Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon II. Bp. 1913. 5-38.

131. BÁCSKAI V.: 1965. 52. - A Bácskainál közölteknél magasabb a céhes mezővárosok és ottani céhek száma, az adatokat más alkalommal közlöm.

132. Documenta artis paulinorum 2.f. 308. (1563.)

133. Ld. fenn, 110.j. - Újfalu kérdése azért is problematikus, mert Bellérszeg határjárásában szerepelnek az Újfalunak nevezett kertek. (Ld. alább, 212. j.) Újfalu helyét a mai Nagyacsádtól északnyugatra lokalizálják. MRT 4. 166. CSÁNKI D.: 1890-1913. III. 258; ezen kívül még egy Újfalut vett fel, épp azt, amelyet a pálosoknak adott Garai. Ezt cáfolja ILA-KOVACSICS: 1964. 382. Abban a jelek szerint igazuk van, hogy a porvaiaknak adott Újfalu a Nagyacsád melletti, ez azonban nem magyarázza meg a Bellérszeg határjárásában elnevezett újfalusi kerteket.

134. GERŐ L.: 1959. 119.

135. V.ö. MRT 4. 199-200.

136. REIZNER J.: 1893. 607. - KIS I.: 1908. 166.

137. OL. DL. 45830.

138. LUKCSICS PÁL:15. századi pápák oklevelei, II. Bp. 1938. 1015.sz.

139. FÜGEDI ERIK: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról, Bp. 1981, 83.

140. KISS I.: 1908, 169-170.

141. MRT 4. 200.

142. REIZNER J.: 1893. 608.

143. A Chalupa családra: FEKETE NAGY ANTAL: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, IV. Trencsén vármegye, Bp. 1941. 234-235. - A Szapolyaiakra: u.o. 408-411.

144. Sopron vármegye II. 593.

145. PRT VIII. 548-549.

146. Pápára és a parasztháborúra ld. részletesen: BARTA GÁBOR - FEKETE NAGY ANTAL: Parasztháború 1514-ben, Bp. 1973. 211-213.

147. OL. DL. 102701. - Sitkei Gothárd különben 1517-ben végrendelkezett. A pápai ferenceseknél akarta magát eltemettetni, és ezen kívül - más templomok mellett - a pápai Szt. István első vértanú egyházra is hagyományozott. OL.DL. 68503.

148. GLASER L.: 1929. 138-167, 257-285, és különösen térképmelléklete. Az úthálózati csomópont jelleget úgy értem, hogy egy helységből hány központi helyet (pl. piachelyet) lehet elérni úgy, hogy más központi helyet nem érint. Glaser nem említi a Pápa-Ugod közti utat. - Itt jegyzem meg, hogy KUBINYI ANDRÁS: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország In. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1. 1989. 329. oldalán lehozott út- és városhálózati térképről tévedésből lemaradt a Pápa-Vásárhely útvonal.

149. FÜGEDI E.: 1981. 339-341.

150. A Hedvig hercegnő által felszólított falvak a következők: Vas megyében: Acsád, Császt, Csehi, Halastó, Köveskút, Mindszent, Szécsen. Győr megyében: Gyömörő, Sövényház, Szerecsen. Sopron megyében: Széplak. OL.DL. 72744. Ezek részben - más birtokokkal együtt - a Mórichidai család által a Garaiak számára lettek elzálogosítva, de már 1476-tól - részben - a Szapolyaiak kezére jutottak. CSÁNKI D.: 1890-1913. III. 571, 656. - A Vas és Sopron megyeiek zöme a Csornai család birtoka volt, tőlük örökölte Mátyás uralkodása második felében Csornai István veje, Turóci György, aki a század vége felé Szapolyai István nádorra hagyta. U.o. II. 818. s III. 664. - Végül rekonstruálható a pápai uradalom tartozéka a 16. század közepi adólajstromok alapján: az Enyingi Török János birtokában levő Győr-, Sopron- és Vas megyei falvak feltehetően a pápai uradalom részei voltak. V.ö. MAKSAY FERENC: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén, I-II. Bp. 1990. a szóban forgó megyéknél. Ennek alapján tervezte meg Engel Pál barátom a pápai uradalom térképét. Megjegyzem azonban, hogy teljes biztonsággal csak a fenti falvak, valamint a Pápa melletti két Borsosgyőr, Igar és Görzsöny esetében állíthatjuk, hogy a pápai uradalom része volt. Feltehetően Kup is, bár az tartozhatott az ugodi uradalomhoz is. A valószínű azonban mégis az, hogy egyesítették Pápa 14. század végi, igen jelentéktelen tartozékait a Mórichidai, valamint a Csornai-Turóci örökséggel. Ezáltal a pápai uradalom egy noha szétszórt, de mégis nagy kiterjedésű birtok volt.

151. SOLYMOSI LÁSZLÓ: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások In. A Veszprém megyei Levéltár kiadványai 3. Tanulmányok Veszprém megye múltjából, 1984. 215.

152. OL.DL. 48028. (Kövér András apja malomépítésre kap utasítást.) - 43719. (az örökségi ügy.) - 43909. (a nádor lovakat hozat vele.)

153. ZsO II/1. 3524.sz. (1404)

154. OL.DL.43566. (1423.)

155. OL.DL.43588. (1424.) 46126. /1489./

156. Zs.O. II/2. 6741.sz.

157. OL.DL. 43588.

158. SCHRAUF KÁROLY: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Bp. 1902. 115-116.

159. KISS I.: 1908. 161.

160. SCHRAUF K.: 1902. 143. - Zsemléren is éltek csapók, ld. alább, 217.j.

161. PRT VIII. 550-551.

162. GERŐL.: 1959. 117-119. - MRT 4. 199-200.

163. Ezek: a porvai pálosoknak adott két malom, a később a plébánia kezére jutó Csondor malom, végül a böröllei nemesek malma. OL.DL. 14424, 22495, 21906. Turul 7. 1889, 83-84.

164. Amennyiben összeadjuk a malomadatokat.

165. Ilyen perek az ugyancsak melegvízforrásokon alapuló középkori budafelhévizi malmoknál maradtak fenn. KUBINYI ANDRÁS: Budafelhéviz topográfiája és gazdasági fejlődése In. Tanulmányok Budapest Múltjából 16. 1964, 133-140.

166. KISS I.: 1908. 177-179.

167. OL.DL.47348. - Itt jegyzem meg, hogy egy zavaros adat szerint a bodrogközi Véke templomában egy 1314-ben Pápa civitasban, azaz városban öntött harang létezett. Akkor még nem említik Pápát civitasnak, így (GYURIKOVITS GY.: 1824. 84) az adat iránti enyhe kétellyel az évszámot tartja elírásnak 1514 helyett. Amennyiben az adat hiteles, akkor harangöntéssel is foglalkoztak Pápán.

168. KUBINYI ANDRÁS: A magyarországi városhálózat 14-15. századi fejlődésének néhány kérdése In. Tanulmányok Budapest Múltjából 19. 1972. 39-52.

169. PRT VIII. 428.

170. ALAPI GYULA: Komárom vármegye levéltárának középkori oklevelei, Komárom 1917. 25.

171. PRT VIII. 439.

172. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete, II. 51-52.

173. HO I. 170-171. (A piac harmadát említik 1337-ben.)

174. HO I. 295-296.

175. PRT VIII. 542-544.

176. OTHMAR PICKL: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. JahrhundertIn. Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, szerk. Othmar Pickl In. Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte I. Graz 1971. 96.

177. EMBER GYŐZŐ: Magyarország nyugati külkereskedelme a 16. század közepén. Bp. 1988. 407.

178. U.o. 503-530. (Az itt felsorolt kereskedők közül gyűjtöttem ki a pápaiakat.)

179. U.o. 712: 1527 kereskedő fordult meg a harmincadokon.

180. Kádasok: u.o. 512. - Kalmár: u.o. 505. Ember „szatócsnak" nevezi, ami nyilván a latin „institor" szó fordítása, ezt azonban a középkor „kalmár"-nak fordította. BERRÁR JOLÁN - KÁROLY SÁNDOR: Régi magyar glosszárium. Bp. 1984. 377.

181. Posztós: EMBER GY.: 1988. 515. - Kézműves: u.o. 503, 511. Sajnos nem tudjuk, hogy melyik szót fordította Ember kézművesnek.

182. KUBINYI ANDRÁS: A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon In. VMMK 17. 1984. 222.

183. KUBINYI A.: 1985. 57.

184. OL.DL.106083. 226.o.

185. MRT 4. 201. - HARIS ANDREA: A Pápai Kenessey - Szondy ház építéstörténete In. PáMÉ 1. 1988. 137-152.

186. Török Bálint deákjának Martonfalvai Imrének naplótöredéke és emlékirata 1555-1585, (A Magyar Nyelvtörténet Forrásai I.sz.) Bp. 1986. 24. - Valami palánkszerű kerítése volt már Pápának a középkorban, ezt „szakasztá kisebbé" Martonfalvai. A középkori védművet a tó melletti oldalon kutatta régészetileg: ILON GÁBOR: Pápa város keleti palánkjának szondázása In. CommArchHung 1988. 159-167.

187. Die Matrikel der Universität Wien. I.k. Graz-Köln 1954, 163, 189, 194. U.o. II. 6, 28, 76, 119, 122, 126, 204, 224, 238, 252, 257, 316.

188. KUBINYI ANDRÁS: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez In. Településtudományi Közlemények 23. 1971. 58-78.

189. KISS I. 1908. 85.

190. SCHRAUF K.: 1902. 82.

191. KÖBLÖS JÓZSEF: A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája 1458-1526. Bp. 1987, 51-52, 86, 152-155.

192. LUKCSICS P.: 1938. II. 975. sz.

193. OL. DL. 106083. 142-143.

194. Pápai Benedek 1517-1535 között pannonhalmi szerzetes, majd jásdi, végül bakonybéli apát lett: PRT III. 411-413. Az adatokat lehetne szaporítani.

195. V.ö. KÖBLÖS JÓZSEF kéziratos kandidátusi értekezésével.

196. PÁSZTOR LAJOS: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. 50-65. - SOMOGYI ZOLTÁN: A középkori Magyarország szegényügye, Bp. 1941, passim.

197. Az önostorozó társaságok 1512 körüli helyzetére: SZÜCS JENŐ: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében In. Irodalomtörténeti Közlemények 78. 1974. 420-421. - A pápai társaság: Analecta monumentorum Hungariae historicorum litterariorum maximum inedita, I. Pesthini 1862 (reprint: 1986), (szerk. Toldy Ferenc), 283: „confraternitas Verberatorum, quae antea solum habebatur in oppido Papa."

198. PÁSZTOR L.: 1940. 57.

199. SOLYMOSI L.: 1984. 169-176. - KUBINYI ANDRÁS: Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. (A középkorvégi népesség meghatározásának problémái), In. Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykőrös, 1986. (szerk. Novák László, Selmeczi László), 279-296.

200. SOLYMOSI L.: 1984. 191-193.

201. BÁCSKAI V.: 1965. 25-26.

202. KUBINYI A.: 1989. 319-330.

203. KUBINYI A.: 1971. 66. oldalon közölt ábra.

204. OL.DL. 47008.

205. A falvak névsora összeállítható CSÁNKI D.: 1890-1913. II-III. alapján a megyék és a birtokosok alatt.

206. BAKÁCS ISTVÁN: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002-1437, Bp. 1982. 1487.sz.

207. REIZNER J.: 1893, 606-607.

208. MOLLAY KÁROLY: Német-magyar nyelvi érintkezések a 16. század végéig. (Nyelvészeti Tanulmányok 23.) Bp. 1982, 196.

209. KISS L.: 1988. II. 539.

210. KISS I.: 1908. 160.

211. U.o. 161.

212. U.o. 162-166.

213. REIZNER 1893. 607.

214. HO VII. 453-454.

215. MRT 4. 204.

216. KISS 1908. 1470: OL. DL. 17013.

217. PRT VIII. 487-488.

218. KISS I.: 1908. 167-168.

219. Uo. 166. (1461 helyett tévesen 1454-es kelettel.) - 1464-ben Mátyás a Himfiek, valamint Pápai György és Balázs birtokait Kanizsai Lászlónak adja, mivel cseheket vittek Pannonhalmára. (Debrentei Himfi Tamás volt a pannonhalmi apát.) OL.DL.16078.

220. REIZNER J.: 1893. 607-608. - KISS I.: 1908. 169.

221. SOLYMOSI L.: 1984. 184-189. és az előző jegyzetet.

222. PRT VIII. 487-488. - U.o. 172. - U.o. 550-551.

223. SOLYMOSI L.: 1984. 205. (és Kálmáncsehi préposté.) - PRT VIII. 550-551: a béli apát két malmával északon Essegvári hodoskai, délről Vázsonyi Gergely agyagliki malma határos. Ez utóbbi Kereki Gergely, Kinizsi özvegye harmadik férje.

224. Kinizsi alispánja, majd országbírói ítélőmestere volt: BÓNIS GYÖRGY: Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 368.

225. OL.DL.18990.

226. OL.DL.82092.

227. SOLYMOSI 1984. 205.

228. TURUL 7 (1889) 83-84.

229. OL.DL.21906.

230. MRT 4. 205.

231. OL.DL.70028.

232. OL.DL.102555.

233. OL.DL.70067.

234. CSÁNKI D.: 1890-1913. III. 250.

235. SOMFAI BALÁZS: Négyszáz éves városcímerünk. In. Pápai Lapok 11. - KIS ERNŐ: Pápa város címere és színei In. Kapossy L. 1905. 363-364. - A védőszentek városi címereinkben: DARVASY MIHÁLY: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Bp. 1942. 10-16. - Szent István ábrázolása: Hannelore Sachs - Ernst Badstübner - HELGA NEUMANN: Christliche ikonographie in Stichworten. Leipzig, 1973. 311. - A keresztény művészet lexikona, szerk. Jutta Seibert. Bp. 1986. 131. - Néhai kiváló heraldikusunk, Csoma József, nem ismervén fel, hogy egy szent attribútumáról van szó, tévedett. Így a pálmaágakat nem kell liliomos jogarral helyettesíteni. CSOMA JÓZSEF: Vélemény Pápa város czimere felől In. Turul 13. 1895. 94. Mindebből egy nehézség adódik: a címeren a két pálmaág keresztbe van téve, és a papi alak (Szent István első vértanú) címertartóként szerepel. Csoma ebből gondolta, hogy a két egymást keresztező pálmaág a város igazi címere, és mivel ez valóban szokatlan, gondolta jogarnak. A Pápai Lapok 1896. július 12-i számából tudjuk, hogy Pápa megkeresésére nem kisebb kutató, mint Tagányi Károly hasonlóan vélekedett az 1638-tól 1770-ig tartó időből fennmaradt 5 pecsét alapján. Azaz: van a pajzs és a címertartó térdelő papi személy, akit Tagányi már azonosított Szent Istvánnal, sőt a vértanúi koronát is megtalálta a fején. Tagányi azonban - nyilvánvalóan Csoma hatására - a címerpajzson a két jogart ismerte fel. Magam nem láttam ezeket a pecséteket, de úgy vélem, hogy a pecsétek viszonylag kis terén a jogar és a pálmaág könnyen összetéveszthető. Magam részéről nem tartom lehetségesnek, hogy legyen jogar vagy pálmaág; az lett volna a város címere, és a Protomartir csak címertartó lett volna. Ilyen papi címertartó teljesen szokatlan lenne. Ezért úgy vélem, hogy a pajzsban levő két egymást keresztező valami a szent attribútuma, a pálmaág, és így inkább a szent címerét, mint a városét akarta a pecsét vésője a címerpajzzsal kifejezni. Ezúton köszönöm meg Hermann István barátomnak, hogy a pápai címerre vonatkozó irodalomra felhívta a figyelmemet.

András Kubinyi

Pápa im Mittelalter

Die mittelalterliche Geschichte Pápas ist wegen Quellenmangel sehr schwer zu be-schreiben. Besonders aus der Árpádenzeit haben wir sehr wenige Quellen. Die erste Erwähnung stammt von 1225: Darin wird der Archidiakon von Pápa erwähnt. Die meisten Archidiakonats-sprengel waren mit den Komitaten identisch, Pápa war aber kein Komitatssitz, es gehörte zum Komitat Veszprém, aber das Pápaer Archidiakonat gehörte nicht zur Diözese Veszprém, sondern zur Diözese Győr (Raab). Im 13. Jahrhundert waren die Archidiakone schon Mitglieder des Domkapitels, früher wohnten sie an ihrem Archidiakonatssitz, wo es neben der Archidiakonatskirche auch eine Pfarrkirche gab. Die Pfarrkirche von Pápa war dem heiligen Stephan Protomartyr gewidmet und das bedeutet, daß sie wahrscheinlich noch zur Zeit König Stephans des Heiligen gegründet wurde. Die Pfarre von Pápa war exempt vom Diözesan-bischof und war direkt dem Erzbischof von Esztergom (Gran) unterstellt. Diese exempten Pfarrkirchen waren überall in Ungarn sogenannte königliche Kapellen, die vom König neben einer königlichen curtis gegründet wurden. Die kirchliche Situation zeigt also, daß man in Pápa einerseits mit einem königlichen Hof im 11. und 12. Jahrhundert rechnen muß, andererseits kann man wegen des zu Győr gehörenden Archidiakonatssitzes vielleicht auch mit einer Verwaltungsorganisation mit dem Mittelpunkt Pápa rechnen. (Im Spätmittelalter gab es außer der Pfarrkirche, dem Franziskanerkloster und der Spitalskirche noch zwei Kirchen: eine Marien - und eine Michaeliskirche in der Stadt, wir wissen aber nicht, wo sie lagen, und welche die Archiakonatskirche war.

Diese Rekonstruktion der frühen Zeit aus den kirchlichen Verhältnissen wird auch mit einigen Urkunden untermauert. Es gab in Pápa ein „comitatus udvornicorum" des Königs. (Die „udvornici" waren die dem königlichen Hof dienenden Dienstleute). Um Pápa können wir nicht wenige solche Dörfer nachweisen, die in der Árpádenzeit mit Handwerk dem König dienten (so z.B. Schmiede, Weber, Goldschmiede, usw.). Da in Pápa auch Wochenmärkte abgehalten wurden, konnte man Pápa als eine territorial zergliederte präurbane Siedlung bezeichnen, in deren Mitte ein feudales Zentrum (der Königliche Hof) und ein Wochenmarkt lag und die von Handwerkerdörfern umgeben wurde.

Zur Entwicklung der Siedlung trugen auch geographische Gründe bei. Pápa liegt an der Scheidelinie zwischen dem Bakonygebirge - wo ein königliches Waldkomitat lag - und der Ebene. Daß an dieser Linie eben Pápa Stadt wurde, kommt von einer anderen Gegebenheit. Bei Pápa fließt der Tapolca Fluss, der von Warmwasserquellen gespeist wird und so geeignet ist, daß man dort solche Mühlen baut, die auch im Winter arbeiten können. Im Gebiet der Stadt können wir schon im Mittelalter ungefähr anderthalb Dutzend Mühlen nachweisen, die teilweise Walkmühlen waren.

Pápa besaß in der frühen Zeit ein ziemlich großes Gebiet, wo mehrere Ortschaften entstanden. Die endgültige Ansiedlung der Dörfer kann man ebenso in die zweite Hälfte des 13. Jahrhun-derts legen, wie die Entstehung des einheitlichen Hörigentums aus vielen unfreien und freien bäuerlichen Elementen. Diese große soziale, wirtschaftliche und siedlungsgeschichtliche Umwälzung in der zweiten Hälfte des 13. und in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts bestimmte auch die Entwicklung von Pápa.

Der Mittelpunkt des Siedlungsgebiets blieb die Pfarrkirche mit dem Marktplatz und dem vermuteten Königshof. Dort siedelten die Könige freie „hospites" an, die einen Rat mit einem Richter und zwölf Geschworenen besaßen und im 14. Jahrhunderts eine ziemlich große Freiheit genossen. Nebenbei lagen am Tapolca -Fluss dicht nebeneinander ein Dutzend von kleinen Dörfern, alle mit ein oder zwei Mühlen. Nur wenige gehörten zur Domäne von Pápa. Einige der Dörfer wurden vom König einem Kloster geschenkt, andere hatten kleinadelige Grundherren. Es ist nicht ausgeschlossen, daß diese Herren Nachkommen der Vorsteher der „udvornici" gewesen waren, denen der Aufstieg in den Adel gelang und deren Dienstgüter Erbgüter wurden. Mehrere solche Dörfer wurden alternativ selbst Pápa genannt, so Zsemlér oder Bellérszeg. Von diesen kleinadeligen Familien wurden die Herren von Zsemlér die Mächtigsten. Sieben Generationen dieser Familie kann man im 14. und im 15. Jahrhundert bis zu ihrem Aussterben in Pápa nachweisen. Sie nannten sich zuerst Zsemléri, später meist Pápai, da ihre Dörfer Zsemlér und Bellérszeg, von denen sie einen Teil an der Wende des 14. und des 15. Jahrhunderts erwarben, alternativ auch Pápa genannt wurden. Die Zsemléri-Pápai besaßen im 15. Jahrhundert schon ein Dutzend Dörfer in den angrenzenden Komitaten und wurden zum reichen Mitteladel, zu den sogenannten Vornehmem (proceres) gerechnet.

Zu der eigentlichen Domäne Pápa gehörte am Ende des 14. Jahrhunderts nur noch die „Hospes"-Siedlung Pápa mit vier Dörfern. Das grosse Gebiet der Árpádenzeitlichen „curtis" Pápa war ja schon grösstenteils verschenkt. Die Restdomäne Pápa verschenkte aber König Sigismund auch 1389 an die Familie Garai. Pápa wurde von seinen neuen Herren zwar gleich als Stadt (civitas) anerkannt, später nannte man sie aber doch meist Markt (oppidum), die Freiheit von Pápa wurde aber von den Grundherren immer mehr eingeengt. Die Garai erbauten - wahrscheinlich an der Stelle der früheren königlichen „curtis" - eine Burg in der Stadt und ihr Burggraf kontrollierte den Stadtrat. In den 1470-er Jahren scheinen die Garai die Burg und Domäne Pápa den Szapolyai verkauft zu haben, die bis 1526 Grundherren blieben. Pápa wurde Verwaltungsmittelpunkt aller Szapolyai-Domänen in Transdanubien. Die Domäne selbst wurde mit einem grossen Streubesitz vergrössert: Alle, oft mehr als 50 km weit liegenden Dörfer der Szapolyai in den Komitaten Győr, Sopron und Vas wurden Pápa unterstellt. Pápa wurde so Mittelpunkt eines Grossgrundbesitzes und eine Nebenresidenz seiner Grundherren, wo selbst der König öfters erschien. Der Palatin István Szapolyai starb 1499 in seiner Burg in Pápa.

Die Grundherren haben zwar die Freiheit der Stadtgemeinde eingeengt, dennoch förderten sie wirtschaftlich ihre Stadt. László Garai erwarb von der Königin Elisabeth 1439 für seine Bürger in Pápa die Befreiung von der Zahlung des Aussenhandelszolls. Später erhielten sie eine allgemeine Zollfreiheit. János Szapolyai (der spätere König von Ungarn, Johann I., 1526-1540) erteilte den Schneidern von Pápa ein Zunftprivileg. Es ist nicht ausgeschlossen, dass es in Pápa auch andere Zünfte gab, besonders im Fall der Müller kann man es annehmen. Tatsächlich kann man ein entwickeltes Handwerk in Pápa nachweisen.

Die Garai gründeten in der Mitte des 15. Jahrhunderts ein Kloster für die Franziskaner-Observanten. Die Franziskaner gründeten am Ende des Mittelalters in Pápa eine Geisslerbruderschaft (confraternitas verberatorum), die sich von Pápa aus im ganzen Land verbreitete.

Das städtische Entwicklungsniveau wird auch dadurch gezeigt, daß mehrere Bürgersöhne an der Universität Wien studierten. Interessant ist, dass am Ende des Mittelalters viele aus Pápa stammende Kanoniker an den verschiedenen Dom-bzw. Kollegiatkapitel nachweisbar sind.

Die Einwohnerzahl der eigentlichen Stadt können wir nicht einwandfrei bestimmen. 1488 gab es in Pápa 236 Pforten (königliche Steuereinheiten). Wenn wir 5 Leute auf eine Pforte rechnen, muss es mindestens 1180 Einwohner in der Stadt gegeben haben. Da aber oft, und besonders in den Märkten, mehrere Familien unter einer „Pforte" lebten, ist es die Mindestzahl. In dieser Zahl sind die Mönche, die Priester und das Personal der grundherrlichen Verwaltung nicht inbegriffen. Wenn wir die verschiedenen Angaben für die Städte und Märkte im Spätmittelalter miteinander vergleichen, dann mußte Pápa in dieser Zeit im transdanubischen Raum gleich nach den eigentlichen Städten rangieren. Pápa war auch ein Verkehrsknotenpunkt und besaß bedeutende Jahrmärkte.

Dass Pápa sich nicht zu einer grösseren Stadt entwickeln konnte, hatte mehrere Gründe. Erstens wurde sie Privatbesitz und gehörte also nicht zu den königlichen Städten. Zweitens kam ein großer Teil des eigentlichen Stadtgebietes spätestens an der Wende des 13. und 14. Jahrhunderts in den Besitz von kleineren und grösseren Grundherren und diese Zersplitterung war für die Stadtentwicklung nicht günstig. Der größere Teil der Mühlen war in den Händen dieser kleineren Grundherren und nicht denen der Stadt, bzw. ihrer Herren. Im Dorf Pápa (Zsemlér) gab es z.B. in der ersten Hälfte des 15. Jahrhundert auch Handwerker, die natürlich eine Konkurrenz für die Bürgerschaft der Stadt Pápa bedeuteten.

Szakály Ferenc

Pápa a török korban

Ahhoz képest, hogy - katonai, stratégiai jelentősége miatt - végig a 16-17. században mily megkülönböztetett figyelem irányult rá, Pápa a kifejezetten rossz forrásadottságú városaink közé tartozik. A városi levéltár sohasem bővelkedett 18. század előtti anyagokban[1], s a II. világháború viharaiban az is elkallódott, elpusztult, ami addig megmaradt. 1956-ban, már az Országos Levéltárban, elégett az egykori földesúr, az Esterházy- család pápai levéltárának java része is; még szerencse, hogy Reizner János a múlt század végén közzétett belőle egy sor érdekes darabot.[2] A török kori Pápa története - le egészen a mindennapok szintjéig - ennek ellenére viszonylag pontosan és részletesen feltárható, csak a szokványosnál jóval fáradságosabb utánjárással, aprólékosabb munkával. Egy ilyen fontos végvár működése nyomán ugyanis hatalmas mennyiségű intézkedés, átirat, elszámolás, jelentés keletkezett az illetékes katonai és kamarai hivataloknál (Hofkriegsrat, Hofkammer, Niederösterreichishe Kammer, Magyar /Pozsonyi/ Kamara stb.), amelyeknek iratanyagában, ha más nem is, de az egykori hivatalos lépések nyoma ránk maradt.[3] Egészen más oldaláról mutatják be a 16-17. századi Pápát az e korból már tömegesen fennmaradt, magán- és személyes közlésekkel teli hivatalos és félhivatalos levelek (misszilisek), amelyekben e környéken kivált a Nádasdyak, valamint a Batthyányak - manapság úgyszintén az Országos Levéltárban őrzött - levéltára gazdag.[4] Ezekben jelentős hadieseményektől kezdve a birtoklás- és gazdaságtörténeten, valamint várostopográfián keresztül egészen a magánszféráig mindenre akadhat - s rendszerint akad is - hasznos adat avagy adalék.

Pápa helytörténetének eddigi kutatói vajmi kevés érdeklődést szenteltek e - meglehetősen kézenfekvő - lehetőségeknek, s ezen az alapvető hiányosságon ezúttal természetesen mi sem segíthettünk. Annál is kevésbé, mert a rendelkezésünkre bocsátott szűkös terjedelem csupán eme eseményekben és fordulatokban gazdag másfél század legjellemzőbb alapvonásainak feszesre fogott bemutatásához elegendő. Ezért egy olyan vezérfonal felvázolására koncentráltunk, amely - a meghatározó életmegnyilvánulások mentén haladva - veszi számba a felettébb hiányos, sőt esetleges szakirodalom eredményeit, a forráskiadványokból máris kibontható lehetőségeket, s rámutat a pápai helytörténeti irodalomban a megszokottnál is nagyobb számban előforduló tévedésekre és ellentmondásokra. Tudatosan mellőztük azon levéltári egységeket - így például az itteni főkapitányok és főtisztek terjedelmes levelezését[5] -, amelyekről „messziről" látszik, hogy tüzetes feltárásuk számos ponton nemcsak bővíteni, hanem módosítani is fogja ismereteinket. Tettük ezt azért is, mert egyes ilyen egységek beiktatása egy rövid áttekintés keretei közé óhatatlanul felborítaná a kínos gonddal kialakított belső arányokat. Egy monográfia nemcsak számvetés, hanem nyitás is; hisszük és reméljük, hogy lesznek majd olyan kutatók, akik élnek az ehelyütt éppen csak felvillantott lehetőségekkel.[6]

Pápa a hadak útján

Pápa kereken másfélszázados török kori történetének külső kereteit a török-magyar végvárvonal mentén állandósult - hol élénkebb, hol lanyhább - háborúskodás határozta meg, amelyből erődítménnyé változott városunknak lényegében a kezdetektől fogva mindvégig jócskán kijutott. Mivel egyik közel korabeli elbeszélő forrásunk Sopron és Vas megyét is megemlíti a török portyák által beszáguldott és feldúlt területek között[7], elképzelhető, hogy a Mohácsnál győzedelmeskedett oszmán hódítók már 1526 koraőszén elérték Pápa környékét is.

Az 1531. évi állami adóösszeírás tanúsága szerint Veszprém megye nagyobb részét a törökök felégették. A szomszédos Borsosgyőrben 22 adófizető és 6 szegény mellett 10 törökök által elpusztított portát számláltak össze.[8] Hogy ez az 1526. vagy az 1529. évi „törökjárás" számláját terheli-e, egyelőre nem tudni; valószínűleg mindkettőjét. Három esztendővel később, 1532-ben ismét „felkereste" e vidéket I. Szulejmán szultán (1520-1566) serege; a török hadak augusztus első felében több ízben is megpróbálkoztak például Sárvár bevételével[9]; alig valószínű, hogy portyázói elkerülték volna Pápát.

Magát a várost, úgy tűnik, kevésbé érintették a Veszprém megye védtelenebb településeit olyannyira sújtó megpróbáltatások. Legalábbis a ránk maradt állami (portális, dikális) adóösszeírások - amelyekkel alább még többször foglalkozunk majd - arról tanúskodnak, hogy Pápa lakosságszáma a mohácsi csatavesztéstől Buda elestéig eltelt tizenöt esztendőben (1526-1541) lényegében ugyanazon a szinten - 170 és 200 adózásra fogható porta között - mozgott. Igaz persze, hogy ugyanezen időszakban a szegényként összeírtak száma több mint a kétszeresére (30-ról 72-re) emelkedett.[10] Paradox módon ez is arra utal, hogy Pápát biztonságos helynek tekintették, hiszen az adózó és a szegény porták összege - nyilván a beköltözés folytán - folyamatosan növekvő tendenciát mutat (1531: 100 %; 1536: 108 %; 1541: 121 %).

A török hadjárás és portyák által okozott pusztulást tetézte az a kölcsönös hatalmaskodás-sorozat, amelyet az 1526-ban megválasztott két magyar király - I. Ferdinánd (1526-1564) és I. János (1526-1540) - párthívei egymás rovására elkövettek, s amelyet polgárháborúként szokás emlegetni.[11] Pápa földesurát, Török Bálintot - aki kezdetben János, 1529-től 1536-ig Ferdinánd, majd 1536-tól ismét János oldalán forgatta félelmetes szablyáját - a legkíméletlenebb hatalmaskodók közt tartja számon a szakirodalom; tetteivel szokás illusztrálni a kor minden törvénytől elszabadult viszonyait.[12] Bár jobbára városunk megszerzése (1535) után is a dél-dunántúli Szigetvárott tartotta udvarát, jelenléte Északnyugat-Dunántúlon is nem kevés vihart okozott. 1537 októberében a tőle nemrég visszafoglalt Veszprém várára támadt, de rajtavesztett, hiszen az esetről Kecseti Márton veszprémi püspök azon leveléből tudunk, amelyben értesíti Ferdinánd királyt: a visszavonuló támadók nyomában Pápa alá érkezett, s azt elfoglalni készül.[13] Török az 1530-as évek második felében szabályos magánháborút folytatott a - többek között - Győrt birtokló Bakics Pállal és örököseivel. Az ellenkirályok közt már létrejött a megállapodás (Nagyvárad, 1538. február 24.), amikor Bakics Pál lovasai Pápára támadtak, amit Török - Báthori Bonaventura András és a tatai várnagy társaságában - 1538 márciusában Győr felprédálásával „viszonzott". A mintegy 1500 fős (!) támadó sereg - amelynek soraiban pápai polgárok is lehettek - nem kevesebb mint 25000 forintnyi kárt okozott; az egyik győr-váraljai utcában 19 ház égett le, és 1360 forint kár keletkezett. A nekivadult támadók nem kímélték a templomokat és a városi levelesládát sem.[14] De tengerként áradt a panasz Török Bálint ellen jószerivel mindenütt, ahol csak birtokai voltak.[15] A „kölcsönt" Zrínyi Miklós fizette vissza a már Konstantinápolyban raboskodó nagyúrnak; 1542-ben - többek között - Pápa tartozékaira szállította hadait.[16]

Attól a pillanattól fogva, hogy a törökök megkaparintották Buda várát (1541) és terjeszkedni kezdtek a Duna mentén (1543-1544), Pápa valósággal predesztinálva volt arra, hogy végvárrá legyen. Mióta a magyar védelem feladni kényszerült az Al-Dunára, a Szávára és a bosnyák hegyvidékre támaszkodó középkori déli határvédelmi övezetet (1521-1526), nyilvánvaló volt, hogy - addig nem lévén megfelelő kelet-nyugati irányú természeti akadály[17] az elkövetkezendő török támadásokat feltartóztatni hivatott új végvárvonal csakis az ország közepe táján épülhet majd ki. A Dunántúl északi részén a Balaton és a Dunántúli-középhelység vonulata kínálkozott erre a célra. Mivel a végvárvonal mentén mindent (templomot, tornyot, kúriát,

kolostort) megerősítettek, ami egyáltalán megerősíthető volt,[18] a középkori várral rendelkező Pápa természetesen nem maradhatott ki a sorból.

Sőt egy ideig úgy tűnt, hogy nagy jövő vár rá a kiépülőben levő magyar katonai igazgatásban is. Miután az addigi egy országos főkapitány nem volt elegendő a hatalmas területen szétszórt véderő összefogására és irányítására, az 1547. évi országgyűlés egy másik - dunántúli - főkapitány kinevezéséről határozott (20.tc.), s székhelyéül Kanizsát, Pápát vagy Szigetvárt ajánlotta. S az első főkapitány, Nádasdy Tamás valóban gyakorta megfordult Pápán. Végül is azonban nem Pápa, hanem Győr lett a hosszabb fejlődés eredményeként kialakult észak-dunántúli főkapitányság „székhelye".[19] Pápa azonban egészen a török kiűzéséig megmaradt a dunántúli hódoltsággal szembeni második védővonal fontos központjának; kapitánya a 16. században a „kerületi főkapitány" („supremus capitaneus", „Kreishauptmann") címet viselte.[20]

Jelen ismereteink szerint a törökök először az 1543. évi szultáni hadjárat idején, Székesfehérvár bevétele (szeptember 3.) után kísérleteztek Pápánál. Mivel a védelem irányítójának, Martonfalvai Imrének tollából érzékletes leírás maradt róla, ez a - végül is jelentéktelennek bizonyult - epizód, sok más fontosabb helyett, nagy visszhangra talált a szakirodalomban.[21] „Az után Fejérvárról a szultán Ulomán béköt sok tatárral, törökkel Pápára mireánk választá..., ami kevesen voltonk, harcolót bocsátánk ki ellenek; semmit hátra el nem hattonk tisztességönkbe, úgy cseleköttünk mint jámborok, oltalmaztok az mi kegyelmes asszonyonk [= Török Bálint né Pemflinger Kata] városát mind levéssel, s mind kopjákkal elannyira, hogy egy sem vesze közölenk Isten kegyelmességéből. Látá Uloman bék, hogy semmit nem árthat nekönk; elmene az váras mellett nagy szégyenyére, de azért az Kemenös alját elraboltatta Ulomán bék, ki lén az egész földnek nagy romlására..."[22] Miként a fenti sorokból világosan kitűnik, szó sem volt itt rendszeres ostromról; Ulema bég török és tatár portyázói éppen csak útba ejtették Pápát, hogy ellenállásba ütközvén sietve odébbálljanak.

Csak nagy „jóindulattal" minősíthetjük ostromnak Velicsán fehérvári bég 1555. évi éjjeli támadását is, amely október utolsó napjaira tehető. Török Ferenc főkapitány jó előre értesült a készülődő támadásról[23], s így még idejében be tudta rendelni tapasztalt szolgáját, Martonfalvai Imre deákot acsádi (Veszprém m.) birtokáról.

Bár az utóbbi részletes leírása szerint Velicsán gyalogos és lovas hada tizede sem volt az 1543-ban elűzött Ulemáénak, az éjfél körülre időzített roham mégis meglepte a védőket. A támadóknak többhelyütt sikerült bevágniuk a palánkot, s Török és Martonfalvai csak nagy nehezen tudott lelket önteni a megzavarodott magyar és német katonákba. „Úgy jövének velönk az vágásra, kezdék az kopjákkal lehánni az tereket mind az palánkról, s mind az töréstől; akkort láttam az lanzknecht kopjának használatos voltát. Úgy tágéták el az németek az ő vártájokról; onnét az bástyára és az mellette való palánkra oszla az terek. Az puskások onnét is elverék, látták, hogy semmit nem árthatnak, azután nem merének késni, nagy károkkal, szégyenekre elpironganak, sok lajtorjákat és holtestöket az váras árokjába hagyának, kiket el nem vihetének velök."[24] Bár Velicsán bég már 1552-ben kijelentette, hogy „vagy feje elvész Pápa alatt, avagy e télen benne akar telelni"[25], aligha remélhette, hogy kicsiny serege egyetlen rohammal beveszi az erősséget; vállalkozása inkább erőfelmérő vagy figyelem-elterelő (diverziós) célzatú lehetett.[26]

Jóllehet Veszprém török kézre kerülésével (1552-1566)[27] egy időre jószerivel karnyújtásnyira kerültek hozzá, a század további évtizedeiben jelen ismereteink szerint a helyi török erők nem próbálkoztak Pápa megszerzésével. (Ugyanakkor környékét a székesfehérvári szandzsák részének tekintették - ez bevett szokásuk volt[28]; a szandzsák 1563/5. évi török állami adó-összeírásában ott szerepel a „pápai náhije" 29 falujának, valamint időleges török hűbérbirto-

kosainak névsora[29], annak jeleként, hogy Pápa vidéke ekkortájt már a töröknek is adózó, ún. hódoltsági peremvidéki zónához tartozott.)[30]

Pápa a török kor másfél századában mindössze egyszer került török kézre: az ún. „tizenötéves háború" (1591-1606) idején, meglehetősen dicstelen módon. Szinán nagyvezír második dunántúli hadjárata Győrt vette célba, amelyet 1594. július 15-én kezdtek el ostromolni és szeptember 29-én vettek be a török hadak. Bár a magyarországi hadszíntéren ritkán fordult elő, hogy a tatárok önállóan várat foglaltak volna, Pápát ők kerítették török kézre valamikor szeptember 29. és október 3. között. Ez utóbbi napon jelentette Isztambulba az itt harcoló tatár segédcsapatok parancsnoka, Gázi Giráj kán, hogy Győr elestének hírére megadásra felszólító levelet küldött Pápa védőinek, akik erre az éj leple alatt elmenekültek, s így a várat harc nélkül vehette birtokába. Maga a kán ugyan október közepén átadta a térség felügyeletét Haszán ruméliai beglerbégnek, mintegy 1000 tatár itt maradt télre, akik közül a budai pasa „hivatalosan" is várszolgálatba vett néhányat.[31] (A lakosság nyilván elmenekült a török hadak elől, azt azonban, hogy hová - egyetlen esetet leszámítva[32] -, egyelőre nem sikerült kideríte-nünk.) Mátyás főherceg 1594. december 23-án idézte meg (januárra) mindazon kapitányokat, alkapitányokat és más rendű-rangú magyar katonákat, akik Győr, Szentmárton és Tata várak elhamarkodott föladásánál jelen voltak, illetve akik Pápát, Devecsert, Nagyvázsonyt és Tihanyt védtelenül hagyták.[33]

A környék megszervezésének feladatát az addigi szegedi bég, Idriz kapta,[34] aki magyar nyelvű leveleiben „főpasaként", Pápa és Koppány „helytartójaként" mutatkozott be Batthyány Ferenc főkapitánynak,[35] s aki legalább 1596 januárjáig állt a népes pápai török-tatár helyőrség élén.[36] Őt egy Szemender nevű pasa követte egészen a visszavételig.[37]

A török pápai „bentlakása" nem egészen három esztendeig tartott. Mivel a Bécs előterét védelmező Győrt a Hadi Tanács nem hagyhatta ellenséges kézen, sort kellett kerítenie Pápa visszafoglalására is. Ez a kor egyik legnagyobb politikusának, Illésházy Istvánnak, a későbbi nádornak tömör összefoglalása szerint így ment végbe: (1597) „Augusztusban elérkezének Pozsony tájára az őfelsége hadának egy része, az olaszok, bolonok [vallonok] és az német gyalogok is, kik valának 14 ezeren. Itt három hétnél tovább várák egymást, annak után egy-bengyölvén, Pápa alá menének, azt megszállák. Az Pápa nagy hely, és 7 vagy 800 török volt benne; csak ötödnappal azután megvevék az várasát.[38] Az várat is másnap, 20. Aug. hitre magadák, de nem tarták meg nekik az hitet, mert az bolonok, olaszok beesének az várban, még jószerével az török sem takarodott volt ki belőle, ott benn azonban az port felgyújták, és 3 vagy 400-at ölt meg bennek a por. Ezen való búsulásokban az bolonok, olaszok rajtok az törökökön, elragadozák őket és levágának majd 300 bennek; elevent másfél százat hozának vissza bennek, az pasával együtt. Ezeket azután békével bocsáták." (A mintegy 33000 fős magyar, német, francia, vallon és itáliai sereget maga a Hadi Tanács elnöke, Miksa főherceg irányította.)[39]

A belé vetett idegen katonaság 1600-ban kis híján újfent török kézbe ejtette Pápát. Ismét Illésházy Istvánt idézzük: „Pápa városában kapitány Maróthy Mihály vala, noha örökös ura, Török István vitéz ember vala, sokat könyörgött vala, hogy neki adnák az kapitányságot benne, de nem adák,[40] hanem másfél ezer francúzt és bolont vetének belé; ezek az fizetetlenség miá az városiakat és az körül való falukot mind pusztíták.[41]

Fizetéseket hogy mind megfizessék és elbocsássák őket, ezt hogy nem mívelék, a budai basával közlék dolgokat, az budai basa megégéré nekik minden fizetéseket, csak Pápát adják neki. És egyolykor megfogák Maróthyt - és az több szolgáló népet is, ki benne volt és ötszázat városi népet és szolgáló népet is, aprót, öreget Budára vivének és ott eladák, kótyára vetvén őket;[42] Maróthyt több fő embereivel Pápán tartották fogva.[43]

Ezokáért a római császár 14. Júlii pápát megszállá; Scarczenburg [Adolf Schwarzenberg győri főkapitány] vala az had előtt, török benne nem vala, csak a bolonok és francúzok. Erősen vívák, lövék, az tó vizét is elvövék alula, de semmit nem árthatnak vala nekik, gyakorta kiütöttek és sokat megöltek az németekben az sáncban, Svarcenburgot is homlokban lövék, ki ugyanott meghala. Eleség ezeknek az francúzoknak nem vala Pápában, és éhség miatt kénszeríttetének belőle kimenni. Éjjel azért, 9. Aug., kiszökének belőle, kit ezekben vövék az táborbeliek, sokat levágának bennek, el is fogának, el is szaladának a törökhez; azkit megfogának, rút halállal ölék meg őköt. Az magyar rabokban ott benn hagytak volt, azok megszabadulának. Az kik elszaladtak, vagy 400, azok az töröktől vettek fizetést föl."[44]

(A török zsoldba állt franciák aztán részt vettek Kanizsa 1600. évi ostromában, Székesfehérvár 1601. évi és Buda 1602. évi védelmében; ők foglalták el a török számára Bolondvárat. Egy részük időhaladtával visszatért Franciaországba, volt azonban olyan is, aki - áttérve a muszlim vallásra - „törökké" lett. Az utóbbiak egyike időlegesen a szendrői [Smederevo, Szerbia] szandzsákbég tisztét is elnyerte.)[45]

A szétszórodott pápaiak hazatelepülése még a töröktől való visszavétel évében megkezdődött.[46] A zsoldoslázadás által megakasztott újjáépítés persze hosszabb időt vett igénybe. A templom helyreállítása még 1610-ben is folyt,[47] a városi tanács azonban 1612-ben lényegében befejezettnek tekintette az újjáépítés munkáját. Podári István főbíró május 16-án e szavakkal invitálta lelkésznek a kiszemelt komáromi tanítót: „Mivelhogy a mi városunknak régi szokása szerint, míglen az Isten boldogabb állapotban tartotta és annyi sok romlás és veszedelem alá nem vetette volt, kiben ez elmúlt időkben forgott, mindenkor közöttünk két praedikátor lakott, úgymint ilyen nagy gyülekezetben, holott egynek fölötte sok és elviselhetetlen fáradsága vagyon. Immár holott isten őszentfelsége annyi nyomorúságokból megszabadított és gyülekezetünket megszaporította, kinek igazgatására egy embert elégtelennek lenni állítnak..."[48]

Noha a 17. századi Habsburg-ellenes rendi küzdelmek át-átcsaptak az Északnyugat-Dunátúlra is, Pápa ezekben az összecsapásokban nem játszott komolyabb szerepet. A várossal foglalkozó szakirodalom egyik makacsul öröklődő tévedése az, hogy a pápaiak 1605-ben Bocskai oldalára álltak volna.[49] Valójában a Török István főkapitány vezette őrség nemcsak kitartott a császár oldalán, hanem ellencsapásokra is vállalkozott. Április 14-én pápai gyalogosok vették vissza Nagyvázsonyt a környékbeli nagybirtokosok megnyerésére Bocskai által hitlevelekkel felszerelve ideküldött Horváth Tamás embereitől, akik néhány nappal korábban magukat éppen pápainak kiadva tévesztették meg az ottani őrséget, és jutottak be a várba. Az itt meglehetős sikerrel működött Némethy Gergely hajdúkapitány csupán álmodozott Pápa elfoglalásáról, de megtámadni nem merte.[50] Ezzel szemben - Tatával, Várpalotával és Veszprémmel együtt, amelyekkel sorsa gyakorta azonosan alakult - 1620 őszén időlegesen Pápa helyőrsége is felesküdött Bethlen Gábor erdélyi fejedelemre és választott magyar királyra, amikor annak Haller György és Fekete Péter hajdúkapitány vezette hadoszlopa elérte ezt a térséget.[51]

Bár a fejedelem még 1628-ban is szeretettel emlékezett a pápaiak hűségére - Pápa képviseltette magát Bethlen 1619. évi pozsonyi és 1620. évi besztercebányai országgyűlésén[52] -, ez az esemény csupán következmények nélküli, futó epizód volt a város életében.

A Pápát közvetlenül sújtó, jelentősebb hadieseményekben ezután hosszú szünet következett, egészen a magyarországi török uralom végnapjáig. E szünetet csupán csak látszatra törték meg az 1663. és 1683. évi események.

Noha a pápai pálosok 1663 júliusában Bécsújhelyre menekítették rendházuk szerény „kincseit", úgymond a közelgő török hadak elől, azok sem abban, sem a következő évben nem fecsérelték idejüket Pápa ostromára Köprülü Ahmed nagyvezír ez évi nagy támadásakor (amely - többek között - Érsekújvár bevételével végződött). Igaz, portyázóik eljutottak ide, sőt az Alsóvárosba be is ütöttek.[53]

A győri főkapitánysághoz tartozó erősségek parancsnokai 1683. június 12-én még úgy nyilatkoztak: készek ellenállni Kara Musztafa nagyvezír Bécs felé igyekvő hadainak. Amikor azonban július elején a török hadak - előttük Thököly Imre felső-magyarországi fejedelem biztosaival - közeledtek hozzájuk, sorra behódoltak Thökölynek, és kénytelenek voltak falaik közé jelképes török helyőrséget fogadni. Mindössze Bezerédy István pápai kapitány igyekezett megfelelni a látszatra oly eltökélt júniusi deklarációnak, de ő is csak tessék-lássék. A török hadak közeledtét jelentve még azt írta Batthyány Ádám főkapitánynak, hogy „mi ugyan itten készen és talpon vagyunk", amikor azonban a vára alá érkezett ostromlók július 3-án (?) a külvárost elpusztították, a kint rekedteket pedig kardélre hányták, sietve engedett a törökök megadásra való felszólításának. Július 12-én már ő kapacitálta a soproniakat Sárvárról, térjenek meg Thököly hűségére. Hogy szívből vagy színből cselekedett-e így, nem tudjuk, hiszen másként nemigen tehetett. Mire ugyanis Pápa ostromára került a sor, valamennyi nyugat-dunántúli nagyúr - köztük Batthyány is - az átálláson gondolkodott, s így segítségre nem számíthatott.

A dunántúli vár ezzel csupán „zászlót" cserélt; azt is mindössze másfél hónapra, hiszen a törökök 1683. szeptember 12-i bécsi veresége magával rántotta a pusztulásba a törökpárti fejedelem dunántúli „pünkösdi királyságát" is. Nyilván ekkor távozott Pápáról is az a néhány száz török, akit Fejérvárról őrzésére iderendeltek.[54]

Földesurak és függési viszonyok[55]

Mivel - miként azt az előző fejezetben olvashattuk - Pápa a mohácsi csatavesztés idején az 1526 novemberében királlyá választott Szapolyai János, a Nyugat-Dunántúl viszont általában „ellenkirálya", Habsburg Ferdinánd birtokában volt, a város csakhamar - 1528-ban - új földesurat kapott az utóbbi tántoríthatatlan híve, Thurzó Elek országbíró személyében. Thurzónak azonban nem sikerült sem a város, sem az - e vidéken amúgy szokatlanul kicsi - pápai uradalom (Borsosgyőr Igar Kup /Veszprém m./, Szerecsen /Győr m./) egységét megőriznie.[56] Amikor Ferdinánd 1535-ben nagyhatalmú, ám ingatag hűségű hívének, Török Bálintnak adományozta ezeket, Kupot és Szerecsent kénytelen volt visszaváltani, s kifejezetten jól jött neki, hogy a mezővárosban 25 telekkel rendelkező Bornemissza Péter Dombói Farkas és az Ipolyfi-nemesek hűtlenné váltak hozzá, és így fekvőségeik visszaháramlottak a koronára.

Török Bálint hosszas alkudozások folyományaként jutott a mezővároshoz és a megnevezett falvakhoz. Bár az uralkodó az egyéb birtokaihoz közelebb eső trencséni és szucsáni uradalmat ajánlotta fel cserébe Thurzónak, és már 1533 novemberében ígérvényt állított ki Török számára, a tranzakciót csak azután lehetett lebonyolítani, hogy az utóbbi Thurzó Ferenc számára lemondott az általa elfoglalva tartott nyitrai püspökségi birtokokról. Török aztán 1536-ban átpártolt I. Jánoshoz, aki a maga részéről is neki adományozta a pápai uradalmat.

Ferdinánd azután is meghagyta Pápát a Török család birtokában, miután Buda török kézre jutásával a Szapolyai-uralom az ország középső részén összeomlott, s Bálint urat a szultán magával hurcolta Isztambulba (ott is halt meg 1550-ben). A helyzet egészen 1618-ig, az enyingi Török család kihaltáig változatlan maradt. Az eltelt háromnegyed században Bálint

fia: Ferenc[57], majd az utóbbi fia: István képviselte itt a családot, hosszabb-rövidebb ideig betöltvén az itteni főkapitány tisztét is.[58] (Török István 1599-ben folyamodott Pápa visszaadásáért, amit a rendek törvénycikkben /47./ támogattak.)

Ezt követően Pápa egy ideig leányágon öröklődött tovább. Előbb Török István húga, Török Zsuzsanna révén ennek gyermekeire: gróf bedegi Nyáry Miklósra[59] és Nyáry Krisztinára, majd - miután a Miklósra eső fele részt bizonyos Turóc megyei Esterházy-birtokkal elcserélte - az utóbbi második férjére, Esterházy Miklósra (1625 és 1645 között az ország nádorára) szállott.[60] Az Esterházy-család Nyáry Miklós 1626. március 13-i távozása után - ezt a hónapot hatalmas tűzvész tette emlékezetessé, amelyben leégett a vár, a templom és a lakóházak nagy része[61] - vált az uradalom teljes jogú birtokosává kereken háromszáz esztendőre, lényegében háborítatlanul. (Egy 7000 forintos kölcsöne fejében, amelyet 1622-t megelőzően nyilván a Magyar Kamarának adott, vegliai Horváth Gáspár is jogot formált Pápa várára és mezővárosára, valamint a vár előtti malomra. A birtokon belül levő Esterházyak végül is úgy szabadultak meg e kellemetlen jogkövetelőtől, hogy 1655-ben kifizették Horváth Gáspárnak a jelzett összeget.[62])

Maga Esterházy Miklós viszonylag ritkán fordult meg Pápán; annak kormányzását (a devecseri és ugodi uradalommal együtt) 1630-tól idősebb fiaira: Lászlóra és Istvánra bízta.[63] A nádor halála után a pápai uradalmat László, majd miután ő a vezekényi csatában 1652-ben elesett, a két kisebb Esterházy-fiú: Pál (a későbbi nádor, 1681-1713) és Ferenc örökölte. A tényleges irányítást előbb Pál, utóbb Ferenc végezte, akit az uralkodó 1662-ben a vár főkapitányává is kinevezett.[64]

Időközben, 1630 és 1648 között az Esterházyak pápai földesurasága a gyakorlatban megszakadt. Miklós nádor ugyanis 1632-ben - a devecseri és az ugodi uradalommal együtt - zálogba adta Pápát gróf Csáky Lászlónak, aki a nádor szűken vett politikai köréhez tartozott[65], s aki a főkapitányi tisztet is megszerezte, és nevét főként az ellenreformáció megindításával[66] tette emlékezetessé városunk történetében.

Később, jelenleg ismeretlen körülmények között, a megnevezett uradalmak Pázmány Péter néhai esztergomi érsek unokaöccsének, Pázmány Miklósnak a kezére kerültek. Legalábbis egy 1647. július 17-én kelt levelében - amelyben éppen a földesúrnak mintegy kijáró pápai főkapitányi tiszt megszerzése ügyében tapogatódzott Batthyány Ádámnál - ezt olvassuk: „Pápának én nem az jószágán, sem az jövedelmén kaptam ekkoráig is, hanem csak azon, hogy ottan mint véghelyen egy kis hírt és nevet kaphassak, és hazámnak és barát uraimnak szolgálhassak, mely szándékomat hogy véghez vihessem, magam káraimmal sem gondoltam". Mivel úgy értesült, hogy Esterházy november 11. körül vissza akarja váltani, Batthyánynál aziránt érdeklődött, igaz-e ez, „mert oly rövid uraságra és mintegy pünkösi királyságra talán sem becsületes, sem okos cselekedet nem volna tülem, ha derekasan Pápára költözném és letelepedném, mivel oly kevés ideig csak az ott való főemberekkel való ösmeretségemet is alig vehetném, nemhogy valami más derekasabb dolgot cselekedhetném." (Vagyis: Pázmány „hivatalból" nem lehetett zálogbirtokos, hiszen ha az lett volna, biztosan tudott volna a visszaváltási szándékról. Bár a válasz nyilván visszatartó jellegű volt, Pázmány addig törte magát a pápai főkapitányságért, mígnem 1648. július 12-én be nem iktatták abba. Mivel Esterházy László ez évben valóban visszaszerezte a pápa-ugod-devecseri uradalmat, Pázmány átnyergelt a veszprémi főkapitányságra; 1649. január 16-án már innen ír Batthyánynak.[67])

Az erődítménnyé változott Pápa stratégiai jelentősége oly szembetűnő volt, hogy az országgyűlések lényegében már a törökök betelepülésétől fogva kérték az uralkodótól: vegye gondjaiba, vagyis vállalja magára karbantartásának, fegyverellátásának és - elsősorban - a benne állomásozó katonaságnak a költségeit.[68] Így vélekedtek a dologról Bécsben is; oly-

annyira, hogy Christopf Ungnad generális („királyképe") vezetésével már 1543-ban is állomásoztak benne királyi csapatok is. (Igaz, hasznukat nem lehetett venni, hiszen a török közeledtének hírére kivonultak az erődből.)[69] Azzal, hogy helyőrségét a kamara fizette, s magát a várat betagolták a mindenkori győri főkapitány által irányított dunántúli végvár-szervezetbe,[70] Pápa tulajdonképpen királyi várrá vált.[71] Mindez azonban anélkül történt, hogy a kincstár - mint például Török Bálint másik vára, Sziget esetében[72] - a tulajdonjogot is megszerezte volna. Az ilyesfajta „kombináció" rendszerint oda vezetett, hogy a végvári katonaság rátenyerelt a földesúri haszonvételek kisebb-nagyobb részére, s ezerféleképpen csorbította a földesúr és - nem kisebb mértékben - a helyi polgári lakosság jogait.[73] A földesúr és a kormányszervek közti együttműködés Pápán sem lehetett súrlódásmentes, ha a főkapitányi tisztet nem maga a földesúr töltötte be, márpedig ez nemcsak Török István kiskorúsága,[74] hanem - mint láthattuk - a Nyáryak és az Esterházyak földesurasága idején is megesett. Bár ez a kérdés további kutatásokat igényel, úgy tűnik, Pápa mindenkori földesurai végül is jobban meg tudták védelmezni saját jogaikat, mint az a hasonló jelentőségű, nagy létszámú királyi katonasággal rendelkező végvárakban másutt tapasztalható. Ebben nyilván döntő szerepe volt annak, hogy a török kor nagyobbik részében mégiscsak a földesúri család valamely tagja parancsnokolt itt - aki gyakorta itt is lakott[75] -, s amikor nem, akkor a környékbeli katonai méltóságokat betöltő rokonok - mint Török Ferenc halála után, özvegyének új férje, Eck Salm dunántúli főkapitány, a pápai főkapitány felettese - őrködtek a család itteni érdekein.[76]

Milyen következményekkel járt ez a város polgárainak mindennapi életére? A török kori Pápáról eddig egyetlen urbárium sem került elő, s így arra a legegyszerűbb, másutt általában könnyűszerrel megválaszolható kérdésre sem tudunk megfelelni, hogy mikor, mekkora és milyen jellegű terhek nehezedtek egy-egy jobbágyháztartásra, illetve hogy a földesúri fennhatóság kiterjedt-e a jobbágytelken élő, illetve a paraszti termelést (is) folytató katonákra vagy sem. Elsődleges forrásunkból, a ránk maradt 17. századi úriszéki jegyzőkönyvekből úgy tűnik, hogy a mezővárosi lakosság nem előre kialkudott évi összeggel (summával), hanem telkenként meghatározott cenzussal (contributióval) rótta le pénzadóját,[77] s hogy meglehetősen súlyos robotkötelezettség nehezedett rá,[78] amelyet a jobbágytelken lakó nemes is teljesíteni tartozott,[79] s amelynek sorrendjét a helyi magisztrátus határozta meg.[80] Más „egyenes" adófajtát (ajándékot, kilencedet vagy más terményadót) az úriszéki iratok nem említenek. Kivétel a nevezetes alkalmakra kivetett egyszeri ajándék, amelyről egy 1623. évi úriszéki ítélet így nyilatkozik: „minden uraknál és fő-fő rendeknél nyilván vagyon és szokás az, hogy az subditusokra, mikor octava [pozsonyi ítélkezési időszak], tor és nőszése leszen az úrnak, élést és adót vetnek". Az ez évi oktáva alkalmával kivetett éléspénz 50 forintra rúgott, amihez még 10 akó bor járult.[81]

Rendkívül sok szó esik viszont az ún. kisebb királyi haszonvételekből (regálékból) várható és befolyt jövedelmekről. A földesúr mészárszéket,[82] sörfőzdét[83] és kocsmát üzemeltetett Pápán; az utóbbiban a helybéliektől az elővásárlási jog alapján, „nyomott áron" összevásárolt, esetleg adóban beszedett bort mértek.[84] A földesúr még azt is előírta, hogy jobbágyai mikor melyik kocsmát látogathatják; 1657-ben azért kezdeményezett eljárást borsosgyőri jobbágyai ellen, mert azok Pápán kocsmáztak, ami miatt az úr Borsosgyőrbe kiszállított 27 akó bora rásavanyodott az alkalmi kocsmárosra.[85] Vásár idején csupán a földesúr mérethetett bort,[86] a mészárosok pedig olcsóbban tartoztak szállítani neki bizonyos húsfajtákat.[87] A földesúré volt a vár előtti térségen, a Tapolca folyócskán kelepelő, hatalmas - tíz kerékre járó (innen elnevezése: „Tizes") - malom, amelyet természetesen más helységekből is sokan felkerestek.[88]

Viszonylag jelentős jövedelmi forrás lehetett a háramlási jog, vagyis az, hogy az úrbéres telek a földesúr tulajdona volt (a jobbágy csak birtokolta), s így természetesen beleszólással bírt az öröklés rendjébe is. Az alapszabály a következő volt: „az városnak régi rendtartása és törvénye, szokása az volt és most is megtartatik, hogy valamely városbeli avagy városhoz tartozandó polgári rend is az ü keresményibül, marhájából és örökségéből az ü atyafiainak szabadon disponálhat".[89] Ha azonban az elhúnyt rendes végrendeletet hagyott maga után, és örökösei a földesúrnak járó 4 forintos örökösödési illetéket (terragiumot) megfizették,[90] úgy tűnik, nemigen vizsgálgatták, hogy csupán a saját „keresményeiről" hagyatkozott-e vagy sem. Ha viszont nem volt végrendelet, vagy valaminő más szabálytalanságot észleltek, a földesúr képviselője azonnal jelentkezett a hagyaték feléért vagy egészéért.[91]

Ami a város nem földesúri adóit és szolgáltatásait illeti: Pápa 1531-től fogva 1556-ig szerepel minden, ránk maradt 16. századi állami adóösszeírásban. A tanács már 1550-ben folyamodott elengedéséért, s kérését mind Nádasdy Tamás főkapitány és országbíró, mind a helytartótanács támogatta, mivel úgymond a beszállásolt hadak elnyomják a helyi lakosságot, amely a városfalak karbantartásáról is köteles gondoskodni.[92] 1556-ot követőleg aztán Pápa kimarad a dikális összeírásokból, annak jelenként, hogy sikerült elnyernie ezt a könnyítést.[93]

Ezt Martonfalvai harcolta ki az 1556 tavaszi pozsonyi országgyűlésen: „Ez fölött Pápa városának örököl való szabadságot nyertem..., kibe mostan is [1585-ben] megtartják az ő felsége kamorási és ravói ez szegín várast."[94] Így maradt ez a következő században is: amikor 1671-ben a bécsi kormányzat új adórendszert vezetett be, Veszprém vármegye a következő évben engedélyért fordult a Magyar Kamarához, hogy azt Pápára is kivethesse, hisz a hasonló jogi státusú oppidiumok mindenütt fizetnek.[95] Hogy a pápai szántóföldek, szőlők stb. után járó egyházi tizedek mikor kinek jutottak, megfelelő jegyzékek hiányában[96] egyelőre nem tudjuk eldönteni: általában valószínűleg a földesúr vagy maga a lakosság bérelte a veszprémi püspöktől.

Pápán meglehetősen népes birtokigazgatási apparátus őrködött a földesúri érdekek felett.[97] Közülük várnagyról,[98] tiszttartóról (provizorról)[99] kulcsárról,[100] porkolábról,[101] vámosról (teloniator),[102] vásárbíróról[103] és természetesen ispánokról[104] olvasunk az úriszéki iratokban, de külön megbízott felügyelt például a földesúri halastóra[105] is. A tiszttartó, mintegy elébe vágva az úriszéki eljárásnak, botbüntetésre ítélhetett kisebb vétekben találtakat,[106] de van adatunk az ispánok közvetlen bírságolásáról is.[107] A tisztviselők figyelme kiterjedt az elmúlt háborúkban elmenekült pápaiak felkutatására is. Nyilván ők fedezték fel 1609-ben Győrben a káptalani városrészben uruk örökös jobbágyának, Okos Jánosnak a fiát, Balázst. Azt is megtudták, hogy az Okos család az 1594. évi futás után Pozsonyban és Szombathelyen is megfordult. A visszakövetelési (repeticiós) perben a győri káptalan képviselője elmondotta, hogy Balázs „esze és okossága nélkül való", „beteg, csak enni is nem tud őmaga, hanem más adja azt is neki", Török István ügyvédje mégis ragaszkodott a kiadatásához.[108]

Nem állíthatni, hogy a lakosság nagyon respektálta volna a földesúri tisztviselők tekintélyét. Az még, hogy Szabó (más néven: Kozma) György 1622-ben e szavakkal támadt az őt robotra kijelölő esküdtre, „hogy [ne] énnekem, ebnek parancsoljon, se bíró, se esküdt, még az uratok is", magyarázható azzal, hogy időközben katonának állt („mert beirattam magam fizetésre"), s - jóllehet jobbágytelken gazdálkodott - személye szerint nemes volt.[109] A paraszt rendű Varga Istvánt ezzel szemben semmi sem védte, mégis e szavakkal dobta ki házából a földesúr szolgáját: „Coki innen, bestye lélek, kurvafi, lézengő, bestye lélek, kurvafi, mind lézengők vattok, az urad is elszökött [mármint 1620-ban Bethlen hadai elől]".[110] Az egyik pápai mészáros, elszámolási nézeteltérése támadván vele, egyszerűen lefoglaltatta a nagyhatalmú tiszttartó két lovát és szekerét.[111] Egy csapómester 1622-ben a tiszttartó asztalához vágta a

földesúri idézőpecsétet, s kijelentette, hogy „az dominus magistratusnak, sem parancsolatjának, sem pücsétinek" semmi helyt nem ad, „míg az úr őnagysága haza nem jő".[112] Nem lehet véletlen, hogy a ránk maradt úriszéki jegyzőkönyvek sorozata 1620-ban a pápai főbíró, városhadnagy és -tizedes, valamint az esküdtek elleni eljárással kezdődik, akik a várat megrohanták, a földesúri tiszteket szidalmazták, sőt magát az urat is megfenyegették, hogy panaszaikkal az uralkodóhoz fordulnak ellene.[113] Fel kell persze figyelni arra, hogy mindezen esetek az 1620-as évek - Bethlen magyarországi támadásai miatt - zavaros elejére estek, bár kellett bátorság ahhoz is, hogy 1656-ban, az ellenreformáció előretörésének kellős közepén egy asszony azt merje mondani egy katolizált másiknak: „hát ebbé lött".[114]

A közhiedelemmel ellentétben a földesúri tisztviselők csak ritkán bíráskodtak a pápai úriszéken; az általuk irányított ítélőszéket ugyanis korlátozott hatáskörűnek tekintették. Bűnügyekben csak olyan úriszék járhatott el, amelyen a területileg illetékes Veszprém vármegye is képviseltette magát (alszolgabírával, szolgabírával, esetleg - nem ritkán - alispánnal).[115] Míg ennek ítéltei ellen általában nem volt appelláta, a „másik" - korlátozott hatáskörű - elől a „sedes judiciaria" elé lehetett fellebbezni. (Mindkettő tagsága ugyanazon körből: végvári tisztek és katonák, más vármegyebeli tisztségviselők, valamint pápai polgárok közül - akik közt csaknem mindig ott találjuk a főbírót - verbuválódott.)[116]

Bár az úriszék súlyos pénz-, gyakran főbenjáró büntetéseket szabott ki - úgyszintén a közhiedelemmel ellentétben -, nem minősíthető egyszerűen eleve elfogult fórumnak, a féktelen földesúri önkény eszközének. Gondosan ügyelt ugyan az alárendeltségi és függési viszonyok fenntartására, de ezt megfelelő vizsgálódás után, jogvédelem mellett, a törvények és szokásjog keretei között tette, s bűnügyekben hozott ítéletei benyomásunk szerint összhangban állottak az alávetett társadalom normáival is.[117] Tudott és akart méltányos lenni, s nem vádolhatjuk azzal sem, hogy automatikusan rábólintott a földesúri ügyész előterjesztésére. 1658-ban például az úr igényt jelentett be a végrendelkezés nélkül elhunyt Tóti Kata pápai házára és majorjára. A megözvegyült férj - egy nemes - e kívánság jogosságát nem is vitatta, csupán azt kérte, hogy az úr vállalja át felesége adósságait (messze legnagyobb összeggel éppen a dominusnak tartozott). Noha az uradalmi ügyész szerint „maradván az defuncta asszonnak feles ingó javai, kik mind az I [=in causam attractus, alperes] kezénél vadnak, nem is ártván [közit] az dominus magistratus azon ingó javakhoz", az úriszék az alperes érveit tette magáévá.[118]

Az úriszéknek egyébként is figyelemmel kellett lennie egy egész sor helyi jogszolgáltatási fórumra is, amelyeknek jó részétől éppen hozzá fellebbezhettek az ítélettel elégedetlen felek. Varga Endre megállapítása szerint a pápai városi tanács bírói hatásköre szélességében közelített a szabadalmas városokéhoz; saját polgáraira akár halálos ítéletet is kimondhatott.[119] Bár az egyik ítéletindoklás szerint „földesúr pörit az jobbágy az ü füstire semmi úttal nem viheti",[120] 1622-ben egy robotot megtagadó jobbágy ügyét - igaz, nem ítélkezés, hanem a tényállás kivizsgálása céljából - saját kérésére áttették a városi bírósághoz, „mivelhogy constal városi uraim relációjából, hogy ennek előtte mindenkor szokás volt: mikoron valaki engedetlenséget mondott az bíró ellen, tehát az bíró ott kinn láttatott törvént az olyan ember ellen, és búcsút sem mondott az tiszttartónak".[121] Ha a jobbágynak nem is, a földesúrnak jogában állt jobbágya ellen a városi bírósághoz fordulni, miként azt Nyáry Miklós tette 1622-ben, amikor egy végrendelet nélkül elhalt jobbágyasszony hagyatékát követelte a rokonokon.[122] Igen gyakran támadt vita afelől, hogy az illető ügy a városra vagy az úriszékre tartozik-e. 1621-ben egy, a társait szidalmazó mészáros amiatt akarta áttétetni a pert a városi magisztrátus elé, mert két jobbágy közti viszályban szerinte az az illetékes; kérését azért utasították el, mert a sértett az úr mészárszékén dolgozik, s így annak szolgája.[123] Ugyanez évben viszont a földesúr azt nehezményezte, hogy a csapó céh egy csapólegény megölésének,

illetve az egyik mészáros segéd szegődtetésének ügyében a városhoz fordult.[124] Előfordult az is, hogy a földesúr maga gondoskodott arról, hogy az úriszéken tárgyalt, de a polgári közösséget is illető per bejegyzésre kerüljön a városi jegyzőkönyvbe.[125] Az alkalmi súrlódások ellenére egyébként sem szerencsés túldimenzionálni a földesúr, a birtokigazgatási apparátus, illetve a városi tanács szembenállását és ellentéteit. Nemcsak azért nem, mert - mint említettük - az utóbbi állandó képviselettel rendelkezett az úriszék mindkét formájában, hanem azért sem, mert (például a robotterhek szétosztása révén) maga a tanács is mintegy ispáni feladatok ellátására kényszerült. Vagyis: bizonyos, korlátozott mértékben ez is beletagolódott abba a földesúri apparátusba, amellyel - más oldalról - megannyiszor összecsapott.[126]

A céhtagok közti ügyekben, úgy tűnik, valamennyi céhnek volt bíráskodási joga; ítéleteik ellen vagy az úri-, vagy a városi székhez lehetett fellebbezni. (Ez utóbbi lehetőség más úriszékek anyagában nem figyelhető meg.) Kerülhetett az úriszék elé eredetileg protestáns egyházi bíróságnál kezdett per is, hiszen ez a fórum főbenjáró ítéletet nem hozhatott.[127] Természetesen más, az előbbiektől elkülönült bírósági szervezet (seregszék, főkapitányi szék stb.) alá tartozott a végvári katonaság is.[128] A pápai seregszékről egyelőre keveset tudunk.[129] Miként Győrben, valószínűleg itt is voltak helyi polgár tagjai is[130] - mint látni fogjuk, a magyar katonaság és a polgárság szorosan együttműködött egymással az élet legkülönbözőbb területein[131] -, s a földesúr akkor is nehézkesebben indíthatott eljárást a vitézlő rendhez tartozó személy ellen, ha éppen ő volt a főkapitány, sőt akkor is, ha a katonák egy része feltehetőleg az ő telkén lakott. Időhaladtával egyre növekedett a Pápán letelepedett nemesek száma, akiknek természetes jogszolgáltatási fóruma a nemesi vármegye törvényszéke volt. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy helyi fekvőségeiket egymás közt ezek is a városi tanács előtt idegenítették el, zálogosították és cserélték.[132]

A pápai tulajdonviszonyokban egyelőre nem tudunk eligazodni. A település végvárrá válása előtt a telkek túlnyomó része nyilvánvalóan a földesúr tulajdonában lehetett, a 16-17. századra viszont a jelek szerint sok fekvőség átkerült az itt élő nemesek, katonák, az egyház, sőt jobbágysorúak kezére. Ez a folyamat, úgy tűnik, nem a földesúr ellenére, hanem annak aktív közreműködésével zajlott le. Bármily szegényes is ide vonatkozó anyagunk, feltűnően sok olyan oklevelet találunk, amelynek erejével a földesúr bizonyos érdemekért ajándékba vagy pénzért (vagy a kettő kombinációjával) átengedett házat vagy más ingóságot, illetve hogy mentesítette azt a neki járó szolgáltatások alól.[133] (Ennek az ellenkezője is előfordult: 1570-ben maga a földesúr vásárolta meg az itteni kapitány kertjét és majorját.[134])

A végvár: funkciói és lakói

Szapolyai János földesúr 1510-ben egy olyan jobbágytelket ajándékozott a pápai plébániatemplom Szűz Mária-oltárának, amely a várostól nyugatra terpeszkedő Széles tóra nézett. Vagyis: akkortájt a város nyugat felé nyitott volt, s a tó még fontos városképszervező szerepet játszott.[135] Az 1543 júniusában tiszttartónak ide érkezett Martonfalvai Imre deákot viszont a következő kép fogadta: „Fölsieték Pápára, meglátám, az várat pusztán találtam, városát épületlen. Mint olyan hertelenséggel, amivel lehete, kezdém várát megtakarni és várasát raggatni és támogatni az palánkot; hol bedőlt, s hol kidőlt."[136] 1543-ban tehát már palánk fogta körül a várost - s zárta el egyben a tóra nyíló kilátást -, ám gyenge állapotban volt, következésképp valamikor 1510 és 1543 között, de nem az 1543-hoz közeli években épülhetett. Mohács előtt nemigen volt ok itt palánk-építésre, utána viszont - mint láthattuk - annál inkább. Sajnos a közelebbi időpont meghatározásához nem sokkal visz közelebb bennünket az, hogy Thurzó 1528. évi beiktatásánál Pápát várként említik,[137] hiszen az erről beszámoló oklevél csak elnagyolt kivonatban maradt ránk, s maga Martonfalvai sem az egész

komplexumot, hanem a város északnyugati sarkában elhelyezkedő kastélyt emlegeti várként. Az 1531. évi dikajegyzék 570 olyan Veszprém megyei portát említ, amelyet a Pápán állomásozó idegen katonaság pusztított el;[138] ezek is lakhattak azonban a kastélyban.

Alig enyhült a török nyomás, Martonfalvai - legkésőbb 1544 elején - visszatért az erődítési munkálatokhoz: „Ez idő kezbe megösmerém és jól eszembe vevém, hogy ez kevés néppel nem vagyok elég ez nagy puszta Pápa városának oltalmára és megtartására ez hitván palánk mellett, elhagyám az vár épületit, az várast kezdém először építeni, honnét az várat oltalmazzák, az várast kisebben szakasztám, palánkját fölállatám, fonatám és sároztatám gyorsasággal, azután az árokját is megásatám csak ez kevés maroknyi néppel minden kölső segítség nélkül, kin sokan csudálkoztanak, hogy ilyen hamar véghöz vihetém, mert hogy az Pápa kernyül való nemes uraim az erdőtül, vesszőtől is igen tilongattanak, de én azzal semmit sem gondoltam- Istennek segítségével az váras épületit elvégezvék mind árokjával, bástyáival egyetembe...” A következő építési periódusban - még ugyanaz évben - folytak javítások a Várkastélyban is (ekkor épültek ki az ottani lövőhelyek), de a várnép aztán ismétcsak visszatért a palánk erősítgetéséhez.[139]

Nagy valószínűséggel ezt a Martonfalvai által „kisebben szakasztott” palánkot, valamint a feltehetőleg már ekkor is úgyszintén palánkkal körülvett Várkastélyt - immáron belső várat - mérte föl személyesen 1555-ben Nádasdy Tamás nádor.[140] Saját kezű feljegyzése szerint Pápa nyugati oldala 1991,9, déli palánkja 962,2 méter hosszú volt [141], vagyis az általa körülfogott lakóterület hozzávetőleg 2 km - tehát meglehetősen tekintélyes nagyságú - lehetett.[142] A nádor jelenléte nagyszabású erődítési munkálatokat sejtet, s erre utal az is, hogy Zrínyi Miklós 1555. március 14-én közölte Nádasdyval: nem tudja Pápa megerősítéséhez küldeni saját zalai jobbágyait.[143] Ez a munka a következő évben is nagy lendülettel folytatódott: „húsz mázsa port, 12 mázsa ónat, egy tarackot, száz gyalogra való pénzt adata őfelsége..., ezök fölött az Pápa várassa épületire ötszáz taricskát [=talicskát], ötszáz ásót, ötszáz kapát, ötszáz csákánt, ötszáz földhány lapátot adata Bécsből őfelsége” - jelenti Martonfalvai az 1556. évnél.[144] Ugyanezen évben az országgyűlés Pápát is felvette azon várak jegyzékébe, amelyeknél az erre kirendelt szomszédos vármegyék rendszeres évi robotot (ingyenmunkát = grtatuitus labort) kötelesek végezni. Pápa Sopron, Vas és Veszprém megyéket kapta,[145] a továbbiakban is ezek maradtak az „ő megyéi”, bár időről-időre Győr és Zala megye is belesegített karbantartásába.[146] A környékbeli urak királyi utasítást kaptak, hogy a pápai vár erődítéséhez szükséges fát saját erdeikből is kiszolgáltassák.[147]

A török korból több olyan tervrajz és metszet maradt ránk - mind a 16., mind 17. századból -, amely, a korszak követelményeinek megfelelően Pápát új-olasz bástyás, revellinos, hozzávetőleg kör alaprajzú erődítménynek mutatja. A szakirodalom ennek megfelelően számos, akkortájt valóban a bécsi Hadi Tanács szolgálatában Magyarországon működött német és itáliai hadmérnököt „meggyanúsított” azzal, hogy részt vett várunk modernizálásában. S az egyik (1569. évi) tervrajzot valóban Giulio Turaco és Bernardo Magno szignálta, evidensen képzett nyugati hadmérnök tolla alól került ki ennek 1667-re datált párja, s bizonyítható, hogy az 1570-es években Urban Suess győri királyi építési felügyelő tényleg rajta tartotta a fél szemét Pápa építésén.[148] Ennek ellenére a korabeli metszeteken és egyéb ábrázolások zömén[149] úgy látszik, hogy Pápa sokáig megmaradt nagyjában-egészében téglalap alakú palánkvárnak - sarkaiban félkörös ó-olasz bástyákkal, északnyugati sarkában a négyzetes alaprajzú várkastéllyal[150] -, amilyennek Martonfalvai ismeretlen elődje valamikor 1526 és 1543 között kiépítette, és amilyenné aztán ő továbbformálta. Alakult ez végül is valószínűleg amiatt, hogy az átalakítására vonatkozó tervezgetések rendre úgy végződtek, mint az 1577. éviek. Ez évben a Hadi Tanács hosszasan vizsgálgatta a törökellenes védelem állapotának és fejlesztésének kérdéseit. A tanácskozás úgy határozott, hogy Pápának is fővárhoz méltó

védműveket kell kapnia. Pontosabban: kellene, hiszen pénzhiány miatt az elvégzendő munkákat a nagyszabású - és elfogadott - tervek megvalósítása helyett a palánk kijavítására, az árkok kitisztítására és egy, a palánk mögötti, mellvéddel ellátott földhányás elkészítésére korlátozták.[151] Egyes vélemények szerint a vár védművei valamikor a 17. században a keleti oldalon némileg megváltoztak, új-olasz fülesbástyákat kaptak, s az egykori téglalap alakú alaprajz hosszanti oldalai megrövidültek,[152] az ehhez szükséges munkálatoknak azonban nincs nyoma a központi adminisztrációban.

Pápán az 1540-es évektől fogva állomásoztak részben vagy egészében a király által fizetett zsoldosok, akik kezdetben csak kiegészítették a földesúr által felfogadott véderőt, majd csakhamar teljesen kiszorították az utóbbit.[153] Ettől kezdve csupán királyi katonaságot találunk benne, s immár csak az volt a kérdés, hogy költségeiken milyen arányban osztozott a Hadi Tanács, illetve Ausztria, hiszen az osztrák örökös tartományok közvetlenül is részt vállaltak eme, őket is védelmező dunántúli végvárak fenntartásában. (1550-ben például 300-300 magyar huszár, illetve gyalogos fizetését folyósították ide.)[154]

Leszámítva a közvetlen környéket (is) érintő háborúk időszakát, amikor Pápa helyőrségének összlétszáma (mint például az 1552-ben) az ezer főt is megközelítette, az ún. „békeévekben" jóval ez alatt maradt. Egy, a német birodalmi rendek számára készült kimutatás szerint („egy magyar város sövénykerítéssel körülvéve, benne német és magyar hadi nép tartatik") 1576-ban 450 magyar és német gyalogos, illetve 300 magyar huszár szolgált itt. A kimutatás éppen számuk csökkentését célozta; a javaslat szerint a továbbiakban 250 gyalogos és 100 lovas állomásozna a várban.[155] A 17. században általában 200-250 huszár, illetve gyalogos (darabont, hajdú), valamint tucatnyi pattantyús, összesen tehát valamivel több, mint 400-500 fő húzott itt zsoldot.[156] Legalábbis papíron, hiszen 1659-ben a kimutatásokban jelzett 466 fő helyett csupán 336 lovas- és gyalogos katonát,[157] a következő évben ennél is kevesebbet regisztráltak a nem a mustramester eleibe szánt, helyi felmérések.[158] Bár a török kor folyamán ideig-óráig képviseltette magát Pápán valamennyi, zsoldosként hazánkba vetődött náció - a már említett németen, francián, vallonon (=belgiumin) és olaszon kívül a spanyol is[159] -, itt megragadni csupán néhány német tudott[160], vagyis a helyőrség - legalábbis a 17. század kezdetétől fogva a török kiűzéséig - megmaradt csaknem kizárólagosan magyarnak.[161]

A közhiedelemmel ellentétben a pápaihoz hasonló helyőrségek a háborúk közti időszakokban nem úgy teljesítették alapvető feladatukat - a rájuk bízott országrész megvédését -, hogy a török-magyar határnál feltartóztatták és visszaverték a mögöttük levő területek ellen irányuló török támadásokat. Nem voltak elegendően, hogy minden utat és átjárót egyszerre és rendszeresen ellenőrizzenek, s bármennyire jó kémszolgálattal rendelkeztek[162] is, minden támadási szándékról természetesen nem értesülhettek idejében. Így történhetett például, hogy a pápaiak és a veszprémiek 1570-ben csak Alsóörsnél tudtak a rablásra indult székesfehérvári törökök elébe kerülni.[163] Mivel saját határaikat persze a törökök sem tudták lezárni - jóllehet létszámfölényben voltak -, mindkét fél a másik területére igyekezett átvinni a háborút, nagyjából ugyanazon céllal - hogy az ellenséges haderőt mintegy váraihoz szögezze és neki kárt okozzon - és hasonló módszerekkel. Míg azonban a törökök általában csak nagyobb egységekben vállalkoztak betörésre, a magyar végvári katonaság jelentős része - kisebb csoportokban, néhányadmagával vagy egyedül - szinte állandóan a megszállt területen kóborolt. Rabságba hurcolható, óvatlan török vagy szerb (rác) utasra lesett,[164] adót szedett és más hasonló szolgálatokat teljesített az ott birtokos földesurak számára,[165] vagy egyszerűen és ürügy nélkül fosztogatta az ottani lakosságot.[166]

Meglepetésünkre a budai pasák eddig kiadott levelezésében[167] a pápaiak ellen viszonylag kevés panasz olvasható, ami arra utal, hogy katonái a hozzá hasonló jelentőségű végvárakhoz mérve ritkábban portyáztak a megszállt területen. Ennek ellenére pápai katonák mind a 16., mind pedig a 17. században a jelesebb hódoltsági birtokfoglalók közé tartoztak.[168] (Számoltak velük hódoltsági adóbehajtóként és jószágkezelőként is.[169]) Ezzel (is) magyarázható, hogy Fejér megye déli részét a 17. században nagyobbrészt a Pápán ülésező Veszprém vármegyéhez csatolták, s részben itt intézték a hódoltság mélyén fekvő Tolna megye ügyeit is.[170]

A végvári élet néhol színes, néhol drámai, néhol kifejezetten tragikus mindennapjainak részleteibe - a török-magyar érintkezés, a párviadalok, a lesvetések, a sikeres és sikertelen portyázások, a raboskodás, a sarcolás és szabadulás stb. leírásába - itt nem mélyedhetünk bele. Az olvasót a megfelelő szakirodalomhoz, még mindig elsősorban Takáts Sándor immár közel egy évszázados tanulmányaihoz utalva[171] ehelyütt csupán egy 1579. évi jegyzék ismertetésével illusztráljuk, milyen vádakkal illették a pápaiak a környékbeli törököket, illetve a törökök a pápaiakat:

Március 15-én a fehérváriak elvitték Szily Márton két szervitorát: Jánost és Istvánt.

Március 25-én ugyanazok megölték Majos Lőrincet és Mihályt.

Április 10-én török portyázók elvittek négy személyt: Cserbeg Istvánt és Gergelyt, Posgay Mihályt és Lázárt.

Április 30-án ismét három személyt: Kis Pált András nevű fiával és szervitorával, Péterrel.

Május 18-án megöltek két pápait: Pált és Gergelyt.

Júniusban két pápai jobbágyot fogtak el és vittek el Sabol faluból.

Július 18-án elvitték Pápay István két szervitorát: Gergelyt és Mártont, továbbá Szily István Miklós nevű szervitorát megölték.

Július 21-én elvittek vagy megöltek (az állítmány hiányzik) egy Csonka István nevű gyalogost.[172]

Mindezzel szemben a budai pasa 1579. július 1. körüli levelében az alábbiakat nehezményezte: „Annak fölötte az tatai, győri, komáromi, palotai, bözpörémi [veszprémi], pápai, kanizsai vitézök efféle ellenkező dolgoktul ugyan nem szűnnek meg: Tatából három úttal Budához közel Hamza bék kastélyára rohantak, barmokat mind elhajtották, másszor ismég az palánkra ütnek, kit megöltek bennök, s kit elvittenek, harmadszor hogy utat állottak, azonközben kézben akadtak."[173] A levélben említett második beütésre április 18. és 28. között került sor; állítólag Zrínyi György kanizsai főkapitány vezetésével 200 pápai és tatai volt a támadó. A magyarok Válhoz közel álltak lesben, mivel azonban a törökök idejekorán értesültek a vállalkozásról, nem mentek rá a lesre. Végül Gesztes környékén került sor az összecsapásra, török részről az adonyi (dzsankurtarani), a gesztesi, a váli és zsámbéki helyőrség részvételével; több magyar fogságba esett és elesett.[174]

Talán a szomszédos határbégek - a koppányi és a székesfehérvári - rendkívüli agresszivitásával magyarázható, hogy Pápa tágabb térségében viszonylag gyakran került sor - a magyar-török határ más pontjain elképzelhetetlen - már-már hadjáratra emlékeztető magyar vállalkozásokra. Olyanokra, amelyek - valljuk be - valóban veszélyeztették a szavakban mindkét fél által oly nagyra tartott békét, amit azonban a gyakorlatban egyik sem tartott tiszteletben.

Az 1562. augusztusi isztambuli Habsburg-török békeszerződést megelőző 1561/1562. évi összecsapássorozatot a veszprémi törökök kezdeményezték a Veszprém megyei Hegyesd

elfoglalásával (1561. április 16-ról 17-re virradó éjszaka) és megerősítésével. A pápaiak és a tihanyiak már május végén Veszprém megrohanásával próbálták visszaadni a kölcsönt, de észrevették őket, sőt Lovasnál a fehérvári bég rajtaütött a hazafelé vonuló tihanyiakon. Hosszas előkészületek után, 1562. május 31-én devecseri, pápai, sümegi, szigligeti és tihanyi végbeliek, vasi, veszprémi és zalai nemesi felkelők támadtak Hegyesdre, amelynek parancsnoka, a kegyetlenkedéseiről is hírhedt Pajazit vajda azonban kemény ellenfélnek bizonyult. A többek között Török Ferenc pápai főkapitány vezette magyar hadak, jóllehet mindössze négy ágyújuk s ahhoz is kevés golyójuk volt, rendszeres ostromműveletekre kényszerültek, amelyek csak április 9-re tudták megtörni a török ellenállást.[175]

1587 februárjának végén a környékbeli végvárak egyesített hadai (mintegy 1700 fő) - többek között a híres bajvívó, Huszár Péter pápai kapitány vezérletével - váratlanul Koppányra ütöttek, kapuit betörve a benne találtakat kardélre hányták vagy fogságba hurcolták (a foglyok között volt maga a bég is), s 26-án hatalmas zsákmánnyal vonultak be Pápára, ahová csakhamar megérkezett Andreas Teuffel győri generális is, hogy e páratlan békeszegést kivizsgálja. Huszárt nemigen rettentették meg a kilátásba helyezett szankciók: 1588. május 23-án hajnalban az endrédi, 1589. májusában pedig - Pisky István tihanyi kapitány társaságában - Bolondvárat rohanta meg, fosztotta ki és borította hamuba.[176]

Részt vettek a pápaiak a 17. század hasonló akcióiban - így például 1641 januárjában, Batthyány Ádám dunántúli főkapitány vezérletével az igali palánk (Somogy m.) elpusztításában - is.[177]

Kezdetben úgy tűnt, hogy Pápa elkerülhetetlenül olyan településsé alakul át, amelyet a nyugati várostörténeti irodalom „erődvárosnak" nevez. Ezt a várostípust az jellemezte, hogy egész lakossága (katonák és polgárok) az erődítmények által körülhatárolt területen élt, belső rendjét (közlekedési vonalak, házmagasság, házak anyaga) a védelmi érdekek határozták meg, a polgári lakosság szabadságjogai erősen korlátozottak voltak stb.[178] Martonfalvai sokat idézett feljegyzései jól mutatják, hogy Pápa az 1540-es években mily gyorsan sodródott a garnizonvárossá válás, lakossága pedig afelé, hogy katonává vagy a helyőrség - erősen alárendelt - kiszolgálójává váljék.[179] „Ez épületeket az fejedelem megértvén, úgy külde lovagot és valami kevés gyalogot Pápa őrzésére és oltalmára az mi könyörgésönkre, mert az váras népe teljességgel elunta vala az sok nappali építést az városon és az éjjel vigyázást mindenkort az vártán (kiemelés tőlem - Sz. F.), ki miatt az község igen elfogyatkozott vala".[180] (Ez tükröződik abban, hogy a dikafizetők száma 1543-ról 1546-ra 40 %-kal, majd 1546 és 1555 között újabb 56 %-kal csökkent, vagyis: tizenkét esztendő leforgása alatt kétszer csaknem megfeleződött.)[181]

Ez a folyamat azonban csakhamar megtorpant. Méghozzá nemcsak Győr jelentőségének megnövekedésével, Veszprém visszafoglalásával (1566) - amikor Pápa visszaminősítése indokolt vagy legalábbis messze indokoltabb lett volna -, hanem meglepő módon akkor (1552 novemberében), amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Veszprém hosszabb időre török erősség marad. Ezt onnan tudjuk, hogy a Sforza Pallavicini főmarsallnak adott instrukció fogalmazványa még a Pápa, Győr, Komárom sorrendben rendeli megerősíteni az északnyugat-dunántúli fő várakat. Mire azonban az irat kibocsátásra került, változott a stratégiai elképzelés, mert a véglegesített szövegben már Komárom, Győr, Pápa a sorrend.[182] Így a várrá alakult város nagyjában-egészében megőrizhette a középkorban kialakult képét, és megmaradhatott vegyesen földesúri, katonai és polgárvárosnak.[183] A várat, a templomot (templomokat?) leszámítva a középkori Pápán aligha akadt olyan magas épület, amelyet a palánk felállítása után vissza kellett volna bontani, nehogy oromzata az erődítés szintje fölé emelkedjék.[184] Nem került sor az utcahálózat átalakítására - modernizálására sem. Abból következőleg, hogy a

másfél évszázad folyamán még az utcanevek is viszonylag keveset változtak, az 1730-as évekbeli Maynzeck-féle térkép alighanem a - Martonfalvai által megkurtított - középkori utcaházlózatot mutatja.[185]

1531	1542	1660
Piac u.	Piac	= (részben Kristóf u.)
Hosszú u.	Hosszú u.	Hosszú u.
Szent László u.	Szent László u.	Szent László u.
Új u.	Kovács u.	Új u.
Lak u.	Lak u.	Ispitál u.[186]
Víz u.	Víz u.	Víz u.
	Bellérszeg	

Pápához mind északi, mind déli irányból külvárosok csatlakoztak, amelyekben nemcsak majorok, veteményesek és szőlők voltak, hanem kőből való lakóházak is álltak, s azok a katonák, akiknek a palánkon belül nem jutott fedél, jórészt itt kaptak házhelyet.[187] Pedig a suburbiumban tartózkodni vagy oda fegyver nélkül kimenni a török veszély miatt nem volt célszerű,[188] miként, úgy látszik, hosszabb útra is felfegyverzetten keltek a pápaiak.[189]

Leszámítva, hogy palánkot és azon bástyákat kapott, s a törökök külön várárokkal vették körül,[190] magán a belső várrá „átlényegült" Várkastélyon sem mutatkozik jelentősebb változás; leltárai tükrében sokkal inkább úri laknak és raktárépületnek tűnik, mint huzamosabban védelmezhető erődnek. Az ilyesféle helyiség-megnevezések, mint „asszony őnagysága háza", „az úr hálóháza", „leányasszonyok háza", „asszonyi kis konyha" stb. arra utalnak,[191] hogy - amennyiben éppen itt lakott - a földesúr kísérete, konyhai és eszközkészlete, hátas- és igáslovai teljesen elfoglalták a benne rendelkezésre álló helyet. Úgy tűnik, az úr távollétében tiszttartója rezideált itt.[192] Itt volt a börtön, de a helységek nagyobb része üresen, elhanyagoltan állott.

Mivel Pápáról sem urbáriumunk, sem tizedjegyzékünk nincs, amelynek segítségével hozzávetőleg meghatározhatnánk az 1531-1556 közti portaszámok[193] mögött rejlő családszámot, olyan általános szorzót pedig, amellyel a portaszámból nagyjában-egészében pontosan következtethetnénk az abszolút népességnagyságra,[194] nem ismerünk, csupán becslésekre hagyatkozhatunk. Annyi mindenesetre bizonyosra vehető, hogy a magcsaládok (apa+anya+gyermek), illetve a háztartások (az előbbiek+rokonok vagy szolgák) száma jócskán felülmúlta a portákét; megeshet, hogy a többszöröse volt annak. (Ez kivált azokra az évekre vonatkozik, amikor az adóalanyokat nem részletezték vagyoni stb. kategóriák [szegény, adófizető, bíró, szolga] szerint.) Vagyis: a mezővárosi polgárság összlétszáma (ötös szorzószámmal[195] számolva) mindenképpen meghaladta

1531-ben (194 porta-30 szegény=224 háztartás)	az 1120
1536-ban (206 porta-65 szegény-6 bíró=277 háztartás)	az 1380
1543-ban (240 porta)	az 1200
1544- és	
1545-ben (140 porta-132 szegény=272 háztartás)	az 1360
1546-ban (145 porta)	a 725
1548 és 1551 között (88 porta)	a 440
1552- és 1553-ban (76 porta)	a 380
1554- és 1555-ben (63 és 1/2 porta)	a 320
1556-ban (65 és 1/2 porta)	a 330

főt. Bár a lakosságcsökkenés tendenciája nyilvánvaló - mint ahogy okai is kézenfekvőek -, éppenséggel nem elképzelhetetlen, hogy a lélekszáma 1531 és 1548 között csupán látszatra

csökkent az induló érték felére, majd az 1550-es években az alá; azért mert a szegényeket 1544 után figyelmen kívül hagyták, vagy más, a korábbitól eltérő kivetési módszert alkalmaztak. Persze éppenséggel azon sem csodálkozhatnánk, ha egyértelműen beigazolódnék: a végvárrá válás és annak súlyos életmódbeli, gazdasági, jogi stb. kihatásai tömegesen késztették menekülésre a békésebb életre áhítozó pápaiakat.

A népességvesztést azonban messzemenően kiegyenlítette, hogy az addig alkalmilag felfogadott, majd a veszély elmúltával szélnek eresztett egységek[196] helyett, a polgári lakosság - feltételezett vagy tényleges - megcsappanásával egyidejűleg, állandó királyi helyőrség került Pápára. Az ide - nyilván elsősorban a környékről - elszegődött katonák kezdetben, meglehet, magánosan éltek, de időhaladtával - főként, hogy Pápa 1566-tól kezdve ismét „visszacsúszott" a második végvárvonalba - családot alapítottak vagy ide telepítették családjukat. A magyar katonacsaládok szerkezete miben sem különbözött a mezővárosi paraszt-polgárcsaládokétól,[197] csupán azt nehéz megállapítani, hogy a katonák milyen arányban voltak nősek, illetve nőtlenek. Az azonban szinte bizonyosra vehető, hogy 500 katona legalább 1500 főt, de inkább többet reprezentált.

Ha a fenti eszmefuttatásunk helytálló, a 16. századi Pápa összlélekszáma - ide számítva a földesúri apparátus tagjait is - végig minimálisan 2000 fő, de benyomásunk szerint jóval afölött mozgott. E gyanúnkat erősíti, hogy egy 1660. évi pápai összeírás szerint 43 nemes (6,2 %), 17 katonáskodó nemes (2,4 %), 252 nem nemes katona (36 %) és 389 oppidanus vagy plebejus (55,5 %), együttesen 701 háztartás létezett, amiből 3500 fő körüli népességre következtethetünk.[198]

Forrásaink sehol sem jelzik, hogy a városban élő, különböző társadalmi rétegek között komolyabb összeütközésekre vagy akár súrlódásra került volna sor. Sőt úgy tűnik, hogy - amikor szükség volt rá - mind a földesúrral, mind más felsőbbséggel szemben szorosan össze tudtak kapaszkodni. Ennek okai részben a gazdasági érdekek azonosságában, részben a vallási együvétartozás összetartó erejében keresendők, s nagyon valószínű, hogy - akárcsak Kiskomáromban (amelynek református anyakönyve ránk maradt) - Pápán is bevett szokás volt a katonaság és polgárság összeházasodása, és mindennapos volt a köztük létrejött egyéb rokoni (sógorság-komaság) kapcsolat is.[199]

Megélhetési források

A pápaiak egy jelentős részének - az 1660. évi összeírás tanúsága szerint: egyharmadának - megélhetése az első pillantásra eleve biztosítottnak látszik. Ez azonban csupán látszat, hiszen a 4-5 forintos lovas-, illetve a 2-3 forintos gyalogos havi zsoldból, amelyből fedezni kellett a katonai felszerelés költségeit is, megélni még magánosan sem igen lehetett, hát még családostul. (Márpedig a szolgálati helyéhez erősen kötődő, ott rendszerint saját házzal rendelkező[200] magyar katonaság nagyobbrészt családos volt.) Közmondásos azonban, hogy a zsold kezdettől fogva akadozva, a 17. században - amikor a kamarák „fizetési morálja" (persze nem rossz szándékból, hanem pénzhiányból kifolyólag[201]) még tovább romlott - hónapokig ki-kimaradozva csordogált. (Mivel a zsoldot csak részben pénzben, mellette posztóban és sóban adták ki, innen ered a „se pénz, se posztó" közmondás.) A katonák lényegében csak mustrakor - vagyis akkor, amikor a kamarai kiküldöttek a létszámot is ellenőrizték -, de még inkább a főkapitány beiktatásakor számíthattak biztosan arra, hogy pénzhez jutnak; ekkor is hosszas vita folyt arról, hogy a mindig fennálló hátralékból mennyit kapnak meg, s mennyiről kell kényszerből lemondaniuk.

Persze a katonáknak is megvoltak a maguk eszközei. Amikor a helyzet különösen elviselhetetlenné vált, azok, akiket ingatlan nem láncolt a szolgálati helyhez, oszlani kezdtek. „Íme az uraim igen igyekeznek el, kiváltképpen az gyalogok. Immár az gyalogban el is ment egy. A többi még helyben vannak. Könyörgök tenagyságodnak, mint kegyelmes uramnak, hogy tenagyságod ne hagyja üket; ha többet nem lehet, szerezne nagyságod csak egy hópénzt nekik, hogy kivel tartóztathatnájok üket, mert én csak az nagyságod levelével biztatom üket és ezzel marasztottam ekkoráig" - rimánkodott 1571. február 23-án a győri generálisnál Bornemisza János pápai kapitány (a főkapitány helyettese), aki már kerek egy esztendeje instanciázott hol az udvarnál, hol a kamaráknál, hol a katonai felsőbbségnél az elmaradt zsoldért.[202] A gondos kutatás alighanem tucatszámra szolgálhatna hasonló tartalmú beadványokkal. 1664-ben maguk a birodalom kormányszervei is felfigyeltek a győri és pápai magyar katonaság tragikus helyzetére. A Titkos Tanács jelentése szerint 1663/1664 telén száznál több katona halt éhen, s az életben maradottak önmaguk árnyékává váltak a nagy nyomorúságtól.[203]

Ha a jelentés nem túloz - az ilyesfajta jelentéseket célszerű mindig némi gyanakvással kezelni -, úgy a győriek és pápaiak tragédiáját az okozhatta, hogy az előző évi török támadás elzárta a katonákat hagyományos jövedelemkiegészítési forrásaiktól.[204] Ilyen ugyanis meglehetősen szép számmal akadt; benyomásunk szerint a végvárak hadinépe inkább ebből, semmint zsoldjából élt. Mint már említettük, földesúrként, földesúri jószágigazgatóként vagy egyszerűen zsarolás vagy más bűncselekmények útján[205] a pápai katonaság is részesült a hódoltsági magyar és szerb parasztságtól kicsikarható jövedelmekből.

A pápai katonák fő jövedelemkiegészítési forrása azonban minden bizonnyal nem ez, hanem a termelőmunka és a kereskedés volt. Az említett 1659. évi vizsgálat alkalmával 3 katonát azért nem lehetett kihallgatni, mert éppen a szőlejében dolgozott, 2 cséplés, 1 favágás, 1 ökrök vásárlása céljából volt távol, 1 pedig vásárba ment.[206] Ha jobban „megvakarnánk" a dolgot, alighanem az is kiderülne, hogy más katonák meg kézműiparral (is) foglalkoztak.[207] Szárszai Somogyi János gyalogvajda 1661-ben háza mellett hóstáti (külvárosi) majorjáról és pápai szőlejéről is végrendelkezett.[208] Napszámosmunkát vállalni bevett szokás volt a végváriak körében: „Elszéledtek a szegénylegények, s elfutottak az aratásra" - írja 1648-ban a Kanizsával szembeni végvárak vicegenerálisa, Keglevich Péter[209] Sorai mintegy ráfelelnek Barakonyi Ferenc mezei főkapitány 1664 nyarán (vagyis: háború idején!) papírra vetett kifakadására: „az takarodás kedvéért némelyek maguk házakhoz oszlottak, mások az mezei had közül kiállottak".[210]

Bár a város számos környékbeli pusztát használt - a kisgyimótit 1718-ban örökvétellel a határához is csatolta[211] -, az ezeken folytatott szántóföldi művelésről jószerivel semmi érdemlegeset nem tudunk, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy a földesúr a pápai határ mekkora részét tartotta saját kezelésben, illetve hogy az elnéptelenedett környékbeli területekből mennyit vont az alá.[212] Mindenesetre a Tapolca folyón működő malmok rendkívül nagy száma még akkor is jelentős volumenű gabonatermelésre utal, ha azok egy része nem őrléssel, hanem deszkavágással, illetve a szűrposztó döngölésével foglalkozott (vagyis: ún. kallómalom volt).[213] Az 1546. évi dikális összeírásban négy, az 1557. éviben nyolc, az 1559. éviben kilenc malmot regisztráltak a tágabb értelemben vett pápai határban; a főesperes mellett volt itt malma az örvényesi pálosoknak, nemeseknek, legtöbbjük azonban minden jel szerint helybéli polgároké volt.[214] Földesúri malmot 1609-ben említenek először; ez volt a már említett Tizes malom (8 gabonaőrlő, 1-1 szűrkalló, illetve deszkametsző kerékkel), amelynek kapacitása hatalmas lehetett. A veszélyes konkurencia azonban nem tette munkanélkülivé a többit; számos társának sorsa napjainkig követhető, s maga a városi tanács is érdemesnek tartotta, hogy saját malmot üzemeltessen mellette (1619-ből van róla adatunk).[215] Nagyobb szerepe lehetett a szőlőművelésnek, jóllehet a város környéke, úgy tűnik, nem szolgált elegendő, erre

alkalmas földdel.[216] Nyilvánvalóan ez magyarázza, hogy a pápaiak messze földre elvándoroltak, hogy maguknak ún. extraneus szőlőbirtokot szerezzenek. 1542-ben 44, 1570-ben 11 pápai adott hegyvámot a somlóvásárhelyi apácáknak az azóta is kiváló boráról híres Somló hegyen.[217] „Terjeszkedtek" azonban az itteni lakosok a szomszédos Zala és Győr megye különböző szőlőhegyein is.[218] A győri káptalan bevallási jegyzőkönyveiben például az alábbi helyeken bukkanunk jelenlétük nyomaira a 16. század első felében (zárójelben a bevallás éve): Felpéc (1535, 1539, 1540, 1541, 1550, 1555), Kajár (1540, 1549), Kis- és Nagybaráti (1548, ill. 1550, 1553, 1559), Kisécs (1541), Kispéc (1550), Ménfő (1539), Nyul (1549) stb.[219] A nagy távolság miatt ezek művelését nem maguk a tulajdonosok, hanem alkalmi vagy állandó bérmunkások végezték.[220]

Voltak persze szőlőskertek Pápán a külvárosi utcákba ékelődve is (pl. a Marok utcában említenek ilyet 1628-ban), de itt inkább veteményes-, gyümölcsös- és füveskertekkel (legeltető- és kaszálóhelyekkel), valamint elsősorban majorokkal számolhatunk.[221]

Mint az előző fejezetből tudjuk, Pápa már a középkorban is azon mezővárosok közé tartozott, amelyek királyi privilégiumuk folytán harmincadmentességet élveztek az ország egész területén, s akiket más helyi lakosok rendezetlen adósságáért feltartóztatni és megkárosítani - legalábbis elvben - nem lehetett.[222] E kiváltságukban I. Rudolf (1577), II. Mátyás (1609) és II. Ferdinánd királyaink is megtartották és megerősítették őket.[223] Hasonlóképp cselekedett az 1647. évi országgyűlés is (145. tc.). Mindez arra utal, hogy a pápai kereskedők - pontosabban: a kereskedéssel (is) foglalkozó pápaiak - nemcsak a környékünkön termelt árucikkek összegyűjtésével és továbbításával kapcsolódtak bele az országos áruforgalomba - miként a hozzájuk hasonló jogállású oppidumok jó része -, hanem érdekeltek voltak a más régiókban előállított árukkal folytatott távolsági kereskedelemben is.

A pozsonyi harmincadcsoport 1542. évi vámnaplóinak tanúsága szerint így volt ez a török kor kezdetén is, hiszen az ebben előforduló több száz magyarországi és külföldi helység közül Pápa a meglehetősen előkelő 21. helyet foglalta el a behozatalt lebonyolítók között. (A 14 benne szereplő pápai közül mindössze egy Egyed nevű szatócs vett részt a kivitelben is.) Bár a maga mindösszesen 1035 forintos vámértékével messze-messze elmaradt a „rangsort" vezető Pozsony (28646 Ft), Székesfehérvár (19315 Ft), Pest (14959 Ft) stb. városoktól, a „maga fajtájabeli" mezővárosok közül csupán a Heves megyei Gyöngyös (4247 Ft) és a közeli Győr (1692 Ft) előzte meg. Ugyanakkor viszont a kivitelben, amelyben lényegesen nagyobb összeg forgott, a pápaiak szinte semminő szerepet nem játszottak ekkortájt.[224] Vagyis: a pápai árusok - akik közt az említett Egyeden kívül még két szatócsot (kádast) találunk (rajtuk kívül egy posztóst, három kézművest, egy deákot és hat olyan személyt, akinek neve semmit sem árul el foglalkozásáról)[225] - minden bizonnyal a nagy bevásárlóközpont, Bécs közelségét kihasználva[226], elsősorban az ott beszerezhető iparcikkek szétterítésével kapcsolódtak bele a magyar külkereskedelmi forgalomba. A nagyságrendekből ítélve (tizennégyből mindössze hármuké haladta meg a 100 forintos értékhatárt, nem jelentős mértékben) inkább saját városuk - mint láthatjuk majd - rendkívül fejlett kézműiparát látták el „alapanyaggal" (62 %-ban posztóval), nürnbergi és szatócsáruval (11,2 %-ban),[227] semmint tágabb környezetüket.[228] A pápaiak 1542-ben elsősorban Sopronon, elvétve Járfalun (Jahrndorfon) keresztül jártak Bécsbe, de más években megfordultak a zurányi (Zurndorf) harmincadnál is.[229]

A Pápa-Sopron kapcsolat nem korlátozódott arra, hogy a pápaiak Sopronon keresztül közelítették meg Bécset. Amikor Nádasdy Tamás 1561-ben utasította Török Ferencet, hogy a soproniaktól ne szedjen vámot, a főkapitány-földesúr az alábbiakat válaszolta: „miután én emlékszem és Pápát bírom, ezuta ez vámszedést ugyanezen szabadsággal bírtam, mégkenig [=mégpedig] atyám kezéhez is evvel ez szabadsággal jütt azoktul, azkik ennek előtte Pápát

bírták. Erről kenig [=pedig] soha sem én sem, kenig az régi tiszttartók sem emlékeznek, hogy az soproniak ennél többé az vám felől törekedtenek volna, valamint jutott mastan eszekben, hanem mindenkor ük az vámat megfizették. Ha üfelsége háztul [=végvártól] egyik jövedelmemet egy esztenden, másikon meg az másikat elszakasztja, így nem sok marad nálonk benne, soha nem tudom, mivel kellessék osztán itt az végházban élnönk, csakhogy üfelsége adjon egyéb segétséget, kivel ez házat tartani kell, ezt igen könnyű elengednünk."[230] A soproniak ugyancsak gyakori vendégek lehettek Pápán, ha a főkapitány ilyen élénken reagált vámmentesítésük hírére vagy veszélyére. Ugyanez vonatkozik a Sopronhoz közeli határváros, Kőszeg kereskedőire is, hisz ezek Graz Salzburg, Bécs és Pozsony mellett Pápát keresték fel a leggyakrabban.[231]

A „bécsi kapcsolat" a 17. században is élt: 1622-ben a földesúr amiatt kezdeményezett úriszéki eljárást a pápai mészárosok ellen, mert azok - úgymond „meggazdagulván" - elhagyták a vágást, s közülük egyesek a „vágni való marhát itt egybengyűjtvén, Bécsben hajtották, kivel ez helnek felette való éhséget és kárt cselekettek".[232] Nyilvánvalóan a császárvárossal folytatott kereskedelemben való közös érdekeltség folytán alakultak ki azok a szoros gazdasági és rokoni kapcsolatok is, amelyek Pápa és Győr - ennek lakói egy 1651. évi nádori felterjesztés szerint (de számtalan más forrás szerint is) főleg marhakereskedésből éltek[233] - között szövődtek. Így volt ez már a Mohács körüli években,[234] s így maradt a következő században is. A győri végrendelkezők a 17. század első felében leggyakrabban pápai - és pozsonyi - rokonságot (126 esetből 8-8) emlegetnek; igaz viszont, hogy a kereskedelmi ügyletekre (adósság, kintlevőség, hitelezés, közös vállalkozás) vonatkozó pápai utalások száma kifejezetten alacsonynak tűnik.[235] 1589-ben arról értesülünk, hogy egy pápai borbély - talán áttelepülését előkészítendő - egy győri házat vásárolt magának.[236] Mint alább látni fogjuk, meglehetősen szoros kapcsolat feltételezhető a pápai és a győri céhek között is, s amikor 1563-ban nézeteltérés támadt a városbíró és egy győri polgár között, a fogott bíróságba - Komáromé és Pozsonyé mellett - Pápa képviselőit is meghívták.[237] Jó kapcsolatok feltételezhetők Pápa és Pozsony között is. 1536-ban arról értesülünk, hogy egy Ortwein Péter nevű, Pozsonyból városunkba települt pozsonyi polgár a pápai tanács engedélyével lefoglaltatta bizonyos pozsonyiak 150 forintját.[238]

Visszatérve a kereskedelemtörténeti adalékokra: jó hasznot hozhatott - és emiatt sok vita tárgya volt - az Erdélyből hosszú-hosszú úton ide érkezett sóval való kereskedés. Jobban mondva: üzérkedés, hiszen 1675-ben azt nehezményezték a pápaiak, hogy egyes kereskedők a szállítók elébe mennek, s mielőtt beérnének a városba, összevásárolják tőlük a sót, és ezzel felverik az árakat. Máskor pedig azt panaszolta a lakosság, hogy a földesúr néhány kereskedőnek - nyilván nem ingyen - monopóliumot adott a sóárusításra.[239] Városunk jelentős árucsereközpont lehetett a Kisalföld és a Bakony nyugati nyúlványainak találkozásánál, ha évente több sokadalomra (több napos országos vásárra) volt szükség az árucsere lebonyolítására.[240] Erre mutat egyébként az is, hogy - a győri filiáléjaként - 1592-ben immár kincstári harmincadhivatalt is felállítottak itt, amelyet a vár töröktől való visszafoglalása után, 1598-ban legott szükségesnek éreztek helyreállítani.[241] Nyilvánvalóan azért, mert - miként 1655-ben is - erre vezetett a Győrt elkerülni kívánó marhahajtó út.[242]

A kereskedelemnél (is) jelentősebb szerepet játszott Pápa gazdasági életében a kézműipar. Ahogy egy, Esterházy István főkapitány-földesúrhoz intézett városi beadvány plasztikusan megfogalmazta: „jobbára a szegény város mester emberekből áll"[243] (ami persze csupán a város polgári lakosságára értendő). Ennek legszembetűnőbb jele a pápai céhek rendkívül magas száma. Az alábbiakban először azt soroljuk fel, hogy melyik céh szabadalomlevele mikor keletkezett, kitől vették át vagy melyik földesúrtól kapták, illetve (zárójelben) azt, hogy milyen megerősítéseiről tudunk:

Az asztalosok: 1607-ben a győri testvércéhtől (Esterházy Ferenc 1678).[244]

A bognárok és ácsok: 1660-ban a kismartoni testvércéhtől (Esterházy Pál, 1660; Esterházy Ferenc, 1661).[245]

A borbélyok: előbbi (elveszett) céhlevelük helyébe 1609-ben Török Istvántól.[246]

A csapók: mivel céhlevelük úgymond a „háborúság idején, a sok zűrzavar időben elveszett volt", 1608-ban Török Istvántól kértek új szabályzatot, majd azt saját rendtartásukkal kiegészítve a múlt és ez évi pápai főbíró előtt a városi nótáriussal leíratták és megpecsételtették. (Ezt a céhlevelet vették át 1637-ben a győr-újszigeti csapók).[247]

A csizmadiák: 1621-ben a győri céhtől.[248]

A fazekasok: 1650-ben Esterházy Lászlótól.[249]

A gombkötők: 1626-ban Esterházy Miklóstól.[250]

Török Ferenc és János 1552-ben megerősítve kiadja azokat a „néminemű versezeteket és rendelkezéseket", amelyeket a helyi mészárosok elébük terjesztettek, s amelyekkel már a korábbi földesurak alatt is éltek (Török István 1612).[251]

Ugyancsak Török Ferenctől származott a vízimolnárok ismeretlen időben (1570 előtt) kelt, eredeti privilégiuma, amelynek tartalmáról Török István 1608-ban kibocsátott terjedelmes szabadalomleveléből tájékozódhatunk (Esterházy Pál, 1660).[252]

Az ötvösök: 1614-ben a győri ötvös céhtől (Esterházy Miklós, 1628).[253]

A pajzs- vagy kopjagyártók, nyereggyártók, csiszárok, szíjgyártók, kovácsok és lakatgyártók egyesült céhe: (Török István (Esterházy Miklós, 1628; Esterházy Ferenc, 1675).[254]

A szabók privilégiuma középkori eredetű, majd 1538-ban Török Bálint engedélyével a székesfehérváriak levelét vették át. Ez utóbbit erősítette meg Török Ferenc és János 1552-ben és Török István 1608-ban. Nem utal ezekre az előzményekre Esterházy Miklós nádor 1628. évi és Esterházy Pál 1660. évi szabadalma. Ez utóbbi „vásári- és szűrszabók céhéről" beszél; meglehet, hogy két céhről van szó.[255]

Török Ferenctől ismeretlen időpontban kapott rendszabályaira hivatkozik a szűcsök Török István által 1608-ban kibocsátott céhlevele is (Esterházy Miklós 1628; Esterházy Ferenc, 1662).[256]

A takácsok: 1660-ban Esterházy Páltól; 1662-ben azt testvére, Ferenc is jóváhagyta.[257]

A vargák: (Török István hozzájárulásával) 1609-ben a győriektől (Esterházy Miklós, 1628; Esterházy Pál, 1660; Esterházy Ferenc, 1662, 1680).[258]

Tizenöt (vagy tizenhat) céhet ekkortájt rendkívül kevés, Pápához hasonló státuszú mezővárosban találunk,[259] a nála nagyobb, jelentősebb és sok tekintetben példaképnek számító Győr céheinek száma is e körül mozgott.[260] Ráadásul a pápai céhek meglehetősen népesnek tűnnek. Az illető testületek közül a molnárok céhlevele 1572-ben 17, a borbélyoké 1608-ban 8 mestert - ezek „öreg mesterek, akik próbájokat és mesterasztalikat megadták" -, a csapóké ugyanez évben 10 mestert nevez meg, hangsúlyozva, hogy többen vannak. 1637-ből már 13 csapómester nevét ismerjük (ez sem a teljes szám).[261] 1660-ban feltűnően sok olyan pápait találunk a sokat emlegetett összeírásban, akik iparűzőre utaló hármas nevet - származási vagy ragadványnév - foglalkozásnév - keresztnév (pl. Győri Szabó János, Német Szíjártó János, Berhidai Csapó János, Vásárhelyi Molnár István stb.) - viseltek. Ennek alapján - a foglalkozás- és keresztnévvel (Szabó János, Szücs Mihály stb.) szereplőket figyelmen kívül hagyva is - legalább 28 szabóval és 23 szűccsel számolhatunk.[262] A céhekbe egyébként katonákat is

felvettek;[263] nyilván ez - meg a kézműipar területén mutatkozó túlkínálat - magyarázza, hogy a katonák között szembeszökően sok iparosnevű személy bukkan fel.[264]

Nyilvánvalóan elsősorban a katonaság által támasztott kereslet magyarázza a céhek ilyen nagymérvű elszaporodását, ami kisebb-nagyobb mértékben a többi dunántúli végvárban is megfigyelhető.[265] Miként az is, hogy az alapellátást szolgáló iparágakon túl - természetesen a helyi sajátosságoktól (Pápa esetében a jó malomhelyektől) befolyásolva - a kínálat főként a hadinép szükségleteihez igazodott. A jobbára itt székelő Törökök udvarának szükségletei nyilván ugyancsak fellendítőleg hathattak a helyi kézműiparra, ami Csáky és az Esterházyak korára - akik rendszerint nem itt laktak - kevésbé áll.[266] Ha a pápai céhes ipar ennek ellenére a 17. században mégis virágzott, sőt továbbfejlődött, úgy a földesúri udvar arra viszonylag kevés befolyással lehetett. Az itteni kézművesek a helyi kereslet mellett nyilvánvalóan számítottak a környékbeli kisebb mezővárosok és falvak felvevőpiacára is.[267]

Bár kézenfekvő, hogy a fentebb felsorolt mesterségek milyen élelmiszerekkel, eszközökkel és szolgáltatásokkal álltak a társadalom rendelkezésére, az alábbiakban felsoroljuk néhány terméküket, illetve szolgáltatásukat.[268] A felvételre jelentkezett idegen ötvösnek egy pár („bokor") ezüstkupa, egy-egy pecsétnyomó és - hat- vagy nyolcszögletű kővel ékesített - aranygyűrű elkészítésével kellett bizonyítani rátermettségét leendő társai előtt. Az ötvösök vállalták a hozzájuk bevitt ezüsttárgyak felbecsülését is. A 17. századi borbélymestereket nem annyira a férfiúi szőrzet karbantartásával, mint inkább sebkezeléssel foglalkoztatták; ennek megfelelően elsősorban különböző flastromok és kenőcsök tanúsították szakavatottságukat. (A végvárak táján minden nap szükség volt rájuk.) A messze földön híres pápai csapómesterek fonók, mellékfonók és tépők segítségével állították elő a szűrposztót. A pajzskészítőknek és a nyereg-gyártóknak az alábbi előírásoknak kellett megfelelniük: „oly pajzsokat tartozzék csinálni, amelyek bőrrel igen jól megburíttattak, megenyveztettek és szintén ötször szépen [festékkel] megkenyetettek legyenek", illetve: „minden nyeregre két-két (avagy kettős) bőrt burítani; egyikkel enyveztessék meg a fa és a másikkal buríttassék meg fölülről a nyereg". A kovács próbatétele egy új szekér megvasalásával, egy új széles kapa vagy egy nagyobb („öreg") fejsze elkészítésével ment végbe. A pápai kovácsnak anélkül is illett megfelelő nagyságú patkót készítenie, hogy előtte méretet vett volna. A kovácsok feladatai közé tartozott az orvossággal vagy érvágással történő lóorvoslás is, de hozzájuk vitték a „rokkant", de még megjavítható cséphadarókat, fejszéket és más fémeszközöket is. A mészárszékekben - amelyből a szabályok szerint egy mesternek csak egy lehetett - ökör-, tehén- és disznóhús mellett rendszeresen mértek halat (vizát, tokot, pontyot) is. A szűcsök foga - természetesen az alapvető fontosságú bárányбőr mellett - elsősorban róka- és nyúlbőrökre fájt, amit másnak, mint nekik nem is volt szabad eladni.[269]

A városon kívül, a Tapolca folyón dolgozó vízimolnárok[270] világa nemcsak térben, hanem szokásaiban és szabályaiban is erősen eltért a többi kézművesétől. A vízmester felügyelete alatt „a víz rendiben", „a molnárszeren" élő molnároknak, hogy őrölni tudjanak, rendszeresen karban kellett tartaniuk a gátakat, tisztítaniuk a folyómedret, s általában is nagyobb tekintettel kellett lenniük egymásra, mint a városban lakó szomszédoknak.[271] A molnárokat, akik a faragásnak is mesterei[272] voltak - lényegében egyedül az összes kézműves közül - speciális várrobot terhelte, és az ő kötelességük volt az „épületre való fa" kiválasztása és kitermelése is. Atyamesterük, a vízmester - talán éppen e kötelezettségek fejében - sokkalta szélesebb bíráskodási joggal rendelkezett, mint a többi céh vezetői, ahhoz, hogy a „molnárszeren" elkövetett vétkeket, kihágásokat és bűntetteket kinyomozza és megtorolja.

A molnárcéh szoros kötődése a várhoz, azaz a földesúrhoz abban is kifejezésre jutott, hogy a komolyabb bűnösöket egyenest az uradalmi tisztviselőkhöz kellett beszállítani megbüntetés

végett. Ezzel szemben a többi céhet maguk a földesurak által kibocsátott céhlevelek is rendre-sorra a városi magisztrátus felügyelete alá utalták. Több céhnél a felvétel feltételei közé tartozott, hogy a belépni kívánónak előbb a városházán kellett jelentkeznie, ott magát a polgárok közé iratnia és ezzel a közterheket felvállalnia. A céhek vezetői általában a városbíró előtt tették le az esküt. Úgy tűnik, egyáltalán nem akartak szabadulni ettől a függéstől, sőt a városi tanácsnak kellett kimondania, ne hozzanak elébe minden „aprólék ügyet", s meghatározni azt a küszöböt, amelytől fogva valamely ügy hozzá tartozik.

Bár előfordult, hogy a legényeknek és az inasoknak hajnali háromtól este nyolcig tartó munkaidőt írtak elő, s igyekeztek beosztani az ünnepnapok időrendjét is, nyilvánvaló, hogy - a katonákhoz hasonlóan - a kézművesek többsége is kétlaki volt, tehát mestersége mellett foglalkozott szántóföldi, kert- vagy szőlőműveléssel is. Erre utal a csapócéh szabályzatának azon passzusa, amely eltiltja, hogy céhlegénynek szőleje, kertje, tehene, baromfija lehessen. Ezzel szemben - bizonyos feltételekkel - vállalhattak munkát aratás idején, mint ahogy nyilván a gazda földjeinek megmunkálásában is részt kellett venniük.[273]

A vallási és művelődési viszonyok változása

Nagy múltú iskolái révén, amelyeknek kezdetei ide, a török korba nyúlnak vissza, és szoros összefüggésben állnak a pápai vallásváltoztatásokkal, városunk történetéből a fejezetcímben jelzett témakör tekinthető a legalaposabban kidolgozottnak. (Ami természetesen nem jelenti azt, hogy ne lenne még bőven tisztázni vagy revideálni való.) Míg tehát a fentiekben gyakorta a legfontosabb kérdésekre is néhány, véletlenszerűen előkerült adat segítségével próbáltunk választ adni, addig innentől fogva nemzedékek által szélesre taposott úton haladhatunk, s mindabból, amit elődeink felhalmoztak, mindössze szerény, de kritikus kivonatot adhatunk.

A Veszprém megye papságát regisztráló 1542. évi jegyzék - ez évben ugyanis, a Buda elvesztése nyomán támadt pánik hatására, az egyházi javadalmasokat is rákényszerítették az állami terhekhez való hozzájárulásra - sajnos elveszett, s így elesünk attól a lehetőségtől, hogy megállapíthassuk: a reformáció jelentkezésének viharos esztendeiben hányan szolgáltak a pápai templomokban.[274] A malomösszeírások összevetéséből az derül ki, hogy a Szent István protomártírnak dedikált templom plébánosa és a pápai főesperes tisztét ugyanazon személy töltötte be,[275] s név szerint ismerünk egy itteni káplánt is, akiről kisvártatva bőven lesz szó. Egy ekkora városban rajtuk kívül még számos oltármesterrel és egyéb prebendáriussal számolhatunk.[276]

Pontosabb képünk van az éppen felbomlóban levő, hagyományos katolikus egyházszervezet másik szektoráról: a szerzetesrendeket itt „reprezentáló" obszerváns (szalvatoriánus) ferencesekről. Pápai rendházuk a legnépesebbek és a legütőképesebbek közé tartozott az országban. 1535-ben nem kevesebb mint 21 fráter - 11 miséspap, 2 novicius és 8 segítőtestvér - próbált megfelelni a reformáció térhódítása és a katolikus hierarchia fokozatos leépülése következtében egyre növekvő feladatoknak.[277] Mivel a rend rendszerint oda helyezte az utánpótlást biztosító főiskolát, ahol a legnagyobb volt a veszély,[278] idehelyezése (1535), valamint külön igehirdetők iderendelése (1544, 1546, 1550) egyértelműen utal arra, hogy a katolikus pozíciók védelme egyre inkább az ő nyakukba szakadt. Az az aprócska, de beszédes mozzanat pedig, hogy 1542-ben kénytelenek voltak felvállalni a somlóvásárhelyi apácák lelki gondozását is,[279] azt mutatja, hogy megfelelő számú világi pap hiányában a pápai rendház kezdett ún. missziós központtá alakulni. Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Pápa világi, illetve szerzetes papsága ekkortájt huzamosabb ideje a vallási meghasonlás állapotában élt; az előbbiek minden jel szerint a Német Birodalom felől érkező új tanok követőjéül szegődtek.

A kálvinizmus legfontosabb magyarországi központjaiban a helyi hagyomány egybehangzóan az 1530-as évekre - Pápán és Sárospatakon 1531-re, Debrecenben 1538-ra - teszi az akkor még persze nem helvét, hanem ágostai (lutheri) irányt követő hitújítás jelentkezését (recepcióját). Ezt - paradox módon - mindhárom helyen az iskola megreformálásához szokás kötni, annak szemléletváltásával igazolni. Míg azonban a debreceni és sárospataki hagyomány szembeszökően ingatag alapokon „nyugszik,[280] addig a pápai, úgy tűnik, felettébb közel áll a valósághoz. Elsősorban persze nem azért, mert a pápai kollégium 1585-ben keletkezett (de csak 1724. évi, átdolgozott változatban ismeretes) első törvényeiben azt olvassuk, hogy a diákok „54 éven át minden írott törvény nélkül voltak", s még kevésbé azért, mert két, „Scolae reformatae Papensis" feliratú kis harang ezt az évszámot viseli.[281] Főként azért, mert az itteni káplán és iskolamester, Gizdavics Péter 1534-ben egyértelmű hitvallást tett a reformáció mellett. Egyik, Nádasdy Tamáshoz intézett levelében - amely éppen a főúrnak az újtestamentum-fordító Sylvester Jánossal való találkozását készítette elő (1534. május 3-án) - hivalkodóan veti oda tisztségei mellé, „de nem pápista".[282] Többi levele is az „evangéliumi igazság" terjesztése iránti heves, sőt türelmetlen elkötelezettségéről vall.[283] Éppen nem lenne meglepő, ha kiderülne, hogy ő volt az a név nélkül említett pápai rektor, aki 1543 nagyszombatján váratlanul felbukkant Győrött, s prédikációban a szentek tisztelete, a papi tisztségek és méltóságok ellen uszított, s akit a káptalani számadáskönyv nemes egyszerűséggel „Luther Márton"-nak titulál.[284]

Mindebből nagyon úgy tűnik, hogy Pápa a legelsők közé tartozott a magyar városok közül, ahol a lutheri hitújítás a Nyugat-Dunántúlon - sőt esetleg az egész országban - megvetette a lábát.[285] Az igencsak radikálisnak tűnő Gizdavics - aki aligha 1534-ben kezdett megismerkedni a wittenbergi tanokkal - nyilván csakis úgy maradhatott meg tisztségeiben, ha plébánosa is vele azonos elveket vallott. Ez a következtetés egybevág azzal a hagyománnyal, hogy Pápán és környékén egy bizonyos Bálint pap kezdte terjeszteni a reformációt - könnyen meglehet, ő volt Gizdavics plébánosa -, aki, miután úgymond Török Bálint oda átvitte magával, jelentős szerepet játszott Debrecen hitváltásának korai szakaszában.[286]

Bár meg kell jegyeznünk, hogy Török Bálint és felesége, Pemflinger Kata közel sem kötelezte el magát oly egyértelműen a hitújítás mellett, miként azt a szakirodalom gyakran állítja,[287] az a tény, hogy Pápának 1528-tól fogva sorozatosan az új tanokhoz húzó földesurai voltak, eleve megpecsételte az itteni ferencesek sorsát. Az apjánál kevésbé toleráns Török Ferenc földesurasága és főkapitánysága idején az úr és a katonaság állandóan zaklatták, és mindent kieszeltek, hogy futamodásra kényszerítsék őket. 1556-ban, várerődítési munkálatok ürügyén, elhordták a kolostor tetejét, 1557-ben, éppen Szent Ferenc napján, Török ferences csuhába öltöztetett, de szamárfülekkel eléktelenített udvari bolondja zavarta meg a misét. Hiába intette és fenyegette az uralkodó a főkapitányt, hiába folyósított rendszeres pénzadományt a szorult helyzetben lévő franciskánusok számára, a szerzetesek 1560-ban hosszú időre végleg elhagyták Pápát, amelynek plébániatemploma és iskolája ekkor már évtizedek óta a lutheránusok kezén volt.[288]

Ettől fogva egészen az 1630-as évek elejéig, Csáky László zálogos földesuraságáig vallási ügyekben - úgy tűnik - példás egyetértésben élt egymással földesúr, katonaság és polgárság Pápa falai között, s így sem a papság, sem a helyi iskola nem szenvedett hiányt anyagiakban sem. (Természetesen itt is szokásban volt, hogy a végrendelkezők, szinte kötelességszerűen, hagytak valamit az egyházra, a lelkészre, az ispotályra, az iskolára és a diákokra.)[289] Az itteni egyház életének részleteit egyes időszakokban a szó szoros értelmében mindennapos szinten ismerjük,[290] s úgy tűnik, ide vonatkozó ismereteink bővítésére is van még lehetőség.[291] E részletekbe még ízelítőül sem bonyolódhatunk bele, az iránt érdeklődőket Thury Etele és

Tóth Endre, valamint Payr Sándor immár klasszikusnak minősülő, e fejezet megírásánál bőven idézett műveihez utaljuk.

Miután a protestáns egyházszervezet kialakult, Pápa a dunántúli egyházkerülethez, a lutheránus és kálvinista irányzat szétválása (1591) után a dunántúli református egyházkerülethez, azon belül a pápai egyházmegyéhez tartozott, amely a 17. század folyamán hol harminc, hol ötven körüli anyaegyházból állott. Kezdettől fogva - miként a későbbiekben is - a pápai volt az egész egyházkerület legfontosabb gyülekezete, ami kitűnik abból (is), hogy igen gyakran az itteni első lelkész töltötte be nemcsak az egyházmegyei esperes, hanem a kerületi püspök (superintendens) tisztét is.[292] Így volt ez a jelek szerint[293] nemcsak az itteni egyház református, hanem - a 16. század nagyobbik részét felölelő - evangélikus és átmeneti korszakában is. Magát a dunántúli egyházkerületet a korai magyar reformáció egyik vezéralakja, Sztárai Mihály szervezte meg, miután hosszas tiszántúli bolyongás után, valószínűleg 1567-ben visszatért egykori sikerei színhelyére, a Dunántúlra. Igaz, a hódoltsági Duna-mellék helyett ezúttal a királyi fennhatóság alatti Nyugat-Dunántúlt választotta: Pápa lelkésze lett és maradt egészen 1574 elejéig, amikor is - sokadik nekikészülésre - Sopronba távozott. A legújabb kutatások szerint szuperintendensi minőségében is követte őt pápai lelkész-utóda, az úgyszintén már a fél országot bebarangolt Huszár Gál, akit itt ért a halál 1575 októberében. Nem sikerült ugyanez fiának, Huszár Dávidnak, aki, egyelőre rektorként, már apját megelőzően Pápára telepedett, s annak halála után örökölte az első lelkészi tisztet.[294] Apjától örökölte azt a nyomdát is, amellyel a Hercegszöllősi kánonok és a Heidelbergi káté magyar fordítását (mindkettő 1577) kinyomtatta.[295] Ezzel nagyobb hírnevet szerzett az őt befogadó városnak, mint lényegesen nagyobb hírű elődei, akik után itteni irodalmi alkotás nem is maradt.[296] (1624-től 1632-ig ismét kattogott nyomdagép Pápa falai között; ez az ún. Bernhard-nyomda a Batthyány családé volt, bérlő működtette, és több mint egy tucatnyi nyomtatványt bocsátott ki ezen nyolc esztendő alatt).[297]

Miként vélhetőleg a katolikus időkben is, a pápai plébániatemplomban a reformáció kezdete óta két protestáns lelkész szolgált, akik a katonaság és a polgárság lelki szükségleteit egyaránt kielégítették, s akiknek a fizetéséhez mindkét oldalról hozzájárultak.[298] Bár a 17. századtól immár csaknem hiánytalanul ismert pápai lelkészek és tanárok (rektorok) jelentős része megjárta valamelyik külhoni - főként németalföldi - univerzitást,[299] a Huszár Dávid utániak között már nemigen találunk olyat, aki igazán markáns nyomot hagyott volna maga után a korabeli magyar művelődés történetében, s működésük figyelmet keltett volna a szűkebb régió határain túl is.[300] Jellemző, hogy az egész korszak számunkra legérdekesebb pápai íróját, a Baselban is megfordult Kocsi Csergő Bálint rektort (1671-1674, 1677-1683, 1694-1695) a magyar protestáns lelkészek ellen 1674-ben indított eljárás tette íróvá. Mint ahogy jellemző az is, hogy művei kivétel nélkül kéziratban maradtak,[301] s még szerencse, hogy nem jutottak a század eleji híres pápai lelkész (1612-1626), majd dunántúli püspök Kanizsai Pálfi János (1629-1641) verseskötetének sorsára, amelyről csupán említésből tudunk. (Igaz, ránk maradt sírverseinek tükrében ez a veszteség nem tűnik elviselhetetlennek).[302] A pápai lelkészek és rektorok irodalmi működése - beleértve a legnevesebbeket: Kanizsai Pálfit és püspök-elődjét, a pápai születésű, egyébként felettébb termékeny Pathay Istvánt[303] (lelkész: 1626-1628, püspök: 1612-1628) is - homlokterében morális és egyházszervezeti kérdések, illetve a katolikusokkal és - főként - a környékbeli evangélikusokkal folytatott hitviták álltak.[304]

Tudnivaló persze, hogy híveik nem az általunk többre becsült szépirodalmi, tudományos, történetírói próbálkozásokért tartották őket. Egyébként is úgy tűnik, hogy alkalmazóik messzemenően meg voltak elégedve működésükkel. Legalábbis nincs tudomásunk arról, hogy valamikor is komolyabban összekülönböztek volna velük. (Erre utal, hogy feltűnően sokáig megtűrték őket e szolgálati helyen.)[305] Annál több a jele annak, hogy szükségben a vég-

rendelkezésnél immár szinte adószerűen nekik legált összegeken túlmenően is készséggel siettek segítségükre.[306] Mindehhez nagyban hozzájárulhatott, hogy a pápai lelkészek igen korán - Magyarországon elsőként - bevonták híveik képviselőit az egyházi ügyek irányításába és az egyházi bíráskodásba.[307] A pápai presbitérium - Török István földesúr egyetértésével - három éves előkészület után 1618 elején alakult meg 6-6 katona, illetve polgári taggal, akik mellett a két presbiteren kívül még 4 személy (köztük a városbíró), valamint 2 egyházfi kapott közvetlen beleszólást az egyházkormányzatba. A presbitérium artikulusai - a Heidelbergben tanult Kanizsai Pálfi János munkája - részletesen szabályozták a keresztelés, a házasságkötés, a temetés rendjét, meghatározták az úrvacsora kiszolgáltatásának, a prédikációnak és „a templomban való könyörgésnek" idejét, rendelkezett a presbitériumi tagok jogköréről és előjogairól.[308] Mint alább kiderül, ez a testület - amely a következő évtizedekben sokhelyütt elterjedt az országban - hatékony harci eszköznek bizonyult az ellenreformációval szemben is.

Az egyszerű városi-plébániai triviális iskolából kifejlődött pápai protestáns iskola fokozatosan fejlődött előbb tekintélyes középiskolává, majd (talán csak időlegesen) főiskolaszerűséggé[309] és egyben - mivel bentlakó hallgatói és azoknak „törvényei" voltak - kollégiummá[310] a Szapolyai által 1510-ben még a katolikus plébániának adományozott teleknek a tóra néző hátsó részén.[311] Azoknak a pápaiaknak, akik egyházi pályára készültek, az 1570-es években legalább Tolnáig kellett menniük, hogy teológiát tanulhassanak, az 1585. évi iskolatörvények - amelyek mind a debrecenieket (1584-1588 k.), mind a sárospatakiakat (1592) megelőzték - már a filozófiai és teológiai viták rendjéről intézkednek. Vagyis: a pápai iskola valamikor 1570 és 1585 között kiegészült főiskolává, vagy maga a szabályozás kívánta elősegíteni azzá válását.[312] Bizonyos, hogy az erre vonatkozó pont nem későbbi betoldás, hiszen az 1630. évi pápai zsinat kánonai is rendelkeznek a teológia vagy logika tárgykörében rendezendő vitákról, amelyek nélkül nem múlhat el egyetlen hét sem.[313]

A mindvégig egy tanáros pápai iskola belső beosztását analógiák alapján így rekonstruálhatjuk:

I-III. évfolyam: alsófok (betűvetés és olvasás, a latin nyelv tanulása)[314]

IV-VI. évfolyam: középfok (fogalmazástanítás, retorika, esetleg logika, poetika)

VII-X. évfolyam: felsőfok (logika, gyakorlati filozófia, fizika-metafizika, teológia).

Az alsóbb évfolyamok tanítására a rektorok a nagyobb diákok közül választottak maguk mellé segítőket. A rektorok legfeljebb néhány esztendeig maradtak; vagy valamelyik külhoni universitáson képezték tovább magukat - legtöbbször éppen a helyi katonaság és polgárság támogatásával -, vagy (esetleg éppen a pápai) lelkészi állásba távoztak. A diákok kezdetben ún. sorkoszton voltak, vagyis: minden nap más háznál látták őket vendégül, mások inkább beszállították a kosztot a kollégiumba. Utóbb e formák átadták helyüket a pénz- vagy élelembeszolgáltatásnak.

A kollégium vonzás- és kisugárzási körzetének feltárásában még sok a teendő; ennek eredményei az iskola súlyára vonatkozó ismereteinket is módosíthatják majd. Első pillantásra is szembetűnő azonban egyfelől az iskolatörvényeket aláírt (subscribált) hallgatók alacsony száma, másfelől e számnak a történeti események logikájával ellentétes ingadozása.[315] Végképp összeegyeztethetetlennek tűnnek egymással az 1652. évi kiemelkedő csúcs (119 subscribált, szemben az előző és következő évtizedek 20 körül mozgó értékével), illetve Bottka Ferenc Pápán lakó zalai alispán ezen 1651. évi sorai: „noha annak előtte ez mi pápai scholánk tudós, okos emberekkel bővelkedett, ...most annyira elfogyatkozott, hogy csaknem teljességgel pusztán vagyon".[316] Ilyenformán akár megtévesztőek is lehetnek az olyasféle adatok, miszerint egyes felső-dunamelléki diákok Somorja helyett Pápán kötöttek ki,[317] hisz

meglehet, hogy ezidőben Pápa csupán egy volt a hatalmas debreceni kollégium partikulái közül.[318]

Szenci Szíjjártó Lukács nagymegyeri lelkész 1611-ben úgy tájékoztatta Szenci Molnár Albertet, hogy „Pápán nincs semmi viszálykodás a religio dolgában, viget [erősödik] orthodoxia",[319] valóban nemigen kavarhatta fel a város lelki egységét. S ez volt a helyzet még további negyedszázadon keresztül; még akkor is, amikor a nagyurak legnagyobb része áttért a katolikus vallásra - ha tetszik: visszatért ősei hitéhez -, és kivált a Dunántúlon már mutatóba is alig akadt protestáns arisztokrata. Ráadásul Esterházy Miklós nádor személyében az ellenreformáció legelkötelezettebb híve lett Pápa földesura.[320] A viharfelhők mégis Csáky László zálogos földesuraságával az 1630-as években kezdtek gyülekezni a református egyház itteni egyeduralma felett.[321]

Bár Kanizsai Pálfi még 1631-ben is úgy találta, hogy a pápai eklézsia „pázsitként" virágzik, de már jelezte Belényesre (Bihar megye) távozott elődjének, Pathaynak, hogy Csáky egy jezsuitát tart maga mellett a várban, de eddig még senkit sem sikerült áttéríteni.[322] Nyilván álmában sem gondolta volna, hogy két esztendő múlva - miután Batthyány Ádám kiűzette birtokairól a protestáns lelkészeket, köztük Németújvárról Kanizsai Pálfit - félvén a várható kellemetlenségektől, maguk a pápai reformátusok tanácsolják majd el az időleges Pápára költözéstől.[323] Csáky fő törekvése az volt, hogy a pálosokat behozza Pápára, amit 1638-ban sikerre is vitt: június 21-én három pálos költözött be a főkapitány-földesúr által e célból 1000 aranyért vásárolt emeletes házba. Még ez év novemberében elkészült a rendház melletti szerény kápolna, s benne hamarosan megtörtént az első keresztelés és esketés. Mivel a következő évben már tizenhárom csecsemőt kereszteltek, s a keresztelések, esketések és temetések száma[324] évről évre növekedett, a katolikusok száma - legalábbis a szűkebb környéken - jóval magasabb lehetett a Csáky által feltételezettnél.[325]

Mint látható, a pálosok töltötték be a katolikus szempontból nézve üresedésben levő plébános feladatkörét a jelek szerint azután is, hogy 1649-től fogva ismét volt katolikus plébánosa a városnak. (Nem egészen világos, hogy ez itt lakott-e vagy csak a címet viselte.) A pálosok iskolát is nyitottak, amely az előkészítő osztályok mellett rendelkezhetett néhány gimnáziumi osztállyal is. Tanulóit 1647-től említik,[326] 1660-ban már nem kevesebben, mint százan voltak.[327] Az itteni „fehér barátoknak" volt miből áldozni erre: számos pusztájuk volt - igaz, többnyire a hódoltságban.[328]

Egy 1660. március 17-én készült összeírás szerint a Pápa belterületén élő háztartásfők közt lényegében minden társadalmi rétegben a katolikusok voltak erős többségben (az arány hozzávetőleg 65:35)[329] Ez megkérdőjelezi azt az eddig uralkodó vélekedést, miszerint a katolicizmus itteni előretörését Esterházy Pál majd Ferenc földesúr-főkapitányok kitartó és kirívóan erőszakos ellenreformációs lépései eredményezték 1660-at követően.[330] Az offenzíva ugyanis 1659-ben kezdődött a plébániatemplom körüli temető kisajátítására tett földesúri kísérlettel, amely legott meg is bukott a katonaság - mellesleg Esterházy János győri vicegenerális által is támogatott - ellenállásán. A következő év elején Esterházy német katonaságot, valamint hozzá hű hajdúkat vezényelt át Devecserből, s hozzáfogott az erőszakos térítéshez, amelynek eszközei között ott találjuk a katonai terrort, a bebörtönzést, a református egyházi élet akadályozását, a fenyegetést és a lelki nyomást. Ez követően - a katolicizmus súlyának megnövekedésére hivatkozva - elvette a reformátusoktól a plébániatemplomot, a körötte fekvő temetőt, az ispotályt, a prédikátorok megélhetését biztosító jövedelemforrásokat (pl. malmokat). (Ki akarták űzni őket a kollégiumból is,[331] ez a kísérlet azonban - miként a paplakok megszerzésére indított támadások is[332] - meghiúsultak a diákság, a református lakosság elszánt ellenállásán, amely némi támogatást kapott a nemesi vármegyétől.) 1660-ban

került sor a ferencesek - ezúttal a mariánusok - visszatelepítésére is; kezdetben egy-két szerzetes lakott itt, magánházaknál. Később - a mai helyén, lényegében a mai formájában - gyorsan felépült barokk stílusú templomuk és kolostoruk.[333]

Visszatérve e gondolatmenetünk kiindulópontjához: bármily visszataszítóan brutális volt is Esterházy Pál 1659/1660. évi ellenreformációs akciója - amely sajnos közel sem állt egyedül a korabeli királyi Magyarországon[334] -, mégsem hihetjük, hogy egyetlen esztendő (1659 eleje-1660 márciusa) leforgása alatt áttérésre bírhatta Pápa lakosságának közel 2/3-át. Köztük számos nemest, akiket a földesúr legfeljebb csak zaklathatott, de nem kényszeríthetett.[335] Nem hihetjük még akkor sem, ha egyelőre - nem szívesen - elhisszük, hogy az áttérni vonakodók százszámra menekültek el a városból.[336] Benyomásunk szerint az 1638 és 1660 közti évek az eddiginél behatóbb vizsgálatot igényelnek abból a szempontból: vajon nem haladt-e a lakosság rekatolizációja előbbre, mint azt eleddig gondoltuk.[337]

Szükségesnek vélünk egy ilyen vizsgálatot márcsak azért is, mert a pápai reformátusok állhatatosnak, az egyházi vezetés pedig szilárdnak, de rugalmasnak, keménynek, de higgadtnak bizonyult e nehéz években. Miközben megragadott minden jogi lehetőséget (például beterjesztette panaszait az 1662. évi pozsonyi országgyűlésre), időről időre a körülményekhez igazította saját rendszabályait, változtatott a presbitérium összetételén. Miután megnőtt a városba költözött tekintélyes nemesek száma és a „vitézlő rend" társadalmi súlya, már 1650-ben megváltoztatták az „előljárók" testületének (a presbitériumnak) összetételét: megnövekedett mind a polgári, mind a katona-tagok száma (5 lovas és 4 gyalogos), s bekerült 3 nemes is. A legválságosabb pillanatokban, 1660. november 8-án felállított új presbitérium 3 nemes, 2 lovas- és 3 gyalogos katona mellett 3-3 alsó- és felsőmajorokbeli polgárból állott, talán annak jeleként, hogy a református polgárság bázisa a „belvárosból" a „külvárosokba" helyeződött át.[338]

Az állhatatosság és rugalmasság egységének tudható be, hogy a pápai reformátusok ki tudták védeni az őket fenyegető újabb veszélyeket is, 1671-ben Esterházy Ferenc azon újabb kísérletét, hogy az egyik parókiából kibecsültesse őket - ez lett volna a győri jezsuiták pápai bázisa.[339] Ugyanezen évben azt a vádat, hogy a pápai protestánsok részt vettek a felső-magyarországi Habsburg-ellenes szervezkedésben.[340] Nem bomlott fel az egyházközség akkor sem, amikor első lelkészét, Séllyei M István püspököt (1669-1692) és rektorát, Kocsi Csergő Bálintot 1674-ben a pozsonyi judicium delegatum - mivel nem voltak hajlandók hitüket megtagadni - összeesküvés vádjával elítélte, és csak három esztendő múlva szabadultak Nápolyban a spanyol gályákról. (Hazatérőben készült Séllyeiről az a rangos festmény, amelyet a zürichi Városi Könyvtárban őriznek.)[341]

Sőt, ha ilyen körülmények között lehet gyarapodásról beszélni, mindeközben ismét gyarapodni kezdett az egyházközség. Szemben a korábbi felfogással - amely már 1649-ben az egyik parókia elfoglalásával vádolja a földesurat - mind a városi, mind a földesúri tulajdonban lévő paplak a reformátusoké maradt az 1660-at követő évtizedekben is. Ezek az iskolával egy tömbben helyezkedtek el a mai katolikus plébánia környékén.[342] Ennek a hatalmas teleknek az udvarán elegendő hely maradt ahhoz is, hogy a templomuktól megfosztván - a plébánia-templomhoz való jogaik fenntartása mellett - oratóriumot emelhessenek maguknak.[343] 1680-ban a kollégium bővítésére is futotta erejükből, amelyet persze továbbra is tápláltak a hívek adományai. Az 1681. évi országgyűlés - Tihany, Vázsony, Komárom, Veszprém és Győr társaságában - Pápán is engedélyezte ágostai vagy helvét templom működését (1681: 26. tc.).

Ezek az erőfeszítések azonban már nem változtathattak a kialakult helyzeten: a város gyakorlatilag vagy félezer esztendős vallási egysége visszavonhatatlanul megszűnt. Más kérdés, hogy hosszabb távon nézve ez a változás egyáltalán nem ártott a városnak: ha mással nem is, azzal, hogy sokszínű iskolavárossá tette azt, kifejezetten használt fejlődésének.

Epilógus

Ahhoz képest, hogy Pápa lényegében a török magyarországi berendezkedésének pillanatától fogva ennek kiűzéséig védelmi funkciókat látott el a Kisalföld és a Bakony találkozásánál, szerencsésnek mondhatta magát. Mindössze két ízben - egyszer néhány esztendeig (1594-1597), másszor mindössze néhány hétig (1683) - volt török kézen. Mivel azonban mindkét alkalommal harc nélkül cserélt gazdát - miként így került Bethlen, majd vissza II. Ferdinánd kezére (1621) is -, rendszeres ostromot csupán a töröktől való 1597. évi visszafoglalásakor és az 1600. évi zsoldoslázadáskor kellett elszenvednie. A 17. században évtizedek múltak el anélkül, hogy őrsége jelentősebb hadi események részese lett volna, így városképét leginkább a korabeli városokat gyakorta meglátogató tűzvész „alakíthatta". Különösen az 1626. évi, amelynek gyakorlatilag az egész város áldozatául esett, templomostól.

Mindezzel együtt úgy tűnik, hogy a város nem tudta kibontakoztatni azokat a lehetőségeket, amelyek Mohács előtti fejlődésében rejlettek, s amelyek most - Kubinyi András összefoglalójának tükrében - messze távlatosabbnak mutatkoznak, mint azt eddig gondolni mertük volna. Pápa minden jel szerint azon magyar mezővárosok közé tartozott, amelyeknek megvoltak a helyzeti, gazdasági és társadalmi energiái ahhoz, hogy megtegyék a mezővárosokat az igazi városoktól elválasztó lépést. Termelésből és kereskedelemből élő lakossága 1541 után rohamosan - mintegy a Mohács előtt feltételezhetőnek 1/3-ára - csökkent, ilyenformán régió-szervező szerepe csökkent, s nem tudta igazán kihasználni a kedvező fekvéséből és Bécs viszonylagos közelségéből fakadó előnyöket; csupán kézműiparának fejlődése mondható többé-kevésbé töretlennek.

Nemrégiben kiderült, hogy nem helytálló az a felfogás, miszerint önmagában a török hódítás és a vele járó gyakori, sőt helyi szinten állandó háborúskodás legott véget vetett volna a magyar gazdaság és társadalom fejlődési lehetőségeinek, más értelmezés szerint: elmélyítette azok már Mohács előtt is permanens válságát. Az újabb kutatások szerint az ezzel egyidőben kibontakozott európai agrárkonjunktúra - amely felértékelte a Magyarországot magában foglaló térség gazdasági teljesítményét - sokáig ellensúlyozni tudta a háborús pusztításokat. A magyar társadalom ritkán volt olyan nyitott és vállalkozó szellemű, mint a 16. század első háromnegyedében. Csupán a fatális levéltárianyag-pusztulásnak és a kutatás hiányosságának tudható be, hogy Pápa múltjából még nem lépett elénk a feltörekvő magyar polgári rétegnek egyik-másik képviselője. (Ilyet sejtünk az 1539-ben malomtulajdonossá vált - s ezzel az egyik malomnak nevet adó - Marok Bálintban, aki egyszerre töltötte be a városbíró és várkapitány tisztét.[344] Jó lenne többet tudni a Nádasdyval levelező, öntudatos pápai rektorról, Gizdavics Péterről - s általában az 1530-as és 1540-es évekről is.)

Aztán a sorozatos csapások - amelyeknek sorában kiemelt hely illeti meg az ún. „tizenötéves háború" (1591-1606) pusztításait - megtörték a felfelé törő lendületet. A visszaesés a 17. századra olyannyira általánossá és szembetűnővé vált, hogy miatta Zrínyi Miklós egyenest „a magyar romlásának századává" minősítette azt.[345] A visszaesés, néhol a teljes pusztulás oka persze helyenként változó volt; csupán az eredmény azonos vagy legalábbis hasonló. Pápán aligha a várossal egészen 1626-ig szoros lelki egységben élő földesúr gátolta - gátolhatta - az egyre színesebbé váló pápai közösség továbbfejlődését, amiből egyébként neki is haszna származhatott. Mint jeleztük, a török jelenléte is inkább csak áttételesen, az egész ország esélyeinek rontásával befolyásolta. Az állandó őrség ide telepítése - miközben keresletet is támasztott - csupán annyiban lehetett kedvezőtlen, hogy szűkítette a - palánk kisebbre szabásával már amúgy is leszűkült - védett lakóterületet. Nyilván sok polgárt kényszerített

odébbállásra, hogy a katonaság beilleszkedése - kivált amíg a 16. században idegen katonaság is állomásozott itt - nem ment az egyik pillanatról a másikra; a 17. századra jellemző harmónia pedig nyilván hosszabb - kölcsönös sérelmekkel szegélyezett - folyamat eredményeként alakult ki. Egyik legfontosabb teendő tehát megvizsgálni: helytálló-e visszaesési teóriánk, s ha igen, mik voltak okai.

1686-ban az ún. „török kor" minden változás és jel nélkül múlt el Pápa fölül, hiszen nem kellett visszafoglalni, s környékét a visszafoglaló háború hullámverései sem érintették. A hadszíntéren történtekről legfeljebb az onnan hazatért katonáktól értesülhetett az itteni civil lakosság. Az ország középső részének felszabadulása - a nyilvánvaló kezdeti öröm után - szorongást hozott: mi lesz a helyőrség sorsa, miután immár Pápát nincs kitől védeni, s miután falai lebontásának terve 1699-ben, majd 1702-ben is felmerült?[346] Átmenthető-e valami az egykori kiváltságaiból, s ha - mint előrelátható volt - kiderül, hogy nem,[347] a katonaság felbomlása nem rontja-e az egész közösség nagynehezen kivívott-megvédett pozícióit a földesúrral szemben? Hogy a 16. századnak oly jó esélyekkel indult Pápa a 18. században nem szürkül-e bele maga is a magyar mezővárosi átlagba?

A pápai várat ábrázoló rajzokat Drabant András készítette az eredeti metszetek felhasználásával.

Jegyzetek

1. MOLNÁR I.: 1942.
2. KOSÁRY DOMOKOS: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. 1. Általános rész I-II. Bp., 1970. 531. és 664.
3. Az iratanyag nagyobbik részét ugyan mind Bécsben, mind Pozsonyban kiselejtezték, a jegyzőkönyvek viszont túlnyomórészt megmaradtak.
4. Ez utóbbiakat a levélírók sorrendjében ismerteti az OL Kutatótermében található egy-, ill. háromkötetes jegyzék. Természetesen szép számmal akadnak pápai vonatkozású levelek az Esterházy-család hercegi ágának levéltárában, az egyes személyek állagában is. A levélírók jegyzéke megtalálható az áttekintő leltárban. BAKÁCS ISTVÁN: Az Esterházy-család hercegi ágának levéltára. Budapest, 1956. (LOK levéltári leltárak 2.)
5. Legfontosabbak lelőhelyére a maguk helyén jegyzetben utalunk majd.
6. Itt jegyezzük meg, hogy a mai Pápa területébe olvadt 11 egykori település sorsára hely hiányában nem tudunk kitérni.
7. A törökök által elért területekről általában: 1504-1566. Memoria rerum (A Magyarországon legutóbbi László király fiának, legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete /Verancsics-évkönyv/). Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. [Budapest], 1981. (Bibliotheca Historica) 30. vö. JÁSZAY PÁL: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. Pest, 1846. 193-194. és 232.
8. PÁKAY ZS.: 1942. (Publicationes Veszprémi enses - Veszprém vármegyei füzetek 7.) 7. és 81.
9. Kőszeg ostromának emlékezete. Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bariska István. [Budapest], 1982. (Bibliotheca Historica) 31.
10. PÁKAY ZS.: 1942. 41-42.
11. Ennek mindmáig legrészletesebb leírása: ACSÁDY IGNÁC: Magyarország három részre oszlásának története. 1526-1608. Budapest, 1897. (A magyar nemzet története. V. Szerkesztette Szilágyi Sándor.)

12. BESSENYEI JÓZSEF: A Héttorony foglya (Török Bálint Bp., é.n. passim

13. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából I-V. Szerk.: Bunyitay Vince, Rapaics Raimond, Karácsonyi János, Kollányi Ferenc és Lukcsics József I-V. Budapest, 1902-1912. III. 193-194. N° 207.

14. GECSÉNYI LAJOS: Győr városa 1526 után. Arrabona (A Xántus János Múzeum és a Győr-Sopron megyei múzeumok évkönyve) 18 (1976) 201.; vö. VERESS D. CS.: 1983. 35-36.

15. PÁKAY ZS. 1942. 42. l.; vö. NÉMETH BÉLA: Szigetvár története. Pécs, 1903. 69-84. passim. SZAKÁLY FERENC: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526-1566). Tanulmányok Tolna megye történetéből 2. 1969. 18-19. BESSENYEI JÓZSEF: Enyingi Török Bálint okmánytára életrajzi bevezetővel (Kéziratos kandidátusi disszertáció).

16. BARABÁS SAMU: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok I-II. Budapest, 1897-1899. (MHH Diplomataria XXIX-XXX.) II. 139-141. és 148.

17. Magyarország hadtörténete két kötetben. Főszerk.: Liptai Ervin. Budapest, 1894. I. 174-178.

18. Különösen tanulságos e szempontból CSORBA CSABA: Erődített és várrá alakított kolostorok a Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. Somogy megye múltjából Levéltári évkönyv 5. 1974. 13-48.

19. EMBER GYŐZŐ: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. (MOL kiadványai II. Hatóság- és hivataltörténet 1.) 253-255.

20. A „kerületi főkapitányság" - amelyre lektorom, Gecsényi Lajos hívta fel a figyelmet saját bécsi kutatásai alapján - hatásköre és a győri „generalis capitaneus"-hoz való viszonya további kutatásokat igényel (vö. Österreichisches Staatsarchiv Hoffinanz - und Hofkammerarchiv /Wien / Hoffinanz Ungarn Rote Nummer (= a továbbiakban: ÖStA HFKA HU RN) 22. 1571. máj. ff. 180-182). Annál is inkább, mert egy 1565. évi mustramesteri jelentésből kiderül, hogy a pápai tiszteket nem a Hadi Tanács nevezte ki a helyi főkapitány meghallgatásával - miként ez másutt történt -, hanem maga Török Ferenc. ÖStA Kriegsarchiv /Wien/. Alte Feldakten 1565/4/1.

21. Vö. pl. Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig I-IV. Főszerkesztő Benda Kálmán Budapest, 1982. II. 377. (téves dátummal, hiszen maga Martonfalvay mondja, hogy a támadás Fehérvár eleste után történt); SZÁNTÓ IMRE: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon (Az 1551-52. évi várháborúk). Budapest, 1985. 26.

22. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a 16-17. századból. Közli Szabó Károly és Szopori Nagy Imre. Budapest 1881. (MHH Scriptores XXXI.) 131-184. l. és Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke és emlékirata (1555-1585) (A kézirat hasonmása és betűhív átirata, bevezetéssel és jegyzetekkel). Bp., 1986. (A magyar nyelvtörténet forrásai 1.); A továbbiakban a legfrissebb kiadást idézzük, modern helyesírással: 20.

23. „Továbbra ma igen idején uramnak egy embere jeve Fejérvár felő[l], kitől azt izente Fejérvárról egy bízott embere uramnak, hogy a bég minden népével igen készül ez jövendő éjjel avagy más éjjel elindol. Pápára akar menni." Tihany, 1555. okt. 22. Bachin Pál-Rácz Péter. SZALAY ÁGOSTON: Négyszáz magyar levél a 16. századból (1504-1560). Pest, 1861. (Magyar levelestár I.) 170. N° 186.

24. MARTONFALVAY I.: 1555. 44-46.

25. Lövöld, 1552. aug. 8. Nagy Balázs-Bánffy István. Szalay Á. i.m. 98. l. N° 94.; Hasonlóan nyilatkozott Ali budai pasa is: SZÁNTÓ IMRE: Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. VMMK 9. 1970. 51.

26. A budai pasa ez év őszén a Szigetvár körüli somogyi részek bekebelezésével volt elfoglalva. Vö. SOLYMOSI LÁSZLÓ: A hódoltság néhány somogyi település történetében (Részlet Nagybajom nagyközség készülő monográfiájából). Somogy megye múltjából Levéltári évkönyv 8. 1977. 27-30. vö. az itt idézett irodalommal (58-59.)

27. Vö. ERDÉLYI GYULA: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1953. 29-47. és HUNGLER JÓZSEF: A török kori Veszprém. Veszprém, 1986.

28. SZAKÁLY FERENC: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 31.

29. Die Steuerkonskription des Snadschaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563 bis 1565 - A székesfehérvári szandzsák 1563-1565. évi adóösszeírása. Hunyadi István közreműködésével közzéteszi Matuz József. Bamberg, 1986. (Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus deutschen Bibliotheken) 220-223. és 261-269. és VASS ELŐD: Források a székesfehérvári szandzsákság történetéhez, 1543-1688. Fejér megyei történeti évkönyv 19. 1989. 167-169.

30. PÁKAY ZS. 1942. passim, ILA-KOVACSICS: 1964. 47. FERENC SZAKÁLY Westungarn zur Zeit de Türkenkriege. In: RUDOLF KROPF-WOLFGANG MEYER: Kleinlandschaft und Türkenkriege (Das südliche Burgenland zur Zeit der Bedrohung durch die Türken im 16. und 17. Jahrhundert). Eisenstadt, 1983. („Schlaininger Gespräche" - Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 68.) vö. a 30-31. 27-29. jegyzetében idézett irodalommal.

31. IVANCSICS MÁRIA: A Krími Kánság a tizenötéves háborúban. Kéziratos kandidátusi disszertáció. Budapest, 1991. 67-68. vö. a 175. jegyzettel. (Magyarország történeti kronológiája (II. 414.) szerint ez 1594 októberének második felében történt és Mehmed beglerbég nevéhez fűződik.)

32. Lásd e kötet 72. lapján.

33. ERDÉLYI LÁSZLÓ: A tihanyi apátság története. Első korszak: Az apátság önállósága (1055-1701). Bp., 1908. (A pannonhalmi Szent Benedek-rend története X.) 733. N° 201.

34. IVANCSICS M.: 1991. 68.

35. OL Batthyány cs. lt. Misszilisek N° 20 714-20 724. (sajnos mind datálatlan)

36. 1596 január elején Zrínyi György kanizsai portyázói két cigányhegedűst fogtak el Pécs mellett, akik eddig Pápán voltak úgymond „Igrycz" pasánál, s onnan igyekeztek Pécsre. TAKÁTS SÁNDOR: A török-magyar énekesek és muzsikusok. Rajzok a török világból I. III Bp. 1915-1517. I. 430.

37. Dávid Géza szíves közlése, aki a 16. századi magyarországi török archontológián dolgozik. 1597-ben 600 gyalogos és 300 lovas alkotta Pápa török őrségét. VERESS D. CS.: 1983. 145.

38. Eszerint az ostrom 1597. aug. 15-én kezdődött. Az előőrsök azonban már néhány nappal előbb kerülgetni kezdték Pápát. Dersffy Ferenc aug. 13-án egy sikeres lesvetésről számol be, amelyben Nádasdy Ferenc és Kollonich Siegfried is részt vett, s amelyben 87 pápai törököt ejtettek foglyul. TAKÁTS S.: 1915. I. 408.

39. Gr. Illésházy István nádor följegyzései (1592-1603) Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (MHH Scriptores VII.) 45-46. 1., vö. NICOLAUS ISTUANFFY: Regni Hungarici historica- Coloniae Agrippinae, 1724. 435. sköv. 1.; Összefoglalóan: KAPOSSY L.: 1905. 52-55. 1., SARUDY JÁNOS: Pápa várának visszafoglalása 1597-ben. Pápa, 1927. (Klny. a „Pápai Hírlap"-ból); VERESS D. CS.: 1983. 144-146. „Olaszokon" a Francesco Aldobrandini bíboros vezényletével Magyarországon harcoló pápai zsoldosokat kell érteni: LUKCSICS JÓZSEF: Pápa a pápai levéltárban. „Pápai Lapok" 1901. 6-12. szám és FLORIO BANFI: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. Hadtörténelmi Közlemények HO (1939) 214-215. és 221-224.

40. A központi kormányzat ugyanis azt tervezte, hogy nem adja vissza a várat a törököknek, hanem megtartja saját kezelésében. Hofkammerarchiv (Wien). HKA HU RN) Fasc. 67. 1600. ápr. ff. 633-635.

41. Ezt az állítást igazolják a szomszédos vármegyék panaszai is: pl. TÓTH PÉTER: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1595-1600. H. és én. (Vas megyei levéltári füzetek 2.) N° 641. (1600. jan. 17-18.), 652. (1600. febr. 21.), BILKEI IRÉN-TURBULY ÉVA: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1555-1711. I. 1555-1609. Zalaegerszeg, 1989. (Zala Gyűjtemény 29.) N° 665., 763. és 774.

42. „Kótyavetye" = a foglyok és a zsákmány elárverezése. Vö. TAKÁTS S.: 1915. II. 136-178. (utalással számos Pápán rendezett árverésre)

43. Vö. a véletlenül idevetődött Wathay Ferenc leírását e fogságról és szökéséről: Wathay Ferenc Énekes könyve. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Nagy Lajos A szöveget Belia György gondozta. Budapest, 1976. 147-149.

44. ILLÉSHÁZY I. i.m. 84-85. N. ISTVÁNFFY: i.m. 461. s köv., vö.. VERESS D. CS.: 1983. 147-150. (ő aug. 10. és 11. közti éjszakára teszi a lázadók szökését). NAGY LÁSZLÓ: Az erős fekete bég (Nádasdy Ferenc). Budapest, 1987. 212-214.

45. CAROLINE FINKEL: The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606. Wien, 1988. (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 14.) 107-108. és FEKETE LAJOS: Budapest a török korban. Budapest, 1944. (Budapest története. Szerk. Szendy Károly. III.) 35.

46. ILA-KOVACSICS: 1964. 322. 2. jegyzet

47. DÉZSI LAJOS: Szenczi Molnár Albert levelezése. Budapest, 1898. 348.

48. FABÓ ANDRÁS: A magyar- és erdélyországi mind a két vallású evangélikusok okmánytára I. 51-52. N° 46.

49. PÁKAY ZS.: 44., GERŐ L.: 1959 39.

50. NAGY LÁSZLÓ: A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. 275. és 293., VERESS D. CS.: 1983. 164-165.

51. NAGY LÁSZLÓ: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Budapest, 1969. 229.

52. TÓTH E.: 1941. 57.

53. MOLNÁR ISTVÁN: A fehér barátok Pápán. Pápa, 1942. 9., vö. Documenta artis Paulinorum 2. A magyar rendtartomány kolostorai N-Sz. Gyűjtötte: Gyéressy Béla. Bp., 1976. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai XIII.) 161.

54. VERESS D. CS.: 1983. 195-198., VARGA J. JÁNOS: A fogyó félhold árnyékában (A török kiűzése Magyarországról). Budapest, 1986. (Magyar História) 45-46.; Megjegyzendő, hogy Mavrocordato szultáni tolmács szerint Kara Musztafa csupán július 4-én küldte Győr alól a damaszkuszi pasát Pápa elfoglalására. RÁZSÓ GYULA: Az oszmán hadsereg Bécs alatt. In: Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. Szerkesztette Benda Kálmán -R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1988. 219.

55. A birtoklástörténetet az alábbi szakirodalom alapján vázoltuk: REIZNER J.: 1893. 608-612., KAPOSSY L.: 1905. 63-71., SEBESTYÉN BÉLA: Enyingi Török Bálint mint Pápa földesura. Pápa, 1911., BESSENYEI J.: A Héttorony foglya 58-61., Úriszék (16-17. századi perszövegek). Szerkesztette Varga Endre. Budapest, 1958. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forrás-kiadványok 5.) 504.

56. A tárgyalt másfél század folyamán természetesen más helységek is tartoztak hozzá, így a Győr megyei Gyömöre, Ménfő, Mórichida, Sövényháza és Újfalu (részben vagy egészben). PÁKAY ZS.: 43-44.; Jóllehet ezeket ekkor is Pápa tartozékainak mondják, 1536-ban külön iktatták be birtokukba Török Bálintot. Török Bálint okmánytára i.m. N^{o} CXXXV.

57. A Nádasdy család levéltárában (MOL, Magyar Kamara Archívumában) 90, a Batthyány család levéltárában 26 levele található (Missszilisek N° 49.547-49.573.), többségük Pápán kelt.

58. Csak a Batthyány-levéltárban kereken 100 levelét őrzik (Misszilisek N° 49.593-49.692.).

59. Az ő földesurasága alatt a Bethlen által kinevezett Tóthi Lengyel Boldizsár töltötte be az itteni főkapitányi tisztet (levelei: Uo. N° 28.742-28.805.)

60. Nyilvánvalóan számos pápai adalék akadhat a családtagok személyi iratai közt (vö. BAKÁCS ISTVÁN: Az Esterházy-család hercegi ágának levéltára. Budapest, 1956. /LOK levéltári leltárak 2./).

61. TÓTH E.: 1941. 59-60.

62. Legalábbis így fejthető meg a Reizner János által közölt három, ide vonatkozó regeszta (REISNER J.: 1973. 611.) közti ellentmondás.

63. MITHAY S.: 1982. 203., 207.

64. ÚRISZÉK i.m. 504.

65. Vö. ISTVÁN HILLER: Palatin Nikolaus Esterházy (Die ungarische Rolle in der Habsburger-diplomatie 1625 bis 1645). Wien-Köln-Weimar, 1992. (Esterházy-Studien 1.) 80.

66. Erről lsd. e kötet 209. lapját; Nyilván nem lenne haszontalan pápai szempontból (is) tüzetesen átvizsgálni Csákynak a Batthyány-misszilisek közt fennmaradt 202 levelét (N° 8317-8517.)

67. JENEI FERENC: Pázmány Miklós veszprémi főkapitány. VMMK 1 1963. 161-168. passim.

68. Pl. az 1543. évi pozsonyi tanácskozáson. Magyar országgyűlési emlékek I-XII. Szerk. Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád. Budapest, 1874-1917. (MHH Acta Comitialia A/I-XII.) II. 526. A vár védelmének kérdései a későbbi diétákon is gyakran felmerültek: pl. III. 484. (1556. jan.), IV. 155. l. (1559. jan-febr.), 417. (1563. szept.-nov.), VI. 201. (1578. febr.-ápr.); vö. SINKOVICS ISTVÁN: A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények 13. 1966. 775-776.

69. MARTONFALVAI I.: 1555. 19.

70. Az 1587/88. évi pozsonyi országgyűlés foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a főkapitányi székhelyet áthelyezi Pápára. Magyar országgyűlési emlékek i. m. VII. 196.

71. Mindehhez vö. SZÁNTÓ IMRE: A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén (1541-1566). VMMK 11. 1972. 313-329. és uő.: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon (1541-1593). Budapest, 1980. passim.

72. TIMÁR GYÖRGY: Királyi Sziget (Szigetvár várgazdaságának iratai). Pécs, 1989. (Baranya török kori forrásai I.)

73. RÚZSÁS LAJOS: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a 16-17. században. In: A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Intézete „Értekezések 1967-1968". Budapest 1968. (Különlenyomatként is: Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 87.) 228-229.

74. Pl. az 1570-es évektől Majthényi László volt a főkapitány, majd 1588-tól Huszár Péter kapitányként, de főkapitányi fizetéssel irányította a várat. TAKÁTS SÁNDOR: Berenhidai Huszár Péter In. Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. bővített kiadás. H. és én. 298-317., vö. 491. jegyzettel; Maróthy Mihály főkapitányságáról - aki 2000 Ft-ot kölcsönzött, és ezért Somogy megyei birtokokat kapott zálogba Töröktől (REIZNER J.: 1893 611.) - már szóltunk.

75. MITHAY S.: 1982. 207.

76. TAKÁTS SÁNDOR: Tengöldi Bornemissza János In. A török hódoltság korából. Hely és év nélkül (Rajzok a török világból V.) 366-367.

77. ÚRISZÉK i.m. N° 329. (1658) és 342 (1672)

78. Uo. N° 272. (1620), és 342 (1672); A század közepén a földesúr „kényeskedéssel" vádolta a robot enyhítését kérelmező pápaiakat. ILA-KOVACSICS: 1964. 50.

79. ÚRISZÉK: N° 280. (1622)

80. Uo. N° 272. (1620)

81. Uo. N° 290. (1623), vö. SZAKÁLY F. i.m.

82. Uo. N° 275. (1621) és 289. (1622)

83. Ezért tiltakozott az ellen, hogy más (1628-ban egy győri) sörfőzőt létesítsen Pápán: REIZNER J. i.m. 1893. 611. és KISS I.: 1908. 187-188. N° 23.

84. ÚRISZÉK i.m. N° 279. (1621), 284. (1622) és 324. (1657)

85. Uo. N° 324.

86. Uo. N° 291-292. és 294. (1624)

87. Uo. N° 274. (1621)

88. Uo. N° 298. (1624); vö. MRT 4. 199.

89. ÚRISZÉK i.m. N° 286. (1622)

90. ECKHART FERENC: A földesúri büntetőbíráskodás a 16-17. században. Budapest, 1954. 167.

91. ÚRISZÉK i.m. N° 322. (1657), 328. (1658) és 343. (1673)

92. R. KISS ISTVÁN: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549. évi leveles könyve. Budapest, 1908. N° 297. és 305.; Acsády Ignác szerint (Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában, 1526-1564. Budapest, 1888. 100. l.) az 1549. évi országgyűlés elengedte Pápa és tartozékai dikáját, mindezek adója azonban szerepel az 1549. évi megyei dikajegyzékben: MAKSAY FERENC: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén II. Budapest, 1990. (MOL kiadványai II. Forráskiadványok 16.) 924.

93. PÁKAY ZS.: 1942. 41-44.

94. MARTONFALVAI I.: 1555. 499.

95. ILA-KOVACSICS: 1964. 316.

96. Vö. Kosáry D. i.m. 172.

97. Vö. KOMORÓCZY GYÖRGY: Nádasdi Tamás és a 16. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Budapest, 1932. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 3.) 25-59.

98. ÚRISZÉK i.m. N° 330. (1660)

99. Őt gyakorta emlegetik.

100. ÚRISZÉK i.m. N° 337. (1666)

101. Uo. N° 273. (1620)

102. Uo. N° 330. (1660)

103. Uo. N° 329. (1658)

104. Uo. N° 272. (1620)

105. Uo.N° 296. (1624)

106. Uo. N° 305. (1627)

107. Uo. N° 272. (1620)

108. VARGA JÁNOS: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556-1767. Budapest 1969. 136. (kisebb pontatlanságokkal), vö. GECSÉNYI LAJOS: Győr vármegye jegyzőkönyveinek nemesi közgyűlési és törvénykezési regesztái I. (1580-1616). Győr, 1990. N° 674.; Meglehet, hogy Török azért ragaszkodott annyira kiadatásához, mert tekintélyes és módos család sarja volt. 1589-ben apja töltötte be a pápai főbíró tisztét. HÁZI JENŐ: 16. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron, 1928. 174-175. N° 148.

109. ÚRISZÉK i.m. N° 280. (1622)

110. Uo. N° 279. (1621)

111. Uo. N° 276. (1621)

112. Uo. N° 283.

113. Uo. N° 271. (1620)

114. Uo. N° 321.

115. Uo. vö. a jegyzetben rendszeresen közölt bírósági névsorokkal.

116. Uo. 506.(!)

117. Vö. KÁLLAY ISTVÁN: Úriszéki bíráskodás a 18-19. században. Budapest, 1985.

118. ÚRISZÉK i.m. N° 328. (1658)

119. Uo. 505. l. (!)

120. Uo. N° 275. (1621)

121. Uo. N° 282. (1622)

122. Uo. N° 286.

123. Uo. N° 275.

124. Uo. N° 277-278.

125. Uo. N° 333. (1661)

126. Itt említjük meg, hogy 1539-ben Marok Bálint bíró töltötte be az itteni várkapitányi tisztet is, amiért Török Bálint egy malomhellyel jutalmazta: REIZNER J.: 1893. 610.

127. ÚRISZÉK i.m. 505. (!)

128. TAKÁTS SÁNDOR: A régi magyar hadbíróság In. A magyar múlt tarlójáról. H. és én. 137-163. és VARGA J. JÁNOS: Szervitorok katonai szolgálata a 16. századi dunántúli nagybirtokon. Budapest, 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 94.) 146-174.

129. Egy 1648., ill. 1674. évi adat működéséről: i.m. 149-150. és LISZKAY J. i.m. N° 63.; A Pápán szolgáló német katonaság szolgálati szabályzata az 1580-ban kibocsátott bécsi regulamentumon alapult. Felettük a győri soltész ítélkezett. PÁLFFY GÉZA: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a 16-17. században. Budapest, 1994. (Kéziratos szakdolgozat, ELTE BTK) 57. 31 jegyzet, vö. még 274., 278-279.

130. TAKÁTS S.: A régi magyar hadbíróság i.m. 141.

131. Vö. e kötet 211-212. 20 lapjával.

132. LISZKAY J. i.m. N° 7. (1615), 17. (1638) 22. (1640) és 105. (1685); A malmokat a molnár céh atyamestere előtt is el lehetett idegeníteni: KISS I.: 1908 N° 17. (1572)

133. LISZKAY J. i.m. N° 4. (1564), 8. (1625), 24. (1640), 56. (1672), 57. (1673), 101. (1682) és REIZNER J.: 1893. 610. (1539. és 1554.)

134. I.m. 610. l.

135. Vö. KATONA IMRE: Történeti adatok Pápa topográfiájához. VMMK 9 (1970) 70. és e kötet 212. lapjaival.

136. MARTONFALVAI I.: 1555. 17.

137. REIZNER J. i.m. 610.

138. ILA-KOVACSICS J.: 1964. 47.

139. MARTONFALVAY I.: 1555. 24-25. és 27..; Ez Ozora várának sikertelen török ostroma előtt történt (i.m. 30-31.); Ennek időpontjához (1544 vége): KÁLDY-NAGY GYULA: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Budapest, 1977. (Pest megye múltjából 3.) 8.

140. T[AGÁNYI] K[ÁROLY]: Pápa város fölmérése 1555-ben s a régi magyar királyi mérték. Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 193.

141. Az átszámítás alapja: BODGÁN ISTVÁN: Magyarországi hossz- és fölmértékek a 16. század végéig. Budapest, 1978. (MOL kiadványai IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 3.) 97.

142. vö. SZABÓ PÁL ZOLTÁN: A kétezer éves Pécs. Pécs, [1941] (A Janus Pannonius Társaság Könyvtára 18.) 9.

143. BARABÁS S. i.m. II. 288.

144. MARTONFALVAI I.: 1555. 50.

145. 1556: 9. és 1559: 31. tc., Sopron, Vas és Veszprém m. megmaradt részei; 1569: 19. tc.: Sopron m.; 1602: 14. tc.: Vas m. Kemenesalja nevű része; 1604-től fogva a század végéig: Sopron m. és Vas m. bizonyos részei - rendszerint két járás -, bizonyos kivételekkel (1604: 9., 1608 /koronázás utáni/: 15., 1618: 49., 1630: 3., 1635: 92., 1647: 153., 1649: 86., 1655: 116. és 1659: 130. tc.) Míg az felépül, Gesztes tartozékait is Pápához rendelik (1681: 7. tc.)

146. Győr vármegye- regesztái i.m. N° 749., 840., 908., 959., 1013. és 1014. (1610-től) és Zala vármegye- regesztái i.m. I. N° 558., 576., 589., 653., 665., 670., 698. (1598-1600.)

147. REIZNER J.: 1893. 610.

148. GERŐ L.: 1959. 33-54., vö. uő.: Magyarországi várépítészet (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiből). Budapest, 1955. passim

149. KOVÁCS BÉLA: Magyar várak 17. századi ábrázolásai (Rajzok a Rein bei Graz i ciszterci kolostor nr. 200 kódexéből) VMMK 1.1 1972. 335., CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: A dunántúli végvárábrázolások tipológiai kérdései. VMMK 13. 1978. 139-148., GALAVICS GÉZA: A török elleni harc és egykori világi képzőművészetünk. Művészettörténeti Értesítő 25. 1976. 2-5. N° 18., MITHAY S.: 1984 319-333. (kirajzolt részletekkel), ZÁKONYI FERENC: Pápa várának alaprajza és építési költségei 1653-ból. Műemlékvédelem 11. 1967. 76-79., KOPPÁNY TIBOR: Francisco da Pozzo „Architectus Regius" és köre. Műemlékvédelem 11. 1967. 76-79., KOPPÁNYI TIBOR: Francisco da Pozzo „Architectus Regius" és köre. Műemlékvédelem 28. 1984. 1-6.

150. Miután a tervrajzok ezt is palánkkal - sarkain négy bástyával - körítettnek mutatják, talán rá vonatkoznak az említett Nádasdy-felmérés bástyákat és 3 kaput említő részei. T[AGÁNYI] K. i.m. 193. l.

151. GEÖCZE ISTVÁN: Haditanácskozások az 1577. évben. Hadtörténelmi Közlemények 7. 1894. 677.

152. Vö. Haris Andrea tanulmányával e kötet 70-72. lapján.

153. ACSÁDY IGNÁC: Végváraink és költségeik. Hadtörténelmi Közlemények 1. 1888. 74., SZEGŐ PÁL: Végváraink szervezete a török betelepedéstől a tizenötéves háború kezdetéig (1541-1593). Budapest, 1911. 240.; Még békeidőben is gyakorta állomásoztak itt vármegyei hadak. Pl. Sopron vármegyéé 1575-ben (!) és 1593-ban: HÁZI J. i.m. 87. N° 54. és 199. N° 177.

154. TAKÁTS SÁNDOR: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. 264. (A 30-as huszárszám nyilván elírás 300 helyett, hiszen Pápára aligha helyeztek kevesebbet, mint a lényegesen jelentéktelenebb Devecserbe /150/)

155. „ein ungarische statt mit einem Zaun umbfangen, darinnen werden gehalten teutsch und Hungerisch Kriegsvolck"

156. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHuStA) Reichsarchiv. Mainzer Erzkanzlei. Nicht permanenter 72. kötet f. 195. és Uo. Reichstagsakten Fasc. 53. f. 361. vö. TAKÁTS S.: Magyar gyalogság i.m. 263-312. passim.

157. SZABÓ ISTVÁN: A magyarság életrajza. H. és én. 94.

158. KATONA I.: 1972. 347-354.

159. A pápai spanyol gyalogság áthelyezéséről 1550-ben: KISS I.: 1908. N° 271-272.

160. Vö. pl. TÓTH E.: 1941. 13. (Persze nem feltétlenül a katonák közül, hiszen - mint látni fogjuk - Pápa vonzó volt a vándoriparosok számára is.)

161. 1659-ben a 336 itteni katona közül 297 viselt egyértelműen magyar nevet, de nyilván magyar volt a 22 „Horvát" többsége is. SZABÓ I. i.m. 94.

162. TAKÁTS SÁNDOR: A kalauzok és kémek a török világban. 1915. II. 133.

163. TAKÁTS S.: Thengödi Bornemissza János i.m. 362-366.

164. Vö. TAKÁTS S-: A török és magyar raboskodás. I. 160-303., DOBOS GÁBOR: Török-magyar rabok a nyugat-dunántúli végeken. Studium (Acta invenum universitatis Debreceni ensis de Ludovico Kossuth nominatae II.) Debrecen, 1971., VARGA J. J. i.m. 112-131. és uő.: Rabtartás és rabkereskedelem a 16-17. századi Batthyány-nagybirtokon. In: Unger Mátyás Emlékkönyv (Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történésztanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából). Szerk.: E. Kovács Péter-Kalmár János V. Molnár László. Budapest, 1991. 121-134.

165. SZAKÁLY F: Magyar adóztatás i.m. passim

166. Vö. SZAKÁLY FERENC.: Végvár és hódoltság. In: Magyarországi végvárak a 16-17. században (Tanulmányok). Szerk.: Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1983. (Studia Agriensia 3.) 87-100.

167. TAKÁTS SÁNDOR-ECKHART FERENC-SZEKFŰ GYULA: A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553-1589. Budapest, 1915. passim, GUSTAV BAYERLE: Ottoman Diplomacy in Hungary (Letters from the Pashas of Buda, 1590-1593). Bloomington, 1972. (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 101.) 76. és 133., uő.: The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda (1604-1616). Budapest, 1991. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXXVI.) 37., 43., 77., 145.

és 148., LUDWIG FEKETE: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nicolaus Esterházy 1606-1645. Budapest, 1932. (Esterházy Miklós nádor iratai); (nincs említés).

168. Eörsi Péter lovaskapitány kelet-tolnai birtokai: SZAKÁLY FERENC: Források Tolna megye 17. századi történetéhez. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve 4-5. (1973-1974) 273.; Martonfalvai Imre birtokai ugyanitt: Mözs község története. Boda Ferenc közreműködésével írta Varga Ádám. Szekszárd, 1973. 58-64. passim; A Pápán katonáskodó Botka-család hódoltsági dominiumáról: VÁRNAGY ANTAL: Hőgyész (Községtörténeti monográfia) I. rész. A kezdetektől 1722-ig. Hőgyész, 1990. 150-155.; Ezzel szemben az Esterházyak koppány-ozora-simontornya-dombóvári uradalmát, jóllehet ez lett volna a kézenfekvőbb, nem Pápáról, hanem Csobáncból, Veszprémből stb. adóztatták és igazgatták: HEGEDÜS LÁSZLÓ: Tolna megye nyugati felének települései (1580-1704). Tanulmányok Tolna megye történetéből 9. (1979) 30-49. passim

169. SZAKÁLY FERENC: Magyar jogszolgáltatás és közigazgatás a török hódoltságban. (Kézirat)

170. Uő.: Nemesi vármegye és török hódoltság (A „menekült vármegyék" szervezete) Történelmi Szemle 34. 1991. 137-184.

171. Bibliográfiája: TAKÁTS SÁNDOR: Művelődéstörténeti tanulmányok a 16-17. századból. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Budapest, 1961. (Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet) 377-408.

172. ÖStA. HHuStA Staatskanzlei (a továbbiakban: StK). Turcisca. Kart. 39. Konv. 3. f. 28.

173. A budai basák- levelei i.m. 167.

174. ÖStA HHuStA StK Turcica Kart. 39. Konv. 4. f. 110.

175. VERESS D. CS.: 1983. 79-89.; Az ostromlók összlétszáma 2000 fő körül mozgott, a pápaiak 462-en voltak. ÖStA KrA Alte Feldakten 1562/4/5.

176. TAKÁCS S.: Berenhidai Huszár Péter i.m. 310-315. és 319.

177. FENYVESI LÁSZLÓ: Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai. In: Magyar és török végvárak (1663-1684). Szerk.: Bodó Sándor és Szabó Jolán Eger, 1985. (Studia Agriensia 5.) 199-218.

178. GECSÉNYI LAJOS: A 16-17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez (Az erődváros megjelenése). In: Unger Mátyás emlékkönyv i.m. 145-158.

179. A török kor elején a lakosság általában is lényegesen jobban kivette részét a harcokból, mint később, a végvári szokásrendszer kialakulása után: TAKÁTS SÁNDOR: Városaink a török háborúkban In A magyar múlt tarlójáról. H. és én. 117-125.

180. MARTONFALVAI I.: 1555. 25.

181. PÁKAY ZS.: 1942. 43.

182. ÖStA HHuStA Hungarica Fasc. 68. 1552. nov. ff. 108-111.

183. Ami persze nem jelenti azt, hogy a polgárságnak nem kellett részt venni az őrszolgálatban, sőt a harcokban is. Vö. GECSÉNYI LAJOS: Városi önkormányzat Győrött a 17. században Arrabona-22-23 (1987) 101.

184. Véljük ezt annak ellenére, hogy Octavian Leükhard hadmérnök pápai vedutáján (1653) számos ház kilátszik a palánk mögül: ZÁKONYI F. i.m. 77.

185. PÁKAY ZS.: 1942. 41-42. és KATONA I.: 1972. 344-345.; vö. MRT 4. i.m. 196-198.

186. Ez az utca a benne álló szegényházról (ispotályról) kapta a nevét. Vö. PÁSZTOR LAJOS: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest. 1940. (Klny. a Századok 1941 /!/ évi számaiból) 50-65., a pápairól: 57.; 1660-ban a katolikusok működtették és 12 állandó lakója volt. KATONA I.: 1972. 349.

187. ILA-KOVACSIS: 317.

188. Gondoljuk ezt részben amiatt, mert van korabeli ábrázolásunk fegyveresen kapálni induló hajdúról (Magyarország története képekben. Szerk.: Kosáry Domokos Budapest, 1971. 226.), s mert céhlevelük szerint a pápai mészárosok is oldalukon karddal dolgoztak: REIZNER J.: 1895. 294.

189. Útközben fegyverrel gazdájára támadó szolgáról: Úriszék i.m. N° 330. (1660)

190. Ez is megvolt már Martonfalvai I. építkezései előtt, hiszen önmaga írja (MARTONFALVAI I.: 25.), hogy „azután az vár környül való hitván palánkot is jó bástyákkal második esztendő fordulatjába Isten segétségébel ujolag megépítém"; Az árkot a törökök ásatták: GERŐ L.: 1959.

191. MITHAY S.: Adatok i.m., különösen: 206.

192. ÚRISZÉK i.m. N° 271. (1620)

193. PÁKAY ZS.: 1942. 41-43.

194. BAKÁCS ISTVÁN: A dikális összeírások. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1957. és uő.: A török hódoltság korának népessége In.: Magyarország történeti demográfiája (Magyarország népessége a honfoglalástól 1849-ig.) Szerk.: Kovacsics József. Budapest, 1963.

195. A háztartáslétszám-vizsgálatok ugyanis leginkább ezt az átlagos szorzószámot valószínűsítik. Utóbb id. mű 124.

196. Martonfalvai 1543-ban például a Pécsről harc nélkül elszaladt gyalogosokat fogadta fel (MARTONFALVAI I.: 1555. 18.)

197. Ez tűnik ki a Katona Imre által közreadott 1660. évi összeírásból is, amelyben a katolikus háztartásfők neve mellett feltüntették az egy házban lakók számát is (KATONA: 1972. 347-353.). Az átlag a katonák házaiban 4,8, a polgárokéban és nemesekében 4,4.

198. TRÓCSÁNYI ZS.: Bp., 1981. 10.; A vonatkozó részt író Rúzsás Lajos nem reflektált Katona I. id. közleményére, s így nem tudjuk, hogy a két összeírás közti különbségeket mi okozza. (Talán az, hogy a Rúzsás által idézett a külvárosiakat is magában foglalja.)

199. RÚZSÁS L. i.m. 236-240.; némileg eltérő képlet: GECSÉNYI LAJOS: Katonák és polgárok a győri végvárban a 16-17. században. Hadtörténelmi Közlemények 97. (1984) 664-686.

200. 1696-ban 188 pápai katona közül 141-nek volt saját háza: PÁKAY ZS.: 1942. 46-47.

201. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a magyar történetírás hajlamos rá, hogy a pozsonyi és a szepesi kamarát - amelyek valóban idegenek voltak a magyar rendi „hivatalszervezettől" - afféle a magyar érdekeket gáncsoló, Bécset kiszolgáló testületként szemlélje és szemléltesse. Valójában a magyar kamarák a korabeli viszonyokhoz képest rendszeresen és szakszerűen működő hatóságok voltak, jól képzett tisztviselőkkel (vö. EMBER GY.: Az újkori magyar közigazgatás i.m.), s esetükben nem derült fény olyan visszaélésekre és sikkasztásokra, mint a Hofkammernél. (FRANZ MENSI: Finanzen Österreichs von 1701 bis 1740. Wien, 1890. passim).

202. TAKÁTS S.: Thengődi Bornemissza János i.m. 369-372., az idézet: 372.

203. Uő.: Szegény magyarok In. Szegény magyarok. H. és én. 20.

204. Megjegyzendő persze, hogy a tapolcai, veszprémi stb. hajdúkat még az 1686. évi hadjárás sem tudta visszatartani attól, hogy a baranyai Duna mentén kószáljanak, és az ottani népet fosztogassák. SZAKÁLY FERENC: A hódoltság utolsó évei (Gyimóti István vörösmarti lelkész 1686-ban átélt viszontagságai). Horvátországi Magyarok Szövetsége évkönyve 8-9 (1986/1987) 149-154., vö. BENCZÉDI LÁSZLÓ: Dunántúli végváriak a 17. századi török háborúban. In. Magyar és török végvárak i.m. 98.

205. Vö. SZAKÁLY FERENC: Parasztvármegyék a 17. és a 18. században. Budapest, 1969. (Értekezések- 49.) passim

206. ILA-KOVACSICS: 1964. 322. 11. jegyzet

207. Az 1660. évi összeírásban (KATONA I.: 1972.) feltűnően sok iparosnevet viselő katonát - 10 Vargát, 17 Szabót, 7 Csizmadiát, 4 Kovácsot stb. - találunk.

208. Pannonhalmi rendtörténet i.m. X. 811.

209. TAKÁTS S.: Szegény magyarok i.m. 19.

210. Uő.: A magyar gyalogság i.m. 257-258.

211. ILA-KOVACSICS: 1964. 315-316.

212. Földesúri allódium(ok) létére a robotmegtagadással kapcsolatos, említett úriszéki ítéletekből következtethetünk. Egy allódium-leltárt idéz 1659-ből: i.m. 322. l. 35. jegyz.

213. Vö. MRT 4. i.m. 199. l

214. PÁKAY ZS.: 1942. 43. Érthetetlen, hogy a MRT 4. 199.- ugyanezen műre hivatkozva - miért 3, 4 és 5 pápai malomról „tud".

215. MRT 4. 199.

216. A „pápai" szőlők a szomszédos Hanta puszta Hante és Törzsökhegy nevű promontóriumán voltak, amelyeknek hegyközségei szabályzata is ránk maradt 1626-ból és 1629-ből. ILA-KOVACSICS: 1964. 198.; A 1696. évi összeírás szerint Hánta mellett Igaron, Sávolyon és Újhegyen voltak a szőleik. PÁKAY ZS.: 1942. 45.

217. LUKCSICS PÁL: Vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923. 61-62.

218. ILA-KOVACSICS: 1964. 316-317.

219. Gecsényi Lajosnak, a Győr megyei Levéltár igazgatójának szívességéből, akinek baráti segítségéért ehelyütt is szeretnék köszönetet mondani.

220. Az extraneitás problémájáról általában: N. KISS ISTVÁN: A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és az extraneus birtoklás a Hegyalján. In: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában (Tanulmányok Zemplén megye 16-17. századi agrártörténetéből). Szerk.: Makkai László. Bp., 1966.

221. ILA-KOVACSICS: 1964. 317.

222. Vö. e kötet lapjával.

223. ILLÉSY JÁNOS: Községi kiváltságlevelek jegyzéke. Budapest 1898. 24-25.

224. EMBER GYŐZŐ: Magyarország nyugati külkereskedelme a 16. század közepén. Budapest, 1988. (A MOL kiadványai) 332-334.

225. Uo. 501-530. passim

226. Arról, hogy valóban Bécsben vásároltak be: GECSÉNYI LAJOS: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve 18. (1991) 25-35.(Többek között pápai Lukács deákot is rajtakapták, hogy Zuránynál fele annyi áru után fizetett harmincadot, mint Bécsben: 35.); Szerepel pápai a bécsi mázsaház azon 1589/1591. évi jegyzékében is, amely az ott sózott halat, különféle bőröket stb. elvámoltató magyar kereskedőket regisztrálja. Uő.: Győri kereskedők szerepének változása a 16. században. Arrabona - 26-30 (1984-1991) 37.

227. Ennek a feltevésnek ellene mond, hogy 1546-ban 6000 sarlót és 3000 süveget és más árucikket vittek Fejér megyei vásárokra. ILA-KOVACSICS: 1964. 316.

228. EMBER GY.: Külkereskedelem i.m. 407.

229. Uo. 436., vö. a 218. jegyzetben id. adattal.

230. HÁZI J. i.m. 28-29. l. N° 12.

231. HORVÁTH FERENC: Kőszeg fejlődése és szerepe a pannon térségben a 16-19. században. Vasi Szemle 332 (1973) 130.

232. ÚRISZÉK i.m. N° 289.

233. TAKÁTS SÁNDOR: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása In. Szegény magyarok i.m. 129-248. passim, az idézet: 207., vö. GECSÉNYI LAJOS: Die Rolle der Stadt Győr (Raab) im Ost-West-Rinderhandel im 16-17. Jhdt. In: Burgenland in seiner Pannonischen Umwelt. Eisenstadt, 1984. 84-93. l.

234. Uő.: Győr városa 1526 után i.m. 214.

235. HORVÁTH JÓZSEF: A győri végrendelkezők „vidéki" kapcsolatai a 17. század első felében (Adalékok a korabeli Győr vonzáskörzetének vizsgálatához). VEAB Értesítő (Sajtó alatt).

236. Győr vármegyei- regeszták i.m. I. N° 388.

237. GECSÉNYI L.: Győr városa 1526 után i.m. 219.

238. Török Bálint okmánytára i.m. N^{o} CXXXVII.

239. ILA-KOVACSICS: 1964. 316. és 322. 27. jegyzet

240. A kiadott úriszéki jegyzőkönyvekben Kisasszony-, Nagyboldogasszony- és Sarlós Boldogasszony-napi vásárról (júl. 2., aug. 15., szept. 8.) olvashatunk. ÚRISZÉK i.m. N° 291-292. és 294.; Ez meglehetősen kevésnek tűnik, hiszen a lényegesen kisebb jelentőségű Körmenden is három, sőt a 16. században négy sokadalmat tartottak. TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Jobbágyok, hajdúk, deákok (A körmendi uradalom társadalma a 17. században). Budapest, 1992. (Értekezések- 115.) 41.

241. GECSÉNYI LAJOS: Győr kereskedelmi szerepe i.m. 42. 58. jegyzete és 38.

242. HKA HfU RN Fasc. 197. 1655. nov. ff. 10-14.; más adat szerint a pápai harmincadot csak 1662-ben állították vissza: EMBER GY.: Újkori magyar közigazgatás i.m. 220.

243. ILA-KOVACSICS: 1964. 322. 17. jegyzet

244. REIZNER J.: 1895. 634.

245. Uo. 634.

246. Uo. 649-651. és KISS I.: 1908. 185.. N° 21.

247. REIZNER J.: Céhlevelek i.m. (1894.) 641-643, 652-655., (1895.) 90-91. és KISS I.: 1908. 179-180. N° 18.

248. REIZNER J.: Céhlevelek i.m. (1894.) 635.

249. A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. Szerk.: Éri István. II. Budapest, 1975. 208.

250. REIZNER J.: 1895. 635.; Megvan 1678-ra datált pecsétnyomójuk: Céhkataszter i.m. II. 209.

251. REIZNER J.: 1895. 634., 292-296. és KISS I.: 1908. 186-187. N° 22.

252. REIZNER J.: 1895. 637. és KISS I.: 1908. 180-184. N° 19.; Ránkmaradt 1657-ben készült céhkannájuk: Céhkataszter i.m. 210.

253. REIZNER J.: 1895. 634. és 644-649.

254. Uo. (1894.) 636-637. (1895.) 92-103., 289-292.

255. Uo. (1894.) 638., (1895.) 297-301.

256. Uo. (1894.) 638., (1895.) 301-305. és KISS I.: 1908. 184-185. N° 20.

257. REIZNER J.: 1895. 639.; Meglehet, hogy korábbi előzményekre megy vissza, hiszen a pápai múzeumban megtalálható 1613-ra datált pecsétnyomójuk: Céhkataszter i.m. II. 211.

258. REIZNER J.: 1895. 639.

259. Olyan mű, amelyből a török kor céhfejlődéséről átfogó tájékoztatást kapnánk, nem született, így erről leginkább az idézett Céhkataszterből tájékozódhatunk. Vö. BARTÓCZ JÓZSEF: A kézművesipari struktúra kialakulása a 16-19. században. VMMK 15. (1980) 203-224., különösen: 216-219.

260. GECSÉNYI LAJOS: Győri céhek a 16. század második és a 17. század első felében. Arrabona - 21. (1979)

261. REIZNER J.: 1895. 651., 652. és 641. (az idézett esetek sorrendjében), KISS I.: 1908. 177.

262. KATONA I.: 1972.

263. A mészárosok 1622. évi céhlevele rendelkezik azokról is, akik „őfelsége mindkét rendbeli zsoldosi közöl- e mesterséggel akarnak élni". KISS I.: 1908. 187.

264. 10 Varga, 23 Szabó, 10 Csizmadia, 7 Csapó, 6 Szücs stb. KATONA I.: 1972.

265. BARTÓCZ J. i.m. 216-218. (Veszprém, Devecser, Palota, Nagyvázsony). vö. TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: A körmendi uradalom társadalma a 17. században. Agrártörténeti Szemle 25. (1983) 342-345. és uő.: Jobbágyok, hajdúk, deákok i.m. 38.

266. A pápai vár szinte hihetetlenül elhanyagolt állapotáról vall az 1640. évi várleltár: KISS I.: 1908. 189-191. N° 24.

267. Pápai csizmadiák a sümegi vásáron: SÖRÖS PONGRÁC: Guary Miklós praefectus jegyzéke a 17. század végéről. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 12. (1905) 310. (1680 körül)

268. Vö. BOGDÁN ISTVÁN: Régi magyar mesterségek. Budapest, 1973. és uő.: Mester voltam egykor- Budapest, 1984.

269. A fentebb idézett céhlevelek alapján.

270. vö. BOGDÁN ISTVÁN: Gabonamalmaink a 16-17. században. Agrártörténeti Szemle 9. (1967) 308-327.

271. Pl. LISZKAY J. i.m. N° 10. (1629) és 23. (1640)

272. TAKÁTS SÁNDOR: Magyar faragómolnárok 1915. II. 422-463. és Művelődéstörténeti tanulmányok i.m. 44-51.; PONGRÁCZ PÁL: Régi malomépítészet. Budapest, 1967.

273. Az életmódról a 18. századi céheket ismertető szakirodalom tájékoztat. EPERJESSY GÉZA: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. Bp., 1967.

274. A fennmaradt jegyzékek kiadva: Egyháztörténeti emlékek i.m. IV. passim

275. Véljük ezt azon az alapon, hogy az egyik pápai malmot 1542-ben a plébánia, 1557-ben - nyilvánvalóan ugyanazt - az esperes malmának mondják. PÁKAY ZS.: 1942. 42-43.

276. Vö. MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971. 137-170.

277. KARÁCSONYI JÁNOS: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I-II. Budapest 1922-1924. II. 134.

278. Uo. I. 394., vö. BOTTA ISTVÁN: Huszár Gál élete, művei és kora (1512?-1575). Budapest, 1991. (Humanizmus és reformáció 18.) 317.

279. KARÁCSONYI J. i.m. II. 135.

280. Vö. SZŰCS JENŐ: Sárospatak reformációjának kezdetei. A Ráday Gyűjtemény évkönyve 2. (1981) 7-56., uő.: Még egyszer a sárospataki protestáns iskola kezdeteiről (Az 1531. évszám eredete). Uo. 3. (1983) 142-164 l. és Debrecen története 1693-ig. 1. Szerkesztette Szendrey István. Debrecen, 1984. 572. (Makkai László írása)

281. THURY E.: 1908. 9-10.; PAYR S.: 1924., TÓTH E.: 1941. 9-18. és BOTTA I. i.m. 317.

282. „servitor Petrus Gyzdawyth, ludimagister oppidi Papa, capellanus, sed non papisticus". Régi magyar költők tára V. Közli Szilády Áron. Bp., 1970. 266.

283. Két („rector scholae Papensis" aláírású) levele kiadva: BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910. 512-514. l., kommentárral ismerteti ezeket: BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Budapest, 1958. 146.; A pápai kollégium történetében (TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 13.) hibásan 1535-ös évszámmal.

284. IVÁNYI BÉLA: A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei. Budapest, 1918. (A Szent István Akadémia Történelem-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának felolvasásai l.) 17.

285. Elhelyezkedése az országos mezőnyben: ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, én. [1922], reprint: Budapest, 1986. 68-147.

286. Erről Szatmárnémeti Mihály Dominica catethetica- Kolozsvár, 1677 = Régi magyar könyvtár I-III. Írta SZABÓ KÁROLY és HELLEBRANT ÁRPÁD. Budapest, 1879. II. N° 1402., Tolnai F. István Kalauz című munkájának (Kolozsvár, 1679. In. I.m. I. N° 1236.) és PÁPAI PÁRIZ FERENC: Rudus redivius: Breves ecclesiarum ref. hungaricarum et transylvanicarum commentarii. Nagyszeben, 1684. In. I.m. II. N^{o}

287. Hangsúlyoznunk kell ezt már csak azért is, mert egyes szerzők Török Bálint földes-urasága alatti helységeket hajlamosak automatikusan reformáltnak tekinteni, holott valójában mind Pápán, mind Debrecenben megmaradhattak a ferencesek, akik láthatólag bizalommal viseltettek iránta: a

birtokain megszűnt kolostorok vagyonát sorra az ő váraiban helyezték el. Pemfflinger Katának még 1542-ben is ferences gyóntatója volt. (KARÁCSONYI J. i.m. I. 397., II. 133. és 135.).

288. TÓTH E.: 1941. 6. és 19., BOTTA I. i.m. 317-318. l.; Értékeiket 1559-ben menekítették át, valószínűleg a veszprémi káptalanhoz: KISS I.: 1908. 173-177. N° 16.

289. Pl. LISZKAY J. i.m. N° 15 (1657) és 30. (1656); A pápai egyház javainak jegyzéke (1663): LISZKAY J. i.m. N° 52. és THURY E.: 1908. I. 349-350. l.

290. Így pl. Pathay István, valamint Kanizsai Pálfi János idejéből (pápai lelkész: 1612-1626); hagyatékukról ld. STOLL BÉLA-VARGA IMRA-V. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Budapest, 1972. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája l.) 428 és 444-445. l. és A körmendi Batthyány levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I. 1527-1625. (Iványi Bála anyaggyűjtése). Az előszót írta Mályusz Elemér. Sajtó alá rendezte Szilasi László. Szeged, 1990. (Adattár 16-17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez passim

291. Értesülésünk szerint rengeteg pápai vonatkozás található az előző jegyzetben utóbb idézett vállalkozás hamarosan megjelenő II. kötetében is.

292. Az egyszerűség kedvéért itt Zoványi Jenő lexikonának megfelelő címszavaira utalunk, amelyekben megtalálható a szervezeti változások világos leírása és a püspökök (esperesek) névsora: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerk.: Ladányi Sándor. Budapest, 1977. 161-162. és 457.., vö. TÓTH ENDRE: A pápai ref. egyházmegye története I. Pápa, 1927.

293. Sztárai előtt ugyanis nem ismerjük a pápai lelkészek névsorát. TÓTH E.: 1941. 17-22. Nem tudjuk pl., hogy ki volt és mivel vonta magára a haragot 1546-ban az a pápai plébános, akiről Nádasdy Tamás egyik vezető familiárisa, Perneszith György így írt március 4-én Pápáról: „Intellexi-maledictum plebanum Papensem, cui merito bellum inductum est, authore domini Batthyány, sic igitur convenit debellare superbos". Egyháztörténeti emlékek i.m. IV. 465. l. N° 434.

294. E részben Botta István előadását követtük (i.m. 318-339.l.). Kathona Géza szerint Dávid is - igaz, afféle korlátozott jogkörű - szuperintendens volt (Huszár Gál és Dávid pápai esperessége. Református Egyház 1964. április 86-89.).

295. Régi magyar nyomtatványok. Szerkesztette Borsa Gedeon és Hervay Ferenc. I-II. Budapest, 1971-1983. I. N° 393-395.

296. Sztárai már pályája hanyatló szakaszában működött itt, Huszár Gált viszont alkotó ereje teljében kaszálta le a pestis, hiszen 1574-ben adta közre Komjátiban nagyhírű énekeskönyvét Régi magyar nyomtatványok i.m. I. N° 353.)

297. Régi magyar nyomtatványok i.m. II. N° 1314-1317., 1343-1344., 1371-1372., 1398., 1419-1420., 1446-1447., 1484. és 1552., vö. BORSA GEDEON: A dunántúli könyvnyomdászat 1700-ig. Nemzetközi kultúrtörténeti szimpózion Mogersdorf (Celje 1986.) Maribor, 1986. 141.; A pápai nyomdászat e korabeli történetéhez vö. még EÖTVÖS LAJOS: A pápai nyomda története (1577-1867). Századok 2 (1868) 311-313. és TÓTH LAJOS: A pápai főiskolai nyomda története. Pápa, 1939. 1-4.

298. Hogy az egyik lelkész korszakunkban végig a seregé, a másik pedig a polgárságé volt-e - mint a szakirodalomban gyakorta olvasható -, nem tudtuk eldönteni. Az 1650. évi presbitériumi postulatumok 4. pontja erre utal: „Mivel a sereg fizetése őfelségétől igen bizonytalan, a prédikátoroknak annuális fizetés rendeltessék és beszolgáltassék". LISZKAY J. i.m. N° 29., vö. még TÓTH E.: 1941. 53-55.

299. Az 1534 és 1711 között a rektoroknak kereken 55 %-a: A pápai kollégium története i.m. 28.

300. Állítjuk ezt annak ellenére, hogy Bethlen Gábor 1628-ban valóságos diplomáciai akció keretében vitte át Pathai István lelkészt és püspököt Belényesre (Bihar m.) lelkésznek. THURY E. 1908. 201.

301. ZOVÁNYI J.: Lexikon i.m. 323-324.; Műveinek későbbi kiadása: Galeria omnium sanctorum - A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. Szerk.: Fabinyi Tibor és Ladányi Sándor közreműködésével Makkai László. Budapest 1976. (benne a „Kősziklán épült ház ostroma" /1676/ című műve); „Apologia ministrorum evangelicorum" c. munkája kiadva: Sárospataki Füzetek 5. (1861) 739-750, vö. még A magyar irodalomtörténet bibliográfiája i.m. I. 430-431.

302. MAKÁR JÁNOS: Kanizsai Pálfi János élete és munkássága. New Brunswick, 1961. 67.

303. Róluk vö. még: ZOVÁNYI J.: Lexikon i.m. 291-292. és 462.

304. Minderről meggyőződhetünk a már idézett művekből (Thury E., Tóth E., Makár J. /az utóbbi részletesen elemzi Kanizsai Pálfi nézeteit/).

305. Czeglédi Szabó Pál nem kevesebb, mint 23 évig töltötte be az itteni lelkészi tisztet (1626-1649, püspök: 1641-1649), szeli Luka György is eltöltött itt vagy 20 esztendőt rektorként (1627, 1632-1634) és lelkészként (1649-1665, püspök 1655-1665). ZOVÁNYI J.: Lexikon i.m. 117. és 589.

306. Különösen az ellenreformáció támadásai idején (ld. alább).

307. A presbiteriániumusról: ZOVÁNYI J.: Lexikon i.m. 487-488. és MAKKAI LÁSZLÓ: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp., 1952. passim

308. THURY E.: 1908. 178-187., TÓTH E.: 1941. 49-53. és MAKÁR J. i.m. 31-52.

309. Azért fogalmazunk így, mert az e kérdésben „illetékes" nevelésügyi szintézistől is hiába vártuk a 16-17. századi protestáns iskoláztatás belső függési viszonyainak és azok változásainak tüzetes leírását: A magyar nevelés története I. Főszerk.: Horváth Márton. Bp., 1988. 55-58., 64-70. és 91-97.

310. Zoványi Jenő „sokallja" a kollégium minősítést, ő a triviális latin iskolák közé sorolja Pápát: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Sajtó alá rendezte: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (Humanizmus és reformáció 6.) 367., vö. 430-431. 1595. jegyzet

311. KATONA I.: 1972. 68.

312. Az alábbiakban alapvetően A pápai kollégium története előadására támaszkodunk TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 14-42. l., amely a kollégiummal foglalkozó korábbi szakirodalom (KISS E.: 1896. és LAMPÉRTH G.: 1931.) eredményeit is hasznosította.

313. LISZKAY J. i.m. N° 11.

314. A diákok még szünetben is kötelesek voltak latinul érintkezni egymással. Ezt kijelölt megfigyelők ellenőrizték, a szabály ellen vétőket megbírságolták.

315. Ehhez ld. még: THURY ETELE: A pápai reform. főiskola rektorai és felsőbb tanulóinak névsora. A pápai ref. főiskola értesítője az 1903-1904. évről 1-33.

316. Klobusiczky Andráshoz, Lorántffy Zsuzsanna sárospataki tiszttartójához: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 7. (1876) 43., idézve: TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 34.

317. THURY E.: 1908.

318. BARCSA JÁNOS: A debreceni kollégium és partikulái. Debrecen, 1905. 12.

319. DÉZSI L. i.m. 348.

320. Vö. Magyarország története 1526-1686. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. (Magyarország története tíz kötetben. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. 3/2.) 777-788.

321. Maga Csáky László mondja az itteni pálos kolostor alapítólevelében (1638), hogy a városban csak egy-két katolikus volt. Igaz, a pálos Historia Domus itteni evangélikusokról is tud, vö. KAPOSSY L.: 1905. 168., MOLNÁR ISTVÁN: A fehér barátok Pápán. Pápa, 1942. 5.

322. THURY E.: 1908. I. 211. és TÓTH E.: 1941. 63-64.; Kanizsai Pálfi csak a jezsuita vezetéknevét közli, teljes neve: Kecskeméti István, akit 1631 és 1633 között Nagyszombatból úgymond „misszióba" Csáky mellé rendeltek. Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae II. (1601-1640). Collegit et edidit Ladislaus Juhász. Romae 1982. (Monumenta Historica Societatis Iesu- 125.) 636.

323. THURY E.: 1908. I. 264. és 268-270.

324. Nyilván az elpusztult Semlér falu területén levő külső temetőbe, amelybe miután 1660-ban a plébániatemplom körüli temetőket elvesztették, a reformátusok temetkeztek. Vö. KISS I.: 1908. 123. és MRT 4. 203.

325. A fentiekben Molnár István rövid, de lényegre törő előadását (MOLNÁR: 1942/A. 5-8.) követtük. Vö. KISS I.: 1908. 30. jegyzet, MRT 4. 201., és Documenta artis Paulinorum i.m. II. 160-163. és 167.

326. Vö. BAKONYVÁRI I.: 1896.

327. KATONA I.: 1972. 347.

328. Vö. pl. „Paria literarum Turc arum bassarum Alba Regali superiori locali Papensi ordinis sancti Pauli primi eremitae submissarum (1662-1678)". OSzK Kézirattára. Quart. Hung. 252.; 1661-ben Szárszai Somogyi János gyalogvajda somogyi és tolnai pusztákat szánt nekik. Pannonhalmi rendtörténet i.m. X. 810-811.; Fejér megyei birtokaikról: Fejér megyei történeti évkönyv 13. (1979)-17(1987) passim (falutörténetek ábécérendben).

329. KATONA I.: 1972. 347-353. (saját becslés)

330. Innen a fejezet végéig alapvetően Tóth Endre visszafogott hangvételű, frappáns összefoglalására támaszkodtunk (TÓTH E.: 1941. 72-99. /1669-ig/). Vö. még LISZKAY J. i.m. No 55-től és Kapossy L.: 1905. 184-190. (Thury Etele része).

331. Érdekes módon a ref. katonaság 1661. évi beadványai az iskola elfoglalásával is megvádolták Esterházy: LISZKAY J. i.m. N° 44-45.

332. Vö. pl. KATONA I.: Adalékok i.m. 67.

333. KARÁCSONYI J. i.m. I. 224-225. és GERŐ L.: 1959. 185-189.

334. Ld. pl. SIMONIDES JÁNOS: Minden szentek galériája (1675). In: Galeria omnium sanctorum i.m. 148-149. (képek!)

335. Erre Tóth Endre is hangsúllyal utal TÓTH E.: 1941. 80.

336. Főként azt nem tartjuk hihetőnek, hogy csak iparos 600 (!) hagyta el a várost. Uo. 77.

337. Nem bizonyítják a katolikusok jelenlétét azok a céhartikulusok (KISS I.: 1908. 72-73.), amelyek a körmeneten való részvételt írják elő, hiszen 1660 előtt Pápán körmenetekkel aligha számolhatunk. (Nyilván az eredeti céhlevél kritikátlan átvétele miatt maradtak a céhlevélben.)

338. LISZKAY J.: i.m. N° 29. és 42.

339. Uo. N° 54.

340. Vö. BENCZÉDI LÁSZLÓ: A Wesselényi-féle szervezkedés kibontakozása (1666-1668). Történelmi Szemle 18 (1974) 613.

341. Reprodukálva: Galeria omnium sanctorum i.m. 43.

342. Ezt az elődei által alaposan összezavart ügyet Katona Imre tisztázta: Adalékok i.m. 67-68.

343. Vö. TÓTH ENDRE: A pápai református templom története (1531-1785). Pápa, 1931. 4.

344. REIZNER J.: 1893. 610.; a róla elnevezett malom, MRT 4. 199.

345. Mindezek részletes kifejtése: SZAKÁLY FERENC: Virágkor és hanyatlás. Budapest, 1990. (Magyarok Európában II.) passim

346. GERŐ L.: 1959. 54.

347. vö. SZÁNTÓ IMRE: A szélnek eresztett végvári katonaság sorsa Zala megyében (1671-1767). In: Magyar és török végvárak i.m. 103-118.

Ferenc Szakály

Pápa während der Türkenzeit (1526-1686)

Pápa auf dem Heeresweg: Zu einem unbekannten Zeitpunkt - irgendwann zwischen 1510 und 1543, aber wahrscheinlich nach 1526 - geriet das mit Planken befestigte Pápa (darin das Schloss des Gutsherren) nach der Besetzung des mittleren Teiles des Landes durch die Türken sofort in eine bedrohte Lage, auf den Heeresweg. Von Beginn an wurde es als strategisch wichtiger Punkt betrachtet, und die Gesetzgebung beschäftigte sich mit dem Gedanken, Pápa zum Standort des Oberstadthauptmannes von Transdanubien zu machen. Letztendlich wurde Győr zum Standort des Hauptmannes, der Oberstadthauptmann von Pápa wurde Kreishauptmann.

Obwohl die Streifen der umliegenden türkischen Einheiten oft die Stadt gefährdeten, wurde die Stadt „insgesamt" nur einmal verwüstet und die Burg stand in dem eineinhalb Jahrhundert Türkenherrschaft nur zwei Mal unter ständiger Belagerung, was im Verhältnis zu ganz Ungarn als überaus günstig zu betrachten ist. Die Bevölkerung flüchtete an unbekannte Orte, nachdem die Türken im Oktober 1594 ohne Kampf in den Besitz von Pápa gelangten und dies bis 1597 aufrechterhalten konnten. Die zwei Angriffe fanden in den ersten Tagen des Augusts 1597 - als die Christenarmee auf dem Wege der Kapitulation die Burg von den Türken zurückeroberte - bzw. zwischen dem 14. Juli und 9. August 1600 statt, als dieselben die aufständigen und im türkischen Dienst stehenden französischen Söldner aus der Burg vertrieben. Im Juli 1683 bekehrte sich Pápa zur Treue des türkischen Lehen tragenden Fürsten Imre von Oberungarn und bekam für zwei Monate eine türkische Garnison zur Rückendeckung der Armee des Sultans bei dem Angriff auf Wien.

Gutsherren und Abhängigkeitsverhältnisse: In der Zeit der Niederlage der Schlacht bei Mohács befand sich Pápa und das Herrschaftsgut im Besitz des im November 1526 als ungarischen König gekrönten János Szapolyai. Da es jedoch in den Landesteil des Gegenkönigs Ferdinand von Habsburg fiel, stiftete Letzterer dieses zuerst Elek Thurzó, dann im Jahre 1535 Bálint Török. Obwohl sich Török bald auf die Seite von János stellte, behielt seine Familie - mit ganz kurzen Unterbrechungen - bis zum Aussterben (1618) Pápa. Danach ging das Besitztum über die weibliche Linie zuerst auf den Baron Nyáry über, dann auf die Familie Esterházy (letztere Grafen-, später Herzogsfamilie). Die Letzteren blieben bis zum II. Weltkrieg im Genuss des Besitztumes, obgleich es vorkam, dass es für kurze Zeit als Pfand hinterlassen werden musste. (z.B. zwischen 1632 und 1648 an Graf László Csáky.) Da - durch eine königliche Verfügung - zum grössten Teil der Gutsherr auch das Amt des örtlichen Oberstadthauptmannes einnahm, verfügte er nicht nur über die Gerichtsbarkeit über die Fronbauern der Stadt, sondern auch über die des Militärs. Darüber hinaus, daß die Bevölkerung von Pápa ab 1566 von der Verpflichtung der staatlichen Steuerzahlung befreit wurden, wissen wir wenig über die Besteuerung, viel mehr jedoch über den leidlich bevölkert erscheinenden Apparat der örtlichen gutsherrschaftlichen Besitzverwaltung. Bei der Rechtspflege wurde im Prinzip das Patriomonialgericht (welches nicht aus Gutsherren, sondern aus Burgbezirksamtswaltern, Soldaten und aus den örtlichen Magistratsvertretern bestand) und das Militärgericht getrennt, aber auch Soldaten konnten vor das Patriomonialgericht kommen. Eine Rolle spielten neben all diesen auch das Stadtgericht und einige Zunftsitze.

Die Grenzfestung: Funktion und Einwohner: Die Stadt und das gutsherrschaftliche Schloss veränderten sich im Laufe der Zeit wenig im Verleich zu der im ersten Drittel der 1500-er Jahre entstandenen Form. Den Anzeichen nach wurde nur angestückelt und nachgebessert, von den Modernisierungen, von welchen Schnitte und auch Pläne blieben, wurde so gut wie nichts verwirklicht.

Zu Beginn wurde Pápa zum grössten Teil von der herrschaftlichen Privatwache bzw. von den von den umliegenden Burgbezirken bezahlten Rittern (Vitéz) mit einiger königlicher Unterstützung beschützt. Letztlich änderte sich die Lage: Ein grosser Teil der Wache bezog königlichen Sold, die Glacistruppen, das Aufgebot des Adels, halfen nur zeitweise aus. Ihre Zahl überstieg in Kriegsjahren sogar tausend Mann. In den sogenannten „Friedensjahren" bewegte sich die Zahl - als im 16. Jahrhundert die Zusammen-stösse im Grenzgebiet tagtäglich waren - um 600-700 Mann, im 17. Jahrhundert zwischen 400-500 Mann.

Obwohl die Besatzungen von Pápa nicht zu den berühmtesten Eroberungsstreifen gehörten - bzw. zu denen, welche ständig auf von Türken besetztem ungarischen Gebiet oder um türkische Burgen herum lauerten und auf kleinere türkische Gruppen und unvorsichtig herumstreifende Türken Jagd machten - nahmen sie doch in beiden Jahrhunderten eifrig an den gegen die umliegenden türkischen Burgen organisierten kleineren - größeren Überfällen teil.

Trotz der durch die Befestigung entstandenen Veränderungen bewahrte das Strassennetz der Stadt den mittelalterlichen Zustand, später schlossen sich sogar die immer grösser werdenden Vorstädte ausserhalb der Mauer an (mit ihren Herden, Gärten, Wohnsitzen). Obwohl durch die Ernennung zur Grenzburg die bürgerliche Bevölkerung von Pápa in solchem Masse sank, dass diese durch das angesiedelte Militär nur zum Teil ergänzt werden konnte, lag die Gesamteinwohnerzahl der Bürger- und Soldatenfamilien bis zum Ende der Türkenzeit mindestens bei 2.000, oder bewegte sich eher darüber (im Jahre 1660 z.B. um 3.500).

Quellen der Existenz: Das Militär des Grenzgebietes bekam seine Bezüge immer unregelmässig und war so von Beginn an gezwungen, nach Ausgleichsquellen zu schauen und fand diese im Ackerbau, im Handel und Gewerbebetrieb, sowie darin, dass es die Besteuerungs - und Besitzverwaltungsfunktionen im Eroberungsgebiet übernahm.

Als bedeutendster Zweig der Landwirtschaft von Pápa erscheint der Weinbau, welchen die hiesigen Bürger und Soldaten nicht nur in der eigenen Flur betrieben, ja wir wissen von mindestens ein dutzend Extraneusok/?/ auf dem Komitatspromontorium von Győr und Zala. Die Händler von Pápa bekamen schon im Mittelalter das Privileg der Befreiung vom Dreißigsten und dieses bekräftigten sie auch öfter in der Türkenzeit. Obwohl unzählige Märkte vom ganzen Land auf dem hiesigen Marktplatz abgehalten wurden, waren die Händler von Pápa ständig unterwegs, um Waren (Textilien, Krämer- und Eisenwaren) von Wien, Sopron, Pressburg, u.s.w. einzuführen bzw. Rinder auszuführen (in erster Linie nach Wien). Von 1592 an - mit kleineren-grösseren Unterbrechungen - gab es in Pápa und Győr eine Dreissigsamtfiliale - um die, die wichtigste Rinderhandelzentrale zu umgehen bestrebten Rinderviehtriebe abzufangen.

Pápa gehörte zu den „industrialisiertesten" Marktflecken des Landes; wir wissen von nicht weniger als 15 (oder 16) Zunften und deren Fortbestehen oder Gründung in der Türkenzeit, wovon es auch in dem wesentlich bedeutenderen Győr kaum mehr gab. Die meisten beschäftigten sich mit der Grundversorgung (Verpflegung, Bekleidung, einfachere Einrichtungs- und Küchengegenstände), aber es gab auch einige Textil- und Bau-unternehmen. Besondere Aufmerksamkeit verdienen die dicht nebeneinander betriebenen Getreide- und Walkmühlen am Fluss Tapolca, von welchen sich die eine auf nicht weniger als zehn Steinen drehte.

Die Veränderung der Glaubens- und Bildungsverhältnisse:

Obgleich in der Stadt - bis zum Ende der 1550-iger Jahre - ein umfangreicher Franziskaner-orden wirkte, finden wir die katholische Hierarchie in der Auflösung. Der hiesige Lehrer - und gleichzeitig Kaplan - gab schon 1534 öffentlich bekannt, dass er kein Papist ist, und kaum anders dachte - wenn es überhaupt einen gab - der Pfarrer auch. (Im Jahre 1543 bemühte sich ein Einwohner von Pápa auch in Győr die Lehren von Luther zu verbreiten.) Nachdem Ferenc im Jahre 1560 die Franziskaner von hier vertrieben hatte, lebte die Bevölkerung von Pápa unter der Lutheranerkirche, dann nach der eingetretenen Spaltung im Jahre 1592 im Kreis der Transdanubier, unter der Führung der reformierten Kirche, in welcher zwei Seelsorger dienten, und welche eine blühende und weit und breit berühmte Schule betrieb. (Inwiefern diese den an die Hochschule gestellten Kriterien entsprach, muss Gegenstand weiterer Untersuchungen sein.) Sehr oft kam es vor, daß der erste Priester von Pápa das Bischofsamt (Superintendent) von Transdanubien einnahm, noch öfter das Dechantenamt der zahlreichen Versammlungen der vereinigten Superintendantur von Pápa. Es ist auch kein Wunder, da ja zum Sieg der Reformation von Pápa solche grossen Persönlichkeiten wie und Gál Huszár mitwirkten. Später finden wir nicht mehr solche glänzenden Namen, dafür mehr gewissenhafte, hier dauerhaft dienende Priester und Rektoren, von denen einige (István Patai, János Pálfi Kanizsai, Bálint Csergő Kocsi) auch literarische Spuren hinterliessen. Das Presbyteriuminstitut konnte zuallererst in Pápa Wurzeln schlagen; von hier aus machte es sich auf den Weg, das Land zu erobern. Zahlreiche Studenten von Pápa studierten auf Kosten der hiesigen Kirchengemeinde und Privatpersonen an ausländischen Universitäten (im Deutschen Reich, in den Niederlanden, eventuell in England).

Die Gegenreformation brachte der Pfandbesitzer László Csáky nach Pápa, welcher schon zu Beginn der 1630-iger Jahre einen Jesuitenpriester neben sich in der Burg hielt. Er gründete gleichfalls im Jahre 1638 ein durch Besitzspenden gut versorgtes Pauliner-kloster in Pápa, deren Mitglieder die Versorgung der Priesterfunktion, sowie der Schule übernahmen und später hier eine Mittelschule eröffneten. An der Wende der 1650-iger und 1660-iger Jahre veranlassten die Gutsherren Pál Esterházy (der spätere Palatin) und Ferenc selber einen gewaltsamen Angriff auf die Kirche, auf das Pfarrhaus, das Hospital, die Schule, den Friedhof, um sich diese zurückzuverschaffen. Ihre Offensive wurde von einem teilweisen Erfolg begleitet: die Kirche und das Hospital gelangten in katholische Verwendung, jedoch gelang es ihnen nicht, die Pfarrhäuser zurückzuerlangen, auch die Schule wirkte weiter und die Reformanten bauten sich sogar ein Oratorium auf dem Grundstück der Schule. Nach einer Haushaltskonskription aus dem Jahre 1660 betrug das Verhältnis der Katholiken und der Reformanten 65:35, was kaum mit der durch die Gutsherren veranlassten Offensive erklärt werden kann. Es scheint so, dass die kaum ein Jahrzehnt lange Arbeit der Pauliner im Kreise der Bevölkerung von Pápa nicht gerade erfolglos war. Im Jahre 1660 zogen auch die Franziskaner nach Pápa, was aber den Jesuiten nicht gelang (1671). In den 1670-iger Jahren traf die Reformanten von Pápa nicht nur die Verfolgung durch die Gutsherren; ihren Priester und Schulmeister, István Selyei und Bálint Csergő Kocsi lud man im Jahre 1674 vor das judicium delegatum in Pressburg und nachdem sie nicht gewillt waren, ihren Glauben zu verweigern, wurden sie in die Galeerensklaverei gegeben. (Beide konnten sich befreien.) Bei der Parlamentssitzung im Jahre 1681 wurde Pápa auch in die artikularischen Orte, also in jene eingereiht, in welchen legal Augsburger oder helvetische Gottesdienste gehalten werden konnten. In diese Zeit reichen also die Wurzeln des Prozesses zurück, welcher Pápa für die moderne Zeit zu einer Schulstadt gemacht hat.

Bánkúti Imre

Pápa története a török uralom végétől a szatmári békéig (1683-1711)

Az első békeévek: remények és kétségek (1683-1703)

A törökök 1683-ban, Bécs alatti vereségük után kivonultak Pápáról. A vár magyar őrsége nyilván részt vett a következő évek harcaiban, de a háború egyre távolabb került lakóhelyüktől, majd az 1699-ben megkötött karlócai béke véget vetett a török másfél százados uralmának. Európa és Magyarország ünnepelte a nagy fordulatot, amely az országot egészében visszakapcsolta Európához, s megszüntette a 150 éves háborús állapotot, de voltak, akik némi, nem is alaptalan aggodalommal fogadták a nagy fordulatot. Talán érezték, hogy a történelem törvényszerűsége: nagy, egész országot vagy társadalmat érintő változáskor mindig vannak csoportok és rétegek, amelyek hátrányosabb helyzetbe kerülnek, veszítenek előbbi pozícióikból. És Pápa lakosságának zömét ezek tették ki: a végvári katonaság és a kálvinisták. A háború alatt helyzetük változatlan maradt, de a békekötés után csakhamar figyelmeztető, sőt kétséget nem hagyó jelek mutatkoztak mind a katonáskodók, mind a kálvinisták részére.

Egy 1696. évi szerződés a földesúr és Pápa közt még egyértelműen megkülönböztette a várban és külső várban (külvárosban) élő 188 főnyi kiváltságos, szabad vitézi rendet („praesidiáriusok") és a 193 főből álló polgárságot („civil status"). Természetesen családfőkről van szó, de összlétszámuk alapján a város lakosságát nemigen tehetjük 2000 főnél többre[1]

1701-ben viszont a palatinális porták (nádori adóporták) megállapításakor a megszüntetett véghelyek lakosait is összeírták. Ez a lakosság lélekszámának lassú emelkedését mutatja, mert Pápán 450, Veszprémben 500, Vázsonyban 200, Palotán 150 személy adóköteles javait vették számba. Csakhogy itt a vitézlő rend különállása már megszűnt, kiváltságos helyzetét elvesztette, megindult a polgári társadalomba való - fájdalmas, de szükségszerű - integrálódása.[2] Utalni szeretnék arra, hogy történetírásunk a végvárak felszámolását általában kizárólag a bécsi udvar magyarellenességének tulajdonítja, nem véve figyelembe azokat az objektív okokat, amelyek ezt nélkülözhetetlenné tették: a végvári vonal a török kiűzése után nyilvánvalóan értelmetlenné vált az ország közepén, várai elavultak, az itt szolgáló katonaság pedig sem szervezetileg, sem kiképzésében nem felelt meg a forradalmi változáson átment modern hadseregszervezési és hadászati elveknek. (Egyébként ez a probléma a Rákóczi-szabadságharc hadseregében is élesen jelentkezett.)

1701-ben megindult a volt, feleslegessé vált végvárak lerombolása is. Egyedül Pápa várának fenntartása érdekében ült össze 1702. március 20-án Veszprém megye közgyűlése, és így rá nem került sor.[3] Azután pedig jött a kuruc felkelés, ami másfél évtizedre elodázta az akciót, Pápa vára pedig még tovább, a 18. század első harmadában is fennmaradt. Egyébként nem egyszerű várról volt szó, amit jól bizonyít az alább közölt, 1694. évi összeírás.

A kedvező jelek közé tartozott, hogy I. Lipót 1703-ban kiváltságlevélben ismerte el a város összeírt jogait, megerősítve a II. Ferdinánd, II. Mátyás, Rudolf stb. uralkodók régi okleveleiben foglalt kiváltságokat.[4]

Pápa város levéltára sajnos teljesen megsemmisült, így társadalmáról, gazdasági életéről csak más forrásokban fennmaradt töredékes adatokból tudunk valamelyes képet rajzolni. Bizonyos, hogy a város életét (és nagyrészt Veszprém megyéét is) azok a birtokos nemes családok tartották kézben, melyeknek tagjai egyúttal a végvárak őrségében tisztként szolgáltak (Sándor, Tallián, Bezerédi, Bottka, Chernel, Horváth stb.)

E réteg életére és magatartására tipikusnak tekinthető a ságfai Sándor-család története, akár birtokszerzésüket, akár a megkísérelt áttérést a katonáskodó életformáról a polgári életre, akár a visszatérést a hagyományokhoz a kuruc felkelés alkalmával nézzük is.[5]

Ősük, György 1622-ben szerzett címeres nemeslevelet, s Pápán, a vármegyeház szomszédságában kőháza volt. A következő két generáció jelentősen növelte a család vagyonát. A századfordulón élt három férfitestvér jelentős szerepet játszott a Rákóczi-szabadságharcban: István pápai vicekapitány (felesége Festetich Krisztina), Ferenc (felesége Horváth Erzse), nővérük, Judit Chernel Jánosné. Unokatestvérük, Mária Tallián Sándor felesége volt.

Mindennapi életüket ezekben az években elsősorban gazdasági ügyek töltik ki (zálogba adás és kiváltás, eladás, kölcsönfelvétel, jobbágyfelszabadítás stb.).[6] Nem kis összegekről volt szó. Sándor Zsuzsánna, özvegy iszkázi Horváth Miklós né (úgy látszik, a család bőkezű támogatója) feljegyzése szerint a rokonságnak több ezer forintot kölcsönzött, Sándor Istvánnak pl. pápai Marok nevű malma kiváltására 900, Sándor Lászlónak pápai házvételre 750 forintot.

Hogy mennyire nehéz volt megválni a katonáskodó, zsákmányt remélő életformától, azt Sándor Istvánnak egy, a korban nem kivételes vállalkozása mutatja. Úgy látszik, ő is ki akarta használni a spanyol örökösödési háború konjunktúráját, s beállt a nyugati hadszínterekre toborzott Forgách Simon-féle lovas regimentbe mint kapitány. Ki is ment a birodalomba, de már 1703 tavaszán, egészségi okok miatt leszerelt és hazatért.[7]

A vár

Nemcsak Pápa városképét, hanem további sorsát is jelentősen befolyásoló objektum volt a múltat idéző vár. Nem tudjuk, hogy miként érte meg a török uralom végét. Az alább közölt 1694. évi leírás alapján állagában még ép, de nagyon szerény berendezéssel ellátott épület áll előttünk, amelyben emberek mintha nem is élnének, a leírás csak a múltról szól, a festmények is inkább ezt sugallják. A szabadságharc alatti gyakori birtokosváltozások nyilván tovább rontották állagát, Esterházy Antal 1707-ben szinte feljajdulva tesz szemrehányást Bottyán Jánosnak, hogy „miért hányatja" a várat.[8] Heister viszont 1709-ben „erősen muniáltatja" Pápát.[9] Persze nem tudjuk, hogy a bástyákról vagy a több emeletes várépületről volt-e szó? És azután nyilván a pápai vár sem kerülte el a magyarországi kőépületek sorsát: a környékbeli lakosság a kőanyagot elhordta építkezéseihez. Pápa barokk épületeiben sok olyan követ találtak, amely a vár falaiból származik, hogy azután a 18. század közepén az egész építményt felváltsa a pompás barokk kastély. Íme a vár 1694-es leírása:

„Anno 1694. die 14. mensis Decembris. Conscriptio Arcis Papensis."[10]

A fölső contignatioban,[11] amint az várban bemennek, az kapu fölül jobb kézrül vagyon egy kis keskeny bolt,[12] abbul nyílik egy öreg boltos szoba, melyen vagyon az vár felől[13] két ablak, az istálók felől is két ablak. Azon házbul[14] nyílik egy boltos pitvar, melyen vagyon egy ablak az istálló felí, és egy ajtó az folyossóra, az vár piarca felí. Abul nyílik egy öreg boltos szoba, melyen vagyon három ablak, melynek ketei vagyon az istáló felé, harmadik penig az vár piarca felé; azon házban vagyon egy régi aranyozot rostélyos öreg ágy. Item[15] két közönséges faasztal, az falon pedig contrafe,[16] egyék némőnemő német úrnak, másik penig szegén

megholt Lippai Érsek Ur Eö Nagysága[17] ábrázattyát mutató. Azon szobábul nyílik más egy gerendás pitvar, melyen vagyon egy ablak az istáló felí. Item salvis auribus egy secessus,[18] az folyossóra pedig egy ajtó. Azon ajtón kimenvén az folyossóra, az lejáró grádics felí vagyon egy ajtó, melyen bémenvén, vagyon egy pitvar, gerendás, abul nyílik egy gerendás polássos[19] szoba, melyen vagyon két ablak az folyosó felí, azon szobábul nyílik egy gerendás kamara, melyen vagyon egy ablak az istáló felí és egy secessus. Az fölyeb utolszor említet pitvárbul nyílik más egy hosszas polássos gerendás szoba, melyen vagyon két ablak az malom felí; azon házbul nyílik egy alkalmas öreg gerendás polássos kamara, mely az halastó felí való várszegletin vagyon, azon is vagyon egy ablak, mely az istálók végére szolgál, item egy secessus. Ugyanazon pitvárbul nyílik egy ajtó az öreg palotára, melyen vagyon három puszta ablak az malom felí, az vár piarca felí penig egy; azon palotábul nyílik másik ajtó, éppen az folyosó végére, az hol az gradicson legyárnak, az palotábul nyílik más egy ebédlő kisseb palota.

Kiseb palota, melyen vagyon két jó ablak az malom felí, vagyon az palotában egy öreg régi pohárszék, azon ebédlő palotában vagyon néhai boldog emlíkezető Ezterhás Miklós Palatinus Ur[20] álvó[21] vászonyra leírva. Item mostani Méltóságos Palatinus Urunk[22] előbéni felesígével[23] edgyüt. Item mostani Kegyelmes Koronás Királyunk eő fölsígének és néhai felesígének[24] contraféi. Item néhai megholt Zrény Miklós Uram Eő Nagysága egy cardinálal edgyüt. Item egy német úrnak és dámájának contraféi. Azon ebédlő palotábul nyílik más egy szoba, melynek gerendái zöld, szárga, kék, vörös festíkkel habossan meg vannak festve, azhon szobán vagyon három ép ablak, egy zöld, fehér, kék festet ágy, vagyon az három ablak fölöt három kép, mindenék fictio coctica.[25] Item néhai Eöreg Ezterhas Dániel Uram Eö Nagysága,[26] Pongrácz Püspök[27] és egy német úrnak contraféi. Azon belöl nyílik egy nyári ház, mely épen az malom elenében való várszegletin vagyon, vagyon rajta három ablak, egyike az malom, másik Borsosgyőr,[28] harmadik pedig az város felí szolgál, mely háznak az boltya iratos, ebül nyílik áll szére (így!) egy kis boltocska, melyen vagyon egy dupla ablak Borsosgyőr felí, enek is az boltya iratos, mely boltocskában szegén megholt úr[29] fegyvereit szokta vala tartani.

Azon helyből nyílik egy aufitorium,[30] az mely auditoriumhoz szolgál az kápolna, mely auditoriumnak boltozássán vagyon leírva Ádám attyánk paradicsomban ott létele, és onéd kiőzetésse, az falai pedig kűlőm féle Szent László győzedelmes harcainak leírássával megékesítetet; az kápolna előt mindgyárt szegén magyar hazánk királai, fölötte pedig a Boldogságos Szűz leírva; azon belől az öreg palota felí vagyon egy kis kápolnácska, melynek mind a fölső boltozattya, mind pedig az oldalai Boldogságos Szűz és több szenteknek leírássával vagyon megékesítve, ugyan az Boldogságos Szűznek makola nélkül[31] való fogantatásának lévén dedicálva. Ugyanazon kápolnában vagyon szép oltárocska aranyozot, minden misemondó eszközökel edgyütt, azon auditoriumban nyílik az vár piarcára egy dupla ablak. Item másik is dupla ablak Borsosgyőr felí. Azon auditoriumbul nyílik más egy boltos ház, melynek az boltozássán az músák vannak leírva, az vár piarca felől lévő két ablak föllöt Méltóságos Ezterhás Familiának genealogiája; az falakon pedig néhai boldogul kimúlt Ezterhás Ferenc Úr Eö Nagysága négy leánynak[32] és Méltóságos Groff Ezterhás Antal Uramnak Eö Nagyságának aranyozot rámákban levő képei. Item magának szegín megholt Urnak utolsó asszonyával[33] edgyüt való képe; azon házbul nyílik egy ablak ugyan Borsosgyőr felí. Azon házbúl nyílik egy kis boltos szenesház,[34] kibül az tárházhoz lejárhatni, azon szenesházbul nyílik egy ház, mely ezelőt Groffné Asszonyom Eö Nagysága[35] hálóháza volt, vagyon egy ablak rajta Borsosgyőr felí, vagyon két ablakja az vár piarca felí. Az szenesházbul nyílik egy kis folyossó forma pitvárocska, melyen vagyon két puszta ablak, melyek az vár piarca felí szolgálnak. azon pitvárbul nyílik egy boltos ház, az öregasszon[36] szállássa. Item abul nyílik más egy boltos szoba, mely azelőt lányok szállássa volt, melynek az ablaik Borsosgyőr felí szolgálnak; az

öregasszony szálássárul szolgál egy ajtó az folyossóra, melyen az grádicson lejárnak, azon folyossórul nyílik egy kis konyha, azon konyhábul pedig egy kis bolt, és (salva venia)[37] egy árnékszék. Az grádicson legyővén, az alsó contignatioban vagyon mindgyárt az grádics melet egy boltos szoba, mely most a szabók szálássa, vagyon egy ablak rajta az vár piarca felí. Azon szoba mellet vagyon az tárház, két bolttal áló, melynek egyékében vagyon circiter 100 koplya, két romladozó, istálóba való öreg lámpás, az másikába pedig öt darabul áló almárium. Levén mind a két tárház ajtaja vasbul.

Az tárház mellet vagyon egy öreg bolt pitvár, kinek az ajtaja az vár piarcára nyílik, azon pitvarban vagyon deszkábul csinált kenyértartó rekeszt, azon pitváron belől vagyon egy öreg boltos sütőház, sütéshez tartozandó szüksíges eszközökkel edgyüt, és azon belől más egy lizttartó öreg bolt; az vár piarcának szegletin az vár malma felí nyílik egy ajtó, az szalonatartó boltban, mely boltnak vagyon egy ablakja, ugyan az vár malma felí. Az szalonát tartó boltbul nyílik más egy öreg bolt. Az szalonatartó házbul kigyővén, vagyon egy gradics, melyen fölmenvén, vagyon egy kis pitvároscska, kibül egy szobácska, mely most az kulcsár szálássa, az kulcsár szálássa alat vagyon az pince, az vár piarcára szolgál az ajtaja, melyben belí térne circiter 1200 akó bor; az kútnál levő gradics mellet, mely az fölső contignatiora szolgál, job kézrül az folyossó allat egy hintó, avagy kocsitartó szén,[38] bal kézrül pedig egy kis házacska, mely most az csatlósok szálássa, az kútnál az folyossó alat bémenvén, bal kézre vagyon két bolt, melyben ennekelőte eő fölsíge munitioja tartatot, harmadik pedig, mint egy pitvar forma, melyben fát szoktak vágni; azon pitvarbul vagyon egy gradics, melyen az zabbtartó házban mennek, az mely zabtartó ház gerendás. Item ugyanazon pitvarbul nyílik más egy ajtó is, mely szolgál az zabtartó ház alat levő palástos[39] kamarába. Item mégis(?) azon pitvárbul job kézre gradicson fölmenvén, és az várnak az tó felí való fölső szegletein elkezdvén, egész végig az kapuig vagyon három darabul álló boltos életes ház. Item életes ház alat vagyon két darabul áló gerendás pince, egyike hoszú, melyben az kertész konyhára való téli kerti vetemént szokot tartani, az másika kisseb, kiben savanyó káposztát, répát szoktak tartani; az folyossó vígében vagyon alat az rabbház, kiben nappal az rabok szoktak lenni. Az belső kapun bémenvén, job kézre vagyon egy kis bolt pitvar, kibül nyílik egy gerendás ház, mely most az drabantok háza, ugyan az kapuközben vagyon egy kis gerendás kamara, melyben ássót, kapát, és egyéb váreszközöket szoktak tartani. Az kapu fölöt levő középső contignatioban vagyon egy kis palástos ház, kiben az porkoláb lakik, és az mellet föl szérűl egy öregeb palástos ház, mely most az Uraimék[40] szállássa, az kapu fölöt való contignatioban vagyon két szoba egymás mellet, mind az ető palástos.

Az kapu félen áll szerűl vagyon egy torony, az hol dobolni szoktak, azon torony alat vagyon az contignatioban két gerendás alkalmatosság, az belső váron kívül áll szerűl vagyon egy öreg istáló gerendás, melynek az palástya meg vagyon föstve, circiter 25 lóra való, ugyanazon istálóbul nyílik egy gerendás ház, mely az lovászok háza volt régenten. Item abul nyílik egy lópatkoló pitvar, az megírt istáló melet contigná nagy hosszú lójártató és tanító hely sindel alat, azon lótanító helybül nyílik egy szenes ház, melybűl szegín megholt Ur zárjáro(?) lövődözött. Item az várnak szegletén az nyári ház alat vagyon egy bolt, melyben szekeres lovakra való eszközöket tartottak.

Az vár külső kapuja fölöt vagyon szép mulató nyári ház, melynek palásta meg vagyon írva, az falai pedig vászonyal írot kárpitokkal fölékesítve, vagyon három ajtó és öt jó dupla öreg ablak rajta. Az kapu fölöt való nyári ház alat vagyon egy palástos kamara, melyben azelőt puskaport tartotak, azon kapun pedig bégyővén, job kézre vagyon egy szén, két nyíló kapu rajta, melyekben szekereket tartanak, az szén mellet pedig hozzátázó(?) az halastó parton vagyon egy öreg istáló, circiter 32 lóra való, mindvígég boltos. Az belső várban az mint főmennek elenében általtol egyenessen balkézre az alsó contignatioban vagyon egy öreg tömlöc, rabokat

tartó eszközökel, úgymint bilincsekel, kalodákal, vassokal és lakatokal együt. Az tömlöc fölöt vagyon egy öreg konyha, és amint az konyhára bémennek, az gradics alat vagyon egy kis boltocska, kiben a szakács lakik.

Ezen Pápai Vár vagyon négy szegletre építve, melynek az napkeletrül való része csak egy cortinábul[41] áll, az napnyugoti, déli és északi részei pedig az fölül megírt házokbul és épületekbül áll. Az várnak három része földbástyábul vagyon kerítve, az negyedik részit, úgymint az halastó felől valót keríti ugyan az halastó, és az halastó partyán épétetet istálók falai.

Az város tizes nevő kapuja előt vagyon az uraságnak egy malma, melyen tíz kerék vagyon, melynek nyolca gabonát őröl, ketei pedig kássatörő. ugyanazon malomnál vagyon deszkamecő fűrísz is.

Az említet malom á prima Decembris Anni 1693 usque ad primam decembris Anni,[42] azmint az rovácsok bizonítoták, talált praecise[43] az uraság részire 800 köböl gabonát. Az kássatörő malom pedig talál esztendeig circiter 50 köböl kássát.

Vagyon az uraságnak három korcsmaháza, melynek egyike az említet tízes malom elleniben, az másik az város piarcán, az harmadik pedig az városnak alsó végén. Ezen megírt három korcsmaházban, Pápa városában hét vásár szolgáltatván, mindenik vásárnak alkalmatosságával két hétig korcsmároltat az uraság, mely tészen mindenstül 14 hetet, azon 14 hét alat senkinek másnak, akár városi, akár nemesember legyen, korcsmároltatni nem szabad, hanem egyedül csak az uraságnak, mely három korcsmán, azon 14 hét alat elkél az urságnak akó bora.[44]

Az említet tízes malom előt levő korcsmaház mellet vagyon csak közel nagy hoszú veteményes kert, és abban kertíszház."

Az összeírás alapján egy katonai funkcióját nagyrészt elvesztett vár áll előttünk, amely inkább uradalmi központ, semmint ostromot kiállni képes erősség. Nem is játszott komoly szerepet a szabadságharcban, s a kuruc hadvezetés is inkább kényelmes szálláshelynek tekintette, mint várnak.[45]

Pápa a kuruc függetlenségi háborúban: két hadsereg közt (1704-1710)

A Dunántúl csak jó félévvel a felkelés kitörése után csatlakozott Rákóczihoz, s ebben éppen a pápai katonáskodók tisztjeinek volt kezdeményező szerepe. A felkelők ekkor már Pozsony alatt álltak, s vezetőik izgatottan várták a híreket a francia-bajor hadakról, amelyek a Duna völgyében Bécs felé nyomultak előre. Stratégiailag tehát helyes volt elképzelésük, hogy a Dunántúlt is birtokba kell venni s onnan Bécs felé támadni. Károlyi Sándor, aki 1704 elején a Duna bal partján állomásozott, Önéletírásában így mondja el az eseményt: „Vízkereszt napja tájban méltóságos generális Bercsényi uram jövén Sente várábul hozzám Somorjában, hát szintén akkor érkeznek Dunántúl való böcsületes katona rendek is mintegy 60 lóval, Bezerédi János, Sándor László principálisokkal etc. Kik az méltóságos úrnak az egész földnek hajlandóságát declarálván, homagiumokat (hűségesküjüket) letették és protectiókot vettek." Erre Károlyi is megindult, s január 11-én este már Pápán volt.[46]

Pápa elfoglalásával a kurucok stratégiailag fontos ponthoz jutottak: a város központi fekvésénél fogva alkalmas volt úgyszólván az egész Dunántúl szemmel tartására, alkalmas volt nagyobb számú had összevonására. Vára nem is annyira erősség, mint inkább a kuruc

hadsereg parancsnokainak és főtisztjeinek kedvelt tartózkodási helye, már amikor kezükben volt (Károlyi Sándor, Forgách Simon, Bottyán János, Andrássy István, gróf Eszterházy Antal, valamint az ezereskapitányok).

Ezzel kezdetét vette Pápa történetének időben talán rövid, de megpróbáltatásokban, szenvedésekben, pusztulásban bővelkedő szakasza: a háború hat esztendeje alatt a vár és város nyolcszor cserélt gazdát: 1704-ben háromszor, 1705-ben kétszer, 1707-ben, 1708-ban, majd 1709-ben végleg a császári csapatok kezére kerül. Természetesen minden hatalomváltás megannyi súlyos csapás és megpróbáltatás a lakosságnak.

Ennek a hullámzásnak két alapvető oka volt a Dunántúlon: egyrészt a felkelő csapatok fegyelmezetlensége, zsákmányéhsége; másrészt a hadtápszervezet úgyszólván teljes hiánya. A Dunántúlon nem sikerült megszervezni a hadbiztosi apparátust, a gyakori katonai vereségek a megkezdett munkát többször megsemmisítették.

A pápai katonasághoz fűződik a szabadságharc dunántúli történetének súlyos következményekkel járó eseménye, Pécs feldúlása.

Sándor László Pápáról már január 26-a előtt Veszprémbe ment, csatlakozott hozzá Zana György az ottani katonasággal. Az útközben lavinaszerűen szaporodó sereg (állítólag 8000 fő) előbb a bajai és a veresmarti sáncot vette meg, s hatalmas zsákmányra tett szert (kősó, puskapor, fegyverek). Majd Pécs alá mentek. Sándor László, aki az egész had parancsnoka volt, a város bántatlan hagyásáért - a város vegyes nemzetiségű volt, magyarok, rácok és németek lakták - elfogadhatatlan és irreális követeléseket támasztott. Többek közt 50.000 rénes forintot, 2.000 pár pisztolyt, 2.000 köpenyt és csizmát, bocskort, egyéb ajándékokat kívánt - 2 óra alatt. Közben a városból állítólag kilőttek (Thaly szerint a rácok), mire a kuruc csapatok barbár módon megrohanták, elfoglalták, fölgyújtották és irgalmatlanul kifosztották Pécset, miközben több száz lakost megöltek (1704. február 1.). A főok nyilván a kuruc csapatok prédavágya volt, s mivel az eset megszakította Károlyi nem reménytelen egyezkedését a rácokkal, következményét az egész Dunántúl megérezte. A rácok ettől fogva rettegésben tartották a lakosságot, részben önálló akciókat vezetve, részben a reguláris császári csapatok mellett működve.

Mivel az akció parancsa nélkül történt, és hátráltatta a Bécs elleni felvonulást, Károlyi vizsgálatot indított Sándor László ellen, Bercsényi is elrendelte az ügy felderítését. Felelősségre vonás azonban nem történt, bár Sándor Lászlót súlyosan el lehetett volna marasztalni az esetért, amely komoly károkat okozott a szabadságharc ügyének.[47]

A másik súlyos gond az ellátás szervezetlensége, ill. hiánya. A kuruc hadsereg magáról a hadszíntérről élelmezte és látta el magát. Ez ebben a korban, főleg a 17. században Európaszerte ismert volt. A hadellátásnak ezt a formáját, bármilyen következményekkel járt is a lakosságra, a szükség indokolta. A Dunántúlon a kuruc hatalom nem tudott megszilárdulni s megfelelő ellátószervezetet létrehozni. Távol a fejedelmi hatalomtól, pénz nélkül, az ellenség szüntelen támadása közben erre nem kerülhetett sor.

De nehéz, majdnem lehetetlen határvonalat húzni a hadellátást biztosító erőszak és az egyéni haszonszerzésre irányuló zsákmányolás között. Mert a fiskális birtokok, falvak, városok, parasztok, kereskedők felprédálása, kifosztása, marhák elhajtása, bor elvitele, készpénz és egyéb értékek kicsikarása, amit a források tanúsága szerint a tábornoktól kezdve a közkatonáig szinte mindenki gyakorolt a hadseregben, orvosolhatatlan kórként telepedett rá az egész kuruc hadseregre, minden negatív katonai, morális és politikai következményével.[48]

Károlyi tehát 1704. január 11-én jutott Pápa birtokába, de március 25-26-án maradék hadaival sietve menekült innen.[49] Áprilisban már Heister kezén van a város és a vár. Ekkor történt Pápa első felégetése: „Annak előte penig Generális Heiszter Veszprént, Pápát, Palotát és több azok körül lévő falukat tűzzel porrá tette, sok embereket fegyverre hányatott, értékjeket elpraedálta."[50] De májusban gróf Forgách Simon és Károlyi Sándor ismét benyomult a Dunántúlra, sőt ekkor maga gróf Esterházy Antal császári ezredes, Pápa földesura és főkapitánya is csatlakozott a szabadságharchoz. Forgách azonban Győrszemerénél 1704. június 13-án csatát vesztett, s ismét következett a megtorlás. „A kegyetlen szemerei veszedelmes cásus ezen vármegyéknek mennyi embereit, marháit végezte ki e világból és elvesztette, s azután Heiszter Pápának jővén, valamiket obvie (útjában) talált, sok ezer marhákot elhajtott, az embereket levágatta, tizenkét nap Pápán lakván, valami substantiája vermekben s erdőkben el volt rejtve, azt kikeresvén, praedává tették."[51]

Károlyi azonban 1705 februárjában megint átkelt a befagyott Dunán, de már áprilisban ismét kénytelen volt Heister elől visszavonulni.

1705 nyarán azonban a császáriak a dunántúli őrségekből (Fehérvár, Tata, Pápa, Buda) a java katonaságot a Csallóközbe vezényelték: Herbeville tábornagy Erdélybe készülődött.[52] Ezt a helyzetet használta ki Bottyán János 1705 decemberében: létszámfölényben lévő és erőteljesen vezetett csapataival úgyszólván az egész országrészt elfoglalta. Pápát „vérrel" vette meg, a hajdúságot ostromra vezette, ő maga is megsebesült. Károlyi Sándort így tájékoztatta akciójáról: - legelsőbben Simontornyát megvettem; onnan egyenessen felmenvén Pápa várát is Isten szerencséssen ostrom után per accordam (egyezség révén) kezünkben adta; - holott is kartáccsal hozzám lővén, három helyütt esett rajtam az lövés, csak egy kicsiny híja volt, hogy el nem rúgtam az patkót; az bennvaló németnek nagyobb része Kegyelmes Urunk hűségére hajlott, Tullio Miglio nevű commendáns is benne elesett.[53]

Egyébként ez volt az egyetlen eset, amikor a szabadságharc alatt Pápa vára ostromot élt át, s története folyamán az utolsó is.

1706-1707 a dunántúli kuruc hatalom viszonylag stabil időszaka. Bár a hadellátás problémái nem csökkentek,[54] de az országrészben általában nyugalom volt. Jellemző, hogy még Bottyán János ifjú menyasszonya, gróf Forgách Julianna is ellátogatott Pápára.[55] Bottyánnak 1707-ben is sikerült lényegében megtartania a Dunántúlt a császáriakkal szemben,[56] de kitűnt, hogy reguláris erőkkel szemben ő is tehetetlen. 1707 elején a Budáról nyugat felé vonuló Rabutin pusztítja a körzetet,[57] a nyár folyamán pedig bekövetkezik Pápa úgyszólván teljes pusztulása.

1707. augusztus 13-án Pálffy János és Rabutin 4.000 némettel és rácokkal a Rába-vonal mögül váratlanul előnyomult, Bottyán kénytelen volt kitérni előlük, s csak a gyalogság és a poggyász hátravonásával törődött, lovassága az ellenség elővédjével összepuskázott ugyan, de Pápa megvédésére nem vállalkozott. Így a császári csapatok augusztus 14-én a városba nyomultak. „Pápa alatt két nap s két étszaka subsistálván, az egész várost, malmokat s circumjacens (környező) falukat felégette, s ami javait kaphatta, eltakarította, s klastromokat is felverte - Már megtért Győr felé, gazdag praedájával..."[58] Csak Tallián Sándor és Botka Ferencné háza (kőből voltak) maradt meg.

A város pusztulása a pápai katonaság morális összeomlását eredményezte: „amidűn a pápai katonaság utolsó ruinájokat (romlásukat) látták volna, - publice az utcán levetették zászlójokat, nagy zúgolódással és átkokkal mondván, hogy soha többé nem kurucoskodnak, s azzal el is széledtek, zászlójokat az utcán elvetve elhagyván...[59]

1707 végétől gróf Esterházy Antal vette át a dunántúli hadak vezényletét.[60] Károlyi Sándorhoz írt levelében az általa talált helyzetet így jellemezte: „erre az földre lett érkezésemmel akar hova tekéntek, minden felűl mind Nemes Vármegyékben s mind hadak közöt az eláradott nagy confúsiót tapasztalom."[61] Az 1708. január 15-re Sümeg várába összehívott gyűlés (10 dunántúli megye és a regimentek képviselői) azonban elsősorban a kuruc hadsereg visszaéléseivel foglalkozott.[62] A hadellátással, katonaság fizetésével, hadbiztosok működésével kapcsolatos határozatok papíron maradtak.

1708 második felére a császáriak fokozatosan fölénybe kerültek, a trencséni vereség (1708. augusztus 3.) után nyilvánvalóvá vált a felkelés bukása. Ez éreztette hatását Dunántúlon is. 1708 szeptember elején a császáriak megszállták Pápát, de később elhagyták.[63]

1709-re azonban tovább romlott a kurucok helyzete. Az év elején Esterházy Antal dörgedelmes parancsot küld Pápa városának, hogy a konföderációra tett hitéről megemlékezvén, „az ellenségnek fenyegető levelire nézve nemhogy valamit az impositákban praestálni (a kivetésekben teljesíteni) igyekezze, sőt azon plágának (térségnek) tüköre lévén," nehogy más helységnek példát adjon, „még csak fejet hajtani se merészeljen."[64]

Esterházy katonai helyzete egyre rosszabbodott, leveleinek hangja viszont keményebbé vált. 1709. március 1-jén azt írja a meghódolni szándékozó Veszprémnek, hogy ha megteszik, „én magam és hadaim lesznek ellenségi, gyermekeket is fegyverre hányatván," a várost alapjaiból is kiforgatja. A veszprémiek, úgy látszik Pápa hasonló szándékára hivatkoztak. „Hogy azomban Pápa várossa abjiciáltotik? (hűségét feladja?) Ezideig nem constatált effél cselekedeti: leszen gondom annak is megvizsgálására, hasonlóképpen bánok vélek, s nem fogják tapasztalni interessentiámat."[65] (Hogy ti. ő a földesuruk.)

1709 nyarán a császáriak felszámolják a kurucok dunántúli állásait. Az akciót Siegbert Heister irányítja. Az ellenség a Rábán felül lévő városokat, helységeket, kastélyokat őrséggel megrakatta - tájékoztatja Esterházy Antal Bottyán Jánost -, „maga penig Hajszter hétezred magával Pápának fordulván, azt erősen muniáltatja és egy részét corpussának ott hagyván," a többivel tegnap Sümeg bevételére indult.[65] Szeptemberben elesett Veszprém, Esterházy pedig csapatai töredékével december elején kivonult a Dunántúlról.

Az 1710 július-október közt lezajló kuruc akció Dunántúl visszafoglalására már nem érintette a várost. A kuruc csapatok a lakosság teljes elutasító magatartásába ütköztek - a háborút mindenki megunta és a felkelést elveszettnek tartotta -, s nem is értek el más eredményt, néhány császári hűségre tért nemes elfogását, Kőszeg város értelmetlen felgyújtását.[67] A reménytelen kísérletnek azonban pápai vonatkozása is volt, mert két Sándor testvér, László és Ferenc részt vett benne. Mindkettőnek sikerült megmenekülni, majd a békekötés után hazatérni. Azután többé nem foglalkoztak politikával, László 1716-ban, Ferenc 1765-ben halt meg.[68]

A pápai vitézlő rend története véget ért, a közkatonáknak később még kemény egyezkedéssel sikerült kiváltságaik egy részét megtartani s integrálódni a város polgári társadalmába.

A vallásügy: kálvinisták és katolikusok

A pápai társadalom legélőbb problémája kétségtelenül az 1660-ban megindult rekatolizálás, a protestánsok minden eszközzel való háttérbe szorítása, vallásgyakorlatuk korlátozása, egyházi javaik elvétele volt. A közhiedelemmel ellentétben e folyamatban a magyar földesuraké és egyházé, nem pedig a bécsi udvaré volt a főszerep.

A Thököly-felkelés, majd a török háború alatti rövid szünet után, a karlócai békekötést követően a pápai kálvinista egyház is csakhamar megkapta az első komoly figyelmeztetést, hogy mi várható az új helyzetben.

1700. június 18-án gróf Esterházy Antal uradalmai tiszttartóihoz utasítást bocsátott ki, hogy „legelsőben is az mi pápai és gesztesi jószágunkban... minden halogatás és késedelem nélkül azon nyakas és vakmerő prédikátorokat és oskolamestereket egész falunkbul űzzék ki...”[69]

Ezt az akciót a pápai kálvinistáknak még sikerült kivédeniök, talán azért, mert már előzőleg Bécsbe küldték Sándor Lászlót, hogy az udvarnál és különböző hatóságoknál minden jót eszközöljön ki.[70]

A védelemre szükség is volt, mert 1702. június 16-án maga Esterházy Pál nádor lépett közbe, s sürgette a pápai református egyházgyakorlat megszüntetését. Pápa város ekkor földesurához, gróf Esterházy Antal hoz fordult, aki a nádori ítélőmester előtt kijelentette, hogy rendelete nem vonatkozik a pápaiakra.[71]

A pápai egyház gelyi malma ügyében még kálvinista nemesi családokkal is vitába keveredik.[72]

Az előzményeket tekintve nem csoda, hogy a dunántúli protestánsok nagy várakozással voltak a kuruc felkelés iránt, vallási sérelmeik orvoslását remélve. Csakhogy a Dunántúl nem Felső-magyarország volt, s itt a fejedelmi hatalom elképzelései kevésbé érvényesültek. A dunántúli evangélikusok 1706. január 30-án Pápáról figyelmeztetik „a nagyméltóságú fejedelmet,” hogy 1704-ben Gyöngyösön megjelent követeiknek tett azon ígéretét, miszerint ők is számolhatnak arra, hogy az előző évtizedekben elfoglalt templomaik, iskoláik s egyházi jövedelmeik birtokába visszaléphetnek, beváltani kegyeskedjék.[73]

A szabadságharc alatt természetesen nagyobb mozgási lehetőségük volt a pápai kálvinistáknak is, bár reményeikben végül is csalatkozniuk kellett. 1660-ban elvett templomukat hiába kérték vissza, méghozzá eredeti állapotában helyrehozva. Erősen pusztult parókiájukat viszont visszakapták, helyreállítását azonban hiába követelték. 1705 nyarán az iskola udvarán tornyot kezdtek építeni, amit a földesurak - Esterházy Ferenc és József, Antal testvérei, akik bátyjuk kuruccá létele után az uradalmat királyi adományként kapták - a plébánossal és a vármegyével elleneztek és tiltottak. A mintegy 150 forintnyi közadakozásból mégis felépítették, s épületeiket is úgy-ahogy rendbehozták.[74]

Külföldi kapcsolataikat sem hanyagolták el. 1703. szeptember 7-én a pápai református egyház elöljárósága Deáki István professzor által szerkesztett emlékiratban elősorolja hosszas szenvedéseit s anyagi kárvallásait, és a külföldi protestáns fejedelmek segélyét kéri.[75]

1706-ban, nyilván a szécsényi országgyűlés reményt keltő vallási határozatainak, valamint a béketárgyalások kedvező kilátásainak hatására a pápai kálvinista egyház részletes beadvánnyal fordult II. Rákóczi Ferenc fejedelemhez, bár az irat formailag a vallásügyi bizottmány commissariusaihoz szólt. „A pápai evangélikus statusnak postulatumai” című dokumentum 15 pontban sorolja fel sérelmeiket, szenvedett káraikat, elégtételt és orvoslást kérve.

Kéri az egyház az ispotály visszaadását minden jövedelmével együtt, mely előzőleg hosszú ideig tulajdona volt. Elfoglalt malmai azonnali használatba vételét s eddigi kára megtérítését. Elvett épületeinek eredeti állapotukban való visszabocsátását. Megtérítését a házbérnek, melyet prédikátorai lakásáért éveken át kifizetni kényszerült. Kívánja az egyház költségei megtérítését, melyeket az üldözés idejétől, 1659-től kezdve kényszerült tenni, ez 20.000 forintra becsülhető. Követeli erőszakosan elfoglalt toronyórája visszaállítását, mely most a szürke barátok templomának tornyában van, valamint az öreg vitorláknak a torony tetejére visszahelyezését, éspedig azok által, akik azokat levetették. Az iskola részére folyóvá tételét a

tízes malomból sabbathale[76] cím alatt kapott vámgabonának, mely Csáky László idejében tagadtatott meg. Kéri utoljára az eklézsia a méltóságos commissárius urakat, hogy az iskola felépítése végett kellő időben a tekintetes és méltóságos fejedelemnél lépéseket tegyenek.[77]

A remény azonban, hogy az 1660 előtti állapotokat visszaállíthatják, nem valósult meg. Különösen nem a Dunántúlon. Maga Rákóczi sem ígért lényeges változást. Érsekújvárott kelt 1707. június 19-i levelében csupán általánosságokat mond. Biztosítja a dunántúli evangélikus rendeket, hogy a már kinevezett vallásügyi commissáriusok mindent el fognak követni, hogy a vallási differenciák kiegyenlíttetvén, mindenkinek a lelkiismerete megnyugodjék.[78]

Így a pápai kálvinisták számára sem maradt más lehetőség, minthogy városukban igyekezzenek egyházuk helyzetét javítani, kihasználva a pillanatnyi kedvező helyzetet. 1709-től helyreállítják templomukat, amelyet 1660 után a régi elvett helyett építettek, a pár éve emelt toronyba harangokat is szereztek. Rendbehozták a parókiákat, s 1710-ben felépítették az iskolát is. Mindezt nemcsak az egyház rendszeres jövedelmei tették lehetővé, hanem azok az adományok is, amelyeket ezekben az években kapott. 1709-ben Tholdi Pál, pápai származású debreceni jegyző 100 rénes forintot hagyományoz a pápai eklézsiának. Győri Szabó Péter postamester végrendeletében (Pápa, 1709. február 21.) a pápai református egyházra hagyja a Hosszú utcában lévő házát[79] s 800 forintot, Gyimóthi István első prédikátornak kocsit és két lovat, Lepsényi Gyergely második prédikátornak egy kocsislovat, a tanítónak, Szepsi Mátyásnak 25 forintot, az öreg diákoknak pedig 10 tallért rendel halála után kiadatni.[80] 1710-ben Peszi János megyei főbíró felesége, Pacsay Zsuzsánna 100 forintot hagyott az egyházra.[81]

Voltak persze a protestánsok részéről is türelmetlen, önkényes akciók, katolikus papok elűzése, felverése, még embervér is folyt. Széchenyi Pál, kalocsai érsek, békebiztos Sümegről figyelmezteti is Károlyi Sándort: „Azomban azt is akarám Kegyelmednek tuttára adnom, hogy ha az kálvinistaság ezen a földön nem compescáltatik (zaboláztatik), az kik máris ante tempus templomokat visszafoglalnak, papokat kiűznek, vagdalnak, vernek; ezennel nagy lárma s veszedelem leszen belőle, az pápistaság ezt nemszenvedi, abstraháltatnak az haza szabatcsága keresésétül s egymásra támadván, ütik s vágják egymást, melyet meghallván az ellenség, örült. Semmi dolgunkban elő nem megyünk, ezt mind egy-két ember cselegszi ezen a földön. Pápai Csernel János-e, vagy István, s ugyanott lakozó Bogács Ferenc, az ki mind aféle notorius sodomiták. Azt az Csernelt magához köllene Kegyelmednek citálni s tartaná ott, ne tenne itt tumultust, azonnal az többi csendesednének, Pápán is vissza akarják venni az templomot, ki miat nagy lárma lészen."[82]

A zirci apátság épületeit is pápai és veszprémi kálvinista katonák dúlták fel 1704-ben.[83]

A felkelés vezetői természetesen tiltották ezeket az önkényeskedéseket, nem gördítettek akadályt a katolikus egyház szervezeti működésébe. Pápán is mindvégig megmaradtak a pálosok, iskolájuk is működött. „Tisztelendő Páter Bolla, pápai paulinus conventbéli prior uram, bizonyos dolgainak végben vitelére bocsátatott Győrben, úgy, hogy onnand ki is jöhessen."[84] Egy másik paulinus Pécsre mehetett.[85] Ugyanaz a páter Bolla (Bella) „Remete-Szent-Pál szerzetebéli pápai convent vicáriussának" „passualis assistentia mellett", generális congregációra való menetele Pozsonyon át Talba megengedtetett.[86]

A pápai kálvinistákra azonban a szatmári béke után még kemény évtizedek vártak vallásgyakorlatuk, iskolájuk, egyházuk védelmében.

Élet a hétköznapokon

Az előzőekben rajzolt viszonyok között bizony nem volt könnyű a lakosság élete. De a háborús évtizedek, sőt évszázadok keményre formálták a mezővárosi polgárok és jobbágyok jellemét. Alkalmazkodtak a legmostohább körülményekhez is, mert tisztában voltak azzal, hogy önmagukon kívül másra nem számíthatnak. A töredékes adatok azt mutatják, hogy az élet mindezen közben ment tovább: az emberek dolgoztak, kereskedtek, egyházat tartottak fenn, házasodtak, kiváltották magukat a fogságból, iskoláztatták gyerekeiket, újjáépítették leégett házukat. Kényszerből időnként két hadsereg katonáit is élelmezik, és fizetik a földesúr járandóságait is.

Pápa mindennapi életének másik keretét ugyanis az adta meg, hogy a város az Esterházy-család uradalmának központja volt.

A pápai (a devecseri, ugodi és gesztesi) uradalom az Esterházy-család ifjabb fraknói, grófi ágának birtokát képezte, a felkelés idején Esterházy Antalé. Amikor 1704 májusában Rákóczihoz csatlakozott, a kamara a birtokokat lefoglalta és jövedelmüket (ad usum fructum) két testvére, József és Ferenc kapta. A kamara már 1704-ben össze akarta iratni a birtokok jövedelmét, de ez akkor a felkelők betörései miatt (ob continuas hostium excursiones) nem sikerült, sőt az összeíró veszprémi harmincados élete is veszélyben forgott.

1705. január 24-én azonban Újvári Ferenc veszprémi harmincados benyújtja a kamarának a pápai uradalom jövedelmeinek kimutatását.

Eszerint Pápa külső része (exterior pars) áll részben kuriális házakból, részben bérbeadott, részben jobbágyházakból (partim ex domibus curialibus, partim inscriptionalibus, partim vero colonicalibus), amelyek után, ha nincsenek kirabolva, elpusztítva és felégetve, fizetnek évente 600 forintot. A suburbiumnak (hostát) négy utcája van, melyek közül az első a Fölső Ucca vagy Majorok nevezetű, cenzusa 100 forint. Szabad faizásuk van, de a majorok rész puszta és felégetett. A második utca: Újváros ucca, cenzusa 68 forint 75 dénár, de 75 ház megégett, úgyhogy alig van benne ép ház, a kézművesek semmi munkát nem tudnak végezni. A negyedik utca az uraság kertje melletti, fizet árendába 62 forint 50 dénárt.

Itt van az újonnan emelt sörfőzde, amelynek árpakészletét azonban Heister katonái teljesen elvitték. Van egy nyolckerekű és más helyen egykerekű malom, amelyek hozama a molnár részén kívül 1.000 mérő. Két szénatartó, amelyek közül az egyik 50, a másik 20 kocsi szénát fogad be. Nagy kert, a sörfőző mellett vendégfogadó és fürdőház. Továbbá allódium pajtával, ezen kívül harmadik pajta nagy mennyiségű termény tárolására.

A mészárszékek után a mészárosok évente 140 forintot fizetnek, adnak 4 mázsa faggyút, és minden levágott ökör és tehén nyelvét kötelesek az uraságnak beszolgáltatni. A korcsmákon az évi 14 héten át kimérhetnek 1.000 urna bort.[87]

Veszprém megye több ízben is tartott közgyűlést Pápán. Országos vonatkozású az 1708. március 10-re összehívott generális gyűlés, amely ellene mondott a Pozsonyban megtartott királypárti országgyűlés határozatainak.[88] Biztos persze, hogy ezt a megye Esterházy Antal utasítására mondotta ki. Bizonyára a város is megkapta Esterházy Antal és a megye Pápán tartott gyűlésének dörgedelmes parancsait az elértéktelenedett rézpénz forgalmáról, a fegyverfoghatók összeírásáról, a közbiztonság helyreállításáról.[89] Az ellenséges kézben lévő területtel sem szakadt meg a kapcsolat, de ehhez a parancsnokló generális engedélye kellett. 1706. augusztus 31.: „Sréterné és Talián Sándorné asszonyaiméknak passus adatott, hogy Győrből bizonyos okokra nézve kigyühessenek pápai házokhoz, úgy, hogy vissza is mehessenek.”[90]

Hogy a pápai céhek a háborús viszonyok közepette is tevékenykedtek, azt néhány adat jól bizonyítja. 1706. szeptember 2.: „Chernel Jánosra kemény parancsolat, hogy a pápai csapócéhet ne rongázza..." Újváry Ferenc uramnak, hogy pápai céhnek elegendő bőröket subministráltasson deli csizmának az militia számára."[91] Akinek eltört a lába, a pápai borbélyokhoz vitette magát gyógyítani.[92] A városi fejlődés jele, hogy még kéményseprő is felbukkant a környéken.[93]

Esterházy Antal tábori könyve tanúsítja, hogy ekkor is a kereskedők voltak azok, akik nem ismertek lehetetlent: a harcok közepette is számtalan török, zsidó, német, magyar kereskedő tevékenykedik. A pápaiak természetesen szintén kereskedtek, főleg sóval.[94] Radis Sámuel Győrből és Bécsből hozott portékákat.[95] A mészárosok Rohonc és Kőszeg tájára vittek bőröket eladni.[96]

A város tanácsa a gyér adatok szerint végezte szokásos munkáját, s a legkülönfélébb ügyekkel foglalkozott.

1705. augusztus 16-án Kőrösi Mihály Pápán, a Hosszú utcában lévő házát a városi tanács előtt 180 magyar forintért bevallja, s átadja Tormády Simonnak és feleségének, Vásárhelyi Nagy Kata asszonynak. A város főbírája ekkor Meszecz Péter, jegyzője Kádártai Pál.[97]

Egyéb ügyek: a város malmának bérletéről 1708-ban; zálogbaadási ügyek; Pellakovics János és Attyai Imre hagyatéki ügye; a város kérvénye annak az 1.000 forintnak a megtérítéséről, amelyet Heister zsarolt ki tőlük stb.[98]

Néhány személyes ügy: 1704-ben Sándor Ferenc 1.000 forintot vesz fel „interesre" „németek kezibül való szabadulásomra."[99] Bizony, a katonáskodás nem mindig zsákmánytermő volt. Chernel Gábor 1.000 tallérért móringol mátkájának, Szondi Zsuzsannának.[100] 1708. március 12-én pápai diákoknak, „Debrecenben studiumok promotiójára nézve menőknek, passus adatott."[101] Eszerint tehát az ottani iskola a háborús évek alatt is működött.

Pápa hétköznapi életéhez nyilván hozzátartozott a posta működése is, melyet a kurucok a felkelés kezdetétől igyekeztek megszervezni. Ebben Pápának jelentős szerepe volt, miután ide futottak be nyugati és déli irányból a postavonalak illetve indultak észak felé a szabadságharc bázisához kapcsolódó vonalak. Esterházy Antal 1706-ban elégedetlen tevékenységükkel: „Pápai szentmiklósi és igmándi póstamestereknek, hogy az hírek communicatiói és leveleknek frissebben folytatási eránt szorgalmatosabbak legyenek."[102] A posták ugyanis ekkor úgyszólván kizárólag a hadsereget szolgálták. 1708 januárjában a dunántúli megyék sümegi gyűlése határozatot hozott, hogy a pápai postamester „tartozik két szekeret tartani... lészen esztendeig való fizetése 200 forint és szénája...", ezenkívül ő is mentes minden köztehertől (kvártély, élelemadás, forspont stb.).[103] A postamesternek Esterházy Antal még külön védőlevelet is ad.[104] De amikor a postamester menekülni kényszerül a császáriak elől a városból, elrejtett holmijait Bezerédi Imre egyik tisztje elemelte.[105] Ez a „Pápán lakozó" győri Szabó Péter postamester egyébként jómódú ember volt, aki a pápai református egyháznak végrendeletében jelentős összegeket hagyományozott.

Végezetül zárjuk a pápai hétköznapokról szóló áttekintést egy éppen nem hétköznapi esettel, amilyen tudtunkkal Pápán sem azelőtt, sem azután nem fordult elő: 1706 márciusában máglyán elégettek egy öreg koldusasszonyt. Az ügy előzménye a következő volt: a ciszterci rend lakatlan zirci épületeinek s egyéb jószágainak adminisztrátora egy Pápán lakó német szerzetes, Sebastian Vilmos páter volt, aki 1706 februárjában értesíteni akarta a győri császári őrség egyik tisztjét arról, hogy Pápa lakosságának, sőt még őrségének egy része is hajlandó átállni a császáriakhoz. A levelet viaszgömbbe rejtve a koldusasszonnyal akarta elvitetni egy tallért ígérve neki. Az ügy kitudódott, s maga Bercsényi foglalkozott vele. Miután papról volt

szó, a pátert Árva várába vitték fogságba - ahonnan rövidesen kiszabadult -, a koldusasszonyt pedig, akinek nyilván sejtelme sem volt a dolog hátteréről, máglyára küldték.[106] Azt persze nem tudjuk, hogy Pápa lakosai hányan jelentek meg a nem mindennapi látványosságon.

Jegyzetek

1. VERESS D. CS.: 1983. 203.
2. THALY K.: 1899. 217.
3. VERESS D. CS.: 1983. 205.
4. MOLNÁR I.: 1942. Az oklevél ma már nincs meg.
5. A család fiúágon 1849-ben kihalt, s mivel Sándor Eszter Thaly István Komárom megyei főbíróhoz ment feleségül, megmaradt iratanyaguk most a Thaly-család levéltárában található. NAGY I.: 1857. X. 40-43.
6. Ezekről részletesen: MOL P.681. Thaly-cs.lt. 3. csomó.
7. A vonatkozó iratok: MOL P.681. Thaly-cs.lt. 3. cs.
8. THALY K.: 1901. 518. 1707. április 21.
9. Losonc, 1709. augusztus 4. Bercsényi Miklós a fejedelemnek. AR VI.250.
10. Az 1694. esztendő decembere havának 14. napján. A pápai vár összeírása. - A MOL-ban lévő eredeti után kiadva: GERŐ L.: 1959. 45-54. Betűhív közlés. Mi szöveghű közlést adunk.
11. Emelet: de a több emeletes épületekben a földszintet is így hívták.
12. Azaz boltíves.
13. Ti. a bástyák felől.
14. Ház: szoba.
15. Továbbá
16. A latin contrafactum (francia: contrefait) szóból: valósághű arckép, képmás.
17. Lippay György esztergomi érsek (1600-1666)
18. Secessus: „felfelé való csendes hely, felfelé térés." MOLNÁR ALBERT: Lexikon latino-graeco. Norinberga, 1645. 855. Itt értelemszerűen a tökéletes hallás céljából felső, lépcsőzetesen kiemelkedő ülés.
19. Polássos: jelentését nem ismerem
20. Esterházy Miklós gróf, nádor (1582-1645)
21. A szövegben így. Valószínűleg „álló", azaz egészalakos kép. Talán az, amelyik közölve van MÁRKI SÁNDOR: II. Rákóczi Ferencz. II. Bp., 1910. 524. c. könyvében.
22. Esterházy Pál herceg, nádor (1635-1713)
23. Esterházy Orsolya.
24. I. Lipót császár király (ur. 1657-1704) és Claudia Felicitas főhercegnő, meghalt 1676.
25. Fictio coctica: képzeletbeli kép.
26. Esterházy Dániel báró (1580-1654)
27. Pongrácz György váci püspök (1669-1676)
28. Borsosgyőr, falu Pápa közelében nyugat felől, az összeírásban következetesen „borsos Győr" áll.
29. Esterházy Ferenc gróf (1641-1685)

30. Hallgatóság részére szolgáló nagyobb helység.

31. Szeplőtelen.

32. Helyesen: leányának. Gróf Esterházy Ferencnek négy lánya volt: Rozália gróf Batthyány Ferencné, Krisztina, Franciska és Borbála apáca lett. Anyjuk nevét azonban Nagy Iván tévesen közli, nem Thököly Mária, hanem Thököly Katalin volt. I.m. IV. 90. NAGY I.: 1857. IV. 90.

33. Thököly Katalin gróf Eszterházy Ferencnek második felesége volt.

34. Szenesház: kályha kívülről való fűtésére.

35. Gróf Esterházy Ferencné.

36. Valószínűleg a család belső cselédje, aki a várban szolgáló lányokra felügyelt.

37. Engedelemmel mondva

38. Itt „szín" értelemben.

39. Palástos: jelentését nem ismerem.

40. Nem tudni, kikről van szó. Talán az őrség vagy az uradalom tisztjeiről.

41. Cortina: két bástyát egymással összekötő védőgát.

42. 1693. december 1-től a mostani év december 1-ig

43. Hozott kereken

44. A kimért bor mennyisége nincs feltüntetve, de az 1705. január 24-i összeírás szerint évi 1.000 urna volt. MOL. E 156. U. et C. 82/61.

45. Jellemző a róla szóló vers 1706-ból:

Kevély Pápa, mint egy páva, de nincsen orcája:
Mert akármely nyalka kuruc könnyen fér hozzája,
Nem gátolja földbül épült, posványos bástyája,
Sem pediglen sárbúl csinált sarampos kapuja.

THALY KÁLMÁN: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest, 1872. 132.

46. BÁNKÚTI IMRE: A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január-április.) Bp., 1975. 45-48. - A dunántúli katonai eseményekre: TÓTH ENDRE: Pápa a kuruc világban. Pápa, 1936. (Vázlatos ismeretterjesztő füzet.) - VERESS D. CS.: 1993. - GÉRESI KÁLMÁN: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. Bp., 1897. 56. s köv. - BÁNKÚTI I.: Iratok a kurucok első dunántúli hadjáratának történetéhez (1704. január-április). Levéltári Évkönyv 7. Somogy megye múltjából. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1976. és 8. Kaposvár, 1977.

47. BÁNKÚTI I.: 1975. 71-73. - Bármennyire ellentmondásos volt is Sándor László tevékenysége, amikor 1706-ban kérvényt nyújtott be a fejedelemnek, hogy jószágaiból semmi jövedelme nincs, az ellenség elhajtotta jószágait, Rákóczi a locsmándi uradalmat adományozta neki 6.000 forint becsült értékben. Esztergomi tábor, 1706. szeptember 5. BÁNKÚTI IMRE: Iratok a Rákóczi szabadságharc középdunántúli eseményeihez (1704-1708) A VMMK 1978. 177-178. Az adományozás egyébként teljesen elméleti jellegű volt, mert ezt a területet a kurucok sohasem birtokolták.

48. A problémára: BÁNKÚTI I.: 1975. 91. s köv. - A megyék, köztük Veszprém panaszai 1706-ból: BÁNKÚTI I.: 1978. 174-176. - THALY K.: 1899. 219. s köv. - Jellemző, hogy miközben Károlyi Bécs alá vonult fel, 1704. március 5-én Radó Pál hadbiztos Pápáról ezt írja: „Itt sok az ezeres-kapitány, az pedég mindenik commendáns; ha Nagyságod ezen szegény városnak pártját nem fogja: éppen utolsó pusztulásra jut, mert mindenik maga kedve szerint húzza vonja, úgymint: Sándor István, László Fábián, Bezerédy János, Nagy János - ezeket vitesse fel Nagyságod, s a város bízattassék Horváth Ferenc, vagy viceispán uramra." AR I. 140. - Almásy Mihály, Károlyi provizora március 8-án: „A város panaszát hallgatni is sok: minthogy a nemesség s katonaság nem engedi, hogy szálló is legyen házánál, ezeken kívül pedég igen szép kevés a városi ember, aki fegyvert nem fogott volna. Nagy Jánosra ráizent viceispán: menjen el Nagyságod után, - tovább neki senki nem fog gazdálkodni." AR I. 341-342.

49. BÁNKÚTI I.: 1975. 122. s köv. - BÁNKÚTI I.: 1976.

50. THALY K.: 1899. 219.

51. THALY K.: 1899. 219. Ez szeptember első harmadában történt. Augusztusban még a kurucok kezén van Pápa, mert 21-én a pápai őrség Győr alá ütött, „az városi csordát egészlen elhajtotta. Másnap feles asszonyok, lányok, szolgálók Pápa felé kimentenek, hogy valamiképpen kiváltsák teheneket; némelyekkel igen rútul s prostitutíve bántanak, - re infecta visszabocsátotta őket." AR IV. 98. Ld. még 108., 125., 136., 141. stb. - „Hanem Pápa, Beszprém tartományja mind elszaladt, - az koldús sem maradt Pápán, egyéb az fehérbarátkoknál; kire nézve, hogy ím nem hódúlnak, - az népit vágatja." Bercsényi a fejedelemnek, 1704. szeptember 8. AR IV. 119.

52. 1705. július. AR I. 367., IV. 636.

53. AR IX. 280., 284., IV. 745., 747., 749., V. 185. Bottyán december 9-én már Pápáról bocsát ki német nyelvű nyíltparancsot. AR IX. 277. Bercsényi Somogyi Ádámot említi „Pápának decretális kapitányának" december végén. AR VIII. 40.

54. Nagyszombat, 1706. február 22. Vas, Sopron, Zala és Veszprém megyék beadványa Bercsényihez. AR V. 22-33. - EAtk 7. s köv. - BÁNKÚTI I.: 1978. 174-177. Pápán magazinumot (élelem- és takarmányraktárt) is állítottak. THALY K.: 1901. 412., 724., 767., 423. - AR I.501. Esterházy Pápa városának 1706. szeptember 2-án külön védőlevelet is adott. THALY K.: 1901. 431. - A pápai prófuntház készletét 1707. augusztusában Enessei István hadnagynak majdnem teljesen sikerült megmentenie az ellenség elől, ezért őt a Gazdasági Tanács dunántúli deputációja 25 forinttal megjutalmazta. BÁNKÚTI IMRE: A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái (1703-1711) Bp., 1991. 214-215.

55. Pápa, 1707. március 6. Palkovich Ferenc hadbiztos Esterházy Antalnak. AR IX. 351. Bottyán a móringlevelet is Pápán állította ki március 12-én.

56. VERES D.CS.: 1983. passim. - TÓTH GY.: 1958. Passim.

57. THALY K.: 1899. 219. - Palkovich Ferenc hadbiztos szerint, ha Rabutin ekkor Pápa ellen megy, könnyűszerrel elfoglalhatja. Pápa, 1707. március 6. Esterházy Antalnak. AR IX. 351.

58. THALY K.: 1899. 219-220. - Bottyán Bercsényi Miklósnak. Karakói tábor, 1707. augusztus 17. AR IX. 440. - Révay Gáspár u. onnan u. aznap Esterházy Antalnak. AR IX. 406-407. - Bezerédi Imre Bottyánt okolta Pápa és környéke pusztulásáért. Kőszeg, 1707. szeptember 6. Esterházy Antalnak. AR IV. 413. Bottyán októberben már ismét Pápán van. AR IX. 438-439.

59. Révay Gáspár u.o. AR IX. 407.

60. Esterházy már 1706 közepétől „decretalis" dunántúli főkapitány volt, 1707. április 19-én pedig így írja magát: „arcis et praesidii Papensis dominus et haereditarius capitaneus." THALY K.: 1901. 13.

61. Devecser, 1707. december 23. MOL P.396 Károlyi cs.lat. Acta politica 1. Acta Rakocziana. Ser.I. 1707 dec. Fasc.1.A.2.

62. THALY K.: 1899. s köv. Céljuk a megállapított adóporták csökkentése volt, pl. Veszprém 96 portájának 16-20 portával való mérséklését kérte. Esterházy Devecserről 1708. április 30-án utasította Oroszy Pál alispánt, hogy Pápa városától csak 15 portális hajdú kiállítását követelheti meg. THALY K.: 1901. 693.

63. Zalaszentgrót, 1708. szeptember 7. Esterházy Antal Bercsényi Miklósnak. Csesznek sikertelen ostroma után Heister „Pápára recipiálta magát, s ott maradott harmad napig, osztogatván protectionalis leveleit a föld lakossai között." THALY K.: 1901. 243., 769. - Novemberben a császáriak megint veszélyeztetik Pápát. THALY K.: 1901. 808.

64. Szombathely, 1709. január 4. Uo. 823.

65. Uo. 841.

66. Zalaapáti tábor, 1709. július 29. AR X. 45. - Simontornya, 1709. augusztus 1. Hellepront János Bottyánnak. AR IX. 709. - VERESS D. CS.: 1983. 229.

67. TÓTH GY.: 1958. 213. s köv. - VERESS D. CS.: 1983. 229. s köv. - Rákóczi úgy értesült, hogy a Győrnél átkelt kurucok elfogták a pápai commendánst. Szolnok, 1710. július 25. AR III. 138.

68. NAGY I.: 1987. X. 42-43.

69. TÓTH E.: 1941. 105-106.

70. A pápai református egyház 1700. március 6-án kelt megbízólevele. LISZKAY J.: 1875. 227.

71. TÓTH E.: 1941. 105-106.

72. Az egyház ellentmondó nyilatkozata a veszprémi káptalan előtt 1701. február 28. LISZKAY J.: 1975. 49.

73. Uo. 50.

74. TÓTH E.: 1941. 106-115.

75. LISZKAY J. i.m. 49.

76. A szombatonként befolyó őrlési díj egy része.

77. LISZKAY J.: 1875. 53-54.

78. Uo. 51.

79. Ezt a házat, melyet az ellenség elpusztított, Szabó Péter 1708. március 16-án vette Kőrösi Erzsébet Gyenge Istvánné acsádi lakostól, 400 magyar forintért. Uo. 54-55.

80. Uo. 55.

81. TÓTH E.: 1941. 106-115.

82. 1704. február 20. BÁNKÚTI I.: 1976. 88.

83. THALY KÁLMÁN: 1881. 768. - HORVÁTH KONSTANTIN: Zirc története. Veszprém, 1930. - MOLNÁR ISTVÁN: A fehér barátok Pápán. Pápa, 1942. - Az egész problémára: BÁNKÚTI I.: 1975. 104-108. Irodalommal.

84. 1708. április 1. THALY K.: 1901. 671.

85. De 1708. június 23-án Esterházy Simontornyáról visszarendeli a szerzetest. Uo. 733.

86. Sümeg, 1709. április 14. Uo. 855. A Pozsony megyei Máriavölgy (Marienthal) helységről van szó.

87. MOL E 156. U. et C. 82/61. 82/64. L. a vár összeírását, 44.sz. jegyzet.

88. 1708. március 10. THALY K.: 1901. 150-151.

89. Pápa, 1706. július 28. LISZKAY J.: 1875. 52-53.

90. THALY K.: 1901. 429. Érdekes módon azonban néhány nappal előbb, július 28-án maga Esterházy rendelte el Veszprém megyének: az ellenséggel szigorúan tilos minden kapcsolat. Ezért kérdőre kell vonni Pápán Tallián Sándor, Pesti János és Sréter János urakat, miért szállították feleségeiket és portékáikat Győrbe. LISZKAY J.: 1875. 52-53. - Ez a Sréter János az 1690-es évektől jómódú fűszerkereskedő, s természetesen nem azonos a hasonnevű tüzérségi brigadérossal.

91. 1706. szeptember 2. THALY K.: 1901. 431.

92. Sümeg, 1708. január 31. Szakács Péternek útlevél. Uo. 886.

93. Nagyvázsony, 1708. február 18. Ludwigh István kéménytisztító Devecserbe, Pápára és Sümegre kap útlevelet. uo. 897.

94. 1706. július 31. és 1707. június 25. Uo. 417., 545.

95. 1708. március 17. Radl Sámuelnek is írva. EAtk 655.

96. 1708. szeptember 4. Uo. 768.

97. LISZKAY J.: 1875. 49.

98. Felsorolásuk MOLNÁR I.: 1942. 32., 35., 47., 53.

99. Bük, 1704. december 4. MOL P.681. Thaly-cs.lt. 3. csomó.

100. Pápa, 1706. január 25. MOL P.681. Thaly-cs.lt. 3. csomó.

101. 1708. március 12. „Pápai deákoknak, Debrecenben studiumok promótiójára nézve menőknek, passus adatott.” THALY K.: 1901. 650.

102. 1706. július Uo.: 410.

103. THALY K.: 1899. 215. - KAMONDY MIKLÓS: A Rákóczi-szabadságharc postája. Vaja, 1981. 21. s köv.

104. Devecser, 1708. február 7. THALY K.: 1901. 130. Nevét itt tévesen írták Szabó Péter helyett.

105. Nyárádon elrejtett 5 vég szűrposztó. Uo. 727. A császáriak Mórichidához való szállása miatt a környék lakossága elmenekült.

106. THALY K.: 1881. 768. s köv.

Imre Bánkuti

Pápa vom Ende der Türkenherrschaft bis zum Frieden von Szatmár (1683-1711)

Die Stadt Pápa und ihr Schloss, welche das Besitztum der gräflichen Linie der jüngeren Familie Esterházy von Fraknó bildeten und eines der Zentren des Protestantismus von Transdanubien war, überlebten die türkische Herrschaft verhältnismässig unversehrt. Die Inventur des Schlosses aus dem Jahre1694 zeigte das Gebäude in gutem, bewohnbarem Zustand. Die Bevölkerung der Stadt musste jedoch mit zwei grundlegenden Problemen rechnen:

1/ mit dem weiteren Schicksal der Sonderrechte geniessenden Schlosswache, da mit dem Rückzug der Türken die Grenzfestungen überflüssig wurden;

2/ mit der weiteren Tätigkeit der Gegenreformation zur Liquidierung der reformierten Kirche.

Das in seiner Existenz gefährdete Grenzbefestigungsmilitär sah die Sicherung des Zustandes der Sonderrechte im Rákóczi-Aufstand und deshalb ergriffen im Januar 1704 die Offiziere der Wache von Pápa die Initiative zum Überschreiten der Aufständigen nach Transdanubien. Damit jedoch kam ein sechs Jahre dauernder Krieg über die Stadt, welche infolge ihrer zentralen Lage zum Stützpunkt der Kurutzenarmee wurde und wo auch meistens ihre Befehlshaber stationiert waren. Wegen der schlechten Organisation der Armeeversorgung legte jedoch die Versorgung des Militärs schwere Lasten auf die Stadt und ihre Umgebung. Zwischen 1704 und 1709 wechselte achtmal 20der Eigentümer von Pápa, den schwersten Schlag erlitt sie aber, als Siegbert Heister, kaiserlicher General am 14. August 1707 die ganze Stadt und Umgebung niederbrannte.

Die reformierte Bevölkerung von Pápa hatte die Jahre des Aufstandes genutzt, um die in den 1660-iger Jahren weggenommene Kirche und das Hospital zurückzuerobern, aber ihre Versuche waren erfolglos. So blieben also, nach dem, den Kurutzaufstand beschlies- senden Frieden von Szatmár im Jahre 1711 für die Gesellschaft der Stadt beide Probleme - das Schicksal der Soldaten und der Kalvinisten - offen.

Fülöp Éva Mária

A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán

A Pápa város történetének egy-egy korszakát, meghatározó történéseit bemutató kötet tanulmányainak sorában természetes módon helyet kellett kapnia a település életével a 17. század óta összekapcsolódó Esterházy-birtoklást, illetve a Pápa-Ugod-Devecser uradalmat vizsgáló feldolgozásnak is.[1] Nemcsak azért, mert ez a mintegy háromszáz éves korszak alapvetően befolyásolta, alakította Pápa életét, változásait, hanem azért is, mert - tekintve hazánk gazdasági-társadalmi fejlődését - a történettudomány szerves részét képező gazdaságtörténeti kutatásokban kiemelkedő hely illeti meg az agrártörténetet. Mivel az üzemtípusok közül a magyar mezőgazdaságban, az agrártermelésben hosszú időn át a nagybirtok volt a meghatározó, fontos feladata van az uradalomtörténetírásnak.

Forrásadottságok

Bár a hűbéri társadalom korszakára irányuló uradalomtörténeti kutatásoknak az ugyanezt a területet a polgári átalakulás időszakában feltárni kívánó vizsgálatokkal szemben általában jobbak a lehetőségei a fennmaradt uradalmi iratanyagokat tekintve,[2] sajnos, a pápa-ugod-devecseri uradalom esetében ez nem mondható el.

A feudalizmus korai szakaszában, az írásbeliség kialakulásával párhuzamosan indult meg a későbbi családi levéltárak anyagának szerveződése is: a jogbiztosító, főként birtokadományozó oklevelek e gyűjtemények legkorábbi darabjai. A gazdaságtörténet pótolhatatlan forrásai ezek, de a magyar történelemben jelentős, magas közjogi méltóságokat viselő családok levéltárai köztörténeti szempontból is értékesek.[3]

A pápai „archívum” az Esterházy-család ifjabb, fraknói grófi ágának központi levéltára volt.[4] A pápai levéltárból - teljességre törekedve - csak a 19. század elején emelték ki, különítették el és szállították az illető uradalomba a tatai és gesztesi domíniumokra vonatkozó iratokat.

Az általunk eddig tanulmányozott tata-gesztesi és pápa-ugod-devecseri 18. századi uradalmi iratanyagból kitűnik, hogy az egyes uradalmi központokban és a birtokirányítás hivatalnok-személyzetének csúcsán álló prefektusoknál szintén voltak iratok, amelyek főként a napi ügymenet érdekeit szolgálták. A központi őrzőhely kialakítására főként a család egyes ágai közötti, s a rokon és más famíliákkal folytatott birtokperek miatt törekedtek: a jogbiztosító levelek, genealógiák, számadások, szerződések könnyebb meglelését az ismétlődő rendezések biztosították.

Az évszázadok óta a pápai várban őrzött levéltárban a II. világháborút követően iratok nem voltak találhatóak. Az 1950-es években három helyen lelt iratokat sem lehetett már egészében megmenteni: a Pannonhalmi Bencés Főapátság Gazdasági Levéltárában találtakkal ellentétben a Budapesten előkerültek a tárolás során helyrehozhatatlan károkat szenvedtek. A Pápán, egy kékfestőműhelyben megőrződött uradalmi iratok csak századunkra vonatkozóakat tartalmaztak. A legsúlyosabb csapást azonban a fellelt töredékeiben végül is a Magyar Országos Levéltárba szállított iratanyagra az 1956. évi levéltári tűz jelentette: az Esterházy-uradalmak közül a pápai és cseszneki uradalmak anyagai nagyrészt elhamvadtak. A megmaradt részeket

a kisebb családi levéltárak fondjai közé helyezték el, melyekhez az ugodi plébániáról az 1950-es években beszállított lajstromozott pápai iratok és a devecseri domíniumból megmaradtak csatlakoznak.[5]

A kutatás alapjául emellett a közös birtoklás és a - megőrzés szempontjából talán szerencsésnek is mondható módon - nem teljes következetességgel végrehajtott irat-elkülönítések következtében a hercegi ág és a tata-gesztesi uradalmak iratai között fennmaradt anyagok szolgálhatnak. A Veszprém Megyei Levéltár, a pápai, immár Esterházy Károlyról elnevezett Kastély- és Tájmúzeum és a Dunántúli Református Egyházkerület gyűjteménye ugyancsak foglal magába kutatott uradalmunk levéltárából származó iratokat.[6] Kiemelkedik ezek közül idősebb gróf Esterházy Ferencnek (1683-1754) és gróf Esterházy Károlynak (1725-1799) uradalmi tisztviselőivel, főként Bittó József, Balogh Ferenc, Tóth István és Kiss Ferenc prefektusokkal, illetve uradalmi régenssel folytatott levelezése az 1740-es évektől. Sajnos, épp számadáskönyvek nem maradtak fenn az 1767. évi úrbéri rendezés előtti időszakból, megnehezítve a gazdálkodás mérlegének megvonását.[7] E töredékekből azonban, úgy érezzük, hogy előzetes várakozásunknál sokkal teljesebb módon, mégis sikerült az uradalomban a 18. század derekától lejátszódó fontosabb gazdálkodási folyamatok főbb vonásait feltárni, sőt, mivel esetenként részletesebb ábrázolásra is mód nyílt, néhány területen újabb adalékokkal gazdagítani az e század agrártörténetéről, s főként nagybirtokai életéről eddig kialakított képünket. Így a devecseri rész mezőgazdálkodásának kialakítása emelhető ki az iratok tanúsága segítségével, továbbá - a gazdasági tisztviselőket és alkalmazottakat tekintve - a nagybirtokok irányítóinak archontológiája bővült újabb adatokkal, nemcsak a hivatalviselők, hanem a hivatalok története értelmében is. Kiemelkednek fontosságukkal az agrárszakoktatás kialakulását megelőző időszak gazdasági képzésének sajátos formái, s az e téren meghatározó szerepű tatai uradalom és irányítója, Balogh Ferenc régens (1708-1765). Fontosak a korabeli számtartóság berendezését, a pénztár őrzését feljegyző adatok. Végül, tekintve eddigi, a tata-gesztesi uradalmak 18. századi történetére vonatkozó kutatásainkat,[8] nemcsak feltételezéseinket sikerült bizonyítani a tatai uradalom gazdálkodásának a pápaira gyakorolt hatása terén, hanem egy ennél is szorosabb kapcsolatot mutathatunk be, éppen a fentebb említett Balogh régens működése nyomán.

Birtoklástörténet[9]

Az Esterházy-család a 17. században emelkedett az ország nagy birtokkal rendelkező, egyes tagjai révén országos jelentőségű közjogi méltóságokat betöltő, magas egyházi rangokat viselő, katolikus főnemesi családjai sorába. A csallóközi eredetű köznemesi családból a katolizált és 1625-ben nádorrá választott Esterházy Miklós (1583-1645) kapott grófi rangot: 1626-ban a Fraknó örökös grófja címet nyerve. A korszak nagy jószágszerzői között is kivételes hely illeti meg. Első feleségétől származó fia, Esterházy István pápai kapitány, az apja által szerzett jószágok közül a semptei (Nyitra vármegye) uradalmat bírta.[10] Az ugod-devecseri uradalmat a 17. század derekán az eladósodott véglai Horváth-családtól szerezték meg. Egy 1627-ből fennmaradt irat tanúsága szerint „Esterhasy Miklós" Balassa Borbálának, Czobor Imrének és Török Jánosnak zálogosította el az „Ugod és Devecher várakhoz" tartozó több birtokrészét, nemesi kúriáját és szőlőjét. Nem ritka a zálogba adás Esterházy Miklós birtokpolitikájában: az esetlegesen vitatható tulajdonjogú területekért kapott nagyobb összegű készpénz vitathatatlanul előnyösebb. Így - amint monográfusa, Péter Katalin kiemeli - a nádor halálakor az első feleség hozományaként szerzett Sopron vármegyei Lánzsér és az 1622-ig bírt munkácsi uradalmáért az uralkodótól, I. Ferdinándtól cserébe kapott fraknói és kismartoni,

valamint a már általa vett, említett nyitrai Sempte és a hegyaljai Regéc mellett 8 zálogban lévő uradalmat hagyott hátra, ez utóbbiak közt Pápát is.

A pápai és gesztesi uradalmak a nádor második feleségének, Thurzó Imre özvegyének, Nyáry Krisztinának a testvérét illették, s e birtokokat Esterházy Miklós cserebirtokért vette tulajdonába. Az e csereügyletet tartalmazó oklevelet csak 1799-ben, „sub rosa" tudták megszerezni az utódok, s helyezhette el Hering József, a pápai domínium levéltárosa a „régen keresett, és rejtekben volt igen szükséges, és igen hasznos Tsere Levél" másolatát az iratok között. Az oklevél szerint Esterházy Miklós nádor és felesége, másrészről bedeghi Nyáry Istvánné, férje teljhatalmú megbízottjaként 1628-ban megállapodtak abban, hogy Nyáry Istvánné átengedi az előbbieknek a Veszprém vármegyei Pápa várát, a Komárom vármegyében lévő Gesztest, s a somogyi Ozorát tartozékaikkal együtt, cserébe kapván - mivel e javak és birtokjogok Nyáry Istvánnak igen hasznosak az oklevél szövege szerint - egy tokaji és velétei nemesi kúriát öt-öt szőlővel Zemplénben, valamint birtokrészeket Szabolcs vármegyében Ibron és Vid possessiókban, s mindezek tartozékait. A gesztesi jószág 1670-ben, a nádor idősebb fia, Pál (1635-1713) és a fiatalabb testvér, Ferenc (1641-1684) között tett birtokosztály során, csere révén az utóbbira szállott. A két fiú közül az 1681-ben nádorrá választott és 1687-ben hercegi rangra emelt Pál az idősebb fraknói hercegi ág, Ferenc, semptei és pápai főkapitány az ifjabb fraknói ág megalapítója.[11]

Gróf Esterházy Ferenc három fia közül, úgy tűnik, a középső, az eredetileg papi pályára szánt József (1682-1748) méltó leginkább a család felemelkedését megalapozó Miklós nádorhoz. Miután 1700-ban egészségi okokból hazatért Rómából, ahol előzetes tanulmányai után a Collegium Germanicum hallgatója volt, testvéreivel első ízben 1702-ben, édesanyjuk, Thököly Kata halálát követően tettek birtokosztályt. A május 27-én kelt osztálylevél az anyai birtokokról szólt, melyeket ő özvegyi jogon, élete fogytáig bírt. Az anya halála mellett az is szükségessé tette a megegyezést, hogy József gyenge egészsége miatt a papi hivatás elhagyására kényszerült, így testvéreinek, Antalnak (1678-1722) és Ferencnek „mint világiaknak" 1700-ban az apai jószágokról tett cambiuma (birtokcseréje) alaptalanná vált.

A legidősebb fiú, Antal így végül is a gesztesi, öccsei, József és Ferenc a Pápa-Ugod-Devecser birtokokat kapták. József 1707-ben, apja örökébe lépve semptei főkapitány, 1710-ben Komárom vármegyei főispán lett. 1718 és 1738 közt méltóságai jövedelmeire és örökölt s szerzett jószágai gazdasági erejére támaszkodva megszerezte a később a pápa-ugod-devecseri jószághoz csatolt Gyömörét s a majdan a gesztesi domíniumba kebelezett Tápot, Ménfőt és Mezőörsöt. 1727-ben vásárolta a tatai uradalmat, ahol fokozatosan kiépültek a birtokait irányító központi gazdasági-igazgatási szervek. Az 1738-ban megvett Kethely possessio és Makk praedium is a tatai uradalmat gyarapította.

A Rákóczi-szabadságharcban Esterházy Antal a fejedelem táborához csatlakozott.[12] 1709. november 12-én kelt, „hűtlenség és hazaárulás" vétke miatt kimondott birtokvesztése után ezek testvérei kezére jutottak. Egy 1715. évi birtokosztás „első osztályról" beszél ezt követően, ami már Antal ítélete után közvetlenül lehetett József és Ferenc közt. A Kamara iratanyagában fennmaradt egy 18. század eleji összeírás, ami Esterházy Antal azon javait tartalmazza, amelyeket az uralkodó Józsefnek és Ferencnek adományozott. Ezek közül a későbbi uradalmi összeírások és számadások tanúsága szerint az itt említett Császár, Kocs és Szák possessiók, Dad possessio Berencsér, Szend Csicso és Környe Kecskéd praediumokkal s végül Ságh praedium a gesztesi uradalomhoz kerültek, kivéve természetesen az adomány-levélben szereplő Pápát. Ránk maradt továbbá Esterházy József és Ferenc beiktató levelének másolata is. Eszerint a Rákóczi-felkelés alatt tanúsított hűségükért és a török háborúkban végbevitt haditetteikért fiági örökösödéssel adományul nyerték Gesztes várat tartozékaival, s

megerősítették birtokukban Ugod és Pápa várakat és tartozékaikat. A három birtok részei Komárom, Fejér, Veszprém és Győr vármegyékben terültek el.

A birtokbejárás és a tényleges birtokbaiktatás 1721. április 3-án kezdődött. A gesztesi uradalom caput bonoruma Gesztes vára volt,[13] amelyet a beiktatást végző káptalani kiküldöttek és a király megbízottja elhagyatottnak találtak és tartózkodásra alkalmatlannak ítéltek, s így Kocs községbe hívták össze a szomszédos birtokosokat, lakosokat (így például Tagyosról Csapó István és Csetey János nemesek jelentek meg). A következő helyszín az ugodi domínium, nevezetesen Ugod mezőváros volt, ahol az összegyűltek (köztük például a bödögei nemes Horváth Ferenc és Antos Péter) jelenlétében április 9-én adták József és Ferenc tulajdonába a lakott falvakat és pusztákat, elsőként emelve ki ezek közül a „jogsértő idők" óta rommá lett Ugod várat és a hozzá tartozó Ugod oppidumot. Majd - a húsvéti ünnepek közeledvén, Ugodról még 11-én este elindulva - április 12-én, nagyszombaton Pápa várában gyűltek össze, ahol is megülték az ünnepet. Április 16-án itt is megtörtént a beiktatás a pápai uradalom mezővárosai, falvai és pusztái birtokába, Veszprém vármegye alispánja, Fekete György és a vármegyei törvényszék jegyzője, Sztankovánszky András jelenlétében. A három birtok közül egyedül itt fordult elő tiltakozás a beiktatás ellen: először a bakonybéli bencés apátság apátja a maga és a pannonhalmi főapát nevében, minden, a jövőben őket, mint szomszédos birtokosokat érhető sérelem miatt. Továbbá Pápa oppidum nemes és nem nemes lakói közül többen is ellene mondottak a birtokbahelyezésnek. Pápa városának és az Esterházy-földesuraknak ez az ellentéte végigkíséri a századot. Gyökere a török időkre nyúlik vissza, amikor a katonai szolgálat fejében a földesúri adók alól mentességet élveztek a praesidiánusok. Egy évszázaddal korábban, Devecser és Ugod 1626. évi összeírásakor hasonló helyzetet örökítettek meg a kamarai kiküldöttek.[14] Az „elegh puszta" devecseri vár alatt és a városban 105 ház volt, azokat „szolgalo emberek lakják, kiknek szeghin Nadasdi Tamas adott szabadságot, hogy senkinek se adozzanak, s szolgallianak". (A várhoz tartozó jobbágyok laktak azonban Csajágon, négy házban.) Ugodon, a palánkkal kerített várhoz tartozó városban 80 ház volt, lakosai „azok is Nadasdi Tamás szabadosai". (A várhoz itt is tartozott néhány jobbágy, akik Bél puszta földjét szántották Ugodnak.) Hasonlóképp hivatkozhatott a pápai contradictorok többsége a „conditio liberrima"-ra, valamint többen a lakosok közül inscriptióra, zálogba vagy árendába kapott házra. S bár a beiktatás a tiltakozás ellenére megtörtént, ez a küzdelem folytatódott: a városi számadások uradalmi számvevő általi ellenőrzése, bor- és sóárulás, az inscriptiók igazolásai mind ezt tükrözik, az oppidum lakói és az uradalom ellentétére adván okot.

Gróf Esterházy József pályafutása az 1730-as években tetőzött: 1733 és 1741 között horvát-dalmát és szlavón bán, 1741-ben országbíró lett.[15] 1731. február 10-én végrendeletet tett egyetlen fia, az ifjabb Esterházy József (1714-1762) javára[16]. Eszerint majorátust létesített fia, illetve bátyja, Ferenc elsőszülött fiúutódai számára. Úgy határozott, hogy ha fiának több gyermeke lesz, azok között az öröklött semptei jószágot szét kell osztani. A majorátus az általa vásárolt tatai uradalomra, az általa 1722-ben építtetett cseklészi kastélyra és Cseklész városára (ez utóbbitól a borkilencedet és dézsmát a semptei uradalom jövedelmei közé sorolva), a pozsonyi házra és pusztabirtokra, valamint játói ménesére és ingóságaira terjedt ki. A testvér, gróf Esterházy Ferenc, 1711-től Borsod vármegyei főispán[17], 1746-tól tárnokmester is, először szintén az 1730-as években végrendelkezett. Az 1735. december 8-án kelt testámentumban Pápa és Devecser uradalmakból s a gesztesi domínium neki jutott részéből elsőszülött fia, Miklós (1711-1765) javára majorátust létesített. Arra az esetre, ha Miklós örökölné a fentebb említett, idősebb gróf Esterházy József által alapított majorátust, akkor a szintén az ő águkra szálló Semptét a következő testvérnek, az apja nevét viselő ifjabb Ferencnek (1715-1785), a későbbi magyar udvari kancellárnak kellett átengednie.[18]

Mielőtt továbblépnék, a mindkét végrendelet által említett semptei uradalom közös birtoklásáról is szót kell ejtenünk. Annál is inkább, mert a gesztesitől eltérően, ahol lényegében megosztották egymás közt a possessiókat és praediumokat, e domínium birtoklásában a pápa-ugodi uradaloméhoz hasonló, az egyes jövedelmeket megosztó, közös részesedést is megfigyelhetünk. 1735-ben Esterházy József Sempte vára újjáépítője, aki ezért a következő évben az őt illető pápai fél jószágért meg is szerezte az általa helyreállíttatott vár egyedüli tulajdonjogát Ferenctől. 1744-ben Szered mezőváros központtal fia, ifjabb József kezén volt a szeredi domíniumnak nevezett rész. Apja az itteni javait Cseklész, nagybátyja Sempte központtal kezelte, utóbbi hosszabb ideig (1750-ig) a pápai prefektus ellenőrzése alá rendelve azokat. 1748-ból ismerünk egy tervezetet, Szered oppidum és tartozékai kapcsán a két testvér közötti cambium előkészítését, hiszen a társbirtokosság többször vitára adott okot a tervezet bevezető szavai szerint. A birtokcsere létrejötte esetén egységesítették és megosztották volna az addig fele-fele arányban, közösen birtokolt mezővárosokat, s József Cseklész, Ferenc Sempte és Sempc területén gyakorolt volna joghatóságot (a tizedek, borbevétel és más allodiális jövedelmek kivételével).[19]

Ifjabb Esterházy Józsefnek nem voltak gyermekei. Apja és nagybátyja halála után, mivel birtokait terhelő roppant adósságai már ezeknek a hitelezők kielégítésére fordításával fenyegettek, 1759. március 1-jén szerződést kötött nagybátyja három fiával: az előbb említett Miklóssal, Ferenccel és Károllyal. Az adósságok lerovása fejében csak évjáradékot tartottak fent számára, majd még ugyanezen év júniusában 32 évre zálogba adta összes birtokát unokatestvéreinek.[20] Amikor 1762-ben meghalt, három unokatestvére - noha apjuk halálát követően, 1755-ben már osztályt tettek - commassálta (tömegesítette, összesítette) az unokaöccsük és apjuk révén rájuk szállt birtokokat, s új osztályt tettek. A családi egyezséget 1762. január 25-én Tatán kötötték meg. A diplomáciai szolgálatban álló Miklós, Sáros vármegyei főispán a tatai és gesztesi uradalmakat kapta, s megalapítója lett a család tatai ágának. Testvére, ifjabb Ferenc mosoni főispán, apjuk végrendeletének értelmében a semptei domínium és Cseklész ura, a cseklészi ág őse. Végül a legifjabb testvér, az ekkor már egri püspök Károly a semptei és a pápa-ugod-devecseri jószágokon osztozott Ferenccel. A possessiók közül Bokodot és Pusztavámot, valamint Billegh praediumot ifjabb Esterházy József szerezte ugyan, de kölcsönpénzből, melyeket Esterházy Miklós fizetett meg, így ezeket az idősebb Esterházy József-féle hitbizományba kebelezték. A csákvári és magyaralmási birtokról, a fornai és boglári pusztákról Esterházy Ferenc lemondott, s így azok a pápai uradalomtól a gesztesihez kerültek át.[21]

A pápa-ugod-devecseri uradalom gróf Esterházy Ferenc tárnokmester és fia, gróf Esterházy Ferenc kancellár kezén[22]

Az 1720. évi birtokadományozás utáni évekből csak a gesztesi uradalom anyagában maradt fenn néhány töredékes adat a pápai uradalomról. Az egyetlen korai, még a fentiekben bemutatott, a Gesztes-Ugod-Pápa birtokokat illető donációt megelőzően, de már Esterházy Antal hűtlenségi ítéletét követően keletkezett 1711. évi extractus alapján úgy tűnik, hogy Esterházy József és Ferenc ekkor használták már - közösen - a három uradalmat. Ugod az 1720-as évekből fennmaradt néhány irat alapján nem külön egységként szerepelt. Pápa egyértelműen birtokközpont, Devecser külön domínium, melynek fontosságát a Balaton környéki szőlőkhöz közeli fekvése adta. A pápai, devecseri és gesztesi jószágban egyaránt volt szerény méretű allodiális gazdálkodás. A „Méltóságos galánthai gróf Esterházy József és Ferenc számára a gesztesi, pápai és devecseri domíniumokból proveniált gabona, árpa és zab" kimutatása alapján az évben a három uradalomban tiszta búzából 878 köböllel vetettek.[23] Nem

szól viszont az irat a 18. század első felében elterjedt kétszeres (búza és rozs) vetéséről, amelyet csak a század derekától előzött meg a tiszta búza vetése. A vetésszerkezet ezen összetétele eladásra szánt gabona termesztésére utal. A számadás a gabona mellett, címe ellenére, a borbevételekre is kitér: a sági majorból, Badacsony, Kisörs, Lábod és Kisapáti szőleiből és a beszolgáltatott borokból 1133 urna bevétel volt.[24] Az irat - sajnos, állomáshelyét fel nem tüntetve - Jakácsics Ádám tiszttartó, Kaszap Ferenc „pusztai" és Tóth István igmándi ispán nevét őrizte meg.

Az 1716. és 1717. évi, a gesztesi, pápai és devecseri uradalmak gabonatermését kimutató összesítésből egyértelműen kitűnik, hogy a pápai uradalom részeként szerepelt Ugod. Az uradalomnak majorja volt Csót, Ugod, Borsosgyőr, Szerecseny, Teszér és Nyárád, Kúp, Ács és Pápa határában; ide tartozott még Ság, Kisborsosgyőr praedium és Takácsi; e helyeken őszi és tavaszi búzát, zabot vetettek. 1716-ban a pápai domíniumban a majorban 147 kereszt tavaszi búza, 218 kereszt zab, 771 kereszt őszi búza és 15 kereszt zab volt a bevétel. A devecseri uradalomban Gallyabél, Taszár és Potony majorokban - ezek mellett Devecser városa és Lábd praedium szolgáltatott még termést - a termés 32 kereszt zab, 23 kereszt tönköly, 93 kereszt tavaszi rozs, 93 kereszt őszi rozs és 390 kereszt őszi búza lett, a tized 247 kereszt őszi búza, 33 kereszt zab és 17,5 kereszt őszi rozs. A próba 1 kereszt után 3/4-15/8 pozsonyi köböl szemet mutatott az egyes gabonaféléknél. Az 1717. évi összeírásból, amely Devecsernél Noszlopot, Istvándit és a devecseri majort is említi, kiderül, hogy szemnyerésre a nyomtatást alkalmazták, s a részért nyomtatók minden 100. után 15 pozsonyi szapu (az uradalomban ezt egy „Pozsonyi mérő szerint való köbölnek" számították) termést kaptak.[25]

Az 1721. évi birtokbaiktatást követően újabb szerkezeti változás figyelhető meg az uradalmakban: Ugod, Teszér, Szerecseny, Csót a gesztesi domínium részeként szerepel 1723-ban, Csákvár, Császár, Igmánd, Kocs, Szend, Dad, Környe, Szák és Oroszlány mellett gróf Esterházy József és Ferenc közös haszonvételű birtokaként.[26] Ugyanezen évből már a számadások rendjére is utaló havi számadások is maradtak fenn az év utolsó négy hónapjából, feltüntetve az Esterházy József részére a gesztesi, pápai és devecseri uradalmakból a kasznári hivatal által kiadott szemesterményeket. Nemcsak a termesztett növények legalábbis egy része ismerhető így meg (búza, rozs, árpa, köles, zab, tönköly), hanem több tisztviselő neve is szerepel a kimutatásokban, lehetővé téve néhány következtetés levonását az uradalmak szerkezeti felépítését s a termelés és fogyasztás körét illetően.[27]

Már prefektus irányítja Esterházy József mellett a kiutalásokat, tiszttartó van Gönyün (Magyari Mihály), a másik tiszttartó - helységjelölés nélkül - „Caroll Dominicus Kemény". Stutter János a számtartó. Herovics Mihály kulcsár 1723-ban pincemesterként dolgozott, vincellérek Kisörsön és Badacsonyban voltak. Fülöp Kristóf pintér munkájára a hordókészítésnél volt szükség. Ugodon erdészt találunk. Az állatokkal foglalkozók közül - bár a nagy uradalmakra jellemzően bivalyosuk is volt, s a játói ménest is feltüntetik - túlsúlyban voltak a kanászok: a Bakony nyújtotta lehetőségek következtében. Külön kanásza volt a prefektusnak, név szerint említenek további hármat, itt „bojtárnak" nevezett egy-egy segítőjükkel. Esterházy Ferencnek két falka sertése volt itt, és a pápai „Tizesmalom" s a devecseri és petendi malmok „malomporára" alapozottan sertéshizlalást is folytattak. Ugyancsak ezt kapták a devecseri malacos sertések és az ott hizlalásra fogottak, míg az Ugodon tartott, tizedből kapott sertések kölest ettek. A kölesből készített kása (az irat árpakását is feltüntet) ekkor emberi táplálékul is szolgált, a kenyérfélékkel szinte egyenrangú táplálékként. A kenyérfélék készítésére ekkor leginkább rozsot, kétszerest és végül búzát használtak az ország különböző vidékein. Itt - a vetéskimutatásokhoz hasonlóan - rozzsal és tiszta búzával találkozunk elsősorban. Az abajdóc (kétszeres) főként önellátásra szolgált: a parasztgazdaságokban és az uradalmi alkalmazottak konvenciójára termesztették.[28]

Az 1715. és 1720. évi országos összeírás Veszprém megyéről fennmaradt része (az összeíróknak a vetőmag és a bevetett föld mértékegységének egységesítésére a pozsonyi mérő használatát rendelték el) 1 keresztet 17 kévével számolva 1 pozsonyi köböl vetés után 6, 5, 4 vagy 2,5 szorzóval számolt, nagyobb termést mutatott ki (1 kereszt 1 köböl fölött egy becslésben sem szerepelt). Esterházy József és Ferenc közös birtokaként, illetve Esterházy Ferencnek, a később Csesznek köré szerveződő, ekkor kezén levő egyéb javait felvéve, e birtokokon mindenütt kétnyomásos művelést, az őszi alá háromszori szántást s általában kétszeres (de Borsosgyőrnél négyszeres, Ugod, Pápa, Noszlop, Szombathely, Kúp, Nagygyimót földjein háromszoros) termést rögzítettek. A fivérek birtokában 81 1/2 sessio (jobbágytelek) volt (Szentkirály Bakonyszentlászló, Szombathely, Réde, Sikátor, Devecser, Nagygyimót, Kúp). Nyárádon, Noszlopon, Bakonygyiróton nem tüntették fel külön a telkek számát, Csesznek-Váralján csak irtásföldek voltak. Pápán az adózókról feljegyezték, hogy köztük „oppidánusok" és nem nemes úrbéresek is vannak. 1715-ben a pápai 340 „adózó" mellett 245 jobbágy, 115 zsellér és 42 házatlan zsellér élt jószágukon, 2827 3/4 pozsonyi köblös földet, 272 1/2 pozsonyi köblös irtást birtokolva. 1720-ban 300 uradalmi alattvalót jobbágyként, 40-et zsellérként írtak össze. Mellettük Pápán az „adózók" száma 314 volt, Noszlopon 2 zsellér ült nemesi telken, 2 jobbágyot viszont innen Petendre tettek át. Devecserben 21 zsellér „sine pertinentiis" megjelöléssel szerepelt, de nem a házatlanok kategóriájában. Ez évben a szántók 2784 3/4, az irtások 508 1/2 pozsonyi köbölt értek.

Az 1720/30-as évek még e viszonylag jó fekvésű, vízi szállításhoz, piacokhoz közeli uradalmak esetében is a termelőmunka szinte újbóli megszervezésének évei voltak. Gyarapították a jobbágyok számát, új, úrbéri terhekkel felruházható telkeket mértek ki, illetve benépesítették a régieket, megszervezték az uradalmi irányítás kereteit, gazdasági egységeit, fokozatosan kiépítve a tisztviselők, alkalmazottak hierarchiáját. Ezek az évek még nem lehettek a jelentős beruházásokat, anyagi ráfordításokat, szakértelmet igénylő ágazatok előterébe kerülésének évei, a hangsúly a gazdálkodás beindításán, a szervezeti keretek megteremtésén volt. A pápa-devecseri jószágban a bevételek közt a gabona- és faeladások, s az uradalom sajátos jellegéből következően a bakonyi legelőbérletek, a sertéstenyésztés voltak az elsők. Ezekhez a boreladás haszna társult.

Az 1740-es évektől lassú előmenetelnek lehetünk tanúi. Fennmaradt, csekély számú forrásaink is ezektől az évektől állnak inkább rendelkezésünkre. A magyar mezőgazdaságban az értékesítési lehetőségekben bekövetkezett kedvező irányú változások nyomán új törekvések figyelhetők meg a nagybirtokokon. Az iparilag erősödő, városiasodó osztrák örökös tartományok, a meginduló belső fejlődés következtében növekvő piaci lehetőségek, az osztrák örökösödési háború teremtette gabonakonjunktúra hatására - az előző időszakban jelentékeny részben megteremtett, szükséges élő és holt felszerelésre támaszkodva - az uradalmak az addig jórészt árendába adott haszonvételek helyett azok saját kezelésbe vételére törekedtek, újabb vendégfogadókat, pincéket, sör- és pálinkaházakat építettek. Megkezdték a kor korszerű, költséges gabonatároló építményeinek, a granáriumoknak építését. Ezek az új típusú gabonatárolók kőből készült, cseréppel fedett, többszintes, szellőzőnyílásokkal ellátott épületek voltak. Ezt megelőzően jórészt vermekben tárolták a gabonát - e földbe mélyített gabonatárolók, ha nem égették ki vagy zárták le megfelelően, a nedvességet átengedve, az állati kártevőktől megfelelően nem védve a magot, óriási károkat okozhattak. A dohos, férges gabonát értékesíteni is alig lehetett. Megindult a nagyobb anyagi ráfordítást igénylő, munkaigényes ágazatok kiépítése is, a szóban forgó uradalmak esetében például a mesterséges tavi halászat említhető sajátos példaként. Szaporodtak a „svájcerájok", a lefejőtehenészetek. Azonban a fentiekben jelzett változások lassú üteme és a tőkehiány következtében még e kedvező fekvésű, a korabeli úthálózat siralmas állapotát tekintve felbecsülhetetlen előnyként a Duná-

hoz s a komáromi és győri katonai élelemraktárakhoz, „magazinumokhoz", valamint Pozsony és Bécs piacához közeli uradalmak sem voltak képesek jelentős majorsági gazdálkodás kiépítésére. A falvakkal kötött, születő új szerződések is ezt a megrekedt fejlődést tükrözték: igaz, hogy előtérbe került a census - a pénzjáradék - fizetése, de ezt nagyrészt éppen az uradalmaknak végzett munkával tudták előteremteni a jobbágyok, s azoknak, az egyre nyilvánvalóbban gyenge minőségű munkát jelentő robot mellett, elegendő béres hiányában és bérmunkásokra alapozott termelésre elégtelen anyagi erejük következtében feltétlen szükségük volt e munkavégzésre.

Idősebb Esterházy Ferenc pápai birtoklása korai szakaszából, az 1730-as évekből a pápai prefektussal folytatott levelezéséből csak egy korabeli iratborító maradt fenn, amelyben 1731-től gyűjtötték össze a gróf „Saáry-falvai" (Sárosfalvai) Bittó Józsefhez írt leveleit. Azonban még az összefoglaló felirat is két tanulsággal szolgál. Egyrészt, hogy Bittó pályáját mint provisor (tiszttartó) kezdte, s e gazdasági tevékenységet irányító tisztségből emelkedett a tiszti hierarchia élén álló jószágkormányzói - prefektusi - rangra. 1745-ben a csákvári bírák a „pápai és ugodi domíniumok"-at említik Bittóhoz írt levelük címzésében, erősítve feltevésünket, hogy Devecser ekkor - Pápának alárendelten - nem elsődlegesen szántóföldi termelést folytató központ, hanem állattenyésztése mellett főként a szőlők művelésének, a borok begyűjtésének irányítója. Épp ezeknek köszönhetően volt már 1739-ben bizonyíthatóan tiszttartó Devecserben is, míg Ugod mezőgazdálkodását szükségtelen volt külön felügyelet alatt Pápáétól elkülöníteni. A gazdaságok kiépítése ekkor még korántsem fejeződött be, az ugodi rész az előző korszakhoz hasonlóan szorosan a pápai domíniumba kapcsolódott. A csákvári „Birák és Esküdtek" fentebbi, 1745. januári levele tiszttartónak nevezi Bittót (bizonyíthatóan először a kiindulásul szolgáló borító mellett 1740-ből van feljegyzés e titulusára). 1748 novemberében plenipotentiáriusi (teljhatalmú) felhatalmazást élvezett, majd a kitüntető bizalom e jelét a tisztségbeli emelkedés követte: 1750-től prefektus lett. Másrészt, a levonható második következtetést illetően, újabb adalékkal gyarapodtak a csaknem kizárólagosan jogi ismereteket szerzett, kisebb birtokú nemesek pályaválasztási lehetőségeire (birtokigazgatás, vármegyei és törvényszéki szerepvállalás, hivatalviselés a kormányszékeknél) irányuló kutatások. Bittó időnként engedélyt nyert arra, hogy saját birtoküegyeiben egy-két hétre eltávozhasson a szolgálatból. Ugyancsak sárosfalvai részbirtoka volt a szempci tiszttartónak, Bittó József sógorának, Doboczky Ádámnak.[29]

A prefektus feladata a tisztviselők (officiales) és alkalmazottak (oeconomici) s közvetítésükkel a szolgák (servitores) irányítása, a gazdaság, a gazdálkodás menetének az alárendeltek segítségével történő biztosítása. Közvetlen kapcsolatot tartott a birtok tulajdonosával, közvetítette az uradalom felé annak elgondolásait, akaratát.[30] Ugyanakkor tapasztalataival tanácsot is adott, javaslatot is tett egy-egy személyi vagy szorosabban gazdasági ügyben. A végső döntés joga mindig a tulajdonost illette, de egy Bittóéhoz hasonlóan hosszú szolgálat során kialakulhatott olyan kapcsolat a földesúr és a prefektus közt, hogy a döntési jogot részben az utóbbi is gyakorolhassa. Erre utal, hogy amikor apjuk halála után Esterházy Ferenc és Károly veszik át a jószágot, egy alkalmazott elbocsátása miatt 1756-ban ifjabb Esterházy Ferenc keményen megparancsolja Bittó Józsefnek: „ha ezt üdvözült Atyám (idejében) szokta is cselekedni, már én meg nem engedem Kegyelmed mindeneket csak propria authoritate akar cselekedni... Ennek utánna pedig legkissebb Tisztetis hirem, s engedelmem nélkül Kegyelmed le ne tégyen."[31]

A prefektus volt az uradalom képviselője a vármegye felé is,[32] bár ebben nagy szerep jutott a szakigazgatási tisztviselők közé tartozó ügyésznek is. 1754-ig külön uradalmi fiskálisról nem tudunk. Esterházy Ferenc 1743-ban, Szempcen szerződtetett egy Sándorffi nevezetű fiskálist, de vizsgált uradalmainkat tekintve nincs adatunk működéséről. 1745-ben Bittó a rokonával,[33]

Bittó Ferdinánd jurátussal küldött a csákváriaknak parancsot egy határpert érintő kérdésben. Fiát, Bittó Pált 1745-ben Rőth Sándor mellé adta jogot tanulni. Bittó József sógora, az említett Doboczky Ádám őt „testvér Néném tül való Attyámfia"-ként említette, biztosítva Bittót, hogy Rőth mellett a fiú „Diaetán is experiálhat".[34] Bittó Pál egyébként már 1741-ben tevékenykedett az uradalomban: „szeptemberben Esterházy Ferenc ismételten Pozsonyba rendelte,"... mivel az irásoknak rendbe valo vitelére szükségem van...[35] 1748-ban Esterházy Ferenc processusainak (pereinek) folytatásáról is vele üzent Bittó Józsefnek, s utasítására Pálhoz „köl az dolgok folytatását rendelni."[36]

A szakigazgatási tisztviselők közül fontosságát tekintve a következő helyen a „geometra" áll az uradalomban, bár itt a tatai domíniumhoz hasonló nagy vízrendezési munkálatokra nem került sor. A század derekán, az 1750-es évek elején Maynzeck Henrik mérnök készítette el a pápa-ugod-devecseri uradalmat számbavevő birtokkönyvek térképeit.[37] A két testvér, József és Ferenc közt annak idején megosztott gesztesi uradalom contravertált területeinek felmérésében, a telepítésekkel az extraneus földhasználattól eleső, a háborúk időszakát is átvészelt népes községek és az új telepesek határvitáinak elsimításában, az új sessiók kimérésében is bőven akadt feladata az uradalmi mérnöknek.

A tiszttartó (provisor) szerepköre igen összetett; magát a gazdálkodást irányító, legfőbb tisztviselő. A birtok közigazgatási tevékenységében is tevékenyen részt vesz, így a falusi bírák választásánál is. A nagybirtok jogszolgáltatását tekintve bizonyos értékhatárig általában ő ítélt a jobbágyok egymás közötti pereiben. Szóltunk már a devecseri uradalom 1739-ben említett tiszttartójáról (1740-ben Poór János töltötte be ezt a tisztet), s arról, hogy Ugod mezőgazdálkodása gyakorlatilag nem különült el a pápai domíniumétól, 1745. évi adatunk alapján egy személy töltötte be ezt a posztot. Legkésőbb Bittó József prefektusi rangra emelkedésével, 1750-től jelent csak meg a külön provisor az ugodi birtokon.

Nemcsak a termelés irányításával, hanem magával a mezőgazdasági termeléssel állottak szoros, közvetlen kapcsolatban a kasznárok, akik a tiszttartó alá rendelt ispántól átvették a szemesterményeket. 1741-ben Esterházy Ferenc is gabonakimutatást várt ispánjától: „Az Kasznár maga Extractussát meg nem küldötte, azért külgye meg hogy tudhassam, mennyi gabona legyen az Joszágban...".[38] Pápán forrásaink először 1740 szeptemberében említenek kasznárt.

Az ispánok már nem a tisztek, hanem az alkalmazottak körébe sorolhatók. Az allodiális gazdálkodás kiterjesztésével számuk növekedett. A béresek, robotosok, bérmunkások felügyelői, a különféle gazdasági munkák végrehajtásának ellenőrzői. Az Esterházy Ferenc kezére jutott gesztesi birtokrész ispánja (1740 novemberében Nagy János volt a csákvári ispán; 1753-ban a levelekben az új ispán Bittó József által készített instrukciójáról írnak) is a pápai provisorhoz tartozott, külön tiszttartóról ott nem tudunk. 1742-ben Doboczky László Szempcről ajánlott új ispánt: Kovács Mátét, Esterházy Ferencné korábbi csatlósát, aki „az után lett Szempczi Sáffár...", azaz az élelmezéssel, ellátással foglalkozó tisztviselő.[39]

Lehet, hogy az ajánlottat pápai ispánnak szánták, hiszen ott csak 1743 decemberében említik forrásaink ezt a betöltött posztot.

Az ispán munkafelügyeleti tevékenységét segítették - egyéb, főként őrzési feladataik ellátása mellett - a hajdúk. A tatai uradalom közvetlen hatásának egyik első jeleként 1746 decemberében Esterházy Ferenc megküldte Bittó Józsefnek a tatai katonák és hajdúk rendjét, hogy Pápán is „vagy így, vagy még ennél is jobban, lehet talán föl állítani".[40] Tatán 14 katona és 36 hajdú szolgált tizedesük vezénylete alatt. Szolgálatuk háromirányú volt: a lovasok a komáromi postaállomástól levelet hordtak vagy vittek meghatározott helyre; őrséget adtak a vár

kapujánál a hajdúk; s egy közülük állandóan a tiszttartó rendelkezésére állt. Fizetésük lovasoknak és gyalogoknak egyaránt minden második évben „hét fertály" posztó, ingyen tűzifa, egy kis rét használatukra. Ha az uradalom határain kívülre mentek, a lovasok napi 4 garast kaptak. (A levélrészletben nyilván csak fizetésük egy részét említették.)

A fentebb már érintett szakigazgatási tisztviselők körébe sorolható (a mezőgazdálkodással e jelentős bakonyi részeket birtokló uradalmak esetében mindenképp egyenrangú) az erdészet személyzetének legmagasabb rangú tisztje, az erdőmester. 1744-ben Csákváron Csóti Nagy János volt az erdőmester. 1746-ban újat fogadtak fel, s bár neki sem ismert teljes instrukciója, Esterházy Ferenc utasításából tudjuk, hogy az erdőket s az ott folyó favágást is felügyelte, utóbbit illetően a kivágásra szánt fákat maga Bittó József mutatta meg neki szolgálata kezdetekor. Ezeket az „erdő billeggel"[41] megjegyezték, felírva, hogy hol és hány szál vágható ki. A devecseri tiszttartó alá tartozott a noszlopi erdőispán (első említése 1740. december). Pápán és Kúpon jáger szolgált (első írott adatunk 1752-ből, illetve 1753-ból származik). Megkülönböztettek emellett „fácános jágert" is, feltehetően a vadaspark őrét nevezve így, 1753-ban.

E korai időszakból a szőlőtermesztés, borgazdálkodás irányító központjából, Devecserből ott szolgáló pintérről van tudomásunk már 1748-ból.

A különböző uradalmi alkalmazotti rétegeket vizsgálva a számadásra kötelezetteket felügyelő, illetve az uradalom számvitelét intéző tisztviselőkről fontosságuk miatt is külön kell szólnunk. Természetesen az officiales körébe tartoznak, szerepük az árutermelés növekedésével együtt növekszik. Különösen így van ez az 1740/60-as évektől, az árendák visszaváltása, a falvakkal kötött conractusok censussal felváltott munkajáradéka, a majorsági gazdálkodás lassú kibontakozása időszakában. 1740-ben már Pápán és Devecserben is van számtartó, az előbbit minden esetben - például betegségekor - Bittó József helyettesítette. A rationista feladata - a készpénz- és természetbeni számadások vezetőjeként - az incassatio is: 1746-ban faluról-falura járva végezték, a restanciák lehető behajtására is törekedve. 1746-ban, Nagy István számtartó idejében már számtartóságot említenek Devecserben, sőt, Pápán már 1743-ban. Aligha jelentett ez azonban kifejlett hivatali működést: jobbára csak az írnok foglalkoztatását értették rajta. Exactorra, azaz a számadásokat ellenőrző számvevőre már 1741-ből, a számtartó említését követő évből van adatunk. Azonban még például 1744-ben is a szempci Doboczky László (Ádám provisor fia) censurázott: kérte a pápai számtartót és kasznárt azévi s előző évi számadásaik benyújtására. A számadástípusok közül negyedéves számadás (összesítés) említése, 1745-ből a marhák, a dominális és a kilencedből s tizedből származó bevételek összesítésének feljegyzése ismert. A negyedéves számadások elkészítése 1740-re nyúlik vissza, ahogy Esterházy Ferenc írta ekkor: „...hogy az Jobbágyok angerialiter kezdenek füzetni, igen akarom, iob is ez az mod, hogy sem vagy haidut, vagy lovakat heiaban kitartani, remenlem is ha bár csak egy Esztendeig igy Continualtatik, magok is iobban fogiak szeretni...". [42] S bár a gazdaság terjeszkedésével a hajdúk tekintetében, amint azt az előbb láttuk, változott a megítélése, de a késedelmes számadások mindvégig gondot okoztak. 1753-ban Bittó József egyenesen fizetésükből való levonással kellett megfenyegesse a negyedéves számadások elkészítésében ismételten késedelmeskedő tiszteket.

A pénztár felügyelője (cassae inspector) tisztséget a pápa-ugod-devecseri uradalmak nem állítottak fel külön a pénzügyi szervezetben. Azonban már 1743-ban pápai és devecseri kassza is létezett. A számtartó kezelése alatt állottak, s állapotukról negyedéves számadásoknak kellett volna rendszeresen készülniük.

Sajnos, nemcsak az alapvetően fontos számadásokból nem maradt ránk e korszakból példány; nem ismerjük az uradalom személyzetének fizetését sem. A hajdúk és katonák tatai bérezésének ismertetett része eligazító lehet az itteniekére nézve is. 1749-ben, az akkor segődtetett mérnök fizetése 300 Ft, 12 akó bor, szállás és bútor volt. Practicánsa ugyancsak egy évre kimutatott bére 30 Ft és egy öltözet ruha lett. A magasabb rangú tisztviselők szolgálatait sok esetben inscriptióval is jutalmazták, házra, földre, esetleg részbirtokra kiterjedően. Pápán az inscriptionalisták közt találjuk az uradalom telekkönyvében a következőket: Bittó József provisor (1742), Bittó Ferdinánd ugyancsak provisorként említve (1755), Nagy István pápai számvevő (1752), Balogh Ferenc régens (1748-tól 1764-ig, örököseitől a ház visszakerült az uradalomhoz).[43]

A fentiekben már említett, közös birtoklású semptei uradalomban az ifjabb Esterházy Ferenc idejében Doboczky Ádám és fia, László állottak a gazdaság élén tiszttartóként, bizonyíthatóan már az 1740-es évektől. „Öreg Doboczky Ádám" 1750-ben prefektus lett. A többi uradalmi tisztségviselő közül forrásaink 1744-ben a vízközi ispánt, egyben az uradalom számtartóját, 1749-ben Csiba Ferenc kasznárt, 1754-ben a gönyüi depositorium gondviselőjét, Tóth Istvánt említik. A lovak tartásának sokáig központi helyeként szereplő uradalomban (Játó, Tallós) 1740-ben lovászmestert alkalmaztak. A majorban folyó munkára utal az 1750. évi, béresökröket kimutató adatunk: Játón és Tallóson 6, Sempcen 12 ökör volt szekerekkel. A szokásos heti munkabeszámolót, illetve munkakiadást Doboczky Ádám örökítette meg 1744-ben írt levelében. Eszerint vasárnap Tallóson, a mise előtt, számot vetett az egész heti gazdálkodással, „...az egész hétre pedig a Dispositiokat meg tettem, mi tevők légyenek az Ispányok, és Jobbágyok..."[44]

A birtokszervezet mellett még inkább töredékes képet tudunk csak rajzolni az uradalom gazdálkodásáról e korból. Hiányzó számadásainkat azonban egy kivételes épségben fennmaradt anyag legalább a birtok jobbágytelkeinek számát megadva ha nem is pótolja, de a benépesítést, s így következésképp a várható szolgáltatásait tekintve némi viszonyítási alapot ad. Pápa oppidum és a pápai uradalom felméréséről van szó, amit Esterházy Ferenc 1735-ben rendelt el. A hat kötetből [45] az első három Pápa oppidumot és tartozékait,[46] a továbbiak a pápai uradalom possessióit és praediumait mutatják be. Az uradalom részeként szerepel Ugod mezőváros tartozékaival, valamint Esterházy Ferenc gesztesi részbirtoka a központ Csákvár oppidummal. A bemutató 3 összesítő térkép e birtokokat is „Domínium Pápa" néven jegyzi. A possessiók és praediumok területét külön-külön kéziratos térképek is ábrázolják, a telkek és szántóföldek, rétek, szőlők, vizek, malmok, téglaégetők, kő- és agyagbányák, erdők, utak elhelyezkedése mellett földrajzi nevek tömegét őrizve meg.[47] A IV. kötet bevezetőjében rögzíti, hogy a felvételek során egy egész telek tartozékait az uradalomban a következő módon állapították meg: először is 3 részre osztották minden település területét, s az egyenlő részek közül kettőben sessiókat mérve ki a harmadikat további szükségletekre tartották fent. Egy telekhez 60 pozsonyi mérős szántóföld, 12 kaszás rét, valamint a belsőség (házhely és kert) tartozott. Egy pozsonyi mérő vetésre 528, egy kaszás rétre 1584 ölet, a házra és kertre 14 öl széles, 71 öl 2 láb hosszú (996,8 öl) telket számítottak. Összesen tehát 51.688 öl volt egy egész telek, ami 39,76-46,98 (1100 vagy 1300 öles) holdnak felel meg.[48] Kimondták azt is, hogy ha valamely praediumot a későbbiekben megszállítanak, azt is így kell felosztani. Eszerint tehát a pápai uradalom helységei a következők voltak:

VESZPRÉM VÁRMEGYE		
Puszta- vagy Kis-Gyimót	32 sessio,	megszállva: 29
Ács praedium	16	13
Téglás praedium	2	?
Nyögérpraedium	5	?
Nagy-Gyimót	43	27
Csót	38	24
Ugod	286	71
Új-Béb	24	21
Olaszfalu praedium	34	7
Szücs	96	38
Fenyőfő	94	23
Teszér	98	95
Szent-Iván	36	33
Sörk	6	?
Ságh	12	?
Nyárád	66	63
Petendpraedium	5	?
György-földe praedium	-	(Antfa része) -
Antfa praedium curialis	10	?
Nagy-Borsosgyőr	22	19
Kis-Borsosgyőrpraedium	3	?
Nóráp	16	13
Kúp	77	74
Ötvös praedium	14	11
Kovácsi	37	34
Kis-Gannapraedium	5	?
Nagy-Ganna	29	26
Igarpraedium	5	?
Tamási	-	-
GYŐR VÁRMEGYE		
Gyömörő	36	33
Vár-Erdő praedium	7	?
Szerecseny	44	29
Móriczhida	96	21
Szente praedium	4	?
Anghely praedium	5	?
FEJÉR VÁRMEGYE		
Csákvár	203	172
Forna praedium	137	?
Boglár praedium	80	?
Magyar Almás	75	?
BakonyErdő	73	-
VAS VÁRMEGYE		
Pór-Magasi	-	-
ÖSSZESEN	1841	896

Az 1841 kimért egész telek területe fenti számításunk értelmében 86.490-73.198 holdat tett ki, a bizonyíthatóan megszállítottaké 40.825-34.551 hold körülire becsülhető.[49] A bejegyzés szerint minden településen elegendő legelő és fa állt a jobbágyok rendelkezésére. Némely falvaknál a „hospesek" nevét is feljegyezték, de a kézműves mesterséget űzők közül az egész uradalomban csak két molnárt (molitor, Ugodonés Nagy-Gannán), egy péket (pistor, Szűcsött), két ácsot (faber lignarius, Szűcsött és Fenyőfőn), egy kovácsot (faber, Ugodon) és egy kosárkötőt (vietor, Szűcsött) tüntettek fel foglalkozásukkal.

Bár a számadáskönyv szolgáltatásokra vonatkozó rovatait nem töltötték ki, e korban, amikor a jövedelmek csaknem kizárólagos forrását jelentő, úrbéri szolgáltatásokkal terhelhető jobbágytelkek megszállítása folyik, természetes módon ésszerű terhelésre törekedtek: „... mert méltó és szükséges is, hogy az Domínium azon legyen, hogy az Szegénység meg tartassék, és a' miben lehet, subleuáltassék...".[50] A telepítések során (Ságpuszta 1741., Kis-Ganna 1752., Szentiván 1744., Szűcs 1736., Béb 1741., Fenyőfő 1737., Nagy-Ganna 1748., Hidegkút 1751., Nyögér 1752.) érkeztek német jobbágyok is Esterházy Ferenc birtokaira. 1749-ben azt jelezte Pozsonyból Bittónak, hogy a „Felső országokbúl vizen tegnap feles Familiák" érkeztek, akik a pápai uradalomba szándékoznak indulni. Helyüket Bittó jelölje ki, szántóföldet, vetésre őszi gabonát és a letelepedésre helyet adva nekik.[51] A telepítések természetes módon vezettek konfliktusokhoz a pusztává vált falvak addigi földhasználói, a háborús viszontagságokat is átvészelt nagyobb lélekszámú települések és az új jövevények közt. 1741-ben például Ugod tiltakozott Kopcsány praedium megszállítása miatt: „... de hogy az Ugodiaknak el vételeért Eszek kezd veszni, egy kevéssé sainálom..., aszt nem kívánhattyák hogy Jobbagyokat ne szaporécsak..."[52]

Az 1740-es évek új contractusait a pénzen megváltott szolgáltatások jellemzik, a dolgok másik oldala pedig az, hogy a censust javarészt az uradalomnak végzett munkával tudták megkeresni a jobbágyok. Ilyen korai szerződés egészében szintén nem ismert. 1740 júliusában a fenyőfőiekről csak annyit jegyeztek fel, hogy a szűcsiekhez hasonló szabadságot kaptak. 1744-ben Csákvár új szerződése a régivel ellentétben nem 12, hanem csak 10 évre szólt, az 500 Ft census helyett hatszázat kért. A mezőváros lakói emellett Esterházy pesti útjai alkalmával neki zabot, szénát voltak kötelesek adni lovai ellátására. A szerződések milyensége a majorsági gazdálkodás kiépülésével függött össze. 1740-ben még csak készült a „svájceráj" Pápán, s csak 1743-ban építették a tallósihoz hasonló módon az istállózó állattartás fokozatos fejlődésére utaló pajtát. A bevételek közt egyre nagyobb részt adott a Bakonyból kitermelt fa eladása, az értékesítésnél azonban nagy gond volt a szállítás. Gönyün már igen korán találkozunk a „Fatartó Ház" említésével, s Győrött is lerakat létesítésére törekedtek. Az ország úthálózatát tekintve érthető módon a közeli Duna kínálkozott szállításra az uradalomnak. 1749-ben hajót is vásároltak: „Az Hajó a' végre Szereztetett, hogy, miglen az üdő engedi, folyvást, és Szüntelen csak járjon az Transportumokkal... azért nemcsak fát... csak szolgáltasson kegyelmed rajta." Egy úton a hajó mintegy hatvan öl fa szállítására volt képes, Bittó feljegyzése szerint egy ölet 29,27 mázsával számítottak.[53] Az erdőgazdálkodásra is utal Esterházy Ferenc azon utasítása, hogy eladásra főként bükköt vágjanak, kétszáz lépésnyire magnak valókat hagyva. Az épületre való fákat és az erdei gyümölcsfákat kivágni tilos volt. Fenyőfát egyébként Árvából vásároltak a domíniumok szükségletére. Az Árva vize partján szárították, s a víz áradásakor Komáromig le tudták úsztatni.

Az 1740-es években, a tatai és az Esterházy József kezén lévő gesztesi részjószág mintájára, bár szerényebb méretekben, de a pápa-ugodi birtokon is megkezdték a halgazdálkodás kiépítését. A halat kereskedőknek adták el, s 1741 elején, nyilván a közeledő böjt miatt jó áron a kereskedőknek eladott mennyiség bevétele -... ösztönt ad, még töbnek meg csinálta-tására.[54] 1745-ben a sági malom előtti tavat hozták rendbe, s a földesúr utasítása szerint

„helyessén-való csináltatását költséggel is méltó pótolni, és előmozdítani." Halivadékot - főként pontyot - több alkalommal is Tatáról hoztak.

Idősebb gróf Esterházy Ferenc halála után, a fentebb ismertetett módon, 1755-ben fiai birtokosztályt tettek. A pápa-ugodi uradalmakban Ferenc és Károly több esetben is közösen intézkedtek, de a tényleges irányítást Esterházy Ferenc végezte. Károly öccse a devecseri birtokot vonta felügyelet alá. Gróf Esterházy Ferenc, akinek nevéhez az első állami árvaház és az első kamerális iskola felállítása fűződik,[55] Birtokain szorosabb ellenőrzés alá vonta prefektusát. A már korábban idézett, Bittóhoz írt megrovása mellett ezt az instrukciók szorosabb betartására adott parancsolata is tükrözi. Meghagyta Bittó Józsefnek, hogy „A' Tiszteket mind hivassabé magához kegyelmed, és az üdvözült Uram Atyámtúl kiadott Instructiót előttek olvastassa el, serió meg-intvén őket, hogy a' hoz magokat mindenekben punctualiter alkalmaztassák."[56] Az 1755-ben már a levelek tanúsága szerint az uradalom szolgálatában álló uradalmi fiskális, Delli István mellé másik ügyészt is szerződtettek Bittó István személyében, hogy „... folytassa az Uraság törvényes dolgait...".[57] Bittó István a pápai uradalom fiskálisa lett, de ha a devecseri domíniumban szükség volt rá, ott is meg kellett jelennie Esterházy Károly szolgálatára. Esterházy Károly megtartotta Delli Istvánt, neki azonban a már megkezdett ügyekben a pápai uradalmat kellett képviselnie. Sőt, az egyik perben, amelyben Esterházy Ferenc megítélése szerint Bittó József prefektus nem volt kellőképp járatos, neki is Dellinek kellett engedelmeskednie. A számtartóság fejlesztésére is gondja volt az új tulajdonosnak: 1756-ban elrendelte, hogy a jövedelmek és restanciák beszedésére egy évre próbaképp a számtartó mellé rendeljenek „egy irástudó és nyelves hajdút",[58] aki közvetlenül a számtartótól függjön.

E korban kezdődik az eddig közvetett úton ugyan már kimutatható, tatai domíniumból jövő hatások felerősödése, elsősorban Balogh Ferenc régens személyén keresztül. Balogh idősebb gróf Esterházy József halála után az ifjabb Esterházy Józsefre szállott birtokok élén is megmaradt, s annak unokatestvéreivel tett zálogszerződése nyomán gróf Esterházy Ferenc fiaival is szorosabb kapcsolatba került. Így 1754-ben, a tárnokmester halála után Doboczky Ádám arról panaszkodott Bittó Józsefnek, hogy „Itt ollyan nagy Confusio van ám, hogy a Nép fogadgyais nem is szavamat, mert hogy Balogh Ferencz Uram már Regense a mi Uraink Jószáginakis. Azt ugyan jól tudom, hogy bizonyos Causában a' ki mind a' Két Méltóságos Urasságot illeti, plenipotentiariussává tette még éltében eő Excellentiája...".[59] Nincs azonban az elkövetkező néhány évben adatunk arra, hogy Bittó Józsefet ekkor prefektusként közvetlenül alárendelték volna Balogh régensnek. A „pápa-ugodinak" vagy csupán „pápainak" titulált prefektus tisztségében változás a birtok Esterházy Károly egyedüli fennhatósága alá kerülésével következett be.

A pápa-ugod-devecseri uradalom gróf Esterházy Károly váci, majd egri püspök kezén Az 1750-es évek végétől az úrbérrendezésig

Bár Esterházy Károly tevékenységével több szerző foglalkozott már a 18. század művelődéstörténetét és egyházpolitikáját kutatva,[60] életútját feldolgozó monográfiával a mai napig nem rendelkezünk. Sem a terjedelmi kötöttségek, sem az eddigi kutatások nem teszik lehetővé, hogy behatóbb elemzést kíséreljünk meg. Dolgozatunk céljából eredően itt csak uradalmai irányításában követett elveivel kívánunk foglalkozni.[61]

Láttuk, hogy apja halálát követően Esterházy Károly a devecseri jószágot bírta, de forrásaink erre nézve igen csekélyek. A pápa-ugodi részben Károly és Ferenc sok esetben közösen döntöttek gazdasági ügyekben.[62] Ifjabb Esterházy József halála után, az ismertetett 1762. évi,

tatai családi döntést követően a három, immár egybekapcsolódó pápa-ugod-devecseri uradalmat Esterházy Károly vette kezelésbe, bár a jövedelemből a család más tagjai is évente rendszeresen fizetett összeggel részesedtek. Ezt megelőzően azonban már az ifjabb Esterházy Józseffel 1759-ben kötött zálogszerződést követően történtek változások az uradalmakban: ez évben már Thanhoffer József a pápai prefektus (Bittó József elhunyt). 1761-ben, Esterházy Ferenc tárnokmester birtoklása idejétől eltérően (viszont az 1762. évi szerződéssel megegyező módon) a gesztesi domínium egykor őt illető része birtoklásban-irányításban elvált a pápa-ugodi uradalmaktól: a korabeli feljegyzés szerint e javak többé már nem a pápai uradalomhoz tartoznak, hanem Tatához.[63] Mindenekelőtt azonban Balogh Ferencnek az uradalmak élére állítása nagy jelentőségű lépés a gazdálkodás fejlesztése szempontjából. (Az Esterházy Károly működését, főként építtető tevékenységét vizsgáló szerzők általában Balogh Ferenc nevét is említik, elsősorban azzal kapcsolatban, hogy Fellner Jakabot ő ajánlotta a püspök figyelmébe.) 1762-ben Esterházy Károly a Pápa-Ugod-Devecser domíniumok élére régensévé nevezte ki a korban nagy tekintélynek örvendő tatai prefektust, akinek már idősebb Esterházy József is plenipotentiáriusi megbízást adott uradalmai irányításában, s akit szolgálatai jutalmául a királyi tanácsosi cím elnyeréséhez is hozzásegítettek.[64] Bár közeli halála (1765) megakadályozta gazdasági intézkedései teljes kibontakozását, de a gazdálkodás fellendítése szempontjából ez a három év is alapvető.

Esterházy Károly már korábban is közelről ismerte Balogh Ferenc tatai gazdálkodását,[65] s most teljes bizalommal várta pápai intézkedéseit: „sem inditóm, sem segétőm... [eddig nem volt]. Már most ezek nélkül nem szűkölködöm egyben meg találom mind az kettőt."[66] Már 1762-ben, Tatán átadott Baloghnak bizonyos „punctumokat", melyeket ő maga állított össze uradalmairól a jobb áttekinthetőség, megismerhetőség végett. Balogh Ferenc a maga szokásos módján, személyes bejárással, aprólékos megfigyeléssel látott neki vállalt feladata teljesítésének: „Kérdések tételeiben, hallásban, nézésben, és elmélkedésben még most is töltöm az időt, világosodik mindazonáltal már elmém, és kezdek ideákat tenni mellyek mindazonáltal még éretlenek."[67]

A korszak egészéhez hasonló módon, a tapasztalatra alapozott gazdálkodás tárul fel Balogh Ferenc működésében. Ám éppen a 18. század derekától meginduló változások hatására, amelyek az intenzív művelés elemeinek meghonosodását eredményezték, az új termelési technológia megvalósításának feltételévé vált a gazdasági ismeretek színvonalának emelése. A termelés átalakulásának ez a korszaka egyben az agrároktatás és agrárszakirodalom megszületésének időszaka is, az addig csupán tapasztalatra alapozott gazdálkodás fokozatosan az elméleti megközelítés felé fordult. E sajátos, átmeneti korban a század végére - Európában elsőként - meginduló felsőfokú agrárszakoktatás, uradalmi szakemberképzés megelőző formájának, ám ugyanakkor a régi módszer, a közvetlen megfigyelésből nyert ismeretek általi felkészülés felhasználásának is felfogható a tatai uradalom különféle gazdasági hivatalaiban, az egyes tisztviselők mellett Balogh Ferenc felügyelete alatt gyakorló, gazdasági pályára készülő fiatalok jelenléte. 1763-ban Esterházy Károly számtartót kért egri püspöki jószágába, s Balogh a pápai uradalom egyik birkásának fiát, aki már 3 éve practicáns volt Vadányi számtartónál, javasolta „tanitványai közül".[68] Esterházy püspök szerette volna, ha Balogh Ferenc az egri uradalom vezetését is elvállalja, de ez nemcsak a távolság, hanem Balogh - talán túlságosan is sok - egyéb megbízatása miatt sem volt lehetséges. Felajánlotta viszont, hogy szívesen betanít valakit. Így érkezett meg 1763 tavaszán Esterházy Károly Ulrich nevű klerikus (?) választottja Tatára. „Valami tsak eszemben jutott mindeneket meg mondottam néki, magammal minden felé el hordoztam, és valami Szemünkben tünt meg magyaráztam" - tudósította a földesurat Balogh.[69] Példája nyomán - Ulrich végül is számtartó lett a püspöki birtokon - Esterházy az egri kasznárt, kulcsárt és „bauschreibert" (akinek azonban nemcsak az

építkezésekkel kapcsolatos írásbeli teendők, de egyéb gazdasági nyilvántartások vezetése is feladata volt) is szerette volna Balogh keze alá adni. Úgy találta ugyanis, hogy ottani jószágán „...nagyok itt az erdők, nagy az mező mind nagy a pusztaság is nagy a rendetlenség is nagy, a restség, tunyaság is nagy..."[70] ahogyan 1762-ben, székhelye elfoglalása után írta. Balogh gazdasági nézeteinek hatása a dunántúli területek - az esztergomi érsekség birtoka éppen Esterházy Imre javadalmassága után,[71] az ifjabb fraknói grófi ág egész dunántúli területe: Tata, Gesztes, Szered,[72] Sempte, Pápa-Ugod-Devecser - mellől a tiszántúli részekre is kisugárzott. Talán további kutatások során bukkannak elő még adatok a nála gyakorló, későbbi gazdatisztek elhelyezkedéséről is.

Amíg Esterházy Ferencnek a kezére jutott birtokokból az 1760-as évek elején - a tetemes összeget kitevő javítások, építkezések költségein és a restanciákon felül - mintegy hatvanezer forint éves jövedelme volt, Esterházy Károlynak Pápa-Ugod-Devecserről alig a negyede. Balogh tervei szerint, intézkedései nyomán úgy számított, hogy évi 14.000 forintot tud majd a püspöknek küldeni a gazdaságban szükséges összegek fedezésén felül, s a püspök - ha még a váci és egri kamatok fizetését is előteremti a régens - megfelelőnek találta ezt az összeget.

Balogh a gazdasági javítások során először is a tiszteket vette szoros ellenőrzés alá, hiszen véleménye szerint velük s nem a jobbágyokkal volt a baj az Esterházy Károly szavaival élve „Csáky Szalmája" uradalomban. A deputátumok és fizetések megállapítását is Baloghra bízta, akinek 700 forintot fizetett évente. Az exactor 400, az immár két uradalmi fiskális és a levéltáros 200-200 forintot kaptak készpénzül. Kiválasztásuknál olyan személyek jöhettek szóba - amellett, hogy az egri püspök jószágán katolikusnak kellett lenniük -, akik javaikkal is felelősséget tudtak vállalni a rájuk bízottakért, az esetleges hiányokért, károkozásokért. Bittó Sándor levéltárosnak például „pénze és jószága" is volt, az új pápai prefektus a Fejér vármegyei Barok községben volt birtokos.

Balogh Ferenc mindenekelőtt a még mindig nem kellőképp kiaknázott erdei lehetőségeket vette számba, az uradalmak és a jobbágyok „jobb előmenetelét" (fuvarpénz, vágás utóbbiaknál) az ölfára alapozva. 1762 októberében már arról számolhatott be, hogy 5 jágert küldött a pápai jószágba, „oberjágernek" a tatai erdőmester öccsét.[73] Az erdőgazdálkodás központja a Bakonyban Ugodon alakult ki, itt volt a főerdész székhelye. Közvetlenül a prefektustól függött, neki tett jelentést. Mellette egy forster (kerülő) dolgozott. Fenyőfőn volt a „revier jáger", a kerületért felelős erdész állomáshelye, ugyancsak egy beosztott kerülővel. További erdész volt Teszéren, Gyömörőn, Nyárádon és a bakonybéli határokban. Mellettük beosztott „forsterek" dolgoztak Szentivány, Mórichida, Kúp állomáshellyel, a bakonybéli részen további kettő, s a szentgáli határokban hasonlóképp. Devecserben ugyancsak alkalmaztak erdészt. Az erdészeti személyzet lakhelyét a prefektus építtette fel, „jó paraszt forma házkép" készült lakásokból. A tervek szerint Pápára, a földesúr használatára beszolgáltatott 2000 öl fa mellett Győrbe 4000, Pápára további 2000 ölet akartak egybegyűjteni eladásra. A faeladás, a tervezett bevételek miatt Balogh régens a jobbágyokat és a „faragó embereket", a bakonyi falvak kézműveseit kitiltotta az erdőkből. Rendelést tett mészégetésre- és eladásra, téglakemencék építésére. Meghagyta, hogy a kasszában mindig legyen legalább hatezer forint favágásra és borvásárlásra félretéve.

A másik jelentős bevételt ígérő terület a kocsmák, sör- és pálinkaházak visszavétele volt; az addig nagyrészt árendába adott haszonvételt az uradalom igyekezett maga kezelni ezentúl. Balogh Ferenc pincéket, kocsmákat építtetett, s vasabroncsos hordókat rendelt, legalább hatezer akóra valót.[74]

Fejlesztette Balogh a jövedelmeket kezelő számtartóságot is, ahová felfogása szerint nemcsak a készpénz, de „mind leg kissebb materiálé is influál."[75] Negyedéves összesítéseket kért a kiadásokról és bevételekről, szorgalmazta az incassátiót. Az árendás helységek (például Pápa, Devecser) restanciája volt a legnagyobb - ezeket a contractus felmondásával fenyegette meg, ami a robot visszaállítását jelentette volna. Ő egyébként a jobbágyfalvakkal a tatai és gesztesi domíniumokban -... urbáriumot in forma legis soha sem [tett], hanem árendális alkuk által a Kötelessigeket is inducáltam, és ezen Systemában vagyok már 20 esztendőtül fogvást.[76] Javasolta, hogy - a bevételek harmadik nagy forrását jelentő eladható gabona mennyiségének növelésére - a kilencedet és tizedet szemben kérje Esterházy Károly. Az előbbi két uradalomban egy jobbágy az elvetett mérők mindegyike után fél-fél forintot, a kilenced és tized együttes összege helyett a mérőszámnak megfelelő fél pozsonyi mérő szemet szolgáltatott a szerződéshez kapcsolt egyéb munkákon kívül. Ez utóbbiak egy, a tataihoz hasonlóan sokat építtető uradalomban ugyancsak „nevezetesek" voltak.

Addig a pápa-ugod-devecseri uradalmat lehetetlen volt felmérni, a jószágot rendbehozni és a tartozásokat kiegyenlíteni, amíg meg nem határozták egy sessio mértékét, tartozékait. Bár - írta Balogh Esterházy Károly részleteket kérdező levelére - „Az egy Sessiónak Constitutiumáról nincsen törvényünk. Ad usum, et Consvetudinem vicinorum Dominiorum, et Dominorum terrestrium relegál bennünket a törvény. Bihar vármegyei Urbarium Nagy világosságot adhat abban Signanter quoad Seminaturam, falcaturam, et intravillanum fundos; ahoz mértékelve lenni láttatik a Palatinusnak mezőkomáromi Urbáriuma is... A Censusról, és Culinárékrúl többet és világosabban Szól hazánk törvénye...".[77] Elküldte az egri domínium számára a tatai uradalom contractus-típusait: külön az örökös jobbágyok, a tisztán „jövevényekkel" betelepültek, az örökös jobbágyok mellé települt hospesek (németek és szlovákok) falvai s végül a szűk határú irtásfalvak számára készítetteket.

Igen értékesnek tartotta - ismét csak tatai tapasztalatait hasznosítva - Balogh Ferenc Igal pusztát. Ez a Tapolca 827 öl hosszan, 28 schuch eséssel rajta átfolyó vizével szerinte többet ér, mint másik három puszta együtt. Csapómalmokat lehet ide telepíteni, s tanácsolta a papírmalom visszavételét.[78] Ez utóbbin szerinte a győri posztómérők kapni fognak, de Pápán is jók lennének ilyen mesterek, így a haszon az uradalomé lenne végső soron. Balogh folytatta a halgazdálkodás kiépítését is, amit az előző tulajdonosok alatt épp az ő tanácsai alapján kezdtek meg. Devecserben és a pápai uradalomban is „ki nyomozták" a prefektussal a régi tavak helyét. A devecseri jószágból Sopronon át Grazba és Bécsbe tervezték a halak eladását. A pápai tó lecsapolását, egy-két nyáron szabadon hagyását javasolta, mert elbozótosodott, s halnevelésre így nem volt alkalmas. A lecsapoláskor arra kell ügyelni, hogy az a compossessorok hasznát és malmait s a földesúr malmát ne érintse.

Balogh Ferenc régens gazdasági tevékenységében a kor tükröződik: személyes jelenléte, tapasztalatra alapozott gazdálkodása mellett a gazdasági adminisztrációt és a termelés fortélyait tanuló-tanulmányozó gyakornokok, főként a hagyományos, fa-bor-gabona eladására épített, e bevételi forrásokat erősítő gazdálkodás, de a piaci lehetőségek jobb kihasználására saját kezelésbe vett haszonbérletek, s végül olyan intenzív, nagy ráfordítást kívánó ágazat fejlesztése jellemző rá, mint a mesterséges tavi halgazdálkodás.[79]

Az intenzív gazdálkodás felé vezető igazi fordulat, az istállózó állattartás, s vele a vetett takarmányok, a vetésforgók megjelenése ezekben az uradalmakban még váratott magára. (A tatai uradalom előbbre járt az istállózó szarvasmarhatartás kialakításában.) A nagy, benépesítetlen területek, a rengeteg erdők, a gabona eladhatósága a vízi szállítás révén elérhető közelségű nagyvárosokban és katonai élelemtárakban mindezt ekkor még nem tették sürge-

tővé. A pápai és devecseri nem sokkal azelőtt építeni kezdett „svájcerájokat" így granáriummá fordították 1763-ban.[80]

Balogh Ferenc 1765 februárjában meghalt. Esterházy Károly pápai prefektusa, Tóth István vezette tovább az uradalmakat: „... ajánlom Kegyelmednek Pápai, Devetseri és Ugodi jószágimat, hogy Szokot hivségével és Szorgalmatosságával azokat kormányozza...".[81] Mellette 1763-tól ott szolgált már Kiss Ferenc fiskális, „tanúlt, törvényes Ember",[82] akit még Balogh Ferenc vett fel. Ő az úrbérrendezés utáni korszak jószágkormányzója lett.

Balogh Ferenc halála veszteség volt az uradalomnak. Esterházy Károly már márciusban azt latolgatta, hogy amíg Balogh idejében a számtartó 8-15 naponta megküldte neki a kassza állapotáról szóló jelentését, a prefektus láttamozásával vagy távollétében „in absentia Praefecti" rávezetéssel,[83] addig most folytatható-e ez a gyakorlat? A kasznárok és kulcsárok Balogh régensi évei alatt a prefektusnak tettek csak jelentést, szóban vagy írásban, s amit arra valónak ítélt, a prefektus azt jelentette tovább Baloghnak. Most a püspök elrendelte, hogy a számtartó a heti-kétheti extractust a prefektusnak adja, ő csak havonta kért kimutatást. A kasznár, a kulcsár jelentésének módja az előző maradjon, a prefektus Balogh helyett neki jelentsen. A döntés jogát ettől kezdve a lehető legkisebb gazdasági dologban is szigorúan magának tartotta fenn. Az uradalmi alattvalók azonban kétségkívül megkönnyebbültek a régens ellenőrzése alól szabadulva. Az ugodiak abban bíztak, hogy most megint használhatják az erdőt: „... minnyájan ujra kezdik a rugdalózást Regens Urnak halála üdejétül fogvást kivált az erdőbéli circumstantiákban... beszellik közönségessen hogy meg halt a Regens, ugy lesz minden mint az elöt volt...".[84] Az erdőkben folytatódott a makkos területek bérbeadása, 1764-ben a pápai domíniumhoz tartozó részeken és a devecseri uradalomban összesen 13.780 makkos sertés volt bérben. A rác kereskedők is nagy területeket béreltek az uradalomtól. Több, mint kétszáz hízót a pápai uradalom tartott az erdőn belső szükségleteire, így például az úriszék üléseire s a földesúrnak: a tartós élelmiszerek közt, a szalonna mellett „füstös húst", azaz felfüstölt húst is említenek.[85]

Ekkor kezdődött meg a devecseri allódium fejlesztése. Esterházy Károly azt kérte Kiss Ferenc fiskálistól, hogy „Concertálja Kegyelmed az Prefectussal minémü oeconomiát lehet most vagy jövendőben a Devetseri jószágban inditani, hogy az jobbágyok kötelességét lehessen ahoz 'Szabni."[86] Még 1765-ben Egerből 28 jármos ökröt hajtottak az uradalmakba, s ennek következtében több béresre volt szükségük. A prefektus Pápán két-két ökörrel 4 szekeret kívánt tartani, Devecserben is és nyári szántásban is 5-5 ekét kívánt kiállítani. 1766-ban már majorsági árpával remélték elláthatni a sörházat, s ebből a teszéri vetésen kívül, a devecserivel együtt mintegy háromezer mérő termést vártak.

Az állattartásban a ménes tulajdonképpeni felállítása volt jelentős, hiszen ezt megelőzően, az előző tulajdonosok alatt a méncsikókat a semptei jószágba, Tallósra, Szempcre küldték. A ménest, amelyet 1766-ban Esterházy Károly a Bánátban vett, a Dunán a pesti repülőhídon vitték át, Budán a Tabánon hajtva végig. A kancák és csikók októberben értek Pápára, s mivel az állatok nevelésük alatt „magyar módon télen nyáron kint lakván" tartattak, itt is így tervezték, s csak kemény időben hajtották őket aklokba és fészer alá, a csikókat istállóba az akol kerítésén belül. A csikók a jobb minőségű szénát kapták és „néha néha abrak"-ot.[87] A mén beszerzése nehéz feladatnak bizonyult: azt latolgatták, hogy ha Bécsből hozatnak, az nem bírja ezt a rideg tartást, az itthon vásárolhatók pedig gyengék. Végül is a kismartoni herceg Esterházy-birtok ozorai és Batthyány Károly herceg siklósi ménesét találták megfelelőnek. A prefektus szerint 2 fekete (nem gesztenye színű barna), 1 világos pej és 1 almásszürke mén kellene, a tenyésztésbe fogható kancák színe miatt. A szürke kancák inkább „daru" s nem „seregély" szürkék voltak, ez a szín két éves koruk után változik, így itt a fekete és almás-

szürke mén lesz jó, a világos pej pedig a „mogyoró” pej szín anyaállatok mellé.[88] A méneshez - a már addig is az uradalomban szolgált csikósokon kívül - ménesmestert is szeretett volna Esterházy Károly felfogadni, főleg, ha „német, cseh vagy tót” embert kaphatnának. Lakást az uradalom ad majd neki, s mellé az állatok gyógyításában jártas segítőt is adnának. A „magyaros” tartáshoz a püspök szerint „közönséges de tudós” emberre volt szükség.

Tóth István prefektus feljegyzésében maradt meg Esterházy Károly Balaton melléki szőlőinek, járandóságának pontos számbavétele 1766-ból.[89] Eszerint hegyvám járt neki Szentbékála, Ecsér, Kisörs, Lábdi, Badacsony régi szőlőiből, minden 6 vedres szőlő után (1 hold szőlőt tartottak ekkorának, másfél akó járt utána). Az új szőlőkből nyolcadot kapott (Kisörs, Lábd, Badacsony). Kisapátin, a Zsindelyes nevű szőlőből és Istvándon minden 10 akóból másfél akó volt Esterházy Károlyé, aki a veszprémi püspöknek járó tizedet is bírta a régebbi szőlőkben. Szentbékálán, Ecséren, Kisörsön, Lábdon, Badacsonyban, Kisapátin és Istvándon minden vedres szőlőtől járt neki 6 1/3 pénz, egy cipó vagy helyette további 1 pénz. A cipó rozsból vagy kukoricából készült, „akora mintegy Semle”. Ha természetben fizették, a cselédeké, hajdúké, katonáké volt, ha pénzben adták meg, a földesúré. A szőlősgazdák szabadon dönthettek a fizetési módról. Ez utóbbi szőlőkben járt még a püspöknek 12 dénáron megváltható munkája egy szedőnek szüretkor, kappan helyett 20 dénár (akár hegyvámos, akár nyolcados volt is a szőlő, de Istvándon és Kisapátin csak a „vidékiek”, azaz a külső birtokosok fizették). Kisörsön legeltetés címén 10 dénárt fizettek neki a gazdák, Arácson és Füreden 1 holdtól hegyjog címén 18 pénzt, 1 pint (3 itce) mustot (1 veszprémi akót 90 itcével számoltak) vagy helyette 40 dénár kappanpénzt fizettek. Esterházy Károly jobbágyai közül az arácsiak, fürediek, szentbékálaiak, kisapátiak és istvándiak bírtak saját határukban szőlőt, máshol külső birtokosoké volt az Esterházy Károlynak szolgáltató szőlő. (A kisapáti hegyen a káptalanfaiaknak volt még szőlejük jobbágyai közül.) A szolgáltatások rendjét 1730-ban szabályozták a devecseri úriszéken: „... ezen adóknak régen tetszett kezdődni...”.

Az úrbérrendezést közvetlenül megelőző években egyre inkább érezhető volt a változás előtti nyugtalanság az uradalmi alattvalók körében. 1765. júliusában Kiss Ferenc fiskális tudósította földesurát a Vas vármegyei Batthyány-birtokok jobbágyainak felzendüléséről a „Robot és adózás ellen”.[90] Az egész vármegye nyugtalan volt, ezért a szeptemberi vármegyegyűlésig elrendelték, hogy addigra az urbáriummal nem rendelkező s contractust sem bíró helységeknek úriszéken urbáriumot adjanak, majd azokat a vármegyénél referálják. Esterházy Károly a halogatást választotta, igyekezett elodázni ennek megtételét. 1765 augusztusában már a káptalanfaiak és istvándiak is „felzendültek”, egy héten egy napnál többet robotolni nem akartak. A következő évben, nyár derekán a mórichidaiak tartottak gyűlést, ahol elhatározták, hogy az addigiakat tovább nem szolgáltatják, és ezt az ispánnal meg is üzenték a prefektusnak. Önnön merészségüktől megijedve ezt hamarosan maguktól vissza is vonták. A pápaiak már 1766 tavaszán megtagadták a robotot, holott a prefektus „...egész Sessiótól, már három napnál többet...” nem kívánt, azaz ezt megelőzően, pótolva hiányos adatainkat a szolgáltatások terén, az uradalom szükséglete szerint ennél magasabbra is emelkedhetett a leszolgált napok száma.[91] Júliusban Pápán nemesek és némely más lakosok sót árultak, felbátorodva folytatván a mezőváros és a földesúr közötti harcot szabadságuk elismertetéséért. Még áprilisban a pápai, censust fizető nemesekkel volt összetűzése az uradalomnak az általuk árult bor miatt, azaz ismét a regálék haszonvételének joga volt az ellentét oka. Pápán 2 hét borárultatás járt a földesúrnak, s a belső városban attól féltek, hogy a borárulást jelző cégéreket le akarja az uradalom vágatni a házakról, meghosszabbítani törekedve saját árultatási idejét. Ezért az utcákon és a padlásokon néhány napig fegyveresek vigyáztak az oppidumban.

A prefektus megfogalmazása szerint „...akár keménnyen, akár tsendesen szollyak hozzájok kinevetnek és felelik hogy úgyis Kurucz világ vagyon...”.[92] 1766 szeptemberében a gyimótiak is kijelentették, „ebmegy... robotára...”.[93] Esterházy Károly contractusok megkötésével kívánta elejét venni az urbárium-adásnak. Mária Terézia 1767. évi rendeletével azonban ez már végre nem hajtható próbálkozássá vált.

Az 1767. évi úrbérrendezés és hatása a pápa-ugod-devecseri uradalomban

A fentiekben láttuk, hogy az 1765/66. évi Vas és Zala vármegyei parasztmozgalmak és az új urbáriumról szállongó hírek milyen nyugtalanságot okoztak Esterházy Károly jobbágyfalvaiban is. A fennmaradt levelekből kitűnik az is, hogy az uradalmat irányító gazdatisztek értetlenül álltak az olyan jelenségek előtt, mint amikor például a contractussal nem rendelkező, „szokás szerint” szolgáltató Borsosgyőr jobbágyai 1767-ben „önnön maguk indulatyokbul” az addigi heti 2 „marhás” vagy változó számú „gyalogos” robotnapjuk helyett csak heti 1 igás és 2 nap kézi robotot voltak hajlandók teljesíteni. Hasonlóképp Kúp is „más helységekre nézve”, Nyárád az „utolsó országgyűlés óta” (1764/65), Gyimót 1766 nyarán „elállt” addigi szükség szerinti mennyiségű robotjától.[94]

Az úrbérrendezési munkálatok során felvett, a tabellákhoz csatolt 9 kérdőpont ennek a jórészt elpusztult anyagú uradalomnak az esetében különösen fontos számunkra. Nemcsak a korabeli szolgáltatásokra vonatkozó, e helységeknél más típusú forrásokban fent nem maradt adatokat őrzi, hanem a telepített és egyéb, contractussal rendelkező községek korábbi szerződéseinek szövegét is.

Az 1767 előtti időszak csak szokás rögzítette szolgáltatásokat nyújtó, robotoló községeinek úrbéri szolgáltatásaira a fentebb említett Gyimót, a telepített német falvak szerződéseire Nagyganna, a contractussal rendelkező, de nem minden szolgáltatást megváltó, „félárendás” települések kötelezettségeire Kajánfölde szolgálhat példaként.[95]

Az elpusztult Gyimót falu az újjátelepülése, újjáéledése érdekében kapott korai contractusa után, főként Bittó prefektus idejétől a robotos falvak sorába tartozott. Ekkor először szükség szerint, majd Tóth István idejétől az egész telket bírók egy héten 2 „marhás” vagy 3 „gyalog” napot robotoltak. Az igás robotot 4 marhával végezték. Census és kulináriák fejében 13 forintot fizettek. A házas zsellérek járadéka 2 Ft 20 dénár és 12 nap robot volt, a házzal nem rendelkezők csak ez utóbbi kézirobotot szolgálták. Továbbá minden egész telket bíró gazda 3,5 pozsonyi mérő alá való földet szántott ősziek és ugyanannyit tavasziak számára. A termést betakarították, akárcsak a kaszált 2 boglya szénát. Egy fuvart adtak a Balaton mellé, 2 tőkét vittek a pápai deszkametsző malomba, Pápára további 2 darab fát a Bakonyból, épülethez alkalmasat. A várhoz 2 öl konyhára való tűzifát is szállítottak. Negyed évig volt övék a kocsma, hiszen szőlőhegyük nem volt. Tűzi- és épületfát ingyen kaptak a földesúrtól. A Gerence vizén határukban lévő malom harmad részét bírták a molnárral együtt, de ez igen csekély jövedelmet adott, mert a malom a kevés víz miatt csak ritkán forgott. Nagy sérelmük volt, hogy a legelő javát a földesúr birkása tarolta le. „Lótartó emberek” lévén, haszonvételeik közt a pénzért vállalt, Pápára, Győrbe teljesített fuvart emelték ki, s mivel Pápától csak egy óra járásra voltak, itt szántást is vállalhattak. A lakosok közt szabadmenetelű és örökös jobbágyok egyaránt voltak.

Nagygannát még Esterházy Ferenc szállította meg, s adott a volt pusztának telepítési szerződést 1748 februárjában. A német jobbágyok 3 szabad év után egész telkenként 10 forintot fizettek, a kulináriák megváltására pedig 2 Ft 20 dénárt. Mivel egész határuk irtásföld volt, kiadták a tizedet, és a szemet a pápai várba szállították. Minden „marhás gazda” 1 öl

„karácsonyfát" és évi egy fuvart adott Pozsonyba vagy a Balaton mellé. A Bitva mellett az uraság rétjén évi 1 napot kaszáltak, gyűjtöttek a gazdák. A zsellérek árendája 1 tallér (1 Ft 50 dénár) volt, s ha a földesúr ott utazott át, fogatot adtak.

Kajánföldének a falu megszállása óta volt contractusa, de ahogy megfogalmazták, ez annyit jelentett, hogy „füzettünk és robotoltunk". Egy gazda 5 Ft készpénz mellett 4 marhával öt, mással összefogva tíz napot dolgozott. A megszálláskor fél és negyed telkeket kaptak.

Érdekesen rajzolódik ki a kérdőpontokra adott válaszokból a robot nagysága alakulásának folyamata. Általánosnak mondható a nórápiak által megfogalmazott változás: Bittó idejében szükség szerinti robot, Thanhoffer József alatt kevesebb szolgáltatás, majd Tóth István irányítása óta heti 2 nap igás vagy 3-4 nap kézi erővel végzett robotos nap. Csót lakosai is úgy emlékeztek, hogy „Bitto Joseffh Ur Tisztartóságának üdejében Kezdettek ioban haitani az Robotra."[96] Mindez egybevág azzal a képpel, amit az uradalom életének megszervezéséről, az 1740-es évektől a majorsági gazdálkodás kiépítésére irányuló törekvésekről - az értékesítési lehetőségek javulásával összefüggően - felvázolhattunk. Jól látható a későbbi fordulat is a haszonvételek visszaváltása, saját kezelésbe vétele irányában, az uradalom szerkezetének megszilárdulásával, a gazdálkodás fejlődésének függvényében, együtt a pénzszolgáltatás arányának növelését célzó próbálkozásokkal.

Esterházy Károlynak az urbáriumok adásának elhalasztására irányuló vagy legalábbis várakozó álláspontját tükröző időhúzásra utaló magatartása 1767 elejére gyökeresen megváltozott. Miután az új szabályozás bekövetkeztének elkerülhetetlenségéről meggyőződött, arra törekedett, hogy ő maga adjon urbáriumot uradalmi alattvalóinak, a várható egységes szabályozásnál talán az uradalom részére előnyösebb megállapodásokat kötve. Így az 1766. év elejét sürgős contractuskötések jellemzik a szóban forgó birtokain: csak a fennmaradt szövegű urbáriumokból is kimutathatóan 1767. január elsejei hatállyal urbáriumot kapott Gyimót, Csót, Teszér, februárban Kovácsi, majd - még a márciusi vármegyei felmérést megelőzően - 1768. januárban Gyömörő.[97]

A csótiakkal és gyimótiakkal való megegyezésről Tóth István prefektus Esterházy Károlyhoz intézett beszámolójából is értesülhetünk, a két község urbariális conscriptiója mellett.[98] Eszerint a két faluban a templom, az iskolamester és a notárius számára fenntartott fél s az uradalom birkásának tartalékolt egy egész telek felett minden rendelkezésre álló földet felosztottak. Az addigi fél telekkel bírók egész helyet, a fertályosok felet, az igaerővel rendelkező zsellérek negyedet kérhettek. Kilenced szolgáltatását ígérték az irtások, valamint a káposztáskertek és a kender után. Méhekből - mivel Esterházy Károly birtokain árendálta a győri püspöktől a tizedet - kilencedet és tizedet is neki adtak a jobbágyok. Mindezen termények Pápára szállítását és a kulináriák helyett 1 forintot és 12 nap kézi robotot, 25 dénár kulinária-megváltást adtak, „mivel tehenkét és baromfit tsak tart." (A házzal nem rendelkező zsellérek az országosan egységesen 12 nap kézi erővel végzett munkát teljesítették.) Továbbá egész telekre számolva 1-1 gazda Pusztagyimóton vagy Ácson 3,5 pozsonyi mérő őszi és ugyanennyi tavaszi alá szántott, vetett, aratott, trágyázott, a termést Pusztagyimótra hordta. Ugyancsak e két hely valamelyikén 2 szekeres boglya szénát betakarítottak és Pusztagyimótra hordtak. S ott kazalba rakták. A réti berket irtották, tisztították. A gyimótiak másfél balatoni, a csótiak egy balatoni és egy győri árpás fuvart végeztek. Egy tölgyfatőkét és egy másik fát vittek a pápai fűrészmalomba, valamint 2 szál épületfát Pápára vagy Pusztagyimótra a Bakonyból. A várhoz 2 öl tűzifát is szállítottak. Az özvegy zsellérasszonyok 4 font kendert fontak meg, s Esterházy Károly Pápán tartózkodásakor a vár konyháján dolgoztak. A két községnek csak negyedévi kocsmáltatása volt. A sört, égett bort (gabonapálinkát) és pálinkát csak a földesúr árulhatta. Kötelességük volt hordókat és bort hozni-vinni Pápáról a csapokra. A határbeli malmok után nem készpénzt, hanem negyedrészt adtak. Ha a földesúr az akkor

árendába adott birkásházakat visszavenné, nekik kellett gondoskodniuk azok jó karban tartásáról. További - szükség szerinti - szekeres és kézi munkát voltak kötelesek adni fizetségért, hozzájárulni az országgyűlési költségekhez. Minden, itt nem említett regálét csak a földesúr élvezhetett, fenntartva magának a haszonvételeket, saját kezelésben. Mindezen szolgáltatásokat készpénzre átszámolva az 1 egész telek után várható szolgáltatás - a kilenceden és tizeden felül - 33 Ft 20 dénárt tett ki.

Ehhez hasonló megegyezés született a Kovácsiban az árendások mellett élő 8 örökös jobbággyal is, hiszen a püspök véleménye szerint „in modernis circumstantiis jobb nints az illyetén circumstantiaknál". Itt a census és az árenda 10, a kulináriák megváltása 1 Ft volt. Az őszi és tavaszi vetés 3 pozsonyi mérő, a pápai tó mellől betakarított széna 2 boglya volt. Hosszúfuvarjukban egy balatoni út, faszállításaikban 1-1 öl Pápára, illetve Kúpra vitt, a téglakemencénél felhasznált tűzifa szerepelt. A fűrészmalomra ők is két tőkét szállítottak. Kilencedet, tizedet adtak és javították a kovácsi birkásházat. 1778-ból, már Kiss Ferenc prefektustól tudjuk, hogy e Tóth István idejében, „a' midőn az Urbarium kezdett bé hozattatni", 3 évre kötött szerződést 2 év eltelte után felbontották, s a kovácsiak inkább az Urbáriumot választották.[99]

Tudjuk, hogy Mária Terézia úrbéri pátense az egységesített jobbágyterhek alapjául szolgáló jobbágytelek külső tartozékait a földek minősége szerint több osztályba sorolta, a szántóföldek nagyságát kivételes esetektől eltekintve 16-40 hold (1100-1300 öles) között állapítva meg. A rétek a sarjútól függően 6-22 (800-1000 öl) kaszások (1 kaszaalján 1 szekér szénát értve) voltak. A több megyében fekvő uradalomban elsőként Zala vármegye határozta meg az ott fekvő részeket. Az első osztályba (18 hold szántó, 8 kaszás rét) Pula, Petend, Szentbékála, Füred, a másodikba (20 hold, 8 kaszás rét) Arács, Badacsonytomaj, Sárosd, Káptalanfa, Istvánd, a harmadikba (20-22 hold, 8 kaszás rét) Kisapáti és Kajánfölde kerültek. A Veszprém vármegyei generális gyűlés - Esterházy Károly és prefektusa által helytelenített módon Somogyot tekintve mintaként - az első osztályú földeket 22 holdban, a réteket sarjú kaszálhatósága esetén 6, anélkül 8 szekeresként szabta meg egy sessiónál (a második osztályban a szántó 24, a harmadikban 26 hold volt). Ennek alapján a classificatio (az osztályba sorolás) során első osztályúnak minősült Pápa, Ugod, Gyimót, Csót, Béb, Szűcs, Szentiványi, Ság, Teszér, Borsosgyőr, Nyárád, Kúp, Nóráp, Kovácsi, Kis- és Nagy-Ganna, Noszlop, Kolontár. Nyögért, Fenyőfőt, Hidegkutat és Devecsert a tartozékokat tekintve a második osztályba sorolták. Győr vármegyében a particuláris gyűlés egy egész sessióhoz a három osztályban 18-20-22 hold szántót (2-2 pozsonyi mérő alá valóakat), 8, illetve sarjúval 6 szekér szénát termő rétet vélt megfelelőnek. Ezt azonban a generális gyűlés - Komárom vármegyét véve példaként - leszállította 16-18-20 holdra, a rét megállapított nagyságát változatlanul hagyva. Ennek alapján Szerecseny és Gyömörő a második, Mórichida a harmadik osztályba került.[100]

Az első urbariális összeírásról 1767 novemberében értesülhetünk a pápa-ugod-devecseri uradalom területéről. A sem a fennmaradt urbáriumok, sem a vármegyei besorolások közt nem szereplő Pórmagasin 1767. október 13-án történt meg Kiss Ferenc fiskális és a vármegye képviselői jelenlétében a conscriptio. Már ennél az első felvételnél kiderült, hogy a terheik könnyítését s még inkább földjeik telki állományon kívüli részét megtartani igyekvő jobbágyok a „felénél is több" földet eltagadtak. Az uradalom ezért úgy határozott, hogy még az urbariális conscriptiók előtt mindent felméret.[101] De ismerünk olyan esetet is az uradalomból, amikor szigorúan a község által bemondott földek arányában mérette ki számukra a szántóföldeket és réteket, s fizette ki az irtásokat. A fölös földekből így tudtak szántót és rétet méretni a templom körül új házakat építő, új telkekre települő katolikusoknak Nyárádon. Esterházy Károly azzal indokolta ezt, hogy „más képpen is Bécsben szeretik az Impopulátiot, és következendő képpen az gazdáknak szaporéttását is." Mivel a nyárádiak irtásaik ügyében

Bécsbe is követeket küldtek, a további feljegyzésekből kiderül az is, hogy sok esetben a jó minőségű földektől való megfosztás is vitára adott alkalmat. Az itteni plébános földjeit ugyanis az addigi 5 darab helyett egy helyen mérték ki 1773-ban: „Ha trágyázta a Földeket és el esik valamelly Részétül, mégis trágyázott föld esik néki, mert a Szegény Emberis trágyázta magáét, sőtt Vármegyén abban bé adott a szegénység panaszt, hogy trágyás Földeiktül elesnek."[102]

Az Urbárium bevezetése után az uradalom a contractussal bíró német falvakkal semmiképp sem az új rendezés alapján akart megegyezni. Ahogy a prefektus írta: „... mert a németektül félek, a magyarok ez előtt is megszokván a robotot...". A nekik tett javaslat szerint 1 nap szekeres robot megváltása 50 dénár lett volna, tetszőlegesen megváltható nappal. Egy egésztelkes háromszor megszánt egy 2 pozsonyi mérős földet, elveti őszi gabonával, a tavaszinál mindezt kétszeri szántással végzi. A termést learatják, de behordaniuk már nem kell. Az előző szántás 5, a másik 4 szekeres robotnappal ért fel. Ugyancsak ennyit lehetett volna ledolgozni a Pápa körüli falvakban egy balatoni fuvarral, a messzebb fekvőkben ötöt. Emellett egy szekér széna gyűjtése, kaszálása, boglyába rakása adott volna lehetőséget további 2 robotnap ledolgozására, s az ezután is fennmaradókból trágyázásra, ölfa hordásra fordított volna az uradalom. A községek képviselői meghallgatták ezt a javaslatot, majd a falu egészével való megbeszélés ürügyén eltávoztak. Mindez 1769-ben történt, s az új prefektus, a volt uradalmi fiskális, Kiss Ferenc még 1778-ban is azt volt kénytelen megállapítani, hogy a német falvak „kézzel lábbal ragaszkodni fognak az első Contractushoz". Maga Esterházy Károly úgy vélte, hogy e kérdést „három fő principiumra" redukálhatja ilyen falvaiban. Az első lehetőség, ha ők állnak el a régi contractustól, de ezt nem lehet remélni. (Valóban meglepő volt az év őszén az, hogy amikor központi utasításra a domínium és a vármegye képviselői e falvakat megkérdezték, vajon az Urbarium vagy az „Impopulationes Contractus" mellett akarnak-e maradni, Kisganna az előbbit választotta.) A második lehetőség, hogy a vármegye ne tartsa a falvakat örökszerződésesnek - ezt úgy lehetne elérni, hogy valami változást kell kimutatni a telepítés idei szerződéséhez képest a szolgáltatásokban. Végül, a harmadik esetben, ha Bécs a régi contractusokat „stabiliálná", akkor a földesúr részéről „stricte" kell azokat venni, és különösen azokat a szolgáltatásokat kell behajtani, amelyeket az új contractus nem követelne meg.[103]

Az uradalom által kötött szerződésekből azonban a vármegye nem mindet hagyta jóvá. Ság, Teszér, Fenyőfő, Kis- és Nagyganna, Noszlop, Kolontár, valamint Hidegkút esetében azt kifogásolták, hogy a megegyezések szövegét a szolgabíró és a vármegyei törvényszék esküdtjei nem coramizálták (nem látták el kézjegyükkel, azaz nem mutatták be jóváhagyásra), s az Urbáriumhoz e szerződések nem illeszkedtek. A prefektussal feszült viszonyban lévő, 1770-ben még az uradalom fiskálisaként dolgozó Kiss Ferenc sietett ehhez hozzátenni, hogy Tóth István prefektus helytelenül egy contractusba vette a regálékat az urbariális természetű szolgáltatásokkal.[104]

Az új úrbéri rendszabás kétségkívül legvitatottabb pontjai közé tartozott a kilenced kiadása. A pápa-ugod-devecseri domínium igyekezett ennek természetbeni kiadását megkövetelni, de Ugod - a Vas vármegyében követett gyakorlatról értesülve - 4 forinton kívánta megváltani. Teszér is csak azért engedett, mert egyéb szolgáltatásokban keveset kértek tőlük (11 Ft census, 5,5 pozsonyi mérő vetés, a robotba a menés-jövés idejének beszámítása mellett, akár Arácsra, akár Pusztagyimótra, Pápára vagy a Balaton mellé kellett is menniük, továbbá egy balatoni fuvar, 1 öl fa Pápára szállítása voltak a lényeges pontok). Ám végül maga az uradalom is engedett e kérdésben, de ha a kilenced elengedésére kényszerült, azt nemcsak 4 forinttal, hanem 12 nap igás vagy 24 nap kézi robottal is engedte megváltani.[105]

A robot kérdését a német falvakkal kapcsolatban már említettük, de a kilenced körüli panaszok kapcsán ismét utalunk rá. 1770-ben Csót, Nóráp és Borsosgyőr panaszolták, hogy

nem bírják a megnövekedett urbariális robotot. Mivel mindhárom község contractus nélkül, szükség szerint robotolt ezt megelőzően is (nem számítva Csót 1767 elején kapott szerződését), ez a munkakötelezettség rendszeresebb és sokrétűbb behajtása, illetve felhasználása miatt lehetett számukra nehezebb.[106]

Az úrbérrendezés - Ila Bálint és Kovacsics József összesítése szerint - a pápa-ugod-devecseri uradalom 21 helységében (Veszprém vármegyében) 1965 úrbéres családot mutatott ki, s ha ehhez hozzávesszük a zólyomi ág cseszneki uradalmát, akkor elmondható, a Veszprém vármegyében 1768 során végbement úrbérrendezéskor regisztrált úrbéres családok közül minden 4. az Esterházy-család ifjabb fraknói grófi ága itteni birtokainak alattvalója volt. Az Országos Levéltárban őrzött urbáriumok közül a Veszprém, Zala, Vas, Fejér és Győr megyeieket átnézve az Esterházy Károly uradalmából fennmaradt urbáriumok adatait összesítve a telekszámok a következőek:

Nyögér 8 6/8, Nyárád 34 1/8, Noszlop 14 1/8, Nóráp 18 3/8, Kúp 23 4/8, Kovácsi 15 6/8, Kolontár 5 5/8, Hidegkút 14, Gyimót 42 6/8, Nagyganna 31 2/8, Kisganna 9, Fenyőfő 32 2/8, Csót 30 6/8, Béb 28 2/8, Borsosgyőr 20, Szentivány 30, Ság 14 4/8, Teszér 31 4/8, Ugod 41 2/8, Szűcs 38 2/8, Szerecseny 36 15/32, Gyömörő 22 21/32, Kajánfölde 6 1/2, Káptalanfa 33 4/8, Sárosd 7 2/8, Lesence-Istvándi 24 4/3, Pula 16 4/8, Petend 13 1/8, Füred 4 4/8, Badacsonytomaj 7 2/16, Arács 5 4/8, Kisapáti 14 6/8, Szentbékála 3 5/8. Kéttornyúlakon a compossessorok - köztük Esterházy Károly - javait csak összesítve adták meg: 12 telek, 11 jobbágy, 4 házas zsellér; Mórichida urbáriumából pedig csak töredék maradt meg. (A fenti községek közé a társbirtokosi jogon bírt részeket is felvettük.) Az uradalmi alattvalók száma 919 jobbágy, 354 házas zsellér és 115 házzal nem rendelkező zsellér volt.[107]

Az úrbérrendezés utáni korszakból számadások is maradtak fenn az uradalom erősen csonka iratanyagában. Mielőtt azonban ezekből a bevételek és kiadások vizsgálatával a gazdálkodás esetleges változásaira, a jövedelmezőségre vonatkozóan megpróbálnánk következtetéseket levonni, egy sajátságos eset kapcsán a pápai számtartóság berendezéséről, hivatali szervezetéről is módunkban áll képet adni.

Az uradalomban két kassza volt, s a devecseri számtartó a tiszta jövedelmet a pápaiba utalta át. Az „officium Rationarium" Pápán székelt, az itteni számtartó egy vagy két deákjával együtt látta el a feladatokat. Mivel itt őrizték a készpénzt, ezért is fontos volt, hogy a hivatal a várban kapott helyiséget. 1777 áprilisában azonban feltörték a vasrostélyos ablakot, s felfeszítve az ott talált vasládát és két faládát, 7500 forintot elvittek. Mint az eset kapcsán leírtakból kiderült, a két faláda egyikében őrizték a vasláda kulcsait, de azt a tolvajok nem tudták használni, ezért feszítették fel a vasládát is. A két faláda közül egyikben egyébként a napi folyó kiadásokra szánt pénzt, a másikban a rézpénzt és a sörből bejönni szokott summát őrizték. A prefektus jótállt mind a számtartó, mind a számvevő megbízhatóságáért. (A számtartó a prefektus mellett, majd a számtartóságban volt deák kinevezése előtt. Diáriuma - amit naponta vagy perceptorium szerint vagy Kiss Ferenc prefektus külön assignatiója szerint bevett és kiadott - rendben volt.) A kasszát minden hónapban ellenőrizték a kiadás és bevétel dokumentumai alapján. Az eset tanulságait levonva a következő év elején a pozsonyi Folter Ignác lakatosnál újabb, 250 font súlyú vasládát csináltattak. Ettől kezdve két vasládában tartották a pénzt. A számtartóság melletti szobába egy hajdút és a számtartó deákját költöztették. A kulcsokat a deák bőrládában tartotta a hálóhelyéül szolgáló szobában, e bőrláda kulcsát viszont maga a számtartó őrizte. Esterházy Károly elrendelte, hogy 1778 januárjától ne havonta, hanem szúrópróba- szerűen ellenőrizzék a kasszát.[108]

A fennmaradt számadások közül az egyik épp az említett diárium: az 1768-1774 közötti időből.[109] A pénzügyi napló a bevételeket és kiadásokat havi bontásban vezeti, minden hó

végén összesítéssel, a maradék összeget értelemszerűen a következő hó bevételei közé helyezve. Minden év végén is készítettek egyenleget a diáriumban. A havi tételek nem tematikai elkülönítésben összegezve, hanem egyszerűen előfordulásuk sorrendjében követik egymást. A számtartó vagy számvevő nem szignálta a kimutatásokat, a bizonylatokra sem utalnak. Minden év végén szerepel azonban a prefektus praesentatiója. A fentebbi levélben vázolt képtől eltérően ekkor korántsem olyan szabványszerű, példás még a diárium vezetése: az 1770. évben például háromszor is korrigálták az összesítést a restanciák nem megfelelő nyilvántartása miatt. (Nem véletlen, hogy Esterházy Károly utolsó pápai prefektusa, Balázsovits Mihály még 1785-ben is azt a megjegyzést fűzte az 1784. év utolsó negyedévi extractusához annak elküldésekor, hogy az „... még nem olyan, mint az Egri, ...de mindennek eleje nehéz...”.)[110]

A havi kimutatásokban természetesen a devecseri kasszából származó, átküldött összegek is szerepelnek. Az ottani birtoktest jövedelme mellett a bevételek közt az 1767. évre visszautaló feljegyzés szerint a borból és az erdőből származó bevételek után a devecseri uradalom sertéseladásaiból származott a legtekintélyesebb bevétel. 1768-ban az első két tételhez az árendák (amibe a kiadott szántók és rétek utáni összeget nem számították bele), valamint a gabonaeladások csatlakoztak számottevően. A kiadásokból kiderül, hogy az elhunyt idősebb és az ifjabb Esterházy József özvegye mellett Károly testvérének, Ferencnek is rendszeres juttatást adtak. A vezető tisztviselők fizetéséről is itt maradt fent a legteljesebb kép, hiszen erről emellett csak a prefektus, a fiskális és Esterházy Károly fennmaradt levélmásolati könyveiben találhatunk esetlegesen fentmaradt adatokat. Itt viszont csak a készpénzfizetések szerepelnek, így a készpénz és a természetbeni juttatások arányát megállapítani csak néhány esetben lenne módunk. A negyedéves fizetések ez időszakban a következőek voltak:

Tóth István prefektus	155 Ft
Kiss Ferenc uradalmi ügyész	155 Ft
Keresztesi János számvevő	130 Ft
Materényi József al-számvevő	50 Ft
számtartó	135 Ft
Nagy István pápai tiszttartó	62 Ft 50 dénár

Az 1768 első félévében kifizetett kamatokat is összesítettük, hiszen a felvett tőkék 5, ritkábban 6 százalékos kamatának törlesztése mindig is nagy részt jelentett a teljesítendő kifizetések közt. Az 1768. március 1 - szeptember 1. közti időszakban a 197.665 Ft tőke után 5.111 Ft 45 dénárt fizettek ki az első félévi interesek fejében. Ez időszakban mindössze az egyik összeg töredékét (400 Ft) fizették vissza magukból a felvett tőkékből.

A kiadások közt 1768-ban a sörfőzésre vásárolt árpa, 1772-ben az ölfavágatás ára, a téglásoknak kifizetett pénz és a csapokra vett borok szerepelnek nagyobb összeggel.

Az éves bevételek az 1767. év 12.000 és 1774 mintegy huszonötezer forintja között mozognak, a kiadások összege ez alatt marad minden esetben, tízezer forint körül mozogva.

Az inkább a kassza ellenőrizhetőségére szolgáló diáriumon kívül sajnálatos módon csak egy készpénzszámadás maradt ránk az uradalomból. Természetesen ezt is a pápai számtartóság készítette, ám ez csak a pápa-ugodi uradalom 1781. évi készpénzszámadásának összesítését foglalja magában, a devecseri részé nem szerepel benne.[111] A bevételek közt először is az állandó jövedelmeket összesíti a naptári év egészét tekintve. A 20.046 forintból (a töredék összegektől eltekintve) Pápa oppidum 5335, a váraljai rész 3011 forintot szolgáltatott. Az oppidum jövedelmei közül a contractusok után járó 1600 és az „extra arendatores” közé sorolt bevételek (például a zsidók által saját hús-székükért, italmérésükért, a pápai mészárosoktól a mészárszékért és mezőkért, az itteni uradalmi birkás árendája fejében és a vám értékeként fizetett összegek) 1440 forintja volt a két legjelentősebb tétel. A 22 possessio (Veszprém,

Győr és Vas vármegyében) 9732 forintja közül a legtöbbet Mórichida (1179 Ft), Teszér (1130 Ft), Kovácsi (794 Ft), Nóráp (758 Ft) és Nagyganna (753 Ft) fizették, a többi falu ettől lemaradva 500 forint körüli vagy az alatti összeget hozott. Ezen öt kiemelt községben az ott árendáló birkások, a bérbe adott mészárszékek, malmok, kocsmák jövedelme teszi ki a befizetett összegek túlnyomó hányadát. A 14 praedium összes, 2001 forintnyi jövedelmén belül Pusztagyimót (450 Ft, 1779-től a pusztát a soproni mészárosok bérlik), Olaszfalu (400 Ft, Ugod árendája, bár ez többször adott okot összeütközésre - a Pápához hasonlóan - a jobbágyi státus ellen mindvégig tiltakozó, véghely múltjából magának szabad állapotot követelő oppidum és az uradalom közt), majd Zsörk (298 Ft, Csót, ezt megelőzően Szűcs község bérelte) és Igar (231 Ft) követik. E jövedelemtípusból tehát a possessiók után nyert bevételek 48,5, Pápa oppidum és Váralja 41,6, s végül a praediumok csak 9,9 százalékot adtak. (Az első helyen álló falvaknál nem szabad elfelejteni a még ekkor is néhány helyen bérbe adott kisebb királyi haszonvételek, a regálék után befolyt pénzeket.)

A bevételek másik nagy csoportját az industriálék alkották. Messze az első helyen állnak a kocsmáltatásból származó jövedelmek. Összesített 14.883 Ft bevételük e csoportban 25,5 százalékkal ötödét adja az industriáléknak. Ezen belül is a kocsmák az elsők (8686 Ft), melyekhez az égetett bor, pálinka, sörfőzés haszna társul. Második helyen a gabonaeladások vannak, 9694 forintnyi bevételük e csoportban 16,6 százalékot képvisel. A gabonafélék mellett már kukorica is szerepel a jelentősebb eladások közt. Az erdők csak a harmadik helyen találhatóak, 4463 Ft-ot, mindössze 7,6 százalékot kitevő bevételeik e hatalmas erdőterületekkel rendelkező uradalom esetében még mindig az erdőgazdálkodás nem kellő kiépítettségére, az eladás nehézségeire utalnak. Bevételei közt még a makkoltatás az első (1970 Ft), elenyésző szinte az eladott, mesteremberek által megvett szerszámfák haszna (505 Ft), de az ölfa-eladások 1527 forintnyi összege is pontosan ugyanannyi csak, mint a terrágiumból bevett pénz. Végül a negyedik helyen, csaknem háromezer forinttal, az eladott tégla szerepel (4,6 %).

Az industriálék összegének (58.114 Ft) mintegy harmadát teszik csak az állandó bevételek.

A kiadások közt több, mint 64 százalékot a nem gazdasági célúak képviselnek. A földesúr személyes rendelkezésére bocsátott, e kiadáscsoportnak ötödét kitevő 17.000 Ft összeg az ez évben visszafizetett két tőke és az esedékes kamatok csaknem huszonnégyezer forintnyi összege alatt marad, s ez évben itteni jószágaiban Esterházy Károly majdnem a személyes kiadásaival egyenlő összeget, mintegy 11.000 forintot tudott templomépítésre és egyéb egyházi célokra fordítani. Pápai uradalmába a pápai nagyszabású plébániatemplomon kívül a püspök 8 templomot építtetett (Szentivány, Szűcs, Arács, Béb, Csót, Hidegkút, Teszér, Ugod), valószínűleg ő emeltette Nyögér templomát és megkezdte Olaszfaluét is.[112] Emellett igen nagy a javítások, a plébániák emelése, támogatása, az épületek karbantartása javára kifizetett összegek feljegyzéseinek, említésének száma. A külön nyilvántartott épületfákra és téglák után az égetőknek fizetett összegekre is úgy tekinthetünk, hogy a gazdasági és egyéb uradalmi épületek mellett bizonyára az egyházi célú, rendeltetésű építményekre szánt kiadásokat is tartalmazzák. Nemhiába illik mindvégig az uradalom kiadásaira a prefektus 1772. évi egyik megjegyzése: „Emellett mester emberekre minden nap fogy a cassa."[113] A kifejezetten gazdaságiként megjelölt kiadások a fentebb említettek mellett végül is igen szerény, alig 2600 forintnyi összeggel, a 81.034 Ft kiadás mindössze 3,18 százalékával szerepelnek. Mind az erdők, mind az intenzívebb gazdálkodást jelző és nagyobb befektetéseket kívánó ágak kiépítésének Balogh Ferenc idejében tapasztalható kezdeti lendülete megtört. A halastavakra ez évben például semmit sem fordítottak, a mindössze 20 forintnyi bevétel is a Rába szabad halászatáért fizető Mórichidától származott. Vaj- és sajtbevétel sem volt, a legnagyobb bevételt a juhászat adta, a külterjes gazdálkodás jeleként. (De a vizsgált évben még sertésekből sem származott jövedelem.)

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az uradalmi szerkezet 1767 előtti és azt követő felépítését vizsgálva, a század közepi uradalmi igazgatás az úrbérrendezés után is lényegében változatlan maradt. Ezt feltétlen kiforrottsága, a hagyományos birtokigazgatás legfejlettebb formája jeleként lehet értékelni, hiszen az Urbárium bevezetése utáni időszakhoz is alkalmazkodni tudott, kiállván ezt a próbát is. Változást majd csak az új gazdasági-társadalmi formáció kibontakozása, az árutermelés és főként a piac szerepének növekedése fog hozni e téren a 19. században.

Azonban a gazdálkodást tekintve azt kell megállapítanunk, hogy a 18. század végére az 1740-es s főként az 1760-as évektől kibontakozó folyamatok lelassultak az uradalomban, arra utalva, hogy a készpénzforgalom, az árutermelés fejlődése mögött még erősen önellátásra törekvő, naturális gazdálkodás húzódott meg, mely még e kedvező földrajzi fekvésű, vízi szállításhoz és jelentősebb felvevő piacokhoz közeli uradalomban is megakasztotta a század derekán a nagyobb arányú allodizáció és az intenzívebb gazdálkodás irányába tett fordulatot.

Jegyzetek

1. Az e korból fennmaradt iratokban csaknem általános vezetéknév-forma az „Eszterházy". (Szabad György monográfiájában a 19. század elejéig „Esterházy" alakban adja meg a család vezetéknevét, utána, a tatai ág egykorú gyakorlatát követve, az „Eszterházy-formát" alkalmazza. Kállay István a hercegi ág nevet „Esterházy", a grófiét „Eszterházy" alakban írva különíti el.)SZABAD GYÖRGY: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp., 1957. 16.; KÁLLAY ISTVÁN: A magyarországi nagybirtok kormányzata. 1711-1848. Bp., 1980. 18., 58-59., 108-109.

2. Az uradalomtörténeti kutatásokról és a forrásadottságokról a csákvári uradalom monográfusa ad átfogó képet. FÜR LAJOS: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján. 1870-1914. Mezőgazdasági Múzeum. Bp., 1969. 5-11.

3. A kérdés rövid összefoglalását lásd Fekete Nagy Antal publikált előadásában. FEKETE NAGY ANTAL: A levéltárak kialakulása. In. Levéltári Közlemények 1936. 14. 23-36.

4. A levéltár történetét a Bakács István által készített repertorium alapján foglaljuk össze. BAKÁCS ISTVÁN: Kisebb családi és személyi fondok. Magyar Országos Levéltár. Bp., 1971. 153.

5. Magának Pápa városának a levéltára is csaknem megsemmisült a II. világháború évei alatt, csak tanácsülési jegyzőkönyveinek néhány kötete maradt fenn.

6. E kutatóhelyek munkatársainak szíves segítő munkájukért itt szeretnék nem formális köszönetet mondani.

7. Csak az úrbérrendezés utáni időszakból rendelkezünk néhány év fennmaradt éves számadásával a Pápa-Ugod-Devecser domíniumból.

8. FÜLÖP ÉVA: Halgazdálkodás a tata-gesztesi Esterházy-uradalomban az 1740-es években. In. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (a továbbiakban: MMgMK), 1984-1985. (Szerk.: Für Lajos). 485-519.; FÜLÖP ÉVA MÁRIA: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom megszervezése a 18. század első felében. I. In. Komárom-Esztergom megyei Múzeumok Közleményei 4. (Főszerk. Fűrészné Molnár Anikó). Tata, 1991. 53-75.

9. E fejezetet a következő források és feldolgozások alapján állítottuk össze: BAKÁCS ISTVÁN-IVÁNYI EMMA: Az Esterházy-család tatai és csákvári levéltára. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya. Bp., 1964. 9., I., II. melléklet; ESTERHÁZY J.: 1901. 88. és köv.; FÜLÖP É. M.: 1991.; FÜR L.: 1969. 15-17.; ILA B. - KOVACSICS J.: 1964. 315-322.; NAGY I.: 1858. 80-100., 240.; PÉTER KATALIN: Esterházy Miklós. Magyar Historia Életrajzok. (Szerk.: Heckenast Gusztáv). Bp., 1985. 32-52., 73.; SZABAD GY.: 1957. 16-17., 35-36.; továbbá MOL E.156. Urbaria et Conscriptiones (a továbbiakban: UC) F.54. N.62., F.82. N.62.; MOL Az Esterházy-család tatai levéltára (a továbbiakban: ETL) P.197. Familiaria F.43. 1628-1800. 5-13., 74-82., 209.; Vas megyei Levéltár Káptalani Jegyzőkönyvek. XXVII. 242. sz. p. 224.; Esterházy Károly Kastély- és Tájmúzeum, Pápa (a továbbiakban: PEM) 76.45.1.; „Galántai és Fraknói gróf Esterházy Miklós által testvérei ellen- a Tatai uradalomnak és tartozékainak elsőszülöttségi hitbizományul megítéltetése végett indított- pere". Kuny Domokos Múzeum, Tata. Helytörténeti Gyűjtemény (a továbbiakban: TKM); „A tatai úgynevezett 'Ősi Hitbizomány' története." MMgMA III. 6799.

10. Esterházy István anyja özvegye volt Mágóchy Ferenc kassai főkapitánynak. Esterházy Miklós második feleségének leánya volt Thurzó Erzsébet. Lányuk, akit apai nagyanyjához hasonlóan Orsolyának neveztek, később a nádor második házasságából származó Esterházy Pálnak lett hitvese. Így a Thurzó Erzsébetet és Esterházy Orsolyát illető javak sem kerültek más családokhoz.

11. Esterházy Miklós nádor bátyja, Esterházy Dániel (1580-1654) a cseszneki ág őse. Dániel unokája volt Esterházy Imre esztergomi érsek (1725-1745 közt).

12. Nem feladatunk megítélni, vajon csatlakozását tekintve e lépéssel használt vagy ártott a küzdelemnek hadi szempontból. Hűségesen követte a fejedelmet a száműzetésbe, s hamvai ma Rákócziéhoz közel, a kassai dómban pihennek. (Egykor Mágóchy Ferenc kassai főkapitány környezetéből indult el Esterházy Miklósnak a család felemelkedését megalapozó pályafutása.)

13. A hűbéri korszak időszakában az egy-egy vár köré szerveződött várbirtokok tulajdonképpen bizonyos szempontból újjáéledtek. A lényeg azonban nem a szervezet hasonlósága, hanem a vár ellátása volt. A gesztesi uradalom központja valójában a népes, török időket átélt, a szomszédos elpusztult falvak határát - némelyeknek újratelepítésükig - használó Csákvár mezőváros volt.

14. A Veszprém vármegyei tartozékok a következőek voltak: Devecser - Káptalanfa, Noszlop, Nóráp, Nyárád, Szék deserta, Gyöpös deserta, Becse deserta, Kolontár deserta, Csajág, Hidegkút Ugod - Gyimót, Csót, Olaszfalu deserta, Bél deserta, Fenyőfő deserta Devecher és Ugod várak és tartozékaik conscriptiója. 1626. ápr. 23. MOL E.156. UC F.154. N.62.

15. Az ezekben az években vásárolt két uradalmát, a Kőrös vármegyei Szlányát és Razinyát azonban alig tíz év múlva, 1744-ben eladta Patachich Gábor kalocsai érseknek.

16. A királyi jóváhagyás (consensus Regius) 1746. máj. 7-én kelt. E végrendeletet 1747-ben fiók-végrendeletileg meg is erősítette.

17. A Rákóczihoz csatlakozott Forgách Simon helyett Esterházy Ferenc borsodi főispáni kinevezése. 1711. jan. 2. Bécs. PEM 63.11.28.

18. A tárnokmester 1747-ben, megismételve óhajtását, úgynevezett végrendeleti hitbizományt létesített, ami a királyi jóváhagyás nélküliséget jelenti.

19. MOL ETL 197. Familiaria F.104. 32. Cseklész, 1744. szept. 25.; MMgMA III. 1129.; PEM 75.100.9. Bécs, 1744. márc. 4.; továbbá KOLINOVICS GÁBOR: Posthuma memoriae- Josephi Esterhazii- Acad. Soc. Jesu. Tyrnaviae, 1754. 35-36.

20. A június 5-én kelt szerződésben 929.000 rajnai Ft szerepel az adósság összegeként. A nagyságrendhez jó viszonyítási alap, ha arra gondolunk; hogy idősebb gróf Esterházy József 1727-ben 343.000 rajnai forintért vette magát a tatai uradalmat.

21. Újabb szerződést tett szükségessé Miklós 1764. évi halála, ami után az ő két fia és Ferenc testvérének fia 1769. jan. 1-jén 1776-ig érvényben lévő contractust kötött.

22. Dolgozatunk e fejezete alapvetően a pápai múzeumban őrzött levelezésre épül (PEM 75.91.1-75.112.8.). A leltározás során az „Esterházy Ferenc levelezése" tárgykörön belül apa és hasonnevű fia leveleit nem különítették el egymástól. A gyűjtemény uradalmi tisztviselőktől és Esterházy Károlytól származó vagy hozzájuk írt leveleket is tartalmaz, a legtöbb azonban Bittó József pápai prefektushoz íródott. Továbbá: MOL Az Esterházy-család csákvári levéltára (a továbbiakban: ECSL) 185. Domínium Gesztes. F.XXXVIII. 1-32. 1711-1731.; MOL Térképtár. Családi fondokból kiemelt térképek. Esterházy-család (pápai). S.18.I. Catastrum Interioris Oppidi Pápa, továbbá a pápai uradalom birtokkönyvei IV. VI..; az V. kötet a pápai múzeum tulajdonában. PEM 64.149. 1.Az alkalmazottak hierarchiája: KÁLLAY I.: 1980. FÜLÖP É. M.: 1991. 64, 149. alapján.

23. Méltóságos galántai gróf Esterházy József és Ferenc számára a gesztesi, pápai és devecseri domíniumokból proveniált gabona, árpa és zab. 1711. MOL ECSL 185. F.38. 36-37.

24. Az 1717. év eredménye is hasonló: 1037 urna. Majorsági szőlejük Badacsonyban, Kisörsön, Ságon, Környén volt. A gesztesi, pápai, devecseri domíniumban lévő borok inventáriuma. 1717. nov. 5. uo. 23-25.

25. Gesztesi, Pápai és Devecseri domíniumokban Majorságh és Dézma Gabona- Procreatióinak Kereszt Számai- 1716. okt. 14. uo. 20-21.; Gesztesi, Pápai, Devecseri domíniumokban procrealt Joszághnak köröszt száma- 1717. uo. 26-29.

26. 1728-ban Csákvár Esterházy Ferencé, a Józsefnek maradt gesztesi részhez Örs, Táp, Tápszentmiklós, Ászár és Gönyü birtokokat csatolták. Gróf Esterházy József és Ferenc birtoka. uo. 7.,45.

27. Extractus mensualis. A kasznári hivatal gróf Esterházy József számára kiadott szemterményei a gesztesi, pápai és devecseri uradalmakban. 1723. szept.-dec. uo. 3., 4., 5.; 1715. és 1720. évi országos összeírás. Veszprém vármegye. MMgMA XV. 208/1-118.

28. KNÉZY JUDIT: Somogy 18. századi táplálkozástörténetéből. In. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 15. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1984. 135-172.; WELLMANN IMRE: A magyar mezőgazdaság a 18. században. Agrártörténeti Tanulmányok 6. (Szerk.: Gunst Péter - Hoffmann Tamás). Akadémiai. Bp., 1979. 148.

29. Doboczky Ádám veje - a porosz fogságba esett - Bittó Ignác. Doboczky Ádám levele Bittó Józsefhez. Pozsony, 1746. jan. 20. PEM 75.102.3.

30. Fontos, az uradalmi tisztviselői karon kívüli, bizalmi állás volt a birtok tulajdonosának személyi titkáráé, azonban, a tatai uradalomtól eltérően, Pápa esetében nem maradtak fent tevékenységének ott sokszor a gazdálkodás irányításának, a számadások esetleges felülvizsgálatának körébe sorolható nyomai. Ismerjük Esterházy Ferenc titkárának nevét: Bindesy János Benedek. Forrásaink az 1742-1753 közötti években említik.

31. Ifj. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Bécs, 1756. febr. 10. PEM 75. 112.6.

32. 1748 decemberében Esterházy Ferenc arra utasította Bittót, hogy őt Győr vármegye restaurációján képviselje, s nevében az általa legalkalmasabbnak tartott jelöltet támogassa. 1749-ben sógora, Márffy László kerületi szolgabíró hívta Bittót az uradalom részéről a repartitióra. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Pozsony (?), 1748. dec. 25. PEM 75.104.15.; Márffy László levele Bittó Józsefhez. h.n. 1749. jan. 9. uo. 75.105.3.

33. Bittó unokaöccse?

34. Doboczky Ádám levele sógorához, Bittó Józsefhez. Szempcz, 1745. márc. 4. PEM 75.101.5.

35. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Pozsony, 1741. szept. 29. uo. 75.97.17.

36. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Pest, 1748. febr. 17. uo. 75.104.2.

37. Az alábbiakban e birtokkönyvekről még szólunk, most a mérnök alkalmazásával kapcsolatban csak Esterházy Ferenc rendeletének évére utalunk: a felmérések 1735-ben kezdődtek meg. 1745 júniusából van adat uradalmi mérnökről, 1749-ben a régi mérnök haláláról s az újnak alkalmazásáról és practicánsának szegődtetéséről olvashatunk.

38. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Pozsony, 1741. máj. 10. PEM 75.97.10.

39. Az ispáni rang besorolása az „officiales" vagy „oeconomici" kategóriái közül ez utóbbiba további megfontolásra érdemes: épp számadási kötelezettségük miatt. Az eddigi irodalom a második csoportban tartja nyilván: KÁLLAY I.: 1980; WELLMANN I.: 1979.; FÜLÖP É. M.: 1991. Doboczky László levele Bittó Józsefhez. Szempcz, 1742. ápr. 11. PEM 75.98.10.

40. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Bécs, 1746. dec. 14. uo. 75.102.18.

41. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Pozsony, 1740. ápr. 14. uo. 75.102.26.

42. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Pozsony, 1740. ápr. 14. uo. 75.96.18.

43. Az inscriptio a tulajdonjogot érintetlenül hagyva mentességet jelent a megadományozottnak a szolgáltatások alól az inscriptiós összeg letételéig. A fizetések nagyságrendjére példaként szolgálhat a tata-gesztesi uradalom számadáskönyveiből az 1752. évi első negyedévi készpénzdíjazások listája: ügyész 34, udvarbíró (a két uradalom után) 133, számtartó 129 (fél évre, a 2 uradalom után), mérnök 71, kasznár 26, ispánok 25 vagy 20, hajdúk 8 vagy 7 Ft.
MOL ETL P.198. Domínium Tata F.45. A tatai és gesztesi domíniumok számadáskönyvei 1746-1758. N.12., 16. 33-34.

44. Doboczky Ádám levele Bittó Józsefhez. Nyék, 1744. júl. 8. PEM 75.100.22.

45. Az V. számú kötetet a pápai Esterházy Múzeum, a többit a MOL őrzi. uo. 64.149.1.; MOL S.18. Kisebb családi fondokból kiemelt térképek. Esterházy-család pápai levéltára.

46. A censust fizető Pápa oppidum házait, szántóföldjeit, egész területét és a pápai várhoz tartozó pagusok, praediumok, erdők egész területét felmérő birokkönyvek az 1752-es állapotokat rögzítik, de tovább is vezették őket, s még az 1790-es évekből is találhatóak bejegyzések a kötetekben.

47. Mindössze a Vas vármegyei Pórmagasi, a Veszprém vármegyei Tamási és az Antfa praedium részének tekintett Györgyfölde praediumról nem készült térkép.

48. „...quot orgyas quadratas una integra Sessio requirat, hic Specifice apponuntur:
orgyae Pro una Metreta Posoniensi requiruntur orgyae quadrata 528. Ergo pro 60 Metretis
31.680 Pratum pro uno Falcatore, orgyae 1584. Ergo pro 12 Falcatoribus
19.008 Pro Domo et Horto in latitudine orgyae 14 in Longitudine orgyae 71 et peda 2 insimul
«MDUL» 10.000

51.688 ”A tatai uradalomban 1763-ban 1 pozsonyi mérős földet „500 quadratus Kőméves öl”-nek vettek, 1 egész helyre 50 pozsonyi mérős = 25.000 öles szántóföldet számítottak. MOL S.18. Kisebb családi fondokból kiemelt térképek.
Esterházy-család pápai levéltára. IV.; Continuatio Libri Contractualis- N.367. TKM 55.16.1.

49. A birtokkönyvek mindegyikében üresen maradtak a szolgáltatásokra vonatkozó rovatok, bár a bevezető szavai szerint, ha valamely itt szereplő hely nem teljesen benépesült, vagy puszta, vagy elpusztultak a lakosai, „Hinc Datia, et praestationes omnium Possessionum ad aequalitatem reduci necdum potuerunt, eosque ergo, donec eadem ad aequalitatem reductae fuerint, onera et Praestationes singularum Possessionum ex annua earundem conscriptione patebunt...” (a szövegnek itt vége szakad) MOL S.18. Kisebb családi fondokból kiemelt térképek. Esterházy-család pápai levéltára. IV.

50. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Pozsony, 1740. máj. 5. PEM 75.96.21.

51. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Pozsony, 1742. okt. 3. uo. 75.98.22.; 1749. aug. 21. uo. 75.105.13-14., 30.

52. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Pozsony, 1741. márc. 23. uo. 75.97.7.

53. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Tallós, 1749. nov. 5. uo. 75.105.17.

54. Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Pozsony, 1741. márc. 23. uo. 75.97.7.; Bécs, 1745. dec. 18. uo. 75.101.35.

55. Magyarország története. 1686-1790. 4/2. kötet (Főszerk.: Ember Győző - Heckenast Gusztáv). Akadémiai. Bp., 1983. 758. KOSÁRY DOMOKOS: Művelődés a 18. századi Magyarországon. Bp. 1983. 758.

56. Ifjabb Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Bécs, 1755. okt. 26. PEM 75.111.6.

57. Ifjabb Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Bécs, 1755. nov. 21. uo. 75. 111. 10.

58. Ifjabb Esterházy Ferenc levele Bittó Józsefhez. Bécs, 1756. jan. 16. uo. 75. 112. 4.

59. Doboczky Ádám levele Bittó Józsefhez. Nyék, 1754. nov. 18. uo. 75.110.7.

60. Itt csak három kötetre hívnánk fel a fegyelmet ezzel kapcsolatban: KOSÁRY D.: 1983.; SUGÁR ISTVÁN: Az egri püspökök története. Bp., 1984.; Cs. DOBROVITS DOROTTYA: Építkezés a 18. századi Magyarországon (Az uradalmak építészete). Akadémiai. Bp., 1983.

61. E rész megírásában a pápai uradalom prefektusának leveleskönyve szolgált alapul, ahol a levelek mellett Esterházy Károly rávezetései is szerepelnek.
MOL Az Esterházy-család pápai levéltára (a továbbiakban EPL) 1216. Prothocollum Papense Correspondentiarum a dato 30ae Octobris 1759 usque 26ae novembris 1766 inclusive. C.51. N.1. 1759-1766. Dominii Papae. 271

62. Bittó József 1755-ben Nyárádra jágert akart fogadni - Esterházy Károly helyeselte, Ferenc a bér miatt ellenezte.
Esterházy Károly levele Bittó Józsefhez. Nagyszombat, 1755. máj. 23. PEM 75.111.3.

63. Thanhoffer József levele Esterházy Károlyhoz. 1761. márc. 30. MOL EPL P.1216. C.51.N.1. 27-28.

64. Életéről, működéséről lásd: FÜLÖP É. M.: 1991.

65. Esterházy Károly Balogh Ferenchez. MOL EPL P.1216.C51.N1 1762. 70-74.

66. Esterházy Károly Balogh Ferenchez. 1763. uo. 107-108.

67. Balogh Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1762. uo. 49-50.

68. Balogh Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1763. uo. 124-126.; 1764. uo. 128-129.

69. Balogh Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1763. uo. 107-108.

70. Esterházy Károly Balogh Ferenchez. 1762. uo. 62.

71. Balogh Ferenc 1745-1750 közt, az esztergomi érseki szék betöltetlenségének idején, 2 évre megbízatást kapott a Magyar Kamarától e birtokok igazgatására.

72. A szeredi jószágot már ifjabb Esterházy József birtoklása alatt igazgatta, majd 1762-ben „hat árkusra irott instructiót" hagyott Esterházy Ferenc kérésére az ottani prefektusnak és a tiszttartónak. Az utasításról a gróf azt írta Baloghnak, hogy „jószágát tsak onnand ismérte ki, mellyet ha többször is maga öszve járta volna, olly világossan amint le irtam mivoltát, és Szükségeit, ki nem nézte és tanulhatta volna."
Balogh Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1762. nov. 15. uo. 70-74.

73. Balogh Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. Tata, 1762. okt. 14. uo. 63-66.; Tata, 1762. okt. 30. 68-69.

74. A termés és borbevétel ezidőben kétezer akó körül mozgott, a további mennyiséget - mintegy négyezer akóval számoltak - úgy vásárolták a csapszékekre. A vasárut többnyire Németújhelyen és Grazban szerezték be.
Balogh Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. Tata, 1762. dec. 3.; uo. 77-79.; Szobothin Lajos devecseri provisor levele Esterházy Károlyhoz. 1761. júl. 1. uo. 149-150.

75. Balogh Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1763. márc. 25. uo. 93-95.

76. Balogh Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1762. nov. 20. uo. 74-76.

77. Balogh Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1763. jún. 14. uo. 111-113.

78. Végül is 1766 júniusában váltották vissza. Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1766. júl. 1. uo. 235-236.

79. Ahol azonban (még a gesztesi és tatai uradalmakban sem) a mesterséges táplálás nem jelent meg.

80. Balogh először hízómarhák beállítására gondolt, de Esterházy Károly szerint ezek a cserepes istállóba úgy illenének, „mint az ugodi Bírák a Pápai Szobákban." Balogh Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1762. nov. 22. uo. 76.

81. 1765. uo. 166-168.

82. Balogh Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1763. nov. 7. uo. 121.

83. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. 1765. márc. 9. uo. 169-175.

84. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. 1765. márc. 16. uo. 175-176.

85. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1766. nov. 18. uo. 268-271.

86. Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1766. márc. 11. uo. 224-225.

87. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1766. okt. 9. 259-261.

88. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1766. okt. 31. uo; 266-268.

89. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1766. aug. 11. uo. 247-249.

90. Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1765. júl. 8. uo. 190-191.

91. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1766. márc. 8. 222-223.

92. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1766. júl. 25. uo. 243-244.

93. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1766. szept. 16. uo. 253-256.

94. MOL Helytartótanács Levéltára. Departamentum Urbariale. C.59. Úrbéri tabellák (a következőkben: C.59.) Veszprém vármegye

95. Uo. Veszprém és Zala vármegye

96. Uo. Veszprém vármegye

97. Uo. Veszprém és Győr vármegye

98. Veszprém megyei Levéltár (a továbbiakban: VeML) XI. 602/b. Az Esterházy-család pápai ágának levéltára. Prothocollum Correspondentiarum 1766-1771. C.51. N.2. (a továbbiakban: XI. 602/b. C.51. N.2.); Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. 1767. jan. 9. 59-63.

99. MOL EPL P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. Domínium Pápa. Prothocollum Papense Correspondentiarum 1771-1779. C.51. N.3. (a továbbiakban: MOL P.1216. C.51. N.3.) Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1778. szept. 13. 208-209.; VeML XI- 602/b. C.51. N.2. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. 1767. jan. 18. 63-65.

100. Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1767. máj. 1. uo. 98-100.; 1768. febr. 15. uo. 198-199.; 1768. márc. 13. uo. 213-217.; Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. 1767. máj. 11. uo. 102-105.

101. Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1767. nov. 2. uo. 153-155.

102. MOL EPL P.1216. C.51. N.3. Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1773. okt. 26. uo. 73-75.

103. Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1778. ápr. 2. uo. pp. 189-191.; 1778. szept. 13. uo. 208-209.; VEML XI. 602/b. C.51. N.2. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. 1769. jan. 15. 271-273.

104. Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1770. ápr. 15. uo. 393-396.

105. Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1767. ápr. 20. uo. 96-98.; Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. 1767. ápr. 7. uo. 90-94.

106. Tóth István levele Esterházy Károlyhoz. 1770. márc. 28. uo. 389-391.; MOL C.59. Veszprém vármegye

107. Uo.; ILA - KOVACSICS: 1964. 58.

108. MOL EPL P.1216. C.51. N.3. Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1777. ápr. 16. 151-153.; 1777. máj. 18. uo. 155-159.; 1777. dec. 18. uo. 168-177.; 1778. jan. 6. uo. 177-179.; 1778. jún. 18. uo. 199-200.

109. VeML XI. 602/b. Diarium rationariae Papensis (számvevőségi pénztárnapló). 1768-1774.

110. Balázsovits Mihály levele Esterházy Károlyhoz. 1758. márc. 27. PEM 75.115.2.

111. Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára. Pápa. O.884. Rationes Paratae Pecuniae Inclytorum Dominiorum Papa et Ugod ab Officio Rationario. 1781.

112. SUGÁR I.: 1984. 443.

113. MOL EPL P.1216. C.51. N.3. Kiss Ferenc levele Esterházy Károlyhoz. 1772. nov. 1. 42.

Mértékek:
1 bécsi öl = 6 láb = 1,89 m
1 fertály = 1/4 sing = 15,5 cm
1 schuch = 18,9 - 33,6 cm
1 kis vagy magyar hold = 1.000 - 1.300 négyszögöl
1 kaszás rét = (általában)
1 szekér szénát termő rét
1 pozsonyi mérő = 62,53 liter = 54,30 liter (1/2 hold földbe)
1 pozsonyi köböl = 108,60 liter (a Nyugat-Dunántúlon a kőszegi köböl volt általános: 83,178 liter)
1 akó = 54,30 liter (legáltalánosabb volt a budai akó)
1 urna = 10,9 - 47,0 liter
1 rajnai (vagy rénes) forint = 120 dénár („pénz”) = 60 krajcár
1 magyar forint = 100 dénár = 50 krajcár
1 garas = 3 krajcár = 6 dénár
(Bogdán István: Régi magyar mértékek. Gondolat. Bp., 1987.)

Éva Mária Fülöp

Die Organisierung und die Bewirtschaftung des Esterházy-Herrschaftsguts von Pápa-Ugod-Devecser im 18. Jahrhundert

Der seit dem 17. Jahrhundert mit dem Leben der Stadt Pápa verbundene Esterházy-Besitz hat etwa vor 300 Jahren die Geschichte, die Änderungen des Ortes und seiner Umgebung grundlegend beeinflußt und formiert. In den wirtschaftsgeschichtlichen Forschungen, die organische Teile der Geschichtswissenschaft bilden, spielt die Agrarge-schichte eine herausragende Rolle und da der Großgrundbesitz unter den Wirtschaftsbetrieben in der ungarischen Landwirtschaft und in der landwirtschaftlichen Produktion durch eine lange Zeit determinierend war, hat die sich mit der Geschichte des Groß-grundbesitzes befassende Historiographie eine wichtige Aufgabe. Diese Studie möchte zu dieser Frage auch dadurch beitragen, daß sie die vom Großgrundbesitz fast im Ganzen vernichteten und nur in Fragmenten vorhandenen Quellen in eine Einheit ordnen will.

Aus dem dreier Dominium kam zuerst Pápa in die Hände der weitverzweigten Esterházy-Familie: nämlich durch den Aufstieg des die Familie begründenden Palatin, Miklós Esterházy (1583-1645), der seine Besitzteile in den Komitaten Zemplin und Szabolcs gegen einige Güter seiner Schwägerin, Anna Thelegdy, der Gemahlin von István Nyáry vertauscht hat. Neben der Burg Pápa und den dazugehőrigen Gütern vermehrte sich das Besitztum der Esterhazy mit diesem Tausch auch durch die Ozora im Komitat Somogy, durch die im Laufe seiner späteren Geschichte bis zuletzt in der Hand des jüngeren Grafenzweiges der Familie, von Forchtenau, verbleibende Burg Gesztes und der dazugehőringen Güter. Im 18. Jahrhundert kam auch der Großgrundbesitz von Ugod-Devecser der schuldenbelasteten Horváth-Familie von Végla in den Esterházy-Besitz.

Unter den das Dominium besitzenden Familienmitgliedern ragen der Oberste Landesrichter, Graf József Esterházy (1682-1748) und der Bischof von Erlau, Graf Károly Esterházy (1725-1799) hervor. Graf József Esterházy besaß die Güter mit seinem Bruder, dem Tarnakmeister Ferenc Esterházy (1683-1754) zusammen, nachdem sie diese durch Schenkung nach der Besitzkonfiskation von ihrem dritten Bruder, Antal Esterházy, der Ferenc Rákóczi, Prinz von Transylvanien, auch ins Exil gefolgt war, bekommen haben. In diesen ersten Jahren gab es noch keine Möglichkeiten, um Wirtschaftszweige mit bedeutenden Aufwendungen, und Investitionen mit erforderlichem Sachverständnis verwirklichen zu können. Man konzentrierte sich vor allem auf die Leitung der Wirtschaft und auf die Erschaffung der organisatorischen Rahmen. Unter den Einnahmen sind in erster Linie die Getreide- und Holzverkäufe und aus dem speziellen Charakter des Großgrundbesitzes folgend die Weidenverpachtung und die Schweinezucht im Bakony-Gebirge, weiterhin der Gewinn aus dem Weinverkauf zu erwähnen.

Die Güter gingen von dem kinderlos gestorbenen Sohn des Grafen József Esterházy, des Älteren an die Kinder von Ferenc Esterházy über. Nach 1762 hat von den drei Söhnen der im Diplomatendienst stehende Miklós Esterházy, der Begründer des Familienzweigs von Dotis den Großgrundbesitz von Dotis und Gesztes bekommen. Der Ahne des Familienzweigs von Cseklész, Ferenc Esterházy, königlicher Hofkanzler, war der Herr über das Dominium von Sempte und Cseklész. Endlich, besaß der jüngste Bruder Károly zuerst als Bischof von Waitzen, später von Erlau die Güter von Pápa-Ugod-Devecser.

Seit den 1740er Jahren ist ein langsamer Fortschritt in der Bewirtschaftung der Güter zu verzeichnen. Infolge der vorteilhaften Änderungen in den Verkaufsmöglichkeiten sind in der ungarischen Landwirtschaft neue Bestrebungen auf den Gütern zu beobachten: Man versucht die bis dahin verpachteten Regalien wieder zu bekommen. Es nurden neue Gasthäuser, Keller, Bier- und Branntweinhäuser, moderne Granarien gebaut, die Zahl der „Melker-Schweizereien" wuchs. Nachdem das Gut von Pápa-Ugod-Devecser nach der Abtrennung des Teiles von Sempte - die Bezahlung gewisser Renten ausgenommen - ausschließlich in die Hände von Károly Esterházy gekommen war, hat der Bischof den Regenten, Ferenc Balogh (1708-1765), einen der besten Wirtschaftsfachmänner jener Zeit, zur Leitung seiner Güter aufgefordert.

Die Tätigkeit von Ferenc Balogh hat sich fast über den ganzen Besitz der jüngeren gräflichen Familienlinie von Forchtenau in Transdanubien erstreckt (die Dominien von Dotis-Gesztes, Sempte, Pápa-Ugod-Devecser) und zur Zeit der Vakanz des erzbischöflichen Stuhles von Gran, eben nach dem Tode von Graf Imre Esterházy (1725-1745), hat er im Auftrage der Ungarischen Hofkammer 3 Jahre auch diese Güter verwaltet. Der Einfluß seiner Tätigkeit hat sich auch auf die Gegend jenseits der Theiß, einerseits durch seine Ratsschläge im Zusammenhang mit den Benefizien des Erlauer Bischofs, Graf Károly Esterházy, andererseits durch die bei ihm studierten, dortigen Wirtschaftsfachmänner ausgewirkt.

In der Tätigkeit von Ferenc Balogh erschließt sich die der ganzen Epoche gleichende, auf Erfahrungen beruhende Bewirtschaftung. Aber eben aufgrund des Einflusses der seit der Mitte des 18. Jahrhunderts erfolgten Veränderungen, die zur Einbürgerung der Elemente der intensiven Anbauung führten, wurde die Hebung des Niveaus der wirtschaftlichen Kenntnisse eine Voraussetzung zur Verwirklichung der neuen Technologie. Die bis dahin nur auf Erfahrungen beruhende Wirtschaft wendet sich allmählich der Theorie zu. In dieser eigenartigen Übergangsepoche, am Ende des Jahrhunderts beginnt - zum ersten Mal in Europa - der Agrarfachunterricht an der Hochschule, der Vorläufer für die Ausbildung von herrschaftlichen Fachleuten und gleichzeitig werden in den verschiedenen wirtschaftlichen Offizien des Dominiemo von Dotis neben den einzelnen Würdenträgern unter der Aufsicht von Ferenc Balogh junge Leute mit der altenMethode, die auf der Verwendung von aus der direkten Beobachtung gewonnenen Erfahrungen beruht, als Praktikanten für die Wirtschaftslaufbahn vorbereitet.

Um die Mitte des Jahrhunderts wurde eine gut entwickelte, die Form der klassischen Verwaltung des Großgrundbesitzes wiederspiegelnde Organisation ausgebaut, die auch die Urbarialregulierung von Maria Theresia im Jahre 1767 ungebrochen überlebt hat und sich auch in der nächsten Periode als geeignet erwies. Außer der während der Urberialregulierung allgemein eingeführten Zahlung des Neunten und der durch Bezahlung aufhebbaren Fronarbeit verursachten die sich verschärfenden Gegensätze zwischen den Oppidien Pápa und Ugod und dem Großgrundbesitz die meisten Schwiérigkeiten. Die Wurzeln dieses Gegensatzes gehen bis zu der Türkenzeit zurück, als die praesidiani gegen Militärdienst von der Steuerzahlung befreit wurden. Unter den drei Grundstücken des Großgrundbesitzes war Pápa das eigentliche Zentrum; die Bewirtschaftung von Ugod wurde von diesem nicht getrennt, wobei die Bewirtschaftung von Devecser ihr untergeordnet war. Die wahre Bedeutung des Devecser Grundstückes lag in seiner Nähe zu den herrschaftlichen Weinbergen am Plattensee, zum bedeutenden Ausbau der anderen Zweige der Landwirtschaft und zur Produktionssteigerung in den Meierhöfen kam es erst im letzten Drittel des Jahrhunderts.

Man kann aber gar nicht so ein positives Bild über die Wirtschaft machen. Die Schritte im Interesse eines intensiveren Anbaus gerieten ins Stocken und sowohl die Entwicklung einer intensiveren Bewirtschaftung als auch der Ausbau der einen größeren Aufwand erfordernden

Wirtschaftszweige stießen auf Hindernisse. Auch brach der zur Zeit der Verwaltung von Ferenc Balogh spürbare Aufschwung der Forstbewirtschaftung ab. All dies weist darauf hin, daß hinter der Entwicklung des Bargeldumlaufs und der Warenproduktion eine stark autarkische Wirtschaft stand, selbst im Falle eines in der Nähe der Donau, der militärischen „Magazine" von Raab und Komorn und der Absatzmärkte von Preßburg und Wien günstig liegenden Großgrundbesitzes.

Hudi József

Pápa város önkormányzatai a 18. században (1730-1795)

A várostörténet mint önálló kutatási terület csak a 19. században jelent meg a magyar történetírásban. A 18. században kialakult tudományos igényű történetkutatás ugyanis - a történeti források rendszeres feltárásával, kritikai feldolgozásával és közzétételével - csak a 19. század elejére halmozott fel annyi ismeretet, hogy megkezdődhetett az összefoglaló nemzettörténetek mellett az egyháztörténetek, vármegyei és városi monográfiák, biográfiák összeállítása.[1] Az ekkoriban napvilágot látott várostörténetek többnyire nem egységes szempontok szerint készült feldolgozások. Olyan krónikák, melyekben a családtörténet keveredik a személyes megfigyelésekkel, a naplójegyzet a visszaemlékezésekkel.[2] Veszprém megyében is hasonló a helyzet: a 18. század utolsó harmadától kezdve megjelent egyháztörténeti művek voltaképpen életrajzgyűjtemények. Az ezeket meghaladó, Beke Kristóf által a 19. század közepén írt püspökségtörténet sosem jelent meg nyomtatásban.[3] A világiak közül Cseresnyés Sándor megyei főorvosnak - pápai lakosnak - a Somlóról és vidékéről készült könyve alapjában véve a klasszikus honismereti munkák közé tartozik. A történeti, hadtörténeti és földrajzi leírás ötvöződik benne a helytörténeti események kronologikus bemutatásával. A hasznos időtöltésre összeállított művet irodalmi melléklet teszi olvasmányosabbá.[4]

Pápán a védekezőállásba kényszerített református egyház hosszú évtizedeken át összegyűjtött forrásanyagát először Tóth Ferenc dolgozta fel a kor átlagos helytörténetírását meghaladó szinten.[5] Gyurikovits György, a közismerten nagy könyvbarát és kéziratgyűjtő, özv. Esterházy Kazimirné mezőlaki uradalmának mintaszerű gazdálkodását mutatta be a Tudományos Gyűjtemény hasábjain.[6]

Az egyik lábjegyzetből kiderül, hogy ekkorra már elkészítette Pápa mezőváros „topographiai Historiáját", amelynek toldalékául szánta a közölt értekezést. Topográfiai kézirata azonban sosem látott napvilágot.[7] Megjelent viszont Pápa város nevének eredetéről és „régiségéről" szóló értekezése, amely a város középkori történetéhez nyújt adalékokat.[8] A reformkorban a helyi szerzőknek már nem kellett a fővárosi folyóiratokat megkeresniük, ha műveiket ki akarták nyomtatni. 1838-tól kezdve a pápai főiskolai nyomda a tankönyveken, nyomtatványokon kívül kis számban történeti műveket is előállított.[9]

Az osztrák abszolutizmus sötét éveinek elmúltával feléledt a történetkutatás is, melynek eredményeit a helyi lapok (Pápai Lapok, Pápai Hírlap, Pápa és Vidéke, a Dunántúli Protestáns Lap) népszerűsítették.[10]

A kiegyezést követő liberális korszak reprezentatív helytörténeti műfaja az egyháztörténeti, vármegyei és városi monográfia volt. A millenniumra a reformátusok és az evangélikusok is tervezték az egyháztörténeti összefoglalás megjelentetését - a nagy terv azonban csak késve s csak részben valósulhatott meg.[11]

A megkésettség jellemezte a városmonográfiát is, melynek megírását az 1893-ban alakult Jókai Kör vezetősége szorgalmazta. A városi tanács csupán a „millenniumi év emlékére" tudta a kötetet megjelentetni. A tudományos szervezőmunkával, a monográfia szerkesztésével Kapossy Lucián főiskolai tanárt bízták meg. Kapossy tiszteletre méltó munkát végzett, amikor - széles társadalmi összefogással - több, mint harminc pápai és Pápához kötődő értelmiségit bízott meg azzal, hogy a szakterületének megfelelő fejezetet írja meg. A várostörténeti

fejezetet - egy-egy jelentősebb helyi eseményhez kötve - Kis Ernő, a város közigazgatástörténetét Schoor Ernő készítette el. A külső munkatársak közül a neves egyháztörténész Payr Sándor az evangélikus, Thury Etele a református egyház történetének áttekintésére vállalkozott. A gróf Esterházy Móric anyagi támogatásával 1905-ben kiadott, a városmonográfiák átlagába tartozó kötet három részre tagolódva mutatta be a város természeti, történeti, valamint gazdasági-társadalmi és művelődési viszonyait. A történetírás számára nagy kár, hogy sem Kis Ernő, sem Schoor Ernő nem végzett rendszeres levéltári kutatást, mert az általuk még elérhető városi és uradalmi levéltári iratanyag ma már csak töredékesen van meg. A kötet - hiányosságai ellenére is - jelentős eseménye volt a város kulturális életének, különösen azáltal, hogy átfogó képet adott a századelő Pápájának szellemi és anyagi viszonyairól.[12]

Az első világháború előtti években a protestáns egyháztörténetek mellett színvonalas plébániatörténetet írt Kiss István káplán.[13]

A Trianon utáni korszakban a protestáns egyház reprezentatív kiadványai a pápai református főiskola 400 éves jubileumához (1931) kötődtek. A főiskola történetét Lampérth Géza dolgozta fel, az emlékkönyvet Pongrácz József állította össze. Horváth Elek, Tóth Endre és mások elsősorban tudományosan népszerűsítő s idegenforgalmi célokat is szolgáló várostörténetet írtak.[14] Payr Sándor az evangélikus egyházkerület történetének megírására vállalkozott, de a tervezett munkának csak az első kötete jelent meg 1924-ben.[15] A pápai zsidóság - részben a hiányosan fennmaradt levéltári iratok, részben a politikai antiszemitizmus okozta elzárkózás, befelé fordulás miatt - nem gondolt történetének feldolgozására.

A korszak helytörténeti irodalmából két településföldrajzi monográfia - Kovács Eszter és különösképpen Bognár Imre munkája - emelkedett ki. E monográfiák először szakítottak egy rossz hagyománnyal, s a város történetét a tágabb régió történetébe ágyazva mutatták be.[16]

1945 után a gazdasági konszolidáció, majd a sztálinista típusú állami hatalmi rendszer kiépülése és ideológiai monopóliuma hosszú időre visszavetette a várostörténeti kutatásokat. A helytörténetkutatás csak 1956 után kezdett ismét magára találni.

Az elmúlt évtizedekben megjelent tanulmányok többsége a vár és város hadtörténetével, település- és építészettörténetével, műemlékeivel, kultúrtörténetével foglalkozott.[17] A várostörténeti munkák csak utalásszerűen emlékeztek meg a város 1848 előtti igazgatásáról. E témakörben egyetlen színvonalas egyetemi szakdolgozat készült, de nyomtatásban nem jelent meg.[18]

Nem kétséges, hogy a primer forrásanyag töredékes volta riasztotta el a kutatókat a városi önkormányzat múltjának feltárásától. A város 1848 előtti közigazgatási iratai, 18. századi testületi jegyzőkönyvei s a 19. századi jegyzőkönyvek nagy része is elpusztult 1945 tavaszán. Ugyanekkor az Esterházy-uradalom feudális kori levéltára is súlyos károkat szenvedett, s csupán egy része, a lajstromozott gazdasági iratok kerültek az Országos Levéltár őrizetébe.[19]

Jelen tanulmányban - mely része a város 18-19. századi önkormányzatát feltáró monográfiának - Pápa 18. századi önkormányzatainak vázlatos bemutatására teszünk kísérletet.

A város arculata
(Bevezetés)

A magyar feudális jogrendszer csak az ún. szabad királyi városokat (liberae regiae civitates) ismerte el politikai tényezőnek. A mezővárosokat, úrbéres és allodiális falvakat a földesúri joghatóság alatt álló községek közé sorolta. Pápa a 18. század elején egyike volt Magyarország félezer, Veszprém megye tucatnyi mezővárosának, amely azzal emelkedett ki a többi közül, hogy királyi privilégiummal is dicsekedhetett.[20]

A felemelkedés útja előtte is nyitva állt: ez a rendi keretek között a földesúri függés alóli felszabadulást, a szabad királyi városi rang elnyerését jelentette. E célért - Veszprémmel ellentétben - Pápa polgárai mégsem indítottak küzdelmet.[21] Megelégedtek régi privilégiumaik megerősítésével-kibővítésével s a földesuraikkal (a gróf Esterházyakkal) kötött szerződések nyújtotta lehetőségekkel.

A 18. században jelentős változások következtek be a város életében, melyek hosszú távon is meghatározták fejlődését. Az egyik jelentős, az önkormányzat működését is befolyásoló változás a településszerkezetben figyelhető meg.

A 18. század elején a pápai vár elvesztette végvár jellegét. A polgárok és az uradalom építkezései nyomán kialakult a jellegzetes barokk városkép.[22] Az árokkal, sánccal, bástyákkal övezett belváros mellett fokozatosan az önálló település szintjére emelkedtek a belvárosi telkek tartozékaiként nyilvántartott külvárosi településrészek: az ún. Alsó- és Felsőmajorok, vagy 19. századi nevükön az Alsó- és Felsőváros.

Az Alsóváros a belvárostól délre, a Hosszú utca folytatásaként jött létre, a Felsőváros a belsővárostól nyugatra-északnyugatra, a Cinca-árok és a Tapolca patak által határolt területen.

A külvárosok genezisét nem ismerjük pontosan, de annyi bizonyos, hogy a majorok - mint a belvárosi telkek tartozékai - már a 16. században is léteztek. A kertek, szántók, gazdasági épületek a polgárok és katonák gazdálkodásának színterei voltak, s gazdasági funkciójukat később is megőrizték. (A külvárosi részek falusias jellegükkel ma is elkülönülnek a belvárostól.)

A másik lényeges változás: az ellenreformáció sikere a 18. század közepére teljesen átformálta a város társadalmi arculatát. A türelmetlen és erőszakos rekatolizáció révén a végvári korszakban protestáns többségű lakosság katolikus többségűvé vált. Az uradalom telepítéspolitikája következtében pedig a tisztán magyar népesség német és szláv (cseh, horvát, szlovák, szerb) népességgel egészült ki.

A rekatolizálás 1638-ban, a pálos rend letelepítésével kezdődött,[23] s 1660 táján, a ferencesek behívásával folytatódott.[24] Őket követték a betegápolással foglalkozó irgalmasrendiek, akik 1757-ben jelentek meg Pápán.[25]

Az ellenreformáció első kézzelfogható eredménye az volt, hogy 1660-ban a varga céh testületileg áttért a katolikus hitre. Ezután az uradalom mint a céhek főfelügyelője azt is kikötötte, hogy céhtag a jövőben csak római katolikus vallású lehet.[26]

A hittérítés terén a ferencesek is eredményes munkát végeztek. Fennmaradt egy kimutatás, mely szerint 1716-1780 között 217 reformátust és 270 evangélikust térítettek át.[27] Amelyik család ragaszkodott protestáns hitéhez, az előbb-utóbb valamelyik környező nemesi községben vagy a protestantizmus iránt türelmesebb jobbágyközségben keresett menedéket.

A katolikus egyházépítés ugyanis a 18. század elejétől már-már a protestáns vallás létét veszélyeztető módszerekhez nyúlt. 1714-ben megszüntették az evangélikusok szabad vallásgyakorlatát.[28] 1718-ban pedig III. Károly a végvári élet megszűntére hivatkozva kötelezte a reformátusokat arra, hogy adják át a templomot, parókiát és iskolát gróf Esterházy Ferencnek és Józsefnek. Az iskolát és parókiát ekkor - a nyilvános vallásgyakorlat betiltása árán - még sikerült megmenteniük.[29] 1752-ben azonban egyházukat is elvesztették.

Három évtizedes adászteveli száműzetés után, II. József türelmi rendeletének (1781) végrehajtása során térhettek ismét vissza a városba (1783).[30]

A földesúr rekatolizációnak alárendelt telepítéspolitikája 1711 után bontakozott ki. Célja az „igaz pápista hiten" lévők befogadása volt.[31] A betelepítés az 1720-as években öltött nagyobb méreteket.[32] 1733-ban németek érkeztek az ekkor közel 4.000 lakosú városba.[33] Számuk jelentős lehetett, mert a földesúr rövidesen tanító tartását is megengedte nekik.[34] Többségük az Alsóvárosban élt, s még a 18. század végén sem tudott mindegyikük magyarul.[35]

Bizonyára gazdasági megfontolások vezették a földesurat a zsidók betelepítésekor. Hitközségük a hagyomány szerint 1748-ban alakult meg.[36]

A rekatolizáció és a földesúri telepítéspolitika következtében előállott társadalmi változásokat jól mutatja az 1782-ben készült s a felekezeti hovatartozást is feltüntető népösszeírás:[37]

1. sz. táblázat
Pápa város lakosságának felekezeti megoszlása (1782)

Sorsz.	Település	Lélekszám felekezetenként			Összesen
		Rk.	Ref.	Ev.	
1.	Alsóváros	1700	710	254	2664
2.	Belsőváros	3173	116	98	3387
3.	Felsőváros	1750	173	75	1998
1-3 összesen		6623	999	427	8049

A városi népesség felekezeti megoszlása - figyelmen kívül hagyva most a zsidóságot - meglepő képet mutat, hiszen ekkor már a lakosság 82,28 %-a római katolikus. Területi elhelyezkedésük azonban aránytalan volt. A Belváros II. József korában szinte már teljesen katolikus (93,68 %), ezt követi a Felsőváros (87,58 %), majd az Alsóváros (63,81 %), ami mutatja, hogy a rekatolizáció során a városban maradó protestánsok (nemesek és nem nemesek) többsége a külvárosokba, elsősorban pedig az Alsóvárosba szorult vissza.[38]

Van lehetőség arra is, hogy a város népességének felekezeti megoszlását megvizsgáljuk a korszak végén, 1847-ben[39] (Ekkor a három település már egyesült.)

2. sz. táblázat
Pápa város lakosságának felekezeti megoszlása zsidók nélkül (1847)

Felekezet	Lélekszám
Római katolikus	7.500
Református	1.343
Evangélikus	541
Összesen	9.384

A katolikusoknak a protestánsokhoz viszonyított arányában kis elmozdulás történt a polgári korszak küszöbére (79,92 %). A csökkenés a türelmi rendelet hatásával, valamint a toleránsabb földesúri magatartás következtében megfigyelhető protestáns beáramlással magyarázható.

A város demográfiájában az igazi súlyponteltolódást a zsidóság térhódítása jelentette.

A teljes felekezeti összetétel 1847-ben a következő volt:[40]

3. sz. táblázat
Pápa város lakosságának felekezeti megoszlása (1847)

Felekezet	Lélekszám	%-ban
Római katolikus	7.500	60,82
Református	1.343	10,89
Evangélikus	541	4,39
Izraelita	2.947	23,90
Összesen	12.331	100,00

A zsidóság számbeli gyarapodása robbanásszerű jelenségként írható le. A 18. század közepén mindössze 18 család élt Pápán.[41] Az 1770-es években közösségük még mindig jelentéktelen, a félezer főt sem közelítette meg.[42] Beköltözésük a következő évtizedtől kezdve gyorsult fel. Mivel többségük lakást vagy házat bérelt, s csak a módosabbak vásároltak házat, a város szinte minden utcájában megtelepedtek. A zsidó városrész a régi zsinagóga körül, a belvárosban alakult ki.

Az uradalom telepítéspolitikája jótékonyan hatott a város gazdasági fejlődésére: itt még a 19. század első felében is virágzott a kézművesipar. A gazdaságtörténet az ország legiparosodottabb mezővárosai között tartja nyilván a 18-19. századi Pápát, melynek kézművesipara meghaladta az átlagos fejlettségű szabad királyi városok gazdasági színvonalát.[43] Mint a kisalföldi-bakonyalji táj kereskedelmi központja, kiterjedt vonzáskörzete révén Veszprém megye második legjelentősebb kereskedővárosa volt a 19. század első harmadában. Piaci forgalmában megelőzte a szabad királyi városok legtöbbjét, s ezzel országosan a 38. helyet foglalta el.[44]

E hosszútávú gazdasági-társadalmi folyamatok azok között a jogi keretek között zajlottak le, melyeket a városprivilégiumok és a földesúrral kötött örökös szerződések jelöltek ki.

A város jogállása

Pápa kiváltságolt, világi földesúri hatalom alatt lévő mezővárosként kezdhette meg a török utáni újjáépítést a 18. században. A kurucok és labancok pusztításait viszonylag gyorsan kiheverte, s gazdaságilag megerősödve indult virágzásnak. Fejlődését hosszú távon több tényező együttesen határozta meg:

1./ Sikerült megtartania s kibővítve megújítania régi kiváltságait, s ezáltal biztosítani polgárai szabadságjogait;

2./ Földesurával kedvező magánjogi viszonyt alakított ki, s ezt viszonylag eredményesen védelmezte az uradalom centralizációs törekvéseivel szemben;

3./ Városi funkcióit nemcsak megtartotta, hanem bővítette is, s így a régió gazdasági, igazgatási és kulturális központja maradt.

A város első kiváltságlevelét tudvalevőleg Albert királytól kapta 1439-ben, s ez harmincad-vám-mentességet biztosított lakói számára.[45] A harmincad (tricesima) a különféle áruféleségek után szedett s a korona jövedelmeit gyarapító kiviteli-behozatali vám volt. Eleve mentesültek alóla a nemesek, egyháziak, szabad királyi városok, ha az árut saját szükségleteik kielégítésére szállították.[46]

A város - végvár jellegének köszönhetően - kiváltságait a török hódoltság korában is meg tudta őrizni. Költséget nem kímélve kérte az egymást váltó uralkodóktól a privilégium megújítását-megerősítését, hogy jogaival élhessen. Ebben időnként számíthatott a magas méltóságokat viselő földesurak támogatására is.[47]

A 18. században először I. Lipót erősítette meg a város korábbi kiváltságait (1703), majd sorban minden uralkodó, utoljára V. Ferdinánd 1839-ben.[48] Az utolsó kiváltságlevél, mely 1848-ig volt érvényben, a régi kiváltság megerősítése mellett a helyi jogszokást szentesítette, amikor rögzítette a polgárok testi fenyítésének tilalmát, és a magisztrátust elsőfokú bírósági fórumnak ismerte el.[49]

A privilégiumok megerősítésén túlmenően a városnak gondja volt arra is, hogy a szerzett jogok megsértői ellen azonnal fellépjen. Erre azért volt szükség, nehogy az egyedi jogsértésekből általános joggyakorlat (usus) váljék, mely csökkentené a kiváltságok erejét. Így pl. a pápai polgároknak a győri vámon történt megadóztatása miatt 1736-ban és 1749-ben, a budai és pesti vámon történt zaklatásuk miatt 1793-ban kért a megyén keresztül legfelsőbb orvoslást.[50]

Privilégizált jogállását a város öntudatosan kifejezésre juttatta, midőn magát a jobbágyfelszabadításig „Szabados Pápa Városának", „Privilégizált Pápa Városának" nevezte az általa kiadott hivatalos iratokon.[51]

A végvár-jelleg megszűnésével a kiváltságos város társadalmán belül jelentős változások mentek végbe, melyek a város földesurait is arra ösztönözték, hogy rendezzék a városlakók jogi viszonyait. A 17. században még elkülönülő, más-más igazgatás alá tartozó két réteg: a polgárok és a presidiariusok (várkatonák) rétege ugyanis a 18. század elejére összeolvadt. A „vitézlő rend" a békés évtizedek beköszöntével elvesztette létalapját, s életmódváltásra kényszerült.

Gróf Esterházy Ferenc (1683-1754), a város földesura a külsővárosiak és belsővárosiak érdekellentéteit kihasználva, külön-külön kötött szerződést a polgárvárossal és a majorbeliekkel. A tárgyalások 1730 tavaszán kezdődtek meg. A majorbeliek 1730. május 23-án írásban is egyértelműen úgy nyilatkoztak, hogy ők a városi főbíró „jurisdictioja" alá tartozni nem kívánnak, hanem „ex toto et integro" el akarnak válni a belsővárostól.[52] A külvárosiak 1730. június 10-én kötötték meg az örökös szerződést. A szerződés hatálya az alábbi utcákra terjedt ki:

Felsőmajoroki u.	Újváros u.
Alsómajoroki u.	Devecser u.
Hosszú u.	Potsota u.
Gerencsér u.	Kis u.
Sörfőző u.	Hosszú u.

A szerződés kedvezményes volt mivel az úrbéri szolgálatok egy összegben történő megváltását tette lehetővé. A külvárosiak mentesültek a robot alól. Évente 1.200 rajnai forint censust kellett fizetniük két egyenlő részletben (Szent György és Szent Mihály napján) az uradalmi számtartónak. Megtarthatták az eddig bírt szántókat, sőt kerteket is bérelhettek a Sörfőző utca végén. Szabadon használhatták a pusztagyimóti és báróchegyi legelőket, s bérbe vehették az uraság 4 kocsmáját. A szerződés a vám-privilégium kedvezményeit rájuk is kiterjesztette. Ezentúl - akárcsak a belsővárosiak - ők is szabadon adhattak-vehettek a városi piacon.[53]

A pénzbeli megváltás (census) bevezetése a birtokviszonyok tisztázását is szükségessé tette. Ezért az uradalmi földmérő még 1730 tavaszán összeírta a fundusokat és birtokosokat, hogy a gazdákra részarányosan kivethessék a terheket.[54]

A szerződés hitelesítésével a külsővárosiak elszakadtak a belsővárostól, s igazgatásilag is megkezdték önálló életüket.

A belsővárossal, mely szabadságjogainak csorbítását látta a földesúr minden lépésében, már nehezebben ment az egyezkedés. Ennek köszönhető, hogy számára csak 1732. január 1-jén adta ki gr. Esterházy Ferenc és felesége, gr. Pálffy Szidónia az örökös szerződést (perennalis transactio). A hártyára írt függőpecsétes oklevél ma is megtalálható a város levéltárában.[55]

A polgárvárosra kényszerített örökös szerződés szorosabb földesúri függésbe taszította a várost. A természetbeni szolgáltatásokat itt is egy összegben (1.600 rhénes, azaz rajnai forint) határozták meg júniusi és decemberi részletfizetési lehetőséggel. (Ezen összegbe beszámították a földbérleti díjat (terragium), valamint a zsellérek adóját.) A városi magisztrátus korábbi jogát - a házbevallások jegyzőkönyvezését - azonban korlátozták: a város által kiállított házleveleket (fassio) uradalmi láttamozáshoz kötötték.

A legelőt itt is meghagyták a lakosok használatában. A kocsmáltatás jogát szintén árendába adták a városnak, amely megkapta a piaci jövedelmeket, s megőrizte a bíráskodás jogát.

A lakosokat a szerződés záradékában külön felszólították arra, hogy engedelmesek legyenek a földesúrhoz és tisztjeihez.

A kateszteri felmérést természetesen itt is elkészítették: ez tartalmazta a belső telkeket és külső tartozékaikat. A mérnöki munkálatok során térkép is készült. (Ez a közismert Maynzcek-féle térkép. Lásd 66. oldal.)

Az örökös szerződések már formájukkal is jelezték, hogy betartásuk csupán az egyik fél számára kötelező.

Az uradalom kiépülésével, az uradalmi adminisztráció megszilárdulásával a 18. század közepétől kezdve veszélybe kerültek a korábban rögzített jogok.

Az új földesúr, gr. Esterházy Károly (1725-1799) egri püspök, nemcsak a katolikus egyház hatalmának renoválását szolgálta, az uradalmat fejlesztette tovább, hanem a város életére is befolyást gyakorolt. Birtokpolitikájának része volt az ún. inscriptionalis, azaz szabad házak és telkek visszavétele. A visszaszerzett ingatlanok bérbeadásával növelte aztán az uradalmi pénztár bevételeit.

A kézművesek, nemesek telkeinek-házainak visszavásárlása eredménnyel járt. A kataszteri felméréskor 442 telek volt a belvárosban, ennek 34,2%-át tették ki a szabad telkek (151). A püspök halálakor, a század végén, ez az arány már csak 10,8 % volt (48).

Hasonló helyzetet regisztrálhatunk a külvárosban: itt a felméréskor 84 telket vettek számba. Ezeknek 90,5 %-a valamely belső telek tartozéka volt. Számuk a beltelkek visszavásárlásával arányosan csökkent.[56]

A keménykezű egyházkormányzó és földesúr törekvéseit örökösei is sikerrel folytatták.[57]

Az ún. inscriptionalis telkek (házak) visszavásárlásával keletkezett ún. extracontractualista telkekkel a földesúr saját belátása szerint cselekedett. Az uradalom érdekei szembekerültek a város érdekeivel. Az érdekellentét 1769-ben került felszínre, amikor a földesúr urbáriumot akart rákényszeríteni a városra.

A pápai lakosok terjedelmes panaszlevelet nyújtottak be a vármegyei úrbéri törvényszékre. Ebben többek közt azt állították, hogy a földesúr nem elégszik meg 6 vendégfogadó jövedelmével, ezért a szabad házakat is visszavásárolja és kocsmaként hasznosítja. Tisztjei a kontraktuális kerteket házhelyek céljára osztják ki.[58] Legelőjük egy részét is felszántatták, más részét az uradalmi árendás birkásnak adták használatba. A városi földeket évekkel ezelőtt, amikor az összeírásukra sor került, elvették.[59]

A lázadással párosult úrbéri harc csak 1786-ban jutott nyugvópontra, amikor a belsővárosnak - megemelt évi taksa mellett - sikerült megerősíttetnie az 1732. évi alapszerződést.[60]

A két nemzedéknyi idő alatt felhalmozott feszültségekre a földesúr is megoldást keresett. 1794. október 29-én gr. Eszterházy Károly a belső és külsővárosi extrakontraktualistákkal (a korábbi szerződéseken kívül rekedt lakosokkal) is külön-külön örökös szerződést kötött. A fundusokat mindkét esetben hozzácsatolták a kontraktualistákéhoz, s megszabták az évi censust. Ezentúl a belsővárosiaknak az eddigi 1600 rhénes (rajnai) forint mellett 1258 forint 67 1/2 krajcárt kellett fizetniük, a külső városi lakosoknak pedig 1138 rajnai forint 84 krajcárt az eddigi 1200 rhénes (rajnai) forinton felül. A szerződések a városok igazgatását is több ponton szabályozták.[61]

A zilált birtokviszonyok rendezésével, a városiak jogsérelmeinek részleges orvoslásával kialakult jogviszony 1842-ig meghatározta a városlakók életét.

Városi önkormányzatok együttélése (1730-1795)

Az örökös szerződések megkötése után Pápa városa fokozatosan három önkormányzatra különült el: a Belsőváros megőrizte integritását, róla azonban levált és a 18. század végére önállósodott az Alsó- és Felsőváros.

A külvárosok elszakadása 1730-ban következett be. Ezt megelőzően az ott lakók mint majorbeliek a városi magisztrátus hatósága alatt álltak. Ez nem csupán a kettős telekszerkezetből levonható következtetés: bizonyíték is van rá.

A külvárosiak elszakadásukat ugyanis azzal indokolták, hogy az egyik utcában „ad tempus rendeltetett" bírájukat a városi főbíró maga elé „citáltatta", és az engedetlenség címén „megkalodáztatott". E szokatlan s megalázó cselekedetet „minyájan or/r/okra vévén", az elszakadás mellett döntöttek.[62]

Jogtörténeti irodalmunk már régen tisztázta, hogy középkori városainkban vagy más zárt településen a közigazgatási beosztás alapegysége az utca volt.[63]

A fent idézett eset azt is bizonyítja, hogy Pápán a külvárosi utcákban és majorokban már 1730 előtt is létezett az utcabírói intézmény. Az utcabírák végezhették az adóbeszedést, és természetszerűen bíráskodtak a lakosok közti kisebb vitás ügyekben. (A hadiadó mellett a földesúr számára 1730 előtt is censust szedtek.)

A jelentősebb ügyek (pl. ingatlan adásvétel, kisebb bűnügyek, letelepedési engedélyek) a városi magisztrátus hatáskörébe tartoztak.[64]

Az utcabírói intézmény hosszú ideig megfelelt az állami és földesúri adminisztráció igényeinek, mert legfontosabb feladatának, az adószedésnek, maradéktalanul eleget tudott tenni.

Szerencsére fennmaradtak a külsővárosi számadáskönyvek az 1730 utáni évtizedekből. Ezek alapján vázlatos jellemzést adhatunk az utcabíróságról.[65]

A számadásokból kitűnik, hogy a népesebb utcákban önálló utcabíróságot szerveztek, a kisebb utcák pedig közösen tartottak fenn elöljáróságot. 1739-ben pl. a Sörfőző utcában 41, a Felsőmajoroki utcában 52 ház volt - mindkettő saját elöljáróságot választott. 1744-ig önálló volt a Devecseri utca is - ekkor azonban a Sörfőző utcához csatlakozott.[66]

A számadások alapján az alábbi utcabíróságok léteztek:

1. Sörfőző utca; 2. Felsőmajoroki utca; 3. Alsómajor (Alsómajoroki) utca, Hosszú (Öreg) utca, Kis utca, Téglás utca, Pocsota utca; 4. Újváros és Gerencsér utca; 5. Devecseri utca (1744-ig)

Az utcabeli elöljáróságok a bíróból és az esküdtekből álltak. A bírákat mindenütt évente, az adózás rendjéhez igazodva, Szent György napkor választották.

A választás valószínűleg formális lehetett, mert ritkaságnak számított, ha valaki egymás után két évig viselte e tisztséget. (Ez alól kivételt képez a Felsőmajoroki utca, ahol pl. Szabó István 3 évig (1746-1749) volt bíró.) Valószínű, hogy a bírák a házak sorrendjében követték egymást. A bíró segítőtársait - az esküdteket - feltehetőleg itt is, mint általában, élethossziglan választották az értelmesebb gazdák és mesteremberek közül.

Az elöljárók legfontosabb feladata az adószedés volt. A bíró és az esküdtek együtt vitték az évi census rájuk eső részét a megadott határidőre a várba, az uradalmi számvevőhöz.[67] Az adó 1732-ben és 1762-ben a következőképpen oszlott meg:

4. sz. táblázat
Pápa külsővárosi utcák adóterhei a 18. században

Az utca neve	Adózó házak száma (1739)	Az adó nagysága (Ft, dénár)*			
		1732		1762	
		Ft	d	Ft	d
Sörfőző utca	41	129	10 1/4	253	55 1/2
Felsőmajoroki u.	52	247	83 1/4	275	29
Alsómajoroki u.	140	503	35	567	16 1/3
Újváros u.	-	262	47 1/4	246	15 1/2
Devecseri u.	-	112	5 1/2	lásd Sörfőző u.	

* Az utcabeosztást itt nem részleteztük, mérvadó az előző táblázat.

A földesúri adónak több, mint 40 %-át a legnépesebb adókerület, az Alsómajoroki utca és a hozzá kapcsolódó kisebb utcák fizették be 1732-ben, s ez az arány a későbbiekben sem változott.

Az évi censuson kívül mást is fizettek az uradalmi pénztárba: a kertek árendáját (Sörfőző u.), a kocsmák bérleti díját és a kukoricaföldek után járó „terrágiumot", vagyis „földbért".

Van adat arra is, hogy az utcabeli elöljárók hatáskörébe tartoztak a nemesek is. 1741-ben például a Sörfőző utcai nemesektől 28 forint 88 dénárt szedtek be „bírák uraimék", 1742-ben pedig a devecseri utcában lakóktól 2 forintot.[68]

Egyes utcák jegyzőt is fogadtak. Az Alsómajoroki utcában 1758-ban Nagy Imrét mint „uczabéli notariust" említették. Ugyanitt már 1736-ban egy hajdút is alkalmaztak az elöljáróság parancsainak végrehajtására.

1760. november 27-én azt jegyezték fel, hogy a Nagai-féle házért 94 forintot fizettek - valószínűleg ez volt az első alsóvárosi „községháza".[69]

A kezdetleges községszervezet meglétét nemcsak a fenti szórványos adatok jelzik, hanem az önálló pecséthasználat elterjedése is a 18. század második felében. A Felsőmajoroki utca 1751-ben vésette pecsétnyomóját. A magyar köriratú pecsétképen a koronából emelkedő kitárt szárny s a kerektalpú pajzson felette lebegő félhold jelképezte az utca „közönségét".

Az Újváros utcai pecsét ennél primitívebb kivitelű. A címerpajzsot ovális mező helyettesíti, a sisakdísz felett csak az utca rövidítésének jutott hely. (PUV=Pápa Új Város u.) Az utca jelképe a kitárt szárnyú, három fiát etető pelikán - meglehetősen kezdetleges ábrázolásban.

Az Alsómajoroki és a hozzá tartozó utcák a 18. században a „PÁPAI KVLSV VARASA P." köriratú pecsétet használták, melynek ovális mezejében egy görbe szablyát tartó kéz látható. A Sörfőző utca pecsétjét nem ismerjük, de hogy létezett, ahhoz kétség nem férhet.

A közigazgatásilag fokozatosan egyesülő utcákból a 18. század végére született meg a Felső - és Alsóváros. A Felsőváros a 19. század elején, 1802-ben készíttetett pecsétjén éppúgy megőrizte régi jelképét, mint az Alsóváros.[70]

A feltárt forrásanyagból megállapítható, hogy a külső városiak kezdettől fogva alárendelt helyzetben voltak a belsővárossal szemben. Az örökös szerződés őket is felruházta a privilégium-adta jogokkal, de ezzel csak akkor élhettek, ha a belvárosi elöljáróság kiadta számukra a hitelesített útlevelet. A hetipiacokon valóban szabadon árulhattak, de őket is a belsővárosi vásárbírák ellenőrizték.

A katonai fuvarozás (forspont) is elsősorban a külsővárosi gazdák vállára nehezedett. A belsővárosi mesteremberek ugyanis nem tartottak igásállatot, vásárokba a helyben vagy vidéken bérelt kocsikon jártak.

Az 1794. évi örökös szerződés a gyámügyeket kivonta a külsővárosi tanácsok hatásköréből, és azokat a belsővárosi gyámhivatal hatáskörébe utalta.

A közös intézmények (pl. iskola) a Belsővárosban voltak; fenntartásáról is elsősorban a belsővárosi tanács gondoskodott: a külső városrészekre eső költség beszedését ugyan a helyi elöljáróság végezte, de az adminisztrációt a belsővárosi tanács koordinálta.

A fokozatosan kialakuló két külváros méreteinél, mezőgazdasági jellegénél fogva jobban hasonlított egy népes jobbágyközséghez, mint egy igazi városhoz. A községszervezet által betöltött funkciókat így analógiák segítségével is leírhatnánk. Ezekre azonban nincsen szükség, mert a 19. századi viszonyok már gazdagabb forrásanyag segítségével tanulmányozhatók.

A Belsőváros 1732. évi örökös szerződésében a városi önkormányzatról jóformán nem is esett szó. Gróf Esterházy Ferenc elsősorban a jogi-gazdasági természetű kérdéseket kívánta szabályozni, a városigazgatás rendjét érintetlenül hagyta. Mindössze a szerződés 7. pontjában tértek ki igazgatási kérdésre: a földesúr ebben „tellyes" hatalmat adott a tanácsnak arra, hogy az „ízetlenkedőkkel", engedetlenekkel szemben fellépjen.

Nagyon valószínű, hogy a városi önkormányzatot a földesúr ekkor még nem akarta korlátozni működésében. Meghagyta azt a gyakorlatot és szervezetet, amely megszilárdult a 16-17. században. A polgárság ugyanis a végvári korszakban is megőrizte rendi-igazgatási önállóságát. A várkatonaság felett azonban önálló bíróság, az ún. seregszék ítélkezett. A seregszék intézménye - a német katonai igazságszolgáltatás hatására - az 1560-as években terjedt el Magyarországon. A jelentősebb végvárakban megszervezett hadi törvényszékek a katonaság kihágási ügyeiben, bűnügyeiben, ritkábban birtokjogi és gazdasági ügyeiben ítélkeztek. Ítéleteik ellen a kerületi főkapitányság hadiszékeire, onnan a helytartóság bíróságára lehetett fellebbezni.

A seregszéki ítélkezésben a jogtudó hadbíró és az esküdtek vettek részt. A pápai várban pl. 1660. április 27-én ült össze a seregszék (Sedes Militaria Judiciaria), amely Takáts Pál katonát, mint többszörösen visszaeső gonosztevőt, kötél általi halálra ítélte. Az ítélkezésben részt vett Radovány István pápai vicekapitány, a végvár várnagya, hadnagya, zászlótartója, öt vajdája és három lovas tisztje. A törvényszéken a vármegyét két szolgabíró és esküdtjeik képviselték. A város nevében Kádártai György főbíró, Iharosfia Mihály és Komáromi (másként Szabó) Ferenc vásárbírák ítélkeztek.[71]

A belsővárosi önkormányzat a külsővárosi részek elszakadása után is megőrizte egyszerű szerkezetét: az elöljáróságot a 12 tagú tanács jelentette, melynek élén a bíró (főbíró) állt. A testület jelentőségét Bizvássy Pál városi jegyző 1780-ban, a bíróválasztásról írott versében így fogalmazta meg:[72]

„Az egyik kezedben a bíró pálczája,
ez lészen vétkeknek rettentő zablája,
más kezedben tartsad az igaz mértéket,
ad/d/ meg mindeneknek érdemlett béreket.

A 12 Tanács minden segítséged,
ezzel mutathatod minden vitésséged.
Híven is szolgálnak, csak szerettesd magad,
lészen győzelmed, mint lehet, s akarad."

Az idézett jegyzőkönyvből azt is megtudjuk, hogy a bírót a földesúr jelölte (candidatio) a tisztújításokon, ami 3-4 jelölt nevének közléséből állt.

A 18. századi tisztújításokon valószínűleg a polgárok szélesebb köre vehetett részt, hiszen a bírón és tanácson kívül választottak még malombírót a városi malom felügyeletére és jövedelmeinek kezelésére[73], továbbá hadnagyot, aki a város általános rendjére, közbiztonságára ügyelt, de gazdája volt a város használatában lévő rétnek is. Emellett felügyeletére bízták a város kocsisát is.[74]

Az örökös szerződésben említett vásári jövedelmeket a két vásárbíró szedte be. Ezen túl ellenőrizték a piaci rendet (a piacon minden árusnak meghatározott helye volt), s a felmerülő vitás kérdésekben igazságot szolgáltattak. A bírságpénzek egy része őket, másik része a városi közpénztárat illette. A hadnagyhoz hasonlóan gazdaságirányítással is megbízták őket:

műveltették az uradalom által használatba adott városi zabföldeket, a termésről számot adtak. (A termést a városi igáslovak és a lovas katonaság ellátására használták fel).[75]

A bírói számadásokban olvashatunk még borbírákról, akik a város bormérési jogára, a kocsmák rendjére ügyeltek, s tizedesekről, akik a vásárbírák munkáját könnyítették meg. A kollektorok (collektorok) itt nem adószedők, mint az Alsóvárosban, hanem szállásmesterek, akik a beszállásolt katonaság ellátásáról gondoskodtak.[76]

A legnagyobb hatalom évtizedeken át a városbíró kezében összpontosult. A bíró a városi tanács és bíróság elnökeként („elölülőjeként"), a városi pénztár kezelőjeként, az adminisztráció irányítójaként nagy befolyást gyakorolt a város életére. 1732 előtt a csekély készpénzfizetésen kívül szolgálati idejére szántóföldet kapott használatba, miként a tanácstagok mindegyike. 1732 után a „bírák szántóföldeit" a város kapta meg a földesúrtól, és bérbe adva hasznosította. A tanácsot a házcensus fizetése alóli felmentéssel kárpótolta.[77]

Az uradalom a 18. század közepétől kezdve egyre jobban beavatkozott az önkormányzat működésébe. Gróf Esterházy Károly - tapasztalva a közjövedelmekkel való visszaéléseket - 1760-ban rendelte el a bírói számadások úriszéki felülvizsgálatát.[78] A város egy ideig tiltakozott a gyámkodás ellen, de végül is kénytelen volt meghátrálni. A fennmaradt számadásvizsgálati iratokból kitűnik, hogy a város az 1753/54. katonai évtől kezdve rendszeresen beadta számadásait az uradalmi számvevőnek. A számvevő sok kifogást emelt a pontatlan, hanyag adminisztráció miatt.

A városi adminisztráció érzékelhetően alacsony szintje nem csupán a városbíró számlájára írandó: a közállapotokat tükrözi. Az ügyintézésben ugyanis az 1750-es években (s még később is) a szóbeliségnek volt meghatározó szerepe. A tisztújításokon a bírói számadásokat - felolvasás után - rendszerint elfogadták. Ahogy az egyik számvevői észrevételre adott válaszban olvashatjuk: --hites Bírák vannak és azért Szent Oltár előtt esküsznek, hogy azután Város el hiszi nekik.[79]

Az idézet arra is utal, hogy többen voltak számadásra kötelezett tisztségviselők: a bírón kívül az adóvevő (perceptor), aki többek közt a hadiadót kezelte, a malombíró, az egyik vásárbíró, a hadnagy, a borbíró és a kollektor. A számadásos tisztségviselők egy része (pl. a vásárbírák, hadnagy) közvetlenül a bírónak adta át a bevételeket, aki azokról már a közpénztári bevételek között adott számot a tisztújító közgyűlésen.

A számadásra „régi bé vet/t/ szokás" szerint a városi tanácsülésen (közgyűlésen), vármegyei tiszt (szolgabíró, esküdtje) előtt került sor. Ebből nem is szokott baj lenni, mert a vármegyei tisztviselő általában elnéző volt. Jól tudta, hogy a várost igazgató mesteremberek „litteratus Emberek módgyára" nem járhatnak el. A város által megrendelt munkák elvégzését nyugtával igazolni nem lehet, mert az „ollatin mester emberek az írást nem tudván", írásbeli elismervényt sem adhatnak.[80] A túlzott szigor amúgy sem vezetne eredményre, mivel a pontos ügyvitelben a tisztségviselők nem voltak érdekeltek. Készpénzfizetést az 1760-as években is csak a bíró és a jegyző kapott, a tanácstagoknak nem volt meghatározott „solariomjok". Emiatt nem is szívesen vállaltak a polgárok tisztséget. „Magistratualis Tiszteket (=tanácsnokokat) nehezen találtúnk, és maid erőszakkal kelletett tennünk" - olvashatjuk 1762-ben.[81]

Az uradalmi tisztviselő azonban kevésbé volt elnéző: 1766-ban a kollektori számadásokat is visszamenőlegesen bekérte (1750-től), s 1769-ben már a malombíró számadásait is átvizsgálta.[82] Az uradalom parancsainak ellenszegülő városi elöljárókat a földesúr 1766-ban börtönbe is vetette, amiért a város a vármegyénél tett panaszt.[83]

A fejlett uradalmi adminisztráció, ha sértette is a város érdekeit, mindenképpen jó hatással volt annak ügyintézésére. A városi elöljáróság tagjaiban az erősödő gyámkodás következtében tudatosult az írásbeli ügyintézés jelentősége. Szemükben eddig csak az 1640 óta vezetett tanácsülési jegyzőkönyvek, privilégiumok, perek, egyéb „titkos" iratok bírtak jelentőséggel. A 18. század második felétől azonban a többi iratfajta, s az általuk hordozott információ értéke is megnőtt. Ezidőtájt kezdték vezetni a többi protokollumot. Így a körrendeletekről (1761), az öreghántai szőlőhegyről (1765), az árverésekről (1777), a polgárjogot nyert személyekről (1780), a bevallásokról (1783) és iratfogalmazványokról (1783), valamint a városi tisztségviselők fizetéséről (1793).[84]

A fejlettebb írásbeli adminisztráció nem csupán a város érdeke volt. Ezért a különféle nyilvántartások bevezetése mögött több esetben úriszéki végzést, más esetben (pl. körrendeletek jegyzőkönyve, számadásminták) helytartótanácsi rendeletet és vármegyei végzést kell feltételeznünk.[85]

A községi-mezővárosi számadásokat a megyei számvevőszék (ún. censuralis szék) is rendszeresen megvizsgálta, s észrevételeket tett, ha hibát talált.

A 18. század utolsó harmadára a fejlettebb városi adminisztráció a helyi, uradalmi és központi-államhatalmi érdek találkozásából született meg.

A Belsőváros a 18. században - csekély bevételei és nagy terhei miatt - csak kis létszámú alkalmazottat tartott. Ezek közé tartozott az évi szerződéssel felfogadott elemi iskolai tanító, 2 éjjeliőr (bakter), 1 hajdú, 1 dobos, továbbá a meghatározott időre felfogadott kukoricapásztorok, az alkalmilag fizetett napszámosok.[86]

A városi közpénztár bevételei elenyésztek a kiadások mellett. Az 1760-as években a piaci jövedelmekből 50-60 forint jött be, amely a városháza és a hajdúk költségeit fedezte. A malom jövedelméből fizették a plébánost, a tanítót, a harangozót. A többi tisztségviselőt és alkalmazottat az egyéb bevételekből (városi domestica, a városi kocsis fuvarbérei, büntetéspénzek, árendák stb.) fizették vagy jutalmazták. Ekkoriban az egyes polgárokra a következő terhek nehezedtek:[87]

1. Az uradalmi census: 5-15 forint között

2. A hadiadó: 30 krajcár - 5 forint között

3. Vármegyei háziadó: a hadiadónál kisebb

4. Városi háziadó: 1 forint alatt

Emellett viselniük kellett a katonaállítás terheit, a katonaság szállításának, beszállásolásának, ellátásának költségeit, melyet utólag beszámíthattak a hadiadóba. Gondoskodniuk kellett a hivatalos ügyben eljáró vármegyei tisztviselők fuvarozásáról és ellátásáról; a kiadásokat szintén csak utólag lehetett beszámítani a háziadóba. Ha gyermekeiket a város egyetlen elemi iskolájában taníttatni akarták, az évi tandíjat szintén készpénzben kellett kifizetniük, akárcsak a plébános fizetésének rájuk eső részét.

A hadiadó az 1750-1760-as években valóban komoly megterhelést jelentett: 650-700 adózóra általában 2000-2300 forint esett évente.

5. sz. táblázat
A Belsőváros hadiadóterhei a 18. század közepén

Adózás módja	Adózók száma		Adóbevétel		(katonai évben)	
	1756/	1760/	1756/57		1760/61	
	1757	1761	Ft	kr.	Ft.	kr.
Személye után*	382	375	191	-	187	30
Mestersége után**	291	276	873	-	1380	-
Kereskedése után***	-	5	-6	-	80	-
Dikális adó****	-	-	633	10	618	11 1/4
Összesen			1697	10	2281	41 1/4

** Egy főre mindkét évben 30 krajcár esett.*

*** Egy főre először 3, másodszor 5 forint esett.*

**** Egy főre 5 forint esett.*

***** Egy dicára először 4 forint 22 krajcár, másodszor 4 forint 30 krajcár esett.*

A kivetett hadiadó és az uradalmi cenzus a város saját éves készpénzbevételének a 20-30-szorosát is kitehette, ami érthetővé teszi, hogy a város gyakorta fordult a vármegyéhez a terhek enyhítését remélve. E terhek békés időszakban is nagyok voltak, de szinte elviselhetetlenné váltak a sűrűn előforduló természeti csapások közepette, amelyek közé a korszak embere beszámíthatta a háborúkat is (osztrák örökösödési háború, osztrák-török háború, a napóleoni háborúk).[88]

A Belsővárosra vonatkozó 1794. évi örökös szerződés az önkormányzat szervezetét is átalakította: meghagyta a tanácsot elsőbíráskodási fórumnak, de megszüntette a korábban szervezett 24 tagú külső tanácsot és a helyébe egy 40 tagú ún. választott község felállítását írta elő. Emellett rögzítette a földesúr azon törvényes jogát, hogy az urasági ház lakóit csak az úriszék előtt lehet perelni.

A szerződés az árvák értékeinek gondviselésére 2 hozzáértő, vagyonos gyámot rendelt, akik számadásaikat évente „fine super inspectione" az uraságnak, mint főgyámnak kötelesek bemutatni. Ugyanakkor rögzítette a kialakult gyakorlatot, hogy a város a maga számadásait is vizsgálat alá kell bocsássa.

A választott község (electa communitas) megjelenésével a városi önkormányzat felépítésében a szabad királyi városokhoz kezdett hasonlítani. A szabad királyi városokban ugyanis a 18. században 2 (esetenként 3) testület gyakorolta a hatalmat: a 12 tagú tanács (senatus, magistratus), mely néha 20-24 tagú külső tanáccsal egészült ki, valamint a 60-100 tagú választott község, melynek jelentősége fokozatosan csökkent.

A testületek tagjait élethossziglan választották, a tényleges hatalmat azonban a patríciusok befolyása alatt álló tanács tartotta a kezében. Ők töltötték be a legfontosabb tisztségeket: a bírói, polgármesteri, kapitányi széket. A tanács és a választott község között az ún. szószóló (tribunus plebis, fürmender), a választott község elöljárója közvetített. Ő képviselte - tendenciájában egyre erőtlenebbül - a polgárság szélesebb köreinek érdekeit.[89]

A pápai örökös szerződést jóváhagyó helytartótanács úgy ítélte meg, hogy Pápán 24 tagú külső tanács felállítása felesleges. A 40 vagy 60 tagú választott község „mind a város közönséges jóvának elől mozdíttása, mind pedig a magistratusnak is könnyebbséges fentt tartására" szolgálna.[90]

A városi tanács és a magyar és német „becsületes purgerség" 1795. február 28-án gyűlt össze a városháza tanácstermében, hogy a helytartótanácsi rendeletet végrehajtsa. A tanácskozáson elfogadták a választott község felállításának gondolatát.

Bár a jóváhagyott örökös szerződések még nem érkeztek vissza a kormányhatóságtól, a polgárság az uradalmi census beszedése, az uradalmi tisztek zaklatásainak meggátlása végett szükségesnek látta a választott község haladéktalan felállítását.

A jelenlévő 104 polgár ezt követően a tanácsterem mögötti szobába vonult át, hogy írásban tegyen javaslatot a tanácsnak a testület összetételére vonatkozóan.

A polgárok ekkor maguk közül az alábbi személyeket választották a testület tagjaivá:

1. Máté István *	21. Györgyik János
2. Tiszai János	22. Horváth Ferenc
3. Hegedűs Ferenc	23. Sajnovits Mihály
4. Kálóczi József	24. Korporits József
5. Szabó András	25. Bernhard Mátyás
6. Németh Mihály	26. Versegi István
7. Göntzöl György	27. Vinkler Fridolin
8. Papp József	28. Romlajtner Antal
9. Iker Jakab	29. ifj. Németh Mihály
10. Horváth Pál	30. Fraisperger Wilhelm
11. Batsák Ferenc	31. Réphan János
12. Kunte János	32. Püspök György
13. Szakoltzai János	33. Palla Pál
14. Szakonyi Ferenc	34. Torma Ferenc
15. Pauli Mihály	35. Turher József
16. Vitze Imre	36. Willax János
17. Heyner János	37. Menyhárt Ferenc
18. Pauli Mihály	38. Szabó Tamás
19. Kopff Antal	39. Leicht János
20. Maninger János	40. Korporits József

** Az aláhúzással jelöltek tagjai voltak a 24 tagú külső tanácsnak.*

A választott községbe bekerült a volt 24 tagú külső tanács legaktívabb 16 tagja s a legtekintélyesebb mesteremberek. A testület tagjainak kb. 25 %-a a német, a többi a magyar és más nemzetiségű polgárságot képviselte. Elöljárónak Korporits Józsefet választották. A választás eredményét a tanács is változtatás nélkül jóváhagyta.[91]

A választás felszínre hozta a társadalmi feszültségeket. A magyar polgárság nem fogadta el a választás eredményét. Nehezményezte, hogy a testületbe a házzal nem bíró mesteremberek is bekerültek, akik majd részrehajlóan fognak szavazni. Ezért követelték a „zsellérek" kihagyását és új, szavazatszámláláson alapuló választás elrendelését. Másik érvük az volt, hogy a választást manipulálták: az az „érdemesebb" polgárok akaratát tükrözte.

A tanács kénytelen volt ismételten kikérni a polgárság véleményét. Az 1795. április 13-án megtartott ülésen 96 polgár jelent meg. A szavazáson 50:46 arányban amellett foglaltak állást, hogy a „választott személyek” közé háztulajdonnal nem bíró polgár is bekerülhet, ha különben „értelmes és alkalmatos” a tagságra.[92]

Bár e határozat feleslegessé tette, mégis elrendelték a szavazást, melynek eredménye jelzi, mi is volt valójában az elégedetlenkedők célja.

Az előző listáról eltávolítottak két német polgárt (Bernhard Mátyást, Vinkler Fridolint), továbbá az előzőleg megválasztott szószólót (Korporits Józsefet), helyükre megválasztották a magyar Pósa Ferencet, Czink Jánost és a német Polhammer Györgyöt. Ezután szószólónak megválasztották Kopff Antal ötvösmestert. A választási eredményt Orsolits Mihály bíró és a jelenlévő 4 tanácsnok ellenvetés nélkül jóváhagyta.[93] A változások azt sejtetik, hogy a hatalmi torzsalkodás hátterében nem etnikai, hanem személyi ellentétek húzódtak meg.

A belsőváros ily módon kialakított hivatalszervezetét a következő séma mutatja:

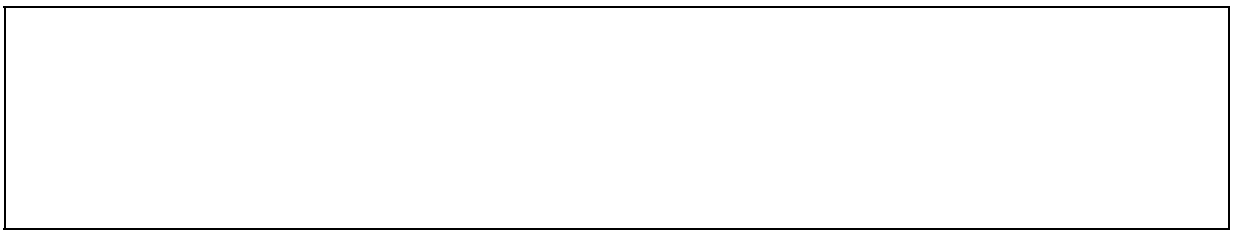

A vázlatos rajzból kitűnik, hogy a 18. század első felében még kezdetleges önkormányzat a város gazdasági fellendülésével, népességének növekedésével, műveltségi szintjének emelkedésével párhuzamosan egyre fejlettebb hivatalszervezetet épített ki. A hierarchikus szervezet már bonyolultabb munkamegosztást követelt.

A szerteágazó feladatokat a városi főbíró megosztotta bírótársaival, a belső tanács a külső tanáccsal, majd a helyét elfoglaló választott községgel. A 18-19. században a bírótól részben átvették a pénzügyi (perceptor) a közrendészeti (hadnagy), a gazdasági-rendészeti (malombíró, vásárbírák, mezőbíró, tókerti felügyelő), a gyámügyi (gyámatyák), a hadügyi (kvártélymester) igazgatás teendőit.

A szervezeti differenciálódás-specializálódás fokozatosan felszínre hozta a szakszerűség követelményét. A szakszerűséget kezdetben a jegyző képviselte, később viszont más, a hozzáértést, jártasságot követelő tisztségnél (perceptor, gyámatya) is tetten érhető. A fejlődés a jogi szakember megjelenésével (ügyész) éri el csúcspontját.

Az 1794. évi örökös szerződések és az 1795. évi önkormányzati reform - amely hosszú évtizedekre meghatározta a helyi igazgatást - kétségkívül előmozdította a város fejlődését. Ezentúl a város polgársága szélesebb körének biztosította az önkormányzati hatalomban való részvételt, s még közelebb hozta egymáshoz a belső és külső városok amúgy is sok szállal egymáshoz kötődő önkormányzatát.

Pápa is, mint az ország fejlett városai, egy újabb lépéssel haladt előre az egységesülő városigazgatás útján.

Jegyzetek

1. HÓMAN BÁLINT: A forráskutatás és forráskritika története. Bp. 1925. 9-25.
2. GENERISCH, CHRISTIAN: Merkwürdigkeiten der Königlichen Freystadt Késmárk. I-II. Kashau. 1804. MICHAEL, GEORG: Das alte und neue Kronstadt 1-3. bd. (Hrg. Oscar Meltz) Hermannstadt. 1884.
3. Veszprém megye történetírásának történetéről HUDI J.: 1993. Az első egyháztörténeti mű, BEKE, CRISTOPHORUS: Historia diplomatica almae divecesis Vesprimiensis I-III. Veszprém, 1855 kr. (Kézirat, Veszprémi Érsekségi Levéltár), ROKA, JONES: Vitae Vesprimiensis praesulum. Posonii. 1779.
4. CSERESNYÉS SÁNDOR: A nagy Somló hegyről, váráról, Somlóvásárhelyről, helyzeti, történeti, természeti, gazdasági, s költészeti tekintetben. Veszprém, 1848.
5. TÓTH F.: 1808.
6. GYURIKOVITS GY.: 1820.
7. Uo. 26.
8. GYURIKOVITS GY.: 1824.
9. HORVÁTH J.: 1986.
10. A lapok működési ideje: Pápai Lapok (1874-1919), Pápai Hirlap (1888-1890, 1903-1944), Dunántúli Protestáns Lap (1890-1945), Pápa és Vidéke (1906-1944). V.ö. NAGY L.: 1957. 30., 64-65., 69-70.
11. Véghely Dezső Veszprém városi, majd vármegyei főjegyző megírta Veszprém 18-19. századi monográfiáját (VÉGHELY DEZSŐ: Emléklapok rendezett-tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből. Az 1875-ik évi jelentés töredéke. Veszprém 1886.), a megyei monográfiát azonban korai halála miatt nem tudta összeállítani. A protestáns irodalomból KIS E.: 1896. THURY E.: 1908., PAYR S.: 1910. említendő. A katolikus BAKONYVÁRI I.: 1896. érdemel említést.
12. KAPOSSY L.: 1905.
13. KISS I.: 1908.
14. LAMPÉRTH G.: 1931., PONGRÁCZ J.: 1933., HORVÁTH-TÓTH: 1936.
15. PAYR S.: 1924.
16. KOVÁCS E.: 1939., BOGNÁR I. E.: 1943.
17. A fontosabb művek: GERŐ L.: 1959., TRÓCSÁNYI ZS.: 1981.
    A rendszeresen publikáló helytörténetkutatók közül kiemelkedik Huszár János, Kövy Zsolt, Nádasdy Lajos, P. Szabó György.
18. HUSZÁR ENDRE. Pápa város önkormányzata a 19. század első felében. (A városi önkormányzat felépítése, tevékenységi köre, szerepe a város életében.) Szakdolgozat. Szeged, 1983. (VeML. 591/1984. ltsz.)
19. A területi levéltárak fondjegyzékei 22. rész. Veszprém Megyei Levéltár. Bp., 1983. IX.
    BAKÁCS ISTVÁN: Kisebb családi és személyi fondok III. kötet. Levéltári leltárak 53. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1971. 153-172. Az uradalom XX. századi gazdasági iratai az 1956. évi tűzvészben súlyosan károsodtak, s az ugodi erdőgazdaság 1900-1945 közti iratai is hiányosan kerültek levéltári őrizetbe.
20. CSIZMADIA A.: 1976. 53-61.
21. V.ö. SOLYMOSI ERZSÉBET. Veszprém harca a szabad királyi városi jogállásért. VMHT XIV. (Szerk. Hadnagy László) Veszprém, 1990.
22. Erről kitűnő tanulmány HARIS A.: 1992.
23. KARÁCSONYI JÁNOS: Magyarország egyháztörténete főbb vonatkozásokban 970-től 1900-ig. (Reprint) Bp. 1985. 182.
24. KISS I.: 1908. 34.
25. Uo. 43.
26. Uo. 71-72.

27. SZABÓ GY. 1989. 202.

28. HORVÁTH-TÓTH: 1936. 40.

29. TÓTH F.: 1808. 28.

30. SZABÓ GY. 1989. 209.

31. KISS I.: 1908. 87.

32. ILA-KOVACSICS: 1964. 317.

33. MITHAY S.: 1986. 400.

34. KISS I.: 1908. 87.

35. ILA-KOVACSICS: 1964. 317.

36. VeML Nyomtatványtár 1873. A pápai orthodox hitközség képviselőtestületének folyamodványa Veszprém Vármegye Bizottmányához. Pápa, 1873. április. (nyomtatvány).

37. KISS I.: 1908. A 35. sz. forrásközlés alapján.

38. A „társadalmi tér" változásaira az eddigi Pápával foglalkozó irodalom kevés figyelmet fordított.

39. VeML IV.lb. 94/1848. sz. i. Veszprém vármegye alispánjának jelentése az 1847. évről.

40. Az 1847. évi összeírásban Pápánál 1 nem egyesült görögkeleti vallású is fel van tüntetve.

41. HUDI J.: 1984.510.

42. KISS I.: 1908. 201.

43. EPERJESSY GÉZA: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. (1686-1848) Bp., 1967. 71-72.

44. BÁCSKAI-NAGY: 1984. 45-46. 108.

45. KAPOSSY L.: 1905. 44-46.

46. FRANK IGNÁC: A közigazság törvénye Magyarhonban. I. rész. Buda, 1845. 426-428.

47. A privilégium megerősítésekor minden esetben meg kellett szereznie a városnak a földesúr írásbeli véleményét. A 18. század elején szerzett vásárprivilégium esetében a földesúr személyes közbenjárásáról is tudunk. V.ö. REIZNER J.: 1893. 601-616. Az utolsó, 1839. évi privilégium megszerzésében gr. Esterházy Károly segített. Erre több irat is utal az uradalom levéltárából.

48. ILLÉSY JÁNOS: Községi kiváltságlevelek jegyzése. Bp. 1898. 25-26.

49. KAPOSSY L.: 1905. 93-95. Veszprémben a polgárok testi fenyítése volt divatban.

50. MOLNÁR I.: 1942. 14-15.

51. VeML IV.1.b.94/1848.sz.i. Uo. 17/1847. sz.i. OL P 1216 Capsa 66. N o 85.
A kiváltságos jogállásra utalt a Belsőváros latin és magyar köriratú pecsétjén a „PRIV." és a „SZABADOS" kifejezés.

52. OL P 1216 Capsa 53. N o 53.

53. VeML IV.3. c. Processus urbariales. Pápa. Capsa 53. N o 3.

54. Az 1730. évi szerződés 2. pontja már megtörténtnek veszi a kataszteri felmérést.

55. VeML V.2. Pápa város tanácsának iratai. sz. n.
Másolata: VeML IV.3.c. Fasc 53. nro. 7. A szerződést a földesúr megbízottja, Bittó József uradalmi tiszttartó kényszerítette rá a Belsővárosra.

56. HARIS A.: 1992. 131., 137.

57. Az uradalmi levéltárban számos ingatlan adásvételi szerződés fennmaradt a 19. századból is. Az 1845-ben készült kimutatás szerint 1829-1845 között 10 birtokostól vásároltak vissza szabad telkeket összesen 37 012 ezüstforint és 43 krajcár értékben. OLP 1216 Capsa 66.

58. OLP 1216 Capsa 53.

59. Uo. Capsa 53.

60. ILA-KOVACSICS: 1964. 316.

61. OL P 1216 Capsa 55. N o 80. A belsővárosi extrakontraktualisták szerződése. Uo. nro. 81. A külsővárosi extrakontraktualisták szerződése.

62. OL P 1216 Capsa 53. N o. 53.

63. CSIZMADIA A.: 1981. 264. Ezzel kapcsolatban konkrét vizsgálatokat is végeztek BREZNAI I.: 1939., ZOLTAI FERENC: Debreceni utcakapitányok, tizházgazdák és tizedesek. Debrecen, 1939., CSIZMADIA ANDOR: Tizedesek és fertálymesterek a dunántúli városokban. Szombathely, 1942.

64. OL P 1216 Capsa 53. N o. 44.

65. VeML V.2. Külsővárosi számadások 1731-1779. Az Alsómajoroki és hozzá kapcsolt utcák számadásai az 1731-1775 közötti időszakból maradtak fenn, a többi esetben 1731-1779 közöttről.

66. Uo. A Devecseri u. számadása, 1744. „Ezen Devecseri Ucza már ezen tul öszve foglaltatik Sörfőző uczával, a mint ki teczik 1744 dik esztendőben."

67. Az elöljáróságokat a kölönféle számadások más-más néven emlitik: a Devecseri utcában „Bírák és Esküdtek" (1731), az Újváros utcában „Bírák Uraimék" (1747), az Ajsómajoroki utcában „Alsómajorbéli Bírák" (1733, 1748),vagy „Bírák Uraimék" (1749), a Felsőmajoroki utcában „Felső Majorbéli Bírák" (1733), „Fölső Major Com/m/unitas" (1776), a Sörfőző utcában „Serfőző Ucza béli Bíró" (1731) vagy „bírák uraimék" (1743) fordul elő.

68. VeML V. 2. A Devecseri utca bírói számadásai, 1741. 1742. Veszprémben a földesúr a nemesek jog-viszonyait külön szerződésben rögzítette 1725-ben, melyet a 19. században megújítottak.

69. Uo. Az Alsómajoroki birói számadások, 1736, 1758., 1760.

70. A pecsétlenyomatok lelőhelye VeML IV. 3.c. Processus urbariales. Pápa város.

71. PÁLFFY GÉZA: Katonai igazságszolgáltatás a 16-17. századi Magyarországon. (Kézirat, VeML Kézirattár) Veszprém, 1993. 2-3. A témáról részletesebben PÁLFFY GÉZA: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon 16-17. században. Fons 1994.

72. VeML V. 2. Körrendeletek jegyzőkönyve, 746.

73. OL P 1216 Fasc. 53. N o 47.

74. Uo. Fasc. 53. N o 116.

75. Uo.

76. Uo. Fasc. 53. nro. 22. Pápa város felelete Borkovics Jakab városbíró 1757/58. évi számadásának felülvizsgálatakor hozott úriszéki ítéletre.

77. 1732. évi örökös szerződés 8. pontja.

78. OL P 1216 Capsa 53. nro. 61. Gróf Esterházy Károly levele Pápa város elöljáróihoz. Vác, 1760. június 20.

79. Uo. Capsa 53. N o 116.

80. Uo. Szaller Ferenc és Tobak István kollektorok folyamodása a pápai úriszékhez az 1752/53. évi számadásuk ügyében.

81. VeML V.2. Körrendeletek jegyzőkönyve, 40.

82. OL P 1216 Capsa 53. N o 42. Kollektorok számadásainak felülvizsgálata. Uo. Capsa 53. N o 47. A malombírói számadások felülvizsgálata.

83. Uo. a tanácsnokok „tömlöcöztetése" Padányi Biró Márton püspöksége idején (1745-1762) nemegyszer Veszprémben is előfordult.

84. MOLNÁR I.: 1942. 19-20.

85. VeML V.2. Körrendeletek jegyzőkönyve, 447.
A helytartótanács 1773-ban tette kötelezővé a falvak számára a körrendeletek jegyzőkönyvének vezetését. A városok esetében ezt már jóval korábban megtette.

86. Uo. A kurrenskönyv (körrendeletek jegyzőkönyve) vegyes bejegyzései alapján.

87. OL P 1216 Capsa 53. N o 44.

88. Tűzvész pusztított 1707-ben, 1747-ben, 1751-ben, 1779-ben, 1798-ban. Sáskajárás volt 1748-ban. Pestis dühöngött 1741-43-ban, 1758-ban. Szárazság következtében éhezett a lakosság 1752-ben, 1753-ban, 1846-ban, 1847-ben. Kolera ütötte fel a fejét 1831-ben, 1849-ben. V.ö. KISS I.: 1908. 26-27., RÉTHLY ANTAL: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig. Bp. 1970. 39., DÁVID Z.: 1984. 305.

89. CSIZMADIA-KOVÁCS-ASZTALOS: 1972. 245., CSIZMADIA A.: 1976. 47-48.

90. bv. jkv. 3/1795. (II.28.) sz.

91. bv.jkv. 1/1795. (III.14.) sz.

92. bv. jkv. 1/1795. (IV.13.) sz.

93. Uo.

Joseph Hudi

Die Selbstverwaltungen der Stadt Pápa im 18. Jahrhundert

Die Studie erörtert die Verwaltung der Stadt Pápa im 18. Jahrhundert in 4 Teilen. In der Einleitung überblickt der Verfasser die ortsgeschichtliche Literatur der Stadt und stellt fest, daß sich die Forscher bisher mit der Verwaltungsgeschichte des 18-19. Jahrhunderts nicht eingehend befaßt haben.

Die heutige Forschung wird dadurch erschwert, daß das Archiv der Stadt und des Dominiums im Frühling 1945 schwere Verluste erlitten hat, als die Schriften vor der besetzenden sowjetischen Armee versteckt wurden.

Der Verfasser beschreibt auf Grund erhalten gebliebener Rechnungen, Aufstellungen und anderer Quellen des 18. Jahrhunderts die eingetretenen Veränderungen in der Gesellschaft der Stadt, den Aufbau und die Tätigkeit der Selbstverwaltung der Stadt im 18. Jahrundert.

Die zum Verteidigungssystem Transdanubiens gehörende ungarische Festung und die bürgerliche Stadt wurden ab 1624 Besitz der Familie Graf Esterhazy. Die Gutsherren rekatolisierten das protestantische Militär und riefen in den Jahren nach 1710 katholische deutsche und slawische Siedler in die Stadt. Die Stadt wurde auf diese Weise zu einem Ort mit katholischer Mehrheit und vielen Nationalitäten, in welcher die ehemaligen Festungs-soldaten eine friedliche Beschäftigung ausübten und sich mit Gewerbe oder Landwirtschaft beschäftigen, bis die im Jahre 1748 angesiedelten Juden allmählich großen Einfluß auf das Handelsleben und in den Kreditgeschäften ausübten.

Die Ansiedlung wurde im 18. Jahrhundet in 2 Gebietsteile geteilt: in die mit der Schanze umgegebene Innenstadt und in der Stadtteil außerhalb der Schanze: die aus Straßen, Meierhöfen und Gärten bestehende Vorstadt. Deren Rechtsverhältnis wurde durch die im Jahre 1730 und 1732 mit den Gutsherren geschlossenen Verträge geregelt, deren wichtigster Punkt war, daß die Vorstadt- und Innenstadtbewohner die den Gutsherren zustehende Steuer mit Geld einlösen und diese in 2 Raten in die Kasse der Gutsherren einzahlen konnten.

Die Innenstadt wurde vom Richter und den 12 Mitgliedern des Rates geleitet, welche die Bürger jedes Jahr zu der Anfang November stattfindenen Beamtenwahl wählten. In der Vorstadt wurde der Vorstand nach 1730 in jeder Straße gebildet: der Richter und die Geschworenen regelten die Fälle der Bewohner der Straße, urteilten über sie und stellten offizielle Dokumente mit Hilfe des Notars aus. In der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts war die Mehrheit des Vorstandes Analphabeten, so wurden die schriftlichen Administrationen ausschließlich vom Notar erledigt. Die kleineren Straßen verfügten gemeinsam über einen Vorstand und stellten einen Notar ein.

Aus den Rechenschaftslegungen ergaben sich 5 Selbstverwaltungen von vorstädtischen Straßen. Hier wurden die Vorstände jährlich am St. Georgstag gewählt. Der abdankende Richter und die Geschworenen legten an diesem Tag Rechenschaft über die Einnahmen und Ausgaben ab. An der Beamtenwahl nahmen auch die Vertreter der Adligen teil. Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts veränderte sich die Selbstverwaltung des Vorstandes grundlegend: die Straßen vereinigten sich in 2 Gemeinden, in die Unter-, und Oberstadt, und die Adligen organisierten eine eigene Selbstverwaltung - und von Beginn an - die Juden auch.

Die aus Bürgern bestehenden 3 Selbstverwaltungen vereinigten sich im Jahre 1842: die vorstädtischen Vorstände wurden aufgehoben, verschmolzen mit der Selbstverwaltung der

Innenstadt. Die Adligen schlossen sich aber erst 1848 an - erst dann wurde der feudale Partikularismus in der Verwaltung der Stadt aufgehoben.

Hudi József

Pápa város önkormányzata 1848/49-ben

1847 november elején Veszprém megye két országgyűlési követe - a radikális liberális Hunkár Antal s a lojalitásra hajló Sebestyén Gábor - még abban a hiszemben jelent meg a pozsonyi diétán, hogy Magyarország zökkenők nélkül halad tovább a megkezdett reformok útján. 1848 áprilisában már mindketten tudták: lezárult a reformkorszak, letűnt a rendi világ, melynek romjain megkezdődhet a polgári Magyarország felépítése.[1]

Pápa városának lakói a kaszinókban, a főiskolai könyvtárban hozzáférhető újságokból, előfizetett hírlapok híradásaiból, mesterlegények, kereskedők elbeszéléseiből értesültek az európai polgári forradalmak kitöréséről, köztük a március 15-én kirobbant grazi és pesti forradalomról, mely utóbbi felgyorsította és radikalizálta az országgyűlés törvényhozó munkáját. Az utolsó rendi országgyűlés néhány hét leforgása alatt megszüntette a feudális kiváltságokat, felszabadította a jobbágyságot, s lerakta a polgári állami és társadalmi berendezkedés alapjait.[2]

A békés átmenet

A vértelen pesti forradalom híre 1848. március 16-án, a délutáni órákban ért Pápára. „Amint a marczius 15-iki engedmények híre Pápára eljutott, egyszerre minden ajkon a szabadság, testvériség, s egyenlőség nagy szavai hangzottak és három színű kokárdák/na/k, se hossza se vége nem volt..." - írta a pápai bencés kolostor háztörténetének krónikása.[3]

A forradalom hírére közel 400 lelkes fiatal vonult a város főterére, ahol Kossuth arcképe díszelgett. A városi tanács - a várható tömegmozgalom fékentartására - az események elébe ment, s estére díszkivilágítást rendelt el. Este 8 órára már hatalmas tömeg gyűlt össze a Fő téren. Egy órával később az ún. Grófi útról (korábban Bajcsy-Zsilinszky, ma szintén Gróf út) megkezdődött az ünnepi felvonulás. A Fő térre vonult a mintegy 6.000 ember. Az első sorokban a diákok és a városi dalegylet tagjai meneteltek, nyomukban a polgárok és mesterlegények haladtak. A menet elején három zászló emelkedett a magasba: az egyik felirata a szabad sajtót, a másik Kossuthot, a harmadik a hazát éltette.[4]

A téren az ünnepséget a dalegylet a Szózat eléneklésével nyitotta meg, majd a polgári átalakulásban szerepet játszó nádorért mondtak hálaimát. Aztán kisebb csoportokra szakadozva, énekelve, ünnepi hangulatban járták a város utcáit.[5] A főiskolai diákság Tarczy Lajos házánál is tisztelgett. A népszerű professzor házának falára - éljenzések közepette - plakátot helyeztek, amely a koporsóba zárt „cenzúrát" ábrázolta.[6] (A szabaddá vált főiskolai sajtó a következő napokban meg is kezdte a forradalmi sajtótermékek előállítását.)[7] Onnan a bencés kolostorhoz vonultak, ahol a bencés gimnázium igazgatóját - eleddig volt nyomdai cenzort - gúnyoló beszédeket tartottak.[8]

Másnap, március 17-én a főiskola tanácsa a kicsapongások elkerülésére, a rend fenntartására önkéntes jelentkezőkből „társaik békés viseletére ügyelő őrsereg" felállítását határozta el, és az igazgatót bízta meg a szervezéssel.[9] A hallgatóknak fegyverük ekkor még nem volt. Műkedvelő előadások bevételeiből szerették volna a szükséges összeg egy részét előteremteni.[10]

A város tanácsa a közrend és közbiztonság fenntartására a kezdeti időszakban csak a fegyveres polgárság alakulatait vehette igénybe. A fegyveres polgárság igyekezett is eleget tenni feladatának. Társadalmi különállását hangsúlyozta, s nem volt hajlandó egyesülni a március 18-án szerveződött ideiglenes városi nemzetőrséggel, melynek az alacsonyabb néposztálybeliek is tagjai voltak.[11]

Az ideiglenes városi nemzetőrség fegyelmi szabályzatát március 22-én hagyta jóvá a megyei-járási tisztviselőkből álló ideiglenes megyei választmány.[12] A polgárőrségi szabályzatot mintának tekintő „Fegyelmi Rendszer" a szolgálati fegyelem megteremtésére helyezte a fő súlyt, s ezért szigorú pénzbüntetéssel sújtotta a kötelességszegőket.[13] A súlyos fegyelemsértők felett az őrnagy elnökletével működő, 2 közlegényből, 2 altisztből és 2 tisztből álló fegyelmi bizottság ítélkezett.

A rendszeresen gyakorlatozó, éjszakai őrséget is ellátó ideiglenes nemzetőrség a polgárőrséggel karöltve fenn tudta tartani a rendet abban az átmeneti időszakban, amíg a törvényhozás be nem fejezte munkáját. Április közepéig a közbiztonság fenntartása ugyanis elsősorban a helyhatóság érdeke és feladata volt.

Veszprém megye politikai elitje az óvatosság és a kivárás taktikáját követte. Az 1848. március 13-án tartott közgyűlést követően az alispán sem kis-, sem pedig közgyűlést nem hívott össze. A központi és járási tisztviselőket bizalmas utasításokban értesítette a tennivalókról. Az újabb megyegyűlésre csak március 25-én került sor. A népképviseleti alapon összehívott megyei kisgyűlés a közbiztonság megszilárdítása érdekében nemzetőrség felállítására, a nép felvilágosítására járásonként ún. közcsendi bizottmányok felállítását rendelte el.[14]

Pápán - vármegyei tisztségviselőkből - március 26-án alakult meg a kerületi választmány, amely a megyei közgyűlés helyébe lépő Állandó Bizottmány megszervezéséig (május 2.) irányította a járás közigazgatását. Első teendői a pápai polgárőrség és nemzetőrség egyesítése volt. A pápai megyeházán március 26-án tartott „összeolvadási" ünnepségen az ideiglenes nemzetőrség parancsnokává Willax Antal városbírót, a polgárőrség volt parancsnokát választották meg.

A városi tanácsnak 1848. március végén a nemzetőrség felszerelése és kiképzése, valamint az ország más városaihoz hasonlóan itt is terjedő antiszemita mozgalom megfékezése volt a legsürgetőbb feladata. Az ekkor közel 600 fős nemzetőrségnek 400 puskára lett volna szüksége. A fegyverek beszerzésével Grósz Ignác helybeli kereskedőt bízták meg.[15]

Az antiszemitizmus felerősödésének forrásául a kerületi választmány két tényezőt jelölt meg: a rézpénznek a kereskedelmi forgalomból való eltűnését és a szegény zsidók tömeges Pápára költözését. A feszültség csökkentése érdekében március 29-én elrendelte az idegenek kötelező nyilvántartását s az engedély nélkül itt tartózkodók kitiltását.[16]

A városi tanács tehetetlennek bizonyult. Április 6-án ismeretlen személyek falragaszokon követelték, hogy azokat a zsidókat, akik letelepedési engedéllyel nem rendelkeznek, űzzék ki a városból. Ellenkező esetben „vérontással" fenyegetőztek. Az erőszakos hangok erősödése láttán Lőw Lipót rabbi április 9-én a zsinagógában tartott beszédében türelemre és béketűrésre intette híveit, nehogy okot szolgáltassanak a vérontásra.[17]

A magasra csapó indulatokat a városvezetésnek nem sikerült megfékezni: április 30-án a város népe azzal az ürüggyel, hogy az idegenek a megadott határidőre nem távoztak a városból, megrohanta a tehetősebb zsidók házait, s fegyvereiket elkobozta. A puskákat a fegyverőrség felszerelésére fordították.

A beígért vérontás azonban nem következett be, mert Széll József kormánybiztos megfenyegette a lakosságot: ha a letelepedési engedéllyel bírókat nem fogadják be, akkor erre karhatalommal fogja őket kötelezni.[18]

Az uralkodó által 1848. április 11-én szentesített törvények megszületését még ebben a félelemmel átitatott légkörben ünnepelte a város április 24-én (húsvét hétfőn). A városi tanács a zavargások elkerülésére - megyei utasításra - az ünnepség idejére megtiltotta a nyilvános bormérést.[19] Ennek is köszönhetően az ünnepség rendben zajlott le. A Grófi út és az ún. téglaházak közötti réten közös istentiszteletet tartottak, melyen Koroncz László apátplébános, Liszkay József református és László Jónás evangélikus lelkész - békés együttélésre intve - ünnepi beszédben méltatta a társadalmi változásokat. Délben díszebéd volt a Griff fogadóban, estére újra fényben úszott a város. Hasonlóan ünnepelték a békés átalakulást a megye és az ország nagyobb településein is.[20]

A honvédelem szolgálatában

1848 májusában a városi tanács megkezdte a nemzetőrség törvényes előírások szerinti újjászervezését.

A nemzetőrségi törvény /1848:XXXII. tc./ gondoskodott arról, hogy a magyar kormány - önálló hadsereg híján - az ország belbékéjének és határvédelmének biztosítására rendelkezzék fegyveres karhatalmi alakulattal. A későbbiekben, a szabadságharc kitörésekor ezen alakulatok képezték az önálló magyar haderő magját.[21]

A törvény - a különféle településtípusoknál - eltérő vagyoni censushoz kötötte, kik azok, akik nemzetőri szolgálatra jogosultak és kötelezhetők. A vagyonos polgárok nemcsak a „közbéke" fenntartásában voltak érdekeltek, hanem magukat könnyebben is el tudták látni fegyverzettel és egyenruhával.

Pápán, mint rendezett tanácsú városban a nemzetőrség soraiban csak azok szolgálhattak ezentúl, akiknek ingatlan vagyona (háza, földje) elérte a 200 pengőforintos értékhatárt, s akik nem álltak büntetőeljárás alatt. A törvény értelmében a városi tanács 1848. május 12-13-án íratta össze a nemzetőrséget. A törvényes kvalifikáció figyelembe vételével május 28-án 814 személyt - köztük 13 önkéntest - eskettek fel nemzetőrnek.[22] A megyei hivatalos kimutatás szerint a 4 kapitányságra osztott nemzetőrségben - fellebbezések és kiigazítások után - 814 gyalogos őr szolgált 106 tiszt és tiszthelyettes irányítása mellett.[23] A zsidókat, csakúgy mint márciusban, most is kirekesztették, de anyagi támogatásukra igényt tartottak.[24]

Május 22-én - a szokásosnál korábban - a református főiskola ünnepélyes tanévzárót tartott. A diákok közül jó néhányan nem hazafelé indultak, hanem egyenesen Pestre, hogy a szerb felkelők ellen szerveződő első honvédzászlóaljakba álljanak.[25]

Az első 10 honvédzászlóalj felállításakor a Veszprém megyeiek a 6. honvédzászlóaljba kerültek. A zászlóaljat viszonylag későn, csak június 3-án kezdték szervezni. A toborzás júliusban folytatódott. A 696 főnyi alakulat július 28-án indult a szerbek szenttamási tábora felé. Az önkéntesek között ott találjuk a nemzetőrségből a vagyoni cenzus miatt kizártak némelyikét is.[26]

A nemzetőrség újjászervezése, a honvédalakulatok megszervezése mellett folyt az adománygyűjtés a honvédelem költségeinek előteremtésére. Pápán 1848. június 5-ig mintegy 5000 pengőforint és jelentős nemesfémadomány gyűlt össze.[27] Bezerédy Mihály uradalmi jószágkormányzó 26 font 1 egész 1/16 lat súlyú ezüstneműt ajándékozott a „haza oltárára", a

földesurak, gr. Eszterházy Károly és Mihály együttesen 2000 pengőforintot. Még a belvárosi elemi iskola 3. osztályos tanulói is gyűjtöttek 2 forint és 25 krajcárt.[28]

Az adománygyűjtés befejezését követően a városi magisztrátus a követválasztást készítette elő. A rendezett tanácsú város - választókerületi beosztás szerint - önálló választókerület lett.[29] Egykori feljegyzések szerint 1848. június 13-14-én a bencés kolostorban és annak udvarán folyt a korteskedés. Az első népképviseleti országgyűlésre egyedüli jelöltként Vermes Illés uradalmi ügyészt választották meg követnek. Ő képviselte a várost a július 2-án megnyitott országgyűlésen.[30]

Tisztújítás: a városi önkormányzat átalakulása

A városi tisztújítás részletes lefolyását - a város 1848. évi jegyzőkönyvének és iratainak a pusztulása folytán - nem ismerjük, az önkormányzat szervezeti átalakulásáról ennek ellenére képet alkothatunk.

A városi tisztújítás a győri Hazánk tudósítója szerint 1848. június 14-16-án zajlott le. Ezen megválasztották az új tisztikart s a választott községet felváltó képviselőtestületet.

Az 1848. évi törvények a „rendezett első bírósági hatóságú községeket" - így Pápát is - a szabad királyi városok mintájára szabályozták /1848:XXIV. tc./. A szabad királyi városokról alkotott, ideiglenesnek szánt törvény /1848:XXIII. tc./ a városi törvényhatóság hatalmát rendőri, bírói és magánjogi tekintetben a város összes lakójára és azok javaira kiterjesztette.

A polgári jogegyenlőség megvalósításával Pápán is megszűnt a nemesi önkormányzat (nemesi község), mely 1842 után is külön életet élt. Másik jelentős változás, hogy az immár egységes városigazgatás - az úriszék intézményének felszámolásával - felszabadult a földesúri gyámkodás alól. Közjogi értelemben is valódi várossá lett.[31]

A városi törvény a városnak 3 kategóriáját (kis-, közép- és nagyváros) különítette el, s ennek megfelelően állapította meg a városi önkormányzatok számszerű összetételét s a választójog gyakorlásának feltételeit. Az osztályozás alapja a népességszám volt: a 12.000 lakosnál kisebb városok tartoztak a kisváros, a 12.000-30.000 népességűek a középváros, az afelettiek a nagyváros kategóriájába.

A képviselőtestület létszámát kisváros esetén 30, középvárosban 82, nagyvárosban 157 főben minimalizálták. Középvárosban minden 400-400 lakos után választottak egy-egy további testületi tagot. A 12.332 lélekszámú Pápán a választók összeírását követően, jelölés nélkül, a szavazatok összeszámolása alapján 83 tagú testületet kellett választani. A város bármely betelepedési engedélyt szerzett lakosa képviselőtestületi tag lehetett.

A választójogot azonban - meghagyva a polgárok korábbi választójogát - részben vagyoni, részben foglalkozási censushoz kötötték. Pápán választójoggal bírtak mindazok a felnőtt férfiak, akik:

- 700 ezüstforint (eFt) értékű ingatlant mondhattak magukénak, vagy

- bejegyzett kereskedők, gyárosok voltak, iparosként legalább egy segédet tartottak,

- értelmiségiként (orvos, ügyvéd, sebész, tanár, művész, tudós) legalább évi 80 eFt lakbért fizettek, s legalább egy éve itt laktak, illetőleg

- akik már 2 éve itt éltek és 400 eFt jövedelemmel vagy tőkével rendelkeznek.

A tisztújítást a választójogúak összeírása, a legalább 10 tagú szavazatszedő bizottság megválasztása előzte meg. A tisztikarból a „törvényhatóságoknak részletes elrendezéséig" a számadásos tisztségviselőket megerősítették hivatalaikban. A korábban választás alá nem eső tisztségek betöltését is választáshoz kötötték. A választást a „kijelölő választmány" készítette elő és vezette le. A törvény az alábbi tisztségek választás általi betöltését említi: polgármester, főbíró, főkapitány, alkapitányok, tanácsbeliek, jegyzők, tiszti ügyészek, telekbíró, számvevő, tiszti orvos, fősebész, főmérnök. Pápán 1848 nyarán a tisztikar nem bővült ki: a korábbi tisztségeket töltötték be.[32] Ezek: polgármester, városbíró, városkapitány, jegyzők, ügyész, számvevő, adóvevő, hadnagy, gyámatyák, malombíró, kvártélymesterek, vásárbírák.

Az ünnepi keretek közt lezajlott tisztújításon - melyben 842 választópolgár élt választójogával - a korábbi hatalmi elit erősítette meg pozícióit. A 12 tagú tanács élére ismét Willax Antal polgármester és Mikovinyi Ignác főbíró került, s további négy tanácstagot is bizonyosan megerősítettek tisztségében. A tanácsban hagyományosan is, most is a kézművesek voltak többségben, de mellettük a kereskedők is képviseltették magukat. 1848-ban először egy gyáros is tanácstag lett.[33] Zsidók jelölése szóba sem kerülhetett, s a nemesség is alig vállalt szerepet a magisztrátusban. Két nemes származású elöljáróról tudunk: Sütő Ignác mészárosmestert városkapitánnyá, ifj. Osvald Dánielt pedig aljegyzővé választották.

A 83 tagú képviselőtestület teljes névsorát nem ismerjük, de az 1849. évi közgyűlések alapján összeállítható töredékes listáról megállapítható, hogy a testületbe a korábbi tanácstagok, illetőleg a választott személyek közül is többen bekerültek. Új arcként Vermes Illés uradalmi ügyész tűnik fel. Úgy látszik, hogy a testületet túlnyomórészt a polgárság soraiból töltötték fel.[34]

Mindent egybevetve arra a következtetésre juthatunk, hogy az 1848. évi tisztújításon a hagyományos mentalitás érvényesült: a korábbi politikai vezető réteg megtartotta hatalmi befolyását. A hatalmi harcban egyaránt megfigyelhető a rendi különállás megőrzésére való törekvés (nemesség és polgárság viszonya), valamint az egyenrangúnak el nem ismert társadalmi csoportok (zsidóság, paraszti sorban élők) kirekesztése. A „szabadság, egyenlőség, testvériség" márciusban még oly szépen csengő jelszavai a politikai gyakorlatban negyedév leforgása alatt sötétebb árnyalatot kaptak.

Az 1849. júniusában megválasztott tisztikar és képviselőtestület változatlan összetétellel szolgálta végig a szabadságharcot. Mindössze egyetlen változás történt: 1849. január 1-jével - valószínűleg takarékossági meggondolásból - megszüntették a számadó vásárbírói és hadnagyi állást, s helyükbe hasonló feladatkörrel felállították az őrmesteri hivatalt.[35]

A tisztikart a vármegyei kis- és közgyűlési iratok, jegyzőkönyvek, valamint a város 1849. évi jegyzőkönyvei alapján rekonstruáltuk:[36]

Sorsz.	Tisztség	Név	Foglalkozás	Életkor	Szolgálati idő
1.	Polgármester	Willax Antal	tímármester	55	1848. VI. 16-tól
2.	Városi főbíró	Willax Antal	tímármester	55	1848. VI. 16-ig
		Mikovinyi Ignác	ügyvéd	39	1848. VI. 16-1849. XI. 17.
3.	Városi kapitány	Sütő Ignác	mészárosmester	41	1848. VI. 16-1848. VII. 5.
		Pakrócz Ferenc	kefekötő	49	1848. VII.-1849. V. 21.
		Könczöl János	ügyvéd	?	1849. VI. 2-1849. XI. 17.

	Városi főjegyző	Könnye Ferenc	ügyvéd	40	1848. VI. 16- 1849. XI. 17.
5.	Városi aljegyzők	Artner József	ügyvéd	26	1848. VI. 16- 1849. XI. 17.
		ifj. Osvald Dániel	ügyvéd	29	1848. VI. 16- 1849. V. 19.
6.	Városi ügyész	Könczöl János	ügyvéd	?	1848. VI. 16-ig
		Györök György[1]	ügyvéd	33	1848. VI. 16- 1849. V. 19.
		ifj. Osvald Dániel	ügyvéd	29	1848. V. 19- 1849. XI. 17.
7.	Városi számvevő	Polgár János	ügyvéd	32	1848. VI. 16- 1849. XI. 17.
8.	Városi adóvevő	Proszt János	ügyvéd	?	1847. X. 30- 1849. XI. 17.
9.	Gyámatyák	Czéhmaszter Ferenc	kereskedő	37	1848. VI. 16- 1849. XI. 17.
		Woyta József	építész	38	1848. VI. 16- 1849. XI. 17.
10.	Városi hadnagy[2]	Nagy István	?	?	1847. X. 30- 1849. I. 1.
11.	Városi őrmester	?	?	?	1849. I. 1- 1849. XI. 17.
12.	Malombíró	Újházy József	?	?	1848. VI. 16- 1849. V. 19.
13.	Vásárbírák[2]	Mayer Sebestyén	asztalos	42	1848. VI. 16- 1849. I. 1.
		Németh Ferenc	?	?	1847. X. 30- 1849. XI. 17.
14.	Kvártélymester[3]	Schablauer Ferenc	?	?	1847. X. 30- 1849. XI. 1.
		Laky István	?	?	1847. X. 30- 1849. XI. 1.

[1] Helyéről hanyag munkája miatt elmozdították.

[2] A hadnagy és (első) számadó vásárbíró funkcióját 1849. január 1-től az újonnan szervezett őrmesteri tisztség tölti be.

[3] Feladatukat 1849. november 1-től az őrmester látja el.

Bár a táblázat a rossz forrásadottságok miatt nem lehet teljes, azonban így is alkalmas arra, hogy segítségével néhány megállapítást tegyünk:

1./ Először a magasan képzett személyek aránytalanul nagy számára figyelhetünk fel. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy Pápán, e regionális-kulturális központban értelmiségi túlkínálat mutatható ki. A fejlett városi adminisztráció, annak megnövekedett hatásköre, a szakszerű ügyintézés megkövetelte a jogi végzettséget.

2./ A hierarchia csúcsán még az idősebb generáció képviselője, Willax Antal állt, aki hagyományos módon - a napi gyakorlatban - szerezte meg igazgatási szakismereteit. A korábbi adatok arra vallanak, hogy színvonalasan, közmegelégedésre végezte munkáját. Helyettese,

Mikovinyi Ignác azonban már képzett ember - az új generáció képviselője, aki jogi szakismeretekkel felvértezve kezdte közigazgatási pályafutását.

3./ Jelen pillanatfelvétel arra enged következtetni, hogy az 1848. évi tisztújításon nemzedékváltás történhetett, hiszen a kulcspozíciókba a középgeneráció tagjai kerültek.

4./ A hatalommegosztás a helyi katolikus társadalmon belül mehetett végbe, mivel - a bencés háztörténet utalása szerint - a szavazásban csak a katolikusok „vehettek" részt. Közelebbit erről csak akkor tudhatunk meg, ha az események hátterét megvilágító újabb források bukkannak fel.

Fegyverek árnyékában

Az újjáalakított városi magisztrátus előtt sürgős teendők álltak. A Veszprém Megyei Állandó Bizottmány - Csány László kormánybiztos utasítására - a várható horvát támadás feltartóztatására július elején a megyei nemzetőrség 1/3 részét, azaz 4000 főt a baranyai Dráva-vonal védelmére rendelte. A szolgálati időt egy hónapban határozták meg.[37] A pápai alakulat július 5-én indult a sellyei táborba, s anélkül, hogy harcba bocsátkozott volna, augusztus 15-én tért haza.[38] A nemzetőrség felszerelésére a város az uradalmi pénztárból vett fel 1800 ezüstforint kölcsönt.[39]

A váltás - gr. Eszterházy Károly parancsnoksága alatt - augusztus 7-én indult Siklósra. Jellacic betörésének hírére azonban visszavonultak a nemzetőri csapatok, s szeptember 18-án már Pápán ünnepelték őket.[40] Annak ellenére, hogy a kivezényelt alakulatok ellenséget nem láttak, mégis voltak veszteségeik. A rossz éghajlati és higiénikus viszonyok, a fejüket felütő járványok, a szokatlan testi és lelki megterhelés több áldozatot követelt.[41]

A városi tanács a nemzetőrség távollétében újabb és újabb honvédelmi feladatokat teljesített. 1848. július elején az átmenetileg itt állomásozó 1. honvédzászlóaljat, augusztus közepétől a 7. zászlóaljat kellett ellátnia. Augusztus végén pedig már az újonnan szervezett ún. „önkéntes nemzetőrség" állományának feltöltéséről, a városra eső 66 nemzetőr kiállításáról kellett gondoskodnia.[42]

1848. szeptember elején a dunántúli kerület önkéntes nemzetőreit vonták össze a városban Kosztolányi Mór parancsnoksága alatt.[43] 1848. szeptember 11-én Jellacic átlépte a magyar határt, s ezzel kezdetét vette a nyílt önvédelmi harc. A pákozdi vereség után Bécs irányába hátráló Jellacic üldözésére a pápai nemzetőrséget is útnak indították október 4-én. Győrön, Sopronon át Parndorfig követték a horvátokat, de komolyabb harcba nem keveredtek velük. Felsőbb utasításra október 14-én Sopronba vonultak vissza - itt a város megtagadta ellátásukat -, majd 18-án megérkeztek Pápára, ahol a nép ünnepélyesen fogadja a különösebb harci babérokat nem szerzett nemzetőröket.[44]

A tanács közben 70 hátrahagyott sebesült vagy beteg horvát katona ellátásáról gondoskodott. Ezeket a Keszthelyen elfogott 500 horvát nemzetőr követte, akiknek őrizetét a városra bízták. A rosszul felszerelt katonákat a bencés gimnáziumban és az ún. Császár-majorban helyezték el. Élelmezésükről megfelelően gondoskodott a város lakossága.[45]

A városi tanács 1848. novemberében és decemberében a legtöbb energiát a honvédek sorozására és a rend fenntartására fordította. Az országgyűlés által ünnepélyesen megajánlott 200.000 fős hadseregből a megyére arányosan 3.086, a pápai járásra 743 újonc esett. A megyei Állandó Bizottmány határozata szerint a 19-22 éves hadkötelesek sorozása két kerületben: a veszprémiben és a pápaiban történt. A legényeket 4 éves katonai szolgálatra kötelezték,

felavatásukkor - régi szokás szerint - „kézipénzt” (Handgeld) fizettek nekik, hogy a szigorú katonaélet kezdete előtt utoljára még jól érezzék magukat.

A pápai sorozóbizottság Barcza József kapitány elnökletével november 20-án kezdte meg és december 23-án fejezte be munkáját. Ezalatt 1371 újoncot adtak át a pápai (s a menetközben átcsatolt két felső cseszneki) járásból a győri hadmegyének.[46]

A sorozás első két napján - november 20-21-én - Pápa városa 60 újoncot állított. (Közülük már korábban 12 ifjú beállt Kosztolányi önkéntesei közé. A megyei határozat alapján azonban őket is beszámították az újonclétszámba.) A legények között nagy lehetett a lelkesedés, mivel sorozáskor többen kifejezték azon óhajukat, hogy ők huszárok szeretnének lenni.[47]

A város 1848. november 20. és december 11. között kiállította a rá kirótt újonclétszámot: összesen 94 legényt soroztatott be honvédnek. A családosoknak, egyetlen fiúknak a megyei határozat alapján megengedték, hogy helyettest állítsanak maguk helyett.

A siker érdekében a sorozóbizottság a felső korhatárt nem vette szigorúan: a huszonéveseket is besorozta. A testmagasságot, fizikai állóképességet hasonlóképpen ítélték meg, aminek később súlyos következményei lettek: a katonai szolgálatra alkalmatlanokat haza kellett bocsátani az alakulattól, s helyettük másokat kellett állítani.[48]

December közepén, az ellenforradalmi ellentámadáskor az ellenséges császári csapatok átlépték a magyar határt. A karácsonyt félelemben töltötte a város népe. Némi reménységet jelentett, hogy 25-én délután bevonult a Perczel hadtest előőrse, másnap pedig Perczel serege. A kezdeti lelkesedés azonban alábbhagyott, amikor 27-én - Windisch-Grätz győri bevonulásának hírére - a hadtest Gyimót felé, Komárom irányába elvonult. A város magára maradt.

Császári zászlók alatt

1848. december 29-én nagy rémület támadt a városban. Perczel „vereségének” híréről beszéltek utcahosszat. Sokan a Bakonyba menekültek. December 30-án délután Petrichevich-Horváth János ezredes parancsnoksága alatt megszállták a várost a császári könnyűlovas, vadász- és gyalogos csapatok. A mintegy 1000 katona másnap Veszprém-Fehérvár irányába elvonult. A város az átvonuló császári csapatok ellenőrzése alá került.[49]

1849. január 3-án ismét egy ellenséges csapat vonult be, de 5-én már Győr irányába távozott.[50] Megváltozott azonban a helyzet 10-e után, amikor a Marcaltőn állomásozó ellenséges alakulat két lovasküldöncét a Mednyánszky-féle gerillacsapat emberei elfogták. Január 13-án mintegy 200 főnyi - egy megerősített századnyi - császári alakulat Bakonybélben tűzharcba keveredett a visszavonuló gerillákkal. Közülük kettőt megsebesítettek, hármat pedig elfogtak. A foglyok közül kettőt Pápán, az Ótemető melletti Akasztó utcában elrettentésül kivégeztek.[51]

Bár a marcaltői csapatok parancsnokát Pápa város tanácsa - megtorlástól tartva - értesítette a postáért igyekvő lovasok eltűnéséről, az eset után a várost katonasággal rakták meg. Gróf Althan alezredes csak január 27-én vonult tovább csapataival, de helyőrségnek visszahagyott két gyalog- és egy lovasszázadot.[52] Márciusban már csak önkéntes horvát nemzetőrök maradtak itt egy kapitány vezényletével.[53]

Veszprém megyében hivatalosan január 16-án rendezkedett be a megszálló katonaság, mely polgári biztosul Fiáth Ferencet nevezte ki a polgári igazgatás irányítására.[54] A megyei Állandó Bizottságot feloszlatták, feladatát április 26-ig, a császári csapatok kivonulásáig a megyei hivatalnokokból összeállított ún. tisztiszék látta el.[55]

Pápán már korábban, január 13-án s az azt követő napokban bevezette a katonai közigazgatást gr. Althan alezredes.[56]

Első lépése a statárium kihirdetése volt. Megkezdődött és 24 óra alatt befejeződött a lakosság lefegyverzése, az összegyűjtött fegyverek Sopronba szállítása. Az egykori fegyveres polgárok, valamint a nemzetőrök szomorúan váltak meg fegyvereiktől. Puskáikat - a földesúr kezessége mellett - csak az uradalom erdészei tarthatták meg. (Később, külön utasításra, a fegyveres polgárok visszakapták díszkardjaikat.)[57] A térparancsnok - karhatalom bevetésével fenyegetőzve - január 13-án írásbeli hűségnyilatkozatot követelt a városi elöljáróságtól az 1848. december 2-án trónra lépett ifjú Ferenc József császár számára.[58] A katonai parancsnokság ellenőrzése alá vonta a városi polgárok, kereskedők mozgását is. Erre a legjobb módszernek az útlevelek katonai láttamozása bizonyult. A kötelezettségükről megfeledkezőket 10-100 pengőforint büntetéssel sújtották.[59]

Közvetlen a megszállást követően betiltották a nemzeti szimbólumok használatát. A templomtornyokra - a behódolás külsődleges kifejezésére - fölkerültek a fekete-sárga zászlók.[60]

Január folyamán a társadalmi nyilvánosság korlátozására is sor került. A társadalmi érintkezésben korábban meghatározó szerepet játszó kaszinót ugyan nem záratták be - mint Veszprémben-, de a különféle rendbontásért az egyesület elnökét tették felelőssé.[61]

A lakosság nemcsak a katonai terhek és a megalázó bánásmód miatt szenvedett, hanem a pénzforgalom és a hitelélet összeomlása miatt is. Az 1 és 2 forintos magyar bankjegyeket hivatalosan is be lehetett váltani, de az 5 forintos és annál nagyobb címletű Kossuth-bankókat csak a zsidó kereskedők váltották be nagy veszteséggel, hogy azután az Alföldön árura cseréljék. Március elején a helybeli kereskedők már szükségpénzt vezettek be: az osztrák egyforintost több darabra vágták, vagy 2 és 5 garasos papírpénzt (papírjegyet) adtak ki, melyet később készpénz gyanánt vettek vissza a vásárlóktól.[62]

A pénzügyi nehézségek a város hiteléletét és gazdasági életét is megbénították. A városi tanács a takarékpénztár működését már január 29-én felfüggesztette.[63] A lakosság szabotálta az adófizetést, melyet 1848. november 1-től a „közös teherviselés" elve szerint követeltek meg. Az ingatlanok adásvételét nem vallották be, s ezzel a tűzi és más pénztárak és közintézmények bevételei csökkentek.[64] Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy a helyhatóság márciusban elhatározta a házak házszámmal való ellátását.[65]

Bizonyosra vehető, hogy a városi tanács a katonai parancsnokság rendeletére - a közbiztonság fenntartása érdekében - „fejlesztette" a közvilágítást: 30 állólámpát állíttatott fel a város különböző pontjain.[66]

A városvezetés a katonaság ellátására újabb és újabb kölcsönöket vett fel a kereskedőktől és a még működő városi pénztáraktól. A katonák beszállásolásáról és élelmezéséről két szállásmester: Schablauer Ferenc és Laky István gondoskodott.[67]

A katonai megszállás négy hónapja alatt a közbiztonságot elsősorban a megszállók veszélyeztették. Visszaélésekre már a fegyverek beszedésénél volt példa. Márciusban a tanács fokozta a város őrzését, mert a horvát nemzetőrök éjszakánként tízesével kezdtek megszökni.[68] Ugyanakkor a városnak az alattomban beszálló vagy hazatérő katonákra is ügyelni kellett. Március 17-én tették közzé a császári biztos rendeletét, amely a beszállásolt személyek napi bejelentésére kötelezte a házbirtokosokat.[69] A város lakói a különféle proklamációkról, rendeletekről a város kapujára kiszegezett példányokról és „dobszó útján" szereztek tudomást. A császári hirdetmények felolvasására kötelezték a lelkészeket is.

A tavaszi hadjárat magyar sikerei következtében áprilisban már a visszavonuló császáriak és a menekülő császárhű hivatalnokok és egyházi főemberek zavarták meg a város rendjét.[70]

A magyar győzelmekről a városiak is tudomást szereztek, s némelyek titokban ellenállásra szervezkedtek. Április 10-én a horvát katonai parancsnok rosszallását fejezte ki amiatt, hogy a házfalakra egyesek „magyar neveket" és „ingerlő felírásokat" firkáltak.[71]

1849. április 26-án későn este a letartóztatott magyar miniszterelnök egy ulánus csapat kíséretében érkezett Pápára, majd nyomukban nagy sietve Fiáth Ferenc megyei császári biztos, hogy másnap Sopron felé vegyék útjukat.[72]

Fiáth távozása sokakban azt a reményt keltette, hogy a város örökre megszabadult az idegen katonáktól. A felszabadultság érzésébe azonban félelem is vegyült: --nem tudtuk kié vagyunk, vagy leszünk.[73]

Végkifejlet

A császári csapatok kivonulása után néhány hétig anarchikus állapotok uralkodtak Veszprém megyében. Az Állandó Bizottmány csak május 14-én ült össze ismét. Első teendői közé a megyei katonaság (pandúrok) létszámának növelését, a nemzetőrség újjászervezését, a közrend helyreállítását sorolta. Ugyanakkor végre kellett hajtatnia az újoncállítást: az előző évi hátralék felszámolásán kívül 771 honvédet kellett hadrendbe állítania.[74]

Pápán a tanács az átmeneti helyzetben óvatosságot tanúsított. A „magyar tábor közeledésére" hivatkozva április 29-én többen sürgették, hogy a tornyokra magyar zászlókat tűzzenek ki. A „kérdés csiklandóssága" miatt a tanácsosok 5:4 szavazataránnyal arra szavaztak, hogy egyelőre nem tanácsos a zászlókat felvonni. Előbb deputációt kell Győrbe küldeni, hogy meggyőződjenek: tényleg elvonultak-e a császári csapatok.[75] Így a négy magyar zászló csak május első napjaiban kerülhetett fel a tornyokra.[76]

A városi tanács a viszonyok konszolidációja után a rend fenntartásán és az újoncállítás megszervezésén munkálkodott. Csakúgy, mint korábban, hetente 2-3 tanácsülést tartottak, melyeken egyre kevesebben jelentek meg. Közgyűlést csak rendkívüli esetben hívtak össze. Ilyen volt június 9-én, amikor a lemondott Vermes Illés helyébe „általános felkiáltással", távollétében választották országgyűlési követté az egyetlen jelöltet: Horváth Mihály kultuszminisztert.[77]

A pápai kerületi újoncállítási bizottság május 19-től június 1-ig felszámolta az előző évi hátralékot, s az új kivetésből már csak 80 sorozandó volt hátra. Június 25-én már csak 4 újoncot kellett kiállítani, hogy őket is a komáromi erődbe vigyék. Pápa városának az 1848. évi őszi sorozáshoz viszonyítva valószínűleg 24 újoncot kellett a hadszíntérre küldenie, ami nem jelentett gondot.[78]

A városvezetés 1849. júniusában azon az álláspontón volt, hogy az Ausztriával szomszédos nyugati megyékkel meg kell nehezíteni a kapcsolattartást. A honvédelem érdekeire hivatkozva pl. a június 5-én tartott országos állatvásáron vett állatok továbbhajtását megtiltották Vas, Sopron és Zala megyék irányába.[79]

Egy héttel később egy, a közrendet súlyosan veszélyeztető cselekmény a polgárőrség újjászervezését tette szükségessé. Az ellenség közeledtének hírére június 13-án ugyanis tömeghisztéria tört ki. A feldühödött tömeg a „schwarzgelb" érzelműnek tartott s a megszállás idején az ellenséggel együttműködő Reguli János német szabómester házára rontott, és brutálisan meggyilkolta. A csornai csata után a város katonai parancsnoka, Kmety György

hadosztályparancsnok ezt követően ostromállapotot hirdetett ki, melyet csak 18-án szüntetett meg.[80]

A június 16-án megtartott tanácsülésen a kétségbeesett polgármester, Willax Antal benyújtotta lemondását, de a tanács nem fogadta el. Ekkor úgy határoztak, hogy hasonló esetek elkerülésére a céhek közreműködésével polgárőrséget szerveznek.[81] Június 30-án pedig a nemzetőrség újjászervezését határozták el, és az őrszolgálat szabályozására statutumot is alkottak.[82]

(Erre szükség is volt, hiszen az ihászi csata /jún. 27./ után sebesült honvédekkel telt meg a város.)

Június 23-án Pápa még 50 napszámost küldött a komáromi erődítési munkákhoz, de ekkor már az orosz intervenció s a terjedő kolera tartotta rémületben a lakosságot.[83] A közhangulatot jól kifejezi, hogy a városi tanács az „általános ingerületre", a „lelki elcsüggedésre" hivatkozva június 27-én rendeletet hozott az állandó harangozás betiltására. Ezentúl csak a szokásos déli harangozást engedélyezte.[84]

Az általános félelem azonban nem volt alaptalan. 1849 júliusában valóban megjelent az ellenség és kegyetlenül megsarcolta a várost. Július 17-én reggel Putter Sándor, a Győrből érkező katonaság mellé kirendelt polgári biztos jelent meg a városházán, és 6 előkelő és vagyonos túszt követelt, akik életükkel és vagyonukkal kezeskednek a császári katonaság - mintegy két század - békés bevonulásáért és kívánságaiknak teljesítéséért. Az elöljáróság tagjai és az egybegyűlt polgárok a városi tanács nevében Willax Antal polgármestert és Könnye Ferenc főjegyzőt, a polgárság képviseletében pedig Bischitzky Józsefet, Stieder Jánost, Röszler Józsefet, ifj. Kelcz Józsefet, Grósz Ignácot és Schmidt Jakabot nevezték ki a küldöttség tagjaivá.

A Kálvária felőli legelőn táborozó katonaság így akadálytalanul bevonult a városba, parancsnoka a polgári biztossal együtt pedig előadta követelését: a város adjon 500 forspontot (500 kétlovas szekeret), legalább 1500 akó bort és 500 akó pálinkát. Egyúttal bejelentette a statárium bevezetését, betiltotta a magyar bankjegyek forgalmazását, a magyar címer használatát, s a kalapokról is le kellett venni a kedvelt fehér csatokat.

A városi lakosság a fejleményekről csak délután, a városházán tartott népgyűlésen értesült. Minthogy az alkudozások nem vezettek eredményre, a lakosok beletörődtek sorsukba, s elhatározták, hogy a kívánt mennyiség költségeit birtokarányosan viselik.[85] Július 18-án 27, 19-én 9 napszámos és kádár szorgoskodott a hordók javításánál és feltöltésénél s amint elkészültek, átadták a követelt italmennyiséget a katonaságnak.[86] A tanács később pontos jegyzéket készített azokról, akiktől a sarcot beszedték. Abban reménykedtek, hogy később mindezt az államkincstár megtéríti vagy beszámítja a hadiadóba.[87]

A város lakói még el sem felejtették a hadisarc élményét, amikor a komáromi várparancsnokság rendelt el sorozást.

A császáriak távollétében az újoncozást Klapka György tábornok és Újházy László kormánybiztos 1849. augusztus 5-én kiadott nyílt rendelete írta elő. A rendelet végrehajtására a megyei Állandó Bizottmány augusztus 12-én összehívott városi népgyűlése hozott döntést.[88]

A várost három körzetre osztva augusztus 12-13-án írták össze a tanácsi kiküldöttek a 19-30 éves hadköteleseket.

Az összeírás a lakosság ellenállásával találkozott. A jelentések szerint főként a zsidó szülők rejtették el fiaikat és cselédjeiket az összeírók elől. Őket karhatalom bevetésével kötelezték arra, hogy a végső határidőre, augusztus 14-én délután öt órára előállítsák az elbújtatottakat.[89]

A sorozásra a pápai vármegyeházán augusztus 14-én a Varga Imre őrnagy vezette sorozóbizottság előtt került sor.[90] A hadkötelesek közül öten a jelenlévő kormánybiztoshoz, Mátéfy Antalhoz folyamodtak felmentésükért. A családfenntartókat, s azokat, akiknek testvére már katonáskodik, a városi tanács felmenteni javasolta, másoknak azonban nem adott igazolást.[91]

A korábban besorozott, de maga helyett mást állító 17 zsidó legény is igazolást kért a várostól, nehogy ismét „sorshúzás alá" vegyék.[92]

A sorshúzáson bizonyos hiányosságok is kiderültek. Az asztaloscéh például nem írta össze az összes hadkötelest. Ezek „öszveszedéséről" a kiküldött nemzetőrök gondoskodtak.[93] A sorozás másnapján a kormánybiztos a Pápáról és környékéről besorozott 160 újonccal és a katonai kísérőkkel Komárom várába távozott. A város „ismét magára hagyatván", a tanács elrendelte, hogy ezentúl az üléseken a képviselők is minél nagyobb számban jelenjenek meg, nehogy a felelősség néhány ember vállára nehezedjék.[94]

A szabadságharc bukásával az újabb császári hadisarcra valóban nem sokáig kellett a városiaknak várniuk. A Győrben állomásozó császári csapatok parancsnoka augusztus 27-én délután Schwarz kapitányt és Putter Sándort küldte Pápára egy lepecsételt levéllel. A késő este összehívott tanács „megilletődve" hallgatta, hogy Vallencsics alezredes parancsa értelmében a városnak „a legújabb időkben tanúsított forradalmi érzelmeiért" 5 nap leforgása alatt egy teljes hadikórház felszerelését és 1.000 akó bort kell adnia.[95]

A városi tanács másnap teljes létszámban összeült. Az ülésen Martonfalvay Elek helyettes főszolgabíró és Kőrösy Lajos járási esküdt is megjelent. Hosszabb tanácskozás után úgy döntöttek, hogy a tárgy fontosságára tekintettel közgyűlést hívnak össze. Ugyanakkor Willax Antal polgármestert, Könczöl János kapitányt és Voyta József képviselőt megbízták azzal, hogy Vallencsics alezredesnél próbáljanak meg addig is engedményt kicsikarni.[96]

A Győrből visszatért küldöttség az augusztus 29-én tartott közgyűlésen arról számolt be, hogy az alezredes mérsékelte a hadisarcot: 1.000 helyett 500 lepedővel is megelégedett, a kórház felszereléséhez szükséges eszközöket is elengedte, a kivetést a megye többi helységére is kiterjesztette, sőt még a beadási határidőt is meghosszabbította.[97]

A szükséges lépések megbeszélése végett Könczöl János városi kapitány egy járási szolgabíróval azonnal Veszprémbe utazott. Legnagyobb meglepetésükre a várbeli megyeházát üresen találták: a megyei tisztviselők - félve a császáriak bosszújától - már napokkal korábban szétszéledtek.[98]

A sikertelen kiküldetés kész helyzet elé állította a városi tanácsot: ha nem teljesíti a hadisarcot, a katonai karhatalommal találja szemben magát. Augusztus 30-án a tanács és a megyei tisztviselők vegyes tanácsülést, „közös ülést" tartottak. A vita arról folyt, a sarc hányad részét vállalja a város. Lélekszám szerint 1/20-ad része esnék rá, ezzel azonban aligha elégedne meg a katonaság. Így a város a sarc 1/5 részét ajánlotta meg. A jelenlévő polgári és katonai biztos nyomására végül kénytelenek voltak vállalni az 1/3 részét.[99]

A legnagyobb meglepetésre Vallencsics alezredes még ezt sem fogadta el, és szeptember 1-jén az egész mennyiséget követelte, ami tételesen 1.000 akó bort, 500 szalmazsákot, ugyanannyi lepedőt, nyári takarót, fejvánkost; 400 pár bakancsot, 200 törülközőt, 1.000 inget, ugyanennyi gatyát jelentett.[100]

A kétségbeesett városvezetés már csak abban bízott, hogy időt nyerhet, s ezalatt a megye támogatását is megszerzi. A kivetett mennyiség 1/3 részét azonnal útnak indították Győrbe, a hátralék 4 héten belüli beadására pedig írásbeli kezességet vállaltak.[101] Vallencsics azonban nem méltányolta a városiak kérését: a borok leadására 8, a ruhaneműekére 21 nap határidőt

adott, s kilátásba helyezte, hogy a tanáccsal szemben „kényszerítőbb eszközeit” is alkalmazni fogja.[102]

Pápa város elöljárósága szeptember 1-jén a kivezényelt 2 századnyi katonaság fenyegetésére teljesítette a követelést. A város felett sötét fellegek gyülekeztek. A polgárok rettegéssel tekintettek az ismeretlen jövő felé.

Jegyzetek

1. Az eseményekről részletesen beszámol: HUNKÁR ANTAL emlékiratai 1926. 356-364.
2. A jobbágyfelszabadításról szélesebb összefüggésben NIEDERHAUSER EMIL: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp., 1962., magyar vonatkozásban VARGA JÁNOS: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp., 1971.
3. PFL Hist. Dom. 1848. március 15-ről. (A háztörténet feljegyzései nem az eseményekkel egyidőben, hanem utólag, 1848 nyarától kezdve készültek, ezért bizonyos kritikával kezelendők. A kötet számozatlan.)
4. Hazánk 1848. 191. sz. 763.
5. HUDI J.: 1984. 357-358.
6. PFL Hist. Dom. 1848. március 16-ról.
7. DRETGY levéltár A főiskolai nyomda iratai. Szedők jegyzéke 1845-1848. Forgács Mihály szedte március 19-én a „Nemzeti dal” és a 12 pont szövegét („Mit kíván a Magyar Nemzet”). Ezek voltak az első és legfontosabb forradalmi nyomtatványok, melyeket újabbak és újabbak követtek. A szerzők többsége helyi értelmiségi volt. Közülük Farkas Ferenc, Kajos Dániel református tanító, Liszkay József református lelkész, Lőw Lipót rabbi, Tomor Ferenc katolikus magántanító, Szüsz Rafael nevét kell megemlíteni.
8. PFL Hist. Dom. 1848. március 16-ról.
9. DRETGY levéltár Főtanodai tanácsi jkv. 27/1848. sz.
10. Hazánk 214. sz. 858.
11. Uo. 1848. 191. sz. 763. A pápai nemzetőrség szervezéséről lásd MOLNÁR ANDRÁS: A pápai nemzetőrség 1848 tavaszán. in. VMMK, 1986. 477-490.
12. HL Nyomtatványtár 1848. 52/34.
13. A szabályzat pl. az őrszolgálatot elmulasztót először 1 ezüstforintra, az őrhelyét engedély nélkül elhagyót először 6 ezüstforintra büntette.
14. HUDI J.: 1984. 352-354.
15. 372/1848. ÁB i.
16. HUDI J.: 1984. 373.
17. 372/1848. ÁB irat Lőw Lipót rabbi jelentése. Pápa, 1848. április 9.
18. HUDI J.: 1984. 374. Széll működéséről SZŐCS SEBESTYÉN: A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Bp., 1972. 20-25. p.
19. Hazánk 1848. 205. sz. 821.
20. KAPOSSY L.: 1905.95.
21. A nemzetőrség országos szervezésének és alkalmazásának monografikus feldolgozását elvégezte URBÁN ALADÁR: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp., 1973.
22. Megválasztották a tisztikart is. A nemzetőrség parancsnoka Willax Antal városbíró, a fegyveres polgárság korábbi parancsnoka lett. Mindkét esetben őrnagyi rangot viselt. Az önkéntesek között találjuk 19 éves fiát, ifj. Willax Antalt. /556/ 1848. ÁB irat/ Eredetileg a belvárosban 268, a felsővárosban 784, az alsóvárosban 605 személy jelentkezett a nemzetőrségbe. (V.ö. NÉMETH ADÉL-SZABÓ LAJOS: Pápa. Bp., 1989. 23.) Az újjászervezés során, a kvalifikáció figyelembe vételével az eredeti létszám közel a felére apadt.

23. 556/1848. ÁB irat A Veszprém vármegyei nemzetőrség kapitányságokra osztásáról készült kimutatás. A pápai négy kapitány: Arkauer József, Pakrócz Ferenc, Pálfy Károly, Vermes Illés. Arkauer és Pakrócz korábban városi tisztséget is betöltött.

24. 372/1848. ÁB irat A pápai zsidóság 1848. március 26-án 156 ezüstforintot bocsátott az „érdemes város" rendelkezésére.

25. TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 196. A katonai karrierre vágyó kollégiumi diákok közül többen naplót vezettek, de csak néhány maradt fenn. KÖRMENDY SÁNDOR: Napló. (Kéziratos kötet) DRETGY Könyvtár kézirattár 0 338. E napló máig kiadatlan, bár többen írtak róla, vagy közöltek részleteket belőle (Hudi József, Ilon Gábor). Hetvényi István visszaemlékezését kiadták. KUSZÁK ISTVÁN: Ébren a magyar. Győr, 1948. VARSÁNYI PÉTER: Hetvényi István: Emlékirat. (Egy 1848-as honvéd visszaemlékezéseiből). in Arrabona 24/25. 1988. 117-133. Nem kollégista, de pápai lakos volt Woyta Adolf, aki szintén megírta visszaemlékezéseit, ennek részeként írt honvédnek állásáról is. WOYTA ADOLF: Életrajzom. (Kéziratos kötet) VeML Kézirattár.

26. URBÁN A.: 1973. 249.

27. PFL Hist Dom. 1848. május-június.

28. KISS I.: 1908. 55., valamint 1783/1848. ÁB irat A megyei adakozások nyomtatott lajstroma. A lajstrom a június 5-ig begyűjtött adományokat tünteti fel. Lásd a tanulmány végén.

29. CSIZMADIA ANDOR: A magyar választási rendszer 1848-1849-ban. Az első népképviseleti választások. Bp., 1963. 68.

30. PFL Hist. Dom. 1848. június. CSIZMADIA A.: 1963. 289. A győri Hazánk pápai tudósítójának híradásai arra engednek következtetni, hogy a képviselőválasztásra június 26-án került sor. Ezen Vermes Illéssel szemben alulmaradt Zsiska József, a polgárság jelöltje. Hazánk 1848. 1. sz. =VII. 2.) 2. Vermes az országgyűlésen aktívan tevékenykedett mindaddig, amíg a kormány és a parlament Debrecenbe nem költözött. December 27-én az úrbéri kárpótlással kapcsolatban ő is módosító indítványt nyújtott be. Ez volt utolsó képviselői szereplése. (V.ö. Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés 1954. 340-342.) 1849 elején azonban már nem vállalta a kockázatot, s nem követte az országgyűlést új székhelyére. Ezért mandátumáról lemondottnak tekintették.

31. Hazánk 1848. 226. sz. (VI. 20.) 906. A törvények kiadása: MÁRKUS DEZSŐ (szerk.): Magyar törvénytár 1836-1868. évi törvényczikkek. Bp., 1896. 215-272. Elemzése: CSIZMADIA ANDOR: A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941. 167-171.

32. Minderre az 1848. évi, rekonstrukcióval összeállított tisztikar elemzéséből következtethetünk.

33. A bencés háztörténetből nem állapítható meg egyértelműen a tisztújítás ideje, mivel együtt beszél képviselőválasztási korteskedésről és tisztújításról. A tisztújítás június 14-16-án, a képviselőválasztás valószínűleg június 26-án történt. Ekkor tanácsi tisztségében megerősítették: Keresztes Antalt, Kiss Györgyöt, Pakrócz Ferencet, Vinkler Sámuel kereskedőt. A gyáros: Mayer György. Mayer a város egyik leggazdagabb embere, s másokkal - Fischer Mórral, a Schlezinger testvérekkel, a Neumann testvérekkel - együtt az egyik első kapitalista vállalkozó. Kőedénygyárában 27, posztógyárában 32 munkást foglalkoztat 1847-ben. (VeML IV. 1b.94/1848.sz.) Kőedénygyárának évi termelése 50-60.000 forint. (V.ö. HUDI J.:1984. 348.)

34. A képviselőtestületi tagok közül korábban tanácstag volt: Bischitzky József, Kelcz József. A választott község tagja volt: Woyta József építész és Jakab György.

35. tjkv. 56/1849. sz.

36. Hunkár Antal, Veszprém vármegye főispánja és kormánybiztosa 1848 őszén - a honvédelem érdekeit szem előtt tartva - megtiltotta a helyi tisztújítások megtartását, a következő tisztújításra Pápán pedig csak 1849. november 17-én került sor. Az 1849. évi jegyzőkönyvi adatok tehát rekonstrukció céljára bátran felhasználhatók. A tisztségviselők életkorát a nemzetőrségi összeírásokból (556/1848. ÁB irat) vettük. A foglalkozást részben innen, részben a városi jegyzőkönyvekből állapítottuk meg. Az 1847. október 30-án tartott tisztújítás adatait szintén figyelembe vettük. A szolgálati időt csak az 1847-49. évi tisztújítások közötti időszakban határoltuk be.

37. HUDI J.: 1984. 376-377.

38. PFL Hist. Dom. 1848. július 5-ről. KAPOSSY L.: 1905. 96-97. Plosszer Ferenc belvárosi káplán is leírta az eseményeket a historia domusban. Ennek szövegét először -yf- monogrammal (=Fenyvessy Ferenc) közölte a PH 1881. 14-24. számaiban Az 1848/49-ik év eseményei Pápán címmel. Ennek két részletét legújabban Zsuppán István ismertette az újraindult PH hasábjain (ZSUPPÁN ISTVÁN: Pápai nemeztőrök a Drávánál. 1848 hosszú, forró nyara. in. PH 1991. október 11. 5. ZSUPPÁN ISTVÁN: Reguly szabómester erőszakos halála. in. PH, 1992. január 17. 5.). A Dráva-vonal védelméről részletesebben lásd ARADI PÉTER: A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán. In. Somogyi almanach Kaposvár, 1972. KOPASZ GÁBOR: A veszprémi nemeztőrök a baranyai Dráva-vonal védelmében. In. VMMK 1966. 259-373.

39. tjkv. 753/1849. sz.

40. PFL Hist. Dom. 1848. szeptember.

41. Ezek között egyetlen városi tisztségviselő akadt: Sütő Ignác városkapitány, aki ma is a sellyei temetőben nyugszik. Ld. H. SZABÓ LAJOS: Negyvennyolcas emlékművek, honvédsírok Pápán és környékén. Pápa, 1994. 116-117. (Jókai Füzetek 11.)

42. tjkv. 89/1849. sz.

43. HUDI J.: 1984. 382.

44. KAPOSSY L.: 1905. 98. PFL Hist. Dom. 1848. október. A parndorfi, schwechati táborozásról lásd még HERMANN RÓBERT: Csány László, mint a feldunai hadtest kormánybiztosa (1848. szeptember 29. - 1849. január 18.) In. Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790-1849. (Szerk. Molnár András) Zalai Gyűjtemény 30. Zalaegerszeg, 1990, 133-218. MOLNÁR ANDRÁS: A 7. honvédzászlóalj története. In. A szabadságharc zalai honvédei 1848-1849. (Szerk. Molnár Andárs) Zalai Gyűjtemény 33. Zalaegerszeg, 1992. 53-112. 1992.

45. PFL Hist. Dom. 1848. október.

46. HUDI J.: 1984. 433-434.

47. 355/1849. ÁB irat

48. Az újoncállítás menetét a következőkben foglalhatjuk össze:

Az állítás időpontja /év, hó, nap/			Újoncok száma
1848.	november	20-21.	60
		23.	2
		24.	2
	december	2.	19
		6.	1
		7.	2
		11.	8
	Mindösszesen:		94

49. PFL Hist. Dom. 1848. december. Perczel vereségéről valószínűleg csak rémhírek terjedhettek a városban, mivel a vereséggel végződő móri csata 1848. december 30-án volt.

50. 19/1849. ÁB i. Tamás Károly szentgáli lakos levele. Szentgál, 1849. január 3. 22/1849. ÁB i. Nemegyei őrnagy levele. 1849. január 5.

51. SÖRÖS PONGRÁC: Episod a nagy napokból. In. Sz. 1900. 357-361. PFL Hist. Dom. 1849. január 1900. 357-361. PFL Hist. Dom. 1849. január.

52. tjkv. 47/1849. sz.

53. PFL Hist. Dom. 1849. március.

54. HUDI J.: 1984. 455-462. Fiáth - saját szerepét megszépítve - behatóan és hangulatosan ír erről az időszakról. FIÁTH FERENC: Életem és élményeim. I-II. Bp., 1878. II. 127-175.

55. HUDI J.: 1984. 458.

56. tjkv. 33/1849. sz.

57. PFL Hist Dom. 1849. január. A díszkardok visszaadásáról tjkv. 36/1849. sz.

58. tjkv. 32/1849. sz.

59. tjkv. 268/1849. sz.

60. tjkv. 63/1849. sz. A 3 db császári zászlót a később meggyilkolt Reguli János német szabó készítette 12 váltóforintért.

61. PFL Hist. Dom. 1849. január. Szakonyi Lajos főszolgabíró jelentése január 30-án. VeML IV.257.b. Veszprém Vármegye Tisztiszékének iratai 397/1849. sz. i.

62. PFL Hist. Dom. 1849. március.

63. tjkv. 55/1849. sz. A gyámatyák a több százezer ezüstforint forgalmú takarékpénztár és a hozzá kapcsolt alpénztárak kezeléséről lemondtak. Ideiglenesen, egy évi időtartamra Vinkler Sámuel tanácsbéli vállalta, hogy a pénztárban elhelyezett értékeknek gondját viseli. (tjkv. 82/1849. sz.) Azonban azt is kikötötte, hogy az esedékes kamatoknak a beszedéséről a tanácsnak kell gondoskodnia. (105/1849. sz.) E feladatnak azonban a tanács aligha tudott megfelelni.

64. tjkv. 116/1849.sz.

65. tjkv. 252/1849.sz. A házszámozást Pakrócz Ferenc kapitány irányította. Czink Ferenc azonban ellenállt, s a házára szegezett táblát leszakította, amiért a tanács az eljárási díjon kívül 5 ezüstforintra büntette. Czink tette mögött személyes sérelem húzódhatott meg: korábban az elöljáróság tagja volt, de onnan valamilyen oknál fogva kikerült.

66. tjkv. 233/1849. sz.

67. tjkv. 298/1849.sz.

68. PFL Hist. Dom. 1849. március.

69. tjkv. 269/1849.sz.

70. KAPOSSY L. 1905. 99.

71. tjkv. 348/1849.sz.

72. HUDI J.: 1984. 472-473.

73. FRANCSICS K.: 1973. 220.

74. HUDIJ.: 1984. 473-474.

75. tjkv. 444/1849. sz.

76. tjkv. 476/1849.sz.

77. tjkv. 520/1849. sz. Az 1849. évi jegyzőkönyv lehetővé teszi az ügyforgalmi statisztika összeállítását. A 234 számozott oldalas, sorszámosan vezetett protokollum 1132 ügyet tartalmaz. A tanácsülések és közgyűlések száma havonta 5-14 között ingadozott. 1849-ben összesen 104 ülést tartottak, ami átlagosan havi 9 ülést jelentett. Egy-egy ülésen átlagosan 11 ügyet tárgyaltak meg.

78. HUDI J.: 1984. 475.

79. tjkv. 518/1849.sz.

80. HUDI J.: 1984. 489.

81. tjkv. 526/1849. sz.

82. tjkv. 557/1849. sz. Az őrszolgálat déli 12 órától éjfélig tartott. Egy szakasz három őrhelyen teljesített szolgálatot. Egy kapitány, 3 tizedes és 38 közember ügyelt a rendre. Az őrség kétóránként váltotta egymást.

83. tjkv. 555/1849. sz. A kolera 1848. június 8-án ütötte fel a fejét és naponta akár 20 áldozatot is szedett. V.ö. KAPOSSY L.: 1905. 100.

84. tjkv. 555/1849. sz.

85. tjkv. 625/1849. sz. A vármegyéhez benyújtott kérelemben a kárt a város 30.000 ezüstforintban határozta meg. Az összes háborús kiadás (beleértve a nemzetőrség és honvédek kiállítását) ennek a 3-5-szörösét is kitehette.

86. tjkv. 626/1849. sz.

87. Korábban bevett gyakorlat volt, hogy a katonaságra fordított költségeket a hadiadóba beszámították, erről a katonaság ellátásával megbízott járási biztosok pontos számadást vezettek. Természetesen a város is nyilvántartotta ugyanezen kiadásokat.
88. tjkv. 704., 705/1849. sz.
89. tjkv. 707/1849. sz.
90. tjkv. 706/1849. sz.
91. Uo.
92. tjkv. 712/1849. sz.
93. tjkv. 711/1849. sz.
94. tjkv. 714/1849. sz. A létszámadat Plosszer feljegyzéseiből való.
95. tjkv. 735/1849. sz.
96. Uo.
97. tjkv. 736/1849. sz.
98. HUDI J.: 1984. 478.
99. tjkv. 738/1849. sz.
100. tjkv. 743/1849. sz.
101. Uo.
102. tjkv. 745/1849. sz.

Joseph Hudi

Die Selbstverwaltung der Stadt Pápa von 1848-1849

Das Werk des Verfassers war das erste, welches versuchte aufzudecken, welche Veränderungen der Marktflecken mit 13.000 Einwohnern in der Zeit der ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes erlebte. Die Arbeit wurde erschwert durch das Zerstören von Protokollen und Schreiben der Ratssitzungen der Stadt aus dem Jahre 1848 und 1849. Die Geschichte der Ereignisse von 1848 wurde aus den tagebuchähnlichen Aufzeichnungen des Benediktinerordens, aus damaligen Zeitungsberichten, aus administrativen Aufzeichnungen des Landkreises Veszprem rekonstruiert.

In Pápa wurde am 16. März 1848 die am vorherigen Tag in Pest stattgefundene Revolution gefeiert, welche dem in Preßburg tagenden Parlament den entscheidenden Stoß versetzte. Am 11. April 1848 wurden die Gesetze geboren, die das feudalistische Gesellschaftssystem beendeten, und das Fundament zur bürgerlichen Gesellschaft legten. Die Verwaltung der Stadt wurde - nach den neuen Gesetzen - im Juni 1848 neu geplant. Zu der Zeit wurden - auf Grund des breiteren Wahlrechtes - der neue Beam- tenapparat der Stadt, und die, die Beamten beaufsichtigende Vertretergemeinschaft gewählt. Zu der Zeit wurde die Adelsgemeinde aufgelöst. Mit dem neuen Wahlrecht kamen neben den Handwerkern auch mehrere Händler und ein Fabrikant in den Stadtrat, aber die Wahl der jüdischen Händler kam gar nicht in Frage. In der Vertretergemeinschaft mit 83 Mitgliedern konnten die traditionellen Handwerkerbürger ihren Einfluss behalten. Dieser neue Beamtenapparat diente der Stadt bis August 1849, bis zum Sturz des Freiheitskampfes.

Der Verfasser zeigt mit dem Aufdecken der Geschichte dieser Ereignisse die Vielfältigkeit der Stadtverwaltung.

Somfai Balázs

Pápa mezőváros igazgatása 1848/49 után

Vázlat a város múlt századbeli ötvenes éveiről

A szabadságharc leverésével, amint az egész országra, Pápa városára is az elnyomás nehéz kora következett. A fegyverek erejével győztes császári hatalom Bécs-központú szemlélettel akarta kormányozni egész birodalmát, azon belül Magyarországot össze nem tartozó kerületekre széttagolva és eltörölve minden, addig működő területi vagy helyi önkormányzatát. Az abszolutizmus nem viselte el a fejlett mezővárosoknak azt az állhatatos törekvését, hogy gazdasági fejlődésük, igazgatási és bíráskodási önállósodásuk révén felemelkedhessenek, s akár a szabad királyi városi rangot megközelíthessék, hanem - mintegy „helyreállítva" ebben az eredeti feudális rendet - voltaképpen a jobbágyfalvak szintjére vetette vissza őket. Több száz éves címét, mindig öntudattal említett kiváltságos városi rangját elveszítve - ha nevében meg is maradt városnak, pontosabban: mezővárosnak -, Pápa is a különféle járási szintű hivatalok alá rendelt községgé süllyedt le tizenegy esztendőre.

Az önkényuralom megszüntette a népképviseletet a város igazgatási szervezetében, amely pedig a külső tanács létével - természetesen a kor társadalmi viszonyainak megfelelő fokon - már a polgári forradalom előtt is fennállt. A felsőbb hatalom az általa kinevezett tisztikarra, azaz tanácsnokoknak mondott, valamint feladatukat is megjelölő címmel illetett hivatalnokokra bízta a város vezetését.[1]

Pápa város történetének feltárásához rendkívül rosszak a forrásadottságok, mivel a város levéltára csak töredékesen maradt fenn.[2] A történeti folyamatokról ezért legfeljebb vázlatos kép alkotható. Azonban így is kirajzolódik tán a fejlődés menete, melynek főbb igazgatástörténeti vonásai a következőkben összegezhetők. Tartós tendencia mutatkozik a döntéshozó testület kiszélesítésére, bizonyos személyek meghívása, illetve a képviselőbizottmány megújítása útján. A népképviseleti elem visszahozatalára irányuló szándék a tanács részéről egyértelműen megnyilvánul. Másrészt pedig a hatalom oldaláról reformkísérletek tapasztalhatók a közigazgatásnak létszámban és szakértelemben hatékonyabbá tételére, egy fokozatosan gyengülő diktatúra talaján.[3] A hazafiság, a társadalmi haladás, de sokszor pusztán a túlélés egymással is vitatkozó kérdései és a dönteni kényszerülők válaszai tehetik érdekessé e méltatlanul elfeledett korszak históriáját városunk történetében.

1849. november 11-én Pápay Miklós, a megyehatóság pápai járási császári-királyi főbírája a behívott személyek csoportja előtt felolvasta Pap Jánosnak, Veszprém vármegye császári-királyi főnökének reájuk vonatkozó kinevezési rendeletét, majd az új tisztviselőket feleskettetve, hivatalukba beiktatta őket. A kinevező okirat a változások indokaként a város pénzügyi helyzetére utal, a politikai eseményekről nem ejt szót.[4]

Pápa mezőváros új tisztikara 8 rendes és 4 tiszteletbeli tanácsnokból, valamint 7, további szakfeladatra megbízott tisztségviselőből alakult meg. A tanács, egyben az egész tisztikar feje a városbíró, Villax Antal,[5] helyettese Mikovinyi Ignác lett. A többi tanácsbeli: Árky József, Bischitzky Miksa,[6] Fóris Mihály,[7] Kiss István, Pakrócz Ferenc és Polgár János (ő tókerti felügyelő is). A tiszteletbeli tanácsnokok: Keresztes Antal, Mayer György, Röszler József és Velsz Károly. További tisztviselők: Könnye Ferenc főjegyző, Gyalókay Ferenc aljegyző, Könczöl János városi kapitány, Proszt János pénztáros, Czéhmászter Ferenc és Woita József[8] árvagyámatyák, valamint Szedlmayer Mihály adószedő (egyben vásárbíró és kvártélymester).

A tisztikar testületi és alkalmazotti vonásainak keveredését jelzi, hogy a két legfontosabb nem tanácsbélinek, a kapitánynak és a főjegyzőnek tanácsi voksa volt mégis.

A tisztikar alakuló ülésén az ügyköröket is körvonalazták, amit a bekövetkezett létszámcsökkentés indokolt. A gazdasági ügyek, a pénzügyek, az igazgatás általános ügyei és az iratkezelés például a főjegyző feladatkörébe tartozott, a jogi ügyeket, a felsőbb szervekkel való levelezést, a tisztségviselőknek valamely kérdés megvizsgálására vagy eldöntésére szolgáló kiküldetését az aljegyzőre bízták. A közrend fenntartása többnyire a kapitány feladata volt.

Az új hatalom az említett kinevezésekkel hajtotta végre erőszakos rendszerváltását a helyi közigazgatásban. Amit nem tett meg 1849 első hónapjaiban, amikor császári lobogó lengett Pápa tornyain is, ahhoz fegyveres győzelme után is három hónapos várakozásra volt szüksége.

Akaratát természetesen addig is érvényesítette az önkény, szándékainak a megszállók adtak nyomatékot. Az 1849. július 17-én bevonuló császári sereggel érkező Putter Sándor polgári biztos azonnali hódolatot követelt.[9] Ekkor került sor 500 forspont (annyi kétlovas szekér), „legalább 1500 akó jó bor" és 500 akó pálinka (hordóval együtt) ultimátumszerű követelésére is.

A rövid forradalmi korszak után 1849. augusztus 27-én ismét bevonult császári-királyi katonaság, élén Schwarz kapitánnyal és vele együtt megint Putter polgári biztossal, újabb súlyos hadisarcot vetett ki a most már végleg megszállt városra.[10] Kórházi szükségletképpen 1000-1000 db lepedőt, inget, alsóneműt, 500-500 szalmazsákot, vánkost, pokrócot, egyéb cikkeket több százas tételekben és még 1000 akó bort követeltek öt nap alatt kiszolgáltatni. Lényegében egy több száz férőhelyes hadikórház teljes felszerelését igényelték, ami rendkívüli megterhelést jelentett a 13-14 ezres lélekszámú városnak. Mindent megpróbált a terhek enyhítésére a város elöljárósága, ám az eredmény csak az lett - ahogy az egyik krónikás írja, „hogy az aprólékosabbak elengedtettek, a tetemesebbek megkívántattak."[11] Az igazi megpróbáltatást azonban a város végzetes eladósodása jelentette, az a nyomasztó pénzügyi teher, amely több, mint negyven éven át a városra nehezedett, gátolva a haladást.[12]

Az 1849. augusztusi osztrák sarc sajátos közigazgatástörténeti fejleménnyel járt. A követeléseket a város tanácsa természetszerűleg tiltakozással fogadta. De hogy „ily szorult helyzetében is a le nem rázhatott követeléseknek a lehetőségig eleget tegyen",[13] ülésére a helybeli megyei tisztségviselőket is meghívta. Hangsúlyozta, hogy a sarc ügyében kényszerhelyzetbe került, hisz „Pápa városának, mint nem önálló községnek a követelmény bármi csekély részének kiadásába se lehetne bocsátkozni"[14], és a tárgyalások egy esetleg még súlyosabb követelés megelőzését szolgálják. A kor tanúja, Martonfalvai Elek szolgabíró szerint a bevonuló hadak parancsnoka is tett olyan kijelentést, hogy a sarc egy részét a járásra kellene kivetni. Mindenesetre küldöttek mentek Veszprémbe az alispánhoz utasításért és egy küldöttség a császári hadak parancsnokságához is Győrbe, a sarc enyhítése érdekében. A Veszprémbe küldöttek ott sem az alispánt, sem más megyei tisztviselőt nem találtak (a megszállók elől ők elmenekültek), a győri főparancsnok pedig hajthatatlan volt. Hiába telt el a lélegzetvételnyi szünet - a helyi katonai parancsnok még erélyesebben követelte a sarcot. Értelmezése szerint az adott viszonyok közt a Pápán tartózkodó szolgabírák képezik ott a vármegyét, tehát függetlenül intézkedhetnek. A szolgabírák azonban nem fogadták el ezt az érvelést. A kialakult helyzetben végül a város tanácsa megkezdte a követelt javak kiszolgáltatását. Veszprém vármegye helyben tartózkodó tisztviselői ekkor kijelentették, hogy „a város ezen határozatáról - minél mást ezen szorult állapotában tennie nem is lehetett - hivatalos tudomást vesznek."[15] Így önállósulva (vagy inkább magára maradva) Pápa a vármegye jogait is gyakorló alkalmi igazgatási szervezet székhelyének volt tekinthető, legalábbis egy súlyos

intézkedés idejére. Ám ennek a valamiféle ideiglenes törvényhatóságnak a kapcsán aligha gondolt bárki szeparatizmusra! Pápa e kettős központú vármegye egyik súlypontjának számított évszázadok óta, ahol gyűlésezett a vármegye, és amely városban 1824-től az egyik székháza is állt.

Az önkény rendszerének természetesen a behódoltatás volt a fő gondja, és nem az, hogy a magyar mezővárosok amúgy sem egyértelmű jogi helyzetét és gyakorlatát aprólékosan szabályozza. Így, bár Villax Antalt legtöbbször városbíróként említik, előfordul polgármesterként is a városi jegyzőkönyvekben. Sőt, 1849. november 11-i kinevezésével hivatalosan „városbíró és polgármester" lett, azaz új tisztsége mellett mintegy beosztásként meghagyták polgármesterségét. Személye, ahogyan a további tisztségviselők többségének személye is, a folyamatosságot jelentette a város vezetőségében. A „tisztikar" megújítása előtt a járási főbíró bekérte a város tisztviselőinek, hivatalnokainak és szolgáinak névjegyzékét, valamint a város gazdasági állapotának kimutatását. Jó alkalom volt ez számára a nemkívánatosnak ítélt személyek eltávolítására, a feleslegesnek talált tisztségek, beosztások megszüntetésére és arra is, hogy némileg lejjebb szállíthassa a díjazások összegét.[16]

1853. február 5-én Kulcsár István megyefőnöknek a járási közigazgatási főbíró által közvetített intézkedésére tisztújítást tartottak. „Pápa mezőváros tisztikara és képviselőbizottmánya" ezúttal 33 fővel állt fel.[17] A tisztikart vagy a gyakorlatban használt szóval: a tanácsot 14 személy alkotta, élén a városbíróval, aki Villax Antal maradt. (A polgármesteri cím ettől kezdve hiányzik a jegyzőkönyvekből.) További 6 személy, Bischitzky Miksa, Fóris Mihály, Kiss István, Könczöl János, Pakrócz Ferenc és Polgár János tanácsosi kinevezést kapott újból, ők ugyanis addig is tanácsosok voltak. (A tanács 1851-ben még 12 tagú. Elvben 1852-ben is, de közülük 4-en a tanácsüléseken nemigen jelennek meg.)[18] Szakhivatalnokok lettek, illetve maradtak: Könnye Ferenc főjegyző, Osváld Dániel aljegyző, Fördős György és Gross Ignác gyámnokok, Heckenaszt József pénztárnok, Rikotty Károly városi biztos, végül Hercz Ferenc, aki a tókerti felügyelő és a szegények atyja hivatalát is betöltötte. A hivatalnokok fontosságát aláhúzza, hogy közülük a főjegyző és a két gyámnok szavazati jogot is kapott a tanácsban, sőt, a fő- és az aljegyző a felsorolásban a tanácsnokokat megelőzi. A bizottmány tagjaként 19 főt nevez meg a jegyzőkönyv. Ők olyan személyek voltak, akiknek a nevével a tanácsülésekre alkalmanként meghívott urak (néha: „meghívott képviselő urak"!)[19] felsorolásában nemegyszer találkozunk 1852-ben, sőt, már 1851-ben is. Így Körmendy Dániel uradalmi ügyvéd, Gitling Ignác fűszerárus, Baráth Sándor ház- és földbirtokos.[20] Bizottmányi tag Mayer György nagykereskedő, gyárnok, Woita József építőmester, továbbá Czupor Horváth János földműves és mások is.[21] Annak ellenére, hogy az illető személyek ezúttal nem választás, hanem behívás útján váltak tagjaivá e szélesebb testületnek, a bizottmány 1853-ban történt újjászervezése a város abszolutizmuskori történetének viszonylag jelentős fejleménye a közigazgatásban. A bizottmányi tagokkal gyakorta kibővített tanács ülését egyszer „közgyűlésnek" írja a jegyzőkönyv.[22]

Az előbb említett meghívottak közt más neves személyiség is fel-felbukkan: Liszkay József református lelkész, Kőszeghi József plébános, Vermes Illés járásbírósági elnök, Steiner Antal uradalmi épületjegyző, Tarczy Lajos[23] és mások, 1852. június 12-én például 8 molnármester.

Azoknak az éveknek az igazgatástörténeti-hivataltörténeti fejleményeiről, amely évekből a város jegyzőkönyvei elpusztultak, sajnálatos módon szinte semmit nem tudunk. Bizonyos pedig, hogy 1854-ben valamilyen szabályozás történt, amire már előre utal az 1853-as tisztújítás jegyzőkönyve,[24] és konkrétan említi a városbíró, a hivatalnokok és szolgák jogairól és teendőiről alkotott községi rendszabályt az 1857. évi jegyzőkönyv.[25] De mint városunk történetében annyi minden, ez a dokumentum sem érte meg a jelenkort. A történeti feltárás is

elkerülte. Némi kép mégis alkotható abból, hogy az 1856. december 6-i tanácsülésben tartott tisztújítás alkalmával formájában a három évvel korábbi szervezetet újították meg. A városbíró ezúttal Mikovinyi Ignác lett, az addigi helyettes polgármester. Községi tanácsossá tették Villax Antalt, a korábbi városbírót - 1856-ban megint gyakran polgármesternek írja a jegyzőkönyv -, Barinyai Vincét,[26] Körmendy Dánielt, Pakrócz Ferencet, Röszler Józsefet és Velsz Károlyt. A jegyzők személyéről különös módon nem szól a szolgabírói rendelet; a jegyzőkönyvek szerint azonban Könnye Ferenc főjegyző és Osváld Dániel (al)jegyző a helyükön maradtak. Árvaatyák Woita József és Fördős György lettek, a pénztárnok, a városi biztos és a tókerti felügyelő - egyszersmind a szegények atyja - ugyanaz a személy maradt, mint 1853-ban. A 19 bizottmányi tag névsorában viszont jelentős a változás, feltűnnek olyan személyek, Kerkapoly, Martonfalvay, Tarczy és mások, akik az elmúlt években nem vagy alig vállaltak közszereplést.

A kinevezésekkel egyidejűleg a tanácsosok teendőit is megállapították. A rendelkezés lényege, hogy mind a hat tanácsosnak körvonalazták a hatáskörét, megnevezték az illetékességébe tartozó ügyeket. Villax feladata lett például a vásár- és piacügyek, a panaszok és a kihágási ügyek elintézése, a mértékek ellenőrzése, a marhalevelek kiállítása, Velsz Károlyé a városszépítés és a köztisztaság ügyei stb.[27]

Városunk hivatalszervezetének abszolutizmuskori történetében az 1857. évi tisztújítás a következő lényeges mozzanat. A birodalom belügyi kormányzata újabb reformáló kísérletének eredményeképpen jelentősen átszervezték a tisztviselői kart. A szolgabírói hivatal előbb az álláshelyekre folyamadók pályázatának véleményezését kérte a polgármestertől és „a község tanácsától", majd a tisztikar és a városi szolgák kinevezése következett.[28] A tisztviselői helyekre nem sok jelentkező akadt, de a két írnoki állásért heten is folyamodtak. A város ajánlatait a megyehatóság többnyire változtatás nélkül elfogadta. A város élén Mikovinyi Ignác maradt.[29] 1857. szeptember 5-én került sor a városi tisztikar és a szolgák felesketésére, miután a szolgabírói hivatal rendeletét felolvasták. Könnye Ferencet és Osváld Dánielt tanácsossá (tanácsnokká), Nagy Boldizsárt városi titkárrá, Heckenast Józsefet pénztárnokká nevezték ki, a biztos maradt Rikotty Károly. Letette az esküt a két írnok, az öt fertálymester és a hat hajdú is. Úgy látszik, hogy megnövelték a polgármester hatalmát, és lényegesen kiszélesedett a főjegyzőféle „városi titkár" és a biztos hatásköre.[30] A korábbi képviselői kar esetleges tevékenységéről a szűkszavú jegyzőkönyvek semmit sem árulnak el.

Igazgatástörténetileg fontos és a város történetében is érdekes téma lehetne az egyes tisztségek, hivatalok változásainak, a hatáskörök alakulásának végigkísérése, ám a forrásanyag töredékes volta csak erősen korlátozott megfigyeléseket enged meg.

Az 1849 késő őszén hatalmi szóval aljegyzővé tett Gyalókai Ferenc - részben betegségére hivatkozva - 1851. június 28-án hivataláról leköszönt. Lemondásának végső oka azonban az volt, hogy a város bíráskodási hatáskörének megszüntetésével egész munkaköre megszűnt.[31] Az abszolutista kormányzat ugyanis a közigazgatásnak és a bíráskodásnak egyébként a polgári fejlődés irányába mutató elválasztásával járási szinten is megpróbálkozott. 1850 és 1854 között így járási illetékességgel a császári-királyi szolgabírói hivatalokon kívül járásbíróságokat is működtettek (azután mint cs.-kir. vegyes szolgabíróságot összevonták őket). Az aljegyzői állás újjászervezésére mégis sor került, a közigazgatási főbíró 1852. november 12-én Osváld Dániel ügyvédet a városi aljegyzői teendők ellátásával megbízta. A munka tartalma azonban más volt, mint előzőleg. Ahogyan az indokolásból kiviláglik, az új közigazgatási év elején a sokféle adó-, közmunka- és egyéb összeírások teendői annyira megszaporodtak, hogy az egyetlenegy városi jegyző alig győzte erővel.[32]

A közrend és közbiztonság helyi felügyeletével megbízott kapitány tisztségét a felsőbb helyekről érkezett hivatalos rendelet alapján Pápán 1851. december 20-án szüntették meg.[33] A tanács döntése nyomán Könczöl János városi kapitányt azután a „tanácsi megbízott" cím illette meg, de azért több esetben kapitányként említik a jegyzőkönyvek 1852-ben is. Úgy tűnik, a tanácsi megbízotti cím azután elenyészett.

A városi kapitányi tisztség eltörlését vélhetőleg az indokolta, hogy a belbiztonság fenntartására létezett egy nagyon is jól szervezett állami szakközeg, az 1849-ben felállított csendőrség (államrendőrség), amely Pápán is megjelent. Mindemellett szükség mutatkozott helyi erőkre is a személy- és vagyonbiztonság, a város mindennapi élete zavartalanságának biztosítására. Körmendy Dániel, aki előbb bizottmányi tag, majd tanácsos lett, az 1857. június 22-i ülésen részletes előterjesztést tett egy sor közérdekű ügyben. Ennek során városi rendőrség megszervezését is javasolta. A semmitmondó válasz első helyen a városi biztos létét hozza fel ellenérvként.[34]

Más problémák megtárgyalásának szerencsére fennmaradt jegyzőkönyveit elemezve újabb információkhoz juthatunk. Az 1852. augusztus 21-i tanácsülésen olvasták fel Röck János megyei főorvos közegészségügyi javaslatait.[35] Eszerint a városi biztos, Rikotty Károly feladatát képezi az élelmi piac felügyelete[36] - különösen a lánckereskedelem megelőzése -, a mészárszékekben és a henteseknél levő hús ellenőrzése, a „szabad személyek" (kéjnők) és a cselédek rendészeti felügyelete és az utcák tisztasága érdekében hozott rendelet megtartásának ellenőrzése. A marhavásárokat Óber János állatorvos („baromorvos") felügyeli, a halottvizsgálatokat pedig Lamberger Ignác sebész teljesíti.[37] A városi biztos dolga volt az utcakövezésnek[38] és a gyalogjárdák rendjének felügyelete is.[39] Szórványadatok szerint a házaló koldulás megakadályozására 1853-tól külön személyt alkalmazott a város: Kutasi Jánost, a koldusok felügyelőjét.[40]

A jogi ismereteket kívánó ügyek, főleg a város pénztáraival kapcsolatos esetek - elsősorban a gyámsági ügyek - idővel képzett szakembert követeltek. Így lett 1852. március 20-án a város ügyvédje Martonfalvay Elek ügyvéd, akit közbizodalommal neveztek ki.[41]

A császári-királyi megyehatóság 1856. február 26-án hagyta jóvá Makara György orvos-doktornak a város által községi orvossá való megválasztását.[42] Az orvosi kötelezettségek pontos és lelkiismeretes teljesítésére hivatkozva ő már július 19-én úgy nyilatkozott, hogy a közel 14 ezres lélekszámú városban a községi orvos mellé egy községi sebész megbízatása szükségeltetik. A tanácskozmány - felsőbb jóváhagyás reményében - végül Feitl Móric sebészt bízta meg a községi sebész teendőinek ellátásával.[43]

„Legcélszerűbbnek találtatnék, ha az adóhátralevőségek behajtására egy adószedő neveztetnék ki, kinek egy városi hajdúval együtt kötelességében állna folytonosan házról házra járni, a tartozókat az elégtételre komolyan felszólítani, a fizetésben makacskodókat a hátralevőség erejéig megzálogolni s szükség esetében a zálogokat egy kiküldöttség jelenlétében elárusítani, a beszedett pénzeket a városi adóvevői hivatalba pontosan befizetni..." - Így hangzik az 1852. április 17-i tanácsülésen előterjesztett tervezet, mely szerint a város adószedői állást szervezett.[44] Az állami adó- és pénzügyi igazgatás hatalmas apparátusa mellett is szükséges volt tehát egy párhuzamos helyi szervre is, akárcsak a városi biztos állása esetében.

A szabadságharcot eltipró idegen hatalom mindent megtett a forradalom emlékének eltaposása, a nemzeti eszme eltörlése érdekében. Akaratát a polgári hatóságokra is rákényszerítette. Nem volt várható, hogy másképp legyen. Az ellenállás legkisebb jelét is idegesen fogadta az önkény, mint például amikor Albert főherceg, magyarországi kormányzó 1852. március 28-i ittjártakor a díszes fogadtatást megzavarta az, hogy a polgárok széles kalapszalagot viseltek. A

szalagokat a csendőrök letépkedték, némely polgárt elzártak.[45] De már a császáriak első bevonulása idején, 1849 áprilisában méltatlankodva jelezte a polgármesternél a helybéli katonai parancsnok, hogy a házak falai „különféle magyar nevek... s felírásokkal beirkálva találtattak."[46]

Egy hivatalos szervezet jegyzőkönyve, különösen egy városi tanácsi protokollum aligha alkalmas a mindenkori főhatalommal szembeni állásfoglalás kinyilvánítására. Pápa város 1852. évi jegyzőkönyvének írói megtalálták a módját mégis, hogy valódi érzelmeiket valahogy kifejezzék. Amint ugyanis a városi alapítványi, közkár- és takarékpénztárak cseppet sem biztató állapotát tárgyalták, a szóba került „Kossuth-bankók" említésekor Kossuth nevét három ízben is végig nagybetűvel jegyezték be a hivatalos jegyzőkönyvbe.[47] Általában is jellemző, hogy ha mégis említeni kellett a forradalmi korszakot - leginkább a pénzügyi gondok kapcsán -, a jegyzőkönyv szerkesztői, szövegezői nem ellenérzéssel tették. A leginkább elítélő kitételek is inkább keserűséggel íródtak: „Ha (...) a hazai forradalom közbe nem jön", „a város pénzbeli állapotán kinőhetetlen csorbát okozó forradalom"[48] stb.

A város népe számára talán a katonatartás járt a legtöbb gonddal, az a probléma, amely a városatyáknak is sok fejfájást okozott. A hadműveletek befejeződése után, a különféle csapatok át- és elvonulásával 1850-ben egy állandó lovaskatonai egység telepedett a városba.[49] Kaszárnya nem volt, a középületeket - amelyeket háborús események idején úgyis mindig igénybe vettek - tartósan lefoglalni nem lehetett, így a katonák és lovaik elszállásolásának és tartásának terhei a lakosok nyakába zúdultak. Mivel a szegényebb, de istállóval rendelkező lakosok a jobbmódú, ám istálló nélküli házbirtokosokhoz képest túl voltak terhelve,[50] megpróbálták igazságosabbá tenni a teherviselést. Határozat született arról, hogy 600 nevezetesebb házbirtokosra, kinél lovaskatonának szükséges hely nincs, városi pótadót vetnek ki.[51] Ki hogy tudott, úgy menekült a nem kívánt lakóktól. Az üres istállókat lebontották vagy átalakították. Hogy „a nép számtalan panaszát és folytonos zúgolódását megszüntessék", elhatározta a tanács, hogy három-négy közös istállót létesít.[52] (A jegyzőkönyv hangsúlyozza, hogy a fontos döntés a tanács, a bizottmány és a „nép" egyetértésével született.) Az elszállásolásban 150 emberrel és lóval számoltak. Közülük 140 ember és ló elhelyezésére - három „kvázi-kaszárnyában" - három szállásadó vállalkozott.[53]

A kérdést többé-kevésbé megoldani csak kaszárnya építésével lehetett volna. Egy lovasszázad befogadására alkalmas kaszárnya megépítését már 1852-ben elhatározta a város, a tervek elkészítésével is megbízták ifj. Pauly Mihályt,[54] de pénz hiányában ebből nem lett semmi.[55] Végül aztán 1868-1869-ben épült meg az állami honvédlaktanya a korábbi Császár-major telkén.[56]

Pápa város pénzügyi helyzete nagyon kedvezőtlenül alakult az abszolutizmus korában. A város háztartását számos kiadási tétel sújtotta: a katonaság beszállásolásának költségei, az utcakövezés, az utcai világítás kiadásai - melyek a városnak már akkor is nagy kiterjedése miatt voltak jelentősek -, a népes hivatali személyzet fizetése „s ezerféle előszámlálhatatlan, az ily központi helyeket terhelő" más költség.[57] Pénzbeli körülményei napról napra szorultabbá válnak, „közpénztára csekély jövedelméhez képest ezerféle jelentékeny kiadásokkal" túl van terhelve, a segélyezendő szegények száma egyre szaporodik, az alapítványok gyérülnek stb. - fest szomorú képet az állapotokról a jegyzőkönyv.[58]

Legnagyobb súllyal a forradalom, a szabadságharc és a megszállások idején képződött óriási adósság nehezedett a városra. Pénzbe került a nemzetőrök kiállítása, a kenyér, a zab, a széna; katonai kóroda létesítése; a császáriak által követelt bor, pálinka és a kórházi szerek nagy tömege; az átvonuló seregek ruházása, jól tartása, az előfogatok biztosítása stb. A megsarcolt város vezetősége ugyanis legtöbbször népétől szedte össze a követelt javakat, utána fizetett a

lakosoknak. A vereség után újabb kiadást jelentett a csendőrségi laktanya bérlete, felszerelése s í.t.[59]

A város a kezelésére bízott pénzek elköltése, kényszerű kifizetése által annyira eladósodott, hogy nemhogy az adóssági tőkét nem tudta törleszteni, hanem a kamatokat is nehezen.[60] Néha a folyó kiadások fedezése is nehézségbe ütközött.[61] Igaz, a forradalom alatt kiszolgált bor és pálinka árában megítélt 20.006 ezüstforintot 1855-ben kompútus útján végre elengedték,[62] de akkor maradt még 50.000 forint adósság, amely összeg a kamataival együtt 1856-ban már több mint 61 ezret,[63] 1866-ban 80 ezret tett ki.[64] A súlyos pénzügyi kérdés végleges rendezésére csak a megerősödött Magyarország volt képes - évtizedekkel később.[65]

Részben a pénzügyekhez kapcsolódik az árvabizottmány megalakításának kérdése. A kiskorú árvákkal és más gondnokoltakkal való törődés a társadalom egészét érintő, felelősségteljes feladata volt már a feudalizmus kori városoknak is. Különösen az árvák vagyonának megfelelő kezelése számított kényes dolognak. Amikor a megyehatóság az árvabizottmány szervezését megkezdte, Pápa városában - igaz, másfajta pénztárakkal együtt - évenkénti 400.000 pengőforintos pénzösszegről volt szó.[66] A szervezés során a bizottmány illetékességét a pápai járás egész területére kiszélesítették.[67] Az árvabizottmány végül 1859. április 20-án alakult meg.[68]

Pápa város hatósága az 1850-es években gyakran foglalkozott olyan kérdésekkel, amelyeket ma a városszépítés, esetleg a környezetvédelem körébe tartozónak mondunk. Egyes intézkedések nyilvánvalóan a felsőbb hatalom előtti hódolat jeleként születtek, és csak látszateredményeket hoztak. Albert főherceg, magyarországi kormányzó 1852. március 28-i látogatása tiszteletére például a csúfnak vélt vásári deszkabódékat elbontották, de a magas vendég távozása után visszaépítették őket.[69] Más rendelkezések ellenben olyan szándékokat fejeztek ki, amelyekben nehéz lenne a központi hatalom érdeke és a város társadalmának - akár meg sem fogalmazott - szükséglete közt éles ellentmondást találni. A fennmaradt jegyzőkönyvek számos alkalommal tudósítanak a gyalogjárók egyengetéséről, járdák kövezéséről, az utcák, szekérutak (úttestek) kövezetének építéséről, utcák, terek szintezéséről a víz elvezetése érdekében. Olvashatunk a Tapolca partjának építése, fásítás, ezzel kapcsolatban faiskola létesítése és a köztisztaság iránti intézkedésekről - trágyagyűjtésről is. Nevezetes esemény lehetett, mikor lámpákat állítottak,[70] ez a közvilágítás kiépítése első fejleményének számít.

Pápay Miklós közigazgatási főbíró 1853. július 23-án leiratban közölte a város vezetőivel Pápa város csinosítására és építésére vonatkozó rendeletét.[71] Sajátos elegye ez az állami tisztviselő hivatalos „népboldogító" intézkedéseinek és a pápai születésű férfiú helyben fogant elképzeléseinek. Új elem az építési és városcsinosítási választmány megteremtésének ötlete, illetve a választmány kinevezése, az építési felügyeleti hatáskörrel való ellátása. Néhány évvel később Radó Dániel szolgabíró közli a várossal tervét a város haladására és csinosítására; a jegyzőkönyvből az előterjesztésre adott válaszintézkedésekkel is megismerkedhetünk.[72] Radó vetette fel a sétatér megvalósításának gondolatát, ami aztán a korábbi fapiac helyén 1857-ben tényleg kialakult.[73]

A város főjegyzője, Körmendy Dániel tanácsos több dologban, köztük városszépítési ügyekben fordult a tanácshoz beadványával 1857-ben.[74] Szorgalmazta egyebek közt az Anna-kápolna melletti út és az ottani régi temető[75] szabályozását - a hamvak nyugalmának biztosításával -, a járdák és szekérutak folyamatos kövezését.

Szintén 1857-ben került sor Radó Dániel újabb javaslatának megtárgyalására. Radó cserépcső ivóvízvezeték építésének gondolatával foglalkozott, terve szerint a föld alatti vezeték a Papiros-malom tájától vezette volna a Tapolca vizét a városba, három-négy felszökő kiöm-

léssel! A szennyvizeket is föld alatti csatornákon képzelte levezetni, vissza a folyó medrébe. A különös ötlet értékét számunkra kora adja meg, a kérdés szakszerű megoldása négy évtizeddel később történt.[76]

Az önkényuralmi rendszer bomlását az 1859. évi itáliai háború gyorsította fel. A háború véráldozata és anyagi terhei kikezdték a Habsburg Birodalmat, mely azután területveszteséggel, az olasz tartományok elvesztésével került ki a háborúból. Még súlyosabb volt számára az erkölcsi vereség; az elnyomott népek szabadságvágya új lángra gyúlt.

A távoli háború hatása Pápán is érződött. Már május közepén megindult az önkéntesek toborzása itt is. A város, eladósodottsága ellenére a főtéren egy fabódét építtetett, a toborzáshoz 10 akó bort vásárolt, és fizette a zenészeket![77] Június 30-án hódolati feliratot idézett a város az uralkodóhoz, melyre őfelsége szintén írásban válaszolt. „Legmagasabb kézirata" megérkezéséről a szolgabírói hivatal útján október 12-én értesültek a városatyák.[78]

Július 20-án már a sebesült katonák elhelyezéséről és ápolásáról kellett tárgyalniuk. „A felhívás szenvedő embertársaink iránti részvéttel s hazafiúi buzgalommal fogadtatott - írja a jegyzőkönyv -, s elhatároztatott, miképp Pápa városa igenis a járás minden községeiből való s ideszállítható sebes katonákat (...) gondos ápolás végett teljes készséggel elfogad, s ezek számára helyiségül az egyik községi katonai laktanyát felszerelendi."[79] A nagy szükségben még a szabadságharc alatti katonakórház számára annakidején adakozásból gyűjtött felszerelési tárgyak felkutatását is elhatározták, nem tudni, milyen sikerrel.[80]

Évtizednyi dermedtség után megélénkült a közélet. Az ország Kazinczy Ferenc születése 100. évfordulójának megünneplésére készült. 1859. október 27-én Pápán is volt ünnepi megemlékezés, a református főiskola és ifjúsága rendezte, ez alkalomból emlékkönyvet is kiadtak.[81] Széchenyi 1860. április 8-i tragikus halála után április 26-án gyászmisét tartottak, amelyen ott volt a bencés gimnázium tanári kara és tanulóifjúsága. A református kollégium is gyászünnepséget rendezett.[82]

Nyílt demonstráció volt a bencések zászlóavató ünnepsége 1860. június 3-án, mivel zászlóanyának az 1858 januárja óta[83] Dákán élő özvegy Batthyánynét kérték fel. Így emlékezik vissza több, mint hat évtizeddel utóbb az eseményre a korabeli résztvevő:[84] „Hetven esztendővel megfiatalodtam, visszagondolva (1856-ra és) 1860-ra, amelynek záró vagy zászlószentelési ünnepélyén szavaltam özv. gr. Batthyány Lajosné jelenlétében Mindszenty Gedeonnak költeményét:

Ki kell göngyölni azt a zászlót!
Hadd lengjen nyíltan, szabadon!
Hadd lássa meg minden ember,
Fönn, lenn és minden oldalon!"

Teleki László 1861 januárjában az uralkodó kegyelméből hazaérkezett. Első jelentős útja a mártír miniszterelnök özvegyéhez vezetett, Dákára. Teleki ittléte nem maradhatott titokban, a két nagy név kivételes tettre sarkallta a pápaiakat. 1861. február 28-án gyalogmenetben vonult Dákáig sok száz ember, és szónoklatok sora köszöntötte Telekit. A fáklyás tisztelgésen társadalmi és felekezeti különbség nélkül vett részt a tömeg.[85]

Az 1860-1861-es kiegyezési kísérlet korából az utókor rendelkezésére áll egy pápai szemtanú írásos emlékezése. Voyta Adolf önéletírásában[86] ekképp érzékelteti a kor hangulatát: „Amikor már kifelé állt Ausztria dolga, egyszerre az egész országban magyarban jártak férfiak, asszonyok és gyerekek. Mindenki bizton várta Garibaldi segítségét. Ekkor azonban a bécsiek fejükhöz kaptak, és csakhamar egy manifesztum jelent meg, mely szerint Ferenc József a magyarokkal ki akar békülni(...). Elrendelte a vármegyén és a városban az 1848-as törvény

szerint a tisztviselők megválasztását. No, volt öröm, az volt a felkiáltás: Ezernyolcszázhatvan, amit vártunk, megvan! Ezzel aztán végleg elmaradt a Garibaldi-féle felszabadítás."[87]

- ... A Ház úgy határozott - folytatja a krónikát Voyta 1861-gyel -, hogy nem állunk szóba Ferenc Józseffel, hanem feloszlatjuk az Országgyűlést. Mindenki mondjon le (...), és egyúttal elhatározták, hogy nem szabad adót fizetni egész Magyarországon. Ezután jöttek keserves napok, az osztrák és cseh abszolutista hivatalnokoknak már régóta befellegzett, az új tisztviselők lemondtak, Ausztriának pénz kellett, tehát ránk zúdította a vasas németjeit, ulánusait, dragonyosait, egy-egy házba 10-20 embert s lovat (...) addig, míg az illető az adóját meg nem fizeti! - Ezzel vége volt a magyar nép szép reményeinek...[88]

A történelem folyamatát azonban ideig-óráig lehet csak feltartóztatni. 1861-ben a helyi közigazgatásban, a kiegyezéssel országosan is megnyílt az alkotmányos fejlődés útja, aminek eredményeképpen Pápa 1872-ben rendezett tanácsú városi rangot nyert.

Jegyzetek

1. A kor általános történetére összefoglaló műként a „tízkötetes" Magyarország története VI. kötetének vonatkozó részlete ajánlható: Magyarország története, 1848-1890. Főszerk.: Kovács Endre. Bp., 1979. (A kötet 435-768 oldalán: Az önkényuralom kora (1849-1867), írta: SZABAD GYÖRGY.) Átfogó igazgatástörténeti ismeretek nyerhető CSIZMADIA ANDOR: A magyar közigazgatás fejlődése a 18. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig Bp., 1976. c. könyvéből. Részletes igazgatás- (hivatal-) történeti ismereteket nyújt SASHEGYI OSZKÁRnak Az abszolutizmuskori levéltár (Bp., 1965) c. műve. Az abszolutizmus vagy „neoabszolutizmus" kora közéleti és hivatali viszonyaink jobb megértéséhez néhány hozzáférhetőbb mű az utóbbi évtizedekből (példaként egy vármegyére, egy sz. kir. városra és egy mezővárosra): SZITA JÁNOS: Baranya megye közigazgatása a neoabszolutizmus idején I. rész In. Baranyai Helytörténetírás, 1980. Pécs, 1981; II. In. uo, 1983-1984 Pécs, 1985; LENGYEL ALFRÉD: Győr története a Bach korszakban. Győr. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Dávid Lajos-Lengyel Alfréd. Győr, 1971; SIMONFFY EMIL: Zalaegerszeg képviselőtestülete és tanácsa a polgári kor első évtizedeiben (1848-1872). Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk.: Bónis György-Degré Alajos. Bp, 1971. A kortárs visszaemlékezése: BERZEVICZKY ALBERT: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849-1865. III. Bp., 1922-1925.

2. Munkámhoz túlnyomórészt a város mindenkori hatóságának jegyzőkönyveit használtam. Korszakunkból megvan az 1849., 1851-1853., 1856., 1857. és 1859. évi kötet, ezután viszont már csak az 1866-os következik. A jegyzőkönyvekhez - szerencsésebb sorsú városokkal ellentétben - ma már egyetlen iratot sem lehet felmutatni VeML. A MOL vonatkozó anyagából - amelyben Veszprém vármegyei eredetű iratokat is őriznek - Sashegyi említett műve tájékoztat.

3. Korszakunkról csak szórványos adatokat találunk a pápai könyvespolcon. A helytörténeti művek, részben saját koruk szokásainak megfelelően, részben bizonyára a források és a forrásközlések hiányosságai miatt, rendre kihagyják vagy csak futólag említik ezt a borús korszakot. Forrásértékű közlés volt Woita József visszavonult polgármester történeti áttekintése a város legutóbbi fél évszázados történetéről, benne a hatósági szervezetben történt változásokról (1835-1885) az 1885. évi polgármesteri jelentés függelékében. Részeit idézi a P. L. 1886. évi 34. száma. Forrásokat idéz és röviden kommentál SCHOOR ERNŐ: Pápa kiváltságos város közigazgatása. KAPOSSY L.: 1905. Megemlítendő még a város feudális és kapitalista kori levéltárának áttekintő raktári jegyzékéhez tartozó rövid történeti bevezető, mely témánkba vágó megállapításokat is tartalmaz; készítette: TAKÁTS RÓZSA, 1974. VeML.

4. Pápa város tanácsülési jegyzőkönyve, 996, 997/1849. sz. pont VeML. Fő forrásunk a város tanácsülési, tanácskozmányi, esetenként egyéb testületi üléseinek jegyzőkönyvei, a továbbiakban egységesen: Jkv. A hivatkozott két jegyzőkönyvi pont szövegét közli: KAPOSSY L.: 1905. 348-349.

5. A vezetéknév gyakran Willax alakban is.

6. Nevét Bisiczkynek, néha Bisichkynek is írták.

7. Schoornál tévesen: Jóris.

8. Neve Voita, Voyta alakban is gyakran előfordul. A család későbbi névhasználati gyakorlatának megfelelően az itt említett gyámatyát - utóbb polgármester lett - célszerű Woitának, fiát, a színház majdani építőjét Voytának írni.
9. Jkv 624/1849
10. Jkv 735/1849
11. Az 1848/49-ik év eseményei Pápán. A pápai r. kath. plébánia évkönyvéből Plosser Ferencz után közli: -yf-. (10. rész) In. P. L., 1881/23:92.
12. MARTONFALVAY ELEK: Epizódok 1848/49-ből. VI. rész: Hadi követelmény és sarcz. In. P. L., 1891/45:2.
13. Jkv 738/1849
14. Uo.
15. Uo.; v.ö. MARTONFALVAY 1891. uo.
16. Jkv 875/1849
17. Jkv 124/1853
18. Erre lásd: Jkv 441/1852 és 804/1852!
19. Így az 1851. február 10-i és szeptember 20-i tanácsülés résztvevőinek felsorolásában. Az 1852. január 10-i tanácsülésen több személy is: „helybeli lakos, meghívott."
20. Meghívott volt pl.: Körmendy D. 1851. április 3-án, július 23-án, 1852. január 10-én, Gitling I. 1852. június 5-én, Baráth S. 1851. február 10-én.
21. Tehát olyan személyek is akadnak a bizottmányban, akik azelőtt magasabb tisztséget viseltek. Mayer Gy. tiszteletbeli, majd rendes tanácsnok volt, Woita J. gyámatya volt.
22. 1853. március 14.
23. Liszkay J. 1851. április 3-án, július 23-án, 1852. január 10-én, június 5-én, Kőszeghi J. 1852. június 5-én, Vermes I. 1851. szeptember 20-án, Steiner A. 1852. június 5-én, Tarczy L. 1851. június 5-én stb.
24. Jkv 124/1883
25. Jkv 121/1857
26. Vezetékneve néha: Baranyay.
27. Minderre lásd: Jkv 564-571/1856!
28. Jkv 444/1857, 505/1857
29. Ő már 1857. július 31-én letette a polgármesteri esküt. (Jkv 444/1857)
30. Hasonlóan vélekedik SIMONFFY E.: 1971. 242. és ez sejthető két újabb tanulmányból is. (SZILI FERENC: Kaposvár jogi státusa, 1848-1867. In. A Dunántúl településtörténete III. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978. 175-177. - NAGY IMRE GÁBOR: A rendezett tanácsú városi jogállás kérdése Mohácson a 19. században. In. A Dunántúl településtörténete VII. Szerk.: Somfai Balázs. Veszprém, 1989:481-492, különösen: 484.)
31. Jkv 538/1851, 507/1851
32. Jkv 894/1852
33. Jkv 998/1851
34. Jkv 362-14/1857
35. Jkv 676/1852
36. V.ö.: Jkv. 580/1852
37. Jkv 676/1852
38. Jkv 1022/1852

39. Jkv 461/1853

40. Jkv 607/1853

41. Jkv 279/1852

42. Jkv 107/1856

43. Jkv 353/1856

44. Jkv 324/1852

45. Jkv 290/1852

46. Jkv 348/1849

47. Jkv 427/1852. A jegyzőkönyvet legkésőbb a következő évben tisztázhatták!

48. Jkv 341/1856, 587/1859

49. Jkv 134/1856

50. Jkv 26/1852

51. Jkv 88/1853. Nagyjából minden második házról lehet szó. 1857-ben a legmagasabb házszám az 1385-ös volt (Jkv 506/1857), és „a házak számai mutatásához" 1112 db táblát kellett készíttetni (Jkv 490/1857).

52. Jkv 134/1856

53. Jkv 90/1857

54. Jkv 26/1852

55. Jkv 88/1853

56. Vezércikk In. P. L. 1886/34:1

57. Jkv 587/1859

58. Jkv 588/1959

59. Jkv 341/1856, 786/1853

60. Antal Gábor vezércikke Pápa város adósságáról, különösen 1848-tól 1865-ig. In. P. L., 1882/42:1

61. Jkv 86/1966

62. Jkv 341/1856

63. Ugyanott.

64. Jkv 267/1866

65. 1891-ben. Lásd: 12. jegyzet!

66. Jkv 641/1857

67. Jkv 758/1857

68. Jkv 254/1859

69. Jkv 375/1852

70. Jkv 149/1857. A terv szerint a piacon, vagyis a főtéren egy nagy kandelábert, a fontosabb utcákban még 20 utcalámpát állítottak. A lámpák száma 1886-ban már százzal több (Vezércikk In. P. L. 1886/34:2). A vidék hetente kétszer megjelenő lapjának pápai levelezője mindenesetre nem volt megelégedve a gázvilágítással (Győri Közlöny, 1857/18:70).

71. Jkv 614/1853

72. Jkv 105/1857

73. A mai Március 15. térről van szó. Lásd még: Jkv 204/1857 és: Vezércikk In. P. L. 1886/34:2!

74. Jkv 362/1857

75. Az Anna tér helyén volt temetőben 1837-ig temettek KISS I.: 1908. 124.

76. Jkv. 364/1857. A vízvezeték 1898-ban létesül. BOGNÁR I. E.: 1943. 114

77. Jkv 324/1859

78. Jkv 599/1859

79. Jkv 432/1859

80. Jkv 456/1859

81. TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 284.

82. MÉSZÁROS ISTVÁN: A pápai bencés gimnázium. Pannonhalma, 1988. 71 és TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 284.

83. Hír In. Győri Közlöny, 1858/15:60

84. Concha Győző levele Kozma Andorhoz, 1926. (Kívül: A főtisztelendő Szt. Benedek-rend pápai iskolájának tulajdona.) VeML- Concha visszaemlékezésével szemben Mészáros azt írja, hogy Batthyányné nem tudott jelen lenni a zászlószentelésen, de a következő évben személyesen tűzött szalagot a zászlóra. MÉSZÁROS I.: 1988. 72.

85. KIS ERNŐ: A pápaiak gróf Bathyány Lajos özvegyénél 1861-ben. KAPOSSY L.: 1905. 115-117. Újabban és részletesen: TÓTH DEZSŐ: A Batthyány-család Dákán. Veszprém, 1989. 24-27.

86. VOYTA ADOLF: Életrajzom. (A Woita-család iratai, VeML.) - Voyta önéletírását minden bizonnyal felhasználta LYKA KÁROLY: Egy magyar építész-család. In. Magyar Művészet, 1933: 57-59.

87. VOYTA ADOLF: Életrajzom, 31.

88. Uo. 32.

Balázs Somfai

Die Verwaltung des Marktflecken Pápa nach 1848/49

In der ortsgeschichtlichen Fachliteratur der Stadt Pápa kann man vielleicht am wenigsten über die Geschichte aus der Zeit nach 1849 lesen. Die geringe Anzahl der ortsgeschichtlichen Werke und ebenso alle ortskundlichen Werke verschweigen sozusagen die ganze Geschichte dieser düsteren Zeit. Der Grund des Schweigens ist, daß nach der alten allgemeinen geschichtlichen Auffassung solche düstere Zeitalter nicht in die Federn der Geschichtsschreiber gehören. Im Schweigen spielt noch eher die schwere Zugänglichkeit der Quellen und deren starke Mangelhaftigkeit eine große Rolle, was sich sowohl auf den Bezirk, als auch auf das Material des Stadtarchives bezieht.

Das Kapitel zeigt auf Grund der Aufzeichnung des ortsbehördlichen Protokolls der Stadt Pápa (Marktflecken) und vom Gesichtspunkt der Verwaltungsgeschichte die typische ungarische Verwaltungsorganisation eines Marktfleckens mit 13-14 tausend Einwohnern, der früher unter Fronrecht stand, aber gewissermaßen eine gewisse Autonomie genoß. Durch die Aufzeichnung der Veränderungen in der Amtsorganisation, durch das Erscheinen und 20Verschwinden verschiedener Ämter zeigen sich die Haupttendenzen: Zum einen die Versuche des fortschrittlichen Teils der Stadtführung zur Wiederherstellung der Volkvertretung und zum anderen die Versuche des absolutistischen Machtzentrums zur Erhöhung der Wirksamkeit der Verwaltung. Auch das Schicksal des durch das absolutistische System zum gewöhnlichen Dorf degradierten Pápa zeigt beispielhaft die Entwicklung der Eigengesetze und der diktierten Reformen, das ewige geschichtliche Dilemma des Patriotismus und des gesellschaftlichen Fortschrittes. Durch all das gibt uns das Werk auch ein Bild über das Leben der Stadt.

Der Autor des Archives hat dieses Kapitel mit wissenschaftlichem Anspruch, aber für ein breites Leserpublikum geschrieben.

Pölöskei Ferenc

Pápa a polgári korszakban (1867-1945)

A város gazdasága

A kiegyezéssel lezárult Magyarországon a polgári forradalom korszaka, de nem oldódott meg a polgári forradalom több lényeges kérdése. Emiatt eleve sok ellentmondás halmozódott fel Magyarország társadalmában. Ezt a kettősséget tükrözte a 67-es államrendszer is. Hiszen benne - ha a nyugati polgári államok államrendszerével vetjük össze - együtt voltak jelen a liberális és a retrográd vonások. Liberális jegyei közül megemlíthetjük a kiterjedt sajtójogokat, a 48-as házszabályok életbe léptetését az országgyűlésben, ide sorolhatjuk az 1878. évi büntető anyagi kódexet is. Ám nyilvánvalóan a kiegyezési rendszer retrográd vonásait erősítette például a korlátozott választójog, az egyesülési és gyülekezési jog rendeleti szabályozása és korlátozása, valamint a Habsburg-birodalom osztrák részével közös ügyek egyes, főként katonai és gazdasági vonatkozásai. Mindemellett a polgári forradalom korszakának lezárása, a kapitalista fejlődés európai méretű fellendülése lehetővé tette a gyors és nagyarányú gazdasági fejlődést Magyarországon. Ugrásszerűen megnőtt a külföldi tőke beáramlása, felgyorsult a belső tőkeképződés üteme, kiépült a hitelhálózat, megkezdődtek az egész országot átszövő vasútépítkezések, fellendült a vas- és ércbányászat, a feldolgozó ipar termelése. Ezzel a gyors fejlődéssel azonban csak azok a városok, helységek tudtak lépést tartani, amelyek jórész éppen a vasútépítések során termény- és áruforgalmi központokká váltak, vagy a természeti kincsek közelségében voltak, illetőleg egyéb kedvező adottságaik miatt bányavárosokká vagy a feldolgozó ipar centrumaivá válhattak a vas- és ércfeldolgozás során. A dualizmus korában e körülmények kedvező volta miatt gyors fejlődésnek indult például Szombathely, Nagykanizsa, Kassa, Szolnok, Győr, Miskolc, Pécs, Salgótarján, Szabadka, Kolozsvár. Azok a városok azonban, ahol e feltételek valamelyike hiányzott, stagnálni kezdtek, fejlődési ütemük lelassult vagy visszaesett. Közéjük szorult a kézmű- és manufaktúra iparáról, valamint kereskedelméről korábban oly híres Pápa is.

A kiegyezés az Osztrák-Magyar Monarchiában közössé tette a vámterületet, s ez a körülmény elsősorban azokra az iparágakra hatott kedvezőtlenül, amelyek korábban Pápán is virágoztak. A fejlettebb osztrák és cseh könnyűiparral nem bírta a versenyt a fejletlenebb technikai, technológiai körülmények között dolgozó pápai posztógyártás, a kékfestés, a kőedény-, a pipa-, az irha-, a cipő-, a csizma-, a papír- és a textilgyártás. A korábbi dinamikus fejlődés így lelassult, s az 1864-ben átalakított Kluge kékfestöde vagy az 1877-ben létrehozott Reisner-szappangyár nem tudta pótolni a korábban széles körű és gazdag kisipart. A 19. század elején oly nagyarányú kereskedelem - mindenekelőtt a liszt- és ruhakereskedelem - is hanyatlásnak indult. Hozzájárult ehhez az egyes iparágak elsorvadása, főként azonban az a körülmény, hogy a vasútvonalak főleg csak a századforduló táján épültek ki, ám az országos vasúthálózat rendszerében mindenképpen másodlagosnak számítottak. A fejlődés lelassulása, illetve stagnálása különösen amiatt szembetűnő, mert eközben indultak rohamos fejlődésnek az említett kedvező feltételekkel rendelkező városok, települések.

1863-ban nyílt meg az első pénzintézet, a Pápai Takarékpénztár, majd a Pápa Városi és Vidéke Takarékpénztár, később a Pápai Hitelbank. A Pápai Takarékpénztárnak három üzletága alakult ki: a betét, a jelzálogkölcsön és a váltóleszámítolás. 1905 végén az egyes ágak

tőkeereje az alábbiak szerint alakult. A betét: 8.394.775; a jelzálogkölcsön: 4.475.079; a váltóleszámítolás: 1.735.481 korona tiszta nyereményt mutatott ki. Mindez azt bizonyítja, hogy a kiegyezés utáni évtizedekben, különösen azonban a századfordulón a banktőke jelentősen megnövekedett.

Pápa városa és közvetlen környéke nem rendelkezett ugyan nyersanyaglelőhelyekkel, de kedvező, a Bakony és a Kisalföld peremén elhelyezkedő természetföldrajzi helyzete lehetőséget adott volna számára a korszerű faipar különböző ágainak, továbbá a mezőgazdasághoz kapcsolódó modern iparágak - textil, cukor, dohány, malom - meghonosítására. Ennek azonban - miként később világossá vált - nélkülözhetetlen feltétele lett volna a gyáripari fejlődéshez elengedhetetlen kedvező forgalmi viszonyok, elsősorban a vasúthálózat kiépítése, Pápa vasúti csomóponttá válása. Ezt a lehetőséget azonban elveszítette, hiszen a budapest-grázi vonal nyugat-dunántúli központja Kis-Cell (Celldömölk) lett, az Adriához vezető vasutak is elkerülték a várost. A legnagyobb lehetőségnek a Győr-Pápa-Tüskevár-Körmend-Szentgotthárd-Graz vasútvonal tűnt. Ám a pápai képviselőtestület 1867 körül nem támogatta ezt a tervet.

A kiegyezés után a vasutak építését a törvényhozás hagyta jóvá, akkor is, ha azokat magántársaságok építették. S ez természetes is, hiszen a vele összefüggő számos kérdéskör más jogszabályokkal, a polgári jogviszonyok széles körével került kapcsolatba. Például a kisajátítás, a kárpótlás, a foglalkoztatottság, a fennálló általános építkezési szabályok részeként a pályaépítések módja, az állami kölcsönök és kamataik, a forgalom szempontjából a vasutak emelkedési és kanyarodási vonalainak meghatározása. A törvények előírták a megépítendő hidak számát s azok jellegét, az állomások helyeit. Kötelezte az engedélyezetteket - meghatározott feltételek mellett - a postaszolgálat ellátására, rögzítette a biztosítási feltételeket, továbbá a kamattartozásokat, az adómentességet stb. A magyar nyugati mozdonyvasút kiépítése tárgyában c. 1886. évi V. tc. engedélyt adott a „Székesfehérvártól Veszprémen, Kis-Cellen, Sárváron, Szombathelyen, Körmenden, Szt. Gotthárdon át, Grázzal való összeköttetés céljából, az ország határszéléig terjedő fővonal", továbbá egy Kis-Celltől Pápán át Győrig vezető szárnyvonal építésére. Erre a Magyar Általános Hitelbank és a Weiersheim M. M. bécsi cég kapott lehetőséget. A törvény kimondotta, hogy a győr-pápa-kis-cell-szombathelyi vonalszakaszokat az engedély-okmány hatályba lépése után két év alatt, a székesfehérvár-kiscelli vonalszakaszt pedig három év alatt kell megépíteni. A Szombathely-Körmend közötti, az ország határáig terjedő vonalszakaszt pedig addig kell megépíteni, amikorra az ország határától Grázig terjedő vonal elkészül. A Győr-Gráz vasútvonalon 1871-ben indult meg a forgalom. Ezután Pápa számára a - forgalom és az iparfejlődés szempontjából - másod- vagy harmadrendű szárnyvonalak, illetve a századfordulón a helyi érdekű, vicinális vasutak kiépítésének esélye maradt. A Celldömölk-Győr-Pápa közötti vasútvonal után 1896-ban átadták a 36 és fél kilométernyi pápa-csornai szárnyvonalat, amely létrehozta az összeköttetést a győr-sopron-ebenfurti fővonallal. Közben már elkezdték a Bánhida-Kisbér-Pápa vonal építését. 1895-ben a város erre a célra 100 ezer forintot ajánlott fel. A pápai Esterházyak 80.000,-Ft-os támogatást ígértek, míg a megye 100.000,-Ft-tal járult hozzá a vicinális vasút építéséhez, de ezt az összeget később 175.000,- Ft-ra emelte. Ezen a vasútvonalon 1902-ben indult meg a forgalom. Ilyen módon Pápa a századfordulóra a mellékvonalak csomópontjává vált, s ez lehetővé tette egy-két gyár építését. Itt kapott helyet a MÁV osztálymérnökség is.

A vasútállomás közelében felépült a Dohánygyár, majd a Perutz-Testvérek textilgyára. Megnőtt a telkek ára is, a korábbi 60-80 filléres négyszögölenkénti ár az első világháborúig 5-40 koronára emelkedett. Ezek azonban eleve nem pótolták a vasút kínálta korábbi nagyobb lehetőségeket. Sőt, a város kézműipara is veszélybe került, hiszen például a győri szárnyvonal nemcsak Pápa ipari és mezőgazdasági termékeit közvetítette, vitte tovább, hanem az osztrák termékek behozatalát is megkönnyítette.

Az 1880-as években döbbent rá a közügyekkel foglalkozó városi liberális közvélemény a korábban fejlett kézműipar hanyatlására, miközben a modern gyáriparnak még nyomai sem voltak. Ezt a jelenséget már határozottan a jelentős vasútvonalak hiányával hozta összefüggésbe. A Pápai Hírlap 1888. július 15-i száma írta: „Fájdalmasan érezzük és érezni fogják késő unokáink: sem a városi hatóság, sem az akkori városi képviselőtestület nem bírta felfogni a vasút jelentőségét. Valójában csak a zsidó kereskedők akarták. A Cellre épített csomópont tönkre tette Pápát." A tragédia - a lap szerint - akkor következett be, amikor a kiegyezés után Horváth Boldizsár igazságügyminiszter Szombathelyt tette vasúti csomóponttá.

Mindennek következménye a pápai ipar és a kereskedelem pangása, az ingatlanok értékének látványos csökkenése. A dunántúli vasúthálózat kiépítése természetesen nem szorítkozhat személyes motívumokra. A döntésben egyéb tényezők is szerepet játszottak. Az illetékes pápai vezető testületek közönye sem lehetett sorsdöntő tényező. Vagyis a képviselőtestület bármilyen buzgalma sem vezethetett volna a később megfogalmazott kívánatos eredményre: objektív okok is hatottak. Például a Budapest-Székesfehérvár-Pápa útvonal vagy a Bakonyon át vezethet, ami rendkívüli költségeket igényelt, vagy ha megkerüli a Bakonyt, akkor lényegesen meghosszabbítja a Grázba vezető vasútvonalat.

A szóban forgó felismeréssel egyidejűleg olyan új tervek is születtek, amelyek a város vasúti forgalmát lényegesen növelték volna. Az egyik szerint a Pápa-Tapolca-Keszthely-Sümeg vasútvonal kiépítése nemcsak a Balatonhoz biztosította volna a közeli útvonalat, hanem az Adriához is kaput nyitott volna. A keszthelyi Festetich Tasziló gróf azonban inkább a Keszthely-Boba összeköttetést javasolta, s a pápai Esterházy Móric sem lelkesedett az említett tervért, óvakodott birtokainak megbolygatásától a vasútépítés által. Kevés reménnyel ugyan, de javasolgatták a Pozsony-Pápa közötti vasút megépítését is. Az 1930-as években pedig a forgalom minőségi javítása érdekében a városi képviselőtestület szorgalmazta repülőtér kialakítását. Ez - amint tudjuk - modern kifutópályáival megépült ugyan, de ekkor már szigorúan katonai, sőt háborús célokat szolgált. A polgári közlekedésbe és az áruforgalomba nem kapcsolódott be.

Miután a kiegyezés után a korábban fejlett pápai kézműipar látványosan visszaesett, a modern gyáripar ugyanakkor nem honosodott meg, a pápai középrétegek, iparosok, kereskedők s az értelmiség körében is jelentős kiegyezésellenességgel találkozhatunk. Kritika érte például a kiegyezés megalkotóit és politikai képviselőit az Ausztria által korábban kötött kereskedelmi szerződések elismerése s ezen túlmenően a közös vámterület megalkotása miatt, ami elsősorban a hazai könnyűipari termékeket sújtotta. 1876-ban feltűnt az osztrák áruk bojkottjának, illetve megvámolásának jelszava is. A nőktől többek között azt kérték, hogy mondjanak le „a kitűnni vágyásnak hizelgő fényűzési dolgairól", a férfiak pedig ne igyák a külföldi sört. Az efféle ötletek azonban természetesen nem érték el céljaikat. Inkább a társadalmi érdektagozódás szerint kiépülő egyesületek, szervezetek céljai váltak meghatározóvá. A város általános gondjai, fejlesztésének feladatai a polgárok közötti összekötő kapoccsá váltak. A város modernizálása, úthálózatának kiépítése, közegészségügyének fejlesztése, a világítás korszerűsítése, a szellemi élet felpezsdítése, az oktatás új, modern követelményeinek biztosítása egyaránt halaszthatatlan feladattá vált. A közegészségügy javítása rendkívül összetett feladatokat rótt a városra. A járványok és okainak megszüntetését, s ennek érdekében mindenekelőtt az ivóvíz biztosítását, az utcák portalanítását, fásítását, a szennyvíz elvezetését, egészséges lakóépítkezést. A belső városrészek lakói ugyanis csaknem a századfordulóig a Tapolca vizét itták, hiszen sikertelenek maradtak az artézi víz elnyerése érdekében folytatott költséges kútfúrások. Így csak a század végén került sor a Tapolca forrásánál létrehozott, a város felett mintegy 29 méteres magasságban épített tározóból a vezetékes víz bevezetésére. A légszesz-, majd a petróleum- és a gázvilágítás helyét csak a századforduló után váltotta fel a

villanyvilágítás. Mivel az utóbbi költséges volt, sok ellenzője is akadt, érveik azonban ma már inkább mosolyt fakasztanak. Eszerint ugyanis a holdvilág természetes fényei jobban illenek a város képéhez és atmoszférájához.

A 19. század második felében Európa-szerte továbbfolyt, illetve elkezdődött a villamos-energiát fejlesztő telepek kialakítása és az elosztóvezetékek hálózatának kiépítése. Pápa város közgyűlése 1895. július 28-i ülése elhatározta a telep és a vezetékek megépítését, a belváros kivilágítását. A villamos-bizottság elnöke később Mészáros Károly polgármester lett. A bizottság 1902-ben a négy pályázó közül a Ganz-gyár ajánlatát fogadta el. A villamos telepet az Esterházyaktól vásárolt négyezer négyszögöles telken, a Tókertben építették meg, részben a Magyar Jelzálog Hitelbanktól felvett 4 és fél százalékos kölcsön segítségével. Az egyenes-áramú „villanyosmű" 1904 januárjában kezdte meg működését ajkai és osztravai szén hasznosítása révén. Az utcákon és az intézményekben a gázlámpák helyét is a villanyvilágítás váltotta fel. 1904-ben még csak 258 egyéni fogyasztót tartottak nyilván, 1920-ra azonban már 2.008-ra nőtt az egyéni fogyasztók száma. A korszerűsítés során 1927-ben üzembehelyezték a váltakozóárammű-fejlesztő telepet.

A vízmű és a vezetékes víz megépítését 1897 júniusában fogadta el a városi közgyűlés. A Rumpel és Waldeck cég ajánlata alapján ez 172.996,-Ft-os kiadást jelentett, de a város az államtól kamatmentes hitelt kapott erre a célra. A városi közlekedés pedig a földutakon zajlott. A már akkor ismert „Söprik a pápai utcát..." kezdetű katonadal kritikusa írta: „nem nagyon söprik, de ebből az a jó is következik, hogy nem kell nyelniük a töméntelen mennyiségű port."

A századfordulóra a fontosabb belvárosi utcákat aszfaltozták vagy bitumenezték. Egy részük nevet is kapott (Kossuth, Petőfi, Jókai, Széchenyi, Corvin utca). Ám ekkor több utcát vendéglőiről neveztek el (Zöldfa, Rozmaring, Korona utca stb.). Egészséges levegőjű ligetes sétányokat a városlakók nemigen mondhattak magukénak. A Várkertet az Esterházyak zárva tartották, vagy belépési díjat szedtek. Az erzsébetvárosi ligetet kocsiút szelte át. A színház körüli berek területe pedig jelentéktelen volt.

A Dohánygyár alapításának gondolata Tarczy Lajos professzor megfogalmazásában már az 1870-es években felmerült, de csak mintegy másfél évtized múlva kezdődött meg - állami befektetéssel - a gyár építése a vasúthoz közeli Esterházy úton. Az építkezést, majd a gyár működését a Magyar Kir. Dohányjövedék Rt. irányította, amely Zágrábban, Selmecen, Szegeden, Sátoraljaújhelyen már létrehozta a dohánygyárait. A pápai gyár ügye az 1890-es évek elején, a Wekerle-kormány időszaka alatt fordult kedvezőre. A város közgyűlése 1892 augusztusában elfogadta Oswald Dániel polgármester indítványát egy dohányszín felállítására. A helyi Esterházy gróf tulajdonát képező 6400 négyszögöl telket megvették, s még ugyanabban az évben Pápára érkezett Rónay János megbízott igazgató. A „szivarkészítő asztalokon" pedig megkezdődött a munkások szakképzése a Hosszú (Jókai) és a Zimmermann utcai asztalos műhelyekben. Az első kinevezett igazgató Lózer Henrik volt, akit 1894-ben Haas Károly követett, s a gyár megkezdte a termelést.

Nem sokkal a Dohánygyár megalapítása után (1899-ben) a magyar kormány és a Perutz-Testvérek cég között megkezdődtek a tárgyalások egy pápai textilgyár alapításáról. A Perutz-Tetvérek a textilgyártásban főként az Osztrák-Magyar Monarchia cseh területein több évtizedes sikeres múltra tekinthettek már vissza. A gyáralapítást 1901. március 10-én jegyez-ték be a veszprémi kir. törvényszéknél vezetett társas-cégek jegyzékébe, ezzel a szöveggel: „Perutz Testvérek. A főtelep és a fióktelepek helye: Főtelep: Pápa, Fióktelep: Budapest". A bejegyzésben a Társaság jogviszonyairól többek között ezt olvashatjuk: „Közkereseti Társaság, kezdetét vette 1901. február hó 1. napján. Társtagjai: Perutz Róbert, Frigyes,

Richárd és Artur szövő, fehérítő és festő gyárosok. Prágai lakosok. A céget a társtagok egyformán képviselik és önállóan, pusztán a cégszöveg aláírásával jegyzik." 1901-ben már üzembe helyezték a szövőüzemet és a fehérítőt. A telket a város ingyen adta a cégnek, s egyéb úton is, például különböző adókedvezményekkel segítette a gyárat. Modern gépeket és technológiai eljárásokat honosítottak meg. A munkáslétszám ekkor 250 körül mozgott, 1914-re pedig 450-re növekedett. Közben a szövőiskolában folyt a szakképzés. A világháború kitörése után a termelés visszaesett, majd 1919 első felében az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása idején teljesen leállt.

Bár a Tapolca mentén már régóta mintegy 20 malom működött, ezek a 19. század második felére elavultak a jóval nagyobb teljesítményű, korszerű, új, Ganz által gyártott henger-székekkel szemben. A századfordulón a még működő vízimalmokat korszerűsítették, és a vasutak kiépítése is javította versenyképességüket a szállítás feltételei által. Nagyobb arányú őrlésre azonban a vízimalmok technikai színvonala, a tulajdonosok s a lisztkereskedők tőkeszegénysége miatt nem kerülhetett sor. A Tapolca egyébként több forrásból nyerte vizét, s a másodpercenkénti 1.000 liternyi víz alkalmas volt vízimalmok hajtására. A folyó külön előnyének tekinthetjük, hogy Tapolcafőtől a Marcalig télen sem fagyott be. A gabonát sajtárakkal hordták a garatra, majd a félkészre őrölt gabonát a kőpadon őrölték tovább.

A város századvégi civilizációs fejlesztését - a villany, a vízvezeték létrehozását, az utak egy részének portalanítását, egyes új városrészek, például a Tókert vagy az Esterházy utca kialakítását - főként a helyi adók és pótadók útján biztosították. Adót vetettek ki például az ingatlan és jövedelemadó mellett a piaci árukra, a vasúti forgalom termékeire, a vásárok adás-vételi tételeire, a fogyasztási pótlékokra, locsolási díjra stb. A fogyasztási pótadók kivetését „ideiglenesen" az 1899. 6. tc. lehetővé tette. A városi Adókivető Bizottság a húspótadót 25 %-ban, a borét 20 %-ban, az égetett szeszes italok pótadóját 10 %-ban állapította meg. Így próbálták biztosítani a város növekvő szükségleteit. 1900-ban ugyanis a kiadások 103.559,-Ft-ot, míg a költségvetési hiány 37.000,-Ft-ot tett ki. Természetesen a lakosságot terhelték a parlament által elfogadott sokágú, törvényekben előírt országos adók, valamint a megyei adók, amelyeket a megyei szabályrendeletek tartalmaztak. Kezdetben sokan próbáltak kibújni adókötelezettségeik alól. Az ipartestületek leginkább az iparűzési adó elmulasztását, pontosabban a „kontáriparosok" felelősségre vonását követelték. Az új építkezések azonban spontán módon, városrendezési tervek hiányában zajlottak. S miután a város határa viszonylag nagynak, kiterjedtnek mondható, az építkezések extenzív jellegűekké váltak, gyakran ezért hosszú ideig villany és víz nélkül maradtak.

A város modernkori története is elválaszthatatlan a helyi földbirtokosoktól, az Esterházy grófok gazdaságvitelétől, társadalmi és szociális felfogásától. Egy 1892. évi kimutatás szerint Veszprém megyében a legtöbb adót fizetők sorának élén Esterházy Móric gróf, a pápai-ugodi hitbizomány tulajdonosa állt, aki egyben a megye akkori főispáni tisztét is betöltötte. Íme az első tíz megyei virilis névsora és az általuk fizetett egyenes állami adók:

Gróf Esterházy Móric, Pápa:	43.985,-Ft
Br. Hornig Károly megyés püspök, Veszprém:	38.910,-Ft
Gróf Festetich Pál, Dégh:	20.498,-Ft
Gróf Nádasdy Ferenc, N.Ladány:	12.364,-Ft
Supka Jeromos apát, Zirc:	11.577,-Ft
Gróf Esterházy Ferenc, Devecser:	9.625,-Ft
Gróf Vallis Gyula, Pápakovácsi:	8.918,-Ft
Ifj. Gróf Esterházy Imre, Réde:	7.004,-Ft
Gróf Draskovich József, Enying:	4.568,-Ft

Utánuk több pápai kereskedő és ügyvéd nevét is olvashatjuk.

A földterület megoszlása 1870-1908-ig alig-alig változott. Egy 1912. évi kimutatás szerint pl. szántó 6.289, legelő 1.911, rét 909, szőlő 117, kerti gazdaság 275, park 11 kat. hold volt. A város tehát nagy kiterjedésű külterülettel rendelkezett, a föld az átlagosnál jobb minőségű volt, szinte valamennyi gazdasági növény termelésére alkalmas. Négy szőlőhegyén intenzív szőlőtermelés folyt.

A pápai-ugodi hitbizomány, valamint a devecseri szabad rendelkezésű Esterházy-birtok még gyermekkorában szállt gróf Esterházy Tamásra. Apja 1909-ben meghalt, s az elsőszülöttségi jog címén bátyja, Ferenc - aki 1896-ban született - örökölte a hatalmas tatai hercegi hitbizományt. Az 1901-ben született fiatalabb fiú, Tamás a család devecseri és Zala megyei szabad rendelkezésű birtokait kapta örökül. De 1915-ben unokatestvére, Pál gróf fronthalálával ölébe hullt a pápai-ugodi hitbizomány is. Így 14 éves korában két uradalom, kastélyok, majorok, malmok, vadászlakok, templomok, iskolák és más nagy értékű vagyontárgyak birtokosa lett. A nagybirtokot védő törvények - és természetesen a család törvényei - értelmében nagykorúságáig a csákvári uradalom birtokosa, gróf Esterházy Móric, a Tisza Istvánt felváltó miniszterelnök gyakorolta felette a gyámi szerepkört. Az ilyenképpen kialakult Esterházy-birodalom Veszprém és Zala megyében 49.474 holdnyi földterületet foglalt magába. Az 1935. évi Gazdacímtár adatai szerint ebből Ugodon 8.000, Devecserben 6.127, Szücs községben 4.030, Pápán 3.719, Kupon 2.811, a Zala megyei Káptalanfán pedig 4.072 hold tartozott az uradalomhoz. Ezenkívül 19 Veszprém megyei és 3 Zala megyei község határára terjedt ki a pápai-ugodi-devecseri Esterházy-uradalom. Esterházy Tamás gróf három főúri kastéllyal rendelkezett. A pápai és a devecseri kastély mellett Budapesten, a Nemzeti Múzeum mögötti ún. Esterházy-palota - ma a Magyar Rádió egyik épülete - is a tulajdonába jutott.

Az Esterházy-emlékek közül a második világháború folyamán sok elpusztult, és a múzeumra bizony elég kevés maradt. Ezek közül érdekes az az 1794-ből fennmaradt leltár, amely a mai állapotában szobaszámok szerint írja le a kastélyt, felsorolja akkori bútorait, képeit, vagyontárgyait. Az 1916-ból való leltár is nagyon értékes. A múzeum tulajdonában van még egy, a 18. század második feléből származó birtokkönyv. Ebben a gróf mérnöke - Maynzcek - igen nagy pontossággal rajzolta meg az uradalomhoz tartozó falvakat és pusztákat. A birtokhoz 30 erdészlak tartozott. Az 1916-os leltár adatai szerint Tamás grófnak 7 vendéglője, 2 iskolája, 1 postája volt, és 23 malom fölött rendelkezett.

A pápai-ugodi Esterházy-uradalmat többször vonták zárlat alá. Ilyenkor az illetékes hatóság zárgondnokot küldött ki, aki átvette az uradalom irányítását. A zárlat, a zárgondnokság intézménye a nagybirtokot védő intézmény is volt: mintegy kiegészítette a nagybirtok konzerválását célzó hitbizományi jogszabályok körét. Az 1867-es kiegyezést követően mindjárt az 1869. április 7-i, a hitbizományi ügyekben követendő eljárás szabályozása tárgyában kiadott igazságügyminiszteri rendelet jogi alapot teremtett a hitbizomány ingatlan és ingó vagyonának bírósági védelmére. A rendelet mindenekelőtt szabályozta a hitbizományi kérelmek beadásának feltételeit, majd kimondotta, hogy a birtok állagának megőrzéséről, védelméről a hitbizományi gondnok, illetve a kijelölt bíróság gondoskodik. A rendelet 18. paragrafusa szerint: A hitbizományt ellenőrző-védő hatóság szerepköréből tehát szinte automatikusan következhetett a zárlat elrendelése, illetve a zárgondnok kiküldése. Az 1881. 60. tc. a zárlatot törvény útján szabályozta. Felsorolta azokat az eseteket, amelyekben a zárlatnak helye van. (Megjegyezzük azonban, hogy a magyar polgári jogban a zárlat, illetve a zárgondnokság nem korlátozódott a hitbizomány körére.) A zárlat ideje alatt a felügyeleti

jogot az alkalmazott gazdatisztek útján a Veszprémi Kir. Törvényszék, illetve az Országos Földhitel Intézet gyakorolta.

A mezőgazdaságra egyébként a külterjes művelés volt a jellemző. Az ugarolás az 1870-es évektől megszűnt ugyan, a vetésforgó is alaposan visszaszorult, a talajművelés modern, korszerű formái azonban nem honosodtak meg. A mezőgazdasági növények késve váltották egymást. Közülük a gabonafélék termelését, továbbá a kukoricát, lucernát, burgonyát, babot, kendert, zöldséget említhetjük meg. Az állattenyésztésben pedig piaci szempontból a sertés, a juh és a kecsketartás tekinthető meghatározónak. Az 1870-es években fejeződtek be Pápán az úgynevezett tagosítási és legelőelkülönítési perek. Vagyis a polgári birtokviszonyok kialakítása és véglegesítése. Kialakultak, illetve megszilárdultak az úrdombi és az újligeti szőlők, kertek, kialakult a vásártér helye a Hosszú utca végén, a város határában. 1881-ben került napirendre az 1850-es évek második felében kidolgozott földadó-kataszter felülvizsgálata és kiigazítása. Ennek során először minőségük szerint osztályozták a földeket, majd a művelési ágakat is figyelembe véve meghatározták azok kataszteri tiszta jövedelmét. A becslőbiztosok közreműködésével kialakított kataszteri felmérést azután a járási, kerületi és végül az országos bizottság vizsgálta felül és hagyta jóvá.

A mezőgazdaság fejlődésével függ össze a pápai közvágóhíd, majd a Bacon kiépítése. A Földművelődésügyi Miniszter 1908. évi 54.000 számú rendelete a közegészségügy javítása érdekében a törvényhatósági és a rendezett tanácsú városokban a kimérésre szánt húsvágás szabályozását tartalmazta. Eszerint az árusításra kerülő szarvasmarhákat, lovakat, juhokat és a sertéseket csak közvágóhídon vághatják le és dolgozhatják fel. A rendelet ötéves moratóriumot biztosított a végrehajtáshoz. 1913-ban a város két vágócsarnokkal rendelkezett. Ide mintegy 30 kisiparos szállította a sertéseket és a marhákat, s a hatósági állatorvos felügyelete mellett vágták le az állatokat, és a működő jéggyár segítségével tárolták. A két vágócsarnok ekkor napi 40-50 mázsa élőállat vágására alkalmas kapacitással rendelkezett. Nagyobb arányú fejlesztésre az 1930-as években került sor, amikor a Poels és Társa külföldi, antwerpeni cég bérbe vette a Városi Vágóhidat, és dobozolásra alkalmas sonkát, lapockát, valamint félkonzervet állított elő. Részben még előbb sor került a hűtők, a sózó és a pácoló medencék kialakítására. A bérlő jelentősen fejlesztette a Vágóhidat, s rövidesen hetente 150 sertést, valamint 30-40 marhát vágtak. A bacon fej-, lábnélküli szalonnás, bőrös, pácolt félsertés. Az állatokat Nyugat-Magyarországból szerezték be. A különleges munka irányítására Lengyelországból hoztak szakmunkásokat. A vágást a forrázás, a szőrtelenítés, majd a hasítás követte. A sertések a belsőségek kiszedése után a hűtőkbe kerültek. Majd 12 óra eltelte után került sor a csontozásra. A gerinccsontot és a kulcscsontot fűrészelték, a belső hasfalat pedig zsírtalanították. A bacon alapanyagát befecskendezéssel sózták. Ezután a beton medencébe kerültek, s fedő páccal zárták le. Itt 96 óráig tartották, majd egymásra rakták, súlyt raktak rá és pirosra érlelték. A bacont hetente két alkalommal szállították Angliába a Sertéskivitel Rt. útján. A termelésben az 1930-as évek közepétől kezdve részt vett már a belga és a kanadai érdekeltségű Bacon és Húskonzervgyár is. A Bacon cég pápai igazgatójává Szász Pált nevezték ki. A Poels és Társa Bacon- és Húskonzervgyár Kft. bejegyzésére 1935-ben a Veszprémi Cégbíróságon került sor. Székhelye Pápa. Fióktelepe Budapest, ahol a konzervgyártás folyt. A cég érdekeit egy ideig Sulyok Dezső ügyvéd képviselte.

Az 1920-as évekig a - a Szerbiából idekerült - sertésállomány döntő többségét a mangalica fajták tették ki. A 19. század második felétől kezdve keveredtek a szalontai, bakonyi fajtákkal, s kialakultak a szőke, fekete, vadas típusok. Az uradalmakban a szőke mangalica maradt meghatározó, mert igénytelen, jól tűrte a szélsőséges időjárást, de hajlamos maradt az elzsírosodásra. Ez a fajta egyébként a leginkább megfelelt a kialakult étkezési szokásoknak. Exportjuk azonban éppen az 1930-as években rendkívül nehézzé vált. Szükségessé vált ezért a

radikális fajtaváltás. Az angol eredetű Jorkshire (Jork), a fehér hússertés került előtérbe. Szaporább a mangalicánál, gyorsabban fejlődik, de egyúttal igényesebb is.

Az első világháború a századfordulón megélénkülő gazdasági pezsgést megállította, a prosperitás stagnálásba, majd jókora visszaesésbe torkollt. Megszűntek a nyugat-európai országokkal a kereskedelmi, gazdasági kapcsolatok, s ennek káros hatásai nyomban jelentkeztek, majd kirívóakká váltak. A termelésre természetesen mind az iparban, mind a mezőgazdaságban és a kereskedelemben károsan hatott a legenergikusabb férfi lakosság hadbahívása, a belső piac beszűkülése, a háborús károkkal, majd katasztrófákkal járó elkerülhetetlen tragikus krízis-viszonyok, az áruhiány, az infláció, a termékcsere akadozása, majd csődje. A Pápai Hírlap 1915. május 1-jei száma írta: „Szomorúan kell megvallanunk, hogy a háború terjedelméről, különösen pedig annak vérességéről, emberpusztító borzalmairól alkotott fogalmaink messze mögötte maradtak a valóságnak. Senki sem képzelte ily véresnek, ily vadnak a háborút... Képzeletünk határidőket szabott a háború tartamának, eleinte heteket, utóbb már hónapokat tűztünk ki s hányan voltak, akik lehetetlennek tartották, hogy a háború a télbe is belemehessen s ma már rettegve gondolunk arra, vajon nem kell-e újból hósapkákat és egyéb téli holmikat készítenünk katonáink számára.” 1918-19-ben a Perutz gyárban átmenetileg szünetelt a termelés. A szénkészlet is fogytán volt, s ennek következtében a villanytelep akadozva termelt csak áramot. Ezért bevezették és több éven át korlátozták a villanyszolgáltatást.

A Perutz-gyár 1920-ban újra kezdte működését, s 1927-re érte el a háború előtti termelésének volumenét. A munkáslétszám ekkor megközelítette az 500-at. A város polgármestere, Tenzlinger József ekkor újabb szerződést kötött a Perutz Testvérek szövőgyáros céggel. Ennek értelmében a város másfél kat. hold belterületi telket és a Kisfaludy utcai vámházat adta át évi 80 pengőért a Perutz-cég számára. Továbbá kedvezményes víz-, villanyszolgáltatást, adóengedményeket ígért. A cég ugyanakkor vállalta, hogy kétmillió pengő beruházási költséggel 18.500, majd fokozatosan 33.000 orsóra fejleszti pamutfonodáját, ahol 200-300 munkást foglalkoztat. Ideiglenesen a vámházban laknak, de közben a gyár segítségével megkezdik számukra új munkásházak építését. A szerződést Veszprém megye törvényhatósági bizottsága 1928. március 12-én elfogadta. A pamutszövő- és kikészítő gyár így új gyárépületekkel, pamutfonóval bővült. A cég azután ingatlanainak, épületeinek egy részét 1936 végén a Pápai Pamutfonó Rt.-nek nem természetbeni betét-aport gyanánt adta át, köztük a pamutfonó és a cérnagyár gépeit, berendezéseit is. A cégbíróság - a budapesti kir. törvényszék - ezt 1936. december 18-án jegyezte be. Az ezer részvény közül azonban 994-et megtartott magának. Egy részvény értéke 1.000 aranypengőt jelentett.

A Pápai Pamutfonógyár Rt. igazgatósági tagjait a részvényesek közfelkiáltással választották meg; Perutz Richárdot, Alfrédet, Félixet, Leót és Wiener Oszkárt. 1939-ben pedig új cég alakult Pápai Textilgyár néven. Csehszlovákia feldarabolása után Perutz Félix Pápán tartózkodott. Erről, valamint a városban végzett jótékonysági tetteiről Hamuth János polgármester 1939. november 17-én bizonyítványt állított ki. 1938-ban 700-an, majd 1940-ben 1.200-an, 1944-ben pedig már 1.331-en dolgoztak a gyárban.

Az 1930-as években részben a szociális törvényhozás eredményeként bevezették a heti 48 órai munkaidőt, munkáslakás-építő akciók is kezdődtek. A gyár 1928-ban napközi gyerekotthont alapított, a nők részére főző- és varrótanfolyamokat szervezett, művelődési ház épült, fellendült a kulturális és a sporttevékenység. A gyár termékei között pamut- és textiláruk, sőt divatcikkek is fellelhetők. Számottevővé vált a minőségi fonal, műrost és más műszálak, például a műselyem exportja.

A Perutz-gyár korábbi igazgatója, Leipnik Ármin az első világháború után önállósította magát, és 1921-ben megalapította a Dunántúli Textilipari Kereskedelmi Vállalatot. Szövőgépeinek száma 1924-re 10-ről 140-re szaporodott, s főként a színes szövést honosította meg. A háborús megrendelések fellendítették a termelést. A nyerspamutimport hiányát lennel és kenderrel, tehát természetes pótanyagokkal helyettesítették.

Az első világháború után, 1922-ben a budapesti Hungária Műtrágya és Kénsavas Vegyigyár Rt. megalapította Pápán a Tarczy majorban, 3 ezer négyszögöl területen azt a vegyiüzemet, amely csontzsírt, csontlisztet és csontenyvet állított elő nyers csontok feldolgozása útján. A 100 millió korona alaptőkével létesített üzemben mintegy 40 ember, rendkívül egészségtelen körülmények között dolgozott, de az üzem bűze a környéken élők számára is elviselhetetlenné tette a levegőt.

Az 1920. évi, Nagyatádi Szabó István-féle földreformtörvény alapján került sor Pápán is a korlátozott jellegű és hatókörű reform végrehajtására. Amint tudjuk, a törvény eleve nem bolygatta meg a nagybirtokrendszert. Legfeljebb kárpótlás útján házhelyeket és apró parcellákat juttatott a földnélküli parasztok és más szegény rétegek számára. A Földbirtokrendező Bizottság 1925. évi jelentése szerint Pápán minden igénylő, mintegy 700 család kapott telket a Tókertben és a vasút mentén. Az új utak és vízlevezető árkok a város tulajdonába kerültek, de kialakításuk költségeit az új tulajdonosok számlájára írták. A földhöz jutottak 1928-ig a meghatározott módon fizették a törlesztés részleteit. 1929-ben a gazdasági válság kezdetén már elengedték tartozásaik 1/3-át, s a hátralékra 10 éves kamatmentes moratóriumot adtak. Ám 1931-ben a még megmaradó tartozások újabb 1/3-át elengedték. A hadiárvák és -özvegyek különben 3 kat. holdig eleve 25 %-os kedvezményt kaptak. Egy hold megváltási árát később, 1932-ben 1.200 pengőben maximálták, ami persze igen nagy összegnek számított. Részben ezért élénkült fel Pápán a telekforgalom. Sőt, a törlesztés helyett lehetővé tették a használati díj fizetését is az új föld- és telektulajdonosok számára. Az adózás alapjául szolgáló kataszteri tiszta jövedelem határait pedig holdanként 8-24 pengőben határozták meg. Az 1929-33. évi gazdasági válság egyébként az ipar, a kereskedelem, a közlekedés és a mezőgazdaság valamennyi ágára kiterjedt. A túltermelési válság hatására például a búza ára 8-10 pengőre esett vissza.

A kormány pénzügyminisztere, Korányi Sándor a valutahiányra, a kereskedelmi forgalom megbénulására hivatkozva bejelentette az ország fizetésképtelenségét, a bethleni kölcsönök és kamatai, valamint a jóvátételi összegek visszafizetésének lehetetlenségét. Pápa város költségvetése a háború óta mindvégig súlyos negatív mérleggel zárult, most azonban már katasztrofálissá vált. 1920-ban a költségvetés igénye 2.037.384 korona volt, s erre csupán 854.671 korona fedezet állt a város rendelkezésére.

1932-ben felmerült a városi házak, ingatlanok eladásának lehetősége, rendkívüli pótadók kivetése, a kiadások radikális csökkentése, a mintegy másfél milliónyi tartozás kiegyenlítése érdekében. A város vezetősége dr. Tenzlinger József polgármester irányításával a bevételek fokozásának jegyében bérbe adta a közvágóhidat, először a The British Hungarian Trading Corp. Limited londoni Rt., majd a Poels és Társa cég számára.

A gazdasági válság után az 1930-as évek közepén, részben már a háborús konjunktúra jegyében a gazdaság valamennyi ágában fellendült a termelés, növekedett a foglalkoztatottság és a város lakossága is. Az 1930-as évek közepén - amint említettük - felmerült a repülőtér építésének terve a Vaszari út mentén. Esterházy Tamás gróf ajándék gyanánt 10 kat. holdat, 200 holdat pedig bérbe adott erre a célra. 1936-ban megkezdődtek a munkálatok. Több iskola bővítésére is sor került, valamint a városi egészségház építésére, a Mozgófényképszínház kialakítására. A Tókertben ekkor készültek az új utak, a villany-, a vízvezeték és a csatorna-

rendszer. 1932 szeptemberében megtörtént az új református templom alapkőletétele is a Széchenyi téren. A templomszentelésre hívó harangok 1941 őszén kondultak meg.

Az 1930-as évek második felében a háborús konjunktúra hatására bővültek a munkalehetőségek, főként a gyárak termelési kapacitásának növekedése és a repülőtéri építkezések révén.

A városok jogállása Magyarországon a polgári korban

1848-ban a polgári átalakulás eredményeként nőtt a városok önállósága a feudális - rendi jegyek számos formáját még tovább őrző megyerendszerrel szemben. A megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról szóló 1848. évi 16. tc. hangsúlyozta ugyan a megyei szervezet átalakításának szükségességét a népképviseleti elv alapján, az átfogó törvény megalkotását azonban a „legközelebbi országgyűlés" hatáskörébe utalta. Ez az átalakítás azonban jócskán elhúzódott, a kiegyezést követő időszakba nyúlt. Ezért is feltűnő az 1848. 22. tc., amely a szabad királyi városokat önálló köztörvényhatósággá nyilvánította, s hangsúlyozta függetlenségüket minden más törvényhatóságtól. A szabad királyi városok persze sem hagyományaikat, sem területüket, illetve népességarányukat tekintve nem voltak azonosak. Kiváltságaik szerint ugyancsak sokszínűek voltak. Közöttük kis lélekszámú településeket is találunk, főleg a peremvidékeken, a Székelyföldön, a Partiumban, a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon. A szóban forgó törvény kizárólag lakosságuk nagysága szerint három kategóriába sorolta őket. A 12 ezernél kisebb lélekszámú településeket kisvárosnak, a 12 ezertől 30 ezer lakosú városokat közép-, és végül a 30 ezernél több lakost magába foglaló szabad királyi városokat nagyvárosoknak minősítette. A törvény meghatározta a tisztújítás általános szabályait, kimondotta a három várostípusban az azonos és az eltérő szavazati jog feltételeit, és előírta a képviselőtestületek tagjainak a létszámát. A kisvárosokban legalább 30, a középvárosokban 82, a nagyvárosokban 157 tagban határozta azt meg. Utalt a közgyűlés és a tanács működésének irányaira és tartalmára, belső szervezeti rendjükre. A szabad királyi városok privilegizált jogállásának törvénybe iktatása nyilvánvalóan kompromisszumot jelentett a centralisták, illetőleg a municipalisták között. Hiszen részben megmaradt a régi megyerendszer, de mellette a városok számára a törvényalkotás jelentős önállóságot, kiváltságokat adott. Tehát végső soron valamiféle sajátos érdekegyeztetést regisztrálhatunk a közigazgatás és az önkormányzat terén. Ebben persze szerepe volt annak a körülménynek is, hogy a megyerendszer teljes polgári átalakítása nagy vitákat váltott ki, felkorbácsolta volna a politikai szenvedélyeket.

1848-ban a mezővárosokról nem alkottak ugyan törvényt, de a feudalizmus abroncsainak széttörése nyomán a polgári átalakulás fénysugarainak hatókörébe kerültek. Lehetőség nyílt tartalmi-szervezeti átalakításukra, polgárosodásukra. Igaz, a mezővárosok között is lényeges eltéréseket figyelhetünk meg, például keletkezésük, kiváltságaik eredete, jellege, lakosságuk nagysága, foglalkozás szerinti megoszlása szerint. A szabad királyi városokhoz hasonlóan egymástól is eltérő módon és mértékben bizonyos önkormányzattal rendelkeztek anyagi eszközeik, vagyonuk kezelése, igazgatása terén. Választhatták tanácsuk tagjait, a bírót - később a polgármestert -, a jegyzőt és egyéb tisztviselőiket, a pénztárnokot, ügyészt, gyámot, adószedőt, városi orvost, mérnököt stb. Egységes szervezetük, tevékenységi körük azonban a polgári kor hajnaláig, sőt még a kiegyezést követő években sem alakult ki. Az erre irányuló jogszabályok is hiányoztak.

A rendi alkotmányt, országgyűlést 1848-ban felváltó új törvényhozó hatalom, a népképviseleti országgyűlés már nem a nemesi vármegye követeit tömörítette, hanem az új választójog és a

választási rendszer szerint megválasztott képviselőket. Az 1848:5. tc. meghatározta az országos képviselői választói jogosultságot és a választhatóságot. 1. paragrafusa többek között kimondta, hogy a korábbi „politikai jogélvezetet" senkitől sem veszi el. Ezen túlmenően szavazati jogot adott azoknak a férfiaknak, akik 20 éves korukat elérték, s nem álltak atyai, gyámi vagy gazdai felügyelet vagy „hűségtelenség, csempészkedés, rablás, gyilkolás, és gyújtogatás miatt fenyítés alatt..." A városokban a választói jogosultsághoz 300 pengő forint értékű ház vagy föld, a községekben pedig úrbéri értelemben vett 1/4 telek vagy ennek megfelelő értékű más ingatlan kellett. Választójoggal rendelkeztek azok a kézművesek, kereskedők, gyárosok, akik legalább egy segéddel dolgoztak. A tanácsosok, orvosok, jogászok, tanárok valamennyien választójogot kaptak. A szabad királyi városokban a helyi választójogi cenzus mérsékeltebb, hiszen kisvárosban 200, közép városban 400, nagy városban 600 pengő forint jövedelem már biztosította a városi képviselőtestületi szavazati jogot. Vagyis a helyi városi képviselőjoggal rendelkezők száma meghaladta az országos képviselői jogosultságot.

A törvény a képviselőház létszámát - Erdély nélkül - 377-ben határozta meg, s kialakította a képviselőket küldő kerületeket a népesség, a területnagyság s a közgazdaság szempontjainak figyelembevételével. A képviselői választókerületeket két csoportra osztotta. Az elsőbe azokat a városokat sorolta, amelyek egy, kettő vagy három képviselőt választhattak. Ebbe a kategóriába tartozott például Buda: 2, Pest: 5, Debrecen: 3, Pozsony: 2, Miskolc, Szeged és Kecskemét: 2, míg a többi itt megjelölt város 1-1 országgyűlési képviselőt választhatott (Pécs, Kassa, Fejérvár, Újvidék, Eger, Gyöngyös, Makó, Békés-Csaba, Nyíregyháza, Szarvas, Pápa, Szentes, Hódmezővásárhely, Gyula, Cegléd, Esztergom, Győr stb.). A választókerületi beosztás tehát nem követte a szabad királyi városok privilégiumait.

A választókerületek második nagyobb csoportjába a megyék, a szabad kerületek és egyes más városok kerültek. A szabad kerületek jórész önállóan választhatták képviselőiket a parlamentbe. Ezeket a törvény felsorolta. A megyén belüli beosztásról azonban nem rendelkezett. Erdély 69 képviselőt küldhetett. A törvény a továbbiakban előírta a választások lebonyolításának módját, a központi választmány, az összeíró küldöttségek, a szavazatszedő bizottságok stb. megalakításának mikéntjét.

Az 1848. évi törvények biztosították, garantálták a Jász-Kun és Hajdu kerületek, továbbá a szepesi városok kiváltságait is. Ilyen módon legalábbis a jogalkotás szintjén kialakulhattak a közigazgatás polgárosultabb szigetei. A megosztottság a megye, illetőleg a kiváltságos városok, kerületek között természetesen nem lehetett tartós. Az 1848-as népképviseleti országgyűlés a városok jogainak biztosítása és kiszélesítése, illetve a megyei szervezet radikális polgári átalakítása útján kívánta oldani az ellentmondást. A szabadságharc leverése azonban megszakította ezt a kívánatos fejlődési tendenciát, hiszen az abszolutizmus rendszere félresodorta az 1848-as törvényeket. Megszűnt a szabad királyi városok és a kiváltságos kerületek 1848-as önállósága is. Az 1861. évi Országbírói Értekezlet által javaslatba hozott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok nem tettek különbséget szabad királyi városok és rendezett tanácsú városok között, és a bíráskodás terén az utóbbiak számára is biztosították a megyéktől való önállóságot. Ennek nyomán megszervezték a városi törvényszékeket. Ezeket azonban 1865 decemberében a Helytartótanács megszüntette, s így privilégiumuk egésze is labilissá vált.

1867. február 17-én került sor Andrássy Gyula gróf miniszterelnöki kinevezésére. Kabinetjének tagjai között találjuk a tudós, nagytekintélyű Eötvös József bárót, Horváth Boldizsárt és a kiváló pénzügyi szakembert, Lónyay Menyhértet. Az Andrássy-kormány és a parlament érvényben tartotta az 1848-as jogalkotás két nagy területét, egyfelől a jobbágyrendszer és a rendi országgyűlés felszámolását, másfelől a politikai szabadságjogokat. (Választási törvény,

az 1848. évi házszabály, a sajtótörvény stb.) Az 1867:XII. tc. pedig törvénybe iktatta az Ausztriával folytatott egyezkedések eredményeit. A kormány a gazdasági fejlődés, a polgárosodás s a korszerű állam továbbépítése terén a maradandó és előremutató törvények egész sorát készítette és fogadtatta el a parlamenttel. A dualista gépezet fogaskerekei akadozva, csikorogva, sok súrlódással ugyan, de működésbe léptek. Tető alá hozták a horvát-magyar kiegyezést, megalkották a nemzetiségi törvényt, megkezdték a határőrvidék polgárosítását. Ezeken kívül a polgári jellegű, a társadalom életének, működésének kereteit meghatározó törvényeket léptettek életbe. Az ország modernizálását elősegítették a gazdaságra és a közigazgatásra vonatkozó rendelkezések, így a nemzeti jövedelem emelésére vonatkozó határozott törekvések, a modern adórendszer - az országos, megyei, a helyi, rendes és a pótadók, valamint az egyenes és a fogyasztási adók -, az évi költségvetés elkészítése, parlamenti vitája és elfogadása, az ipar fejlődését elősegítő intézkedések. Ezt szolgálta az állampolgári jogok szabatos meghatározása, a modern telekkönyvezés, a folyók szabályozása, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás szétválasztása, az oktatásra s a közigazgatásra kiterjedő jogszabályok sora.

A közigazgatás és az önkormányzatok rendezése azonban 1886-ig elhúzódott. Ráadásul a városok jogállását tartalmazó önálló törvény megalkotására ekkor sem került sor. A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870:42. tc. a megyéken kívül megjelölte az önálló törvényhatósági joggal felruházott városokat, közéjük sorolta a szabad királyi városokat és újabb 21 kisebb-nagyobb települést, köztük Kecskemétet és Nagyváradot is. Megerősítette a hagyományos múltra visszatekintő kiváltságos kerületek privilegizált jogállását is. A törvény a szóban forgó három települési, közigazgatási és önkormányzati sajátosságokat magukban hordozó igazgatási típusokban meghatározta feladataikat és jogaikat önkormányzatuk irányítása és az állami közigazgatás közvetítése terén. A kiváltságos kerületek közé tartoztak: a székely székek, a Jász-Kun, Hajdu- és nagykikindai kerület, Kővár, Fogaras és Naszód vidéke, a szepesi tizenhat város. A törvény lehetővé tette számukra, hogy egyéb közérdekű, sőt országos ügyekkel is foglalkozhattak, egymással megállapodásokat köthettek, s azokat a kormánnyal és kérvény formájában a képviselőházzal is közölhették. A megyékben és a törvényhatósági joggal bíró városokban előírta a törvényhatósági bizottság összetételének szabályait. Eszerint felét a legtöbb egyenes államadót fizetők alkották, felét pedig a helyi választási joggal rendelkezők választották. A virilizmus kétségtelenül konzervatív intézmény volt, de nem tekinthető feudálisnak, inkább a centralizmus jegyeit viselte magán. A törvényhatósági tagok száma a városokban 48-nál kevesebb és 400-nál több nem lehetett, míg a megyékben ez a sáv 120 és 600 tag között húzódott. A vármegyék és a törvényhatósági joggal felruházott városok élén a feltűnően nagy hatalommal bíró főispán, a székely székekén a főkirálybíró, a kiváltságos kerületekén és „vidékekén” a főkapitány, a szepesi kerület élén pedig a kerületi gróf állt. Valamennyit a belügyminiszter előterjesztése alapján a király nevezte ki. Ez a törvény tehát felszámolta ugyan a rendi-nemesi kiváltságokat a közigazgatás felső, megyei szintjén is, de érvényben tartotta a hagyományosan kiváltságos városok és kerületek megkülönböztetett jogi státusát. Ez a „rendezés” azonban nem lehetett hosszú életű. Megoldásra várt a törvényhatóságokban az önkormányzatok részletes, átfogó szabályozása, választásának módja, az állami közigazgatás közvetítéséhez való viszonya, a tisztségviselők és a testületek feladatköre és jogállása.

Az 1876. évi, „Némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről” szóló 20. tc. azután az egymástól is eltérő törvényhatóságok jó részét - 47 kisebb város jogállását - megszüntette, és rendezett tanácsú városokként beolvasztotta őket a közigazgatás általános rendszerébe. Köztük azonban - főként a peremvidékeken - egészen kis településeket is találunk, s az sem ritka, hogy éppen ezek nem tartanak lépést a modern polgári fejlődéssel, aminek következmé-

nyeképpen stagnálnak vagy még inkább visszaesnek. Ilyenformán őrizték ugyan rendezett tanácsú városi címüket, de nélkülözték a hozzá szükséges anyagi, szellemi és szervezeti feltételeket. Vagyis tanácsuk is elenyészett. A megyék és a polgári fejlődés nyomán erősödő városok számára azonban meghagyta a törvény a törvényhatósági jogot. Az utóbbiak száma ekkor Budapest székesfőváros és Fiume szabad város kivételével 24. (Selmecz- és Bélabánya, Pozsony, Pécs, Székesfehérvár, Győr, Komárom, Sopron, Baja, Szabadka, Újvidék, Zombor, Hódmezővásárhely, Szeged, Kecskemét, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Debrecen, Szatmárnémeti, Arad, Temesvár, Marosvásárhely, Versecz, Pancsova.) Miskolc 1907-ben vált törvényhatósági jogú várossá. Ez a törvény a kiváltságos kerületek korábbi helyzetét még nem bolygatta.

Külön törvény, az 1871. évi 18. tc. rendelkezett a régi mezővárosok jogállásáról. A szóhasználatban is megszüntette a mezőváros fogalmát. A községeket három csoportba sorolta:

a. városok, amelyek rendezett tanáccsal bírnak,

b. nagyközségek (a rendezett tanáccsal nem rendelkező nagy faluk),

c. kisközségek (körjegyzőségek köré tömörülve).

A községi törvény számos korábbi mezővárosi ranggal rendelkező település számára nem biztosította a rendezett tanácsú város státusát. Olyan nagy lélekszámú mezővárosok is a nagyközség jogi, közigazgatási, szervezeti rendjébe süllyedtek, mint pl. Békéscsaba, Szarvas vagy Orosháza. Ezért nagy vesztesnek érezhették magukat. A falusi, nagyközségi szervezet hatalmi apparátusa, a járási főszolgabíró és a falusi jegyző mindenhatósága, a fegyveres erő - a megyei pandúrság, majd a csendőrség - centralizáltsága, önkormányzatuk jelentős csorbítása eleve szűkre szabta szabadságjogaik gyakorlását, nagyobb teret engedett a hatalmi önkény számára, mint a városok modern, a polgárosodást elősegítő szervezeti felépítése, struktúrája. Igaz, a rendezett tanácsú várossá nyilvánított települések sem lehettek elégedettek helyzetükkel, mert szervezetüket, háztartásukat, jogaikat és teendőiket, a képviselőtestület gyűléseinek rendjét a nagy- és kisközségekkel együtt szabályozták. A rájuk vonatkozó rendelkezéseket ebben a keretben önálló pontokba foglalták. Ezért is feltűnő a törvény egyenetlensége, több lényeges ponton homályos mivolta. Hiszen végig szembetűnőek benne a három községtípus mesterséges összeolvasztásának foltjai. Általánosságban sorolta fel például a „községi" hatóságról és az illetőségről, a képviseletről, a képviselőtestület gyűléseiről vagy az elöljáróságról szóló szabályokat, holott a rendezett tanácsú városi szervezet lényegesen különbözött a nagy- és a kisközségétől. Amíg ugyanis a rendezett tanácsú városok közvetlen kapcsolatot tartottak a megyei alispánnal s ezáltal a megyével, addig a nagy- és kisközségek felügyeletét a járási tisztviselők látták el. Különböztek egymástól a képviselőtestületek létszámai a választhatóság esetei terén is. A képviselőtestület tagjainak száma ugyanis a - virilizmus szerint - kisközségekben 10-20, a nagyközségekben 20-40, míg a rendezett tanácsú városokban 48-200 lehetett. A közgyűlés elnöke a kis- és nagyközségben a bíró, a rendezett tanácsú városban a polgármester. Lényeges különbségek találhatók az elöljáróság - képviselőtestület - összetételében is. A rendezett tanácsú városokban az elöljáróságot a tanács tagjai alkották. A tanács összetétele: polgármester, rendőrkapitány, tanácsnokok, főjegyző, jegyzők, főügyész, ügyészek, árvaszéki ülnök, pénztárnok, számvevő, ellenőr, közgyám, levéltárnok, orvos, mérnök s egyéb tisztviselők. A törvény a helyi közigazgatási bíráskodást is tartalmazta. Városokban a közgyűlés által kiküldött közigazgatási tisztviselő, nagyközségekben a bíró, egy tanácsbeli ember és a jegyző, a kisközségekben pedig a bíró és egy elöljárósági tag ítélkezhetett az 50 forint értékig terjedő ügyekben. Másodfokon a járásbíró, illetőleg a szolgabíró, a törvényhatósági jogú városokban a békebírók voltak erre az illetékesek. Egy 1892. évi belügyminiszteri rendelet előírta a városok lakosságának összeírását, mégpedig

házszámok szerint, a lakosok születési évét, családi állapotát, foglalkozását, illetőségét; fel kellett tüntetni mindenkiről, hogy adózik-e, mióta tartózkodik lakóhelyén. Nyilvántartásba kellett venni a külföldieket, akiknek három héten túlra nyúló városi tartózkodásukhoz már engedélyt kellett kérniök.

Ez a heterogén jellegű törvény a „községek" működésének így csak kereteit s főként közigazgatási feladatait tartalmazta. A rendezett tanácsú városok is követelték ezért önkormányzatuk részletes szabályozását, sőt egyre gyakrabban felbukkant az önálló városi törvény megalkotásának követelése is.

Az 1886. évi, a törvényhatóságokról szóló 21. és 22. tc. tette teljessé, mintegy kodifikálta a dualizmuskori közigazgatást, és egyben meghatározta az önkormányzat különböző típusait és formáit. A vármegyék létszámát, nevük felsorolásával 63-ban, a törvényhatósági joggal felruházott városok számát 24-ben határozta meg. A kiváltságos kerületeket pedig beolvasztotta a közigazgatás általános rendszerébe. Az 1886. évi 22. tc. érvényben tartotta ugyanakkor az 1871. évi községi törvény rendelkezéseit, a községek három típusát is. A törvény megfelelő feltételek biztosítása esetén lehetővé tette a rendezett tanácsú városok számára a törvényhatósági jog elnyerését: ha az adózó polgárok 2/3-a ezt kérte, s a város elegendő anyagi és szellemi erővel rendelkezik. Számos város több ízben is folyamodott a magasabb városi rang elnyeréséért a törvényhozáshoz. Kevés sikerrel. Csupán Miskolc ezirányú erőfeszítései vezettek eredményre 1907-ben. A nagyközségeket pedig a belügyminiszter emelhette rendezett tanácsú várossá. Erre is ritkán került sor. Külön határozták meg a Budapest főváros, valamint Fiume város és kerülete ideiglenes státusáról szóló rendezési elveket. Ezek a közigazgatás átalakítását lezáró törvények is - hasonlóan az előzőekhez - az önkormányzatot és az állami közigazgatás közvetítését jelölik meg a törvényhatóság két központi feladatául. Átfogóan szabályozta azonban az önkormányzatok tennivalóit, lehetőségeit, működésük kereteit, testületeik, tisztviselőik és önkormányzati testületeik megválasztásához. A törvény megerősítette a helyi választó kerületek beosztásának elveit. Amíg azonban a korábbi, 1870:42. tc. szerint a törvényhatósági bizottság tagjait 6 évre választották és 3 év után fele részüket rotálták, addig e törvény alapján a bizottság tagjait 5 évente, de 10 évre választották, tehát sorshúzás útján 5 év után kerülhetett sor a rotációra. Nyilvánvaló tehát itt is a centralizációs szándék. A törvény részletezte a közgyűlés - a képviselőtestület - hatáskörébe tartozó ügyeket, működésének szabályait, a tisztviselők szolgálati beosztását, felsorolta a városok tisztikarát stb.

Az 1867. utáni törvényeket, rendeleteket kodifikáló 1886. évi 21. és 22. tc. főként a különböző szintű közigazgatási egységek önkormányzati jogait, hatáskörét, működésük tartalmát és irányait tartalmazta. Ebben rejlik újszerűségük még akkor is, ha ezen a téren számos korlátozást fogalmaztak is meg. Témánk szerint ezúttal eltekintünk a törvényeknek a megyékre, a nagy- és kisközségekre vonatkozó rendelkezéseitől, s vizsgálódásainkat a város két típusára, a törvényhatósági és a rendezett tanácsú városra szűkítjük. Alkalmasint a két várostípus szervezete, működése, önkormányzatának keretei és formái, a polgárosodásban játszott szerepe, a lakosság foglalkozási megoszlása, kulturális élete, civil társadalma sok hasonlóságot mutat. Hiszen a törvényhatósági jogú városok - bár jogviszonyaikat a megyékkel azonos törvényben szabályozták - közelebb álltak a községi törvény kereteibe szorított rendezett tanácsú városokhoz. (Nem soroljuk természetesen ide a kis lélekszámú, a gazdasági és társadalmi fejlődésben megrekedt vagy éppen visszaeső „rendezett tanácsú városokat".) Ennek ellenére, egy ilyen vagy hasonló összevetésre sem a jogászok, sem a történészek nemigen tettek idáig kísérletet. Ezúttal elsősorban az önkormányzatuk terén fellelhető közös vonásaikat állítjuk középpontba. Ide sorolható többek között a bizottság, illetve a képviselő-testület összehívása a virilizmus elve szerint, az ülések témái, vezetése, a szabályrendeletek

kiadása, a város törzsvagyonának kezelése, a költségvetés egyensúlyban tartása, a rend megőrzése, szakbizottságok alakítása és feladatköre stb. Az 1886. évi, a törvényhatóságokról szóló 21. tc. a képviselők számát 48-400 között, míg a községekről rendelkező 1886. évi 22. tc. számukat a rendezett tanácsú városokban 48-200 között határozta meg.

A városházát országszerte az illető város címere és zászlaja díszítette. Kapujában, jól látható helyre kifüggesztették az önkormányzatot megtestesítő közgyűlések határozatait, továbbá évente a legtöbb adót fizetők, a virilisek listáját, és az országgyűlési s a helyi képviselő-választásra jogosultak névsorát. Az országgyűlési választójogot - miként láttuk - szigorúbbra szabták a helyinél, vagyis magasabb vagyoni cenzust állapítottak meg, mint a városi képviselőválasztások során. Választójoggal bírt az a polgár, aki 2 év óta a városban lakik és adót fizet. A tanárok, a művészek, lapszerkesztők, orvosok, mérnökök, tudorok, ügyvédek, gazdatisztek, állatorvosok egyenes állami adóját a virilisek névsorának, illetve sorrendjének összeállításánál kétszeresen számították, így előbbre kerültek. Ugyanakkor választható volt minden városi illetőségű lakos, aki a 24. életévét betöltötte, ír, olvas és bír országgyűlési képviselő-választási joggal. A választott szűkebb elöljáróság - a tanács - tagjai: a polgármester, a rendőrkapitány, a tanácsnokok, a főjegyző, a főügyész, az ügyészek, árvaszéki ülnökök, pénztárnok, számvevő, levéltárnok, orvos, mérnök.

Valamennyi város szabályrendeletben rögzítette a tisztviselők feladatkörét és munkakörülményeit, nyugdíjellátását, a képviselők létszámát, de kiterjedtek azok a város életének valamennyi területére. Így az utak használatára és tisztítására, a szegényügyre, a piaci, közlekedési szakágakra, a közegészségügyre, a város vagyonának kezelésére stb. Törvényhatósági, illetve képviselőtestületi gyűlést évente legalább kétszer tartottak. Munkáját azonban számos bizottság segítette. A legtöbb városban működött a tisztviselőkből, valamint a köztiszteletben álló, kellő szakértelemmel rendelkező helyi illetőségű lakosokból álló jogügyi, pénzügyi és gazdasági, közegészségügyi, építészeti és szépítészeti, művelődési, sport, közlekedési és egyéb bizottság.

A város első tisztviselője a polgármester volt. Ő elnökölt a közgyűléseken, sőt gyakran több bizottságban is. Önkormányzati teendői mellett azonban rá hárult az állami közigazgatásból eredő feladatok végrehajtásának irányítása is. Az ő személye testesítette meg a pártpolitikától független városi igazgatás és a kormányzat hatékony, elsősorban a helyi érdekeket felkaroló, gyümölcsöző összhangját, amire egyébként a korabeli polgármesterek kisebb-nagyobb sikerrel ugyan, de határozottan törekedtek. Ebben persze segítette őket a városok általában gyorsan erősödő polgársága, műveltségének emelkedése, öntevékeny, modern, civil társadalma, amely a kitűzött célokhoz hatékony támogatást nyújtott.

A városok életében a rendőrkapitány a második embernek számított. Bár a főispán életre szólóan nevezte ki, az 1886. évi 22. tc. 69. paragrafusa a közgyűlés, illetve a polgármester és képviselőtestület felügyelete alá vonta. Számos bizottság tagja volt. 1919. végén azonban a rendőrséget államosították, s ezzel megváltozott a rendőrkapitány korábbi státusa is, hiszen a belügyminiszter ellenőrzése alá került.

A század végén a városok - immár megszerveződött civil társadalmuk támogatásával - sürgették az önálló városi törvény megalkotását. Már az 1886. évi közigazgatási törvényjavaslatok elfogadásának évében a nagybecskereki polgármester kezdeményezésére megtartották a mintegy 110 rendezett tanácsú város polgármestereinek országos értekezletét. 1900-ban pedig Győrben a 24 törvényhatóságú jogú város első kongresszusát, amelyen Budapest székesfőváros és Fiume is képviseltette magát.

A századelőn a két várostípus vezetői számos megbeszélést tartottak, és sürgették sajátos érdekeik hatékonyabb védelmét. (Állami segélyezés, tervszerű városfejlesztés, korszerű közigazgatási reformok, a városi alkalmazottak fizetési besorolása stb.) Bárczy István kezdeményezése és javaslata nyomán 1911-ben összehívták közös kongresszusukat (a Magyar Városok Országos Szövetsége azonban csak később, 1935-ben alakult meg). 1912-ben megszületett ugyan az első városi törvény, rendelkezéseit azonban a városok túlságosan szűknek, kevésnek tartották. Az 1912. évi, a városok fejlesztéséről szóló 43. tc. állami segélyezésüket és tisztviselőik fizetésének meghatározását tartalmazta. A törvény 1913-ra 5, 1914-re 6, 1915-re 7, majd 1916-tól kezdve évente 8 millió korona segélyt helyezett kilátásba a törvényhatósági és a rendezett tanácsú városok számára. S ezeket az összegeket a megye nem vonhatta el, miként egyes városi közintézeti díjakat, jövedelmeket sem. Az államsegélyeknek mintegy 1/5-ét azonban rendőrségük fejlesztésére kellett fordítani. A városi tisztviselők fizetését és lakáspénzét pedig az állami tisztviselőkével kellett azonossá emelni. (A törvényhatósági városok száma ekkor - miután Miskolc is elnyerte ezt a rangot - 25, míg 112 rendezett tanácsú várost tartottak nyilván.) 1918-ban, majd a 20-as években Haller Ferenc, az 1930-as években pedig elsősorban Vásáry István debreceni polgármester új városi törvényjavaslatokat készített el.

A Horthy-korszakban is több rendezett tanácsú város tett kísérletet a törvényhatósági jog megszerzésére. Pápa város 1922. július 27-i közgyűlése az 1886. évi említett törvényre hivatkozva Emlékirat formájában kérte a maga számára a törvényhatósági jogot: „Pápa város történelmi múltja s jelene" - olvashatjuk az Emlékiratban „magasfokú kultúrája, fejlett ipara s kereskedelmi élete, virágzó mezőgazdasága, lakosainak teherbíró képessége, intellektuális ereje s a fejlődés iránti hajlama képezik általánosságban fő indokait az átalakulási óhajnak, s a képviselőtestület méltányolva közönségének kívánalmát s az Emlékiratban kifejtett indokait, meghozott határozatával a legnagyobb készséggel igyekezett előmozdítani városunk haladási vágyát s fejlődési készségét." A polgármester, dr. Tenzlinger József ehhez még hozzáfűzte: megváltoztak az ország határai, s ennek során 15 törvényhatósági város idegen uralom alá került, pótlásuk s ezáltal a gazdaság és a kultúra fellegvárainak szaporítása nemzeti érdek. Magyarország kultúrállam lévén, nem engedheti meg magának a törvényhatósági jogú városok ilyen drasztikus csökkentését. Ezért öt-tíz várost kellene erre a rangra emelni. Meg kell mutatnunk erőinket - írta a Pápai Hírlap 1922. január 24-i száma -, hogy seregestül vannak erre alkalmas városaink. A megyei törvényhatósági bizottság azonban 18:19 arányban a kérelem ellen szavazott. Különben sem szaporították a törvényhatósági jogú városok számát. Holott Trianon után 15-öt elszakítottak közülük, így számuk 10-re esett vissza. (Szeged, Debrecen, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Miskolc, Győr, Pécs, Székesfehérvár, Sopron, Baja.)

Az 1929. évi 30. tc. 37. paragrafusa azután a rendezett tanácsú városok nevét megyei városra változtatta. Meghatározta a képviselőtestület tagjainak számát is. Eszerint 60 tagnál kevesebb és 120-nál több tagja nem lehet. Pontos létszámukat azonban szabályrendelettel a megyei városok maguk állapították meg. A törvény értelmében a belügyminiszter a fejlett „megyei városokat" kivehette a megye vagyonfelügyelő hatósága alól, az ilyen módon kiemelt várost is kötelezte azonban arra, hogy vagyoni ügyeit az alispán útján terjessze fel hozzá. A törvény ugyanakkor a tanács szerepét a polgármesterre ruházta, aki természetesen az egyes ügyek elintézésével megbízhatta valamelyik városi tisztviselőt. Szigorította továbbá a választói jogot, hiszen a korábbi két évi helyben lakás helyett 6 évet írt elő, míg a választhatóságot 24 évről 30 évre emelte. A „megyei városok" száma ekkor 44 volt. (Korábban rendezett tanácsú városoknak nevezték őket.) Tehát Trianon után több mint 60 rendezett tanácsú város került a szomszédos országokhoz. Közben a belügyminiszter néhány nagyközséget - például Békés-

csabát - rendezett tanácsú várossá emelt, s így azok 1929-ben megyei városokká lettek. A megyék száma 63-ról 25-re esett, köztük találjuk azonban a területek egy részét elvesztett, de önállóságukban megtartott „csonka" vármegyéket, illetve a több megyéből „ideiglenesen" alakított közös megyéket.

Az 1938., az 1940. és az 1941. évi területvisszacsatolások nyomán a megyei városok száma 69-re emelkedett, míg a törvényhatósági jogú városok száma 10-ről 20-ra. Köztük találjuk Ungvárt is. Az 1918. előtt még rendezett tanácsú városként nyilvántartott, de kicsiny települések a területvisszacsatolások után természetesen nem kapták meg a „megyei város" címet. A 20 törvényhatósági város 1944-ben: Baja, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kassa, Kecskemét, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Miskolc, Nagyvárad, Pécs, Sopron, Szabadka, Szatmárnémeti, Szeged, Székesfehérvár, Újvidék, Ungvár, Zombor. (Nem került vissza Selmec- és Bélabánya, Pozsony, Arad, Pancsova, Temesvár, Versec.)

A város közigazgatása és önkormányzata (1867-1945)

Az 1866-ban visszaállított - törvényszék nélküli - városi bizottság - tanács - Pápán Woita Józsefet bízta meg a polgármesteri teendők ellátásával. Vid Károly lett a városi bíró, a tanácsosok pedig Koller Ignác és Kerkapoly Emese. Ideiglenesen betöltötték a főjegyzői és kapitányi tisztséget is. Ez az új városi vezetőség természetesen azon nyomban kérte a törvényszék visszahelyezését a városba. Mindhiába.

Az új községi törvény szerint Pápa mint rendezett tanácsú város 1872. július 24-én szerveződött újjá. Polgármesterré - említettük - Woita Józsefet választották. A kapitányi tisztséget Czink János, a tanácsnoki rangokat Baráth Ferenc és Szvoboda Vencel töltötték be. A főjegyző Nagy Boldizsár, míg az aljegyző Lamperth Lajos, az ügyész Körmendy Pál lett. Pontosan leírták a vezető tisztségviselők feladatköreit. A kapitánynak például jegyzőkönyvet kellett vezetnie intézkedéseiről, nyilvántartást a városi illetőségű lakosokról, a halálozásokról, a hajdúk tevékenységéről, természetesen ellenőrizniök kellett a közrend betartását a városhoz tartozó nagykiterjedésű területen is. A belügyminiszter 1903. évi 111.756 számú rendeletében jóváhagyta a város címerét. Horváth Elek leírása szerint: „Kék mezőben, zöld talajon, egy ferdén felállított ezüst pajzs előtt, mely keresztbetett zöld pálmaágat visel, Szent István első vértanú diakónus ruhában, t.i. fehér ingben s arra húzott arany hímzésű és bojtú vörös dalmatikában, a dicsőség fénykörével övezett födetlen fejjel, jobbra fordulva, kezét imára kulcsolva térdepel, míg feje felett a megkövezetést jelző három kő, a pajzs jobb sarkában ezüst félhold, a balsarokban pedig hat ágú csillag látható." A város zászlaja: téglalap alakú, mindkét átlója mentén vágott mezőben a szemközti háromszögek fehér, illetve kék színűek.

A szóban forgó 1871. évi községi törvény a helyi közigazgatási bíráskodást is tartalmazta. Városokban a közgyűlés által kiküldött közigazgatási tisztviselő, nagyközségekben a bíró és egy elöljárósági tag ítélkezhetett az 50 forint értékig terjedő ügyekben. Másodfokon a járásbíró, illetőleg a szolgabíró, a törvényhatósági jogú városokban a békebírók voltak erre illetékesek.

Egy 1892. évi belügyminiszteri rendelet alapján kiadott városi Szabályrendelet előírta a város lakosságának összeírását, mégpedig házszámok szerint, a lakosok születési évét, családi állapotát, foglalkozását, illetőségét feltüntetve, valamint, hogy adózik-e, mióta tartózkodik lakóhelyén. Nyilvántartásba kellett venni a külföldieket, akiknek három héten túli városi tartózkodásához engedélyt kellett kérniök. Bejelentési kötelezettséget írtak elő az újszülöttekről. A külterületen megszervezték az őrjárati beosztást.

Az 1871. évi községi törvény - miként láttuk - nem részletezte a rendezett tanácsú városok belső szervezeti rendjét, tisztikarának státusát, az önkormányzat és a közigazgatás viszonyát. Az 1886. évi 22. tc. is megtartotta a „községek" három típusát, a rendezett tanácsú várost, a nagyközségeket és a kisközséget. Második paragrafusa kimondta: „A község a törvény korlátai között önállóan intézi saját belügyeit, végrehajtja a törvénynek, kormánynak és a törvényhatóságnak az állami és a törvényhatósági közigazgatásra vonatkozó rendelkezéseit." Az önkormányzat a rendezett tanácsú városokban határozottan csak a városi képviselőtestület s bizottságai esetében vált külön a közigazgatástól, de a kisebb létszámú tanács és a tisztviselők esetében feladatkörük összeolvadt. A törvény mindenesetre előírta a képviselő-választások rendjét, összetételét, létszámának, üléseinek irányelveit stb. 32. paragrafusa rögzítette: „A község az önkormányzat jogát képviselő-testülete által gyakorolja." A képviselőtestület eszerint a rendezett tanácsú városokban 48-nál kevesebb, illetve 200-nál több nem lehet. Általában 100 lélekre juthatott egy képviselő. Előírta a virilizmus érvényesítését és a helyi képviselői választójogot, amely szélesebb volt az országgyűlési választójognál. 36. paragrafusa szerint községi választójoga van: „a/ minden 20 évet betöltött községi lakosnak, ki saját vagyonából vagy jövedelméből az állami adót a községben már két év óta fizeti; aki azonban az I. osztályú kereseti adón kívül egyéb adót nem fizet, csak azon esetben, ha gazdai hatalom alatt nem áll; b/ továbbá minden testület, intézet, társulat, czég s általában minden jogi személy, ha a községben fekvő vagyonnal bír, attól adót fizet..."

A törvény 40. paragrafusa a választhatóság kritériumait sorolja fel. Eszerint a rendezett tanácsú városokban képviselővé választható minden városi illetőségű lakos, aki a 24. életévét betöltötte s országgyűlési képviselő-választási joggal bír, tud írni és olvasni.

A képviselőtestület ülésein a polgármester elnökölt. A testület létszámát, valamint üléseinek időpontjait szabályrendeletben határozták meg, általában azonban a törvény intenciói szerint tavasszal és ősszel tartották. Ám, ha a testület vagy annak 1/4-e kérte, rendkívüli közgyűlést hívhattak egybe. Az elöljáróság összetétele: polgármester, rendőrkapitány, tanácsnokok, főjegyző, jegyzők, főügyész, ügyészek, árvaszéki ülnökök, pénztárnok, számvevő, levéltárnok, orvos, mérnök. A szűkebb, kisebb létszámú tanács elnöke a polgármester, tagjai: a rendőrkapitány, a tanácsnokok, a főjegyző, a főügyész és az orvos.

Az 1886. 22. tc. alapján a város a maga részletes szervezeti Szabályrendeletét 1912. november 18-án fogadta el. Részletesen rögzítette a képviselőtestület, a bizottságok, a városi tanács, a tisztviselők hatáskörét, jogait és kötelezettségeit. A képviselők létszámát 174-ben állapította meg, a virilizmus elve szerint a képviselők felét választották, felét pedig a legtöbb adót fizetők tették ki.

A városi képviselőtestület választási rendszerében 1919. után is fennmaradt a virilizmus rendszere. A legtöbb adót fizetők listáját évente elkészítették és közszemlére kifüggesztették.

1920-ban ezt a sorrendet találjuk.:

Gr. Esterházy Móric (E. Tamás gróf gyámja)
Pápai Takarékpénztár
Vittmann Mihály
Horváth István
Pápa Város és Vidéke Takarékpénztár.

Az 1922. évi pápai virilisták sorrendje:

Vittmann Mihály
Gróf Esterházy Tamás
Pápai Takarékpénztár

Horváth István sertéshízlaló
Böröczky Elek és Lajos mészáros
Perutz Testvérek
Fa Mihály építőmester.

Az 1943. évi lista:

Gróf Esterházy Tamás
Fa László
Hoffer Károly kereskedő
Mika Antal
Vitéz Karcsay Béla
Vitéz Szalai István
Karlovitz Adolf.

Megjegyezzük itt, hogy az állami és a városi vállalatok például a Dohánygyár vagy a városi Vágóhíd nem szerepelnek a virilisták között. A Perutz gyár 1938-as évekbeli átalakítása s a számára juttatott adókedvezmények miatt nem olvasható az 1943. évi legtöbb adót fizetők között. (Az 1922-es listában pedig a Perutz azért szorult feltűnően hátra, mert 1918-19-ben a termelés szünetelt, csak lassan indult újra, s az 1920-as évek második felében érte el a háború előtti színvonalat.) A képviselőtestületnek természetesen hivatalból tagja volt a választott polgármester, a rendőrkapitány, a tanácsnokok, a városi főjegyző, az aljegyzők, a tiszti főügyész, a tiszti főorvos, a főszámvevő, a pénztárnok, az ellenőr, a mérnök, a közgyám.

A törvény és a szabályrendelet a képviselőtestület feladatai közé utalta a községi választókerületek alapítását és beosztását, a virilisek összeírását, az országgyűlési képviselőválasztások előkészítését, a Központi Választmány megalakítását, a város tisztviselőinek, valamint szakbizottságainak a megválasztását, az évi helyi költségvetés, a községi pótadók megállapítását, a törzsvagyon megőrzését és szerzését, közművek létesítését és üzemeltetését, a szegénygy, az árvaügyek irányítását, a város szellemi, erkölcsi és anyagi haladásának gondozását és előmozdítását.

A képviselőtestület évente két alkalommal tart közgyűlést. A polgármester összehívhatott rendkívüli közgyűlést, ezt azonban csak 44 városi képviselő írásbeli kérelme alapján tehette. Elnöke a polgármester vagy helyettese. (A tárgysorozatot 24 órával előbb ismertetni kellett a tagokkal.) A testület határozatait a városháza kapujában közszemlére tették ki. A képviselőtestület tehát az általa választott bizottságokkal együtt az önkormányzat szerve, intézménye volt. A választott tisztviselőknek (élükön a polgármesterrel) együtt azonban nemcsak az önkormányzatot kellett szolgálniuk, hanem az állami közigazgatás helyi feladatai is rájuk hárultak. Helyzetük tehát mindenképpen sajátos kettősséget tükrözött. A polgármester például a képviselőtestület elnökeként az önkormányzat élén állt, de a kormányzati és a megyei akarat megvalósításának a felelőse is volt egyben.

A képviselő-testületi gyűlések előkészítése az Állandó Választmány hatáskörébe tartozott. Elnöke ugyancsak a polgármester, míg előadója az elnök által megbízott tanácstag vagy szakhivatalnok volt. A választmány 30 választott tagból állt, de köztük voltak a szakbizottságok elnökei és jegyzői, a városi tanács tagjai, a városi mérnök és a főszámvevő is.

A jogügyi bizottság elnökét, jegyzőjét és 10 tagját a képviselőtestület választotta meg. (Előadója a tiszti főügyész.)

A pénzügyi és gazdasági bizottság is 10 választott tagból és a főszámvevőből, valamint a városi mérnökből állt. Az adóügy, a költségvetés, a számvizsgálat és a vagyonügy kezelése tartozott a hatáskörébe.

A Közegészségügyi Bizottság választott tagjainak száma: 5. Rajtuk kívül hivatalból tagja lett a rendőrkapitány, a négy hitfelekezet lelkésze és 1-1 tanítója, a főgimnáziumok igazgatói, a földművesiskola igazgatója, a városi főorvos, a főjegyző, az állatorvos, a mérnök, egy választott gyógyszerész, a tanítóképzők igazgatói, a polgári iskolák igazgatói, a szövőgyár és a dohánygyár igazgatói és az ipartestület elnöke.

Az Építészeti és Szépítészeti Bizottság, a Községi Iskolaszék, az Óvodai Felügyelő Bizottság, a Közjótékonysági és Szegényügyi Bizottság egyaránt nagy létszámmal működött, tagjaik között találjuk az iskolák, egyházak, gyárak képviselőit is. A képviselőtestületben és bizottságaiban tehát több százan vettek részt, s véleményt nyilváníthattak a várost érintő valamennyi kérdésben. Ezáltal pedig felelősséget is éreztek a város sorsáért, jövőjéért.

A Regále Bizottság elnöke a polgármester, de munkájában részt vettek a városi tanács és a pénzügyi bizottság tagjai is. Megválasztották a fogyasztási adóhivatalt, az 1897. évi 33. tc. alapján pedig életre hívták az esküdtszéki tagokat összeíró bizottságot. Elnöke a polgármester. A bizottság két rendes és két póttagot számlált.

A polgármester vagy helyettese elnökölt a Városi Villamostelep felügyelő bizottságában, az ipar, a kereskedelem, a gyárbizottság, valamint a mezőgazdasági bizottság ülésein.

A tisztújításokat a Kijelölő Választmány készítette elő. A Városi Tanács az 1886. évi XXII. tc. 62. és 63. paragrafusai szerint működött. Feladatának középpontjában a felsőbb közigazgatási hatóságok rendeleteinek, továbbá a képviselőtestület határozatainak végrehajtása állt. Általános közigazgatási és egyben önkormányzati feladatkörei összeolvadtak. Ráadásul első-fokú közigazgatási hatóságnak is számított, testületileg intézte a hatáskörébe tartozó ügyeket. Feladata a város anyagi, szellemi érdekeinek gondozása, a város önkormányzati életének előkészítése, a költségvetés, az adó, a közmunka, az ipar, a kereskedelem és a „közhasznú" intézmények irányítása.

Rendes tanácsüléseket hetente tartottak. Az ülések nyilvánosak lehettek, de a közbiztonsági vagy a közerkölcsi ügyek tárgyalásánál a hallgatóságot eltávolíthatták az ülésteremből. A városi tanács elnöki tisztét is a polgármester látta el, jegyzője pedig a városi főjegyző lett, míg a már említett városi főtisztviselők a tanács tagjai voltak.

A polgármestert a város első tisztviselőjeként tartották számon. Egy személyben látta el az önkormányzati és állami közigazgatási teendőket a képviselőtestület, illetőleg a városi tanács elnökeként. 1937-ben a városi tisztviselők létszáma: 60. Közéjük sorolták a villamos- és vízmű alkalmazottait és az ipariskola tanárait is. Pápa polgármesterei a polgári korban kivételes képességű és felkészültségű, rendkívül munkabíró, a város gazdasági, kulturális fellendítését élethivatásuknak tekintő, kiemelkedő vezetői tulajdonságokkal rendelkező s mindezért nagy népszerűségnek örvendő, az emberi kapcsolatok megteremtésének és őrzésének sajátos művészetével bíró, ám a hivatali adminisztrációban is járatos szakemberek közül kerültek ki. Woita József, Oszvald Dániel, Mészáros Károly, Tenzlinger József és Hamuth János nevét kell itt megemlítenünk. Valamennyien rendelkeztek a már említett adottságokkal, bár más-más időszakban töltötték be ezt a fontos, a város első hivatalos emberének tisztét. Közülük a leghosszabb ideig, több mint két évtizedig Mészáros Károly látta el a polgármesteri tisztséget. Őt követte 1918-ban Tenzlinger József, majd 1933-1945 februárjáig Hamuth János. Székfoglaló beszédében tisztességes vagyonkezelést, takaré-kosságot, a felekezetek közötti békét, a szociális kérdések, problémák megoldását ígérte. Woita József, az osztrák abszolutista centralizációt felváltó polgári alkotmányosság, a kiegyezés előkészítése és megkötése, majd az 1871. évi községi törvény nyomán a rendezett tanácsú város kiépítése idején fejtette ki polgármesteri tevékenységét. Nem rajta múlt, hogy

kitűzött céljait és vállalt feladatait több területen nem sikerült valóra váltania. Holott minden lehetőt megtett például a városi törvényszék megszervezéséért, a törvényhatósági magasabb jogállás elnyeréséért, amit utódai is egyik központi feladatuknak tekintettek. Amint láttuk a kiegyezés utáni gyors és látványos gazdasági fejlődés feltételeinek hiányosságai miatt a város nem tartott lépést az urbanizáció terén kiemelkedő településekkel.

A kiegyezés korának első polgármestere azonban mintaszerűen kiépítette a modern közigazgatást, a gazdaság és a kormányzat növekvő igényeit teljesítve, tehát a nehézségek ellenére fenntartotta a városban működő, nagy hagyományokra visszatekintő oktatási intézményeket, és újak alakulását is elősegítette. Jelentős szerepet vállalt a kiegyezés után alakuló és életerősnek bizonyuló „civil" társadalmi szerveződések munkájában.

Az 1890-es évek elején Oszvald Dániel tett eredményes kísérleteket a város stagnáló gazdaságának fellendítésére. Elkészítették a Pápa-Csorna, majd a Bánhida-Pápa vasútvonal terveit, és hozzákezdtek anyagi feltételeinek biztosításához. Érlelődtek a gyáralapítási tervek is, s a város képviselőtestületének meghatározó elemeivé váltak.

Pápa polgári kori történetének legnagyobb gazdasági, városfejlesztési és kulturális eredményei azonban a századforduló polgármesterének nevéhez fűződnek. Mészáros Károly kezdeményező, alkotó ereje nagyszabású és a város egész életét átfogó koncepcionális fejlesztési, modernizációs tervekkel, különös ambícióval, alkotó energiával párosult. Az ő irányításával vált Pápa - ha megkésve s jókora csorbulásokkal is - vasúti csomóponttá, új gyárak alapításának bázisává, környékének valóságos gazdasági, vonzási központjává. Az oktatás terén pedig elsősorban új tanítóképzői révén a Dunántúl egyik, a népiskolai oktatást elősegítő jelentős tényezőjévé. Az ő személyisége testesítette meg a pártpolitikától független városi igazgatás és a kormányzat hatékony, elsősorban a helyi érdekeket felkaroló, gyümölcsöző összhangját, amire egyébként kisebb-nagyobb eredménnyel valamennyi korabeli városi polgármester törekedett. Az ő sikereit azonban nemigen szárnyalhatták túl. Munkájához persze a város művelt értelmisége, polgársága, a már említett öntevékeny, modern, korszerű „civil társadalma" hatékony támogatást nyújtott. Mészáros Károly polgármester a város értelmisége és polgársága támogatásának is köszönhette hivatali eredményeit és személyiségének varázsát.

A Mészáros Károlyt felváltó dr. Tenzlinger József mégis súlyos örökséget kapott örökül, ráadásul megváltozott a kor is. Véget ért ugyanis a dualizmus korának virágzó időszaka, és válságjelenségei nemcsak felszínre törtek, hanem kiszélesedtek, általánossá váltak. Jöttek a háborús veszteségek és vereségek után az újabb politikai megrázkódtatások, 1918. október végén az őszirózsás forradalom, majd a magyarországi Tanácsköztársaság. Tenzlinger József azonban a helyén maradt. A Tanácsköztársaság helyi hatalmi szerve, a direktórium ugyanis anélkül vette át a város irányítását, vezetését, hogy közben a polgármesteri tisztséget megszüntette volna. Ám abban semmi szerepet sem vállalt.

Dr. Tenzlinger József polgármester mindenesetre a Tanácsköztársaság bukása után mindenféle közjogi vagy protokolláris külsőségek mellőzésével folytatta polgármesteri hivatali tevékenységét. Semmiféle adattal nem rendelkezünk arról sem, hogy a Tanácsköztársaság idején vezető szerepet betöltő „kommunisták" későbbi kivégzéséhez segédkezet nyújtott volna.

Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy Tenzlinger polgármester főként az 1920-as évek első felében jelentős szerepet vállalt a város gazdasági stabilizációjának nehéz műveleteiben. Szerepet vállalt a Perutz és a Dohánygyár termelésének újrakezdésében és termelési volumenének emelésében.

A polgári kor sorrendben utolsó alakja, dr. Hamuth János polgármestersége már az 1930-as 40-es évekre esik. Tehát különös, emberpróbáló sorsot mért rá a történelem. Őrizte elődei pártpolitikai függetlenségét, pedig a megváltozott viszonyok a polgármesteri tisztséget az államalakzat eszközévé is tehették. Dr. Hamuth Jánost ez a kor így szinte belepréselte ebbe a nehéz politikai szerepkörbe. Vagyis adottságai, alkata, politikai pártsemleges felfogása szerint egy stabil, nyugodt, szenvedélyektől mentes történeti periódusban kiváló helyi politikussá, vezetővé válhatott volna. Az 1930-as évek végén, a polgári jogegyenlőséget súlyosan sértő jogszabályok közepette azonban a hivatalnoki képzettséggel és adottságokkal rendelkező polgármester eleve képtelennek bizonyult a hatalmi szféra rendelkezéseinek meghiúsítására.

A rendőrkapitány jogkörét az 1886:XXII. tc. 69. paragrafusa határozta meg. Eszerint életfogytiglanig a főispán nevezte ugyan ki, de a városi képviselőtestület és a polgármester felügyelete alatt áll. Elsőfokú közigazgatási, illetve rendőri hatósági joggal bírt. Az 1894. évi 31. tc., a polgári házasság bevezetése után az anyakönyvvezetést a rendőrkapitányság végezte. Pápán az első polgári házasság megkötésére 1894. október 22-én került sor Hamburger Miksa és Kellner Julianna között. Mészáros Károly rendőrkapitány, miután a Városháza nagytermében házasságukat bejegyezte az anyakönyvbe, figyelmeztette őket vallási kötelezettségükre is: a frigyre lépők kérjék egyházuk áldását is. A tisztviselőkről szólva megemlítjük még a tanácsnokokat, akik az árvaszéki, illetve a közigazgatási ügyeket irányították s a polgármester helyetteseinek számítottak.

A szabályrendeletek a város életének minden területére kiterjedtek, így az utak használatára és tisztítására, a rend fenntartására, a városi tisztviselők munkakörülményeire, a nyugdíjellátásra, a biztosításra, a szegényügyre, a városi illetőség megszerzésének, illetve elvesztésének feltételeire, a piaci, közlekedési szakágakra, a város vagyonának és üzemeinek mikéntjére, a közegészségügyi viszonyokra stb.

A városi rendőrség, valamint a községek rendjének, közbiztonságának garantálására hivatott csendőrség megszervezését az 1880/81-es törvények írták elő. (1867-ben ugyanis a megyében a pandúrokat, a fővárosban a zsandárokat bízták meg a rend fenntartásával.) A rendőrséget azonban 1919-ben államosították. Ezzel megváltozott a rendőrkapitány városi státusa is, hiszen a belügyminiszter felügyelete alá került, így korábbi, a bizottságokban betöltött jelentős szerepe is megszűnt. A város átnézeti térképe alapján a polgármester és a képviselőtestület több alkalommal kérte a belügyminisztert a városi őrszemélyzet felemelésére, hivatkozva a külterületi településeknek a várostól való nagy távolságára is.

Az alábbi kimutatás a Horthy-korszakból való. A Vittmann major ugyanis 1,4 km-re, a Téglaégető 2,5 km-re, Pálháza puszta 7 km-re, a szövőgyári munkásház 2 km-re, a Leipnik szövőgyár 1,8, az Öreghegy 4,3 a Törzsökhegy 4,7 a Bocsor malom 3,2, Hódoska puszta 2, Sávoly major 5,3, Grósz malom 3,2, a Hungária műtrágyagyár 2,2 km távolságra estek a város központjától. A város 4 kerületre oszlott: Belsővárosra, Felsővárosra, Alsóvárosra és az Erzsébet-városra. Később a külterületet is önálló kerületnek tekintették.

A rendőrség őrszemélyzetének létszáma változott. A legmagasabb - 96 - 1920. januárjában volt. 1920. szeptemberében 84 és 1925. július 1-jén 35. 1927-ben a városi vezetőség ezt kevésnek, igaz az 1920. januárit magasnak találva, a kettő közötti létszám megállapítását kérte a szombathelyi területi főkapitányságtól. Ezt a lakosság létszámával, a külterület nagyságával, a kereskedelmi forgalommal, a megnövekedett ipartelepek és a munkásság létszámának növekedésével és a szélsőséges eszmék terjedésével indokolták.

A város területe 10.221 kat. hold volt, míg a belterülete 1.266 kat. holdat tett ki.

A külterületeken 560 lakost tartottak nyilván. A szombathelyi rendőri főkapitányság azonban elhárította a kérést. Arra hivatkozott, hogy 7.680 a területéhez tartozó őrszemélyzet engedélyezett létszáma, s ebből 7.650 hely betöltött. Átcsoportosításról nem lehet szó, a rendelkezésére álló 30 betöltetlen helyet pedig tartalékolnia kell. Győrnek erre különben is nagyobb szüksége lenne. (Győrt és Pápát 1925-ben csatolták a szombathelyi rendőrkapitánysághoz.) A polgármester 1931-ben megismételte korábbi kérését. Arra hivatkozott, hogy a 35 főnyi rendőrségből 5 állandó őrszemet kell biztosítania a vasúton és a főutcákon. 12 major és puszta, 8 malom és 4 gyár tartozik a hatáskörébe. Ebben a kérelemben fogalmazódott meg az a kívánsága is, hogy a külterület ellenőrzését a csendőrség vegye át.

A város 1872-től kérte a hagyományos beszállásolási rendszer megszüntetését, arra egyébként a meglevő gyalogos laktanya igénybevételét alkalmasnak tartotta.

Az 1886. évi 22. tc. 150. és 151. paragrafusai nem zárták ki annak lehetőségét, hogy a rendezett tanácsú városok megszerezzék a törvényhatósági jogot, ehhez azonban a következő feltételeket szabta: ha az adózó polgárok 2/3-a ezt kéri, ha a város elég szellemi és anyagi erővel rendelkezik.

A város több ízben tett kísérletet a törvényhatósági jog elnyerésére. Ennek érdekében 1895-ben tiszta magyar lakosságát, józan hazafiságát, megfelelő intelligenciáját hangsúlyozta, s kérte a város fejlődésének útjában álló megyei gyámkodás megszüntetését. Antal Géza 1904. január 4-i, a Pápai Hírlapban megjelent Város és vármegye c. cikkében is követelte a város számára az önálló törvényhatósági jogot. Bírálta a gyámkodó megyét. 1909. június 26-án Mészáros Károly polgármester memorandumban kérte a város számára a magasabb városi rangot. Eszerint Komárom, Pancsova, Selmec- és Bélabánya kevesebb népességük ellenére törvényhatósági joggal bírnak. A város rendelkezik a szükséges tisztviselő létszámmal, székházzal. Tíz év alatt 300 ház épült a városban, s lakossága meghaladja a 20 ezret. Új, korszerű utak épültek, és a város villany- és vízvezetékkel is rendelkezik, vasúti csomópont stb.

1919 után a város 1922. július 27-i közgyűlése folytatta kísérleteit az önálló törvényhatósági jog megszerzéséért, hivatkozva az említett 1886. évi törvényre. A kérelmet összegző Emlékirat hivatkozott az adófizető polgárok kívánságára s arra, hogy a város egyenes állami adója 1921-ben 4.332.998 koronát tett ki. „Pápa város történelmi múltja s jelene" - olvashatjuk az Emlékiratban - „magasfokú kultúrája, fejlett ipara s kereskedelmi élete, virágzó mezőgazdasága, lakosainak teherbíró képessége, intellektuális ereje s a fejlődés iránti hajlama képezik általánosságban fő indokait az átalakulási óhajnak, s a képviselőtestület méltányolva közönségének kívánalmát s az emlékiratban kifejtett indokait, meghozott határozatával a legnagyobb készséggel igyekezett előmozdítani városunk haladási vágyát s fejlődési készségét." A polgármester, dr. Tenzlinger József ehhez még hozzáfűzte: megváltoztak az ország határai, s ennek során 15 törvényhatósági város idegen uralom alá került, pótlásuk nemzeti érdek s ezáltal a gazdaság és a kultúra fellegvárainak szaporítása. Magyarország kultúrállam lévén, nem engedheti meg magának a törvényhatósági jogú városok ilyen drasztikus csökkenését. Ezért öt-tíz várost kellene erre a rangra emelni. Meg kell mutatnunk erőinket - írta a Pápai Hírlap 1922. január 24-i száma -, hogy seregestül vannak erre alkalmas városaink. A megyei törvényhatósági bizottság azonban - miként erre már utaltunk - 18:19 arányban a kérelem ellen szavazott.

Amint korábban már említettük, az 1929. 30. tc. a rendezett tanácsú városok nevét megyei városra változtatta. Miután azonban lényegében csak névváltoztatás történt, Pápa és több más város, köztük elsősorban Békéscsaba, Eger, Kaposvár, Nagykanizsa, Nyíregyháza, Szolnok, Szombathely, Kaposvár megyei városok törekedtek jogaik kiszélesítésére.

Pápa még azt a kérést is többször megismételte - miután a pápa-keszthelyi vasút terve veszni látszott -, hogy Pápát Győr megyéhez csatolják, Győr ugyanis megyeszékhelyként csupán 47 km-re esett Pápától s 3/4 órányi vasúti utazásra, míg a Pápa és Veszprém közötti távolság 108 km és 4 órai utazást vett igénybe.

A már említett 1929. évi 30. tc. 37. paragrafusa előírta a megyei városi képviselőtestület tagjainak számát. Eszerint 60 tagnál kevesebb és 100-nál több tagja nem lehet. A törvény szerint általában 400 lakosra jusson egy-egy városi képviselő. Pontos létszámukat az egyes városi képviselőtestületek állapították meg. A törvény lehetővé tette, hogy a belügyminiszter egyes megyei városokat kivonhatott a megyék vagyonfelügyelő hatósága alól.

A civil társadalom virágkora és Pápa társadalma (1867-1945)

Manapság a múltba tekintő emlékezések egyik kedvelt terepévé vált a civil társadalom eleven világa. Értelmezése körül azonban sok a homály. Mindez persze azért lehetséges, mert meghatározó jegyeinek és formáinak tisztázására nemigen tettek még kísérletet.

A civil társadalom kialakulásának előfeltétele a nemesi, rendi előjogok eltörlése, a politikai szabadságjogok megalkotása és a modern polgárság kialakulása. Magyarországon az 1848-as áprilisi törvények jelzik a meghatározó változás határmesgyéjét. Mindazonáltal a privilégiumokkal bíró városokban már korábban is fellelhetjük a szabad polgárok közös cselekvésre irányuló összefogásának egyes formáit. Ezek azután - különösen 1867 után - kibővültek, felerősödtek és a társadalom életének szerves részévé váltak. A kialakult jogviszonyok szerint a sajtószabadságot törvény biztosította, míg az egyesületek alapszabályait a belügyminiszter engedélyezhette, s a dualizmus korában nem is igen gördített akadályt a szinte ezerszámra alakuló egyesületek tevékenységének útjába. A már létező egyesületek „fiókszakosztályai", továbbá a klubok, körök vagy az egyházi egyesületek működéséhez pedig belügyminisztériumi engedély sem kellett.

A kiegyezés után a társadalmat vagy annak egyes, főként a városokra kiterjeszkedő szeleteit átfogó, az önszerveződésen nyugvó civil társadalom az anyagi, szellemi fejlődés velejárója, természetes következménye. Puszta óhajokkal, kívánságokkal eleve nem is teremthető meg. Miután azonban az érdekazonosság, illetve a közös érdeklődési kör organikus úton, kisebb-nagyobb emberi csoportokat átszőtt, akkor már az országos vagy a helyi hatalmi erők stabilizáló, vagy éppen gyengítő tényezőivé váltak, pedig általában nem a politika mentén szerveződtek. Az akkori politikai pártoktól egyébként abban is különböztek, hogy tagjaikat nyilvántartották, és a maguk által kitűzött célok jegyében, az általuk választott tisztikar irányításával munkálkodtak. A települések zömében így nem a pártokhoz fűződő napi politika állt az érdeklődés középpontjában, hanem a civil társadalom különböző formáiban vállalt és végzett cselekvés. A pártpolitika csupán a választások idején vonzotta magára a figyelmet. A városok tisztikarának és értelmiségének zöme nem is kötelezte el magát egyetlen párt mellett sem, szakmai hivatásának ellátását tekintette feladatának. A képviselőtestületi tagok választásánál a jelöltek pártállását nem is tartották számon.

Az egyesületek, körök, társaságok, klubok céljai szerteágazóak, formái sokszínűek voltak. Kiterjeszkedtek a polgári, a nemzeti, a kulturális, tudományos értékek védelmére és művelésére, a társadalmi érdekazonosság megfogalmazására, és érvényesítésére a jótékony és szórakoztató lehetőségek biztosítására stb. Összetételüket tekintve leginkább az érdekvédelem és a tudományos társaságok síkján tűnnek homogénnek, míg a nemzeti, kulturális, a polgárjogi, a jótékonysági, az egyházi, a sport és a lokálpatriotizmus körébe eső szerveződések terén

már különböző társadalmi rétegeket fogtak át. Szervezeti formáik szerint elsősorban helyi jellegűek. Jelentős részük azonban így is az általános nemzeti és társadalmi feladatok vállalását fogalmazta meg. Nem véletlenül. A nemzeti ügy például mindvégig élő, eleven, középponti kérdés maradt. Nemcsak az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc hagyománya élt tovább az egymást váltó nemzedékekben, mert ehhez járult a neoabszolutizmus terhe, ami így együttesen közösségteremtő, hosszabb távon is összetartó erővé vált. A nemzeti közösségi tudat tehát a polgári korszakban új, friss gyökérzetből táplálkozott. S miután az 1848-as hagyomány ha nem is kihunyni, de mindenképpen halványulni látszott, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia rendszere belső válságai ellenére is szilárdnak tűnt, bekövetkezett a széthullás, majd Trianon, ami új tartalommal ugyan, de feltöltötte a nemzeti érzelemvilágot. Új népvándorlás vette kezdetét, hiszen mintegy 350 ezer ember érkezett Magyarországra az elszakított korábbi országrészekből, ahol viszont több millió magyar maradt. Igaz, a nemzeti kérdésnek akadtak vadhajtásai is, s ezt a hivatalos politika kirívó módon több ízben és másmás módon felnagyította, általánosította. Különös súlya maradt a társadalmi kérdéseknek is, a feudális maradványok továbbélése és a gyors polgári fejlődés viszonyai közepette.

A sokszínű és kivételes erőt, vitalitást mutató civil társadalom tehát a gazdasági, társadalmi fejlődéssel együtt alakult ki Magyarországon, főként a városokban, hiszen a falvak társadalmi, jogi szerkezete, benne a birtokviszonyokban és a közigazgatásban is fellelhető feudális maradványok, a feltűnően megrögződő retrográd vonások nehezítették annak kiépítését. A falvak többségében ezért jószerivel csak az iparosok egyesületeit, segélypénztárait, a tűzoltóegyesületeket, az olvasó- és a gazda- köröket lelhetjük fel.

A városi polgári körök, kaszinók, irodalmi egyletek kisebb-nagyobb könyvtárral is rendelkeztek, több országos lapot is megrendeltek, alkotó, színjátszó kört, szavaló és előadó csoportokat, zenei, művészeti, irodalmi szakosztályokat hoztak létre. A civil társadalom kiépülésében kiemelkedő szerepet kaptak a könyvtárak, a tudományos és művészeti jellegű gyűjtemények mellett a színházak, mozielőadások stb. A sporttevékenység terén pedig megalakultak a lövész-, a korcsolya-, a kerékpáros-, a tekeegyletek, az atlétikai és a labdarúgó körök, klubok. A nagy budapesti sportegyesületek megalakulása is a századfordulóra esik (MTK, Vasas, Ferencváros stb.).

Az öntevékeny szerveződési formációk közé illeszkednek az iskolai, főként a fő- és középiskolai önképző és egyéb körök. (Zene, cserkész, sakk, sport, gyorsíró stb.)

A civil társadalom részeinek tekinthető az egyházakhoz kötődő egyesületek, szervezetek jelentős része is. Kiváltképpen azok, amelyekben kulturális, tudományos, karitatív tevékenység folyt. Ám ide sorolhatók a vasárnapi iskolák, a presbitériumok, az egyházkerületi és egyéb egyházközösségi testületek, a jótékonysági szervezetek, az ifjúsági és nőegyletek stb. Az egyházaknak, amint tudjuk, történetileg is különös és jelentős szerepük volt az ország szellemi életének alakításában. Sajátos szervezeti rendjük, jellegük miatt évszázados hagyományokat is őriztek.

A kiegyezés után gyorsan szaporodtak a napi, heti és időszaki lapok, folyóiratok. A kisebb-nagyobb városokban egyszerre több lap is napvilágot látott. Közös vonásaik abban foglalhatók össze, hogy jórészt a városok életével, a képviselőtestületek határozataival és a mintegy 50-200 egyesülettel foglalkoztak. A pártpolitikáról feltűnően keveset írtak, különben is pártoktól függetlennek tekintették magukat. Így könnyűszerrel elhárították a politikai szélsőségeket, amire határozottan törekedtek is. Ezzel magyarázható az a körülmény, hogy a nagy politikai viharok sem zökkentették ki őket a tárgyilagosság pallójáról és szerkesztőiket a politikai változások sem ingatták meg pozícióikban.

A települések biztonságának védelme jegyében országszerte megalakultak a tűzoltó egyesületek, a vagyonbiztonság érdekében időközönként a polgár- és mezőőrségek. Egyes társadalmi rétegek pedig túllépve a helyi kereteken, már olyan országos jellegű szervezetekhez csatlakoztak, amelyeknek fő célkitűzéseit és kereteit állami jogszabályok határozták meg. A céhek felszámolását és az iparszabadságot deklaráló 1872. évi törvény ugyanis szinte szükségszerűen maga után vonta az ipartestületek megalakítását, amelyeket az önsegélyező egyesületek, majd a szakszervezetek megalakítása kísért. Fő feladatuknak természetesen érdekeik védelmét, adó és vasúti, szállítási kedvezményeik biztosítását, jólétük előmozdítását tekintették, közben különös hevességgel követelték az iparengedéllyel nem rendelkező „kontárok" tevékenységének tiltását. Az 1891. évi 14. tc. alapján pedig megszervezték a betegsegélyző pénztárakat a munkaadók és a tagok járulékaiból, adományaiból és kamataiból. A pénztár tagjai lehettek az ipari, a gyári munkások, a bányák, üzemek, építkezések, vasúti csomópontok, postahivatalok alkalmazottai stb. Az ipari fejlődéssel együtt ugyanis a századfordulóra létrejött a munkásság több százezres tábora. Jelentős része bekapcsolódott a munkásotthonok művelődési, önképző, érdekvédelmi, turisztikai és egyéb sporttevékenységébe.

A háború és különösképpen a nyilas uralom idején természetesen a szélsőjobboldali szervezetek kivételével nemcsak a pártok és a politikai egyesületek tevékenységét tiltották, hanem a „politikamentes" egyletek, körök, klubok puszta léte is kérdésessé vált.

1944-45 után átmenetileg újjáéledt a korábbi civil társadalom, ám 1946 júliusától kezdve megkezdődött szisztematikus felszámolásuk. Előzőleg azonban már a helyi hatalmi szervek számos egyesület, szervezet tevékenységét tiltották. 1946. július 7-én Szviridov szovjet tábornok a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nevében kérte tevékenységük korlátozását. (Ezzel az MKP is egyetértett.) Hét pontban foglalta össze az általa szükségesnek vélt kormányintézkedéseket. Többek között a cserkész szövetség és a KALOT feloszlatását. A Magyar Közlöny 1946. július második felében közölte betiltásukat. Csupán július utolsó két hetében a belügyminiszter, Rajk László mintegy 1400 egyesület működését szüntette meg. Igaz, a Belügyminisztérium ekkor elsősorban a katolikus egyházhoz kötődő egyesületekkel szemben lépett fel drasztikusan, de a protestáns egyházak egyleteinek korábbi önkormányzatát is felfüggesztette, és kiszolgáltatta őket a hatalmi apparátusnak. Feloszlatásuk csak idő kérdése maradt. A civil társadalom csaknem teljes jogszabályi és tényleges hatalmi, rendőri felszámolása 1949-ben befejeződött. Ezzel párhuzamosan a kialakuló pártállam létrehozta a néhány nagy központilag irányított szervezetet, a Népfrontot, a Nőtanácsot, a Szakszervezetek Országos Központját és az Egységes Ifjúsági Szervezetet. A formálisan fennmaradó szakmai, tudományos társaságokat is a maga irányítása alá vonta.

Manapság egyre gyakrabban megfogalmazódik a nosztalgiáktól sem mentes vágy a korábbi civil társadalom újjászerveződésére. Csakhogy megváltoztak a körülmények, a korábbi öntevékeny közösségi életet reprezentáló több ezer egyesület, kör, klub működésének feltételei. Új értékrendek és érdekszférák képződtek. A társadalmi mobilitás felgyorsulása átalakította a nagyobb és kisebb települések arculatát. Az építő, alkotó, sokszínű, új civil társadalom kialakulására tehát még várnunk kell, igaz ebben a folyamatban a mi magunk kezdeményező ereje is segíthet. Csak éppen meg kell találnunk a lehetséges kitörési pontokat.

A város kiegyezés utáni stagnáló gazdasága eleve meghatározta népességének, a lakosság foglalkozás szerinti megoszlásának állapotát, társadalma alakulásának struktúráját. Évtizedeken át elmaradt ezért a lakosság nagyobb arányú növekedése, iparát továbbra is a kézműipar határozta meg, miután a modern gyáripar csak a századfordulón honosodott meg. Ekkor javultak jelentősen a már említett forgalmi viszonyok, az infrastruktúra, s megszülettek a szakavatott, korszerű városfejlesztési koncepciók is, amelyeket nemcsak a szakigazgatási és

egyéb intézmények, hanem a megszerveződő civil társadalom is támogatott és résztvett a megvalósításukban. Mindebből következik, hogy a város népességének ugrásszerű emelkedését csak a századfordulón regisztrálhatjuk, ekkor következett be társadalmának összetételében gyökeresnek nevezhető változás, elsősorban a gyáriparban foglalkoztatottak létszámnövekedése révén. Az oktatás terén is mind mennyiségi, mind minőségi szempontból jelentős fejlődésnek lehetünk ekkor tanúi, hiszen több új oktatási intézmény alakult, megszilárdult és szervesen beépült a város régi intézményei közé. Ugyanakkor a meglevő iskolákban szemlátomást növekedett az oktatás színvonala, szakszerűsége.

A népesség kiegyezést követő stagnálását, majd a századvégi gyors növekedését és a lakosság foglalkozás szerinti összetételének változásait szemléltetik az alábbi statisztikai számsorok.

A város népességének alakulása:

1869.	14.222
1880.	14.654
1890.	14.261
1900.	17.426
1910.	20.150
1920.	19.255
1930.	21.356

1900-ban a 17.426 pápai lakos közül férfi: 8.311, nő: 9.115. A kor szerinti megoszlás:

6 éven aluli	2.246
6-12 év közötti	1.922
12-14 év közötti	1.363
15-20 év közötti	2.389
20-40 év közötti	4.988
40-60 év közötti	3.935
60 év feletti	1.478

Az 1900. évi népességből a belső városrészekben több mint 16 ezren laktak. 300-an a külső városrészekben, a többiek a pusztákon, majorokban s egyéb helyeken szétszórtan a külterületen. A lakosság századvégi növekedésében a gyáripari és vasúti vonalhálózat fejlődése s ezzel összefüggésben a városba költözés növekedése mellett természetesen szerepet játszott a közegészségügy javítása, a járványok, mindenekelőtt a kolera visszaszorítása, az átlagéletkor emelkedése, a születések számának gyarapodása. A közegészségügy persze a századfordulón is sok kívánnivalót hagyott maga után. Lassan javult a lakások korábban oly kirívóan egészségtelen helyzete. Lőwy László tiszti ügyésznek a Pápai Hírlap 1911 decemberében közzétett adatai szerint 1872-ben 1.500 ház volt a városban, ezeknek azonban 5/6-a náddal, szalmával fedett, sötét és nedves. A századfordulón a lakóházak száma megközelítette az 1.700-at. Ebből 148 emeletes, cseréptetős volt már a házaknak csaknem a fele. 54 házban volt fürdőszoba. A városban egyetlen korszerűtlen szálloda volt, a Fő téren lévő Griff. A Jókai utca és a Bakonyér között a századfordulón épült ki a tisztviselő telep. A járdák ósdi állapotban maradtak, csupán néhány belvárosi utcát raktak ki mészkővel. A szennyvizet az utcára öntötték a belvárosi emeletes házakból is, a kutak ezért fertőzöttek voltak. A járványok, a tífusz, a himlő, a kolera, a tuberkulózis és a diftéria sok áldozatot szedett. Az egészséges ivóvíz, a házak korszerűsítése, az utak portalanítása, a fásítási program kidolgozása és megvalósítása, majd a csatornázás kiépítése természetesen jelentősen javította később a város közegészségügyi helyzetét. A kórházi ellátás is rendkívül elmaradottnak tekinthető. 1900-ban az irgalmasok 24 ágyas kórháza mellett csupán a 2 szobából álló, 12 ágyas zsidó kórház

létezett, s csak a századfordulón került napirendre a városi és a gyermekkórház építésének terve, a lakások korszerűsítése s a higiéniai követelményeknek megfelelő vágóhíd építése.

Az 1870-es években a kórházak hiányát a szegénykórházak és a „dologházak" építésével kívánták pótolni. A betegek egy részét küldhették csak kórházakba, az öregeket ápoldákba, de a szükséges helyek itt is hiányoztak. A dologházaknak két osztályát hozták létre. Az egyikbe a munkát keresőket utalták, míg a másikba büntetés gyanánt a munkakerülőket zárták.

A városban a kiegyezés után 10 évvel, 1877-ben mintegy 500 önálló iparos és kereskedő élt és dolgozott. 100-zal kevesebb, mint 1867-ben. Az adatok az alkalmazottakat nem tartalmazzák. (Ácsok, molnárok, csizmadiák, szűcsök, kőművesek, kovácsok, fazekasok, festők, takácsok, molnárok.) Szakál Sándor adatai szerint 1905-ben az iparban mintegy 2.000 férfi és 1.000 nő dolgozott.

Foglalkozási ágak szerinti megoszlásuk:

kovács	39
lakatos	49
asztalos	91
szabó	205
cipész	514
molnár	153
sütő	72
kőműves	160
ács	52

A dohánygyárban 630, a szövőgyárban 89, a téglagyárban 62, a Kluge kékfestőben 22 embert foglalkoztattak. Thirring Gusztáv, valamint a Pápai Hírlap 1904. május 21-i száma szerint a kereskedők közül a mezőgazdaságban 1.382-en dolgoztak, az iparban 3.182-en, a kereskedelemben 745-en, a közlekedés területén 150-en. 17 ügyvédet, 11 orvost, ám jóval több tanárt, tanítót tartottak számon. A városban mintegy 1.000 házi cselédet, 400 közszolgálati alkalmazottat és 500 napszámost tartottak nyilván.

Az első világháború idején - miként láttuk - a gyárak termelése visszaesett, s csak az 1920-as évek második felében jelentkeztek a prosperitás jelei. Majd az 1930-as évek közepétől kezdve, a háborús konjunktúra hatására a termelés fokozódott, s ezzel párhuzamosan emelkedett a munkáslétszám. Az 1936-tól kezdődő repülőtéri építkezések is növelték a foglalkoztatást, bővítették a munkalehetőségeket. A textiliparban 1920-ban 173, 1930-ban 885 és 1943-ban 900-an dolgoztak. Emelkedett a Dohánygyár munkásainak száma is. 1920-ban 693, 1930-ban 819, 1943-ban 850 munkást tartott számon. Rajtuk kívül 11 kis-, illetve középipari vállalat működött a városban. (Vágóhíd, Mika-féle textilüzem, jéggyár, áramfejlesztő, 2 pipagyár, 5 kékfestőüzem.) 1937-ben a 16 malom 103.377 mázsa gabonát őrölt. A városban 1942-ben 818 kisiparos dolgozott. Szakmák szerinti megoszlásuk: cipész 122, szabó 143, csizmadia 51, fodrász 45, asztalos 41, kőműves 36, mészáros és hentes 36, vendéglős 26, pék 25, kereskedő 318. Közben a munkásmozgalom egyes szárnyai is erősödtek, főként a szociáldemokrata és a kereszténységszocialista szervezetek befolyása növekedett. 1934-ben robbant ki a Bedeaux-rendszerrel szembeni Perutz-gyári sztrájk.

A lakosság vallási megoszlása 1875-ben:

katolikus	8.300
református	1.700
izraelita	3.600
evangélikus	950

A későbbiekben a vallásfelekezetek arányaiban a legnagyobb változást az izraeliták létszámának és arányának csökkenése jelentette. Arányuk 1880-ban 24 %, 1894-ben 22 %, 1910-ben 15 % s 1941-ben 11 %.

Thirring Gusztáv adatai szerint az egyes egyházakhoz tartozók száma:

	1869	1880	1890	1900
római katolikus	8.166	8.526	8.276	10.481
görög katolikus			3	13
görögkeleti	4		1	6
evangélikus	20914	984	1.215	1.564
református	1.639	1.594	1.624	2.123
unitárius	1		1	
izraelita	3.499	3.550	3.123	3.238

A lakosság anyanyelv szerinti megoszlása:

	1880	1890	1900
magyar	14.150	13.918	17.186
német	423	274	171
szlovák	20	26	32
horvát	3	6	2
román			3
rutén			1
egyéb	58	38	31

Az írni-olvasni tudók száma 1900-ban:

	Férfi	Nő
Ír és olvas	6.530	6.529
Csak olvas	27	212
Csak ír	1.754	2.374

1867-ig Pápán - miként más városokban - alig-alig léteztek a társadalmat vagy annak egy-egy rétegét átfogó, önszerveződésen nyugvó, a közös érdekeket tükröző pártok, egyesületek, szervezetek, klubok, körök. Ezeknek a megalakulásához és működéséhez ugyanis - erre már utaltunk - politikailag konszolidált viszonyok, gazdasági stabilitás és a társadalom gazdasági, szakmai, szellemi, érdeklődésbeli tagoltságának olyan foka szükséges, amely lehetővé teszi az emberek különböző csoportjainak tömörítését. Az így megszerveződő civil társadalom tehát az anyagi, szellemi fejlődés függvényében jön létre. Az ilyen módon alakuló egyesületek, egyletek stb. működése a kiegyezést követő évtizedekben Pápán is rendszeressé vált. Vezetőségeiket maguk választották, és kidolgozták működésük alapjait, szervezeti kereteit is. Ezek az egyesületek, szervezetek, klubok a polgári társadalom életerős hajtásaiként működtek, s rendkívül sokszínűekké váltak. Több szállal kötődtek a civil társadalomhoz a különböző egyházi szervezetek is. Az egyházhoz tartozás azonban a hitéletre is korlátozódhat, vagy akár kirekedhet belőle a vallásos érzelemvilág. Ezekben az esetekben pedig különösen a városokban működő egyházakhoz tartozó egyesületek a civil társadalom perifériáján helyezkednek el. Természetesen különböznek tőlük azok a vallási közösségek, amelyekben a hitéleten túlmenő egyéb - szociális, közösségi, jótékonysági, netán érdekvédelmi - tevékenység is folyik. Jó példái ennek a karitatív szervezetek, az egyházi iskolák, a presbitériumok, az egyházkerületi fórumok stb.

Mindazonáltal az egyházaknak jelentős szerepük volt az ország, a társadalom szellemi életének alakulásában s ezáltal közvetlenül vagy közvetve a civil társadalom kialakulásában és tevékenységében is. Bár sajátos szervezeti rendjük, jellegük miatt olyan évszázados hagyományokat is őriztek, amelyek a modern polgári szerveződésektől több vonatkozásban különböztek. Valamely egyházhoz tartozás ugyanis már a születéskor determinált, annak ellenére, hogy a törvények lehetővé tették a felekezetenkívüliséget csakúgy, mint a ki- vagy átkeresztelkedést valamelyik másik valláshoz és egyházhoz. Ezekre azonban ritkán került sor, legfeljebb az 1930-as években az állam által az izraelitáknak ajánlott kikeresztelkedés eseteiben.

Az elmondottakból ered, hogy Pápán sem a pártok tevékenységéhez fűződő napi politika állt az érdeklődés középpontjában, hanem a civil társadalom különböző formáiban vállalt szerepkör.

Pápán az 1867-1945-ig terjedő időszakban a parlamenti választásokon általában kis szavazatkülönbséggel ugyan, de a kormánypártiak szerezték meg a mandátumot, vagyis a város választóközönsége a hatalomtól várta érdekeinek hathatósabb védelmét.

1867 után az ipar és a kereskedelem előmozdítása érdekében 1886-ban a mintegy 500 önálló iparos megalakította a városi ipartestületet és iparhatóságot. Az iparegyesületek, testületek alakítását már a céhek megszüntetését kimondó 1872. évi ipartörvény is szorgalmazta. Az alkalmazottak és a gyári munkások azonban csak a századforduló után tartották elodázhatatlannak érdekeik hathatósabb védelmét.

A városi ipartestület fő feladatának természetesen az iparosok védelmét, adó- és vasúti vámkedvezményeinek biztosítását, jólétének előmozdítását tekintette, de különös hevességgel követelte az iparengedéllyel nem rendelkező mintegy 150 „kontár” tevékenységének tiltását s az ellenük foganatosítandó hatósági, rendőri intézkedéseket. Mert - amint újra és újra hangsúlyozták - az iparengedéllyel bírók fizetik az adót, az iparhatósági pótlékot és támogatják az ipariskola működését. 1892-ben szervezték meg a pápai ipartestület betegsegélyező pénztárát az 1891. évi 14. tc. alapján. A pápai kerületi betegsegélyző pénztár bevételei a tagok és a munkaadók járulékaiból, adományokból és mindezek kamataiból álltak. 1 forint kereset után 2 krajcárt kellett befizetni a pénztárba. Ennek 2/3-át a munkaadók, míg 1/3-át a munkavállalók fizették. A pénztár tagjai az ipari és gyári munkások lehettek, továbbá mindazok, akiket az 1884. évi ipartörvény foglalkozási ágak szerint megnevezett. (Bányákban, üzemekben, építkezéseken vagy vasúti csomópontokban, postán vagy a kereskedelemben foglalkoztatottak.) Míg a pápai Lloyd Egyesület kizárólag az izraelita iparosok és kereskedők érdekképviseleteként jött létre.

Pápa rendezett tanácsú város 1874. évben működő egyletei: az 1834-ben alakult Casino. Tagjainak száma: 169. Engedélyezésének éve: 1857. A további egyletek alakulásuk és működésük engedélyezési évének feltüntetésével:

Takarékpénztár: 1863. Engedélyezték: 1863.
Polgári kör: 1867. 243 tag. Engedély: BM 1867.
Kereskedelmi és Iparbank: 1871. 1.000 tag.
Soproni Leszámítoló Bank pápai fiókja: 1872.
Izraelita Szegénységsegélyező Egylet: 1872. 267 tag.
Izraelita Temetkezési Egylet: 1750. 216 tag.
Izraelita Beteggyámolító Egylet: 1712. 229 tag.
Izraelita Tanulmányozó Egylet: 1820. 140 tag.
Izraelita Emberszereteti Egylet: 1867. 222 tag.

Polgári Önkéntes Tűzoltó Egylet: 1871. 578 tag.
Lövészegylet: 1873. 196 tag.
Jótékony Nőegylet: 1874. 476 tag.
Ismeretterjesztő Egylet: 1874. 109 tag.
Pápai Kertészeti Ipartársulat: 1874.
Pápai Uszoda Társulat: 1874.

Hozzájuk kapcsolódtak természetesen az egyes szakmák ipartestületei és jótékonysági intézményei, továbbá az egyházi és iskolai egyesületek. Közvetlenül 1867 után az egyes iparos szakmák egyleteit szervezték meg. 1876-ban megalakult a fazekas, majd az asztalos, takács, kékfestő, üveges ipartársulat. Az 1872. évi ipartörvény 76. paragrafusa alapján ugyanis a volt céhtagok ipartársulatokká alakultak át. A Pápa és pápavárosi kovács és szerszám ipartársulat betegsegélyző pénztárt is alapított. Az 1880-as évek második felében életrehívták az iparos-ifjúsági egyletet és a kereskedelmi ifjak szövetségét. A Polgári Kör, illetve a Pápai Kaszinó könyvtárral rendelkezett, megrendelték a fővárosi napilapokat, továbbá elsősorban szépirodalmi folyóiratokat. A Polgári Körnek 200 tagja volt, s a szellemi tevékenység mellett rendszeresen rendezett „táncvigalmakat" főként a farsang s a nevezetesebb ünnepnapok idején. A pápai izraelita nőegylet is régebben, 1826-ban alakult, de 1887-ben a kor igényeinek megfelelően új célokkal új alapokra fektették működését. 1868-ban alakult meg a pápai izraeliták Eötvös egylete. Alapszabályai szerint: „Célja az egyletnek, melynek neve „Eötvös" egylet legyen, a pápai héber vallású polgároknak, az új viszonyokba leendő beavatása és új helyzetükbeni tájékozást előmozdítani." Tudunk még a pápai önképző leányegylet létezéséről, amelynek 1888-ban 160 tagja volt, s kézimunkázás, olvasás és egyéb kulturális tevékenység jellemezte működését. A Pápai Jótékony Nőegylet mintegy 500 tagot számlált. 1876-ban elfogadott alapszabályai szerint feladata: „A Pápán található elhagyatott gyermekek ellátásáról és neveléséről gondoskodni, segélyezni a másunnan nem segélyezett szűkölködőket, betegeket, s más nyomorban levőket, munkát adni, szervezni a keresetnélkülieket, könyöradományt nyújtani a munkaképteleneknek vallás - kor és nem különbség nélkül." Az egylet rendes tagjai havonta 10 krajcárt fizettek, de jövedelmeiket gyűjtésekkel, különböző „vigalmi" rendezvényekkel is növelték. Elnökké Gr. Esterházy Pálnét és Bocsor Istvánnét választották. Az egylet adományokat gyűjtött, részvényeket vásárolt, s többek között hozzájárult a színház építéséhez. 1874-ben fogadták el a pápai ismeretterjesztő egylet alapszabályait. Célul tűzték ki, hogy minden hónap első vasárnapján a különböző tudományágak körében előadásokat tartanak, de tagjai saját műveiket - próza, vers, tudományos tanulmány stb. - is előadják. Ezeket az önálló alkotásokat a választmány bíráló bizottságoknak adta ki, s véleményük alapján a legjobbakat díjazták.

1888-ban fogadták el a pápai összes iparos ifjúság önképző és segélyező egyletének alapszabályait. Ugyanebben az évben hívták életre a pápai kereskedő keresztény segédek betegsegélyző egyletét. Az egyes városrészekben olvasókörök működtek. 1876-ban Jogászsegélyző Egylet alakult. Alapszabályai szerint célja a tagok anyagi segítése. Tagjai: alapító, pártoló, tiszteletbeli és rendes tagok. A rendes tagok a pápai jogakadémia hallgatói lehettek. 1877-ben megalakították a Pápa városi és vidéki tanító és jegyzőegyletet.

1893-ban alapították a későbbiekben igen jelentőssé váló szellemi műhelyt, a pápai Jókai Kört, amelynek megalakult az irodalmi, művészi és színészeti szakválasztmánya is. Estélyein zongoraelőadások, felolvasások, hegedűjátékok, színielőadások, szavalatok hangzottak el. Az egyesületek, szervezetek alapszabályait a belügyminiszter hagyta jóvá. Számuk a századfordulóra megközelítette a százat. A kiegyezés idején a belügyminiszteri jóváhagyás még komolyabbnak tűnt, de a későbbiekben a Horthy-korszakig ez már inkább formálissá vált.

Az első sportkörnek az 1873-ban alapított lövészegylet tekinthető. 1890-ben hívták életre a pápai Korcsolya Egyletet. Ezt azután 1895-ben a kerékpáros, majd a tekeegylet s az iskolák sportkörei követték.

Még 1896-ban megalakult a pápai Szabadelvű Olvasókör. A belügyminiszter ekkor még a megyétől az alapos kritériumok kidolgozását kérte. A Tűzoltó Egyesület a századforduló után is fennmaradt, de közben kiépült a hivatásos tűzoltóság intézménye is, s a korabeli lapjelentések szerint emiatt a hagyományos önkéntes egyesület létszáma fogyott. 1904-re a korábbi létszám mintegy 50-60-ra csökkent.

Külön tanulmány feladata lehetne a pápai sajtó történetének áttekintése. Erre ehelyütt természetesen nincs terünk. Ám annyit megállapíthatunk, hogy a városban 1867 és 1945 között egyidőben több lap is megjelent. Közös vonásuk abban foglalható össze, hogy a pártpolitikától függetlennek tekintették magukat, jórészt a város életével, a képviselőtestület határozataival és a mintegy 70-100 egyesület, kör, kamara stb. működésével foglalkoztak. A napi politikáról, különösen a pártpolitikáról feltűnően keveset írtak. Így könnyűszerrel elháríthatták maguktól a szélsőségeket, amire határozottan törekedtek is. Ezzel magyarázható az a körülmény, hogy a nagy politikai viharok, még a forradalmak sem zökkentették ki őket a tárgyilagosság, a napi szakmai kötelességteljesítés pallójáról, s szerkesztőiket a nagy történelmi sorsfordulók sem ingatták meg pozícióikban. Ez a szerkesztői magatartás természetesen politikai közönynek is tekinthető, és időnként, például a második világháború idején, amikor a nemzet puszta léte forgott kockán, joggal bírálható is, de hozzátartozott a lapok eredendően politikamentes profiljához. Ezért távol tartották ugyan magukat a nyilas propagandától, de a náci bűnöket, embertelenségeket is csak ritkán és túlzottan is enyhe fogalmazásban tették szóvá. A lapok közül megemlíthetjük a Pápai Hírlapot, a Pápai Naplót, a Pápai Közlönyt, Pápai Független Újságot, de időnként a Kollégium Képzőtársasága is adott ki lapot.

Jellemzőnek tekinthető a Pápai Hírlap, 1888. május 20-i első számának programadó: Mit akarunk című cikke. A szerkesztők demokratikus szellemű, pártoktól független, Kossuth sajtóra vonatkozó nézeteivel való azonosulást sugárzó lapot ígértek, amely szerint: a sajtónak, ha a hivatása magaslatán áll, mindent szabad írni, ami szent és igaz. Feladatuknak tekintik a közügy szolgálatát, a bűn leleplezését, a személyeskedés elűzését. „Hű őrei leszünk a társadalomnak, polgárságunk becsületének: élénk tolmácsai a hét eseményeinek, hű tudósítói a történeteknek.” A Kossuth iránti tisztelet egyébként mindvégig a lapok egyik jellemző sajátossága maradt. Az 1880-as évek végén, amikor parlament a honossági törvényt s ezzel együtt Kossuth magyar állampolgársága elvesztésének vagy megtartásának lehetőségeit tárgyalta, a pápai lapok Kossuth mellett léptek fel, hazavárták, s 1887-ben Pápa is díszpolgárává választotta.

A civil társadalom kiépülésében kiemelkedő szerepet kaptak a könyvtárak, tudományos és művészeti jellegű gyűjtemények is. Az 1870-es évekig csupán két nagyobb könyvtár létezett a városban: a Református Főiskola, illetőleg a Benedek rendi gimnázium könyvtára.

A helyi lapokat és könyveket a Főiskolai Nyomda készítette. (Pápai Lapok, Pápai Közlöny, majd a Pápai Hírlap, Pápa és Vidéke.) A nyomdát 1853-ban az Ókollégiumban helyezték el. (Innen került mai helyére.) A Pápai Lapokat mintegy 600-an vásárolták meg. A 19. század végén a lapokban nagy helyet kaptak a hirdetések. A Főiskolai Nyomdát ekkor már a Dunántúl legnagyobb nyomdái között tartották számon. Nagy példányszámban jelent meg például Kis János: Keresztyén hittan című tankönyve, a Kis Káté, a Halotti énekes könyv. Debreczeny Károly három évtizedig vezette a nyomdát. A felügyelői tisztséget a Főiskolai Tanács, majd a Gazdasági Tanács látta el. Tagjai között megemlíthetjük Szilágyi József (1852-1882), Kis Gábor (1882-1891), majd Kis Tivadar (1892-1924), Horváth József (1893-

1908), Borsos István (1909-1918), Tóth Lajos (1923-1945) nevét. A nyomdát az 1890-es évek elején korszerűsítették, amikor egy amerikai gyorssajtót is vásároltak. 10-12-en dolgoztak itt, több szedősegéddel együtt. Működött még a városban Nobel Ármin nyomdája (1879-1915). Negyven évig állt fenn a Goldberg nyomda és írószer-kereskedés (1880-1920). Stern Ernő nyomdája pedig 1899-től 1938-ig működött.

1881 végén nyitották meg a Voyta Adolf építész tervei szerint elkészült városi színházat a Széchenyi téri sétány közepén. A magyar nyelv és művészet csarnokának tekintették. A színházban rendszeresen tartottak színielőadásokat a helyi öntevékeny művészeti csoportok, de gyakran más városbéli, sőt fővárosi társulatok is. Nagy eseménynek számított, amikor 1888 májusában Blaha Lujza is fellépett a Városi Színház színpadán.

A századfordulón már több síkon jelentkeztek a dualista rendszer válságjelei. Így az egymást érő kormányválságok, a megélénkülő munkásmozgalom, az agrárszocialista szervezkedések területén egyaránt. Ezeket azonban Pápán alig-alig érzékelték. Hiszen az agrárszocialista mozgalmak kezdetben a Viharsarokra korlátozódtak, majd a 19. század végén a Nyírségre is kiterjedtek, a Dunántúlon azonban nem éreztették hatásukat. Pápán - amint láttuk - a modern gyáripar még nem bontakozott ki akkor, amikor a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890. december 7-én és 8-án a korabeli szocializmus célkitűzéseivel zászlót bontott. Ilyen módon az a nagyipari munkásság, amely az új munkáspárt terephelyeinek számíthatott, Pápán még nem létezett. A vasutas társadalom pedig - miként tudjuk - rendkívül tagolt volt, s szervezkedését az államhatalom nem is nézte jó szemmel.

A kiegyezési rendszer válságjelei ezért csak a századforduló után éreztették hatásukat, amikor már a Dohánygyárban és a Perutz-gyárban is megindult a termelés, s a munkások között érezhetővé vált a szociáldemokrata vagy más szociális eszmék hatása. Az egyik teológiai tanár, Csizmadia Lajos tárgyszerűen és figyelemreméltóan reagált a terjedő szocialista-demokratikus eszmékre. A Pápai Hírlap 1906. február 17-i számában írta: „A szocializmusnak nevezett mozgalom a mi hazánkba is behatolt s foglalkoztatja az elméket, forrongásba hozza a kedélyeket. Ezrekre megy nálunk is azoknak a száma, akiket ez a mozgalom forgatagával magával ragadott. A párthívek immár tömör hadsereggé szervezkedtek, időnként halljuk felharsanni harci riadójukat. S mi tagadás benne, a szocialista tábor már-már hatalommá növi ki magát nálunk is. Fent és alant kezdjük már belátni, hogy a hozzánk Nyugat-Európából átcsapott társadalmi mozgalom hullámverését csak úgy könnyedén, a csendőr szuronyokkal elcsitítani nem lehet. Valamint azt is kezdjük belátni, hogy a szociális kérdések elsőrendű fontossággal bírnak.”

Az 1890-es években az iparban dolgozók fő törekvése ismét az osztrák iparcikkek versenyének letörése védővámok által, de újra felmerült az önálló vámterület megalkotásának igénye is. A Pápai Közlöny 1896. január 12-i száma írta: „Az utóbb lefolyt 3 évtized alatt a magyar kisipart fenyegető veszély folyton szélesbedő tért nyert és ennek közvetlen oka a monarchia másik felével közös vámszövetség immár oly tényezővé vált, amely Magyarország közgazdasági életének alakulására általánosságban félre nem ismerhető pusztító hatással van, különösen pedig a hazai ipar tönkretételének útját egyengetni segíti, egyforma igaként nehezedik az összes iparosokra, gátolja és elfolytja a belföldi ipar haladását.” Éreztette hatását a Szabadelvű Párt válsága, bomlása, majd 1905. januári bukása is a parlamenti képviselő-választásokon. A város ekkor ellenzéki jelöltet választott országgyűlési képviselőnek, Bánffy Dezső bárót, a Szabadelvű Pártból kiszakadt új párt vezetőjét, az egykori miniszterelnököt. Bánffy a függetlenségi Lakos Bélával szemben ugyanis 581 szavazatot kapott, míg Lakos Béla gimnáziumi tanárra 301-en voksoltak. Bánffy azonban rövidesen lemondott mandátumáról, mert Szegeden is győzött s inkább ezt tartotta meg. Az új választáson azután a függetlenségi

párt vezetősége által támogatott Hoitsy Pált választották képviselővé, aki az 1906. évi országos választások idején is elnyerte Pápa város mandátumát. 1905-ben a városban is megalakult a koalíció vezérlő bizottsága, s bojkottot hirdetett az osztrák árukkal szemben. Hoitsy egy bőrgyár építését kezdeményezte, illetve ígérte pápai választópolgárainak, s felmerült egy olyan nagyobb laktanya építésének terve is, amelyben - Zalaegerszeggel együtt - elférne az egész 7. huszárezred. A koalíciósok - köztük a függetlenségi pártiak - befolyása azonban főként 1908 után látványosan csökkent. Az 1910. évi országos képviselőválasztásokon elvesztették pápai mandátumukat is. A Nemzeti Munkapárt színeiben induló Antal Gézát választották képviselővé. A kiegyezés utáni pápai országgyűlési képviselők sorából kiemelhetjük Trefort Ágostont, Ráth Károlyt, Láng Lajost és Hegedüs Lórándot.

Pápa város életében a világháború kitörése jelentett nagy változást. Az általános mozgósítás, a frontharcok, a járványok - kolera, tífusz, vérhas -, a gyárak termelésének visszaesése mind-mind hozzájárult a lakosság szenvedéseihez. A háború folyamán több iskolát és más középületet hadikórházzá alakítottak át. A lakossági ellátásban egyre nőttek a zavarok. Románia hadbalépése, 1916 után megindultak az erdélyi magyarok a Dunántúlra is. Pápára 1916. szeptember első napjaiban vonattal mintegy ezren érkeztek. Állataik egy részét is magukkal hozták. A város szeptember 7-én népkonyhát nyitott számukra. Az őszirózsás forradalom után a régi tisztikar is a helyén maradt.

A Tanácsköztársaság bukása után a városi közigazgatás visszanyerte korábbi jogait. A régi, hagyományos egyesületek, klubok, körök élete is tovább folytatódott. Megszűnt azonban Pápa város önálló képviselőküldési joga. Az új választókerületet Pápa és vidéke alkotta. Ide került többek között Mezőlak, Nyárád, Mihályháza, Dáka, Külsővat, Vinár község.

Az 1920. január 25-26-i nemzetgyűlési választásokon a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának jelöltje, Szűcs Dezső gimnáziumi tanár győzött a kisgazdapárti Mohácsy Lajos marcalgergelyi evangélikus lelkésszel szemben. Szűcs Dezső 6.863, míg Mohácsy Lajos 4.557 szavazatot kapott. Szűcs Dezső programbeszédében a nemzeti öntudat, a keresztény erkölcsiség s a társadalmi jólét egységének fontosságát hangsúlyozta. Jelentősen megnőtt tehát a szavazók száma s ez nem is kizárólag a hozzácsatolt falvak lakosságnövekedéséből eredt, hanem az új választási rendelet demokratikus választójogi rendelkezéseiből, hiszen a választójogot kiszélesítették, először alkalmazták Magyarországon a nőkre is kiterjedő általános, egyenlő, titkos választójogot.

A városi közgyűlés 1920 januárjában tiltakozott első ízben az ismeretessé vált békefeltételekkel szemben, amelyeket a nemzet sírbatételével azonosított. 1921-ben már az új nagyformátumú konzervatív politikus, Bethlen István gróf táborát erősítette, aki a szenvedélyektől mentes nyugalom megteremtésének programját vallotta. A közrend és a jogbiztonság megteremtését, a személy- és vagyonbiztonságot, az ipar, kereskedelem, valamint ezzel párhuzamosan a mezőgazdaság érdekeinek védelmét ígérte. Az 1922. évi választásokon Pápa és vidéke országgyűlési képviselőjévé Paupera Ferencet választották. Előzőleg az 1919-es választási rendelet helyett 1922-ben kiadott új rendelet már korlátozta a választói jogosultságot, a vagyoni és az értelmi cenzus érvényesítése útján.

1933-ban alakult meg Gömbös új pártja, a Nemzeti Egység Pártja. Az 1935-ös országgyűlési választásokon azonban a NEP hivatalos jelöltjével, vitéz Barcsay Gáborral szemben dr. Sulyok Dezső ügyvéd győzött. Barcsay 5.147 szavazatával szemben ugyanis 5.606 voksot kapott. Holott a NEP ritkán tapasztalható támadást intézett Sulyok Dezső ellen. Hazafiatlansággal, a Tanácsköztársaság melletti szimpatizálással vádolták. Kísérleteztek mandátumának megsemmisítésével is.

A pártpolitika palettáján 1939-ben új kormánypártként megalakult a Magyar Élet Pártja. A parlamenti választásokon a NEP jelöltje, Antal István 13.256 szavazattal győzött a nyilas Molnár Benjamin gimnáziumi tanárral szemben, aki 6.244 szavazatot kapott. Ez a választási eredmény is azt bizonyítja, hogy a szélsőjobboldal Pápán az 1930-as években sem nyert többséget.

Az 1867 után alakult egyesületek a két világháború között is fennmaradtak, de újak is alakultak. Ezeket három csoportra oszthatjuk:

a/ munkásegyesületek, szervezetek,

b/ jobboldali szélsőséges csoportok,

c/ sportkörök.

Különösképpen fellendült a város sportélete, ezt egyébként az 1921. évi Testnevelési törvény is szorgalmazta. 1930-ban megalakult a Perutz gyár sportköre s „footbalcsapata". 1935 őszén már a dunántúli I. osztályban játszott, később az 1940-es évek elején pedig a Nemzeti Bajnokság II. osztályában. 1926-ra készült el a ligeti sportpálya futball- és atlétikai pályáival, lelátóival. Jelentősen fellendült az iskolák sportélete is. A Turul Szövetséget 1929-ben, a Baross Szövetséget 1930-ban, a Magyar Irredenta Szövetséget még 1920-ban, a Magyar Revíziós Ligát 1932-ben szervezték. 1932-ben hirdette meg a Magyar Revíziós Liga pápai csoportja az új honfoglalást. A hagyományos „civil társadalom" az újonnan alakuló, illetve felerősödő különféle munkásszervezetek, köztük a Pápán erősnek számító keresztény-szocialista szervezetek, egyházak szembenálltak a nyilasokkal. Sokan ismerték és elfogadták a Magyar Front programját. Pápa 1926-ban vált a Dunántúli Református Egyházkerület püspöki székhelyévé Rév-Komárom helyett. Antal Géza halála után, 1935-ben Medgyaszai Vincét választották püspökké. Ő azonban 1942 decemberében lemondott tisztségéről, és helyét 1943. március 24-én Győry Elemér foglalta el. Czapik Gyula apostoli kormányzó, majd veszprémi római katolikus püspök egri érsek lett, s 1944 márciusában Mindszenty Józsefet nevezték ki utódjául. (Czapik Gyula előtt 21 évig Rott Nándor volt a veszprémi megyés püspök.) 1943-ban felmerült a pápai múzeum alapításának gondolata, az irodalmi, történeti, régészeti kincsek elhelyezése és rendezése céljából. Keresték hozzá a megfelelő patinás épületet is. A Petőfi-házat azonban nem tartották erre alkalmasnak, a Korvin utcai Mátyás-ház pedig az Esterházyak tulajdonát képezte. Gyakran jelentek meg Pápán neves művészek, írók. 1937-ben Bartók Béla hangversenyt adott a Griff nagytermében, az Operaház pedig 1938-ban a Városi Színházban a János Vitézt adta elő, majd Zilahi Lajos, Németh László, Veres Péter tartottak előadásokat.

Az 1930-as évek végétől kezdve megjelentetett zsidó törvények Pápán is jelentősen korlátozták a zsidó lakosság jogait. 1944 áprilisában Endre László belügyi államtitkár a polgármesterhez és a községi elöljárókhoz szóló rendeletében előírta a zsidó vallásúak összeírását név és lakcím szerint. Az 1944. április 11-i Endre László-féle újabb rendelet többek között kimondta: a közellátástól zsírt és cukrot nem kaphatnak. Telefonjaikat kikapcsolták, rádióikat elkobozták, boltjaikat bezárták, vagyonukat zár alá vették. Majd kötelezővé tették számukra a sárga csillag viselését. Friebert Lajost, a Bacon Húsgyár igazgatóját, Steiner József téglagyárost, Gutz Emil és Pátkay Lajos ügyvédeket internálták. 1944 májusában a Rákóczi, Eötvös, a Petőfi, a Szent László utcákat magában foglaló városrészből - a Bástya utcáig - kialakították a gettót. A 13 és fél kat. hold területet magába záró gettót 2 méter magas deszkafal kerítéssel vonták körül. Dr. Kőrös Endre és felesége, a Református Nőnevelő Intézet nyugalmazott igazgatója, Korein György, továbbá dr. Glück Sándor nőgyógyász és felesége is öngyilkosok lettek még mielőtt a gettóba vitték volna őket. Mintegy 3.600 embert zártak ide,

közülük 900-at a devecseri és a zirci járásból. 1944. június 29-én a gettóból a Műtrágyagyár épületébe hajtották az embereket. Július 4-én hajnalban vagonokba zsúfolva vitték őket Budapestre, majd Kassára. Július 13-án érkeztek Auschwitzba. Közülük csak 300-an tértek vissza. 1944 végén, 1945 elején egyébként Pápa katonai bázissá, továbbá a menekültek egyik jelentős dunántúli központjává vált. Itt szervezték a Szent László hadosztályt, főleg leventekorú fiatalokból. Az ejtőernyős ezredet már korábban létrehozták. Az iskolákban és más épületekben hadikórházakat - öt magyart és egy németet - rendeztek be.

Az oktatási intézmények

Ha a város oktatási-kulturális életét gazdasági-társadalmi fejlődésével vetjük egybe, kirívó a kontraszt. Hiszen számos neves oktatási intézménnyel rendelkezett, s a szaporodó kulturális egyesületekben, valamint a helyi lapokban is egyre nívósabb szellemi élet bontakozott ki. A lapok közül megemlíthetjük a Pápai Közlönyt, a Pápai Naplót vagy a Pápai Hírlapot. Valamennyi pártoktól függetlennek tekintette magát. A város életében jelentős szerepet játszottak az oktatási intézmények a gazdasági fejlődés kiegyezést követő megtorpanása, stagnálása ellenére is. 1867-ben két felső, illetve középfokú oktatási intézmény volt: a Református Kollégium és a Szent Benedek-rend gimnáziuma. A kollégium azonban négy tagozattal rendelkezett: a 6 osztályos gimnáziummal, a 2 évfolyamos bölcsészeti tanfolyammal, a 3 éves jogakadémiával és a 4 évfolyamú teológiával.

A kiegyezés eredményeként Andrássy Gyula gróf vezetésével megalakult magyar kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere a polgári átalakulás neves úttörője, a nagy műveltségű, európai látókörű Eötvös József báró korábbi oktatáspolitikai elveit megtartva az új viszonyok között is nagy energiával fogott liberális reformterveinek megvalósításához. S bár átfogó oktatási programját nem sikerült elfogadtatnia, utódai és azok vezető munkatársai, mindenekelőtt Trefort Ágoston miniszter és Kármán Mór megtartották intencióit és tovább munkálták terveit, főként a közép- és felsőfokú oktatás terén. Joggal állíthatjuk tehát, hogy az oktatáspolitika a kiegyezési rendszer liberális vonásait erősítette. Az 1868:38. tc., a népiskolai törvény kidolgozása és parlamenti elfogadtatása még közvetlenül Eötvös nevéhez fűződik. Előírta a 6-12 éves gyermekek tankötelezettségét s a tanítandó tárgyakat, a heti óraszámokat, az oktatáshoz szükséges fölszereléseket. Lehetővé tette a nemzetiségek számára anyanyelvük használatát az oktatásban.

A népiskolai törvény rendelkezett a felsőbb népiskolák, a polgári iskolák felállításáról, valamint a 3 éves tanítóképzésről is. A népiskolák többségét az egyházak kezében hagyta, de megszabta a tanterv fő irányait, és a tankerületek megszervezésével gondoskodott annak egységes végrehajtásáról. A törvény ezért a kiegyezést követő korszak egyik nagy vívmányának tekinthető. Más kérdés az, hogy végrehajtása súlyos nehézségekbe ütközött és rendkívül vontatottan haladt. Erről maga Eötvös számolt be 1870-ben az országgyűlés elé terjesztett jelentésében. Megállapította, hogy a tankötelesek fele nem jár iskolába. Ennek okai között megemlítette a szülők nehéz anyagi helyzetét, a tantermek és tanítók hiányát, a művelődés iránti közömbösséget. A haladás elveit tükröző s ennek megfelelő rendszabályokat tartalmazó törvény végrehajtásának útjába tehát súlyos akadályok tornyosultak. Az írni-olvasni nem tudók aránya országos vonatkozásban még a századfordulón is a lakosság mintegy 40 %-át tette ki. Ez az arány a nemzetiségek körében szomorúbb képet mutat, hiszen a szlovákok 49,9 %-a, a szerbek 58,5 %-a, a románok 79,6 %-a, a kárpátukránok 85,5 %-a nem tudott írni és olvasni. Az 1868. évi népiskolai törvény alapján több, főleg egyházi polgári és elemi iskola alakult, a tanítóképezdék megszervezésére irányuló kísérletek azonban csak a századfordulón vezettek eredményre. A polgári iskolában a hit- és erkölcstan, az anyanyelv, az írás, olvasás

mellett német nyelvet, mennyiségtant, biztosítási, takarékpénztári, könyvviteli tárgyakat, továbbá földrajzot, statisztikát, természetrajzot, jogi alapismereteket tanítottak. Pápán a századfordulón három - katolikus, református és állami - polgári leányiskolában folyt a tanítás. 1897-re épült fel a Kollégium új épülete, a Petőfi tér és a Jókai utca sarkán. Majd megindult az oktatás a katolikus és a református tanítónőképzőkben, valamint az állami tanítóképzőben a Jókai utca végén, a vásártér mellett. A katolikus tanítónőképző 1902-ben, majd a református - a Nátus - nyitotta meg kapuit a diákság előtt.

Még előbb, 1893-ban megkezdődött a gyakorlati képzés, a tanítás a két éves földműves iskolában ugyancsak a város külső részében, a Veszprémi úton. Az iskola alapítványokból épült fel, míg a kísérleti gazdálkodáshoz szükséges 165 katasztrális földterületet a város adományozta számára. Az iskola - amelynek 30 növendéke bentlakó volt - elméleti, valamint a modern gazdálkodáshoz szükséges gyakorlati ismereteket és gyakorlatot biztosított. Tantárgyai között találhatjuk például a magyar nyelvtant, számtant, földrajzot, növénytermesztést, szőlőművelést, méhészetet, állattenyésztést.

Eötvös utódai, haladó eszméinek követői elsősorban már nem a népiskolai törvény végrehajtását, hanem a modern polgári igényeknek megfelelő közép- és felsőoktatás reformját tekintették legfontosabb feladatuknak.

A kormányzat feltűnően szigorú kritériumokat szabott a jogászképzéssel, a feltűnően nagyszámú jogakadémia működésével szemben. Előírta az oktatandó tárgyakat, a tanárok létszámát és képzettségét, s megvonta a vizsgáztatás jogát azoktól a jogakadémiáktól, amelyek a számukra megszabott feltételeket nem teljesítették. Az iskolafenntartó Dunántúli Református Egyházkerület több kísérletet, erőfeszítést tett jogakadémiája megmentése érdekében. A növekvő követelményeknek azonban nem tudott eleget tenni, s a pápai jogakadémia 1885-ben megszűnt.

A középiskolában a kiegyezés után egy ideig még Leo Thun Entwurf-ja szerint folyt az oktatás. Eötvös elképzelése nyomán Kármán Mór folytatta az új középiskola koncepciójának és részletes tervének kidolgozását. Mindenekelőtt arra törekedett, hogy a középiskolák szinte áttekinthetetlen szövevényét szervezetileg meghatározott rendbe szedje, biztosítsa bennük a polgári fejlődés érdekeit az egységes tantervi minimumok és a felügyelet által. Mivel a gimnáziumok többsége az egyházak kezében volt, vállalt feladata rendkívül nehéznek bizonyult. Az egyházak és az állam azonban a kompromisszumot kereste. A kormányzat így 1879-ben kiadta gimnáziumi tantervét, majd az első középiskolai tantervi utasítást. A középiskolai törvény parlamenti elfogadására 1883-ban került sor. A tanterv és az utasítás jórészt a hegeli filozófián és Herbert pedagógiai, pszichológiai nézetein nevelkedő, a humán műveltséget előtérbe állító, a nemzetit az egyetemessel összekötő Kármán Mór nevéhez fűződik. Finánczy Ernő így ír róla: „E tantervben nincs semmi, amit elméleti alapon ne lehetne megokolni. Az anyag kiválasztása és szervezése, az egymásutániság és az egymásmellettiség elvi követelményeinek állandó figyelembe vétele, a magyar nyelvi és irodalmi oktatásnak vezető szerephez juttatása, a kitűnő olvasmányi anyagnak mintegy felfedezése és tantervbe állítása (Arany János, Kemény Zsigmond stb.), a magyar és idegen nyelvű (német, latin, görög) oktatás egymásra vonatkoztatása, a természettudományi anyagnak racionális menetben való felépítése oly vívmányok, melyek Magyarországon ebben a tantervben s a vele együtt kibocsátott utasításokban valósulnak meg először teljes mértékben.”

A középiskolai törvény végül is előírta a nyolc osztályos gimnázium kiépítését, megkövetelte a rendes tanárok fokozatos alkalmazását, megfelelő számú osztálytermek, szertárak, gyűjtemények, tanári, igazgatói szobák kialakítását. Az állam ugyanakkor állam-segélyt ígért az egyházi iskolák számára. Ez a középiskolai alaptörvény 1924-ig érvényben maradt. 1.

paragrafusa kimondta: „Középiskolák alatt ezen törvényben a gimnáziumok és reáliskolák értendők. A gimnáziumnak és reáliskolának az a feladata, hogy az ifjúságot magasabb műveltséghez juttassa és a felsőbb tudományos képzésre előkészítse. A gimnázium e feladatot a minden irányú humanisticus, főleg az ó-classicai tanulmányok segélyével, a reáliskola pedig főleg a modern nyelvek, a mennyiségtan és természettudományok tanítása által oldja meg." Mindkét iskolatípus 8 osztályúvá vált, érettségit adott, formailag azonos jogállású volt, a reáliskolát végzettek azonban a tudományegyetemeken, jogakadémiákon nem folytathatták tanulmányaikat. Emiatt a gimnáziumok túlsúlya a dualizmus egész korszakában fennmaradt. A felekezeti tanintézetek tanterveire, tankönyveire vonatkozóan a már jelzett kompromisszumos rendelkezéseket rögzítette. 8. paragrafusa többek között a következőket tartalmazta: „A felekezetek által fenntartott tanintézeteknél a tantárgyakban az egész tanfolyam alatt elérendő végcélt és a tanítandó ismeretek mértékét, a tanrendszert, tantervet és a tankönyveket az illető felekezeti főhatóság állapítja meg és azt esetről esetre a vallás- és közoktatásügyi miniszternek bejelenti: a megállapított mérték azonban nem lehet kisebb, mint az, amely a közoktatásügyi miniszter rendelkezése és közvetlen vezetése alatt álló intézetekben alkalmazva van, és az illető intézetekre nézve csak a minimumot határozza meg." Előírta a kötelező tárgyakat, ezen belül a hit- és erkölcstannal kapcsolatosan kimondotta, hogy az egyes felekezetekhez tartozók tanításáról saját egyházi hatóságuk intézkedik. A törvény rögzítette az iskolák tanulmányi rendjét, a heti óraszámokat, az alsó osztályokban a rendes tantárgyak esetében 26-ban, a felsőkben 28-ban maximálta. A törvény 17. paragrafusa szerint: „A középiskolák egy-egy osztályában 60 tanulónál több rendszerint nem lehet." Részletesen szabályozta az érettségi vizsga rendjét is. A felekezeti iskolákban az elnöki tisztet eszerint az illetékes egyházi főhatóság képviselője tölti be, a miniszter által kiküldött kormányképviselőt „semmiféle rendelkezési jog nem illeti." A törvény kimondotta az állam főfelügyeleti jogát valamennyi középiskolára nézve; ezt közvetlenül a tankerületi főigazgatók gyakorolták. Részletesen taglalta az államsegély eseteit, méreteit és konzekvenciáit is. Az államsegélyből fizetett tanárok kinevezési jogát magának tartotta fenn. Ebből következett azután az a furcsa gyakorlat, hogy a tanárok egy részét az „iskola fenntartó", másik részét a miniszter nevezte ki. Az államsegélyt igénybe vevő hitfelekezeti iskolák vagyoni ügyeit, gazdálkodását az illetékes állami hatóságok folyamatosan ellenőrizhették. A törvénynek végül fontos fejezete foglalkozott a középiskolai tanárok képesítésével. A vallás- és közoktatásügyi miniszter ebből a célból az egyetemeken egy-egy bizottságot szervezett. A képesítő vizsgára bocsátás feltételéül - egyes kivételes esetektől eltekintve - az érettségit és a 4 éves egyetemi képzést szabta. Tanári oklevelet pedig csak az kaphatott, aki szaktárgyai mellett ismerte a „magyar irodalmat s annak történelmét, különös tekintettel a magyar nemzet művelődéstörténetére, a nevelés és oktatástant s ezek történelmét, a szorosan vett bölcsészeti tárgyakból legalább logikát, psychologiát és bölcsészet történelmét".

Az 1879-es tanterv s az utasítás, továbbá az 1883:30. tc. a dualizmus folyamán alapvetően megszabta a középiskolai oktatás tartalmát és formáit. Lényeges változást e téren az 1899-ben kiadott tanterv és az 1903-ban megjelent utasítás sem tartalmazott. Inkább még tovább erősítette a korábbi tanterv nyelvi-történelmi beállítottságát, hiszen tovább növelte e tárgyak óraszámának arányát a természettudományos tárgyakkal szemben. Ez az arány 3:1-re alakult. Csökkent a földrajz, természettan, matematika, geometria óraszáma. Figyelmen kívül hagyta ezáltal azt a nagy természettudományos és ipari fejlődést, ami a 19. század utolsó évtizedeiben bekövetkezett.

Fennmaradtak a gimnázium és a reáliskola közötti különbségek is, főként a társadalmi szemléletben, annak ellenére, hogy a reáliskolában is lehetővé tették a latin tanulását, a gimnáziumban pedig 1890-től a görög nyelv helyett a tanulók az úgynevezett görögpótló tárgyakat választhatták.

A kormányzat az 1924. évi középiskolai törvénnyel 1883 óta először szabályozta átfogóan a középiskolai oktatást. Megszüntette a humán gimnázium egyeduralmát, s a centralizáció fokozásával egyidejűleg nagy erőfeszítéseket tett az új középiskola-típus, a reálgimnáziumok létrehozására. Klebelsberg Kunó felkereste a dunántúli egyházkerület püspökét is, és arról érdeklődött, hogy párhuzamos osztályok megszervezésével nem lehetne-e a gimnázium mindkét típusát működtetni a pápai főgimnáziumban. Ennek a lehetőségét nem vetették el véglegesen, de csupán arra tettek ígéretet, hogy a felsőbb osztályokat „bifurkálják". Az iskola így a hagyományos humán jellegű maradt. A Horthy-korszak első középiskolai törvénye, az 1924:11. tc. a korábbi két középiskola-típus - a gimnázium és reáliskola - mellett az úgynevezett görögpótlós gimnáziumból reálgimnáziumot szervezett, amelyben nagyobb teret kaptak a modern nyelvek. Az így kialakított három középiskola-típus mindegyike jogosított felsőbb tanulmányok végzésére. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kísérletei a középiskola modernizálására, differenciálására, korábbi struktúrájának átalakítására így alig-alig jártak számottevő eredménnyel. A vártnál nagyobb akadályokba ütköztek. Az 1924:11. tc. mindössze húsz paragrafust tartalmaz. A törvény miniszteri indokolása is megállapítja, hogy az nem jelent „középiskoláink szervezetére nézve egészen új irányt". Meghatározta a gimnázium, a reálgimnázium és a reáliskola rendes tárgyait, továbbá a vizsgák, az érettségi rendjét, az osztálylétszámot stb.

A Gömbös-kormány kultuszminisztere, Hóman Bálint azután újra elővette a középiskola reformjának ügyét. Arra hivatkozott, hogy az 1924. évi törvény óta már számos rendelet módosította azt, csökkent ezáltal az egyes iskolatípusok közötti különbség. A differenciált középiskola - érvelt tovább Hóman - nem szolgálja kellőképpen az „egységes nemzeti közszellemet", kevés benne a nemzeti jellegű ismeretanyag. S miként a politikában, úgy az oktatás terén is erősíteni kell a centralizációt.

Az 1934:11. tc. - Gömbös Nemzeti Munkatervének részeként - egységesítette a középiskolát. 4. paragrafusa kimondotta: „A magyar középiskola neve: gimnázium." A latin mellett visszaállította a görög nyelvet, bár tanítása alól az iskolafenntartó felmentést adhatott. A német nyelv mellett pedig a második élő idegen nyelv a francia, angol vagy az olasz lehetett. A tanítás középpontjába azonban a nemzeti tárgyak kerültek.

1938-ban új középiskolai törvény született. Első paragrafusa értelmében: „A középiskolának három faja van: 1. az 1934:11. törvénycikkben szabályozott elméleti irányú gimnázium, 2. a gyakorlati irányú liceum, 3. a gazdasági középiskola." Így a mezőgazdasági és ipariskolát középiskolává minősítette a törvény. Napirendre került ezzel a gyakorlati életre való közvetlen felkészítés gondolata. De elfogadtatásában szerepet játszott az állástalan diplomások számának csökkentésére irányuló törekvés és a polgári iskola zsákutca jellegének megszüntetése is. A gyakorlati jellegű középiskolákba ugyanis az alsó négy gimnázium vagy a négy polgári elvégzésén át vezetett az út. Az itt végzettek érettségit tehettek. Azután elhelyezkedhettek valamiféle gazdasági, gyakorlati pályán vagy tovább tanulhattak, de csak a szakjuknak megfelelő egyetemen vagy főiskolán. Ez a törvény az előzőeknél határozottabban megkövetelte a líceumokban és a gazdasági középiskolákban a fiúk és lányok elkülönítését. Nemcsak külön igazgatásukat, hanem azt is előírta, hogy külön épületben kell elhelyezni őket. 35. paragrafusa szerint a gimnáziummal együtt működő gazdasági középiskola igazgatói tisztét a gimnázium igazgatója is betöltheti. Már a miniszteri indoklás ösztönözte az iskolafenntartókat a

gyakorlati képzést szolgáló új iskolatípusok bevezetésére, elsősorban a gimnázium felső tagozatának megosztása útján. Ezekben az új iskolatípusokban a „közismereti" tárgyakat gimnáziumi tanárok is taníthatták. Megszervezésük így nem látszott nehéz feladatnak.

E törvény alapján a Református Kollégium keretein belül 50 tanulóval már 1939-ben életre hívták a kereskedelmi középiskolát. A tanulók vallási megoszlása: katolikus 27, református 14, evangélikus 9.

A kollégium az 1939-40-es évek fordulójától népfőiskolát, faluszemináriumot indított neves tanárok közreműködésével (Benedek Sándor, Trócsányi Dezső, Szabadi Béla, Szathmáry Lajos, Tóth Endre).

A hallgatók, diákok, tanulók száma az 1942-43-as tanévben a pápai oktatási intézményekben:

Református Teológia	31
Református Tanítónőképző	181
Református Polgári Leányiskola	248
Református Főgimnázium és Kereskedelmi Középiskola	705
Bencés Gimnázium	320
Római Katolikus Tanítónőképző	38
Római Katolikus Líceum	121
Római Katolikus Leánypolgári	187
Római Katolikus Elemi	380
Állami Tanítóképző	183
Mezőgazdasági Szakiskola	38
Állami Polgári Leányiskola	242
Római Katolikus Elemi	603
Református Elemi	280
Evangélikus Elemi	170
Tókerti Elemi	85

Rajtuk kívül létezett még a tanonciskola, a zeneiskola és a női ipariskola.

A háború árnyai azonban egyre nagyobb és sötétebb foltokat vetettek a pápai iskolák életére is. Az oktatás a szénhiány, az infláció, a légiriadók, az iskolaépületek hadi célú igénybevétele miatt egyre inkább akadozott, míg végül a Szálasi-féle nyilas hatalomátvétel után megszűnt.

Tanulmányom nem tartalmazta a város polgári kori eszme és vallás egyháztörténetének leírását és elemzését. Erre egy másik szerző vállalkozott.

Források és irodalom

OL K. 150. 1867-1896. V. és VI., továbbá 1897-1944. I. Kútfő, 2. tétel

VeML Pápa város közgyűlési jegyzőkönyvei 1867-1945.

VeML Tanácsi jegyzőkönyvek 1867-1944.

VeML Pápa város szabályrendeletei. Elsősorban az alábbiakat használtam fel: a dologházakról 1874, járdaszabály-rendelet 1909. november 22., a város ügyviteli szabályzata 1912. június 12., Pápa város alkalmazottairól 1916. július 31., a város községi üzemeinek üzemszabályzata 1927. május 12., Pápa város közrendészeti szabályrendelete 1927. május 12., piaci rendtartás 1930. április 10., szegényügyi rendezés 1930. április 10.

Pápai Hírlap

Pápai Lapok

Pápai Közlöny

Pápa és Vidéke

CSIZMADIA ANDOR: Magyarország közigazgatása. Bp. 1946.

ECKHART FERENC: Magyar alkotmány és jogtörténet. Bp. 1946.

GRATZ GUSZTÁV: A dualizmus kora. 1867-1918. I-II. Bp. 1934.

GYENESE LÁSZLÓ és FINTA JENŐ: A pápai Textilgyár története 1900-1958. (Kézirat)

HANÁK PÉTER: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Bp. 1975.

HORVÁTH JÓZSEF: Fejezetek a pápai nyomdászat történetéből. 1986.

KARAY KÁLMÁN: Magyar Városok Országos Szövetsége. Bp. 1935.

KOMJÁTHY MIKLÓS: Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreich - Ungarischen Monarchie (1914-1918) Bp. 1966.

KAPOSSY L.: 1905.

LÁNG GYULA: A pápai zsidóság Emlékkönyve. Pápa. Városi Könyvtár

LAKÓ ISTVÁN: A baconsertésgyártás kezdetétől a pápai Poels cégig. In: VMHT XII.

A magyar városok statisztikai évkönyve. Szerk. Dr. Thirring Gusztáv. Bp. 1912.

A magyarországi polgári államrendszerek. Szerk. Pölöskei Ferenc és Ránki György

Magyar városok. 1912.

A magyar városok statisztikai évkönyve. Szerkesztette: Dr. Thirring Gusztáv 1912.

MAGYARY ZOLTÁN: A magyar közigazgatás. Bp. 1942.

MÁTHÉ GÁBOR: A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása. 1867-1875. Bp. 1982.

NÁDASDY LAJOS: A pápai vízimalmok története. In: Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok XII.

MOLNÁR KÁLMÁN: Magyar Közjog. Pécs, 1929.

MEZNERICS IVÁN - TORDAY LAJOS: A magyar közigazgatás szervei 1867-1937. Bp. 1937.

NÁDASDY LAJOS: A pápai kőszínház története. Veszprém. 1981.

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk. Szabó István. Bp. 1965.

Pápa megyei város. Szerkesztette: Tóth Lajos. Írták: Horváth Elek és Tóth Endre. Pápa. 1930.

Pápa város áramszolgáltatásának története. Pápa. Városi Könyvtár. (Kézirat)

Pápa város üzemeinek fejlődése. Pápa. Városi Könyvtár. Kézirat.

Perutz Testvérek. Budapest - Pápa. Pápa. Városi Könyvtár. Kézirat.

RÁCZ ISTVÁN: Köteles tisztelet. Pápa. Városi Könyvtár. 1988. Kézirat.

SARLÓS BÉLA: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.

SÜTTŐ GYULA: A pápai Dohánygyár. In: Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok III. Veszprém, 1976. 7-43 p.

SZABAD GYÖRGY: Forradalom és kiegyezés válaszútján. (1860-61.) Bp. 1967.

SZEGLETI ILDIKÓ: Veszprém megye nyomdászata. Veszprém. 1978.

SZEKFŰ GYULA: A magyar állam életrajza. Bp. 1988.

SZAKÁL SÁNDOR: A város gazdasági élete a Tanácsköztársaság idején. In: Pápa város élete a Tanácsköztársaság idején. 94-133 p.

TIMON ÁKOS: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1918.

TOMCSÁNYI MÓRIC: Magyarország közjoga. Bp. 1940.

Ferenc Pölöskei

Pápa von 1867-1945

Die Studie analysiert die Wirtschaft, die Gesellschaft, die bürgerliche Gesellschaft, die Verwaltung, die Kultur und das Unterrichtswesen der Bürgerzeit der Stadt im Zusammenhang mit der des Landes. Die Untersuchung, die für das ganze Land gilt, gibt auch auf solche Fragen Antwort, mit welchen sich bis dahin weder die Geschichtswissenschaft noch die Rechtswissenschaft gründlich beschäftigte. Unter denen können wir die Abschnitte über den Rechtsstand der ungarischen Städte, über die sich entwickelnde Bürgergesellschaft und das Unterrichtswesen nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleichsgesetz von 1867 hervorheben. Es wurde nicht einmal ein Versuch zur Darstellung der Entwicklung des weitverzweigten Komplexes der Geschichte der erwähnten Stadt, der Gestaltung des Lebens unternommen. So enthält die Studie, die dem Bereich der Ortsgeschichte angepasst ist, neue wissenschaftliche Ergebnisse auf dem Gebiet der Erschliessung der modernen bürgerlichen Geschichte der Stadt und gleichzeitig des Landes. Auf dem Gebiet der Wirtschaft zeigt sich deutlich, daß sich nach dem Ausgleich im Land eine schnelle und großangelegte Entwicklung entfaltete, mit welcher jedoch nur die Ortschaften Schritt halten konnten, in denen es Rohstoffquellen gab oder die zu Eisenbahnknotenpunkten wurden, bzw. die während der Rohstoffaufarbeitung zu Industriezentren wurden. Pápa verfügte nicht über diese Bedingungen. Während des großen Eisenbahnbaues bekam Pápa nur eine Zweigbahn, die Bahnlinie zwischen Győr-Pápa-Celldömölk und erst nach der Jahrhundertwende wurden die Bahnlinien von örtlichem Interesse, Pápa-Csorna und Pápa-Bánhida, ausgebaut. Die früher entwickelte Handarbeitsindustrie der Stadt fiel zurück, die moderne Werksindustrie wurde nicht ausgebaut, erst in den 1890-iger Jahren gründete man die staatliche Tabakwarenfabrik, dann nach der Jahrhundertwende die Textilfabrik der in Prag ansäßigen Geschwister Perutz. Der Schlachthof der Stadt wurde in den 1910-er Jahren ausgebaut. In der ersten Hälfte der 1930-iger Jahre wurde daraus die Bacon Fleischfabrik mit ausländischer Beteiligung, ein Teil deren Produkte man auf den westeuropäischen Markt, ja sogar nach Amerika exportierte. Neben diesen drei grossen Fabriken und Unternehmen wurden mehrere kleine Betriebe, wie zum Beispiel Leipnik oder das Textilwerk Mika, gegründet. Die Produktion der Fabriken nahm besonders in der Mitte der 1930-iger Jahre, zum Teil durch die Wirkung der Kriegskonjunktur, einen Aufschwung. Die Bildung der Verwaltung der Stadt wurde durch Gesetze, staatliche Richtlinien festgelegt. Deshalb beschäftigt sich die Studie ausführlich mit der Aufhebung des Rechtsstatus der freien königlichen Städte und Marktflecken (Marktstädte) und der Bildung der neuen Stadttypen, so mit den Verwaltungsgesetzen von 1870, 1871, 1876 und 1886 bezüglich der Städte mit Verwaltungsrecht und der Stadtgemeinden. Pápa kam in die Reihe der Stadtgemeinden und unternahm auch mehrere Versuche, den Rang einer Stadt mit höherem Verwaltungsrecht vom Parlament zu erlangen. Diese Versuche blieben jedoch erfolglos. Bis 1918 gab es in Ungarn - mit Ausnahme von Budapest und Fiume - 25 Städte mit Verwaltungsrecht und 110 Stadtgemeinden. Die oben genannten verfügten über die gleichen Rechte wie die Komitate. In Ungarn blieben nach dem Friedensvertrag von Trianon 10 Städte mit Verwaltungsrecht und 47 Stadtgemeinden. 1929 bekamen die Stadtgemeinden den Rang „Komitatsstadt", diese Namensänderung hob jedoch nicht die Abhängigkeit vom Komitat auf, lockerte diese aber. An der Spitze der Stadt stand der Stadtrat, nach 1929 der Bürgermeister. Zwischen 1867 und 1945 waren folgende, nahmhafte Bürgermeister im Amt, die viel für die Stadt taten: József Woita, Károly Mészáros, dr. József Tenzlinger und dr. János Hamuth.

Zum Beamtenpersonal der Stadt gehörten noch der Stadthauptmann, die zwei Räte, der Hauptnotar, der Stadtanwalt, der Arzt, der Tierarzt, der Ingenieur. Die gewählten Vertreter der Stadt hielten im allgemeinen zwei Mal im Jahr eine Sitzung ab, und beschäftigten sich mit den in den Bereich der Selbstverwaltung fallenden Angelegenheiten, in erster Linie mit den Fragen bezüglich der Wirtschaft und Finanzen. In diesem Bereich wurden bedeutende Statute geschaffen. Die Aufgaben des Bürgermeisters und des engeren Abgeordnetenrates waren zweifach, da sie sich mit den in den Bereich der staatlichen Verwaltung und der Selbstverwaltung fallenden Aufgaben gleichzeitig beschäftigen mußten.

Die Studie berücksichtigt den landesweiten Aufbau der Bürgergesellschaft nach 1867, dann die Gestaltung der örtlichen gesellschaftlichen Struktur. Die bürgerliche Gesellschaft bedeutet die Gesamtheit der Vereinigungen, der Zirkel, Klubs, welche einzelne Gruppen im Zeichen verschiedener Ziele, im allgemeinen unabhängig von politischen Parteien, organisieren. Gemäss der gesteckten Ziele entstanden nach dem Ausgleich viele bürgerliche, gesellschaftliche, kulturelle, wissenschaftliche, nationale, Wohltätigkeits-, Interessenschutz-, Jugend-, Frauen-, Sport-, u.s.w. vereine. Ihre Lebenskraft beweist, daß auch 1936 in Ungarn nach dem Friedensvertrag von Trianon noch 14.000 Vereine registriert waren. In Pápa wirkten etwa 100 Vereine, Zirkel, Klubs. Die Mitglieder der Vereine wurden erfasst und versammelten sich regelmäßig im Interesse des gemeinsamen Handelns.

Die Bevölkerung der Stadt, ihre gesellschaftliche Struktur gestaltete sich in Abhängigkeit von der wirtschaftlichen Entwicklung. In den Jahrzehnten nach dem Ausgleich blieb deshalb das Wachstum der Bevölkerung in grösserem Maße aus, und auch die Verteilung gemäss der Beschäftigung änderte sich kaum. Dazu kam es erst nach der Jahrhundertwende. 1890 betrug die Bevölkerungszahl der Stadt 14.000, 1910 jedoch schon mehr als 20.000. Die Anzahl der in der Industrie Beschäftigten wuchs auf 3.000. Von ihnen arbeiteten etwa 1.000 in der Werksindustrie, 700 im Handel. Die Zahl der in der Landwirtschaft Verdienenden betrug ca. 1.500. 1904 lebten und arbeiteten 17 Rechtsanwälte, 11 Ärzte und natürlich viel mehr Lehrer in der Stadt. Die Verteilung der Bevölkerung gemäss des Glaubens: im Jahre 1900 waren 10.481 Römisch-Katholiken, 3.238 Israeliten, 2.133 Reformierte, 1.564 Evangeliken. Die Anzahl der sonstigen Gläubigen ist als verschwindend zu betrachten. Veränderungen in grösserem Maße erfolgten durch die Verringerung der Anzahl und des Anteils an Israeliten. Ihr Anteil fiel bis 1941 auf 11 % zurück.

Die Stadt verfügte in dem angegebenen Zeitraum über bedeutende und bekannte Lehr- und Kulturinstitute. Im allgemeinen erschienen zwei Wochenblätter, welche in der Druckerei der Hochschule gedruckt wurden. In den Spalten der örtlichen Zeitungen nahm auch die Literatur einen bedeutenden Platz ein. Von den Parteien grenzten sie sich ab. Zu Beginn der 1890-iger Jahre wurde der Jókai Zirkel gegründet, der als Zentrum des kulturellen und geistigen Lebens zählte. Die Lehrinstitute spielten traditionell eine grosse Rolle bei der Pflege, Kultivierung und Vermittlung der Kultur und Wissenschaft. Eine ganze Reihe von Lehrerpersönlichkeiten mit hoher wissenschaftlicher Bildung und Qualifikation lebte und unterrichtete in Pápa. Die ernannten Lehrer hielten oft aus ihren Fächern Vorträge und diese wurden in irgendeiner Form gedruckt. In der Zeit des Ausgleiches gab es in der Stadt zwei grosse Lehrinstitute. Das reformierte Internat und das Gymnasium des Sankt Benediktiner Ordens. Das Internat hatte jedoch 4 Varianten: das 6-Klassen Gymnasium, der 2-jährige philosophische Lehrgang, die 3-jährige Rechtsakademie und die 4-jährige Theologie. Die Rechtsakademie ist später zwar eingestellt worden, aber hauptsächlich zur Jahrhundertwende entstanden neue Lehrinstitute. So die reformierte und katholische Lehrerinnenbildungsanstalt und die staatliche Lehrerbildungsanstalt. Im Jahre 1939 wurde im Rahmen des Internates die höhere Handelsschule

eröffnet. Die Studie untersucht die Lehrgesetze und deren örtliche Veröffentlichung, sowie das reichhaltige, innere Leben der Schulen.

Orbán Sándor

Pápa negyedszázada (1945-1970)

Könnyen várhatná vagy legalábbis hihetné az olvasó, hogy azok a városfejlesztési, kommunális és infrastrukturális problémák s nem utolsósorban szociális feszültségek, amelyek - mint az előző fejezetből kitűnt - Pápa városát jellemezték, a felszabadulást követő évtizedekben egytől egyig számbavételt nyertek, majd megoldásuk is napirendre került, vagy jobb esetben, éppen azért, mert időközben meg is oldódtak, jelentőségüket vesztették a további tennivalók között. Ez az elvárás és hit azonban csak részben igazolódott, mert a város fejlődése - miként az egész országé is - újabb kényszerpályára jutott, amelyet kezdetben a háború kártevésének következményei, illetve - egy ellentmondásaival együtt is építő, demokratikus átalakulás keretében - azok felszámolása, a későbbi évtizedekben pedig a központilag vezérelt állami tervgazdaság szempontjai jelöltek ki, határoztak meg.

Elméletileg is történetietlen lenne a kérdésfeltevés, hogy egy öntörvényű, organikus városfejlődés útján meddig és hova juthatott volna Pápa. Gyakorlatilag pedig azért megalapozatlan, mert a megelőző időszakokban is bőven akadt példa arra, hogy a központi akarat vagy éppen a nem kis hatalommal bíró helyi világi és egyházi hierarchia keresztezte a város, a többség érdekeinek lehetséges érvényesítését. A vizsgálódó kérdésfeltevése tehát csakis a tényekre irányulhat - Ranke szavaival: arra, ami és ahogyan valójában történt a város e fejezetben áttekinteni tervezett mintegy negyedszázados változásaiban, fejlődésében. Méghozzá olyképpen, hogy ennek megfelelően, amennyire lehet, a kronológiai és nem a folyamatokat mesterségesen szétszakító tematikai elrendezés elvét kíséreli meg követni a fejezetben foglalt történések leírása.

Ismételni kell: negyedszázad, és nem közel ötven év vizsgálata, áttekintése a cél. S ha ez önkényes időelhatárolásnak tűnhet, arra nem a jelenkor történeti ábrázolhatóságának a kétségbe vonása, hanem inkább kutathatóságának korlátozása; mondhatni, tilalmazása szolgálhatna mentségül. És különben is - és ez nem afféle látszatérv - miért kellene a közvetlen tegnap dolgainak, személyeinek megjelenítésével háborítani egy olyan, alig harmincezres kisváros jelenét, ahol csaknem mindenki ismeri a másikat.

A demokratikus újrakezdés és az újjáépítés esztendei

Az 1944/45 fordulóján közigazgatásilag és katonailag, sőt a légi, a köz- és vasúti közlekedés szempontjából is fontossá vált s ugyanakkor a menekülők tízezreivel, a hadikórházzá alakított iskolákban és kastélyban ápolt mintegy két és fél ezer magyar és német sebesült katonával felduzzasztott Pápa 1945. március 26-a reggelére szabadult fel a német megszállás és a nyilas uralom alól. A Bécs irányába törő 3. Ukrán Front gárdalövész-alakulatainak és gépesített, harckocsizó egységeinek bevonulását több napon át ismétlődő, főleg a repülőteret és a városon, valamint annak környékén húzódó visszavonulási útvonalakat célzó szovjet és angolszász repülőtámadások előzték meg. Éppen ezért az idegen megszállók és a nyilas vezetők már javában menekülőben voltak, a lakosság és az épületek azonban mindezt nem vészelhették át áldozatok és rombolások nélkül.[1] „Mintha iszonyú erejű földrengés döntött volna itt mindent romba. A kicsi, régi házak tető nélkül, megroggyanva álltak, s amelyeknek nem

omlottak le a falai, azokon iszonyú repedések tátongtak" - írja némi túlzással az egyik szerző az akkori krónikákra hagyatkozva.[2]

Ám valójában - mint egy pápai kárösszeíráson alapuló főispáni jelentésből olvasható - „Pápa városában nagyobb szabású rombolások nem történtek, csak lakóépületek pusztultak el vagy rongálódtak meg a bombázások folytán."[3] Megemlíti még, hogy a „robbantások után elpusztult, illetve erősen megrongálódott a/ katonai repülőtéren egy kivételével az összes épület; b/ műtrágyagyárban az erőtelep és egy raktárépület; c/ lovassági laktanyában a lóistálló". Amellett, hogy természetesen a mintegy 81 ház romba dőlése, továbbá 91 súlyos és több száz könnyebb sérülése sem bagatellizálható el, és a sor még folytatható lenne a közlekedésben, a víz- és villanyvezeték-hálózatban s nem utolsósorban a jószágállományban esett különböző mérvű károkkal, mégis az igazi tragédiát nem ezek, hanem a kioltott emberéletek jelezték.[4]

Egyes források szerint - a felduzzadt lakosságot számítva - nem a városban zajlott március 25-26-i jelentéktelen harcok, hanem inkább az előző napok bombázásai követeltek sok (közel 200) emberáldozatot.[5] A bombatámadások, robbantások folytán meghalt és a harcokban elesett pápai és más magyar katonák nem jelentéktelen száma alig pontosítható. Hivatalos adatok alapján viszont hitelt érdemlően megállapítható, hogy a város állandó lakossága az 1941. évi 23.717-ről 1945 áprilisára 15.387-re esett vissza, mely visszaesésben aránylagosan a felnőtt férfiaké volt a nagyobb (mintegy 60 %-os).[6] Mindez nem csupán az akkori tömeges nyugatra meneküléssel, hanem főként hadifogságba jutással magyarázható. A népszámlálási adatok szerint a város lakóinak száma még 1949-ben is közel kétezres lemaradást mutat az 1941. évihez képest, holott - és ezt Veszprém megye demográfiai helyzetének alakulása is bizonyítja (1941.:352.303 - 1949.: 345.551)[7] - törvényszerűen megugrik a születések mennyisége. Pápa demográfiai viszonyainak ily kedvezőtlen alakulásában azonban közrejátszott egy további tragikus tényező is, amely ugyancsak a háborús emberveszteségek számláján jelentkezik: a város viszonylag nagyarányú (11 %) zsidóságának elhurcolása és haláltáborokban való elpusztítása.[8] Más kérdés, hogy a több, mint kétezer deportáltból visszatértek rendkívül alacsony számát nemcsak a város demográfiai helyzetének kedvezőtlen alakulása, de korábbi fejlettebb és színesebb társadalmi és szellemi struktúrája is megsínylette.

A háborús veszteségek, károk számbavétele, mely egyébként némelykor a legapróbb részletekre (pl. értékpapírok és kamataik) is kiterjedt, és azok helyrehozatalát, már ahol az az emberi életet kivéve lehetséges volt, alapjában a korábbi, de az elmenekült nyilasoktól megszabadult vagy a maradottaktól megtisztított apparátus emberei kezdték el. Mint az az igazolási iratokból kitűnt, a városi közigazgatási, üzemi és intézeti munkakörökben (a hadifogságból visszavártakat is számítva) jóval több, mint kétszáz tisztviselő maradt meg.[9] Ilyképpen bizonyos folytonosság abban az értelemben is érvényesülhetett, hogy a város alig, legföljebb csak a helyi hadiesemények idején nélkülözte a vezetést. „1945. március végén és április első napjaiban valóságos városállam volt Pápa. Országos szervekkel kapcsolatot még nem tudott teremteni, a sebtében kialakított közigazgatási apparátus irányította életét" - idézi az egykori krónikát a kései szerző.[10]

A folytonosság változások irányába való terelésének jelentős tényezői lettek az újonnan megalakult pártok és a különböző szakszervezetek, majd a május 13-án létrehozott szaktanács, melynek élére Nagy István MKP-titkár került. A kiáltóan szükséges közbiztonságnak pedig a már március 28-án megszervezett új rendőrség lett a letéteményese, melynek májustól a szintén MKP-tag Závory Zoltán vette át a vezetését.[11] Az MKP városi alapszervezete ugyancsak március 28-án, az SZDP-é pedig április 6-án jött létre.[12]

Bár a megye más városaihoz képest mind a két párt jócskán rendelkezett mozgalmi előzményekkel (a munkások közül többen 1919 visszatértét, a kollégiumi vagy a zsidó entellektüelek pedig egy baloldali demokrácia megteremtését várták), mégis az üldöztetések és az elhurcoltatások folytán az SZDP mintegy 600, az MKP csupán 15 taggal kezdte meg működését.[13] Ezeknél is kisebb pártként indult az NPP. S mint ahogyan a legkisebb pártnál, a PDP-nél nem a helyi polgárság hiánya, az NPP-nél sem egyszerűen a város agrárnépességének alacsony (17-18 %-os) aránya a gyengeség oka, hanem inkább az, hogy egyikük sem rendelkezett előzményekkel. A Kisgazdapárt viszont, amely nem volt ilyeneknek híjával, a város messze legerősebb pártja lett, természetesen annak árán, hogy befolyása nemcsak a parasztságra, hanem a polgárságra, az értelmiség jelentős részére is kiterjedt. Nem véletlen, hogy az 1945-ös őszi választásokon, tehát az első igazi politikai erőösszemérésen, ez a párt nyerte el Pápán is a szavazatok abszolút többségét. Az időközben több ezres tagságot meghódító két munkáspárt közül másodiknak az SZDP sorakozott föl a Kisgazdapárt mögé, míg az önnön vezetőinek alkalmatlanságától szenvedő MKP alig több mint másfél ezer szavazatra tett csak szert. Bár az NPP több kérdésben is (pl. beadási terhek, zugkereskedelem korlátozása, volt fasiszták megregulázása) határozottan kiállt a paraszti érdekek mellett, mégis csupán feleannyi szavazatot szerzett, mint az MKP. A választások végül ismét megerősítették a PDP utolsó helyét.[14]

A kezdeti változásokon tehát mindenképpen a Kisgazdapárt és főleg az hagyott nyomot, hogy annak egyik helyi vezetője, a nyilas internálásból visszatért Sulyok Dezső (a Perutz-gyár volt jogásza) lett. E markáns arcú politikus április elejétől mint Pápa első demokratikus polgármestere a rendőrség, a közellátás megszervezésétől a kommunális hálózat helyrehozásáig szinte valamennyi gondját vállalta a városnak. A részben megújuló, kezdetben alig 40, később pedig több, mint 60 tagú városi képviselőtestület (helyettese: az MKP-tag Kerekes János) nemcsak a jelenre, hanem távolabbra is tekintve vezényelte Pápa újjáépítését.[15] S hogy az idők szavát értve, mennyire a változások hívéül szegődött a polgármester, azt jelzi már első levele is, amelyet a polgármesteri szék április 9-i elfoglalásakor intézett a lakossághoz: „25 év bűneit a mostani napok szenvedései váltották fel, egy születésétől fogva hazug és becstelen jobboldali uralom így ért véget - írja, majd így folytatja -, de csak a bűnös vezetőség pusztult el, a nép él és a szenvedések jutalma a demokratikus országok baráti kötelékében elkövetkező jobb és igazibb élet lesz."[16] Bizonyára az ebben is kifejeződő felfogása szolgált alapul ahhoz, hogy a néhány héttel később, „a város politikai ügyeinek legfőbb intéző szerveként" megalakult mintegy 15 tagú Nemzeti Bizottság elnökévé lett. A bizottság titkári tisztét helyettese, Kerekes János, a jegyzőit pedig Muray Frigyes szerzetespap töltötte be.[17]

A városi igazgatás és a Nemzeti Bizottság vezetésének ilyen módon való egybeesése, legalábbis amíg (október 1.) Sulyok töltötte be a polgármesteri tisztet, főleg az előbbi tekintélyét, erejét, a pártok vonatkozásában pedig a Kisgazdapárt, kisebb mértékben azonban - a kommunista Kerekes Jánoson keresztül - az MKP befolyását is növelte. Bár az utóbbi párt nem nézte jó szemmel Sulyok olyan intervencióit, amelyek egyes jobboldali figurák átmentésére irányultak, vagy éppen rosszallotta az olyan kijelentéseit, hogy az „MKP bolsevizálni akarja az országot", sőt, állítólag „hozzá akarja csatolni... a Szovjetunióhoz",[18] mégis állítható, hogy hasznára vált a városnak ez az összpontosított, ugyanakkor a politika széles színskáláját mutató és tűrő vezetés. A forrásokból kiolvashatóan több szempontból is. Azontúl, hogy más városokhoz hasonlóan vagy azokhoz képest rövid időn belül sikerült biztosítani az elemi kommunális (víz, villany stb.) szolgáltatásokat és az oktatás megindítását, többé-kevésbé megoldani a közellátást, valamint általában az újjáépítés kezdeti feladatait s nem utolsósorban a megyei városi rangú közigazgatás és igazságszolgáltatás, kommunális gazdálkodás kiépítését, olyan központi támogatásokat is igénybe vettek, amelyekhez más

városok nemigen juthattak hozzá.[19] Másrészt, ami talán még ennél is jelentősebbnek számított: sikerült rendezett mederben tartani azt a bonyolult viszonyt, amely a szovjet katonai hatóságoknak több objektumra kiterjedő ideiglenes tulajdonlásából és legfőképpen abból adódott, hogy a háború befejezte után is még mintegy 15.000 katonájuk állomásozott Pápán, nem is egészen ideiglenesen.[20] S mindezeken túl vagy éppen ezekkel, mindenekelőtt az újjáépítéssel és a földreformmal eszközölt házhelyosztással kapcsolatban előhozakodni egy új városfejlesztési tervvel - nem lebecsülendő teljesítmény.

Amíg az infláció magasba nem szökkent, természetesen a város, bár nem költségvetésszerűen, a saját pénzkészleteiből, ismételten emelt bevételeiből (adó, piaci helypénz, víz-, áram-szolgáltatási és hírközlési díj, kavics- és homokeladás, a városi mozi SZDP-nek való bérbeadása stb.) nemcsak tisztviselőinek tudott fizetést folyósítani, hanem még különböző helyi üzemeknek, így a Dohánygyárnak munkabérre, a Bacon Hús- és Konzervgyárnak a beinduláshoz, sőt a MÁV helyi főnöksége alkalmazottjainak a bérezésére vagy a Zsidóügyek Helyi Intézőbizottsága részére is kész volt bizonyos összegeket kölcsönözni.[21] Közben azonban már maga is közel egymilliót vett igénybe a városi adóhivataltól, amelyet aztán később államsegéllyé alakítottak át.[22] Ahogyan azonban elszabadult az infláció, úgy fordult a város egyre többször a legkülönbözőbb tárcákhoz és a megyéhez hol újjáépítési, hol népjóléti, hol alkalmazotti fizetési segélyért, hol pedig a szovjet igények (épület, kórház, élelmezés, világítás-fűtés, temető, közmunkafedezet stb.) kielégítése céljából.[23] Nos e százmilliókra rúgó segélyeket (csak 1945 decemberében 80 millió pengőt kértek) rendjén meg is kapta, ami a tapasztalatok alapján aligha történhetett volna meg valamennyi, netán Pápánál nagyobb háborús kárt szenvedett város esetében.[24]

Nem kétséges, mindebben szerepe lehetett ama tény tudomásulvételének, hogy Pápa 1945 decemberére 18.000-re nőtt népessége nagy számú szovjet katonával lakott együtt, akik nem kis részben éltek is annak kommunális szolgáltatásaival. Mindazonáltal - legalábbis kezdetben - sikerült többé-kevésbé rendezett viszonyt teremteni a város, a lakosság és a szovjet alakulatok között. Mindez nemcsak olyan külsőségekben mutatkozott meg, mint a „győzelem napjának" (május 9.) együttes ünneplése, hanem abban is, hogy a szovjet katonai hatóságok jegyzőkönyvi rögzítés mellett foglalták le a város bizonyos anyagi eszközeit és az üzemképtelen Hungária Műtrágyagyár, valamint a később városi tulajdonba adott Esterházy-féle téglagyár kivételével a gyárak többségét.[25] Így beindításukról, üzemeltetésükről, sőt részben nyersanyaggal való ellátásukról (pl. a textilüzemek esetében) is ők gondoskodtak, és ezzel egyszersmind a munkások többsége sem vált munkanélkülivé.[25] Igaz viszont, hogy közvetlen katonai vezetés alá vontak közülük többet is, így a Perutz Textilüzemet és a Bacon Hús- és Konzervgyárat is.[26]

Természetesen a városi vezetésnek is jelentős erőfeszítéseket kellett tenni (pl. külön, az egész járásra kiterjedő ún. Gabonagyűjtő Központot létesített), az önkényességeket csökkentendő, a szovjet katonaság ellátására.[27] Viszont nyomát találni olyan akcióknak is, amelyek arról vallanak, hogy vásáron vagy más úton szerzett állatok levágásából, egy-egy cukor-akcióból, esetleg traktorokhoz üzemanyagból a lakosság javára is lehetett valamit fordítani e kapcsolatokból.[28] Külön jelentősége volt azoknak a kísérleteknek, amelyek a város kicsinyeinek és öregeinek szűkös tejellátására irányultak.

A városi vezetés és a szovjet katonai hatóságok viszonyát jellemzi, hogy miután 1945 júliusában központilag elrendelték az ipari üzemek korábbi tulajdonosainak való visszaadását, a polgármester azt jelenthette, hogy mindez maradéktalanul megtörtént, pontosabban: közülük három (az Esterházy-féle téglagyáron kívül még a Balogh-féle szövőüzem és a Wittmann Téglagyár) a város használatába került.[29] Nehezebben haladt viszont előre az átadás a szállás-

helyül szolgáló egyes tanintézetek és főleg az Esterházy kastély esetében. Nemkülönben gondként terhelődött a városi vezetésre a közegészségügy megromlása: a tetvesedés, a kiütéses tífusz és a hasi hagymáz, amelyeket nemcsak a leszerelt katonák és munkaszolgálatosok hurcoltak be a városba.[30] Mindezek együtt különösen az MKP helyzetét nehezítették.

A város újjáépítési és egyéb gondjait, ha részben pozitív értelemben is, tetézte egy további: a föld- és a házhelyosztás végrehajtása. Pápa mintegy 10.000 kat. holdnyi határából - az 1935. évi Gazdacímtár szerint - összesen 4.171 kat. hold volt olyanok (5) kezén, akik egyenként több, mint 100 kat. holddal rendelkeztek.[31] Közülük a legnagyobb birtokos gróf Esterházy Tamás volt 3.333 kat. holddal, amelyből közel 2.000 kat. hold nagybérletként, 844 kat. hold pedig kisbérletként nyert hasznosítást. Ezt az 536 kat. holdas, kisebb részben bérelt városi tulajdonú, majd a Katolikus Vallásalap és az Adorján-féle birtok, végül pedig ugyancsak a nagybirtokos Benedek-rend helyi 22 kat. holdja követte. A másik oldalon viszont ott gyülemlett a több, mint négyezres parasztság, amelynek még a fele sem rendelkezett gazdasággal. Pontosabban: az 1941. évi népszámláláskor nyilvántartott közel kétezres agrárkereső népességet véve alapul, közülük mindössze 532 volt önálló gazdálkodó, ám ebből is mintegy kétötödnyi rész csupán 5 kat. holdon aluli területet tudhatott magáénak.[32]

Nincs jel arra, hogy a város agrárnépességének nagy többségét képező nincstelen (cseléd, napszámos) és szegényparasztság nagybirtok-ellenessége valamiféle viharos formában fejeződött volna ki. Ebben egyként része lehetett mind a városban jelenlévő hierarchiának, mind a négyezernyi munkahelyet adó ipari üzemeknek. Ezért is feltűnő, hogy a földosztás napirendre kerültével a pápai agrárszegénység szemet vetett a szomszéd községek különböző nagybirtokainak egyes részeire is. A városi földigénylő bizottság meglehetősen vegyes (paraszt, munkás és kisiparos) összetétellel ugyan csak április 15-én alakult meg (Ihász József elnökletével), mégis már a polgármester is tekintetbe vett olyan birtokokat, amelyek kívül estek Pápa közigazgatási területén.[33] Még inkább világossá vált a város határában kioszthatóbirtokok elégtelensége az igénylők összeírása során, akiknek száma a házhelyigénylőkkel együtt májusra mintegy 1.300-ra rúgott. Így a földigénylő bizottság elnöke teljesen magától értetődőnek tartotta a Megyei Földrendező Tanáccsal közölni, hogy: „szükségesnek látszik, hogy más község határából kapjon a bizottság felosztás céljára ingatlanokat... Mi nem tudunk a nincstelenjeinknek ingatlant juttatni, ugyanakkor a szomszédos községekben a 6-8 holdas kisbirtokosoknak juttatnak ingatlanokat.”[34]

Az iratokban nyomát találni annak, hogy Mezőlak község több, mint 100 kat. holdat át is engedett a pápai földigénylőknek.[35] Ennek ellenére Pápa város tulajdonából is (pl. a vásártérből) igénybe kellett venni mintegy 83 kat. holdat, és még 1946. elején is húsz esetben olyan elkobzást rendelt el a pápai földigénylő bizottság, amely volt volksbundisták és nyilasok kisebb területű birtokait érintette.[36] Még így is jelentős maradt a különböző címeken visszautasított igénylők száma (közéjük tartozott két plébánia is), miért is 50 családot áttelepítésre jelöltek ki. A földhözjuttatottak száma (egyenként 1-15 kat. holddal) végül is 300 fölött, a házhelyjuttatottaké pedig (egyenként 250-500 négyszögöllel) 1.000 körül összegezhető.[37] Több, mint 1 kat. holdat juttattak a Leipnik-telepen is iskola és kultúrház építési helynek is.[38] Így tehát jelentősebb növekedés az alacsonyabb gazdaságkategóriákban, de leginkább (mintegy háromszorosra) az 1 kat. holdig terjedő területtel rendelkezőknél mutatkozott.

Nem kétséges, a földosztás mozgósító hatással volt a soron következő mezőgazdasági munkák elvégzésére. Volt olyan majorság (pl. a város külterületén: Pálháza), ahol a korábbi cselédség az egykori intéző kezdeményezésére az uradalmi gépparkot és a vonóállatállományt egybetartva, átmenetileg közös művelés alá fogta a juttatott földeket.[39] Mégis a város teljes

mezőgazdasági területét figyelembe véve 1945. április végén 1944 hasonló időszakához képest 2.000 kat. holddal kevesebb tavaszi bevetett területről adtak jelentést.[40] Ennek oka nem elsősorban a gépek, hanem az állatok és a parasztgazdaságokhoz szükséges felszerelések hiánya volt. Ilyenre utalnak az olyan jelentések, amelyek szerint pl. a mezőgazdasági szakiskola gazdaságában mindössze 3 igásló maradt, vagy azok a hivatali és sajtóközlések, amelyekben szüntelen visszatér a tehén-állomány megfogyatkozására való hivatkozás. A „károk... igen nagy mérvűek..., mezőgazdasági károsodások még most is állandóan érik a gazdákat" - olvasható egy 1945. augusztusi polgármesteri hivatali jelentésben.[41] Jellemző, hogy az 1946. évi gabonatermés gyengeségét sem elsősorban az aszállyal, hanem azzal magyarázták, hogy „a jóvátételi beadások súlyosan érintik a város állatállományát."[42] E helyzeten igazán az sem változtathatott, hogy megyei közbejárására csekély számú lovat kaptak a város termelői.[43] További probléma már, hogy távlatilag nem e körülmények, hanem az elaprózódó üzemeken alapuló agrárstruktúra korlátai befolyásolták a mezőgazdasági termelést. A városi Termelési Bizottság, majd a földművesszövetkezet kései megalakulása mindezen alig segíthetett.

Az újjáépítés, a föld s különösen a nagyszámú házhely kiosztása, továbbá a város központját uraló Esterházy-kastély sorsának megoldatlansága és megannyi más, új tényező akkor is óhatatlanul felvetett volna bizonyos városrendezési kérdéseket, ha az ambiciózus városvezetés nem megy ezek elé. Sőt, mondhatni nemcsak elébük ment, de meg is volt benne a készség, hogy határozottan kezdeményezzen akár olyan kérdésekben is, mint az utcanevek megváltoztatása (pl. Gömbös Gyula és más utcanevek helyett: Budai Nagy Antal, Dózsa György, József Attila stb.)[44]. De sorolni lehetne még olyan továbbiakat is, mint az Esterházy-kastély baloldali pártok részére való átadásának javaslata; a pedagógusok számára a Nemzeti Frontba tömörült pártok képviselői által tartandó 5 napos májusi tanfolyam kötelezővé tétele stb.[45] Nos, az imént jelezett városrendezési problémák megoldását is úgy tekintették, mint amelyre a változások nyújtanak alkalmat. „Az első világháborút megelőző időkből származó városrendezési és városfejlesztési tervet", melyet még a fejlesztési kötelezettséget előíró 1937. évi VI. tc. ellenére sem teljesítettek, Sulyok Dezső polgármester szerint most, hogy megszabadultak „a várost kétoldalról körülölelő és megfojtással fenyegető hitbizományi területektől", „az újjáépülő Magyarország életébe bekapcsolódva... kiegészítve és kijavítva" feltétlen végre kell hajtani.[46]

A Sulyok polgármester által előterjesztett, a város 1945. július 22-i közgyűlése által megvitatott és elfogadott (24 oldalas, mellékletekkel ellátott) „Pápa megyei város rendezésére vonatkozó tervezet" szemléltetésére érdemes talán annak féloldalnyi tartalomjegyzékéből idézni: „1. Utcanyitás az Anna tér és a Jókai utca között. 2. A Sárkány utca meghosszabbítása a Jókai utcáig. 3. A Fő utca és a Deák utca kiszélesítése Korein György ingatlanának kisajátításával. 4. A Fő utca kiszélesítése és az Antal Géza tér bővítése Régner Pálné Grosz Mária ingatlanának kisajátításával. 5. Az Antal Géza tér bővítése, a Tókert utca és a Liget utca kiszélesítése Répási Géza ingatlanának kisajátításával. 6. A Várkastélynak, a Várkertnek, továbbá a Kálvária-temető, a Vaszari út és a Pápai-major közti területnek a 600/1945. M. E. sz. földreformrendelet értelmében házhelyigények kielégítésére való kiigénylése és megváltása. A Várkastély gyermekmenhelyként való felhasználása, a Várkertből új városrész kialakítása, a Várkerttől északra ipartelepek számára terület kijelölése. 7. Az állatvásártérnek a házhelyigénylők rendelkezésére bocsátása és új állatvásártér kijelölése a kisajátítandó Schweizer-réten. 8. A gabonapiac és kirakodóvásár kitelepítése a Fő térről és elhelyezése a kisajátítandó Tapolca-parti területen. A Fő-térnek sétatérré alakítása és a Szent István út kiszélesítése a Várkertből terület kisajátításával..."

Már ennyiből is kitűnik, hogy nemcsak a korábbi esetlegességeket és kisszerűségeket (pl. az 1920-at követő házhelyosztások nyomán történő átgondolatlan beépítéseket, utca- és kommunális problémákat) kívánták felszámolni, hanem egy modern, ugyanakkor továbbfejleszthető, középületekkel ellátott, tágas, kívülről is könnyen megközelíthető és átjárható várossá tervezték tenni Pápát. Bár tény, hogy a tervezet nem tartalmazott elképzeléseket sem az ipar, sem a kulturális intézmények fejlesztésére, illetve azokkal kapcsolatban pusztán a terület biztosítására szorítkozott, továbbá nem számolt a hagyományok és a jelen vagy a várható igények ellenére semmiféle (sem magyar, sem szovjet) katonai szempontokkal, az Esterházy-kastélyt pedig ezúttal gyermekmenhelynek szánta, mégis az indoklásból több is kitűnt, mint amit első benyomásként kelt. Amikor Sulyok a háború azon kártevéséről szólt, amely az észak-dunántúli városok (Sopron, Szombathely, Győr, Székesfehérvár, Pápa) közti különbségeket megszüntette, „sőt - tette hozzá - Pápa még bizonyos mértékben szerencsésebb helyzetben volt társainál és kevesebbet szenvedett a bombázásoktól", a fejlődés esélyein túl azt is hangsúlyozta, hogy a kibontakozó versenyben az a város jut előbb célhoz, amelynek „vezetősége a helyzet helyes felismerésében előbb lát hozzá az újjáépítés gyökeres keresztülviteléhez." Részben a folyamatban lévő ezres nagyságrendű házhelyosztást követő beépítésekre utalva kimondja a végső szentenciát is, azt, hogy megvan a lehetőség arra, „hogy a mostani kicsinyes és elmaradott vidéki város majd egyszer, ha a magyarság élete önmagára talál és nagyobb vonalakban bontakozik ki minden eddiginél, egy új nagyvárosnak adjon helyet."

Ezek után aligha kell hangsúlyozni, hogy a mindvégig kisebb lakosságú megyeszékhely - Veszprém - neve miért nem nyert említést nemcsak a versenytársként felsorolt városok között, de egyáltalán az egész tervezetben. A tervezet sorsa mégsem Veszprémen múlt és nem is elsősorban az említett hiányosságain vagy azon, hogy Sulyok Dezső október 1-jén Budapestre távozott a pápai polgármesteri székből, hiszen, mint kiderült, voltak a tervezetnek, ha kevésbé markáns arculattal is, más helyi támogatói és továbbvivői. A terv egyszerűen azért maradt csupán terv, illetve később is azért csak töredékeiben valósult meg, mert illúzió volt azt a város vagyonának mobilizálására vagy a lakosság áldozatvállalására, különösen pedig kölcsönökre építeni, alapozni. Az sem tagadható persze, hogy Sulyok Dezső távozása, majd még inkább az őszi választásokat követően újjáéledő pártpolitikai ellentétek és harcok éppen úgy nem kedveztek a város gyorsabb fejlesztésének, mint ahogyan akadályozta azt a nagyszámú katonaság jelenléte is.

Ám mégsem csak a város anyagi helyzetének, politikai és lakossági viszonyainak közvetlen függvényeként haladt előre, illetve lassult le Pápa újjáépítése és fejlesztése. 1946-ban is lehet arról olvasni az egyes jelentésekben, hogy „a romok úgyszólván alig vannak eltakarítva..., a sérült épületeket le kell bontani" stb.[47] „Mi legyen a Várkastélyból?" - tette fel a kérdést a bizonytalan megoldási variánsokat soroló újságcikk címe, szintén 1946 elején.[48] Eszerint, míg a polgármester gyermekmenhelynek szánta, felmerült az is, hogy jó lenne a különböző városi intézményeket, köztük a több bérelt épületben elhelyezett városházát odatelepíteni. Ugyanakkor a népjóléti miniszter „a kastélyt és a kastélyhoz tartozó parknak egy részét tüdőbeteggondozó intézetnek jelölte ki", amely ellen 1946 tavaszán azért is tiltakoznak a miniszternél a különböző intézmények, mindenekelőtt a Szabad Szakszervezetek elhelyezése mellett voksoló pápai Nemzeti Bizottság, mert „így a város lakosságának egészségét veszélyeztetné egy ilyen fertőző betegeket ápoló intézet. A parkot pedig - folytatódott a tiltakozó levél - ami évtizedek óta el volt zárva a város lakói elől, újra nem kereshetnék fel..., hogy ott üdülést találjanak..."[49]

Az újjáépülés, a fejlesztés lelassulásának jelentősebb oka azonban a kiosztásra kijelölt házhelyek és azok, valamint részben a károsult belvárosi házak, üres telkek be-, illetve újjáépítése körüli huzavona volt. A városi Földigénylő Bizottság megbízására, éppen a

bizonytalanságok eloszlatására a Megyei Földhivatal, az Építésügyi Kormánybizottság és Pápa város szakértői még 1945 szeptemberében alapos helyszíni szemle után úgy határoztak, „hogy az igénybevenni szándékolt területek házhelyek céljára alkalmasak és azonnali kiosztást engedélyeztek, a Várkert kivételével, mert erre a parkjelleg fenntartásával külön terv kidolgozását tartották szükségesnek."[50]

Ennek a határozatnak a végrehajtását azonban a továbbiakban több körülmény is bonyolította, illetve akadályozta. Nemcsak az UFOSZ és a FÉKOSZ részéről szóltak abba - mint akkor állították - illetéktelenül bele, mely már magában is elég volt a telekkönyvi eljárás halogatására, de nem alakult ki egyetértés a beépítés formájáról sem. Az Országos Építésügyi Kormánybizottság a belső Várkertet „teljes egészében zöldterületként" határozta meg felhasználni, és egyebek között óvott a győr-veszprémi főútvonalra lakóutcákat nyitni, s nem utolsósorban a „villa építési formát" nem szabatos tervként ítélte meg. A Várkert külső részében pedig „a közműépítési költségek... a tényleges házépítési költségek" csökkentésére „emeletes társasházak létesítését" ajánlotta az akkori polgármester és a városi közgyűlés azon álláspontjával szemben, miszerint „a társasházban az egyéni szabadság és rendelkezési jog lényeges korlátozásnak van kitéve".[51] Kerekes János polgármester, aki ugyan elődjét minden áron meghaladó látványos gazdasági és kulturális programot (téglagyár, textilgyár városi tulajdonbavételét, új városháza, kultúrház és színház építését, továbbá tehetségmentést) vázolt fel az elkövetkezendő esztendőkre, sőt más módon is bővíteni kívánta a város anyagi alapjait, ebben a kérdésben hajthatatlan maradt. „Célom az - írta várospolitikai tervének 1946. júliusi ismertetésében -, hogy minden magyar munkásnak meglegyen a maga kis családi háza, éspedig nem kaszárnya-szerű, hanem kertesháza, ami eleme a szabad, független életnek, az emberi szabadságnak." Nemcsak pártállása, hanem mint az ismertetés mellékleteiből kitűnik, bizonyos utópizmusa ragadtatta el a polgármestert, amikor ilyen álmokat kergetett.

Tény azonban az is, hogy a város közvéleménye is meglehetősen megosztott volt ebben a kérdésben, amit jól jelzett, hogy 1946 nyarára még a sajtót is igénybevették az Országos Építésügyi Kormánybiztosság határozatának népszerűsítésére és elfogadtatására. A „Pápai Független Kisgazda" c. lapban Máthé Géza nevével jegyzett, öt részletben folytatólagosan megjelent írás „a pápai külső Várkert és a pápai major környékének beépítési kérdéseiről" határozottan a társasházak, „társastelkek" és amellett érvelt, hogy „több belvárosi bérház", természetesen a „pár műemlék-számba menő vagy értékesebb középület kivételével", lebontandó és „kevesebb lakosztállyal", valamint a főforgalmi utak biztosításával (kétemeletes házként) építendő újra.[52]

A huzavonát jelző nézeteltéréseknek, vitáknak (melyekben később tagadhatatlanul politikai elemek is keveredtek) az lett a következménye, hogy az újjáépítéshez kapcsolódó városfejlesztés elbizonytalanodott, illetve a napi kérdések éppen adott feltételek szerinti megoldásává fokozódott le. Még 1947/48-ban is telkek tömegének és több objektum (a földművesszövetkezet vagy a város részére) kiosztásának vagy telekkönyvezhetőségének - részben Esterházy Tamás fellebbezése folytáni - hatálytalanításáról és arról lehet olvasni, hogy a kastély sorsa is változatlanul megoldásra vár.[53] A továbbiakban csupán egy-egy ambiciózus helyi vezető állt elő bizonyos távlatos városfejlesztési elképzelésekkel vagy legalábbis olyan ötletekkel, amelyek a központi tervekhez képest vagy azokkal szemben Pápa város adott értékeit és lehetséges jövőjét védték, képviselték.

Bár a rohamos pénzromlást sikerült 1946 második felére megállítani és a város vezetőségének már 1946/47-re költségvetést készíteni, csakhogy a stabil forintból is éppen olyan kevésre futotta, mint az inflálódó pengő-milliókból. Amint korábban, a továbbiakban is államsegélyekért kellett folyamodni. Így az igazán nem nagy, 1,3 millió Ft-nyi városi költségvetési

kiadás részbeni fedezésére is - amelynek legnagyobb tételét az általános igazgatás képezte, s ezt mindössze 12 %-kal követte a tanügy, aztán még ennél is kevesebbel a városfejlesztés és a szegényügy, végül az egészségügy - ilyen segélyt használtak fel.[54] Az alapjában személyi kiadásokat jelentő általános igazgatás (170 tényleges tisztviselővel és alkalmazottal, 75 nyugdíjassal és kegydíjassal, s végül a város különböző intézményeiben és üzemeiben foglalkoztatott 39 tisztviselővel és alkalmazottal) részint az önkéntes távozások, részint az 1945. évi igazolásokat esztendőre követő 1946. évi B-listások miatti létszámcsökkentés miatt - mint az az egyidejű jelentésekből kiderül - nem tudta maradéktalanul ellátni a rendkívüli körülmények folytán megnövekedett feladatokat.[55]

A szegényügy mellett, amelyet a városi közkonyha és egyéb intézményi keretek mellett társadalmi úton (pl. gyűjtés és tömegszervezeti akciók, karácsonyi ajándékozás) igyekeztek felkarolni,[56] ezekben az esztendőkben nem kis feladatot hárított a városi közigazgatásra a közellátás ügye. Hiszen olyan akciókkal kellett számolnia, mint egy-egy felvonulás (pl. 1945. november 1-jén a szakszervezet rendezett egy néma tüntetést az árdrágítók ellen).[57] A polgármesteri időszaki jelentésekben szinte állandóan ismétlődnek az „élelmiszer elégtelenségéről" - és még a stabilizáció után is -, az „árak emelkedéséről", az „áruk eltűnéséről", a fejadagok kényszerű csökkentéséről tett megállapítások.[58] Olyan törekvéseknek is nyomát találni, hogy a közellátás súlyos problémáján az ellátottak számának önkényes felemelésével kívántak „enyhíteni".[59] Szinte szenzációnak számított, ha pl. valamiféle külön só- (havi 15 dkg) vagy olajkiutalásról értesülhetett a lakosság.[60] 1946/47 hosszú, kemény telét külön is súlyosbította a „lakosság tüzelőanyag-hiánya."[61] A sajtó nemcsak a stabilizáció előtt szorgalmazta a közellátás érdekeit is szolgáló terménybeadást és különösen a gyerekekre tekintettel a piaci tejfelhozatalt, de még később is feltette a kérdést, miért „a hiány az üzletekben, hova tűntek a közszükségleti cikkek?" Ugyanott „akasztófát" követelt (és állítottak is ilyent egy időre) a kereskedelem vámszedői számára, és ismételte a divatos jelszót: „el a bűnös kezekkel a Forinttól!"[62]

Egyáltalán nem volt véletlen, hogy ilyen körülmények között, különösen a külterületeken „a mezei lopások szaporodnak", sőt télvíz idején még a várkerti fatolvajlások is oly gyakoriak lettek, hogy a rendőrséget kellett mozgósítani.[63] A gondok sorát csak bővítette a „személy- és vagyonbiztonság" elégtelensége, melyet a polgármester egyik jelentése „a rendőrség személyzeti létszámának kevés voltára" vezetett[64] vissza. Persze az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a feladatokhoz mérten elégtelen számú és tartósan kapitány nélküli rendőrség nem is állt mindig hivatása magaslatán, melynek egyként lehetett olyan - a kisgazdapárti lap által megszellőztetett - oka, mint hogy volt nyilas kerülhetett be annak kötelékébe, vagy még inkább, hogy a szakmai felkészültség figyelembevétele helyett a pártszempontok érvényesültek.[65]

Már egyáltalán nem igazgatási és nem is rendőri természetű az a további, ugyancsak súlyos probléma, amely a munkanélküliség növekedésével tárult a város elé. Egyszerűsítést jelentene ennek olyatén felfogása, illetve magyarázata, hogy az újjáépített munkahelyek kisebb mértékben szaporodtak, mint ahogyan Pápa 1945-re megcsappant lakosságának, aktív dolgozóinak száma nőtt.[66] Ez a jobbára inkább 1946 tavaszától kezdődő, de a stabilizáció után tovább erősödő munkanélküliség ugyanis üzemenként is meglehetősen eltérő volt. Az újjáépítés ellenére is leginkább az építőiparban volt érezhető, bár ott is bizonyos ellentmondásokkal, mert pl. 1946 áprilisában a sajtó arról panaszkodott, hogy a Pápa-Csorna közti vasút építéséhez „a munka elvégzésére nem kaphatnak dolgos kezet."[67] Ugyanakkor az szerepelt a munkanélküliségre szüntelen utaló polgármesteri helyzetjelentésekben, hogy vannak olyan ipari üzemek a város területén, amelyekben többen dolgoznak, mint a háború előtt.[68] Ilyen volt pl. a Perutz Textilgyár, ahol a dolgozók létszáma 1947/48-ra meghaladta az utolsó béke-

évekét. Magyarázatul azonban hozzá kell tenni, tulajdonosai azt tervezték, hogy ha a várostól 10 kat. hold házhelyet kapnak, azon 50 munkáslakást építenek.[69] A munkanélküliség hátterében, részben az építőiparban is alapvetően az anyag- és nyersanyaghiány, valamint az árakhoz képest rendkívül alacsony munkabér-színvonal állott. Ez aztán egyként rosszul hatott mind a munkafegyelemre, mind a munkahely megbecsülésére. „Az üzemekben a fegyelem meglazult az alacsony bérek következtében, és két üzemben leálltak a munkák - olvasható az egyik jelentésből 1946 áprilisában - a lopás már egész nagyméretű..., szinte legalizálták..., újra összhangba kell hozni a béreket az árakkal." Hozzátette azonban azt is, hogy „viszont lehetetlen, ha megengedik azt, amit pl. a Perutz és a többi textilgyári munkás a fizetésen felül kap (6 m flanellt)".[70]

Aligha véletlen tehát, hogy Pápa 1946. március 7-én három és félezer munkás demonstrációjától volt hangos.[71] Feltehetően ennek, valamint a tüntetésen előfordult jobboldali kilengéseknek is része volt a rendőrkapitány másnapi leváltásban. Természetesen voltak munkáselbocsátások is, többnyire anyaghiány miatt vagy annak címén, mint pl. a Dohánygyárból 1946 októberében.[72] Nagyobb biztonsággal csak a fonó-szövő üzemek tudták magukat felszínen tartani és a dolgozóknak munkát adni, részben azért, mert ezeket szovjet nyersanyaggal látták el. Igaz viszont, hogy produktumaik sem a hazai piacokra, hanem a hadsereg részére vagy jóvátételre készültek.

A közmunka-kötelezettség kiterjesztése viszont, bár többségben pénzben váltották meg azt, ha jövedelmet alig, de elfoglaltságot mindenképpen hozott. A város területét elhagyó magyar katonák (1. hadosztály) által kiürített házak tatarozása, az Esterházy-féle téglagyár beindítása és az építőszövetkezet létrehozása, a Bakonyér rendezése, a vásártér kiépítése, a lakásépítés megkezdése, a szovjet egységek „eltávozásával megüresedett magán- és középületek helyreállítási munkálatai" is enyhítettek valamelyest a munkahelyhiányon.[73] A munkanélküliek száma, főleg az építőmunkásoké azonban még így is jelentős maradt.

Ilyen körülmények között a különböző pártok politizálását is (hacsak éppen a felülről elrendelt tisztogatások, veszélyelhárítások, rosszabb esetben a helyi pozíciókon való osztozkodás el nem térítette őket ettől), a földjuttatástól kezdve, a közellátáson át, egészen a munkanélküliség enyhítéséig alapvetően a helyi szociális és részben közbiztonsági problémákkal való foglalkozás határolta be. Ugyanígy a sorra megalakuló társadalmi szervek tevékenysége vagy szerepeltetése is elsősorban ezekre volt figyelemmel. Természetesen nem volt mindegy, hogy miként és milyen eredménnyel, mert hiszen közben az 1947. évi újabb választások is versenyre hívták őket. Bár a munkáspártok az 1945. őszi választásokon alapjában nem vitatták, legföljebb csak helytelenül magyarázták és természetesen akadályozni próbálták Sulyok Dezső esélyeit (egyrészről: helyi tekintély, másrészről: képzetlen szavazók ingyen mozijeggyel való elcsábítása a Kisgazdapárt választási gyűléséről), mégis a küzdelem valójában csak ideiglenesen dőlt el. Maga Sulyok is úgy nyilatkozott a helyi kisgazda lap választásokat követő számának „Üdvözlet az ellenfélnek" c. vezércikkében, „hogy mi magunk az ún. munkáspártok segítsége nélkül nem oldhatjuk meg az utunkba torlódó nagy nehézségeket. Segítsenek nekünk, akik tegnap még szembeálltak velünk."[74]

Ám a polarizáció még inkább elkerülhetetlen lett, mint országosan, lévén hogy itt az MKP a szavazatoknak több mint 13 %-át, az SZDP pedig közel 25 %-át (összesen 38 %) kapta 1945-ben. Mindemellett a város polgármestere Sulyok után nem kisgazda, hanem kommunista helyettese: Kerekes János lett. Tehát abban a politikai küzdelemben, amelyben Sulyok távoztával, de országosan is csökkenésnek indult a Kisgazdapárt ereje és befolyása, Pápán az MKP esélyei nőttek meg. Ebben nagy szerepet játszottak a kezdeti gyengeségei egy részének (korrupt vezetés, a keményebb „proletárdiktatúrás" vonalat követelő kalandorok) visszaszo-

rítására tett lépések és tagságának, tömeg- és tömegszervezeti befolyásának minden áron való növelése.[75] Míg az előbbiek már 1947 elejére eredménnyel jártak, a párttagság létszámát 1945 őszéhez képest 1946 végére is csupán másfélszeresére, és 1947 decemberére is csak majdnem kétszeresére sikerült növelni, holott mindegyik városi üzemben vagy intézményben szerveztek be új tagokat.[76] Viszont tény, hogy a korábbi (Földigénylő Bizottság, NB, Termelési Bizottság, ÜB) és az azóta megalakult demokratikus politikai tömegszervezetek és érdekvédelmi szervek (MADISZ, SZIM, MSZMT, MNDSZ, Népi Kollégium, UFOSZ, KIOSZ stb.) között egy sem volt, amelynek vezetésében ne vett volna részt az MKP. Természetesen létrejött a Független Ifjúsági Szövetség is, amelynek tagjai ugyancsak nem késtek nyíltan is hitet tenni amellett, „hogy... a Kisgazdapárthoz tartoznak".[77]

Más kérdés aztán, hogy az előbbiekben éppen úgy, mint magában az MKP-ben is, csak egy szűk réteg politizált komolyabban, különben pedig - mint arra a jelentések utaltak - „gyenge munka folyt, amely a rendezvényeken megjelenők alacsony számában, tényleges érdeklődésük irányultságában éppen úgy kifejeződött, mint pl. a tagdíjfizetés elmaradásában".[78] Ezért is a néha követhetetlen, esetleg „fekete" (üzleti, bérleti, bizományi stb.) akciói és jó katonai kapcsolatai ellenére is deficitessé vált a párt pénzügyi helyzete is - mint egy 1947 eleji jelentésből olvasható -, s mindez „állandóan rosszabbodik." Ezen úgy kellene segíteni - áll ugyanott a javaslat -, „hogy minden olyan dolgot, ami a párt tulajdonát képezi és azokra szükség nincs, értékesítsünk." [79]

Hogy a helyi vitákat tükröző iratokból vagy éppen sajtóból figyelemmel követhető politikai polarizáció során, ha viszonylagosan is, de nőtt az MKP tagsága és befolyása, az annak tudható be, hogy vezetői keresték és többnyire meg is találták azokat a kereteket, területeket, amelyek együttműködésre kínálkoztak a féltékenységtől sem mentes SZDP-vel és a kisebb NPP-vel, ugyanakkor bizonyos tömegek mozgásba hozására is alkalmasak voltak. Nem egy közülük a különböző koalíciós bizottságokban szinte magától adódott. Így pl. a Nemzeti Bizottság, amelynek egyik-másik ülésén egy meglehetősen személyeskedő sajtóvita (a Pápai Újság és a Belügyminisztérium által korábban két hétre betiltott Pápai Független Kisgazda szerkesztői között) miatt először csak nem jelent meg, 1946 nyarán pedig tartósan is kimaradt a Kisgazdapárt.[80] Minderre láthatólag azért határozta el magát, mert bizonyos kérdésekben (pl. a B-listázásokban) a júniusban létrehozott Baloldali Blokk pártjai egységes álláspontot (listát) alakítottak ki az NB-ben. A helyi Kisgazdapártnak viszont már akkor, amikor a Baloldali Blokkhoz való csatlakozásra felszólították, az volt a véleménye, hogy a reakció elleni „tisztogató munkát" elsősorban a Baloldali Blokkban tömörült pártokkal kell megkezdeni.[81] Kevésbé kísérték nyilvános viták a német etnikumhoz tartozók kitelepítését. A folyamat megítélését azonban jól jelzi, hogy a Kisgazdapárt, amely maga is sokallotta a mentőakciókat, okkal hangoztathatta hogy „többen szerepelnek a listán, kiknek a németséghez semmi közük nem volt".[82]

A Nemzeti Bizottság és a Baloldali Blokk mellett az ÜB-k és a szakszervezetek jelentették azokat a kereteket, amelyekben és amelyek által az MKP és egyáltalán a két munkáspárt nagyobb befolyást teremthetett magának, mint az üzemek tényleges vezetésében. Mindezekből aztán bizonyos felszültségek keletkeztek, amelyekről a Kisgazdapárt helyi lapja már 1946 elejétől hírt adott, pl. éppen a Perutz-gyári ÜB-választásokkal kapcsolatban.[83] Tény azonban, hogy a munkanélküliséggel, a közellátási gondok enyhítésével az üzemek nagyobb részében és általában a munkásságban többséget képviselő pártok, illetve a befolyásukkal működő ÜB-k és szakszervezetek (1946 őszére már 23-ban több, mint 6.000 taggal) foglalkoztak a legtöbbet.[84] Egyébként az ilyen gondok megoldásának sürgetésére irányuló demonstrációknak is főleg ezek a pártok és szervezetek voltak a mozgatói, jól tudván a különböző összejövetelek és gyűlések alapján, hogy az üzemekben nem elsősorban a politika,

hanem ezek a kérdések érdeklik a dolgozókat.[85] Ebből a szempontból jó szolgálatot tehetett a kommunista Kerekes-vezette polgármesteri hivatal egy-egy élelmiszer-juttatási vagy más osztó-akciója, esetleg közkonyhája.[86] Természetesen ilyenekkel személyesen is jó pontokat szerzett, amelyekre nemcsak italozó életmódja, de elkerülhetetlen intézkedései (pl. a kommunális díjak ismételt emelése) miatt is meglehetősen szüksége volt.[87] Előfordult persze az is, hogy egy-egy bűnbakot kerestek és találtak is a közellátással elégedetlenek lecsillapítására.[88] Az ilyen akciók azonban - mint az ún. „kisgazdapárti összeesküvéssel" kapcsolatos 1947 eleji helyi letartóztatások is jelzik - könnyen átcsaphattak politikai területre is.[89]

S végül, de nem utolsósorban a munkáspártok és a befolyásukkal működő tömegszervezetek a többiekhez képest bizonyos eredményeket mutathattak fel a szórakoztatásnak tudatosan a „népi kultúrát ápoló" hagyományos és új mozgalmi területein, s ez a tevékenységük a háborús apátia nyomán csakugyan vonzotta a tömegek egy részét. A csaknem rendszeres vasárnapi műsoros, táncos estéket a kultúrgárda nemcsak helyi, de más városok színpadain történt fellépéseit olyan események is tarkították, mint egy-egy évforduló vagy szavalóverseny, a városi munkásotthon, majd a különböző üzemi munkásotthonok felavatása vagy a pápai kultúrnapokra jelentős fővárosi előadók (pl. Kassák Lajos, Veres Péter és mások) meghívása.[90] De olyan rendezvényeket is a párt népszerűsítésére tudtak gyümölcsöztetni, mint pl. a városban állomásozó I. honvéd hadosztály Petőfi-délutánja (Czifra György szakaszvezető közreműködésével) vagy a szovjet alakulatok kultúrcsoportjának egy-egy városi bemutatkozása.[91] Ugyanakkor egyes üzemekben a szakszervezeti munkásiskolák létrehozásában is bábáskodtak.[92] 1947 elejétől a falujárás és tanácsadás kiterjesztésével, sőt a hadifogolyügy felkarolásával - ha csak átmeneti eredménnyel is - szintén próbálkoztak.[93] Az anyagi problémákkal kevésbé küszködő SZDP a felsoroltak mellett főleg a sportban és a zenében jeleskedett.[94] A másik oldalon álló kisgazdapárti újság által is többször jegyzett tevékenység eredményei azért is figyelmet érdemelnek, mert az értelmiség általában, sőt még a pedagógusok is (akik pedig ugyanakkor támogatták a népi kollégiumi mozgalmat) meglehetősen passzívan viseltettek a munkáspártokkal és rendezvényeikkel szemben. Jellemző, hogy 1947 nyarán is még mindössze 50-55 értelmiségi tartozott az MKP-hoz, és ebből is a többség városi alkalmazott, míg pedagógus csupán 6 volt.[95] Nehéz eldönteni, hogy ennek a többször felemlegetett gyenge fizetés vagy a hely szelleme volt-e az oka.

Egyébként összesítőleg is igaz, hogy a munkáspártok tömegbefolyása jobban nőtt volna, ha a kezükben lévő városi közigazgatás önmegtartóztatóbb, s nem ad alkalmat (pl. vásárlásokkal, jutalmakkal, más pártokhoz tartozó alkalmazottjai meghurcoltatásával) bizonyos sajtópletykákra.[96] Az újjáépítés elért eredményeit és az első (1947. évi) deficitmentes városi költségvetést így joggal tudhatta be a pápai kisgazdák lapja inkább „a névtelen pápai adófizetők lelkiismeretességének és pontosságának", mint a város igazgatásának.[97] Nem szabad persze azt sem feledni, hogy azok a szociális és helyi kommunális követelések (köztük oly jelentéktelennek tűnők, mint a villanyár-csökkentés, szemétszállítás megoldása, a vízvezetékekre közcsapok felszerelése stb.), amelyeket az 1947. augusztusi választási kampány során az MKP hangoztatott, sokszor éppen annak egyes vezetőire „ütöttek" vissza.[98] És nem utolsósorban az MKP, mely éppen úgy örült a választási előkészületek során megszerzett jelentős választói körzeti elnökségi (21-ből 18) tisztségnek vagy 1800 pápai lakos választói jogtól való megfosztásának, annak, hogy a Kisgazdapárt városi választási gyűlésének reprezentánsai (Ortutay és Cseh-Szombati) nem támadták az MKP-t, sőt a Sulyok-párttal is „elhallgattak", nem érzékelte az egykori kisgazda választóknak a Demokrata (Barankovics) Néppárt felé fordulását.[99] A „sunyi pletykafészeknek" nevezett helyi SZDP, MKP elleni mozgolódásnak, s hogy az csak „papíron kétszerese az MKP-nak", továbbá, hogy „lényegesen fogják a népet", a

választások előestéjén legalább akkora, ha nem nagyobb figyelmet szentelt, mint Barankovics pártjának.[100]

Nem véletlen tehát, ha ezek után az 1945 óta zajló politikai polarizáció során kifejtett tevékenységével megszerzett és gyarapított helyét, befolyását csupán önnön tagságának szaporulatával volt képes prezentálni. Ám azt is az SZDP két évvel korábbi választóinak több mint egyharmaddal való csökkenése (2.831 helyett: 1.804) és - legalábbis a helyi kisgazda lap szerint - annak árán, hogy „kékcédulás" vándorszavazók fordultak meg nemcsak a járás több községében, de Pápa város egyes választói körzeteiben is.[101] Az 1947. évi választások legnagyobb pártja így Pápán a Demokrata Néppárt lett több, mint 6.000 szavazattal. Az MKP a második helyen végzett 1975 szavazattal, az SZDP pedig, mint kitűnt, a harmadik helyre került. Ezt követte Pfeiffer Magyar Függetlenségi Pártja 988 választóval, aztán a Kisgazdapárt 442-vel, míg az NPP az 1945. évihez képest némi csökkenéssel a hatodik helyre szorult. Mindez együtt azt jelentette, hogy a Függetlenségi Front, illetve annak négy pártja (MKP, SZDP, KGP, NPP) meglehetős kisebbségben maradt a Barankovics-párttal szemben.

„Barankovicsék előretörése nagy meglepetést szerzett Pápán, míg a Kommunista Párt megerősödését nagyon közömbösen fogadták. Különösen a szociáldemokrata testvérpárt fanyar arccal vette tudomásul" - olvasható a választási eredményeket meglehetősen igazul értékelő egyik jelentésből.[102] A kérdés most már az lett, hogy az eredményeket jelző arányokból, illetve a helyes helyzetfelismerésből sikerül-e a jövőre nézve levonni a megfelelő következtetéseket, vagy pedig csupán a Függetlenségi Front országos választásokon elért többségi (60 %-os) eredményeivel kialakult politikai erőviszonyok szolgálnak alapul a további helyi átalakuláshoz.

A „fordulat éve" és ami utána következett

Az előzményekből láthatóan nem kis erőfeszítésekre volt szüksége Pápán a Függetlenségi Frontnak és első számú pártjának ahhoz, hogy helyzetét megszilárdítsa és a fordulatban, a változásokban igényelt és vállalt vezető szerepét legitimálja, elfogadtassa. Minthogy a városban a Kisgazdapárt néhány százaléknyira zsugorodott, sőt felfogását tekintve átalakult - mint egyik 1947 végi jelentésből olvasható[103] -, úgymond „átszervezés" alatt állt, a még kisebb NPP pedig eredendően szövetségesnek számított, az MKP-nak mindenekelőtt a másik munkáspárttal kellett volna szövetségesi viszonyát, együttműködését rendezni, megszilárdítani. Ámde nem ez történt. Lehet, hogy azért, mert helyileg sem tartották szükségesnek ezt, lévén hogy a választások után a Barankovics-párt jelentősége meglehetősen csökkent, és a vele való csatározások nemigen igényeltek egy szorosabb együttműködésen alapuló, nagyobb erőbevetést. „Barankovicsékat nem látjuk, hogy szervezkednének" - olvasható a választások utáni helyzetjelentésből, inkább csak a „járásban" érezhető a mozgásuk - állapítja meg egy 1948 eleji beszámoló.[104] Bár másutt arról is esett szó, hogy egyrészt a papsággal, másrészt a „Credo" elnevezésű katolikus egyesülettel együtt olyan propaganda- és szervezőmunkát folytatnak, amely még az üzemi dolgozókra is kiterjed.[105]

Mindezeket figyelembe véve alapvetően azért nem rendeződött és erősödhetett a szövetségesi viszony és az együttműködés Pápán az SZDP-vel sem, mert miként országosan, itt is e párt „egyesülés", pontosabban beolvasztás útján való felszámolása lett 1947 végétől a cél. A kommunista pártok általában, így az MKP is, a legfelsőbb vezetőktől kezdve a helyiekig, úgy képzelték, hogy akkor lesznek képesek egy erős diktatórikus politikai rendszer megteremtésére és egyidejűleg a különböző területeken tervezett államosítások véghezvitelére, ha nemcsak a polgári és paraszti pártokat, de mindenekelőtt a lehetséges versenytárs munkás-

pártot is visszaszorítják, sőt az előbbiekhez képest azt korábban is szüntetik meg. Ilyképpen azok a helyi különbségek és ellentétek, amelyek már a választásokon érzékelhetők voltak, a továbbiakban a két párt közös „aktívagyűlései" és az üzemi összekötő bizottságok alakítása ellenére is egyre több változatban jelentkeztek.[106]

Miután a választásokon láthatóvá vált, hogy az MKP ugyanazokból a társadalmi csoportokból, mindenekelőtt a néhány kisebb-nagyobb helyi üzem dolgozóiból, továbbá a MÁV és a város alkalmazottjaiból gyarapította szavazóinak számát, mint amelyeknél a szociáldemokratáké csökkent, az utóbbi hátat fordított az addig közös munkáspárti Pápai Néplapnak, amelyet aztán több üzemben (pl. a Perutz Textilgyárban) nyilvános botrány is követett a két párt között.[107] S bár számos jelentésben nyugtázták, hogy a „koalíciós pártok együttműködése jó", mégis szinte visszatérőek a különböző elmarasztalások az SZDP belső ellentéteiről; jobboldalának a kommunistaellenes Barankovicsékkal való együttműködéséről, és arról, hogy az, mert nem hisz az MKP-ba történő tömeges átlépések önkéntességében, ellene van ezeknek.[108] Külön is érdemes felfigyelni arra az 1948. február 1-jei jelentésre, amely szerint az SZDP már „fáradt", s ezért fogadja el a kommunisták javaslatait az egységbizottságok ülésein, amelyeken egészen a május 16-án tartott egyesítő küldöttközgyűlésig jobboldaliság címén sorra zárták ki a szociáldemokrata párttagokat.[109]

Érthető tehát, hogy az ily módon elért egyesülést követően két hónappal az új városi titkár úgy adott számot a 2.785 MDP tagról, hogy abból 2.034 kommunista és 715 a szociáldemokrata. A titkár egyébként, miközben nem restellt az MDP alapszervezetei számára külön helyiségekről, a városi pártbizottságon pedig függetlenített funkcionáriusi állásokról gondoskodni, ugyanakkor más választmányi üléseken nem titkolta, hogy egység helyett valójában torzsalkodás van a városi vezetésben is, mert a jó vezetőket egyesüléskor félreállították: „nincs élcsapat szerepünk", nincs „aktivitás", „azóta sem tudtuk a tömegeket magunk mellé állítani".[110] Az utóbbi megállapításokat nagyon is hihetővé teszik az egyes jelentések azon passzusai, amelyek részben az 1947. évi rossz termésre hivatkozva a közellátás gyengeségeiről, az alacsonyan tartott bérekhez képest óriási drágulásról, s nem utolsósorban a nehezen csökkenő munkanélküliségről szóltak.[111] Amiről még beszámolt az MDP városi titkára, az a tagjelöltek - szerinte: a karrieristák - megsokasodása, melyre nem a legszerencsésebb példaként a korábban gyér taglétszámú Perutz-gyár és a Dohánygyár 1948 őszére 500-500-ra gyarapodott párttagságát említette. Aligha hihető, hogy ezen a helyzeten és nem elsősorban a volt szociáldemokraták megmaradt arányán változtattak volna az 1948 végén újra bekövetkező tagsági felülvizsgálatok, amelyek Pápán több mint másfélszáz kizárással és visszaminősítéssel jártak.[112] Hasonlókra engednek következtetni a taggyűlés nélküli kizárások és párttitkár-kinevezések is.[113]

Egyébként e kizárólagosságra irányuló politikának képezte egyik állomását a polgármester-csere is, amelynek időpontja szinte napra egybeesett az MDP megalakulását kimondó küldöttközgyűléssel. Az önmagát meglehetősen lejáratott korábbi polgármester ugyan látszatra azzal kötötte össze lemondását, „hogy a város oroszmentes" lett, ám valójában arról volt szó, hogy alkalmasabb személyre volt szüksége a helyi MDP vezetésnek.[114] A Köztársasági Érdemrenddel néhány napja kitüntetett textilgyári munkásnő és szakszervezeti vezető, Németh Imréné látszott erre a legmegfelelőbbnek. Minthogy a képviselőtestületet nem választották újjá, a helyi pártvezetés úgy tartotta jónak, hogy akciót indít azok (így a PDP-hez és a Kisgazdapárthoz tartozó képviselők) távoltartására, akik az új polgármester-jelölt egyhangú megválasztását netán zavarhatnák.[115] Az új polgármester, aki augusztustól már bevonulhatott az újjáépített régi városháza épületébe, közben egyúttal a pápai tisztviselők és alkalmazottak szakszervezetének is elnöke lett.[116]

A „fordulat évének” az új diktatórikus politikai-igazgatási rendszer megalapozása mellett, illetve azzal egyidőben egy másik vonulatát jelentették a különböző területekre kiterjedő államosítások. Minthogy a Pápai Takarékpénztár és a város további 3 kisebb pénzintézete nem esett az 1947 őszén államosított nagybankok sorába (ezek államosítására csak a következő év második felében került sor [117]), az első hullám nem érintette Pápát. Annál inkább jelentős volt a következő: a 100 főnél többet foglalkoztató nagyüzemek 1948. márciusi államosítása.

Pápának 1948 tavaszán valójában 5 ilyen üzeme volt, mintegy 3.000 körüli dolgozóval; köztük a legnagyobb a Perutz Testvérek Szövőgyára (1.768 fővel), amely tulajdonképpen az államosításokat megelőzően egy bérlet által kiegészült egy kisebbel is: az Elhagyott Javak körében a város kezelésébe került Pápai Textilgyárral.[118] Ezt követte a Pápai Állami Dohánygyár (615 fővel), amely elnevezéséből kitűnőleg eredendően állami tulajdon volt. Így a második államosítandónak a Leipnik és Társai Textilipari és Kereskedelmi Vállalat; a harmadiknak a Poels és Társa (Bacon) üzem; negyedikként a Mika-féle Fonó- és Szövőgyár sorolódott be.[119] Ám a 4 gyárból is mindössze 3 marad, mert a külföldi tulajdonú Poels és Társa elnevezésű üzemet jó egy hónap után mentesíteni kellett az államosítás alól. Igaz, ez a mentesítés is csupán másfél évre szólt, mert 1949. december 28-án végül is megszűnt, és az üzem felvette az „Államosított Poels és Társa Bacon és Húskonzervgyár” nevet[120] Hasonlóképpen 1949-ben államosították a város villanytelepét és villanyhálózatát, továbbá a pápai malmok nagyobb részét; az „igen nagy adóhátralékkal” terhelt Boskovits féle papírgyárat, majd később más kisebb üzemeket is. Ugyanakkor más üzemek (pl. Vasöntő és Gépgyár, a Vas- és Fémipari Vállalat stb.), ha átmenetileg leromlott állapotban is, a város kezére kerültek. Értelemszerűen ez lett a sorsa a Községgazdálkodási Vállalatnak is.

Maga az államosítás zökkenőmentesen zajlott le, az új igazgatók viszonylag normálisan működő üzemeket vettek át. Ha a működés nem volt biztosított, mint pl. a malmok nagyobb részében, akkor tartósabb vagy éppen végleges leállást határoztak el. E váltás egyszerűsége, problémamentessége főleg abból adódott, hogy a háborút átvészelő üzemekben, ha voltak is időszakok (pl. 1946/47 fordulóján), amikor esetleg nyersanyag híján vagy más okból le kellett állítani a termelést, vagy az üzemidőt rövidítették le, alapjában a munka folytonossága volt a jellemző.[121] Problémákat inkább a jóvátételre termelés és a hazai piac részesedésének viszonya okozott, főleg a már korábban jelzett hús- vagy dohányellátás elégtelensége miatt.

A fő kérdés viszont - a Perutz-üzemet kivéve - változatlanul megoldatlan maradt: az államosítások után éppoly alacsony maradt a bérszínvonal, mint előtte volt, miért is az elégedetlenség szinte állandósult. Sőt - mint a hangulatjelentések arról ismételten beszámoltak -, egyes üzemekben (pl. az eladósodott és az államosítás utáni években raktárrá lefokozott Mika-féle gyárban) még romlott is a helyzet az újonnan bevezetett „magas normák” vagy éppen az elemi üzemi szociális és higiéniai létesítmények változatlan hiánya miatt.[122] Mindezt, legalábbis a meglehetősen közömbösen fogadott államosításokat követő időkben, sem a munkaverseny látványos eredményeivel, sem bizonyos extra létesítmények biztosításával (pl. egy-egy üdülő megszerzése vagy ebédlőként használt kultúrterem megépítése), jelentőségének felnagyításával nem lehetett feledtetni. És olyan ígéretekkel sem, mint amiket némely budapesti párt- és állami vezetők tettek pl. arra, hogy eljárnak Pápa ipari várossá nyilvánítása ügyében, s így a munkabérkategóriák is kedvezőbbek lesznek.[123]

Egyébként Pápát, bár ipari népessége meglehetősen jelentős (60 % felett) volt, mégsem elsősorban ipari, hanem inkább katona- és diákvárosként, sőt a Dunántúl egyik kulturális központjaként tartotta nyilván a köztudat. Aligha kell hangsúlyozni, hogy ha a háború után ott állomásozó bizonyos szovjet egységek kivonulásával az újabb számottevő katonaság állomásoztatásáig átmenetileg könnyült is a helyzet, a katonaváros-jelleg megmaradt, csak

éppen a korábbiakhoz képest más, meglehetősen ellentmondásos értelemben.[124] Másként alakult azonban az iskolaváros-jelleg és a többnyire protestáns jelzővel illetett szellemi központúság valóságos fejlődése, valamint természetesen megítélése is. A városnak mind a régi, mind az új vezetése és persze mindenekelőtt a lakossága büszke volt erre, és tenni is képes volt azért, hogy ez a jelleg - esetleg más városokhoz mérten is - fokozottan hangsúlyt nyerjen és tovább fejlődjön. Tulajdonképpen ez a szemlélet és cselekvőkészség nyújtott alapokat ahhoz, hogy a tömegekre apelláló népi-mozgalmi kulturális rendezvények is vonzóak lehettek, és bizonyos eredményeket mutathattak fel. Mint kitűnt azonban, mindezek elsősorban a napi politika vagy tágabb értelemben: egyes pártok befolyásának szélesítését és tartósítását szolgálták, de alkalmatlanok voltak arra, hogy megoldják a város kulturális életének, különösen az oktatás fejlesztésének kérdéseit.

Nem szólva arról, hogy a lebontott kőszínház helyett csak a villanytelepi gépterem lehetett a vendégszíntársulatok hajléka (1947-ben 1 hónapig a győrieké), a városnak nem volt 1953-ig önálló kultúrháza, 1949-ig közkönyvtára, sem pedig múzeuma 1956-ig.[125] Okkal szólt tehát ezek hiánya folytán „stagnálásról" az egyik, 1948. tavaszi jelentés. Egyszerűen azért, mert a rendelkezésre álló erőforrásokból olyan problémákkal kellett megküzdeni, mint a szovjet vagy a magyar katonaság által részben vagy egészben lefoglalt tanintézetek (állami tanítóképző intézet, mezőgazdasági középiskola, Nőnevelő Intézet, egyik óvoda stb.) szabaddá tétele és rendbehozása; a megszerzett mezőgazdasági középiskola működési feltételeinek biztosítása és egyáltalán megtartása, nehogy az átcsábítására „mindent elkövető Veszprémben nyerjen végleges elhelyezést."[126] De külön többletfeladatot jelentett akkor a diákélelmezés és egészségügy biztosítása is.

Éppen a nehézségekkel számolva tekinthető igazán eredménynek a zeneiskola megszerzése a városnak (amihez 1945-ben Keresztury Dezső nyújtott támogatást); a városi fúvószenekar megalakítása 1946-ban; a városi Szabadművelődési Tanács, majd körzeti központ megszervezése; gyermeklélektani állomás létesítése.[127] E távolról sem teljes lista folytatható lenne még olyanokkal, mint a középiskolai népi kollégiumok (először a Petőfi Sándor fiú-, majd a leánykollégium[128]) megalakítása és támogatása, melyek közül az előbbit Tildy Zoltán, az egykori pápai teológiát járt köztársasági elnök, mint az országban a második legjobbat 1947-ben ki is tüntette.[129] is figyelmet érdemel, hogy Ortutay Gyula, aki 1947 nyarán a fakultatív hitoktatás bevezetésének felvetése miatt felizzott hangulatot csillapítandó tartott beszédet Pápán, mint kultuszminiszter 1948 tavaszán - pártjának helyi újságja szerint - „ígéretet tett a nevelőképző főiskola Pápán való elhelyezésére".[130]

Látható tehát, hogy mint az országban, Pápán is egy felemás, az alapintézményeket csak részben (néha negatívan) érintő kulturális átalakulás időszakában került napirendre az iskolák államosítása, amelynek kimondott célja: az egységes iskolarendszer és oktatási szellem megteremtése és az iskoláztatási kiváltságok felszámolása volt. Ám ugyanakkor, ha nem is mindig kimondva, a központi hatalom, a születő diktatórikus rendszer kulturális-oktatási befolyásának biztosítását jelentette. Nem kétséges, az előbbiekben felsorolt szándékok nem alapok nélkül fogalmazódtak meg. Valóban igaz az, amit az egyik beszámoló az ifjúság jelentős részére nézve állított, tudniillik, hogy „a múlt nevelési rendszere még erősen él lelkivilágukban".[131] s kérdés, és ez már az akkori túlzásokhoz tartozott, hogy a város egyes intézményeiben összeesküvésről, a diákság körében (nevezetesen a Református Kollégium-ban) „valutázásról" röppentettek fel hírt.[132] a mindezekhez képest nem is tekinthető gyógy-írnak az úttörő- és más ifjúsági mozgalmak szelleme, azért mégsem véletlen, hogy a városban annak megszervezése nem az iskolákon belül, hanem kívülről, a népi kollégisták segítségével indulhatott csak meg. A középiskolások körében alakult „Magyar Diákok Nemzeti Szövet-

ségéről", majd a valamennyi ifjúsági szervezetet tömörítő DISZ-ről pedig még hallani sem igen lehetett.[133]

Az iskolák államosítását megelőző hangulatot jól jellemezték az MDP által szervezett május végi gyűlések, amelyek közül a pedagógusok körében tartottak sikerültek jobban, sőt ezeken határozatot is fogadtak el az iskolák államosításától. Az viszont a lakosság, a szülők részvételével a városi kultúrotthonban kívántak lebonyolítani, már kevésbé volt sikeres. Minthogy csak az államosítást helyeslőket hívták meg, mintegy harmincan jelentek meg és fogadták el az előre elkészített határozatot az iskolák államosításáról.[134] A helyzetet csak súlyosbította, hogy ugyanakkor „kisebb jellegű tiltakozó gyűlés volt az államosítás ellen".[135] A helyi kisgazda újságban pedig külön cikk jelent meg azzal a címmel, hogy „nem államosítják a Pápai Református Kollégiumot".[136] Mi mást tehettek a csorba kiköszörülésére, mint, hogy döntést hoztak arról, hogy az MDP képviseli magát az „úrnapi körmeneten"; majd a koalíció pártjaival együtt elhatározták az istentiszteletek látogatását, a kötelező hitoktatáshoz való ragaszkodást pedig táviratilag is kifejezték Budapestnek. Mindezzel együtt azonban a biztonság kedvéért azt is kötelezővé tették a pártoknak, hogy az iskolák államosításának akadályozásától tartózkodjanak, akár oly módon is, hogy ha a pap nemkívánatos hangot ütne meg ezekkel kapcsolatban az istentiszteleten, tagjaiknak tüntetőleg ki kell vonulniok onnan.[137]

Megalapozott tehát az MDP városi választmányának június 22-i üléséről írt jelentés, miszerint „Pápán az iskolák államosítása mellett kevesen foglaltak állást, a szakszervezetet és egyéb szervezeteket nem lehetett kellően megmozgatni".[138] Hogy mégis szinte zökkenőmentesen sikerült véghezvinni a város diákságának nagy többségét felölelő egyházi oktatási intézmények: 4 középiskola, 5 általános iskola (és 2 óvoda) állami kézbe vételét, az nemcsak annak volt köszönhető, hogy a váltás a törvényből eredően sem a tanárok, sem a tanítók státusát nem érintette, hanem annak is, hogy az iskolák fenntartói itt valóban megoszlottak (református egyház, katolikus egyház, állam, város). Ugyanakkor közülük a tradicionálisan első helyen álló református egyház püspöke - legalábbis az MDP városi választmányának 1948. május 18-i üléséről írt jelentés szerint - „beleegyezőleg foglalt állást az államosításokkal kapcsolatban".[139] Viszont, mint ahogyan másutt, itt is mentesült az államosítás alól a református teológiai főiskola, sőt visszakapta a többszáz diákot befogadó korábbi gimnáziumát is.[140]

Az államosítás utáni, szeptemberi tanévnyitás is különös meglepetések nélkül, rendben zajlott le. Eltekintve egy-egy olyan híradástól, amely tömegmegmozdulásnak tűnő egyházi temetésről (pl. Németh József apát-plébános esetében[141], vagy az államosított iskolában való tanítás helyett gyári munkát vállaló tanítókról vagy tanítónőkről, illetve azok új munkaviszonyának ajánlatos felszámolásáról, vagy - ami már szinte komikumba hajló - arról szól, hogy külön óvoda nyitására szervezkedik a klerikális reakció, a polgármesteri jelentések ismételten rögzítették, hogy egyházi oldalról „demokrácia ellenes megnyilvánulások nem történtek".[142] Mindössze egy tanárt vettek őrizetbe 1948 nyarán, de nem klerikalizmusáért, hanem - az újság szerint - fasiszta jelszavakért.[143]

S valójában nem is ez volt az iskolák, az oktatás vagy általánosabban a művelődés ígért továbbfejlesztésének fő kérdése, hanem az, hogy eme intézmények új fenntartója, a központosításra törekvő állam rendelkezik-e olyan (nemcsak anyagi) forrásokkal, amelyekből a vállalt feladatokat meg tudja oldani. Ha nem is a várt eredménnyel, ezt segítették az egyes társadalmi megmozdulások (pl. Dolgozók az Iskolákért), szervezetek, amikor az iskolák állapotának javításán munkálkodtak.[144] Önálló épületet kapott a további tanszakokat bevezető zeneiskola.[145] Az MDP városi pártértekezletén szögezték le, hogy az iskolákban most már „a dolgozó nép gyermekei tanulnak", és persze azt a divatos sztereotip kritikát is, hogy a

munkások gyermekeit „elnyomják”. Sorra tüntettek ki pedagógusokat; gyarapították a város 1949-ben alapított közkönyvtárát, ami természetesen az olvasók számának növekedését is segítette; felvetették egy 3.000 fő befogadására alkalmas kultúrház felépítésének tervét, mely terv aztán esztendőre rá 20.000 Ft és sok-sok társadalmi munka eredményeként a Jókai mozi kultúrházzá való átalakítására zsugorodott össze.[146] E helyzetet valamelyest enyhítette, hogy a kulturális munkának több üzemben is hajlékot nyújtottak.[147]

Mégis nemhogy Ortutaynak arról az ígéretéről, hogy Pápa főiskolát kap, nem esett többé szó, de a következő költségvetésben, ideértve a 3 éves terv tételeit is, meglehetősen hátra került a kultúra, az oktatás rovata és fejlesztési összege. Az ötvenes évek elején is inkább csak az ipari szakiskola és otthon, valamint az elkerülhetetlen iskolai orvosellátásra szánt összeg volt számottevő.[148] Sőt, a teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy miután (1950. január 1-től) újra szovjet egységeket telepítettek Pápára, elhelyezésükre igénybe kellett venni az egyik általános iskola helyiségeit is, amelynek tanulóit aztán a református gimnáziuméival zsúfolták össze.[149] Egyáltalán nem véletlen ezek után - és ez is hozzátartozik Pápa szellemi életének jellemzéséhez -, hogy a mozik 1949. évi államosítása után gyakrabban vetített szovjet filmeket „sajnos, nemigen látogatják”, miért is - javasolta az MDP városi titkára - propagandával, „kedvezményes” jegyek rendszeresítésével kellene biztosítani ezeknek a filmeknek a látogatottságát.[150]

A „fordulat évét” követően kialakuló központi diktatórikus törekvésekhez tartozott az élet, a gazdaság egy további olyan szférájának meghódítása is, amely bár kívül esett mind a tőkés üzemek és vállalkozások, mind a kulturális élet és az iskolázás intézményein, mégis bizonyos affinitást mutat azokkal. Ez a kistulajdon, a kisárutermelés területe volt, amelyet az új rendszer az ehhez tartozók szövetkezetekbe tömörítése útján kívánt a maga ellenőrzése alá, sőt, lehetőség szerint, később állami tulajdonba vonni. E törekvés, illetve a végrehajtására irányuló lépések nemcsak azért rokoníthatók az előbbiekkel, mert a központosítás koncepciója és időbeni egymásutánja fogja őket össze, hanem azért is, mert az átalakítást vezető párt elképzelései szerint a szocialista szövetkezeti forma és rendszer kiterjedne a szövetkezetekben társult tagság gazdasági, társadalmi és kulturális életére s egyáltalán: mindennapi emberi viszonyaira is.

Bár a szövetkezeti szervezés kezdeteit még a korábbi államosításokhoz képest is hangosabb jelszavai kísérték az „osztályharc éleződésének”, mégis ezeket nemcsak a parasztság nagyobb része, de az MDP-tagság többsége is bizonyos közönnyel fogadta. Részben azért is, mert csupán általánosságokat hallott a „kulákveszélyről”, a középparasztság leválasztásának szükségéről, a „klerikális reakcióról” vagy éppen a „normalazító”, „jobboldali” szociáldemokratákról. Ugyanakkor a valóságban ha akadtak is módosabb parasztok a városban, azok amíg lehetett, általában teljesítették az egyre nehezedő kötelezettségeket. Mint több jelentésben is beszámoltak arról: „rendben elvégzik” teendőiket.[151] A rendőrség ezért kezdetben maga is tartózkodott a begyűjtési és hasonló ügyekben való eljárástól.[152] Nem „éleződött” a viszony az egyházakkal sem. „Minden plébánia-templomban február 1-jén vagy 2-án... imát mondtak a köztársaságért, az egyházi és világi vezetőkért” - olvasható egy 1949. eleji polgármesteri jelentésben, amelynek egyébként érdekességet kölcsönzött az az információ is, hogy mielőtt a Mindszenty-per bírósági tárgyalását hangosbemondón közvetítették volna, betörtek a hivatalba, és rádióalkatrészeket vittek el.[153]

Bár Pápa lakosságának 1948 végén csupán a hetedét tette ki a mezőgazdasági népesség, területének pedig, a beépítettség, továbbá a különböző intézmények (város, üzemek, tanintézetek és a pápai központú állami gazdaság) tulajdonlása folytán csak kisebb része volt a gazdasággal rendelkező 1.214 személy kezében, és utóbbiakból is csupán 653 (és családja)

volt számítható őstermelőnek, mégis körükben is jól lemérhetők a szövetkezés próbái és kezdeti kudarcai. Mint az már említést nyert, a juttatottak 1945. évi pálházai társulási kísérlete csupán átmeneti volt. Pápán is mindenekelőtt az újgazdákat átfogó, a termelést alig, legföljebb a beszerzésen és az értékesítésen keresztül érintő földművesszövetkezet lett az elfogadott forma. A földművesszövetkezet ugyan amellett, hogy a nagybirtoktól különböző épületeket és eszközöket örökölt, sőt átmenetileg megkapta az egyik malmot is, 1948 nyarán üzletet is nyitott a Kossuth utcában, valójában nem lett olyan vonzó fokozati forma, amely megmutathatta volna a szövetkezés előnyeit. A malomra a város tette rá végül is a kezét, és az sem véletlen, hogy 1949 tavaszán a boltot is arra hivatkozva zárták be, hogy az „nem paraszti érdekeket" szolgált.[154] (Egyébként érdemes megjegyezni, később meg azért nem engedélyeztek ilyen boltot, mert az „fmsz-nek a feladata a parasztság nevelése és egyáltalán nem az, hogy a város belső területén kocsmákat stb. hozzon létre".[155]) Ilyen körülmények között a „cséplőellenőrzések erélyességére" és a „fekete cséplések" megakadályozására figyelmeztető MDP városi titkár okkal nevezte a helyzetet „parasztvonalon katasztrofálisnak", mivel a „termelőszövetkezet kérdés/ében/ nem lehet boldogulni". „A parasztságot nem lehet aktivizálni" - jelentett ki a bérlőszövetkezeti csoport megalakítása előtt is még néhány héttel.[156] Bár hozzátette reménykedve: „a nincsteleneket helyezték a nagybirtokba, így rá lesznek kényszerülve a szövetkezet által nyújtott lehetőségeket igénybe venni."[157]

Ha rosszul fogalmazott is, mégis pontos ez a modell, s mint ismeretes, országos érvényű is. Hiszen mint általában, Pápán is a 10, sőt az 5 kat. holdon aluli birtokosok, köztük az újgazdák voltak túlsúlyban, és 10-25 kat. holdas birtokos vagy bérlő 127, 25 kat. holdon felüli területtel rendelkező módos paraszt pedig mindössze 12 volt ebben az időben.[158] Ehhez még hozzáadható persze azoknak az ennél valamivel nagyobb száma, akik más foglalkozásúak voltak, de 25 kat. holdat meghaladó területtel is rendelkeztek.[159] Míg ez utóbbiak ellen frontális támadásra indult az agrárpolitika, az előbbieket közvetett úton, a növekvő adó- és kötelező beadási terhek okán állította választás elé. Egyébként nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a terhek fokozottan súlyosak voltak, mivel - legalábbis egy későbbi tanácsi beszámoló szerint - a város szántóterülete pontatlanul, a valóságosnál nagyobbnak lett megállapítva.[160] (Más dolog, hogy 1952-ben Mezőlaktól is Pápához csatoltak 405 kat. holdat.[161])

A választás a nagybérletek 1948. őszi kisajátítása és földművesszövetkezeti kezelésbe adása alkalmából megtörtént. Igaz, nem a várt eredménnyel, mert bár 116 kisbérleti igény futott be, az igénylőkből azonban csupán 10 család, 20 fővel alakított földbérlőszövetkezetet Báróczhegyen, a Schilling-féle 120 kat. holdas birtokon.[162] Az egymást meglehetősen sűrűn váltó elnökök között az első Horváth Lajos lett, akinek vezetése alatt a Kossuth Lajosról elnevezett első fokú társulás az 1949. tavaszi közgyűlésén elhatározta, hogy magát III. típusú, termelőszövetkezeti csoporttá (tszcs) nyilvánítja.[163]

Mivel a szövetkezetnek kezdetben nemhogy egyetlen gépe, de igavonó állata is alig volt, az államtól és Pápa üzemeitől kapott valamelyes pénztámogatást, néhány lovat és igásökröt, a várostól pedig villanybevezetést.[164] Mindezek ellenére a közös munka meglehetősen akadozott, holott egyként éltek már az új típusra váltás idején a kizárás fegyelmező eszközeivel és a támogatásnak pl. olyan tervével, hogy a tagok közül ki-ki kap külön egy-egy ökröt, „így kénytelenek lesznek összefogni, s úgy dolgozni."[165] Az ilyen különös próbálkozások sem vezettek eredményekhez, és a szövetkezet változatlanul egy helyben topogott. Nem segítettek, sőt rontottak a helyzeten a formailag a szövetkezet által kért és szeptemberben bekövetkező tagosítások, amelyek míg egyfelől, ha nem is ellenállást, de nyugtalanságot váltottak ki a parasztságban, másfelől pedig többszörösére növelték a kellő felszerelés nélkül álló, kis létszámú tsz területét.[166] A részben a Földhivatal gondjaira bízott földalap, részben - ahogy a tagosítási jegyzőkönyvben áll - „a nem dolgozó parasztok" kárára, valamelyest pedig a

kisparasztok kártalanítása mellett végrehajtott tagosításokkal a Báróczhegyen, a pálházai és az igali dűlőben 4 táblában mintegy 418 kat. hold nagyságúra nőtt a tsz területe, amelynek több mint 3/4-e szántó, alig 100 kat. holdnyi legelő, illetve elenyésző részben rét volt.[167]

A tsz helyzetét jól jellemzik a tények: a tagosítás évében, november 22-én azt tette szóvá a FÉKOSZ és az UFOSZ egyesítéséből létrehozott DEFOSZ-t a közös gazdaságban hiányoló városi párttitkár, hogy „a krumpli még most is földben van", a következő aratáskor pedig, hogy 1949/50 fordulóján 40 kat. hold vetetlenül maradt.[168] Nem véletlen tehát, hogy a villanyt Báróczhegyre bevezető város esztendőre rá annak használatát, a tsz villanyszámláját is fizetni kényszerült; az erre külön megszervezett alkalmazottai pedig „segítségére siettek a termelőszövetkezeti csoportnak."[169] Ilyenre és az üzemi dolgozók „sietős" segítségére azért volt elsősorban szükség, mert a nagy területnek, amelynek egyes táblái a központtól mintegy 3-8 km-re voltak, még jó két év után is csupán 18 állandó tag és néhány családtag-segítő volt a megművelője, azaz csak lett volna, mert főleg az utóbbiakat nemigen lehetett bevonni a közös munkába. Igavonó állatjuk pedig mindössze 5 pár ló és 1 pár ökör volt.[170] Minthogy gépi erővel nem rendelkeztek, kizárólag a mezőlaki gépállomásnak voltak kiszolgáltatva, amely mint jelezték, szerződés ellenére is szántatlanul hagyott egyes területeket. De már cséplésкor is megesett, hogy olyan géppel dolgozott, amely üzem közben elromlott, és a cséplő-csapat tagjai otthagyták.[171] A szövetkezetről szóló beszámoló, amely felsorolta a további szegényes állatállományt is (13 tehén, 23 növendék, 20 koca és 97 malac), összegzésül azt a megállapítást tette, hogy „nemcsak a számbeli hiány, hanem a hozzá nem értés is akadálya volt annak, hogy nem tudtak megbirkózni időben, mennyiségben és minőségben a munkákkal."

A következtetés, miszerint a szövetkezet le kívánt mondani a kálváriai további 183. kat. holdas tábláról, ugyancsak logikusnak tűnt. Szerencsére mindez sikerült is, és egy következő beszámoló már csak 253 kat. hold tsz-területről, viszont a korábbinál valamivel nagyobb állatállományról (igaz, egyszersmind a kapott ezer naposcsibe elpusztulásáról is) és arról is tudósít, hogy a „bomlasztó elemek kiküszöbölése folytán a kollektív szellem a tagok között megjavult".[172]

Ezért is csak a múltra szeretnék vonatkoztatni azt az állítást, „hogy a tszcs a kollektív gazdálkodásnak csak rossz példája volt", s a „tszcs-ben az elmúlt években uralkodó helyzet visszariasztotta parasztságunk egy részét a szövetkezetbe való tömörüléstől" - olvasható egy másik jelentésben.[173] Nem véletlen tehát, ha már 1950-től úgy tervezték megalakítani a következő szövetkezetet, hogy a tagként kiszemelt helyi paraszt-embereket egy távolabbi „mintatsz-be" kívánták elutaztatni.[174] Úgy tűnik azonban, hogy a termény- és tejbeadás elégtelen teljesítése miatt 1951 októberéig 515 egyéni parasztra kivetett és közadók módjára behajtandó „kártérítések", az adóhátralék miatt foganatosított több mint ezer zálogolás, valamint az újabb (1951. szeptemberi) tagosítások mintatsz-látogatás nélkül is elégséges ösztönzést adtak a szövetkezésre.[175] Nemcsak a bárócz-hegyi tszcs tagsága gyarapodott így 36-ra, és a terület nőtt 300 kat. holdra, de Igalöreghegyen is alakult kisparasztokból egy I. típusú tsz (Petőfi), 10 taggal és 75. kat holddal, azzal a kimondott céllal, hogy hamarosan III. típusúvá lép elő.[176]

Nem teljesen így és nem is ilyen sikertelenül zajlottak azok a változások, amelyek a város hagyományosan jelentős kisipari és vele több ponton is összenőtt kereskedelmi ágazatának szövetkezetesítésével végbementek. Igaz, ennek felső rétegét közvetlenül sújtották vagy legalábbis fenyegették az 1949-ben folytatódó államosítások. Viszont az is tény, hogy az ide tartozóknak volt valamiféle országos érdekképviselete (KIOSZ, KISOSZ), még ha - mint egyik jelentésből kitűnik - unszolásra léptek is annak pápai szervezetébe. Ugyanakkor 1948/49 fordulóján úgy akarták egyes helyi vezetők felszámolni a hagyományos helyi

iparosköröket, hogy azt először központilag írják elő (egyébként úgy is lett), helyben pedig, ha kilépnek az MDP-tagok azokból, úgyis felbomlanak.[177]

Korábban már szerveződött két szövetkezet is: egyiket 7 famunkás, a másikat - mivel nyomdával dolgoztak - valószínű nyomdászok hozták létre.[178] Ezek számát - mint az egy 1948 végi kisiparos nagygyűlésen is kifejezésre jutott - továbbiakkal szerették volna gyarapítani.[179] Minthogy azonban a tulajdonosok, a mesterek kevésbé, a segédek viszont inkább rávehetők voltak a szövetkezetbe lépésre (pl. a cipészeknél), kezdetben ezért ez utóbbiakra irányult a szervezés. Már csak azért is, mert mindenképpen szerették volna megelőzni a helyi vezetők, hogy (mint pl. a pékeknél) egy-egy tulajdonos vagy mester próbáljon hasznot húzni a szövetkezésből.[180] Kitűnt azonban, hogy a segédet nemigen lehetett szembefordítani mesterével, s hogy az előbbi megoldás a termelőeszközök kívülmaradásával járt volna együtt, ezért a továbbiakban az önállók beléptetésére törekedtek.

A pékek egy részének „munkaközösséggé" szerveződésével egyidőben, 1949 elején a famunkások szövetkezete is átalakult asztaloskisipari termelőszövetkezetté, a női szabók pedig azzal a feltétellel létesítettek szövetkezetet, hogy abban konfekciót nem készítenek, mert abból nem tudnak megélni.[181] Alakult egy papírzacskó-készítő szövetkezet is. Így 1949. január 25-én az MDP városi titkára már 7 szövetkezetről adott számot, azzal a tervvel tarsolyában, hogy azokban egy pártszervezetet hoz majd létre.[182] Egyik optimista polgármesteri jelentésben, mely úgy ítélte meg, hogy „a pápai kisiparosság a legjobb úton halad a szövetkezetek felé", szó esett még a hentesek, másutt pedig a villanyszerelők ilyen irányú szerveződéséről is.[183] Ám azok, mint a sütőiparosok egy része is, csak később tagozódtak be vagy a szövetkezetekbe, vagy az államosított szektorba.

Ez utóbbi lett a sorsa pl. a kisüzleteknek a Kiskereskedelmi Vállalat megalakításával, sőt 1951-ig a vendéglátásnak is, melynek folytán a nagy haszonnal dolgozó magánkiskereskedők fokozatosan a rendőrök által alig ellenőrzött piactérre szorultak ki.[184] Így a vendéglők s főleg a kocsmák, amelyek szinte egymás után nyílottak 1948 végéig, 1949-től megritkultak. Volt, aki maga ajánlotta föl (pl. a „Fehér Ló" tulajdonosa), elsőként azonban a részben a városi MDP-bizottság által használt Esterházy-féle „Griff-szálló" és a Központi Szálloda és Étterem került államosítás alá. Az utóbbit aztán áru- és munkaerőhiányra hivatkozva hamarosan be is zárták, s így volt olyan időszak, amikor a város egyáltalán nem rendelkezett vendégfogadásra alkalmas szállóval.[185] 1951 elejéről olyan, pártülésen elhangzott bizalmas közlésről is olvasni lehet, amely szerint „a lépések megtörténtek, hogy az adóhátralékos sütőiparosokat államosítják".[186] Ez hamarosan be is következett és létrejött a Sütőipari Vállalat, amely egy évig városi, majd 1953-ig megyei vállalatként működött.[187]

Mindezzel együtt Pápán még 1951-ben is hét kisipari szövetkezetet és 170 szövetkezeti tagot jegyeztek.[188] Bár ezt követően voltak még profil szerinti összevonások, mégis a továbbiakban is hét maradt a kisipari termelőszövetkezetek (KTSZ-ek) száma Pápán: Épületkarbantartó, Asztalos, Fodrász, Cipész, Ruházati, Fényképész és Háziipari KTSZ. Ezek együttesen 1953-ra már több száz taggal, tehát jóval többel rendelkeztek, mint amennyi a kívülmaradottak száma volt [189]. Nem szólva azonban arról, hogy közülük némelyek elsősorban egyáltalán nem a helyi lakosság igényeit elégítették ki (pl. Épületkarbantartó KTSZ), olyan problémák is jelentkeztek egyesekben, mint a rendkívüli alacsony bérezés (Ruházati KTSZ). Előfordult, mint pl. a hetvenes létszámú Asztalos KTSZ-nél, hogy a szakmunkát végzőket irányítók és beosztottjaik száma messze meghaladta a 10 %-ot. A 14 tagú MDP-alapszervezetet kivéve, a mozgalmi szervezeteket és oktatást teljesen mellőző Asztalos KTSZ-ről, bár több mint 20 %-kal túlteljesítette 1952. évi termelési tervét, mégis azt jelentették, hogy „általában a hangulat nagyon rossz az üzemben".[190] Az előbbiek mellett bizonyára annak is része volt ebben, hogy e

szövetkezetek nem a tagság elképzelései, hanem a központi tervelőírások szerint, az állami vállalatokhoz hasonlóan működtek.

Miután s miközben lezajlottak a pártegyesítő gyűlések, valamint az államosítások és szövetkezetszervezések, eltekintve néhány politikai felhangú szenzációtól (új rendőrkapitány kinevezése, letartóztatások politikai és közellátási okokból vagy éppen a Benedek-rendiek könyvtárának majdnem teljes leégése[191]), nemigen történt a város életében olyan politikai esemény, amely valamelyest megmozgatta volna a lakosságot. Hívtak meg ugyan ezután is a fővárosból vezető személyiségeket (Ortutay Gyulát, Ratkó Annát és másokat), szereplésük azonban nem járt különösebb sikerrel. Szerveztek egy-egy békegyűlést is „az amerikai imperialisták háborús, támadó politikája ellen", ám szintén hasonló kimenetellel.

Mindebben jócskán része volt annak is, hogy azokat a szervezeteket, intézményeket, amelyek a politika kereteit, közvetítését szolgálták volna, szinte teljesen felszámolták az ötvenes évek elejére. Igen jellemző, hogy bár szóvá tették: a paraszti lakosságú Alsóváros vezetésében kevés és háttérbe szorított a paraszti elem, mégis a városrész kultúrotthonát lakás céljára vették igénybe, az olvasókört pedig egyszerűen megszüntették.[192] 1949 elején az addigi két paraszti szervezetből (FÉKOSZ és UFOSZ) létrehozták ugyan a DÉFOSZ-t (majd azon belül a munkástagozatot), de hiába jelentettek 1.440 tagot, ha az esztendőre elkövetkező gyűlésen abból mindössze 25 jelent meg.[193] Azért gyenge e tömegszervezet, mert „parasztkáder" vezeti - állapította meg a város akkori titkára.[194] Nemigen volt jobb a helyzet magában az MDP-ben vagy a DISZ-ben sem. A taggyűlések „passzívak" - olvasható a városi bizottság egyik ülésének jegyzőkönyvéből.[195] Mint egyebek közt a Magasépítő Vállalatnál megesett, nem tudták azt megtartani sem, mert a 130 tagból mindössze 40 jelent meg.[196] S ami ennél még súlyosabb, azért nem hívott össze idejében (1953 elején) a városi MDP-bizottság választmányi ülést, mert időközben 25-ről 13-ra (ebből 5 fegyelmi által) olvadt le a választmányi tagok száma.[197] A DISZ-ről pedig nem sokkal a megalakulása után állapította meg az MDP városi titkára, hogy „nem tölti be hivatását", és „súlyos hiányosságok" jellemzik.

A lakosság egészének csökkenő politikai érdeklődésére leginkább talán az újságolvasás visszaesése utal. Nemcsak az történt, hogy a két helyi lapot (Népújság, Kis Újság) 1949-ben megszüntették, és a központi lapok mellett a Pápával csupán mellesleg foglalkozó Veszprémi Népújságot kínálták, hanem általában is csappant az újságolvasók aránya. Míg 1950 közepén is még magas számadatokat soroltak, másfél évre rá már 10,1 %-os lakossági előfizetésről adtak jelzést. Ez nem önmagában, hanem azért tekinthető kevésnek, mert a Veszprémi Népújság csupán a harmadik helyen (Szabad Nép és Népszava után) állt, mindössze 472 előfizetővel.[198] Ezen nem segített annak a követelésnek a teljesítése sem, hogy legyen a városnak egy külön, állandó újságíró tudósítója. Gyengült az egyetlen mozi látogatottsága, sőt többen úgy vélekedtek: általában a város kultúrélete is.[199]

Csoda-e hát, ha a politikai élet és érdeklődés ilyen alakulása mellett nem jelenthetett említésre méltó eseményt a Függetlenségi Front koalíciós partnerpártjainak elsorvasztásával és Barankovics Nyugatra távozása után, a legnagyobb ellenzéki párt megszüntetésével létrehozott Magyar Függetlenségi Népfront képviselőinek 1949. májusi „megválasztása". Az elhaló pártok „megnyert" embereivel rendezett „közös pártnap" után a Népfront ugyan márciusban Pápán is újjáalakult, maga az urnákhoz járulás azonban csak annyiban keltett figyelmet, hogy arányaiban és nem különben az igennel szavazók részesedésében is alacsonyabb volt az országos 94,7, illetve 95,6 %-nál. Hasonlóképpen zajlottak az 1950. októberi tanácstag-választások is. Pápa választásra jogosultjaiból 97,1 % szavazott, 90,4 %-ban a Népfront jelöltjeire, melynek jelentősége, éppen úgy, mint a 12 utcanév e tájt történt átkeresztelése, megértő fogadtatás nélkül maradt.[200] Mindez nem véletlen, hiszen Pápa megyei

város státuszának felszámolása ezzel fejeződött be, és ha rövid időre is, a járási tanács alá tartozó helység lett. Mégis azontúl, hogy ez a választás az alapjaiban korábbról megmaradt vezetést megerősítette és felbátorította arra, hogy további intézkedéseket tegyen a számára alkalmatlan elemek eltávolítására és a hivatal ismételten panaszolt alacsony (130 helyett 106) létszámának kibővítésére, történt néhány változás a város arculatán is.[201]

Persze mindez korántsem olyan alapon következett be, hogy az MDP bábáskodásával létrejött tanács vagy éppen annak egyébként passzivitás miatt bírált tagjai akár azonnal, akár később előálltak volna valamiféle koncepciózus városfejlesztési tervvel.[202] Arról volt inkább szó, hogy míg a különböző vállalatok tulajdoni helyzetének rendezése folytán a vágóhíd és a jéggyár állami, addig a korábban megszerzett strand mellé az ingatlankezelőség, a vízmű és más egyebek (pl. a temetkezési vállalat) a város kezére kerültek.[203] Az ezek nyomán normalizálódott helyi költségvetés, valamint egyes beruházások központi támogatása lehetővé tette bizonyos elkerülhetetlen feladatok megoldását a leromlott és elégtelen kommunális létesítmény helyrehozatalában és bővítésében. Mindezt azért sem lehetett halogatni, mert a lakosság ismételten követelte, hogy munkájáért, adójáért és ismétlődő terv-, valamint békekölcsöneiért városias feltételek között élhessen.[204]

A belső utcák állapotáról és az ingatlankezelésről tartott 1951. eleji beszámoló szinte kiemelkedő teljesítménynek tekintette, hogy a helyi költségvetésből és a mintegy 600 ezer Ft-os tervhitelből 1950-ben, a cementhiány ellenére is 9.200 m^2 útpálya munkálatait fejezték be, és ugyanakkor több helyütt járdát, hidat és egy apaállatistállót építettek; a közvilágítást bővítették; rendezték a Fő teret; berendezték a Városházán a tisztiorvosi hivatalt, s nem utolsósorban a régi romos lakások közül 45 helyreállítására is fordítottak 1 millió Ft tervhitelt.[205] Az 1952. évi eredeti költségvetés 6,7 milliós keretét 7,8 millió Ft-ra bővítették, és központi támogatást is igénybe véve kívánták az utakat és a járdákat tovább építeni.[206] Itt is azonban, mint az más alkalommal is tapasztalható volt, nemcsak az oktatás, hanem az egészségügy (mely különösen fontos lett volna a járványbetegségek miatt), sőt a szociális problémák is meglehetősen hátra szorultak, vagy - mint a szociális otthon létrehozása - bele sem kerültek a költségvetési tervbe. Nem véletlen, hogy a sajtó is csak olyan fejlesztési eredményekről számolt be pl. 1953. elején is, mint a Kossuth-étterem megnyitása és egyik vízvezetékcső felújítása. Természetesen egyidejűleg az egyes üzemek is végeztek bizonyos fejlesztést (így lakásépítést is), ámde ezzel együtt is igen távol voltak attól, hogy a lakosságban szüntelen feszültséget okozó valamennyi kérdést megoldják.

Állandó feszültségforrás volt a közellátás elégtelensége is, amely a legelemibb cikkekben is (kenyér, hús és tej stb.) megmutatkozott. „Innen elviszik az árut Budapestre, ide pedig a Duna-Tisza közéről kapjuk" - tették szóvá találóan már 1950-ben egy városi pártértekezleten a hiány és a rossz áruterítés miatt a MEZŐKER rossz felvásárlási tevékenységét.[207] „Tény, hogy a tej büdös és piszkos is, tehát joggal panaszkodnak a dolgozók" - állapították meg egy, az egészségügy fogyatékosságaival is foglalkozó 1951. eleji városi tanácsi ülésen.[208] Majdnem ugyanezt megismételték jó egy esztendő múlva arra a panaszra utalva, hogy „felsőbb rendeletre... 3 %-kal csökkentették/k/ a város tejkontingensét, hogy a kiemelt városok, és elsősorban Budapest részére az előírt tejmennyiséget szállítani tudják".[209] Ám ezúttal is hozzátették azt, „ha ez így marad, számolnunk kell nagyobb méretű gyermekbetegségekkel". Egyes hiányzó élelmezési cikkeket úgy próbáltak meg pótolni, hogy pl. felülvizsgálták a Pápai Húsipari Vállalat központi elosztóját, és elégtételképpen valamelyes (30-40 kg) húst utaltak át helyi fogyasztásra.[210] Minthogy ilyen úton messze nem lehetett a problémákat megoldani, be kellett érni a magyarázattal: „Városunk nem tartozik a kiemelt városok közé... nem mindenből áll rendelkezésre... annyi mennyiség, amennyit... a szükséglet megkövetelne."[211] Más kérdés, hogy a lakosság számára ez okkal érthetetlen volt. Ezért is történhetett meg - mint arról egyik

beszámolóban hírt adtak -, hogy „egy-két hangadó vezetésével tömegesen küldöttségileg keresik fel a tanácsot és követelik ezt vagy azt az élelmiszert.”.[212]

A város saját elhatározásából eszközölt kommunális fejlesztését és a közellátás állandósult zavarait fokozta egy központi döntés is: a Budapesti Villamos Berendezés és Készülék Művek egy részlegének Pápára való helyezése, telepítése 1952-ben. Ez a részleg az „Elekthermax” nevet vette fel, és háztartási főző-, sütő-, fűtő- stb. készülékeket gyártott.[213] Az Országos Tervhivatal e telepítésre vonatkozó döntése természetesen nem tűnhetett különösnek, hiszen a vidék általános iparosítása keretében történt. Az viszont már feltűnt, hogy nem a Pápára jellemző, hagyományos könnyűipari, hanem éppen, mintha annak gazdasági és politikai ellensúlyozására gondoltak volna, egy nehéziparhoz tartozó ágazatot építettek, fejlesztettek ki. Ennek okszerűtlenségét csak alátámasztja, hogy e telepítést a változó (hol 300, hol 600) munkáslétszámmal működő Pápai Állami Dohánygyár (és dohánybeváltó) felszámolása árán, annak megüresedett épületrészeiben oldották meg.[214] Természetesen ez nem jelentette azt, hogy a dohánygyáriak az utcára kerültek volna. Munkát kaptak ők ugyanott és más pápai üzemekben is, mindenekelőtt a Perutz-gyárban, ha az „kissé nehezebben” ment is ott kezdetben.[215]

A problémák akkor kezdtek jelentkezni, amikor mintegy 80 pápai munkásnak az új szakma kitanulására, átképzésre átmenetileg Budapestre kellett távozni. Persze ugyanakkor Budapestről is költöztek Pápára szakemberek, s mind őket, mind az átképzést vállalók jelentős részét emeletes házakban, 124 lakással és bölcsődével várták.[216] Jóllehet az építkezések munkaalkalmat nyújtottak a szüntelen munkanélküliségre panaszkodó pápaiaknak, mégis, mint jelezték az MDP egyik városi ülésén: „az Elekthermax-gyár építkezéseinél segédmunkáshiány van”.[217] Minthogy ez volt a lakáshiánnyal küszködő városban az első jelentősebb építkezés, és az elkészülő lakások egy részébe is budapesti szakembereket költöztettek, láthatóan bizonyos feszültség keletkezett a pápaiak és a fővárosiak között. Nem tudni pontosan, hogy ez mennyiben terjedt ki a városi és a gyári vezetőség viszonyára, tény azonban, hogy az Elekthermaxban eszközölt helyi pártvezetőségi vizsgálatot illetéktelenségre hivatkozva akadályozták. Így ez utóbbi 1953 áprilisában egy meglehetősen elmarasztaló jelentést készített a gyárvezetés munkájáról.[218]

Pápa mindenképpen új színfolttal, egyszersmind további gondokkal is gyarapodott éppen akkor, amikor meglévő ipari és mezőgazdasági üzemeinek termelése, ugyanakkor gyári és paraszti dolgozói is egyre nehezebb helyzetbe kerültek. Az államosított üzemekben erőszakolt munkaversenyek és a különböző „felajánlási” akciók egyrészt újabb és újabb normaszigorításokhoz és a mennyiségi szemlélet eluralkodásához vezettek, másrészt az ütemet egyre nehezebben bíró, rosszul fizetett munkásság körében hozzájárultak a „védekezés” eszközeinek kialakításához. Hiszen a szakszervezetek sem ilyenre, hanem éppen az ellenkezőjére szolgáltak, s ha a vezetők hibáztatták azok munkáját, mondván hogy „nem töltik be szerepüket”, azzal többnyire csak a termelést sürgették.[219] A Magasépítő Vállalatot „normalazításért”, a volt Perutz-gyárat a munkafegyelem „lazulásáért” marasztalták el, s a város vezetői is hasonlókra, valamint a magas „beteglétszámra” vezették vissza az exportképes gyártmányok részarányának csökkenését.[220] A város nagyüzemi munkásságának több mint felét (2.000 fölött) foglalkoztató, „feszített tervvel” dolgozó Pápai Textilgyár is 1952 elején a termelés 2 %-os lemaradásáért és az évi export 72,5 %-os (83,5 % helyett) teljesítéséért, ugyanakkor „bérdemagógiáért” kapott kemény kritikát.[221] Még a sajtó is nyilvánosságra hozta a gyár lemaradását és termékeinek romlását, de természetesen azt a fogadalmat is, hogy javítanak majd a helyzeten.[222] E fogadalmat persze „fegyelmi eljárások” és büntetések kirovása is kiegészítette a hibás termékek gyártói esetében azért is, hogy a lopások - szebben fogalmazva -, „a társadalmi tulajdon ellen elkövetett szégyenteljes események... teljesen megszűnjenek”.[223]

A mezőgazdasági termelésben, a parasztságban, különösen a termelőszövetkezetekben kialakult nehéz helyzet sem egyszerűen azért súlyosbodott 1952/53 fordulójára, mert az aszály elvitte a termés egy részét, hanem a terhek irreális növelése, behajtásuk végsőkig való szigorítása miatt is. Mindez már tapasztalható volt a viszonylag jobb termésű 1951-es évben megemelt penzumok nyomán is, hiszen egyes terményeknél (pl. búzánál, árpánál) azokat nem tudták teljesíteni.[224] 1952 nyara után már regisztrálták a takarmányhiány folytán visszaesett állatszaporulatot is, és okkal állapították meg, hogy „a parasztság... lassan közömbössé válik aziránt, hogy intenzívebb... állattenyésztést folytasson."[225] Ezért a Városi Tanács nemcsak a paraszti gazdaságokra írt elő tartási kötelezettséget, de úgy tervezte, hogy a „széthúzástól", a „kivételezésektől" a „rossz vezetésig" ezer bajjal küszködő tsz-ben is „fokozott szigorral kell ellenőrzést gyakorolni és adott esetben a mulasztókat büntetni."[226] Mindezt nem utolsósorban a nagy bankadósság miatt a tagság bérének visszatartása követte, holott - mint olvasható az egyik jelentésben - az „ott áll kilátástalanul és egyetlenegy ember sem rendelkezik egyetlen fillérrel sem."[227]

A város még mindig több mint 1200 parasztgazdasága esetében is egyként alkalmazták mind a begyűjtéssel kapcsolatos „kártérítéseket", mind a „zálogolást", és „minden erővel, a lehetőség szerinti legszigorúbb eszközökkel" hatottak oda, hogy pl. a vetőmag biztosítása nélkül „tagosítás alá eső" földeket is bevessék és begyűjtési „hátralékaikat" teljesítsék.[228] A termőterület azonban csökkent, nagysága viszont, főleg a „felajánlásokból" létrejött tartalékterületekből 1.000 kat. hold fölé emelkedett. Ezeknek az eszközöknek a bevetését jelzik a késés vagy mulasztás esetén bekövetkező tanácsi feljelentések és az, hogy a feljelentett dolgozó parasztokkal szemben is most már „részben a rendőri büntetőbíró, részben pedig a járásbíróság jár el."[229] A területösszevonásokkal mintegy húsz módos parasztnál, abból kiindulva, hogy „példát kellene mutatni", ugyan már korábban is rendeztek „bűnügyi eljárás alá" vonást, újabban azonban már mindössze 24 órában szabták meg a teljesítési határidőt, különben ugyancsak bíróság elé állították a késlekedőt.[230]

Ugyanakkor nemcsak termelőként, hanem fogyasztóként is, még a munkás-alkalmazotti rétegekhez képest is, nap mint nap fokozottan tapasztalhatták a részben közellátásra utalt parasztok, akár szegények, akár módosak is voltak azok, a helyzet megalázó szorítását. „A sorbanállás egyre fokozódik. A vásárlók nagyobb része falusi" - hangzott a Kiskereskedelmi Vállalat dolgairól tartott beszámoló, mely hozzáteszi mindehhez az ukázt, hogy az ilyenek megszámolandók a bolti dolgozók által.[231] „Akik nagy mennyiségben vásárolnak, azok nevét és lakóhelyét jegyezzék fel és a Tanács Kereskedelmi Osztályára juttassák el" - olvasható egy következő összegzésben is a feljelentésre buzdítás.[232] Társadalmi aktivisták „harcos kiállására", boltvezetők és diákok mozgósítására van szükség és főleg a „nyugdíjasok", a „dologkerülők" (így, egymás mellett írták!) szemmeltartására. 1953 áprilisában (4-én) arról lehetett olvasni az újságban, hogy „áruhalmozó kulákot ítéltek el Pápán", ahol az üzletek előtt „sorbanállásokat szerveztek".[233] Annak szemléltetésére, hogy mekkora volt a „nagy mennyiség", és mit jelentett az „áruhalmozás", továbbá hogy ki mindenki bűnhődhetett vagy legalábbis szégyenülhetett meg ezért Pápán, az aratást váró napokban, álljon itt egy mondat a Városi Tanács beszámolójából az „újabb felvásárlási láz" megakadályozására kirendelt „népnevelők", „ellenőrök" munkájának sikeréről: „Sok dolgozó paraszttól lett elvéve kenyér, ha egynél többet vásárolt".[234]

Elvetélt és levert kilábalási kísérletek a válságból. 1956/1957

Áttekintve az ötvenes évek elejére az élet csaknem minden területén megnehezült viszonyokat, könnyen gondolni lehetne, hogy a Rákosit leváltó Nagy Imre miniszterelnök által 1953. július elején meghirdetett kormányprogram széles visszhangra talált a város lakói körében. S valóban az egyidejű iratokban, a sajtóban is vannak arra utalások, hogy „a Nagy Imre elvtárs beszámolójával kapcsolatban a helyzet kielégítő", sőt „örömmel fogadták azt".[235] Mégis feltűnik, hogy pl. amikor a megyei sajtó (a városnak már régtől nem volt!) Pápával foglalkozott, szinte teljesen önbírálat nélküli, dicsekvő hangvétellel számolt be az építés és a termelés újabb eredményeiről. Úgyszintén az ipari termelésnek a fogyasztás felé fordulásáról vagy a tartalék- és magánföldek újbóli művelés alá vonásáról is alapvetően ilyen összefüggésben történik említés.[236]

1953 második felétől sorra olvashatók a sajtó híradásaiban, hogy „új háztartási villamoscikkek gyártására tér" át a pápai Elekthermax-üzem, 1.500 majd „2.000 női ruhának" valót és 7.600 „férfiing-anyagot" vállalt vagy állított össze „terven felül" a Pápai Textilgyár; az Asztalosipari és a Ruházati KTSZ közvetlen megrendelésre, szintén a lakosságnak készíti termékeit, sőt még az Öntő és Gépjavító Vállalatnál is „közszükségleti cikkeket gyártanak terven felül".[237] Ha mindezek az MDP városi vezetésétől nem is, de a tanácstól még 1953 őszén, legalábbis szóban visszaigazolást nyertek főleg a KTSZ-ekre nézve azzal, „hogy adottságuknál fogva sokkal nagyobb mértékben dolgozzanak, termeljenek közvetlenül a lakosság részére, különösen azokból a cikkekből, amelyekből a nagyipar a szükségletet teljes egészében ellátni nem tudja".[238]

Más iratokból mégis az tűnik ki, hogy míg a parasztok körében a Városi Tanács „tartott gyűléseket" az új kormányprogramról, addig a „helyi ipari vezetőket nem hívták össze a kormányprogram után".[239] Az MDP városi vezetése általában is elismerte, hogy azt az egyes „vezetőségi üléseken nem tárgyalták meg behatóan". Ezért is alakult úgy, hogy a „népnevelők... sincsenek eléggé tisztában kormányunknak a programban megjelölt feladataival."[240] Sőt a tanácsi gyűlések ellenére is úgy tartotta, hogy a „parasztság nem tette magáévá teljes egészében kormányunk új programját", és mert „nem értékelik a kormánytól kapott nagymérvű kedvezményeket", e „kedvezmények" juttatása „a parasztságnál az állampolgári fegyelem meglazulásához vezetett".

Szükségtelen külön elemezni az olyan „kedvezmények" értelmét, amelyek valójában nem mást, mint az elviselhetetlen terhek (a begyűjtésnél egyébként is csupán 1954-ben kezdődő) valamelyes enyhítését jelentették. Viszont tény, hogy nem alapok nélküli az az 1953. őszi újsághíradás, hogy Pápán napról-napra emelkedik azoknak a száma, akik akár régi földjüket kérik vissza, akár pedig tartalékterületet bérelnek, hogy több termeléssel segítsék jövő évi kenyerünk biztosítását.[241] S valóban, 1953 októberéig több mint 1.200 kat. hold, jórészt megműveletlen tartalékterületet sikerült hasznosítani olyképpen, hogy annak több mint felét kishaszonbérlők és a régi tulajdonosok, a másik felét pedig az állami gazdaság, illetve töredékét a tsz vette igénybe.[242]

Okkal valószínűsíthető tehát, hogy az új kormányprogram részleteinek különböző értelmezése mögött annak a helyi vezetők általi leszűkítése, rosszabb esetben pedig negligálása állott. Mindez kifejeződött abban is, hogy annak sem politikai szentenciáit (a vezetés abszolutizálásának kritikája, a kollektivitás szempontjainak érvényesítése stb.), sem a különböző korábbi büntető eljárások elítélésére, megszüntetésére vonatkozó pontjait Pápán nemigen említették a határozat végrehajtása során. Ráterelődött viszont a vezetők figyelme az „osztályidegenek" június utáni „fellélegzésére", „előretörésére". A városi tanácsapparátusban

ilyenekből külön is számon tartottak nyolcat (5 horthysta tisztet és 3 nyugatost).[243] Kimondva azt a lesújtó véleményt is, hogy egyesek „a felszabadulás után csak az egyéni érdekek szem előtt tartásával igyekeztek a KP felé". Feltehetően ezért és a „munkásbefolyás" gyengüléséért, valamint a „káderutánpótlás" nevelésének elmulasztásáért váltották fel 1954 tavaszán egy nála keményebb figurával az MDP nem sokkal korábban megválasztott városi titkárát.[244] De figyelték a tsz-ből való kilépéseket, sőt még az olyan kiküszöbölendő jelenségeket is, mint az egykori „béresvilág" emlegetését.[245] Hogy azonban ennek emlegetése mégsem lehetett alaptalan, azt az is mutatja, hogy 1954-ben ismét „többen kilépési szándékkal vannak", köztük az elnök is.[246] A város vezetőinek az új kormányprogramhoz való elégtelen igazodása mutatkozott meg a kisipari és kiskereskedői engedélyek kiadásának szűkmarkúságában is. Bár a visszautasításoknál azt hozták fel indokként, hogy azokat „a helyi szükséglet nem kívánja", ám valójában inkább a verseny kiküszöböléséről, azaz arról volt szó, „hogy az semmi esetben se gyengítse a meglévő KTSZ-ek, vállalatok működését".[247] Más kérdés persze, hogy valóban voltak olyan kiskereskedők és árusok, akik helyiség hiányában nem tudtak volna mit kezdeni az új lehetőséggel, s hogy feltűntek azok is, akik „visszaéltek kereskedői működésükkel."[248]

Bár központi előírásra történt a „kölcsönjegyzés" is, ebben sem hiányzott azonban a helyileg hozzáadott, de olykor a lakosság által kivédett „nyomás". A Pápai Textilgyárban pl. le kellett állítani a jegyzést, vagy a parasztok körében tudomásul kellett venni azokat a visszautasító magyarázatokat, amelyek szerint ők teljesítették ezt már akkor „amikor odaadták a fejadagjukat, vagy amikor a tejet 70 fillérért beadják".[249] 1954 őszétől pedig már arról is lehet olvasni a városi tanácsi beszámolókban, hogy mert többen is úgy tartották, miszerint „hadi célra" használják fel a jegyzés eredményeit, „igen sok helyen durván, gorombán fogadták" a jegyeztetőket.[250] Jellemző egyébként az is, amiként a jegyzés során elmondták, hogy „van Pápa városnak egy képviselője, de nem ismerik". Nemkülönben a megújulás, az építkezés (közintézményektől is 50 lakás felszabadítása!) ígéreteitől sem mentes agitáció ellenére a lakosság egy részének nemcsak passzivitása, de ellenzékisége is kitűnt, amikor az 1954. őszi tanácstagi választásokon 550 ellenszavazatot számoltak össze. Az sem érdektelen, ahogyan erre az MDP városi titkára reagált. „Volt pár személy - írta -, aki megtagadta a szavazást, de ezekkel majd alkalomadtán számolni fogunk."[251]

Ilyen feltételek között nem véletlen, ha még azok a halvány kísérletek is, amelyek a helyzet megváltoztatására és főleg a változás tartósítására irányultak, többnyire akadályba ütköztek és kudarcba fulladtak. Ilyen kísérlet volt a város rövid és hosszú távú (1953-1959-1970) fejlesztési tervének elkészítése és augusztus 29-én a városi, majd október 16-án a járási tanács végrehajtó bizottsága általi elfogadása.[252] Mindez, ha központi minta vagy előírás alapján készült is, tulajdonképpen annak a tradíciónak a továbbélési folyamatába illeszkedett be, amely a városra is kiható valamennyi ígéretes történelmi fordulón (pl. 1945/46-ban is) jelentkezett, legföljebb azzal a különbséggel, hogy pl. az 1945. évi Sulyok-féle tervhez képest nem kívánt Pápa, egykori megyei város nagyságrendhelyén változtatni.

Az 1953-ban Pápa Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Építési és Közlekedési Osztálya (Hargitai Zoltán ov.) által készített fejlesztési terv a korábbiakhoz képest azzal a sajátossággal rendelkezett, hogy gondosan (igaz, egyben terjedelmesen is) rögzítette az adott állapotokat. Láthatóan mindezt indoklásképpen tette annak elfogadtatására, hogy Pápa „város jellegű szerepének továbbfejlesztésére" és ezen belül a „meglévő könnyűipari üzemek fejlesztésére", újak „telepítésére" és további „kulturális intézmények létesítésére" van szükség. E kettő: a könnyűipari és a kulturális létesítmények szerepének megalapozott előtérbe helyezése mellett a terv természetesen nem feledkezett meg az olyan ágazatokról, mint a „mezőgazdaság... /a/ kereskedelmi hálózat fejlesztése és tökéletesítése, a várospiac helyzetének megoldása", mely utóbbiak szintén Pápa központi funkcióját erősítették volna a város vonzási körzetéhez

tartozó, a tervben felsorolt több, mint 50 község, valamint kétszer annyi puszta és major esetében. S a terv, a könnyűipar prioritásáról szólva, nemcsak nem riadt vissza bizonyos üzemek korlátolt fejlesztésétől vagy hosszabb távon kitelepítésétől (Húsipari Vállalat, Vas- és Fémöntő Vállalat), de új üzemek kifejlesztéséről (élelmiszer, cipő-, műszergyártás), sőt a mezőgazdaság tulajdoni és művelésági szerkezetének átalakításáról (állami gazdaság, illetve rét- és legelőterülete javára) is szólt.

Egyébként nem érdektelen megjegyezni, hogy jó egy év múlva az MDP-nek és a Minisztertanácsnak a mezőgazdaság fejlesztéséről hozott határozata alapján nemcsak termelési bizottságot hoztak létre 1954 tavaszán a városban, hanem szakemberek és dolgozó parasztok részvételével készítettek egy tervet is, amely a talajerő elhanyagolt utánpótlásától kezdve az egyes szántóföldi növények és a zöldség-gyümölcs arányának megváltoztatásán át egészen az állattartás- és tenyésztés mennyiségi és minőségi megjavításáig, valamint a szakoktatás kiterjesztéséig több évre tartalmazta a tennivalókat.[253] A központi követelményekhez képest sajátosnak, de ismerve a helyi viszonyokat egyáltalán nem csodálatosnak tűnő, hogy a termelőszövetkezet fejlesztési kérdéseivel egyáltalán nem foglalkozott e tervezet sem.

A tanács Építési és Közlekedési Osztályának terve viszont más szempontból is figyelemre érdemes. Két, egymással összefüggő, de akkor még távlatilag tekintve egyként bizonytalan körülménnyel is számolt. Egyik, hogy a „város... katonai gócpont is"; másik, hogy a demográfiai viszonyok és a munkaerőszükséglet lehetséges alakulása alapján 1970-re mintegy 32.000 belterületi városlakót és (vidékről bejárókkal együtt) 8-10.000 diákot képzelt el Pápán. Ezért több mint 2.200 lakás, néhány iskola és kollégium, továbbá színház, kultúrház, múzeum és más intézményi építmények (kórház, rendelőintézet, sportstadion, fürdő, valamint üzletek, piac- és állatvásártér) létesítését tartotta szükségesnek. Az építkezés dolgában meglehetősen rugalmasnak mutatkozott a terv, mert részben a városközponttól távolabbra terelt átmenő közutak nyomvonalától, részben az egyes városi utcák kiszélesítésétől és a műszaki létesítményektől függően egyként helyet adott zártsorú vagy különálló, illetve többemeletes vagy földszintes házak építésének. Említésre méltó még, hogy ez volt az első terv, amely Pápa vasúti gócponti funkciójának bővítését, az állomás modernizálását és a város hálózati gázzal való ellátását is tartalmazta. Sajátos módon azonban úgy tartotta, hogy „a város abban az esetben, ha az igazgatási hovatartozását figyelembe nem vesszük, mint nagyobb központnak, Győrnek az áramkörébe tartozik, különös tekintettel a közlekedési adottságokra és a fejlettebb ipari viszonyokra". Ez volt azonban az a terv is, amely pl. éppen az előzőekhez képest azzal tette valószínűtlenné önnön megvalósítását, hogy a legtöbb anyagi eszközt igényelte anélkül, hogy annak forrásairól akár a legkevesebb elképzelése lett volna.

A probléma azonban nem is ebben volt, mert tervezni, akár a lehetőségekkel számolva, akár azok nélkül, szabadon lehetett, hanem abban, hogy nemhogy a terv egészét, de annak egyes részleteit sem követte a város vezetésének mindennapi gyakorlata. Éppen ellenkezőleg történt. Mindez persze nem valamiféle elfogultság vagy mulasztás okán, hanem főleg a helyi vezetésen kívüli, központi, sőt távolabbi elhatározásokból magyarázható. Aminthogy korábban az Elekthermax-üzem Pápára telepítéséről, éppúgy a két (Pápai és Dunántúli) textilgyár egy mammutüzemmé való 1953. októberi összevonásáról is központilag döntöttek.[254] Igaz, hogy ezzel a Pápai Textilgyár lett az ország legnagyobb tarkánszövő textilipari bázisa, melynek zárt vertikummá korszerűsítése és profilírozása nyomban nagy pénzeket emésztett fel, mégis - mint egy 1954. eleji városi MDP értekezlet jegyzőkönyvéből kiderül - újabb problémák sora jelentkezett, a gyártmányok minősége pedig visszaesett.[255] Az 1954 őszén 3.200 dolgozót foglalkoztató gyárral kapcsolatban arról számoltak be, hogy bár 8 független szakszervezeti funkcionáriusa van, mégis kevés a „versenyagitáció", a mozgalmi munka,

viszont feltűnően sok a hiányzás és részben emiatt a gépállás is, amelynek az akkori városi MDP-titkár szerint úgy lehetne elejét venni, hogy a „20-30.000 méteres kieséseknél meg kell nézni az ellenség kezét is."[256]

Egész sorát lehetne azonban felhozni azoknak a lépéseknek (a sütőipar Veszprémi Sütőipari Vállalatba való beolvasztásától a városi gabonaraktár építésének törlésén át, a fejleszteni tervezett és ehhez alapokkal rendelkező) Ruházati KTSZ beruházásainak elmulasztásáig stb.), amelyeket nemcsak a fejlesztési tervvel, de a napi szükségletek kielégítésével szemben helyben is tettek.[257] A fejlesztési terv 2.200 vagy akár az 1954-re előirányzott 200 új lakására gondolva külön is érdemes megemlíteni a Veszprém Megyei Tanács azon közlését, miszerint a „nehézségek feltárása ellenére is... Pápán az 1954-es esztendőben lakásépítés nem lesz". És 1955-re is az 1952-ben államosított 709 ház 2.700 lakásának renoválására is mindössze alig 1 millió Ft-nyi központi támogatást kapott a város.[258]

A lakásellátottság tehát még gyorsabban is romlott, mint ahogyan a beköltözött munkások és alkalmazottak száma nőtt a városban. Az 1953-ban immár többszörösen vezetőt cserélt lakáshivatal nehéz helyzetét ecsetelve jelentette a Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, hogy „áldatlan állapot az, ami... naponta lejátszódik, amikor a dolgozók kéréssel, követeléssel fordulnak a hivatalhoz lakásért, és azt kell mondani, hogy nincs".[259] A jelentésből azt is megtudni, hogy az amúgy is nehéz lakásviszonyokat még súlyosbította az, hogy a magyar honvédség részére 20, a „vendégalakulatok részére mintegy 140 lakást kell biztosítani". Egy későbbi beszámolóból az is kiderül, hogy a különböző „közérdekű eljárások" (tehát nemcsak katonai), igénybevételek nyomán „a városban található lakások száma, annak ellenére, hogy építettek tiszti lakásokat" is, „legalább 500 db-bal csökkent."[260]

Az MDP városi bizottsága egyik ülésének jegyzőkönyve a „vendégalakulatok" lakásokba utalandó tisztjeinek számát már nem is 140-ben, hanem 300-ban jelölte meg, méghozzá családostól, „akiknek bútorozott szobáról kell gondoskodni."[261] Természetesen nem kell külön hangsúlyozni, hogy mindez aligha csak 140 vagy 300 lakásproblémát jelentett, hanem e tiszti családok (meg a kaszárnyákba szállásolt tisztek) számából következtethető legénység tömege folytán a Pápán tartózkodóknak és így a város ellátását, kommunális létesítményeit igénybe vevőknek számottevő, úgymond nagyságrendileg is érzékelhető felduzzadását is. Ismét más kérdés, hogy ez nemcsak - mint az MDP egyik városi értekezletén jelezték- „a szovjetek ki" és hasonló jelszavakat váltott ki a lakosság egy részéből, hanem - ezt pedig a rendőrség tette szóvá - azt eredményezte, hogy „nehezen lehet intézkedni a honvédségnél és a szovjet elvtársaknál."[262]

Ha valamelyes építkezés tapasztalható is volt, nem számítva az 1953. őszi kiállításra létrehozott, a vásárvároshoz készített látványos létesítményeket, az inkább csak a nagyobb üzemek termelési célú kiterjesztésében, ritkább esetben nélkülözhetetlen szociális célú helyiségeik (Húsipari Vállalatnál ebédlő, Elekthermax-üzemben bölcsőde, Pápai Textilgyárban fürdő és öltöző) kialakításában mutatkozott meg, és még ritkábban egyes intézmények (iskolák, iskolakonyhák, otthonok) igen szerény bővítésében, végül a város egyetlen üzlettel, majd vendéglőkerttel való gyarapításában. Súlyos problémát okozott a kórházbővítés elmaradása, s így az 1950-es államosítás után, ha jöttek is létre új osztályok és létesültek új ágyak (1945 óta 40), azok csupán a meglévő keretek közé szorítkoztak.[263] Okkal zárult tehát a Városi Tanács Egészségügyi Osztályának egy későbbi beszámolója is azzal a javaslattal, „hogy Pápa város igazi várossá minősüljön", ne történjék meg, hogy „a megye részére juttatott egészségügyi támogatás (gyógyszer, beruházási összeg stb.), s ezáltal a kórház modernizálása..., fürdő építése, kislakások építése mindig elmaradjon", és a pénz „a megye más helyeire vándoroljon."[264]

Ilyen körülmények között tehát az is számított valamit, hogy ha állami hiteltámogatással is (amelyet időközben leállítottak), mintegy 30 lakás épülhetett magánkezdeményezésből.[265] Abban, hogy a köz- és a magánépítkezés igen lassan haladt előre mégsem csak a pénz elégtelensége, hanem az építőkapacitás- és anyaghiány is közrejátszott. Jól jelzi ezt, hogy miattuk pl. a leginkább helyiségszűkében lévő iskolákban is húzódott az építkezés, lévén hogy „az Épületkarbantartó Vállalatnak kiadott munkálatok között még nem került sorra".[266] Egyes vállalatok esetében az is előfordult, hogy megvolt a pénz, de „különböző indokolással tartogatják és nem valósítják meg azokat a létesítményeket, amire ezek az összegek rendelkezésre állnak".[267] Az is jellemző, hogy a 30 magánépítkezőnek hatóságilag kellett fakitermelést engedélyezni, hogy a famunkálatokat elvégeztethessék.[268]

A távlati fejlesztési terv elképzeléseitől és a helyi vezetés szándékaitól függetlenül olyan helyzet alakult ki, hogy a város túlzsúfoltságához képest messze elégtelennek bizonyultak annak az igyekezetnek az eredményei, amelyek a negyvenes évek végétől a lakásügy körén kívül a kommunális létesítmények, szolgáltatások fejlesztésében itt-ott halványan mutatkoztak. Elég csupán néhány - a lakás és az iskola elégtelenségét egyébként következetesen felemlegető - nyilvános panaszalkalomra utalni, ahol pl. az egyik vállalatnál tartott tanácstagi beszámoló résztvevői is, egyebek között az ingatlankezelőség lassú házfelújítási munkáját tették szóvá.[269] (Azt ma már nem lehet pontosan megállapítani, hogy az 1955-re felgyűlt több mint 70.000 Ft lakbérhátralék miként függhetett össze az elégedetlenséggel.[270]) A békekölcsön-jegyzők azt panaszolták viszont, hogy rosszak az utak, hiányzik egy híd a Bakonyéren, a szennycsatorna fedetlen.[271] A Népújság fogadóórájáról pedig olyan kritikákat sorolt a lap, amelyek szerint nem gondozzák a ligetet; elégtelen a napközi otthon; alkalmatlan a TÜZÉP telep; hiányzik egy fürdő; a laktanyai szennyvíz nyitott csatornában távozik stb.[272] Folytatni lehetne azonban a sort akár olyannal is, mint a megromlott közbiztonság. „A Tókertben valósággal rettegnek a tolvajoktól és nem tudnak semmit tenni, mert kevés a rendőr" - hangzott a rendőrség beszámolója 1954 őszén, amely egyébként azt is megállapította, hogy „1947 óta nem történt annyi erőszak, mint az utolsó három hónapban".[273] Mindezeken azonban a város vezetői képtelenek voltak segíteni, viszont - aligha politikai szándék nélkül - szívesen emlegették a helyzet tarthatatlanságát is.

Nemcsak az építkezéseknél, a közművek és a közintézmények fejlesztésénél, de valamennyi olyan területen, amelyen jeleztek vagy legalábbis ígértek kezdetben némi változtatást, 1955-ben általában is megtorpanás mutatkozott. Ez történt az ipari termelésben, a lakossági fogyasztói célú arány növekedésének elsikkadásában, de a mezőgazdaságban és másutt is. A Rákosiékat ismét abszolút hatalomra juttató 1955. tavaszi fordulatot nyárra már az üzemi „normák" felülről előírt százalékban való „szigorítása", tehát tulajdonképpen a munkabérek 1953-as megemelésének visszavonása, a „Forint-csökkentés" bevezetése követte.[274] Abból az állításból kiindulva, hogy az „elmúlt időben az életszínvonal emelése nem a gazdaságos termelés eredményeként következett be, hanem az állami tartalékok csökkentésével és a beruházásra szánt összeg más célokra való felhasználásával", megfordították a tételt, mondván hogy most a vezetés „a gazdaságos termelésen keresztül biztosítja az életszínvonal szakadatlan emelését".[275] Az ezt hangsúlyozó beszámoló-jelentés aztán a város nagyobb vállalatainak áttekintésével azt bizonygatta, hogy mivel „számos üzemben még fennmaradtak a műszakilag megalapozatlan, ún. mondvacsinált normák, melyeknek egyáltalán nem volt húzó hatásuk a termelésre..., a munkabérek emelkedésének aránya nagyobb méretű volt a termelékenység emelkedésénél". Ezért - mint kitűnik a beszámolóból - a többi között pl. a Pápai Textilgyárban mintegy 6 %-os, az Elekthermax-üzemben 15,3 %-os, a Pápai Vas-, Fém- és Gépipari Javító Vállalatnál 13,4 %-os normaszűkítést hajtottak végre, ami azt jelentette, hogy pl. az Elekthermaxban az egy főre jutó havi bér 77-417 Ft közötti összeggel csökkent.

Az így kialakult helyzetet annak hangoztatásával próbálták elfogadhatóvá tenni, hogy a rendezés csak a munkások kisebb részét érintette kedvezőtlenül. Igazabbnak tűnik azonban egy egyidejű polgármesteri jelentés azon megállapítása, hogy „a hangulat egyes helyeken nemigen jó." Jellemzően foglalta össze az 1955-ben megváltozott helyzetből adódó teendőket az MDP városi vezetősége által készített, 1956 tavaszi beszámoló.[276] Míg 1954 őszén még abban az összefüggésben is vizsgálták mintegy 10 pápai üzem és KTSZ termelési teljesítményét, hogy vajon eleget tettek-e az új kormányprogramnak, annak tudniillik, hogy „egyre több fogyasztási cikket állítsanak elő", addig e 22 üzemre (köztük KTSZ-ekre) kiterjedő beszámolóban már szó sem esett ilyenről.[277] Viszont az MDP KV-nek a „káros, jobboldali, antimarxista nézeteket szétzúzó" 1955. márciusi és áprilisi határozatára hivatkozva, annál parancsolóbban hangoztatta az „ipari termelés fokozását", mindenekelőtt azáltal, hogy „ki kell alakítani vállalataink között a szocialista munkaversenyt, mely mozgósító hatással lesz a tervek teljesítésére, a termelékenység növelésére, a költségek csökkenésére". Mindehhez még „a termelés pártellenőrzésének megjavítása érdekében brigád" szervezését is elhatározták, amely majd megvizsgálja „azon üzemeket, ahol hóvégi hajrá mutatkozik és a bérfegyelem laza", továbbá a bírálattal illetett párttitkárok részére külön egynapos értekezletet terveztek, hogy „kioktatást" kapjanak „a termelési mutatószámok megismeréséről", azok alkalmazásáról.

A mezőgazdaságban ugyancsak nemhogy az 1954-ben készített, egyáltalán nem túlzó fejlesztési terv megvalósításának jelei nem mutatkoztak, hanem éppen ellenkezőleg: tovább romlott a helyzet. Már aratás után megtörtént, hogy „hatósági beszállítást" végeztek „olyanoknál, akik önként nem adták be a gabonát".[278] 1954-től adóztatás alá került az elhanyagoltságból nehéz munkával paraszti gondozásba vett több terület is. Sőt, mint a Városi Tanács Pénzügyi Osztályának az 1955. évi fordulatot követő beszámolójából kiderül, általában az adó- és terménybegyűjtési hátralékosokkal szemben, különösen ha azok a parasztság tehetősebb rétegeiből valók (ilyen 23 eset volt) „ingatlanzálogolást és árverést is folyamatba lehet tenni".[279] Mindezek ellenére az 1954/55-re tervezett begyűjtés és felvásárlás, igaz részben a rossz idő és az őszi vetésekben esett károk, részben azonban a szerződés-megtagadások miatt (pl. cukorrépánál) újabb problémákkal jártak, amelyek ismét csak keményebb eljárásokat vontak maguk után.[280] Mivel már 1955 őszén sem hagyhattak vissza elég vetőmagot, a begyűjtést sem teljesíthették.[281]

Kevesebb termés és begyűjtés, ennélfogva alacsony jövedelem és kereset jellemezte a tsz-eket és tagságukat is. Mindezekhez jócskán hozzájárult, hogy hol a MEZŐKER önkényeskedett a felvásárlás során, hol a gépállomás követelései hágtak a jogosnál magasabbra.[282] Aligha véletlen, hogy az ezekből eredő, súlyos gondokkal küszködő s éppen ezért gyakorta ún. „társadalmi" munka igénybevételére szoruló III. típusú tsz-t egyáltalán nem volt hajlandó követni az időközben alakult, két kislétszámú I. típusú szövetkezet. Áttérni „III. típusú tszcs-re egyelőre nem hajlandók" - állapította meg látogatása tanulságaként a Városi Tanács elnöke.[283] „A Kossuth tsz-nél nincs előrehaladás, a munkafegyelem még mindig laza" - számolt be az MDP városi titkára is 1955 őszén, nyomatékul idézve az I. típusú Petőfi-szövetkezet elnökének kijelentését, hogy „inkább feloszlanak, mint átalakuljanak hármas típussá".[284]

A városfejlesztési terv meghiúsításával és a helyi gazdaság két fő ágazatának egyoldalúan erőltetett ellentmondásos fejlődésével, sőt nem egy ponton visszaesésével előállt helyzet tükröződött a lakosság ellátásában is. Természetesen nem arról volt szó, mintha ez közvetlen függvénye lett volna a városi üzemek fogyasztási célú termelésében előállt kedvezőtlen változásoknak vagy éppen a helyi mezőgazdaság, az élelmiszertermelés alakulásának, hiszen sok esetben a különböző lakossági fogyasztási cikkek biztosítása meglehetősen sokcsatornás

rendszeren keresztül történt. Mégis feltűnő, hogy mint országosan, 1955-től Pápán is sűrűbben osztották a mintegy 95 %-ban állami vagy közkézen lévő, több, mint 100 egységből álló kereskedelem csalással, lopással és leltárhiánnyal vádolt dolgozói között a büntetéseket. Máskor meg azért rótták meg őket, mert „álmosan és unottan fogadják... a vevőközönséget". A magánkereskedőktől és iparosoktól pedig tömegesen vonták meg az iparigazolványokat. A szinte állandósult kenyérhiány (hol ehetetlen, hol elégtelen) mellett főleg az tűnt szembe, hogy éppen a húsból és zsírból, textil-, cipő- és vasáruból, háztartási cikkekből és bútorokból volt a legrosszabb az ellátás.[285] Szükségtelen mindennek a lakosság hangulatát befolyásoló következményeire utalni, különösen egy olyan városban, melynek határában - ha hihetők az MDP egyik városi ülésének jegyzőkönyvében írottak - az is előfordult, hogy nem éppen barátságos hangú röpcédulák hullottak alá a magasból, a kialakult súlyos helyzet okait magyarázandó.[286]

A gazdaság, az ellátás, a fogyasztás fokozódó nehézségeit áttekintve, nem utolsósorban pillantást lehetne még vetni a város életének szerves részét képező kulturális tevékenységre, amely valójában egyként hozzátartozott a szellemi ellátás és ugyanakkor fogyasztás szférájához is. A részleteket mellőzve elég ezúttal csupán arra utalni, hogy - mint a sajtóból kitűnt - 1954-re valamelyest felélénkült a város kulturális élete. Ebben nagy része volt mind a Jókai Kultúrotthon színjátszó csoportjának és énekkarának, mind különböző szakkörei megnőtt aktivitásának, nem utolsósorban pedig a városi Pedagógus Otthon megnyitásának.[287] Felléptek azonban néha a Pápán állomásozó magyar és szovjet alakulatok kultúrcsoportjai is.[288] Hogy mindezek maradéktalanul megfeleltek-e Pápa város kulturális tradícióinak, ugyanakkor a kultúrpolitika változó igényeinek, arra válaszul álljon itt két ítélet:

„Ha az ember arra gondol, hogy 100 egynéhány évvel ezelőtt Petőfi-versek születtek ebben a városban, hajlamos mosolyogni azon a különben nem lebecsülendő dolgon, hogy B. J., a Gépipari Javító Vállalat öntője ír itt verseket, jeleneteket a kultúrcsoport részére" - szólalt meg a sajtó hasábjain egy értő pápai, aki okkal tette hozzá még: „Viszonylag kevesebbet hozott a kultúrforradalom ennek a városnak, mint sok, néhányszáz lakosú falunak."[289] A másik oldalon megszólaló városi tanácsi népművelő, számot adva a város és az üzemek mintegy 10 kultúrotthonáról és kultúrcsoportjáról (8-ról részletesen is), azt tartotta legfőbb „hiányosságnak", amit a Rákosi-fordulat, „a márciusi határozatok előtti időszak, a júniusi határozat/ot/ helytelenül értelmező kultúrirányítás okozott. Általában megállapíthatjuk - folytatódik a beszámoló -, hogy haladó hagyománytiszteletünk határtalan fokozása és a hazafias nevelés túlzott értelmezése és túlhajtása soviniszta és nacionalista jelleget kezdett ölteni, ugyanakkor elsikkadt a proletárinternacionalizmus szellemének kinevelése..."[290] Jóllehet a beszámoló mindezt nem vonatkoztatja az iskolai oktatásra, ennek oka azonban az volt, hogy sem ebben, sem másutt nemigen esett szó arról és annak változatlanul kedvezőtlen dologi feltételeiről.

Ha a város ötvenes évek első felében kialakult politikai, gazdasági szociális és kulturális viszonyait válságosnak és a válságból való meglehetősen erőtlen kitörési kísérleteket elvetéltnek lehet is tekinteni, 1956 őszének Pápája mégsem egyszerűen a helyi szférában adott ellentmondások radikális megoldásának, a feszültségek forradalmi kisülésének helyszíne volt. A történeti igazságot közelítve, talán úgy lehetne a helyzetet jellemezni, hogy a városra is (s nem egyedül Pápa volt így) kiterjedt a forradalom. Hogy aztán ez nem lehetett olyan elemi erejű és figyelmet felhívó, mint a környező dunántúli városokban, annak több oka is felsorolható. Így az is, hogy nem rendelkezett olyan ranggal a városok, az igazgatás hierarchiájában, mint Veszprém, Győr, Szombathely megyeszékhelyek, amelyeknek önálló lapjuk (és nyomdájuk) volt, s ha változott címmel és természetesen tartalommal is, de jelentkezhettek az október 23-at követő napokban is.[291] Sőt, Győr és Szombathely rádióadót is létesített.[292] Mindez önmagában persze elégtelen magyarázat, mivel a környék egyik-másik faluja (pl.

Bakonytamási, Románd) hallatott magáról a megyei sajtóban és a rádióban is, amikor megalakították a forradalmi tanácsokat, s akkor is, amikor élelmiszerszállítmányt indítottak útra a fővárosba.[293] Teljesebbé teszi a helyzet megértését a helyben állomásozó magyar és főleg szovjet katonaság nagy számára és mérséklő hatására való utalás, még akkor is, ha az ország egyik rádiója sugárzott is olyan híreket, hogy a különböző városokban tartózkodó magyar katonákkal együtt a pápaiak is „csatlakoztak" október 31-én a Dunántúli Nemzeti Tanácshoz.[294]

Mint arra az egyidejű helyi újság és iratok híján a később keletkezettek utalnak, a fővárosban október 23-án zajló, fegyveres felkeléssé alakult tömegdemonstráció rádión hallott hírére ugyan Pápán is sorra kerültek a középiskolás diákok körében és másutt is kisebb tüntetések, amelyek a budapesti jelszavakat visszhangozták, nagyobb és szervezett tömeg azonban határozottabb követelésekkel október 26-án vonult a Városi Tanács épületéhez. Fellépésük közvetlen - és hozzá lehet tenni: mérséklettel elért - eredménye volt, hogy a Tanács „Végrehajtó Bizottságának kommunista vezetőit eltanácsolták az épületből", és még mielőtt a Megyei Nemzeti Tanács elrendelte volna „hivatalosan" is (október 28.), megalakították a „Forradalmi Tanácsot", amely aztán általános „tisztogatáshoz" kezdett.[295]

Bár az 1957-ben kiadott ún. „Fehérkönyv" elsősorban az ipari üzemekben főleg a Pápai Textilgyárban bekövetkezett novemberi-decemberi sztrájkokért marasztalta el Pápát, utólag azonban közöltek olyan adatokat is, amelyek 40 kommunista október 31-i lefogásáról (aztán részben szabadon bocsájtásáról) szóltak.[296] Ezzel és a másutt is zajló tisztogatásokkal kapcsolatban utólag ugyan szívesen emlegették a volt horthysta tisztek, egykori nyilasok és hasonlók szerepét, mégis több esetben is be kellett ismerni, hogy egyeseket azért távolítottak el (pl. a tanácsi Mezőgazdasági Osztály vagy a Községgazdálkodási Vállalat vezetőjét), mert valóban alkalmatlanok voltak a rájuk bízott funkció ellátására.[297] Voltak aztán olyanok is, akik e szorongatott helyzetben való megmérettetést meg sem várták, hanem maguktól vonultak vissza, esetleg az országot is elhagyták.

A korábbi vezetés helyett a „munkástanácsok" megválasztására és egyesek eltávolítására irányuló akciósorozat, néha keményebb változatban, további lépésekkel megtoldva a városnak szinte minden üzemében és intézményében lezajlott. A legnagyobban, a Pápai Textilgyárban pl. 31 tagú munkástanácsot választottak, amely tulajdonképpen egészen a következő év nyaráig fennmaradt.[298] Az Elekthermaxban feloszlatták a gyár védelmére kezdetben megalakított fegyveres őrséget.[299] Volt üzem (pl. a Veszprém megyei Téglaipari Egyesülés), ahol a munkástanács a Budapesttel való kapcsolatot és együttműködést is megteremtette. A Sernevállnál pedig amellett, hogy - mint több helyütt is - létrehozták a „szabad szakszervezetet", a város élére is új tanácselnököt jelöltek. Ismét másutt (pl. a Húsipari Vállalatnál vagy a Sütőipari Vállalatnál) meg különböző jelképeket zúztak össze, vagy MDP-tagkönyveket téptek szét. Nagy számban fordultak elő önkényes lakásfoglalások is. E mozgalmas, itt-ott anarchiába hajló napoknak sajátos, ám a rendfenntartás, különösen a könnyen előidézhető fegyverzaj megakadályozása szempontjából hasznos képződménye volt a „nemzetőrség", amelybe több intézményből (pl. a Városi Tanácsból) is akadtak belépők.

Mint az országban általában, Pápán is meglehetős tartózkodással fogadta a hirtelen bekövetkezett változásokat a felkelésre ugyancsak kellő alappal rendelkező parasztság. Bár később előfordultak túlzó célzások a felsővárosi parasztok aktivizálódására, mégis inkább - és nemcsak a későbbi központi hivatalos megítélések visszhangjaként - azok a beszámolók közelítették meg leginkább az igazságot, amelyek szerint a szerveződési lehetőségétől korábban megfosztott helyi dolgozó parasztság „nem hanyagolta el az őszi munkálatait, elsősorban is a vetési munkálatokat", és mint megtoldotta az egyik beszámoló: „a szántási

elmunkálás az ősz folyamán végre lett hajtva". [299]a Más, a kötelező begyűjtés eltörlését kísérő jelenség is érzékelhető már egy következő értékelésből, amely szerint a parasztság „nemcsak az eseményeket szemlélte nyugodtan, de azt is, hogy neki adót kellene fizetni."[300]

Egyébként a paraszti, a mezőgazdasági szféra e viszonylag nyugodt, ugyanakkor több tekintetben is ellentmondásos magatartását kiegészítették olyan vonások, amelyek a birtokos rétegek követeléseiről vagy inkább rejtett szándékairól árulkodtak (államivá lett erdei fa eladása, legelő és földek visszaigénylése stb.), mégis pl. a más paraszti rétegekhez tartozókból alakított, ezer bajjal küszködő egyetlen III. típusú tsz., ha néhány taggal megfogyatkozva is, de „továbbra is kíván működni és feloszlatását egyáltalán nem kérte".[301] Nehéz eldönteni, hogy a bizonytalansággal szemben miért és mennyiben mutatkozott vagy inkább csupán látszott ez a keret, egyéb híján, valamiféle adott érdekvédelmi intézménynek. Ebben az összefüggésben említésre érdemes az is, hogy a két I. típusú szövetkezet közül is csak az egyik (Petőfi) oszlott fel. Abban viszont már nem nehéz felismerni az ágazathoz tartozókat, így a parasztságot is jellemző, a változó történeti időket átívelő cselekvési „törvényt", hogy míg az ipari üzemek egész sorában 1956/57 fordulójáig a munka felvételének megtagadásával, sztrájkkal tiltakoztak a külső katonai beavatkozás és a Kádár-kormány ellen, addig pl. a mezőgazdasági iskola tangazdasága is, éppen úgy, mint az előbbieknél történt, tekintettel „az őszi munkák sürgősségére és fontosságára, megszakítás nélkül dolgozott" - hozzátehető -, miközben a munkástanácsát „forradalmi tanáccsá alakította át".[302]

Valami másfajta folytonosságát jelezte az életnek, hogy bár a diákság forradalmi érzülete megnyilvánult a kritikus napokban, mégis viszonylag rövid tanítási szünet után újra beindulhatott az oktatás.[303] Ennek is és ahol szükséges volt, a nem helyi diákok átmeneti hazaküldésének is szerepe volt abban, hogy végül is a mérleg nem mutatott sem nagyobb zavart, sem életveszteséget az ifjúság körében.[304] De a felnőttek közül sem, mivel azokat sem szólíthatták fegyverbe a helyben megtapasztalt óriási túlerővel szemben olyan hívatlan, kétes figurák, akik a jó ügy fellobbanását könnyen pusztító tűzzé gerjeszthették volna. Pápa közvetlenebb vesztesége inkább a helyükről máshova, esetleg külföldre távozó szakemberekben és az ipari termelés - némi túlzással - 200 millió Ft-os kiesésében mutatkozott meg.[305]

Az 1956. őszi forradalmi felkelés pápai hullámverésének mérsékelt voltát tekintve okkal lehetne gondolni, hogy a november 4. utáni fordulatot követő visszavágási akció is, valószínűsíthetően ugyanazon okból, szintén mérsékelt volt. Ám a katonai jelenlét nagyságát és folytonosságát nem ilyenhez, hanem az ellenkezőjéhez tekintette háttérnek több megsértett pápai vezető, köztük az MDP elmozdított városi titkára is, aki csakhamar, már november 15-én az MSZMP mintegy 30 taggal megalakult szervezetének intéző bizottsága élére került.[306] A visszavágáshoz rendelkezésre állt a magyar karhatalom, amelyről ugyancsak november végén jelentették be, hogy „a város területén a rendfenntartást átvette."[307] Szerencsére azonban Pápán a karhatalom nem jutott, és még akkori mércék szerint sem kellett volna, hogy jusson jelentősebb szerephez. Lehet, hogy ebben annak is része volt, hogy magyar alakulatok tisztjei közül sokan inkább a leszerelést és az átmeneti munkanélküliséget, mintsem a karhatalomban való részvételt vállalták.[308]

De azon kívül, hogy erős maradt a katonai jelenlét, közrejátszott ebben az is, hogy másokkal együtt a helyi megmozdulások vezetői és résztvevői közül sokan (így városi tanácstagok, többen a Húsipari Vállalattól, a Magasépítő Vállalattól, egyes KTSZ-ekből, továbbá 3 kórházi és 1 rendelőintézeti orvos is) elhagyták az országot, többen pedig az itthonmaradottakból mint forradalmi vagy munkástanácsi tagok készek voltak együttműködni a kompromisszumokra eleinte hajlandóságot mutató városi tanáccsal és részvételükkel mérséklő befolyásukat érvényesíteni. Ezt ugyan akként nyugtázta később a tanácselnöknő, hogy „bizony nem minden

esetben a legérdemesebb dolgozókat küldték be", mégis, mivel a végrehajtó bizottság tagjai közül első alkalommal egyedül ő jött vissza a hivatalba, azt is tudta és kifejezésre juttatta, hogy „a kezdeti időpontban csak a munkástanácsokra számíthattunk."[309] Sőt november végén elfogadták és határozatilag is kimondták, hogy utasítják „a vb. elnököt a forradalmi bizottság tagjainak kiegészítésére", továbbá, hogy rendőri úton is informálódjanak „az elvitt forradalmi bizottsági tagok sorsáról és visszakerüléséről".[310]

A tanácsi vb-tagok ilyen módon való pótlására nemcsak a tanács korábbi titkára miatt, de azért is szükség volt, mert több tagot is hiába hívott a tanács elnöknője, azok különböző okokra hivatkozva nem jelentek meg a soron következő ülésen, sőt le is mondtak tagságukról.[311] Így átmenetileg egy egyensúlyi helyzet alakult ki a város vezetésében, amely főleg személyi kérdések eldöntésében, de más területeken is megmutatkozott. Jellemző, hogy még az MSZMP városi titkárának ellenvéleményével szemben is elfogadhatóvá tették, hogy egyes vállalatoknál (pl. a Községgazdálkodási Vállalatnál) október-novemberben több alkalmatlan vezető „elbocsátása szabályszerűen, titkos szavazással történt".[312] De más alkalommal is (pl. a Gépjavító Vállalat igazgatója esetében) a tanácselnöknőnek is be kellett látni, hogy ha egyszer „az üzem dolgozói aláírásokat gyűjtöttek (az igazgató) leváltására", azt nem lehet határozatilag megakadályozni, hanem meg kell vizsgálni és úgy dönteni fölötte.[313] Figyelemre méltó az is, hogy novemberi és december eleji ülésein olyan álláspontra helyezkedett a tanács, hogy a mintegy 200-ra tehető „önkényes" lakásfoglalást ugyan nyilvántartják, de tudomásul veszik.[314] Míg a tanácselnöknő egyfelől bejelentette, hogy „a városi pártbizottság átadja helyiségeit napköziotthon céljára", másfelől szintén őt arra kötelezték, hogy tárgyalni kell a szovjet parancsnoksággal „lakások átadása ügyében", majd megvizsgálandó az is, hogy a megüresedett épületekből „iskolákat vagy lakásokat lehet-e átalakítani".[315] Ugyanott szó esett arról is, hogy mivel „nagy a hiány", segíteni kell az élelmiszer-, a gyermekruha- és a tüzelőellátást. Nem véletlenül tartott fenn ideiglenesen a Városi Tanács ismét egy több mint 150 rászoruló étkezését biztosító „szociális konyhát".[316]

A közművek és a szolgáltatások körében általában nem volt fennakadás, ezért is a Városi Tanács decemberi ülésén úgy határoztak, hogy külön köszönet illeti meg az üzletek dolgozóit „azért az áldozatos munkájukért, amelyet ezen időszakban városunk dolgozóinak élelmiszerrel való ellátása érdekében tettek."[317] Mind az ilyen, mind a nemzetközi (pl. Vöröskereszt adomány) akciók csillapítóan hatottak a lakosság körében.[318]

Miután a népfelkelést és a forradalmat ellenforradalomnak bélyegző emlékezetes decemberi határozatot követően központilag kiparancsolták az üzemekből és az intézményekből a munkástanácsokat, Pápán is megváltozott, keményebb lett a városi vezetés hangja. Mindez nem annyira a tanács (melynek új titkárát nemsokára le is tartóztatták), hanem inkább az MSZMP városi vezetőinél volt érzékelhető. Ha még 1956. december közepéig, részben a párttagság lassú növekedése miatt is, mindez visszafogottan vagy egy-egy megbuktatott vezető megmentésében, másoknak viszont esetleg megbélyegzésében mutatkozott csak meg náluk, 1956/57 fordulójára és később még inkább általánossá vált a bosszú fellobbanása, a leszámolási kedv gerjesztése.

A forradalmi vagy munkástanácsok és a tüntetések vezetővel, a „hangadókkal" meg is kezdték az eltávolítások, lefogások, bebörtönzések és internálások sorát. Az MSZMP városi intéző bizottsága az október 23. után történtek, illetve azok megtorlásának ellenőrzésére még külön „brigádot" is alakított, hogy aztán 1957 januárjában nemcsak általában, hanem több, mint 20 üzemet és intézményt konkrétan is felülvizsgáljon. A vizsgálat eredményeiről érdemes megemlíteni, hogy bennük szinte ismétlődött az október 23-át követő megmozdulásokban résztvevők „rossz" múltjának sorolása és elbocsátásuk lassúságának kritikája.[319] Egyes helyekről

(Posta, Autóközlekedési Vállalat) úgy történt említés, hogy azok letagadták a megmozdulásokban való részvételüket. Az MSZMP Városi Intéző Bizottsága ülésén azonban nem fogadták el az ilyen védekező érveket, s további „tisztogatást" sürgettek. „Amelyiket /sic!/ nem lehet bíróság elé állítani, el kell küldeni 6 hónapra nyaralni gyűjtőtáborba. Aztán a legalacsonyabb munkakörbe kell őket beosztani" - hangoztatták többen is a résztvevők közül. „A legalacsonyabb munkába kell őket helyezni vagy internálótáborba vinni őket" - ismételte ugyanazt egy további hozzászólás, amely egyszersmind bővíteni javasolta a lehetséges büntetések sorát azzal, hogy „amelyik /sic!/ azt érdemli, felakasztani" kell. Nem véletlen tehát, hogy a jelentést követő vitát egy olyan határozattal zárták le, amely szerint „lassú az ellenforradalmi elemek eltávolítása és leépítése... egyes területe/ke/n a kérdést már lezártnak tekintik, vagy máshol felső szervektől várják a megoldást". Figyelmet érdemlő még a határozatnak az a szándéka, amely szerint feltétlen informálódni kell a „tisztogatások" során elbocsátottak és munkahelyet keresők múltjáról, továbbá, hogy fel kell számolni azt a „tisztogatásokat" hátráltató hibát, miszerint „a gazdasági vezetők nem segítik a párttitkárokat". „A pártszervezetek gazdasági vezetőkkel oldassák meg" az „eltávolításokat" - hangsúlyozta a határozat. Szerencsére azonban a büntetés lehetséges legsúlyosabb fokozatának alkalmazására Pápán nem került sor.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy a visszavágás évéhez képest mennyiben változtattak e szemléleten és módszeren az időközben bekövetkező és tervezett átalakulások, elég talán idézni az MSZMP néhány év után megtartott városi pártértekezletének jegyzőkönyvéből.[320] Ebből kiérződik ugyan a hatalmi bázis szövetségesekkel való kiszélesítésének igénye, mégis az alkalmi szerepet eljátszott karhatalmisták után és helyett nem mondtak le arról a lehetőségről sem, amelyet az egyébként nagyon is megfegyelmezésre szoruló (ittasság, pisztollyal való fenyegetőzés miatt) „munkásőrség" jelentett. 1956. helyi szereplőiről pedig azt tartották, hogy egy részük „méltó helyére került", más részüket meg „eltávolították az üzemből, számuk mintegy 80 fő volt." Hozzátették azonban mindehhez azt is, hogy ha még lennének is ellenségeskedők, „azokkal szemben kiméletlenül el kell járni". Mindazonáltal a „fő veszélyt - mint visszhangzott az MSZMP pápai vezetésében is a központi szentencia - ma a revizionizmus jelenti."[321]

A korábbi rendszer visszaállítása reformkísérletekkel

Ha egyfelől tapasztalható volt, hogy a megtorlás 1956 november-decemberétől távolodva sem azonos erősséggel és feltétlen nyíltan érvényesült, másfelől az is kitűnt, hogy a revizionizmussal szembeni mozgósítás sem korlátozódott a politikai-ideológiai szférára, hanem pl. éppen a társadalmi és gazdasági átalakításban nagyon is valós gyakorlati teendőkkel járt. Mindezekhez azonban, a lehetőség szerint, konszolidálni kellett az átmenetileg csaknem teljesen szétzilált politikai-hatalmi viszonyokat. Másként szólva elégtelen volt csupán keménységet vagy éppen fegyvert fitogtatni, a hatalomnak szervezett bázisra, sőt tömegekre is szüksége volt ahhoz, hogy kiteljesíthesse és fenntarthassa magát az élet különböző szféráiban.

A november elején megszervezett városi MSZMP, amely 1957 tavaszán két függetlenített munkatárs vezetésével működött, a korábbi alapszervezetek helyébe 21-et tudott újjáalakítani.[322] Ám azok is kisebb taglétszámmal (1958 elején: 1105) rendelkeztek, mint korábban.[323] Bár ennek 77,6 %-át munkások tették ki, mégis az MSZMP Városi Bizottságának az új tagjelöltekkel elégedetlen jelentése óva intett az alkalmazottak további felvételétől, mivel azok között sok pártba nem valót, „karrierizmusból" belépőt látott.[324] De ezen túl is a „pártfegyelem lazulására" és arra panaszkodott, hogy a „fegyelmi bizottságnak állandóan van kivizsgálni való ügye". S valóban, 1957-től 1959 őszéig 56 ilyen ügyet tárgyaltak, döntően

„italozás, társadalmi tulajdon megsértése" miatt.[325] E kifele sem igen vonzó problémákkal együttélve, 1960 őszéig néhány százzal gyarapodtak. Az 50 alapszervezetben (csak a Pápai Textilgyárban 6 - mintegy 380 taggal és tagjelölttel) is alig valamivel több mint 1.300 lett a létszámuk. Ez a szám az elkövetkező évtizedben is, évi átlagban mintegy 60-70 taggal gyarapodott, s így 1970-re sem érte el a korábbit, mert még akkor is csak mintegy 2.000 párttagot tartottak nyilván.[326] 1959 őszén még a KISZ is csupán 1.000 tagnál tartott, s ezt a számot csak a hatvanas évek közepére sikerült több mint kétszeresére, 1970-re pedig háromszorosára emelni.[327] Leginkább még a szakszervezetek tagságának aránya állt helyre, mivel munkahellyel rendelkezőknek mintegy 96-98 %-a továbbra is tag maradt.[328] Más szervezetek közül még a Népfront és a Nőszövetség mutatta magát Pápán.

A Városi Tanácsnak, mivel több tagja is elhagyta az országot, esetleg lemondott tisztségéről, vagy éppen (28 esetben) 1956-os magatartása miatt hívták vissza, az újabb választásokig csak 67 tagja volt, s annak fele sem lépett be az MSZMP-be.[329] E szám ugyan az 1958. évi választásokon 98-ra gyarapodott, és elnökváltásra is sor került, ám új tagként csupán 23-at delegáltak.[330] Ugyanakkor a tanácsülések (általában 76 %-os megjelenéssel) és a tanácstagi beszámolók 1958 után is meglehetősen passzív mérleggel zárultak, sőt, bár az utóbbiakból 15-öt terveztek, mégis „mindössze egy sikerül, amelyen 16 fő választó jelent meg".[331] Nemcsak passzív, de szinte még éveken át az érdemi munkára is alkalmatlan volt a Városi Tanács apparátusa. A tanácselnök 1960. januári jelentése szerint az abban dolgozó 52 fő közül több mint fele csupán általános iskolai végzettséggel, további 4 pedig még azzal sem rendelkezett.[332] A munkafegyelmet pedig így jellemezte az elnök: „A tanácsnál általában 8 órát kevés ember dolgozik becsületesen". Ezek után mégis a „nem elegendő, hanem rossz" (1.200-1.450,-Ft) bérezést hozták szóba s azt, hogy - mint az MSZMP városi titkára feladatként megjelölte - „arra vegye az irányt a tanács, hogy a kommunisták számát növeljék" olyképpen, hogy „munkásokat kell kiemelni az üzemekből."[333]

Mind e problémákkal együtt, a továbbiakban is elsősorban valójában a párt és a tanács képezték azokat az intézményes formákat, amelyeken keresztül a központi hatalom érvényesíthette, végrehajthatta elképzeléseit és célkitűzéseit. Míg azonban az előbbi az üzemekben, addig az utóbbi inkább a városrendezés és -fejlesztés területén jutott nagyobb szerephez. Politikai és ideológiai irányultságukra azonban egyként az ún. revizionizmus és dogmatizmus elleni „kétfrontúság" hangoztatása volt a jellemző. Ezt látszott indokolni, hogy olyan feladatok végrehajtása került sorra, amelyek közül az első: a szövetkezeti átszervezés a begyűjtés eltörlését; a szövetkezés a tagosítás kényszerjellegének felszámolását; a parcellás gazdálkodást és védelmét, a Nagy Imre nevéhez, az ún. revizionizmushoz kapcsolódó paraszti érdekeket érintette. Ezt aztán néhány év után a gazdaságirányítás és általában a gazdaság megreformálásának kísérlete követte, amelyhez viszont az ún. dogmatikus túlzók háttérbe szorítására volt szükség.

Az előbbi a „még több engedményt" és „liberalizálást" követelő (és ennek érdekében „röpcédulázó") azon értelmiségiek megrendszabályozására is irányult, akik szélesebb skálán gondolkoztak, és másképpen ítélték meg 1956-ot, valamint a megtorlásokkal megteremtett konszolidációt és egyáltalán az őket körülvevő világ jelenségeit, netán önnön morális és anyagi helyzetüket. „Találkoztunk revizionista nézetekkel is, különösen az értelmiség körében" - olvasható a város politikai életéről szóló egyik jelentésben, amely még tovább is bővítette a vétségek körét olyanokkal, mint a „magyarkodás", az „irredentizmus" és a hazalátogatók hatására tapasztalható „dicsőítése" a „nyugati életformának".[334] Ismét másutt viszont úgy tartották, hogy a volt kisiparosokkal, lumpenekkel együtt főleg a falusiak azok, akik „nézeteikben bevitték a munkásosztályba a kispolgáriságot."[335] „Nagy gondokat okoz a faluról bejárók átnevelése" - állt az ezek mintegy két és félezres száma miatt szinte folyvást

aggódó jelentésekben. A „kétfrontosság” szóban hirdetett dogmatizmus-ellenessége viszont olyan célpontokra irányult, mint pl. a különböző pozíciókból kikerült vagy nyugdíjazott alsóvárosi és belvárosi „öregek”, akik sértődöttségükben „minden helyes intézkedést alaptalanul kritizálnak, az ötvenes években folytatott politikát kívánják vissza”.[336] Volt azonban olyan veszélyjelzés is az egyik jelentésben, amely szerint a „munkásosztály vezetőszerepét fokozatosan az értelmiség veszi át és a párt vezetése háttérbe szorul”.[337] Ismét más hangulatúak azok a jegyzőkönyvileg is rögzített kedvező vélemények, amelyeket egy-egy Kádár-beszéd vagy a nagyszámú szovjet és magyar katonaság pápai állomásoztatása, netán a csehszlovákiai ún. „ellenforradalmi” veszély időben való visszaszorításának híre az MSZMP-tagság körében kiváltott.[338]

A hatalom, közelebbről a város vezetősége azonban nemcsak a felsorolt problémákkal: a szövetkezeti átszervezéshez, majd a gazdaságirányítási mechanizmus reformjának megkísérléséhez ideológiai és politikai síkon is kapcsolódó ellentétekkel, ugyanakkor bizonyos önáltatásokkal kényszerült együttélni, hanem a lakosság olyan elemi problémáinak a változatlan megoldatlanságával is, mint pl. a járda-, a lakás- és a vízhiány, a munkahelyek és a közellátás elégtelensége, melyek a hatvanas években is jelentkeztek. Bár az utóbbiak alapvetően a gazdaság különböző ágazatainak alakulásától meglehetősen függő városfejlesztés kérdésköréhez tartoztak, mégis napi politikai vonzatuk is volt. Ez mindenekelőtt a tanácstagválasztások táján kibontakoztatott kampányoknál volt megfigyelhető. Mivel a folyamatos „népnevelés” erőltetett formáját már nem lehetett felújítani 1956 után, és az 1958. évi választások tétje is még alapjában a hatalom legitimálása volt, inkább csak az elkövetkező választásokon indított kampányok nyújtottak alkalmat arra, hogy egyfelől a vezetők a lakosság napi gondjait jobban megismerhessék, másfelől, hogy érdeklődésük honorálását és a szavazók a reménykedésüket a választásokon „igen”-nel fejezzék ki.

Jól illusztrálták ezt mind az 1963., mind az 1967. eleji választások. Az előbbi alkalommal pl. meglehetősen gyengék voltak a kétharmad részben párttagokból álló, 90 tagú tanács esélyei. Mindez annak tudható be, hogy - mint olvasható a tevékenységükről szóló egyik jelentésben - megjelenési arányuk „nem kielégítő”, s a megjelentek „egy részének az üléseken való részvétele formális”; határozataik között „kevés a mozgosító erejű”; e testület „állami vonalon” valójában „nem irányítója a helyi társadalmi, gazdasági és kulturális tevékenységnek”.[339] S erre még az sem szolgálhatott elégséges magyarázatul, hogy a „városi tanácsülés olyan politikai forma, amely a vb. és a szakapparátus alátámasztására szolgál”, holott ez gyakorta „megmásult” határozatok szerint, „tervszerűtlenül” cselekszik. Nos, mint az 1963-ban megújított tanács munkájáról írott beszámolóból kiderül, az ígéretes kampány eredményeként egy, az előbbinél több (100) tagot, illetve azon belül 61 párttagot számláló testület állt össze, amely amellett, hogy állandó bizottságait, albizottságait és házbizottságait megalakította, fél év alatt ismét 99 tanácstagi beszámolón 1873 megjelenővel és 291 közérdekű bejelentéssel, továbbá a fogadóórákat is tekintve 60 panasszal dicsekedhetett.[340] Ám az 56 főnyi városi tanácsapparátus összetétele pl. iskolai végzettség szempontjából alig változott, mert abból csupán 20 rendelkezett közép- és felsőfokú végzettséggel.

A következő, 1967. eleji tanácstag-választások alkalmából már a 41 %-os megjelenés mellett tartott jelölőgyűléseken 298 felszólalónak 325 problémát sikerült felszínre hozni.[341] Más kérdés aztán, hogy miként 1963 után, a nagy kampányhoz képest ezeknek is csak a töredéke nyert megoldást. Hiszen, mint arról szó esett, az elsődleges teendőket valójában a szövetkezeti átszervezés, majd a gazdaságirányítás mechanizmusának reformja képezte, és a városfejlesztés kérdéseinek megoldására is csupán ezek függvényében kerülhetett sor.

A gazdaság átalakításának, fejlesztésének politikai-igazgatási feltételeit és körülményeit áttekintve meglehetősen bátornak tűnik a város vezetőinek az a döntése, amely a termelőszövetkezeti átszervezés országos ütemezésen belüli mielőbbi megkezdésére és befejezésére irányult. Nem kétséges, a parasztság jelentős részének korábbi elgyötörtségből, majd csalódásból adódó pszichikai állapota, megcsappant immunitása, viszonylagos hajlíthatósága, alakíthatósága, mint az ország egészében, Pápán is érződött. Azt viszont legfeljebb csak visszhangozhatták az 1958 végére kötelezővé vált központi szentencia nyomán, hogy 1956/57-ben a termelőszövetkezetek egy részének együttmaradása a parasztságban azok meggyökeredzését, megerősödését jelentette.

A város határában együttmaradt Kossuth Tsz-ről, de a laza szervezettségű I. típusú Micsurin Szövetkezetről sem lehet ilyent leírni. Bár valahányszor - és ez sokszor megesett - új vezetők kerültek az élére, mindig megcsillant a javulás reménye, de a tagság, a felszereltség és hozzátehető: a közgazdasági környezet sem volt erre igazán alkalmas. A 468 kat. holddal rendelkező, 30 tagú tsz az 1958. évi zárás szerint ugyan 10 kat. holdon gyümölcsöst, 25 kat. holdon pedig halastavat is létesített, mégis mert saját gépe szinte semmi (csak néhány daráló) és állatja is kevés (30 tehén, 2 ökör, 15 ló) volt, gabona-átlaghozamai pedig alacsonyan alakultak (búzából 6,13/kat. hold), ugyanakkor hitel híján a 30,-Ft körüli munkaegység-értéken belül magas volt a természetbeni fizetség hányada, képtelen volt árutermelését növelni.[342]

Ilyenképpen a még több, mint ezernyi - egyenként átlag 5 kat. holddal rendelkező - pápai paraszttal, akik csaknem negyedrészben mintegy 570 kat. hold tartalékterületet is béreltek, inkább csak a sanyarú múltra és az egyéni gazdálkodás jövőbeni ellehetetlenülésére, de nem a nap mint nap tapasztalt kedvezőtlen helyi példára hivatkozva lehetett az 1959 elején kezdődő átszervezés során szót érteni. Ehhez, szinte egyszerre az egész járásban, mindenekelőtt a pápai városi alkalmazottak és üzemi munkások soraiból jelentkező vagy választott párttagok több, mint 300 fős csoportját vetették be. A városban is több, mint 30 „népnevelő" szervező járta a parasztportákat, annyira nem fukarkodva az ígéretekkel és a jobb jövő ecsetelésével, hogy a végén még az újonnan belépettek között is akadt, aki felcsapott „tsz-agitátornak".[343] Ugyanakkor ismételten gazdagyűlést tartottak az Alsóváros parasztlakosainak az átszervezés serkentésére, az MSZMP egyik országos vezetője pedig a Jókai Kultúrotthonban rendezett szövetkezeti nagygyűlésen szólalt fel a szövetkezés érdekében.[344]

A megyei újság viszont nemigen segítette könnyebbé tenni a pápai átszervezés terepét, hacsak azzal nem, hogy januárban és márciusban is foglalkozott a Pápa és Vidéke Földművesszövetkezetnek a népi ellenőrzés által felfedett, majd bíróság elé került bizonylati és felvásárlási csalásaival.[345] Pápai kiadású számában pedig külön hírül adta a két új tsz, a „Rákóczi" és a „Táncsics" közel 300 taggal és valamivel kevesebb családdal történt megalakulását és a „Kossuth" tsz új belépőkkel való gyarapodását.[346] „Pápa tsz-város" lett - olvasható a következő nap is az egyik írás címe, majd nem sokkal később az ösztönzésként felfogható kijelentés is, hogy „üzemeink, intézményeink támogatják a járás termelőszövetkezeteit".[347]

A megalakulás után az egyenként 1.000 kat. hold körüli területtel rendelkező három tsz a továbbiakban még gyarapodott is, s így 1950 végén összesen több, mint 3.500 (szántó 3.136) kat. holdon kezdhették el az első teljes gazdasági évet.[348] Amennyire azonban ezt a gyarapodást sikerült összekötni egy „összefüggő parcellákat" kialakító gyors földrendezéssel, annyira átmeneti volt a tagság 400 fölé (családok 348-ra) gyarapodása, mivel ezt év végére annak 357-re (családok 329-re) való visszaesése és rendezettség helyett a szervezettség kezdetlegessége, valamint a laza munkafegyelem jellemezte. S ebben - bár többször is bizonygatták - ugyancsak kevés része volt annak, hogy 20-25 család végül is kívül maradt és önállóan gazdálkodott

tovább. A létszám visszaesése - amint a helyzetjelentésekből kiolvasható - alapvetően azzal magyarázható, hogy az átszervezés során és után a parasztokból, főleg a fiatalokból többen is a város üzemeiben kerestek és kaptak munkát. Ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy „a munkaerő vonalon tsz-eink rosszul állnak, mert a meglévő tagok nagyobb arányban idős emberek és betegesek, nem tudtak megfelelő eredményt elérni, hogy a családtagokat kielégítően a munkába" bevonják.[349] Ezen a helyzeten segítendő, szükségesnek tartották az üzemekkel való megegyezést, hogy „lehetőleg ne vegyenek fel mezőgazdaságban dolgozókat".[350] A Városi Tanács munkaügyi csoportja pedig a törvényre hivatkozva akadályozta, hogy tsz tagoknak, sőt ha a tsz úgy kívánja, azok családtagjainak az üzemekben munkát adjanak.[351] Valójában azt a szempontot tartották követendőnek, hogy aki a tsz-ből kilép, az 3 évig nem helyezkedhet el.

Hiába voltak azonban az ilyen és hasonló adminisztratív rendszabályok, azok a többé-kevésbé érdemes, de tapasztalatlan vezetés mellett nem oldhatták meg a munkaerő-problémákat. A „mit tudni, mi lesz még jövőre?" vagy a tsz-ben „a szociális körülmények..., miért nem azonosak az ipari munkásokéval?" és hasonló kérdések felvetődése valójában a munkakedv hiányát jelezte.[352] Erre ellenszernek ugyan szívesen alkalmazták a „munkaegység-megvonást", sőt a háztáji terület részleges vagy teljes elvételét, ám ezekkel sem lehetett sokat kezdeni az olyan szabályozatlan viszonyok között, amelyekben alkalom nyílt arra, hogy 33 tagnak egyenként két tehene, húsznak pedig lova legyen, „amivel fuvarozott". Folytatható a sor még azzal, hogy 17 tag egyáltalán nem, 20 pedig csak 50 munkaegységnyit teljesített 1959. végéig a közösben.[353] Viszont annál gyakoribb volt a „munkaegység-higítás", a lopás, amelyből „roppant kára származott a tsz-nek" (nevezetesen a Rákóczinak), olyannyira, hogy a „takarmányhiányt" is ennek tudták be. Megkísérelték ugyan „munkakiesés" címén kártérítési eljárás lefolytatását is (76 esetben) vagy a lopások miatt a rendőrség igénybevételét, de az eredmény elmaradt, jórészt azért, mert „nem akarnak egymás hibái ellen fellépni". Nem véletlen tehát, ha első évben aratás-cséplés idején és később is „segítségért kellett fordulni az üzemi munkásokhoz".[354] Az őszi teendőket (betakarítást, szántást-vetést) azonban így sem tudták időben elvégezni.

Miként a munkaerőhiány krónikussá válásához, ez utóbbihoz is nagyban hozzájárult - különösen a két új tsz-nél - a vonóállatok szétszórt elhelyezése s így a „fekete fuvar" lehetősége és természetesen a saját gépek hiánya. Egyedül a Húsipari Vállalattól komolyan támogatott Táncsics Tsz engedhette meg magának, hogy lovainak egy részét selejtezze és saját traktort vásároljon.[355]

A három tsz 1960 januárjában, az átszervezést követően tartott első zárszámadása, az iménti előzményeket figyelembe véve, nagyjából hűen jelezte azt a színvonalat, illetve sorrendi helyet, amelyet egyenként elértek, s hozzá lehet tenni, továbbra is tartottak. Míg a Táncsics Tsz egy munkaegységre 40,-Ft-ot tudott fizetni, a Rákóczi Tsz-től 24,50 Ft, a réginek számító, eladósodott Kossuth Tsz-től pedig mindössze 19,80 Ft tellett. E sorrend további fennmaradására más oldalról az is utal, hogy pl. 1960-ban búzából és zabból 4 q-val, burgonyából pedig jó kétszeresével volt több a másik kettőnél a Táncsics kat. holdankénti átlaghozama.[356] Ezért a két tsz-ben 1960-ra (a Kossuth Tsz-ben már ki tudja, hányadszor?) elnök-, illetve profilváltást tűztek napirendre, azzal a meglehetősen lehangoló indoklással, hogy a továbbiakban „olyan termékeket termeljenek, amit (sic!) nem lopnak el" (pl. gyógynövényt).[357]

A „nem tervezett" vezetőkkel és „kupec" tagokkal dolgozó Rákóczi Tsz-ben nemhogy a családtagok nem vettek részt a közös munkában, de a tagok egy része sem, csupán a háztájiban foglalták el magukat, ezért a 100 munkaegységen felül teljesítők száma is mindössze 57 fő volt. „A munkafegyelem ez évben a város területén ebben a tsz-ben a leglazább" -

állapította meg az MSZMP városi bizottságához írt jelentés, amely, mintegy a helyzetet orvoslandó, egyszersmind felvetette a másikakkal való összeolvasztás gondolatát is.[358] Mivel a városi vezetésnek az elmúlt évtizedben a Kossuth Tsz-szel esett több gondja-baja, inkább annak az oldaláról közelített ugyanabba az irányba. „11 év alatt még egyszer sem sikerült megfelelő jövedelmet biztosítani a tagoknak, melynek oka - írta megszilárdítási tervében az MSZMP városi titkára - a gazdasági vezetésben lévő tapasztalatlanság, hozzá nem értés..., hanyagság".[359] A Kossuth Tsz „bár elmúlt 10 éves, mégsem lehetett példaként emlegetni az egyéni parasztok előtt" - visszhangozta majdnem ugyanazt a megyei újság is.[360] A teendő tehát - mint egy jó fél évre rá meghatározták - a két új, „közepes" szintű termelőszövetkezettel való egyesítés, márcsak azért is, mert a közepesek egyikében is „igen gyenge" a vezetés.[361] Ennek ellenére úgy tartották az előkészületet taktikusnak, hogy a gyenge tsz-ben is növelni kell a munkaegység értékét, mert különben a jobb „nem akarna vele egyesülni".

Egyébként könnyen lehet, hogy az egyesüléssel kapcsolatos szentencia kimondásához hozzájárult a környékbeli, de a város határából is részesedő, közel 21 ezer kat. holdra kiterjedő három állami gazdaság pápai székhellyel történő, 1961. januári összevonása is.[362] S ezt aztán a korábbi jelentéktelen változásokhoz képest (Tapolcafőnek 32 kat. hold átadása, Kéttornyúlaktól viszont 15 kat. hold átvétele) egy nagyobb mezőlaki területrész (301 kat. hold) Pápához való csatolása követte.[363]

A három pápai tsz egyesítésére és az „egyetértés" elnevezés felvételére 1961 februárjában került sor. Miután a tsz vezetői ezt elfogadták, a tagság is megérteni látszott, hogy a jó szakvezetés biztosítása, a gépek, az épületek jobb kihasználása folytán mindez csak előnyökkel járhat. Az egyesítő és az új vezetőket megválasztó közgyűlésen 80 %-ban megjelent tsz-tagok részéről, „amikor szavazásra került a sor, egyetlen ellenszavazat nem volt".[364] A három tsz szakembereinek javából választott vezetőségnek immár egy 3.700 (sőt a hivatalos statisztika szerint: 3.858)[365] kat. holdas gazdasággal és a különböző társadalmi háttérrel rendelkező, össze nem szokott 374 tag irányításával járó gondokat kellett vállalnia.

Mi sem érthetőbb, mint hogy máról holnapra nem változott meg a korábbi helyzet. Bár a tervek nem hiányoztak a 6,7 millió Ft-os 1961. évi pénzbevételről és a 27 Ft-os munkaegységértékről, az állatférőhely-bővítésről és a különböző gépek, eszközök beszerzéséről. Az eszközkoncentráció és a jobb munkaszervezés végett külön állattenyésztési, valamint külön 71 kat. holdas, munkaigényes kertészeti üzemágakkal új üzemegység-beosztást alakítottak ki. A 374 tagból azonban rendszeresen csak 292 dolgozott. S ebben nemcsak a fegyelmezetlenség, hanem a korábbról örökölt kedvezőtlen korösszetétel (217 ötven év fölötti) is részes volt.[366] Ezért is pl. a kapásoknál, annak ellenére, hogy anyagilag is szankcionálták a mulasztásokat, a részesművelés nem vált be, és helyette a tagság egyetértésével „premizálást" kellett bevezetni.[367]

Felléptek persze olyan hátráltató tényezők is, mint a vetőmag elégtelensége, szárazság, vihar stb., amelyekről nem tehetett a tagság. Így a búzát kivéve sem a növényi termékekben, sem pedig (a gyenge takarmányozás miatt) az állati hozamokban nem sikerült a várt mennyiséget teljesíteni. Ezért is az időközben 6 millió Ft-ra csökkentett 1961. évi tervhez képest több, mint 650 ezer Ft kiesés keletkezett, s így a 27,16 Ft helyett a munkaegység értéke is csak 24,36 Ft lett.[368] Az egyesülést követő első év eredményei kihatottak persze a továbbiakra is. A fejlesztést és a munkaegység értékét előirányzó tervek, sőt a megvalósításukra tett lépések azután sem hiányoztak, mégis pl. a munkavégző tagok számának további csökkenése (280-ra), egyes takarmánynövények (kukorica, lucerna) termésátlagának visszaesése s részben ezért az állatállomány stagnálása, az árbevétel-növekedés mellett is a 28,11 Ft helyett 26,53 Ft-os

munkaegység-érték elszámolását és azt tette lehetővé, hogy ezt esetenként prémiummal és földjáradékkal (1962-re összesen mintegy 470 Ft-tal) kiegészítsék.[369]

Bár az elkövetkező években a saját géppark kiépítésének folytatása, bizonyos mellék-üzemágak (fuvar, homok- és kavicsbánya) kialakítása, továbbá virágkertészet létesítése is sorra került, sőt a tsz vezetőgárdája is kicserélődött, mégsem sikerült sem a termésátlagok, sem a még többnyire szórtan elhelyezett állatállomány alacsony színvonalon való stagnálásán változtatni. Így ennek megfelelően, sőt visszaesésekkel tarkítva alakult a munkaegység értéke is. Csak a mérleghiány összege nőtt egészen 1966-ig (3,6 millió Ft), amikor is az „lerendezésre került", és az 1967-es évet már „tiszta lappal" kezdhették.[370] Ezzel együtt azonban az is ott állt az új elnök jelentésében, hogy a „talajok jó része nem részesült őszi szántásban és az állattenyésztésnél elhelyezési, takarmányozási problémák voltak."[371] S ha mindezek felszámolására és a tagság jövedelmének emelésére meg is voltak a tervei, mégsem csak az elöregedést és az időjárás elemi folyamatait nem tudta igazán befolyásolni, de a termelőszövetkezeti nagyüzemek működésének már említett környezeti, közgazdasági feltételeit sem.

Jórészt már az új elnök tevékenységéhez fűződött az is, hogy a tsz tagja lett az 1966-ban mintegy 15 másik gazdasággal létrehozott, pápai székhelyű Termelőszövetkezeti Közös Építőipari Vállalatnak, és részese a Termelőszövetkezeti Társulás pápai boltjának (a volt Központi Presszó helyén), 1970-ben pedig két, saját zöldségboltot is nyitott a városban.[372] Azt nem lehet pontosan megállapítani, hogy pl. a Vízrendezési Társulatba való belépéssel és az ugyancsak Pápán megalakult Mezőgazdasági Termelőszövetkezetek Üzemgazdasági és Tervező Közös Vállalatában vagy akár a mezőgazdasági szakmunkásképzésben való részvétellel mennyiben jutott előre.[373] Bizonyos azonban, hogy az előbbiekkel együtt mindezek hasznos és bátor lépések voltak, szemben azokkal a szűklátókörű ítéletekkel, amelyek szerint nem jó az, ha az árusító tsz-ek „kertészeteiket visszafejlesztették és eredeti céljuktól eltérő beszerzés/ben/ és értékesítésben látják a feladatukat". Vagy: „Nem szabad megengedni, hogy a tsz-ek sok helyen manufakturális ipari tevékenységet folytassanak."[374]

Az is bizonyos, hogy nemcsak a mezőgazdasági szakiskola tanárai által tartott szaktanfolyamokból, később pedig a 3 éves mezőgazdasági szakmunkásképzésben való részvételből, de a városban és a tangazdaságban folyó ilyen irányú szakközépiskolai (technikumi) és szakmunkásképzésből is profitált a tsz.[375] S nem kevésbé haszna volt a Pápán teljesen újként alakult Mezőgazdasági Gépészképző (traktoros) iskolából is. Ez már 1960-ban beindult, s mintegy közel 2.000 résztvevőjének gyakorlóhelye a város egyik, 115 állandó lakossal nyilvántartott külterületi helységében volt.[376]

Egy, a tsz vezetői által később készített jelentés úgy tekintett vissza a hatvanas évekre, hogy azok „1963-tól 1967-ig nagyon göröngyös utat jelentettek... kevés volt a jövedelem, kicsi a termelékenység és a termelőszövetkezet legtöbb esetben, eredményesség helyett mérleghiánnyal zárt." Majd úgy folytatódik: „ha a fejlődés nem is érte el a kívánt mértéket, azért mégis évről-évre egy-egy lépéssel előbbre léptünk..., termelőszövetkezetünk megteremtette azokat a feltételeket, hogy a „gyenge" termelőszövetkezeti jelzőtől megszabadulva elérje a közepesen gazdálkodó... szintet".[377] S valóban, ha nem kis beruházási hitelek árán is, 1970-ben a már 20 traktorral, 4 arató-cséplőgéppel, 9 vető-ültetővel és más gépekkel, ugyanakkor 400 db-ot meghaladó szarvasmarhával, 500 fölötti juhállománnyal, 32.000 baromfival rendelkező, szántóterületének nagyobb részét évenkénti mű- és szervestrágyával ellátó tsz utolérte önmagát, és a megyei átlagnál mintegy évi 5.000,-Ft-tal többet tudott juttatni (állandó dolgozó és nyugdíjas) tagjainak.[378]

Egyébként bizonyára nem véletlen, hogy az évtized fordulóján már eredményesen gazdálkodó Pápai Állami Gazdaság évtizedeire visszatekintve szintén 1963-ban jelölték meg a mélypontot.[379] Viszont a mezőgazdasági iskola ugyancsak több ezer kat. holdas tangazdasága már nagyobb visszaesések nélkül működött, sőt időközben arról is hírt adott a sajtó, hogy „bemutató üzem" lett.[380] Igaz, a keresetek is magasabban alakultak, mint az állami gazdaságban vagy a tsz-ben.[381]

Teljesen más pályaívet járt be a Pápa életében alapvető jelentőségű ipari ágazat. Bár ennek a korábbi szerkezeti és technikai alapokon való erőltetett fejlesztése, a „revizionizmus" felszámolásában hasonló politikai és ideológiai motívumokkal rendelkezett, mint a mezőgazdaság mielőbbi átszervezése, mégis tagadhatatlan, hogy ebben az ágazatban mutatkozott bizonyos átmeneti fellendülés, amelynek tartalékai aztán a hatvanas években kezdtek kimerülni. A csaknem folyamatosan termelő Húsipari Vállalatot kivéve a különböző ipari üzemekben 1956/57 fordulójáig tapasztalható teljes vagy részleges munkabeszüntetéseket követő, ígéretes újrakezdésben és átmeneti fellendülésben bizonyos szerepe volt a munkásérdekek 1956-tal kikényszerített részbeni figyelembevételének. Mindezt nem annyira a munkástanácsok felszámolása után létesített üzemi tanácsok tevékenysége, hanem inkább a bérek emelése, a nyereségrészesedés bevezetése jelezte. Volt ahol az emelés majdnem a 40 %-ot is elérte, nyereségrészesedésként pedig átlagban 19 napnyi munkabért számoltak el.[382] Még olyan üzemben is, mint a Pápai Textilgyár, ahol legtovább tartott a sztrájk, miután a „fizetés rendezve lett" és bevezették a „részesedést", nemcsak a munka ment jobban, de „a lopások csökkentek, az értekezletek látogatottabbak" lettek.[383]

Ugyanakkor első alkalommal történt meg, hogy központilag külön akciót kezdeményeztek a munkásság helyzetének felmérésére. Mindezt Pápán 26 fő, 7 üzem és intézmény 360-380 dolgozójának megkérdezésével végezte el.[384] Bár az összegző jelentés is megállapította, hogy az üzemi tanács működését ugyan „nem ismerik", ami azonban kedvező eredményekkel járt, az a bérek és a szociális juttatások rendezése volt. „A dolgozók véleménye, az életszínvonal lényegesen emelkedett" - olvasható az összegzésből. Mégis elégedetlenséget is jeleztek, nem csupán azért, mert „egyes vezetők kezdenek a dolgozóktól elszakadni", hanem - és ez a súlyosabb - amiatt is, hogy megoldatlan a „lakásprobléma", a „közellátás", az orvosi ellátás, a „bölcsődék, napközi otthonok... szűk keresztmetszete", egyszóval tehát a szolgáltatások kérdése.[385] A csak kisebb részben ifjúsági szervezethez tartozó munkásfiataloknál a lakáskérdés mellett foglalkoztatási gondokat is szóvá tettek.[386]

A műszaki értelmiség körében valamivel később készített felmérés ugyan alacsonyabbnak ítélte meg számukat, mint amennyi az iparosított Pápához szükségeltetnék, mégis inkább a „műszakiak anyagi megbecsülésének elégtelenségében" és a „lakáshiányban", a „klubhiányban" jelölte meg a velük kapcsolatos főbb gondokat.[387] Egy 1964. évi összegzés a három legnagyobb pápai üzemben tapasztaltak alapján azt is kimondja, hogy egyes szakemberek mindezen okokból az akkor kedvezőbb feltételekkel rendelkező Ajka irányában tájékozódnak.[388]

Az 1957-től átmenetileg javult bérviszonyok és a nem annyira a városi, hanem inkább az üzemi panaszok enyhítésére épülő szociális (fürdő, öltöző, ebédlő) és üdülési létesítmények biztosítása (pl. a Balatonnál) mindenképpen kedvezően befolyásolták a termelést, aminthogy éreztették hatásukat az 1956-ban elkezdett vezetőcserék is, amelyeket kezdetben a dolgozók nyomására, egyszerűen leváltással, később pedig a régiek nyugdíjaztatásával oldottak meg.[389] Mindezekhez egyes üzemekben (pl. az Elekthermaxnál) még hozzájárult az adminisztratív állomány bizonyos csökkentése is.[390]

Nem lehet továbbá figyelmen kívül hagyni néhány olyan, egymással némely pontokon okozatilag is összefüggő tényezőt, illetve körülményt, amely ugyancsak az ipari termelés átmeneti javulását segítette. Egyik, hogy egy sor építkezés, amelyet már korábban elkezdtek, 1956 után fejeződött be. Ezek nem csupán üzembővítést vagy karbantartást, hanem sokszor bizonyos technikai előrelépést is eredményeztek (pl. a Húsipari Vállalatnál a kazán- és hűtő-berendezésben, az Elekthermaxnál a korszerűsítéssel összekapcsolt gyártmánybővítésben).[391] Az ilyen irányú központi beruházási és rekonstrukciós célú összegek - az egyidejű iratokból láthatóan - főleg a hatvanas években növekedtek jelentősebben. Míg az 1957-et követő két és fél évben 30 millió Ft-ot költöttek ezekre (és szociális célokra), addig 1964-ben, nem számítva a városi beruházásokat, csak egy évben több, mint 43 millió Ft-ot, felújításra 19 millió Ft-ot (és maradványból áthozva még további 26 millió Ft-ot) kaptak a város nagyobb üzemei.[392] Bár 1966 elején megállapították, hogy „kiemelt beruházás Pápa városában nincs", mégis az elkövetkező öt év is 250 milliós központi beruházási összeggel indult, amelyből csak 1967-ben 38 millió Ft-ot költöttek a Pápai Húsipari Vállalat fejlesztésére.[393]

Mindez azonban olyan viszonyok között történt, amikor - mert bőven állt rendelkezésre munkaerő - tilalmazni kellett a hatvanas évek elején a környező falvakból mintegy 1.200 főre tehető bejáró, köztük albérletet, majd lakást szerző munkások számának gyarapítását. Ugyanakkor kimondták, hogy a felszabaduló vagy bővülő munkahelyek mindenekelőtt a városi munkanélkülieket illetik.[394] Nos ilyképpen a műszaki-technológiai fejlesztés és az általa megvalósítható, újra bevezetett normaszigorítások - ahogy akkor nevezték „norma-karbantartások" - csak ritkán járhattak munkaerő elbocsájtással.[395] Ha volt is ilyen, inkább olyan okokról lehet olvasni (pl. az Elekthermax esetében), mint a nyersanyaghiány, rossz kooperáció stb.[396] Így történhetett meg, hogy az ipari termelés előrejutásában csak részben és nem minden üzemben érvényesülhettek a felsorolt motívumok.

1960-at alapul (100) véve a teljes termelési érték, a város 17 üzeme közül 1965-re leginkább a számszerűen többségi, de a termelésben kisebb hányadot jelentő szövetkezeti szektorban emelkedett (144), amelyet az ugyancsak nem jelentős tanácsi (132,9), majd végül az állami szektor (126) követett.[397] E sorrendben nagy szerepe volt annak, hogy a szövetkezeti ipar 1957 után jobban önállósult, nagyobb mozgásteret követelt és kapott is. „Maguk akarják értékesíteni termékeiket a pápai cipészek" - olvasható 1957 tavaszáról.[398] Ugyancsak ez évben az Építőipari KTSZ külön mészüzemet vásárolt, továbbá Ács és Tetőfedő KTSZ is alakult.[399]

Történtek ugyan egyes állami vállalatoknál is hasonló irányú lépések, mint pl. a Húsiparinál egyfelől a termelési vertikum teljesebbé tételére (a korábban megszerzett fehérmalmi és mátyusházi hizlalda fejlesztése, valamint Pápán és Veszprémben húsboltok üzemeltetése), másfelől az üzemi koncentrációra és a jobb munkamegosztásra (1963-ban a veszprémi és a keszthelyi vágóhidak beolvasztása a Pápai Húsipari Vállalatba).[400] Ám ezek, amellett hogy a korszak átszervezéses terápiájának abszolutizálását vagy mint a pápai székhelyű Tégla- és Cserépipari Vállalat hatalmas területre (3 megye 27 gyáregységére) való kiterjesztése, a megalomániát jelezték, egyéb híján afféle gesztusként is felfoghatók a mellőzöttséget érző Pápa javára.[401] Föltehetően ez utóbbi játszott közre a Veszprém megyei Építőanyagipari Vállalat bekebelezésében és a Pápa városában 1963-ban létrehozott Talajerőgazdálkodási Vállalatba történt beolvasztásában.[402] Igaz viszont, hogy egyidejűleg megyei irányítás alá vonták az építőipari vállalatokat, és Pápán csupán egy építésvezetőséget hagytak.[403]

Az állami szektor lehetőségeit egyébként is nagyban megszabták a központi költségvetés esetlegességéből és akaratlagosságából eredő korlátok, valamint a fejlesztésnek, a gyártmány-szerkezet átalakításának és bővítésének olyan átmeneti kihatásai, mint a munkaráfordítás növekedése mellett is megcsappant termelési eredmények. Mindezek meggondolttá tették

egyes vezetőket a fejlesztésben. Hogy aztán végül is miként oldották meg vagy inkább kerülték ki a dilemmát, arra jól utal az a hatvanas évek első feléről készült összegzés, amely szerint „a szocialista iparban együttvéve... a több termelés teljes egészében létszám-növekedésből származott”.[404]

Így a gyártási technika s általa a termelékenység növekedése, ha költöttek is rá, inkább csak részben beváltott igény maradt. Nem véletlen, hogy az exportban jobbára a húsipari termékek állták meg nyugati piacokon is a helyüket, míg a technikai fejlődés kihívásaira leginkább érzékeny, háztartási villamosipari eszközöket gyártó, egyre bővülő Elekthermax üzem és úgyszintén a Gépipari Vállalat is problémákkal küszködött. Az MSZMP városi bizottságának a gépiparról készített 1965. tavaszi jelentése a létszám túlzott növekedéséről szólva azt is megállapította, hogy „az Elekthermax Vállalat- a műszaki fejlesztéssel, korszerű gyártás-technikák bevezetésével nem tudta megfelelően ellensúlyozni a gyártmányösszetételből” adódó problémákat.[405] A továbbiakban - ide értve egy másikat: a Gépjavító Vállalatot is - hozzátette még, hogy ezek „anyag- és alkatrész-ellátási nehézségek és kooperációs hiányosság” miatt csak „korszerűtlen gyártmányt tudtak előállítani.”

E problémákat sem a szocialista piaci irányultság megnövekedésével, sem - mint az az Elekthermaxban történt - az igazgató, majd az egész vezetőgárda 1966. tavaszi lecserélésével nem lehetett megoldani.[406] A város legnagyobb üzeme, a Pápai Textilgyár is csak „túlfeszített munka” árán és úgy is visszaesésekkel (pl. 1962-ben) tudta a hatvanas évek közepére exportképességét megőrizni. Szakemberek szerint, néhány kiugró cikket kivéve, termékei „mint korszerűtlenül és gazdaságtalanul előállított tömegcikkek”, csupán „megközelítik a világszínvonalat.”[407] Sorra véve az olyan hibákat, mint a „fonalegyenetlenség”, a „noppосság” gyakorisága, a színélénkség, a gyűrtelenség hiánya, megállapították, hogy bár a „finomabb tarkánszőtt áruk irányába kell fejlődnünk”, de gépek dolgában „nagyon le vagyunk maradva.”[408]

Elégséges ok volt tehát arra, hogy Pápán is végiggondolják, miként maradhat talpon, hogyan fejlődhet tovább és tehető gazdaságossá a város ipara, illetve gyárainak azon többsége, amely nem felelt meg a kor, azaz a külső és belső piac igényeinek. Érdemes külön is megjegyezni, hogy bár a dolog természetéből eredően többnyire fölülről indult a „végiggondolás”, Pápán mégis szinte kezdettől természetesnek tartották a helyzet felülvizsgálását és orvoslását. Az már ismét további fejlemény, hogy a helyzet kezelésében nem mindig maradtak meg a maguk felfedte lényegnél: a gazdaságnál, főleg azért, mert a problémák, különösen munkás- és pártkörökben egyszerűen szociális és politikai, sőt hatalmi mezben jelentkeztek.

A „gazdasági mechanizmus felülvizsgálatának igényéről” első ízben 1965 végén, az ideológiai helyzetről az üzemekben mintegy 250-300 munkással és alkalmazottal folytatott beszélgetésekben esett szó. Az ezekről készített jelentés nemcsak a „bérarányokat”, a „prémiumokat érintő kifogásokról” és az „egyes vezetők személyes példamutatásának hiányáról”, de arról is beszámolt, hogy „szinte mindenhol felvetették a népgazdaságban jelentkező felelőtlen pocsékolást..., a felelősségrevonás alkalmazását..., a munkafegyelem lazaságát.”[409] „Drága és lassú a munka” - közvetítette a beszámoló a megkérdezettek véleményét, mely vélemény egyszersmind a lehetséges teendőkre is kiterjedt: „Különösen a gazdasági ösztönzők, a vezetési módszerek tökéletesítése vetődött fel sürgetően” - így a közelebbiek. Általában és távlatilag pedig az olvasható, hogy „gazdasági mechanizmusunk vizsgálata országos szinten folyik. Ez hosszú folyamat, ami nem zárja ki, hogy helyileg ne szüntessük meg a termelékenység emelkedését gátló tényezőket”. Bár már akkor is voltak olyanok, akik - mint ugyanabból a beszámolóból kitűnt - „egyéni problémáikat a proletárdiktatúra féltésének tüntették fel” és a „liberalizálódástól” tartottak, mégis a gazdaság diagnózisának és a kezelés

mikéntjének kérdései szüntelen gondját jelentették a város immár 7.700 munkást foglalkoztató üzemeinek és a vezetők egy részének. Okkal jegyezte tehát meg az MSZMP városi bizottságának az előbbit követő ülésén a beszámoló a „gazdasági mechanizmus felülvizsgálatának" tömeges felvetésével kapcsolatban, hogy „vannak olyan tapasztalataink, hogy pártszervezeteink túlságosan a szakember szemével vizsgálják a gazdasági kérdéseket."[410] Az egyes üzemekről az is kiderült, hogy baj van „a mérnöki és technikusi munka hatékonyságával", az „anyagi ösztönzőkkel"; „nem helyeslik" a kapkodást, „azt, hogy minden hónapban különböző normakarbantartások vannak".[411] Ugyanakkor elégtelennek tartották több üzemben is a vezetők felkészültségét vagy éppenséggel a „divatra" való figyelését, a piackutatást, holott - szögezte le egy másik üzemi jelentés - „az új gazdasági mechanizmusban cél a rendelő kívánságainak maximális kielégítése", s ennek érdekében elkerülhetetlen a „soron kívüli fejlesztés" és „új gyártmány" bevezetése, úgymond a tervtől való eltérés.[412]

Mindezeknek egyfelől természetesen olyan vonzatai is megfogalmazódtak, mint pl., hogy azért is nehéz az előrelépés, mert az üzemekben nemritkán irányító poszton „sok olyan ember dolgozik, akik korábban vezető funkcióban voltak és leváltásukból adódóan indokolatlanul támadják jobbról is és balról is a párt politikáját".[413] Ehhez jött még a szakszervezetek hiányos felkészültsége, „a termelési tanácskozások színvonalának" elégtelensége, miért is - mint olvasható az MSZMP városi értekezletének jegyzőkönyvéből - „a műszakiak inkább nyugattól akarnak tanulni".[414] Másfelől viszont talajra találtak az olyan nézetek és hirdetőik is, amelyek és akik csak „a mechanizmustól várt anyagi érdekeltségről", a „túlzott áremelésről, elbocsájtásokról, krónikus munkanélküliségről, gazdasági csődről", sőt a „kapitalizmus restaurációjának" veszélyéről szóltak, vagy éppen olyan szervezési és elosztási lépések sorában jelölték meg annak értelmét, „amely csak a vezetőknek lesz jó".[415] „Az anyagiak nagyobb differenciálódása egyesek meggazdagodásához vezet, fennáll az elpolgáriasodás veszélye stb." - erősítgették az ugyancsak áremelésektől és elbocsátásoktól tartó textilgyári és húsipari dolgozók körében. „Még nem is értünk az új gazdasági mechanizmusba, és a vezetők máris annyit kapnak (ti. prémiumot - O. S.), mi lesz a következő évben" - kérdezték aggódva az utóbbiak.

Bár mint jól látható, a kezdeményezőknél semmivel sem, különösen tömegükben nem voltak kisebbek azok az erők, amelyek akarva vagy akaratlanul is, a gazdaság mechanizmusát érintő reformok ellen munkáltak, mégis sikerült néhány változtatást átmenetileg megkísérelni, mígnem aztán ezeket is inkább afféle pótcselekvést jelentő lépések követték. A három legnagyobb pápai üzemnek az 1968. évi feladatokra való felkészüléséről írt egyik jelentés olyan „reformelemek" fokozatos beépítéséről tudósított, mint a Pápai Textilgyárnál az új önálló devizagazdálkodás, a Húsipari Vállaltnál közvetlen kapcsolat létesítése a külföldi kereskedelmi partnerekkel, az Elekthermaxnál kiállítások rendezése stb.[416] És a jelentés nemcsak azt nyugtázta, hogy „a vezetésre alkalmas káderekt beosztásukban megerősítették, az alkalmatlanokat felmentették", hanem az üzemek programjába felvett célkitűzéseket: „a műszaki és gyártmányfejlesztést", az „újszerű, hatékonyabb anyagi ösztönzést és bérezést", „a termelés és a piac összhangjának biztosítását" s végül a „termelési árrendszer megváltoztatását". Egyidejűleg olyan szervezeti teendők is napirendre kerültek, mint az üzemek közgazdasági és kereskedelmi vezetésének a megerősítése vagy éppen létrehozása (pl. a Pápai Textilgyárban és az Elekthermaxnál) és nem utolsósorban önelszámoló üzemegységek kialakítása (pl. a Húsipari Vállalatnál).

A szervezés területén azonban olyan lépéseket is tenni vagy legalábbis tervezni kellett, amelyeknek a tényleges reformokhoz ugyancsak kevés közük volt, mivel azok nem a belső átalakításra, hanem főleg a munkaerőkínálat miatt új munkahelyek létesítésére irányultak. Ilyenek voltak: az Elekthermax Vállalat szárazelem-gyártó részleggel való bővítése, a Buda-

pesti Női Fehérneműgyár pápai üzemének kialakítása az egykori Mika-gyár épületeiben, a Győri Vagon- és Gépgyárnak gépkocsikhoz fékpofagyártás vállalása a helyi Vasipari Szolgáltató Vállalat által.[417] Szó esett még csavargyártás, továbbá posztóüzem telepítéséről is és az Állatforgalmi Vállalatnak a Húsipari Vállalattal való összevonásáról, mely utóbbi, részben a TEVÁLL létrehozásával aztán be is következett.

Azonban az előbbiek megvalósítása is éppen úgy akadozott, mint az 1968 januárjától érvénybe lépő mechanizmus-reformoké, majd később a 44 órás munkahét bevezetésével jelentkező újabb problémák megoldásáé. Nemcsak az árrendezésekkel és az életszínvonal alakulásával kapcsolatos korábbi aggályok maradtak fenn, de újabb nehézségek is keletkeztek. Ezek szinte már kezdettől a megrendelők tartózkodásával és a készletek növekedésével voltak kapcsolatosak, s így óhatatlanul kihatottak az árbevételen keresztül a fejlesztés lehetőségeire. De hiány mutatkozott közgazdasági szakemberekben is, amit nem lehetett sem a különböző gyorsított tanfolyamokkal, sem a reform szentenciáinak állandó hangoztatásával pótolni. Ugyanakkor azt az elképzelést, hogy „egyes nem gazdaságos termékek gyártását csökkentik, illetve megszüntetik", nagyban keresztezték a lakosság igényei.[418] Részben ezek folytán, de a nagyobb árváltozás kényszerű mellőzése miatt is, a vállalati nyereségek alacsonyabban alakultak a megelőző évekéhez képest. Így aztán több esetben is határozott formát öltött egyfelől a reform szükségességének tagadása, másfelől pedig az az elvárás, hogy majd az magasabb bért eredményez.

Mindezek a problémák esztendő múltán is fennálltak. Az üzemek 1968. évi pénz- és hitelgazdálkodásáról szóló egyik jelentés úgy összegezte a helyzetet, hogy a nyereség, vagy ha lenne nyereség, az nem a jobb munkából eredt.[419] Ugyanakkor a korábbiakhoz hasonlóan fokozottan felhívta a figyelmet arra, „hogy a készlet és az átlagos eszközlekötöttség az indokoltnál nagyobb mértékben emelkedett", amely eladósodással és a beruházások korlátozásával jár, „egyes esetekben már oly mértékben, hogy az alapvető, szinttartó beruházásokra is alig lesz lehetőségük". Persze ettől még sokan elismerték a reform szükségességét, mint azonban az MSZMP városi bizottságának szóló egyik jelentésből kiderült, „következményeit tekintve sokan várakozó álláspontón vannak".[420] Ugyanebből az is kitűnt, hogy a város négy legnagyobb üzemében az évi bérösszeg (nyereségrészesedés nélkül), 1958-hoz képest 1968-ig mindössze 3-4.500 Ft-tal emelkedett, amellyel a munkások egy része elégedetlen volt. Mindezeken túl „a vezetők és a vezetettek egymástól való nagyfokú eltávolítása" és az „alapvetően felfele mozgó" árak éppen úgy aggodalmat okoztak, mint az értelmiség és a parasztság elleni acsarkodás terjedése, mivel ez utóbbi jövedelme is „gyorsan emelkedik és meghaladja az ipari munkásokét."

Ilyen körülmények között egyre inkább csak kompromisszumok árán érvényesülhetett az új gazdaságirányítási mechanizmus egy-egy eleme, s mivel az igények, a megrendelések visszaesése, valamint a közben bekövetkezett elemi csapások (a húsipart a száj- és körömfájás, a téglagyártást a sok csapadék vetette vissza) nyomán mind az állami, mind a szövetkezeti termelés visszaesett 1968-hoz képest, nemcsak a reformok erőltetéséről, de azok propagandisztikus emlegetéséről sem igen esett szó, legföljebb csak arról, hogy az eredmények majd később várhatók.[421] Egy 1970. őszi jelentés, bár csak a KTSZ-ek helyzetéről adott számot, találóan és általánosíthatóan állapította meg, hogy „általában úgy történik a vezetés, irányítás..., mint 10 évvel ezelőtt... Tapasztalható bizonyos idegenkedés az újtól".[422]

A gazdaság irányítása, fejlesztése szinte teljesen a korábbi vágányokra került vissza. A továbbfejlesztést nagyban befolyásoló létszámalakulás területén még külön is feltűnt, hogy az alkalmazottak számának emelkedése mintegy két és félszerese volt a fizikai munkát végzőkének, s hogy a munkafegyelem, a termelékenység ellenében növekedett a túlórázás,

valamint a fluktuáció is. Egyébként is az eredményeket pusztán mennyiségi mutatókkal jelezték, amelyeknek értéke, megbízhatósága - mint az 1969. évi (az állami ipari termelésben több, mint 50, a KTSZ-eknél mintegy 8 millió Ft-os) visszaesésre és a munkaerő (állami iparban 1967-től mintegy 750 fős növekedés), a túlórázás alakulására utaló, hivatkozott jelentésekből is kitűnt - meglehetősen viszonylagos volt.[423] Egyik 1971. eleji, a megelőző év gazdálkodásáról és a feladatokról szóló jelentés is elismerte, hogy még 1970-re is ráterhelődtek az 1969. évi problémák, sőt egyes üzemeknél újabbakkal is gyarapodtak azok. Külön is figyelmet érdemel, hogy ezek közül olyan, korábbról ismerteket sorolva, mint az anyaghiány, minőségromlás, árbevétel-csökkenés, vezetőcsere stb., a Női Fehérnemű Gyárat említve eljut a munkaerő elégtelenségének konkrét felvetéséhez, illetve általában is annak a megállapításához, hogy „városunkban munkaerőhiány lépett fel".[424] Ez azonban feltehetően túlzás volt. Mert ha nem, akkor szinte magában is ösztönzője lett volna a reformoknak, és nem abba az irányba haladt volna a város ipara, mint amelybe az MSZMP megyei titkára, az akkori fejlesztési divatnak megfelelően kívánta, imigyen szólva: „egy nagy vasas üzem legyen a meghatározó jellegű egyre inkább a városban".[425] Aligha kell hangsúlyozni, hogy ilyen összefüggésekben és szemléletmódban szó sem igen esett a város mintegy 60 szakmában dolgozó, több, mint 200 magánkisiparosáról, az ő kérdéseiket az elöregedéssel, valójában az elmúlással vélték megoldhatónak.

A hatvanas évekbe lépve a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezése, később már a reformokkal szemben meglehetősen immunis ipar bővítése jelezte, vagy jobb esetben szabta meg a városfejlesztés irányát, mértékét és mindezekkel összefüggésben a város szociális és kulturális arculatának alakulását. Természetesen, mint valamennyi megelőző fordulatnál vagy változásnál, az 1956-ot követő időszakban is kialakított az újabban csak járási jogúvá lett város vezetősége egy, a korábbiaknál kevésbé igényes, de részben reális fejlesztési tervet. Előzményként 1957-ben már szó esett arról, hogy a pápai tanács szerződést kötött a Városrendezési Tervező Irodával a főleg a nyugati városrészben kijelölendő házhelyek, illetve családi házak létesítésére irányuló rendezési terv elkészítésére.[426] Később 400 résztvevővel egy városfejlesztési ankétot tartottak, majd külön „építészeti szakbizottságot" is alakítottak.[427]

Nem ismert pontosan, hogy ezek az előzmények és eredményeik mennyiben épültek be az 1959-ben elkészített, egyszerűsített városrendezési tervbe. Egy későbbi hasonló munkálat visszatekintő ismertetéséből azonban úgy tűnik, hogy e terv mindenekelőtt a „beépítési területeket" és a beépítés miként jét (földszintes, többszintes, családi ház, zöld terület stb.), funkcióját (kereskedelmi, ipari, közintézmény, iskola), továbbá azt határozta meg, hogy hol építhetők esetleg „bűzös üzemek", és miként lehetne megoldani a „város belterületén áthúzódó nagyforgalmú utak tehermentesítését, a külső terelő utak elhelyezését".[428] Ezt követően elkészült egy, csak a város magvára kiterjedő „részletes" rendezési terv is, amely már az elavulásokkal és a felújításokkal is számolt, és megállapította, hogy a város „norma szerinti" szükséglete már 1960-ban 8.010 lakás, a meglévő 6.071-gyel szemben.[429]

A városfejlesztés egyszerűsített és részletes tervében kitűzött célok mégsem csupán a tervezés elégtelensége miatt és azért hiúsultak meg, mert azokat - legalábbis az egyidejű iratok szerint - nem emelték határozattá, hanem döntően a szükség: a figyelemnek és az anyagi eszközöknek jórészt a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezésére fordítása miatt. Mindez persze nem jelentette azt, hogy a korábbi vontatott ütemnek megfelelően ne történt volna néhány szerény lépés a városiasodás irányában. Mint a városfejlesztésről 1961-ben készült egyik jelentés arról beszámolt, 1957-től az összes fejlesztési költségekből a csak erre fordított 10,8 millió Ft 75 %-át (főleg 1959/60-ban) a „külső munkáslakta területeken" használták fel.[430]

Mindenekelőtt villany-, járda-, út- és vízvezeték-bővítésére, mivel a teljes összeg egynegyedeként (2,8 millió Ft) elszámolt társadalmi munkát is főleg ezekre lehetett igénybe venni. Ezért nem véletlen, hogy az 1958. évi választásokon beígért fürdőből sem lett semmi. Viszont a társadalmi munka további szorgalmazása mellett bevezették a községfejlesztési hozzájárulást is, amely ezekben az esztendőkben mintegy 2,2 millió Ft-ot tett ki a 10,8 milliós összegből. Más jelentésekből az is kitűnt ugyan, hogy több, mint 200 lakás épült, és a továbbiakban újabb házhelyeket is osztottak, szálló, kertmozi és szabadtéri színpad is készült, ezáltal azonban sem a vízellátás, a csatornázás és a lakáshiány kérdése, sem az iskolai, az egészségügyi és a bolti ellátottság nem oldódott meg. Mindezek annál is inkább súlyos gondokat okoztak, mivel 1957-ben a szovjet katonai alakulatok létszámának (feltehető) növekedése folytán tömeges lakás- és (10 tantermes) iskolaigény is jelentkezett.[431]

A vízellátás és a csatornázás hiányáról azért is kell külön szólni, mert ez a hatvanas évek elejére teljesen válságossá tette a város helyzetét és hangulatát. Mint azt egyidejűleg újság- és folyóiratcikkek, később pedig szociológiai felmérések is jelezték, a korábbi források kimerülése és a város szennyvízét befogadó patak hozamának üzemi célú elvezetése Ajkára, nemcsak a lakosság vízellátását és egészségügyét hozta elviselhetetlen helyzetbe, de kihívást jelentett a megyeszékhellyel és kisebb mértékben Ajkával szemben is.[432] Ugyancsak a sajtó adott hírt a helyzet tüneti kezelésére irányuló különböző rendszabályokról is (állat-, autómosás korlátozása).[433]

Bizonyos, hogy később a Vízrendezési Társulathoz való csatlakozás sem volt hiábavaló, a kérdés azonban súlyosabbnak mutatkozott annál, hogysem ilyen úton megoldható lett volna. Ezt ugyan már 1957-ben a Városi Tanács elnökének az MSZMP részére készített nyári beszámolója is jelezte, mégis 1959 nyarán is újra napirendre került, mivel a szennyezett víztől tömegesen dizentériás és hastífuszos megbetegedések keletkeztek.[434] Így 1959 őszén már külön napirendi pontként szerepelt az MSZMP városi vezetőségének ülésén a Városgazdálkodási Vállalat vízellátásról szóló jelentése, amely azonban még mindig nem vallotta be a teljes igazságot, mert csupán a forrás s általa a Tapolca vizének elapadását, a vezetékrendszer elöregedését, a száraz éveket és a nagyfogyasztó üzemeket jelölte meg okként, és bár nem tagadta a megoldás időigényességét, a korlátozásokon kívül egyelőre más megoldást nem tudott javasolni.[435]

A Városi Tanács 1960. év eleji ülésén azonban a Tapolca-víz 60-70 %-ának az ajkai hőerőműhöz való elvezetésében már néven nevezték az igazi okot.[436] Az MSZMP városi vezetőségének első embere ennek hangoztatását ugyan rosszallotta, különösen olyan formában, „hogy azért nincs víz, mert a város vezetői eladták Ajkának", bevallotta azonban, hogy a városfejlesztési program keretén belül „nem tudjuk megoldani a lakosságot súlyosan érintő (víz-, csatornázás-, lakás-) gondjainkat".[437] További fejlemény volt már ugyanott, hogy mind az ajkai vízfelhasználás emlegetésének, mind az induló 5 éves tervben előirányzott lakásépítés aránytalanságainak (Veszprémben 6-700, Pápán viszont csak 50) szóvátételébe könnyen lehetett nehézipar- és Veszprém-ellenességet belemagyarázni. Fel kell lépni az ilyenek és a pápai lehetőségek kiaknázásával nem számolók ellen - mondotta a megye egyik vezetője, hozzátéve nyomatékul még: „ha szükséges - legyen az akár pártbizottsági tag - félre kell állítani, ha nem bírja megérteni a dolgokat."[438]

Bár sem ez alkalommal, sem a továbbiakban nem hiányoztak a különböző eredményekről szóló beszámolók (10 új tanterem, könyvtár mellé múzeum elhelyezése a Várkastélyban, újabb 200 lakás megépülése, több orvos és kórházi ágy stb.), az alapgondok súlya azonban nemigen könnyebbült. Egyetlen, a város egészségügyi helyzetéről készült jelentésbe betekintve is kiderül a víz elégtelensége, a lakások fürdőszobával való ellátatlansága (90 %-ban), a

közfürdő hiánya, a járóbeteg- és a kórházi ellátásban állandósult „túlzsúfoltság” és egyes szakrendelők (ideggyógyászat, orthopedia, urológia, szájsebészet stb.) kényszerű nélkülözése.[439] Még a sajtó sem késett olyan hivatalos fórumon tett vezetői megnyilatkozásokat közölni, amelyek szerint Pápán „a városi üzemek fejlesztése már ma komoly nehézségekbe ütközik, mert a szakembereknek nem tudnak lakást adni”, vagy mint olvasható ugyanott, ha a vízkérdés nem oldódik meg időben, akkor pl. a Húsipari Vállalatnak le kell állni.[440]

1963 őszére ismét továbblépés következett a tervezésben. A város 20 éves fejlesztésére elkészített „irányelvek” azonban már nem a négy éve elkészített tervből, illetve az azóta is folyton tapasztalható hiányosságok felszámolására irányuló tennivalókból indultak ki, hanem - mint kitűnt - kimondottan is „az ipar fejlődési irányát, a mezőgazdaságban a munkaigényes kultúrák művelését és az idegenforgalom fejlesztésének irányát” vették figyelembe, „valamint azt a tényt, hogy a város környékén fekvő 13 község a 20 éves távlati terv szerint a városhoz kapcsolódik.”[441] Ugyanakkor éppen a vízügy és a részben vele összefüggésben várt városi strand és uszoda megoldásához nem tekinthetett el két újabb körülménytől: az előbbi miatt építendő víztorony előkészítő munkálataitól és a Várkertben végzett, 1962. évi fúrásoknál feltört termálvíz sorsának rendezésétől.[442] S ha mindezekhez még az is hozzátehető, hogy az „irányelvek” elkészítői a 13 község csatolásával és a természetes szaporulattal számolva Pápa 1970. évi népességét 39.376 főre (1980-ra 42.960 főre) becsülték, akkor teljesen jogos annak megállapítása, hogy Pápa elmúlt évtizedeinek leginkább megalomániás városfejlesztési tervével áll szemben az olvasó.

Korántsem arról van szó, mintha csakugyan nem kellett volna szanálni több, mint 1.000 régi lakást, s helyébe többször annyit építeni, hogy az 1 szobára jutó személyek száma átlagosan ne 3,8 fő, hanem a lakásnormáknak megfelelő legyen. Jó lett volna a 27 kat. holdas belső Várkert parkosítása is, hogy aztán a „világítás korszerűsítésével, padok elhelyezésével, kisebb vendéglátó egységek telepítésével (tudja) szolgálni dolgozóink igényeit”. Sorolható még annyi minden elképzelés a szükségtelen utcák és csatlakozások megszüntetésétől, a „korszerű üzlethálózat”, a „zöldterületek, játszóterek kialakításán” át, egészen a mindezeket szolgáló közművesítésig vagy éppen egy „400 ágyas kórház”, „30 munkahellyel működő korszerű rendelőintézet” és a tervezett 6.800 tanulót, valamint 30 fős tanulócsoportokat alapul véve, 12 db 16 tantermes iskola és 800 férőhelyes színház, továbbá művelődési ház, ifjúsági ház felépítéséig. Ám mindezek az elképzelések még a hibás kiindulásnál is irreálisabbak voltak.

Nem véletlen, hogy miután az MSZMP városi vezetősége megtárgyalta e tervezetet, azzal adta vissza az előterjesztő tanácselnöknek, hogy „egyeztessék a megyei tervvel és a szakosztályokkal és azután terjesszék ismételten a végrehajtó bizottság elé.”[443] Ugyanez a határozat arról is szólt, hogy az elnök helyettese „a városrendezési terv végleges kialakítása érdekében szervezzen ankétot az üzemek vezetőinek bevonásával, melynek alapján alakítsák ki a végleges tervet.”

Mivel a terv sorsa egyszersmind a városfejlesztés, tehát valójában Pápa sorsa is volt, ismét érdemes a hozzákapcsolódó vitát, illetve az annak nyomán tervezetteket és történteket áttekinteni. Annál, hogy mire jutottak a város hivatalos fórumain és a megszervezett ankéton, sokkal fontosabb volt az MSZMP megyeszékhelyi vezetőségének állásfoglalása az 1964 májusában eléje vitára bocsátott „Pápa város jelenlegi helyzetéről, fejlesztési kérdéseiről” címet viselő beszámolóról.[444] Az akkori pápai MSZMP-titkár által tartott, láthatóan a szakemberek véleményére és tervezésére is támaszkodó beszámoló 13 helyett ugyan még mindig 7 község Pápához való csatolásával és 1970-re 32.530 fős lakossággal számolt, mégis alapjában szakított a korábbi nagyzással és egyszerűen abból a realitásból indult ki, hogy az elmúlt két évtizedben erőltetett „fejlődést nem kísérte kellőképpen a városban a kulturális és

kommunális beruházás, - s hozzátette azt is, hogy - a Városi Tanács nem használta ki azokat a lehetőségeket, amelyekkel ezen a téren a mainál jobb helyzetet biztosíthatott volna".

Legfontosabbnak a terv a lakáskérdés megoldását (1970-ig 1.100 lakás építése) tartotta, mert „az üzemek szakember-ellátottságát, az iskolákban jelentkező tanerőhiány megszüntetését, az egészségügy téren mutatkozó orvos és középkáderhelyek betöltését" csak így „lehet biztosítani és megoldani." A „közelmúltban történt megbetegedésekre" és az üzemekben a „népgazdasági tervek teljesítésére" utalva további nagy gondként a vízproblémát, majd a gyermekintézmények elégtelenségét (50 és 60 férőhelyes bölcsőde, illetve óvoda szükségét), az iskolák és diák-testnevelési létesítmények szűkösségét (35 tanterem, tornatermek és egy iskola építését) sorolta. Nem adva hangot a közfölháborodásnak, amely a korábban több tanítóképző intézettel rendelkező városban a tanítóképzés teljes megszüntetése miatt tetőzött, a tervezett felsőfokú Óvónőképző Intézettel, a meglévő 8, illetve 4 mellett 1-1 további általános, illetve középiskola és természetesen diákotthon megépítésére is igényt tartott.[445] Új közművelődési intézményként az „elavult" Jókai Mór Művelődési Ház helyett egy újra jelentett be igényt. Ugyancsak szerepelt a listán a már jelzett 400 ágyas kórház és új rendelőintézet és a 8. körzeti orvosi hely betöltése, továbbá más egészségügyi és szociális, kommunális (mindenekelőtt a szennyvízcsatorna és a bekötések folytatása) létesítmények megépítése is. Külön is említést nyert a „tervezett fürdő építése", a „Várkastély felújítása" és a pártházként használt Griff Szálló eredeti funkciójának visszaállítása.[446]

Volt olyan veszprémi felszólaló, aki e nem túlzott igényű fejlesztési elképzelést „kívánságlistának" nevezte, amelyre hiányzik a fedezet és óvott attól, hogy olyan „irreális" ígéreteket tegyenek, mint pl. a „fürdő megépítése".[447] Mások a helyi források (magánépítkezés, társadalmi munka, helyi üzemek hozzájárulása stb.) jobb kihasználására és arra serkentve, hogy maradéktalanul fektessék be, költsék el a központi támogatásként kapott pénzeket, már megértőbbek voltak mind a víz-, a strand-kérdés és a csatornázás megoldásának támogatásában, mind a szállodai és sportlehetőségek bővítésében. Tulajdonképpen ez utóbbi megközelítés uralta a lakás, víz és iskola fontossági sorrendjét helyeslő összefoglalás lényegét, amely azonban nemcsak a Várkastéllyal, a kultúrházzal és a 7 község csatlakozásával kapcsolatban intett lassításra, hanem azzal, hogy egy új, a megyei vezetésnek ismét benyújtandó fejlesztési tervezet elkészítését javasolta, általában is hátráltatta a tényleges kivitelezést.

A folyó és évente növekvő beruházásokról, amelyek nagyságrendileg többé-kevésbé követték az említett hármas sorrendet, sőt negyedikként még az egészség- és a szociális ügyet is odavették, jól tudósítanak az egyes iratok. Ugyanúgy a „téglajegyről", amellyel a strandot kívánók pénzhozzájárulását kasszírozták be. Egy, „a Városi Tanács városrendezési feladatairól a kiemelt városokkal kapcsolatos határozat alapján" címet viselő, 1964. decemberi tanácselnöki beszámoló pedig olyan pénzügyminisztériumi forrást is megjelölt, amely 1965-től három éven át évi 5,5 millió Ft további kommunális beruházást tett lehetővé.[448]

Ám nemcsak az egyes eredmények, de az új városrendezési terv előkészítő munkálatai is késtek. Mint egy 1967 tavaszán készített újabb ilyen terv szövege utalt arra, sem az 1959. és 1961. évi, sem az 1963/64-ben kidolgozott tervek nem vagy csak részben nyertek jóváhagyást. Így „az Építésügyi Minisztérium 1965-ben elrendelte az új általános rendezési terv elkészítését, amelynek befejezése ez év végére várható" (tehát 1967 végére).[449] Azt már nem lehet pontosan megállapítani, hogy e késlekedésben mennyiben játszottak közre azok a változások, egyszersmind bizonytalanságok, amelyek a gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetését megelőzték. Az azonban bizonyos, hogy mind az előbbieknek, mind az utóbbiaknak is szerepe volt abban, hogy eme újabb, a tanácselnök aláírásával ellátott városrendezési terv terjedelmes általánosságait, ugyanakkor az adott helyzetet rögzítő konkrétumait alig több,

mint 6 oldalon foglalta össze. Ebben is a lakáshelyzet nehézségei (valamint az út- és járdaellátottságban való jelentős előrehaladásnak a jelzése után), a vízellátás és csatornázás problémái állottak az első helyen. Megemlítendő, hogy az iménti nehézségek annak ellenére sem változtak lényegesen, hogy 1961-1965 között, főleg OTP kölcsönből, több mint 600 lakást, 1966-1970 között viszont ennél kevesebbet építettek. Az új vízvezeték lefektetése, a víztorony megépítése és az az ígéret is, hogy a „jelenlegi vízhozam kétszeresét biztosítja" csak 1968 végére volt várható. Kiderült az is, hogy a szennyvíz elvezetése még mindig nem teljesen megoldott, ugyanakkor az elkészült derítőrendszer és gerinccsatorna is a rákötések elmaradása miatt kihasználatlan maradt. A városi fürdő megépítése is csupán a kezdeteknél tartott, és egyelőre, részben a Tapolca vizének használhatatlansága miatt, a Várkertben feltört vizet is a régi, szűkös strandfürdőbe vezették. Viszont a terv megelégedéssel könyvelte el a Pénzügyminisztériumtól 3 éven át kapott támogatás kommunális, főleg park- és kertépítési eredményeit.

Az oktatási-művelődési, továbbá az egészségügyi és szociális intézmények fejlesztésében tett előrehaladásról itt nem és más, későbbi tájékoztatásokban sem esett szó, illetve legföljebb csak annyiban, hogy a tanácsi beruházásból egyetlen tornaterem bővítésének befejezése volt várható 1968 őszére. Más forrásokból pedig mindössze az tudható meg, hogy a kastély-felújítás s mintegy hatféle üzlet vagy eladóhely készült el ugyanazon időhatárig.[450] Egy politechnikai terem, továbbá a tókerti orvosi rendelő és lakás megépítését pedig 1970-re ígérték. Miként a kórháznak és a rendelőintézetnek sem a rekonstrukciója, hanem annak csupán a terve szintén akkorra készült el.[451] Hozzá kell tenni azonban mindehhez még azt is, hogy 1970 végére csúsztak át a Várkastélyén túl, a Türr István Gimnázium, a Közgazdasági Technikum és a Zalka Máté Általános Iskola felújítási munkálatai és olyanok is, mint a ligeti tornaterem, a kertvárosi iskola bővítése, a Művelődési Ház irodacsoportjának kialakítása és az egyházi múzeum létesítése, nemkülönben - ígéretként - a fürdő megvalósítása is.[452] A politechnikai műhelytermet és a tókerti orvosi rendelőt pedig már csak 1971-re ígérték. Az ok - mint olvasható a következő tervidőszak előkészítéséről beszámoló egyik, 1970. őszi jelentésben - „az építőipari kapacitás szűk keresztmetszete és a krónikussá vált építési anyaghiány."

Aligha véletlen tehát, hogy a város egészének fejlesztését felölelő korábbi nagy- és kisigényű tervek egyként nem valósultak meg. Mint a késedelmek és a tervek listáját tartalmazó egyik jelentésből kitűnt, a Városi Tanács illetékes csoportja csupán „a felgyülemlett fejlesztési anyagban szereplő koncepciókat, variánsokat... elemezte", hogy aztán majd elkészítsék azt az újabb - nem tudni hányadik - „tervjavaslatot", amelybe ismét besorolják „a IV. ötéves terv időszakában a tanács ilyen feladatát." A folytatásból azonban az is kiderül, hogy a „tervezett és megvalósításra kerülő feladatok pénzügyi fedezetére vonatkozóan a megyei szervektől kapott tájékoztatás" „még nem realizált orientáció", ami a bürokrácia nyelvéről lefordítva föltehetően annyit jelent, hogy meglehetősen bizonytalan a végrehajtás pénzügyi fedezete. Sőt nyugodtan mondhatni, több mint bizonytalan, hiszen egy, az MSZMP 1970-ben tartott városi értekezletén megjelent megyei küldött, amikor egyfelől az „összehasonlítgatásoktól", másfelől attól óvott, hogy „elszakítsák" „Pápa fejlesztését az egész ország fejlesztésétől", arra is utalást tett, hogy „vannak népgazdasági érdekek, amelyek megkövetelik, hogy egyik-másik területen a fejlesztés gyorsabb legyen..., Veszprém megyében ilyen városok elsősorban Ajka és Várpalota, ahol... jelentős ipar megkövetelte a gyorsabb ütemű fejlődést." S hogy ne legyen kétség afelől, hogy ez a jövőre is vonatkozik, elmarasztalva a pápaiakat a „saját erő" kihasználatlansága miatt, azt is értésükre adta, hogy „nem lehet azt csinálni,... egyik kezünket tartjuk, hogy tegyenek bele, a másikat eldugjuk".[453]

Külön is utalni kell arra, hogy a város jellegének meghatározásához tartósan hozzájáruló iskolák és különböző kulturális intézmények nemcsak elégtelen befogadóképességük folytán

voltak alkalmatlanok az évtized fordulóján kimutatható 3.232 általános általános- és 1.865 középiskolás tanuló (összesen 5.087 - 614 óvodás) és több, mint feleannyi szakmunkástanuló, valamint tanfolyamista számára, hanem azért is, mert előfordult, hogy „kétműszakos" megoldás nélkül egyszerűen elhelyezni sem tudtak osztályokat.[454] Egyes intézmények, mint pl. a Művelődési Ház (helyiségei részben az ÉDÁSZ pápai üzemvezetősége használatába kerültek) vagy a város egyetlen mozija (3 hétig) átmenetileg nem is működtek.[455] Ennél is nagyobb csorbát ejtett a város iskola- és kulturális központ jellegén az oktatás agrár- és műszaki irányba való eltolódása. A mintegy 50 féle (1970-ben 55) szakirányú képzés nem önmagában jelentett lefokozást a városnak, hiszen mindez a technikai modernizálás velejárójaként is felfogható, hanem azért, mert közben nemhogy főiskolai rangra emelték volna, de megszüntették Pápa egyetlen utolsó tanítóképző intézetét, és csökkent a gimnáziumi osztályok száma is.[456]

Nehéz persze közvetlen összefüggésbe hozni e jelenségeket a felnőttképzés és általában a kulturálódás lehetőségeinek visszaesésével. Az azonban bizonyos, hogy mögöttük ugyanazon vezetők meglehetősen egyszerűsítő elképzelései (koncepciói?) állottak. Így inkább csak az ötvenes évek végére és a hatvanas esztendők elejére futotta még valami a részint a korábban meggyökereztetett mozgalmi, részint az 1956 kisugárzását áttételekkel őrző kulturális hagyományok nem ellentmondások nélküli ápolására. Kitűnt ez abból is, hogy a városban egyként helyet kaptak az üzemi (színjátszó) kultúrcsoportok, az úttörő vagy a KISZ-mozgalomhoz kapcsolódó, különböző ifjúsági klubok és az 1960-ban megalakult Városi Zenekar, majd a Kékfestő Múzeum, a TIT világnézeti, valamint politikai előadásai (e területen még a megyeszékhelyet is megelőzte Pápa). Nemkülönben ezt jelezték az 1962-ben rendezett Zenei Napok vagy a Vajda Péter Szabadegyetem és nem utolsósorban a szinte évente szervezett író-olvasó találkozón (könyvheteken) Várnai Zseni és Nagy László, Baktai Ervin és Áprily Lajos, Darvas József és Veres Péter, Thurzó Gábor és Illyés Gyula, Fekete Gyula és Németh László vagy az egykori pápai diákok: Csoóri Sándor költő, Tóth Sándor festő megjelenése és művei.[457] Sokan sorolhatók lennének még az élvonalbeliekből. A krónikák külön is számon tartják a hatvanas évek közepéről a „Hideg napok" írójával, Cseres Tiborral tartott emlékezetes ankétot.

Nos, a hatvanas évek végére nemhogy a kulturális tevékenység és általában a szellemi (ezen belül a politikai) élet javulásáról, de visszaeséséről lehet olvasni a különböző beszámolókban. Nem állapítható meg pontosan, hogy ebben mekkora szerepe volt a város vezetőségének, mely úgy tartotta - és nemcsak a műszaki értelmiség vitafórumaival kapcsolatban -, hogy „ügyelni kellene arra, nehogy téves nézetek érvényesülhessenek", a diákságból pedig, bár rendezett volt a viszony az egyházakkal (több pap is vállalt társadalmi funkciót), nehogy sokan hitoktatásra járjanak.[458] Bizonyos azonban, hogy az ebből és hasonlókból eredő tartózkodás, de még inkább a tv rohamos terjedése (1970-ben 5.977 előfizető, amely majdnem elérte a 6.792 rádióelőfizetőét) miatti otthonülés sem hatott kedvezően a közösségi kulturális aktivitásra.[459] A mozilátogatás egyenetlenségét szinte kezdettől szóvá tették.[460] A sajtóról szintén azt tartották: „tömegnevelő hatása nagyon kicsi" (32 %-os olvasottság), sőt éppenséggel a megyei újság pápai mutációjának mondták ki - kereken -, „főleg a lapterjesztés szempontjából van jelentősége".[461] A város múzeumainak látogatottsága (mely egyébként a város idegenforgalmára is utalt) utolsó (Tüskevár) előtti helyen állt a megyében, könyvtárát pedig (Veszprém, Keszthely, Tihany mellett) a statisztikák meg sem említették a tudományos szakkönyvtárak sorában.[462] A hatvanas évek közepétől felényire (79.563-ról 39.254-re) esett vissza a különböző kulturális rendezvények látogatottsága, mivel - mint annak egyik okát megjelölte a Jókai Mór Művelődési Házról írt jelentés - „színházi rendezvényeket tartani nem tudtunk."[463] Ha a „munkásosztály helyzetéről" készített 1969. évi jelentés csak azt regisztrálta, hogy a

kulturális ellátás „romlott”, a majdnem ugyanakkor a szakszervezeti munkáról írtak azt is jelezték, hogy „máról holnapra nem lehet megoldani azokat a szociális és kulturális hiányosságokat, amelyeket egyes dolgozók vagy dolgozó csoportok igényelnek”.[464] 1970-re a sportban, majd a „felnőttoktatásban” is visszaesést jeleztek.[465] Mindezek azonban nemcsak a város, de a megye vezetői előtt is ismertek voltak.

Nem tartozik ugyan már a vizsgált időszakhoz, mégis kár lenne elmulasztani annak jelzését, hogy az 1970. évből idézett megyei szentenciák szinte kísértetiesen ismétlődtek a hetvenes évek közepén is, ám akkor már a megye első számú pártvezetője szájából. Bár a pápaiak egy meglehetősen a veszprémiek ízlése szerint hangolt jelentést tettek az asztalra, amelyen olyanokat lehetett olvasni, hogy „városunk hagyományosan munkás- és iskolaváros”, sőt, a megye bírálata alapján eszközölt önkritikát is, amikor az „a városfejlesztésben jelentkező ötletszerű megoldásokról” és annak az eléréséről szólt, „hogy a városban lévő termelő-egységek vállaljanak tevékeny részt a városfejlesztés célkitűzéseinek megvalósításában”, nos, ennek ellenére sem jutottak előbbre.[466] Amikor a megyei első titkár a vízhálózat „teljes kiépültségéről” és arról beszélt, hogy a továbbiakban Sümeggel és Zirccel kell törődni, kis csúsztatással (Veszprém helyett) a másik megye székhelyére terelte a figyelmet, mondván: „Pápának egyértelműen adott a szerepe, a megye északi részének egyetlen városa. Győr közelsége egy kis gondot okoz. Nehéz volna versenyezni, túl gyorsan fejlődött, iparosodott város.” Aztán ilyen megállapítások, sőt elmarasztalásokkal elegyes tanácsok következtek: „Pápa a múltjából akar még mindig élni. De ezért nem fizet az OTP sem, ha nem kötődik össze a korszerű jelen és jövő... Mindenre tudnak magyarázatot adni, hogy miért maradt le pl. a textilgyár rekonstrukciója.” Majd így folytatta és fejezte be: „Kulturális területen is, a Várkastélyba mindent begyömöszölnek... Ha nincs az igény felkeltve, megmaradnak a régi mellett..., a város műemlék jellegének a kezelésébe szóljanak bele, ne hagyatkozzanak csupán a szakemberek véleményére... várospolitikájuk egyértelmű legyen..., a sok tanácsadó mellett, akik közül egyik nagyobbat tervez, mint a másik, csak éppen pénzt nem adnak hozzá.”

Úgy tűnik, ez utolsó bekezdésben idézettek felmentik a szerzőt, hogy külön és újra válaszoljon a fejezet bevezetőjében feltett kérdésre. Hiszen a választ általánosságban már maga a bevezető is sugallta, a négy fejezetben pedig részletesebben is áttekintést nyert, hogy a város fejlődése miféle okokból került ismét kényszerpályára, és hogy egykori jellege, amely már korábban csorbát szenvedett, miért alakult át szinte teljesen.

Ám nem a fejezet szándékai szerint való lenne a sokszor kitörni kívánó város vezetőit, de akár még annak megyei ellenzőit is elítélni. A kényszerpályán adott szűk játéktéren mindegyikük a magáét tette, de a pálya kényszerét nem ők szabták, határozták meg, hanem a még nagyobb hatalmasságok. Hogy aztán ők mennyiben kereshettek és találhattak magyarázatot, esetleg igazolást a közvetlenebb, sőt a tágabb régió tagadhatatlan elmaradottságában, valamint az elmaradottság felszámolhatóságának ilyen vagy olyan felfogásában, az már olvasói belátásra, s ha lehet, végiggondolásra bízandó. S nem utolsósorban ama várhatóan újabb fejlesztési politika próbájaként fogható fel, amely egyszerre képes felvállalni a kényszerpályáról és a viszonylagos elmaradottságból való kitörést, a múlt valóságos meghaladását és legyőzését.

Jegyzetek

Megjegyzések:

a/ A törtszám számlálója fondot, nevezője őrzési egységet jelöl.

b/ Jelentések és a gyakoribban előforduló jegyzőkönyvek esetében, amennyiben azok nem állami, hanem pártforrásból származnak, csupán a műfaj nyert megjelölést, de azok egyként lehetnek megyeiek (ez esetben a fondszám: 1) és Pápa városiak (ilyenkor a fondszám 13 vagy annál is magasabb: pl. 26 vagy 39).

c/ A jelentést vagy a jegyzőkönyvet keletkeztető szervre többnyire a fejezet szövegében történik utalás.

1. RÁCZ ISTVÁN: Dátumok és eseményrészletek Pápa város felszabadulásának krónikájából 1944. március 19. - 1945. június. Veszprém megyei honismereti tanulmányok XI. Veszprém, 1985. 40-41.
2. HUSZÁR JÁNOS: Iskola a viharban. A Pápai Állami Tanítóképzőintézet életéből. Kézirat. Pápa, 1984. 58. o.
3. VeML XXI. 1. a. főisp. ir. 635/1945. Jelentés, 1945. szept. 1.
4. VeML Pápa város polgárm. ir. 4088/1945. Jelentés, 1945. aug. 28.
5. RÁCZ I.: 1985. 41. Lásd még: uő.: Köteles tisztelet. Emlékezzünk a II. világháború, a fasizmus pápai áldozataira. Kézirat. Pápa, 1988. 21., 28., 35.
6. VeML XXII. 3. dr. Sulyok Dezső ir. Iktatlan. Kimutatás, 1945. április 22.
7. 1960. évi népszámlálás 3. Budapest, 1962. 20.
8. RÁCZ I.: 1988. 8-9.
9. VeML Pápa város polgárm. ir. 3362/1945. Jelentés, 1945. aug. 4.
10. HUSZÁR J.: 1984. 59.
11. VeML Pápa város polgárm. ir. 258/1945. Határozat, 1945. máj. 12.
12. SZALAY ANTAL: Pápa város története az események tükrében. Kézirat. /H. é. nélk./ 3.
13. Uo. 4. Lásd még: VML Alisp. ir. 3689/1945. Felterjesztés, 1945. júl. 29.
14. Uo.
15. VeML Pápa város polgárm. ir. 874/1945. Kiegészítés, 1945. máj. 30. Lásd még: uo. 2082/1945. Határozat, 1945. júl. 14.
16. Uo. 16/1945. Levél. 1945. ápr. 9.
17. Uo. 120/1945. Hirdetés. 1945. ápr. 23.
18. VeML MKP ir. 22/11. Jelentés. 1945. jún. 23.
19. VeML Pápa város 1944-45. évi közgy. jkve. 1945. dec. 13-i közgyűlés.
20. VeML Pápa város polgárm. ir. 3722/1945. Levél, 1945. aug. 6.
21. VeML Pápa város 1944-45. évi közgy. jkve. Határozat, 1945. máj. 12.
22. Uo.
23. VeML Pápa város polgárm. ir. 3800/1945. Levél, 1945. aug. 8.
24. Uo. 55/1945. Jegyzőkönyvek, 1945. ápr. 16-17.
25. Uo. 446/1945. Kimutatás, 1945. máj. 17.
26. VeML XI. 33. Perutz Testvérek Pápai Fonógyár Rt. ir. jkv. 1945. szept. 25.
27. VeML Pápa város polgárm. ir. 66/1945. Feljegyzés, 1945. ápr. 17.

28. VeML Sulyok D. ir. Levél, 1945. ápr. 7. Lásd még: uo. Jelentés, 1945. máj 17.
29. VeML Pápa város 1944-45. évi közgy. jkve. Bejelentések, 1945. júl. 14.
30. VeML Pápa város polgárm. ir. 29/1945. ápr. 12.
31. Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacímtár, 1935. Budapest, 1937. 346.
32. 1941. évi népszámlálás 1. Budapest, 1975. 172.
33. VeML Sulyok D. ir. Kimutatás, 1945. ápr. 5.
34. VeML Megyei Földhivatal ir. 659/1945. Felterjesztés, 1945. jún. 1.
35. Uo. 555/1945. Jkv., 1945. ápr. 29.
36. Uo. 4462/1945. Jkv., 1946. febr. 18.
37. H. SZABÓ LAJOS: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása és fejlődése Pápán a felszabadulást követő időszaktól napjainkig. VMHT XI. Veszprém, 1985. 83. Lásd még: VeML Sulyok D. ir. Kimutatás. /Kelt. nélk./
38. VeML Pápa város 1944-45. évi közgy. jkve. Bejelentések, 1945. dec. 13.
39. H. SZABÓ L.: 1985. 84.
40. VeML Sulyok D. ir. Kimutatás, 1945. ápr. 21.
41. VeML Pápa város polgárm. ir. 3095/1945. Jelentés, 1945. aug. 1.
42. VeML Főisp. ir. 324/1946. Jelentés, 1946. júl. 24.
43. H. SZABÓ L.: 1985. 84.
44. VeML Pápa város polgárm. ir. 2030/1945. 1945. júl. 14-i közgyűlés határozata.
45. VeML Pápa város polgárm. ir. 464/1945. Levél, 1945. máj. 22-26.
46. VeML Pápa város 1944-45. évi közgy. jkve. 1945. júl. 22-i közgyűlés. Lásd még: VeML Pápa város polgárm. ir. 685/1947. Tervezet II. szövegváltozata.
47. VeML MKP ir. 22/108. Jelentés, 1946. ápr. 6.
48. Pápai Független Kisgazda, 1946. ápr. 6.
49. VeML XVII. 73. Pápai NB. ir. 75/1946. Levél, 1946. ápr. 15.
50. VeML Pápa város tervmegbízott ir. 11635/1948. Jelentés, 1948. nov. 5. Lásd még: VeML Megyei Földhivatal ir. 6321/1949. Fellebbezés, 1949. ápr. 2.
51. Uo. Iktatlan. Terv, 1946. júl. 20.
52. Pápai Független Kisgazda, 1946. júl. 27., aug. 3., 17., 24., szept. 14.
53. VML Pápa város tervmegbizott ir. 11635/1948. Jelentés, 1948. nov. 5. Lásd még: VML Megyei Földhivatal ir. 6321/1949. Fellebbezés, 1949. ápr. 2.
54. Pápai Független Kisgazda, 1946. aug. 31.
55. VeML Főisp. ir. 4054/1946. Jelentés, 1946. júl. 10., 29.
56. Pápai Független Kisgazda, 1946. jan. 19., ápr. 27.
57. VeML MKP ir. 26/6. Jelentés, 1945. nov. 8.
58. VeML Főisp. ir. 4054/1946. Jelentés, 1946. okt. 30.
59. VeML Főisp. ir. 1458/1947. Jelentés, 1947. márc. 1.
60. Uo. Ad 223/1946. Jkv., 1946. jún. 3.
61. Uo. 1458/1947. Jelentés, 1947. márc. 1.
62. Pápai Független Kisgazda, 1946. okt. 26.
63. VeML Főisp. ir. 4054/1946. Jelentés, 1946. júl. 10.

64. Uo. 324/1946. Jelentés, 1946. jún. 11.
65. Pápai Független Kisgazda, 1946. júl. 6.
66. 1960. évi népszámlálás 3. Budapest, 1962. 20. (1949: 21.819 fő)
67. Pápai Független Kisgazda, 1946. ápr. 27.
68. VeML Főisp. ir. 4054/1946. Jelentés, 1946. okt. 30.
69. Uo. 2547/1947. Jelentés, 1947. máj. 3.
70. VeML MKP ir. 22/108. Jelentés, 1946. ápr. 8.
71. Pápai Független Kisgazda, 1946. márc. 16.
72. VeML Főisp. ir. 4054/1946. Jelentés, 1946. okt. 15.
73. Uo. 4856/1948. Jelentés, 1948. ápr. 30.
74. Pápai Független Kisgazda, 1945. nov. 10.
75. VeML MKP ir. 26/6. Jelentés, 1945. nov. 29., 1947. jan. 20., febr. 20.
76. Uo. Jelentés, 1947. aug. 11., okt. 30., dec. 20., 22.
77. Pápai Független Kisgazda, 1946. jún. 1.
78. VeML MKP ir. Jelentés, 1947. ápr. 26., máj. 25.
79. Uo. Jelentés, 1947. márc. 1.
80. Pápai Független Kisgazda, 1946. ápr. 6., jún. 22., aug. 17.
81. Uo. 1946. jún. 29.
82. Uo. 1946. jún. 8.
83. Uo. 1946. febr. 23.
84. VeML MKP ir. 26/6 Jelentés, 1946. szept. 11.
85. Uo. Jelentés, 1945. nov. 8. Lásd még: Pápai Független Kisgazda, 1945. nov. 17., 24., 1946. jan. 12.
86. VeML Főisp. ir. 4212/1947. Jelentés, 1947. aug. 3.
87. VeML. Főisp. ir. 4212/1947. Jelentés, 1947. aug. 3.
88. VeML MKP ir. 26/6. Jelentés, 1947. febr. (nap nélk.)
89. Uo. Jelentés, 1946. jan. 4.
90. Pápai Független Kisgazda, 1947. febr. 8.
91. NÁDASDY LAJOS: Pápa zenekultúrájának története. Kézirat. 101. o. Lásd még: Pápai Független Kisgazda, 1945. dec. 29.
92. VeML MKP ir. 26/6. Jelentés, 1946. júl. 27.
93. Uo. Jelentés, 1947. márc. 28., jan. 23.
94. Uo. Jelentés, 1947. aug. 15.
95. Uo.
96. Pápai Független Kisgazda, 1947. júl. 19., aug. 2.
97. Pápai Kis Újság, 1948. febr. 8.
98. VeML MKP ir. 26/6. Jelentés, 1947. aug. 15.
99. Uo. 1947. júl. 30., aug. 11.
100. Uo. 1947. aug. 15.
101. Pápai Független Kisgazda, 1947. szept. 6.
102. VML MKP ir. 26/6. Jelentés, 1947. szept. 16.

103. VeML MKP ir. 26/6. Jelentés, 1947. dec. 20.

104. Uo. Jelentés, 1947. szept. 16., 1948. febr. 1.

105. Uo. Jelentés, 1947. dec. 22.

106. Uo. 1948. febr. 1.

107. Uo. 1947. szept. 16.

108. VeML Főisp. ir. 4212/1947. Jelentés, 1947. okt. 3. Lásd még: 646/1948. 1948. dec. 28., VeML MKP ir. 26/6. Jelentés, 1948. febr. 25.

109. VeML MKP ir. 22/96. Jkv., 1948. febr. 25., máj. 23.

110. Uo. MDP. ir. 39/2. Jkv., 1948. jún. 22., Jelentés, 1948. júl. 22. dec. 1.

111. Uo. MKP ir. 26/19. Jelentés, 1948. ápr. 9., ápr. 18. Lásd még: uo. MDP ir. 39/2. Jelentés, 1948. júl. 22.

112. VeML MDP ir. 39/2. Jkv., 1948. nov. 30.

113. Uo. 39/1. Jkv., 1950. jún. 4.

114. Uo. 39/2. Jkv., 1948. máj. 18.

115. Uo. MKP ir. 26/3. Jkv., 1948. máj. 13.

116. Pápai Kis Újság, 1948. júl. 25., aug. 15.

117. VeML MDP ir. 39/2. Jkv., 1948. júl. 13.

118. Uo. MKP ir. 26/20. Termelési iratok, 1948. febr. 28.

119. Pápai Kis Újság, 1948. márc. 29. Lásd még: VeML Főisp. ir. 4212/1947. Jelentés, 1948. jan. 5.

120. A Pápai Húsipari Vállalat ipari fejlődésének története 1913-1958 (Munkaközösség) Kézirat. 1965. 1.

121. VeML MKP ir. 26/6. Jelentés, 1947. jan. 20. Lásd még: VeML Főisp. ir. 4212/1947. Jelentés, 1947. szept. 3.

122. VeML MKP ir. 26/19. Jelentés, 1948. ápr. 9., ápr. 10. Lásd még uo. MDP ir. 39/2. Jkv., 1949. szept. 6.

123. Uo. Jkv., 1948. okt. 19.

124. 1970. évi Népszámlálás 13. Veszprém megye adatai. Budapest, 197 19. o. Lásd még: TÁLL ÉVA: Pápa története - társadalma - környezete. Háttértanulmány. In: A környezetvédelem érdekviszonyai és a környezetvédelmi politika. (Készítette az MSZMP Politikai Főiskola) 10. k. 21-24.

125. JÁSZAI JÓZSEF: A Pápai Városi Múzeum megalakulásának előzményei. In: VMMK, 18. 1986. 589-590. o.

126. VeML Főisp. ir. 4856/1948. Jelentés, 1948. ápr. 30. Lásd még: Pápai Független Kisgazda, 1947. máj. 3., Pápai Kis Újság, 1948.127. NÁDASDY L: i.m. 100-101.

128. Pápai Független Kisgazda, 1946. aug. 24., 1947. szept. 13.

129. Pápai népi kollégiumok története. Kézirat. 1979. 2.

130. Pápai Független Kisgazda, 1947. aug. 16., Pápai Kis Újság, 1948. márc. 7.

131. VeML Főisp. ir. 1458/1947. Jelentés, 1947. márc. 1.

132. Pápai Kis Újság, 1948. márc. 29.

133. VeML MDP ir. 39/3. Jkv., 1949. márc. 22.

134. Uo. 39/2. Jkv., 1948. máj. 18.

135. VeML Főisp. ir. 6028/1948. Jelentés, 1948. máj. 31.

136. Pápai Kis Újság, 1948. jún. 1.

137. VeML MDP ir. 39/2. Jkv., 1948. jún. 1.

138. Uo. Jkv., 1948. jún. 1.

139. Uo. Jkv., 1948. máj. 18.

140. Uo. 39/3. Jkv., 1949. jan. 11. Lásd még: Pápai Kis Újság, 1948. jún. 27.

141. VeML MDP ir. 39/2. Jkv., 1948. nov. 16.

142. VeML Főisp. ir. 12646/1948. Jelentés, 1948. dec. 28.

143. Pápai Kis Újság, 1948. aug. 1.

144. VeML MDP ir. 39/2. Jelentés, 1948. szept. 7.

145. DEZSŐ ILDIKÓ: A pápai Bartók Béla állami zeneiskola története. Szakdolgozat. Sopron, 1987. 40-42. o.

146. VeML MDP ir. 39/1. Jkv., 1950. jún. 4. Lásd még: Uo. 39/3. Jkv., 1949. márc. 22., továbbá: VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve., 1951. febr. 12.

147. VeML MDP ir. 39/8. Jkv., 1952. máj. 28.

148. Uo. 39/7. Jkv., 1951. szept. 24.

149. VeML Pápa város képviselőtest. ülés jkve.

150. VeML MDP. ir. 39/3. Jkv., 1949. jún. 28.

151. VeML Főisp. ir. 18186/1949. Jelentés, 1948. dec. 28., 646/1949. febr. 12.

152. VeML MDP. ir. 39/1. Jkv. 1951. nov. 18.

153. VeML Főisp. ir. 39/3. Jkv., 1949. márc. 22.

154. VeML. MDP. ir. 39/3. Jkv. 1949. márc. 22.

155. Uo. Jkv., 1951. márc. (nap nélk.)

156. Uo. 39/2. Jkv., 1948. júl. 20.

157. Uo. Jkv., 1948. szept. 11.

158. 1949. évi népszámlálás 8. Foglalkozási statisztika részletes adatai. Budapest, 1950. 463.

159. Uo. 3. Részletes mezőgazdasági eredmények. Budapest, 1950. 217.

160. VeML MDP ir. 39/6. Jkv., 1951. jan. 9.

161. Magyar városok. Közigazgatási és Jogi Kiadó. 1966. 322.

162. H. SZABÓ L.: 1983. 86.

163. Uo. 87. o.

164. Pápai Kis Újság, 1948. nov. 28.

165. VeML MDP ir. 39/2. Jkv., 1949. febr. 15.

166. VeML Megyei Földhivatal ir. 371/1950. Jelentés, 1949. szept. 6.

167. Uo. Jelentés. 1949. szept. 10-11.

168. VeML MDP ir. 39/5. Jkv., 1950. aug. 4.

169. Uo. 39/4. Jkv., 1950. júl. 4.

170. Uo. 39/6. Jkv., 1951. jan. 9.

171. Uo. 39/4. Jkv., 1950. júl. 18.

172. Uo. 39/7. Jkv., 1951. júl.4.

173. Uo. 39/7. Jkv., 1951. szept. 24.

174. Uo. 39/5. Jkv., 1950. aug. 4.

175. Uo. 39/7. Jkv., 1951. szept. 24.

176. Uo. 39/7. Jkv., 1951. okt. 24.

177. VeML MKP ir. 26/6. Jelentés. 1947. aug. 5.

178. VeML MDP ir. 39/2. Jkv., 1948. nov. 2.

179. Uo.

180. Pápai Kis Újság, 1948. nov. 25.

181. VeML MDP ir. 39/3. Jkv., 1949. jan. 3.

182. Uo.

183. VeML Főisp. ir. 16184/1949. Jelentés, 1948. dec. 28. Lásd még: Pápai Kis Újság, 1948. dec. 5., továbbá: VeML MDP ir. 39/3. Jkv. 1949. márc. 22.

184. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve. 1951. márc. (nap nélk.)

185. LACZÓ LAJOSNÉ: A vendéglátás története Pápán 1966-tól napjainkig. Kézirat. 1985. 21. o.

186. VML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve., 1951. márc. (nap nélk.)

187. Pápai járás Sütőipari Vállalat. (Munkaközösség) Kézirat. 1965.

188. VeML MDP ir. 39/1. Jkv., 1951. nov. 18.

189. Uo. 39/12. Jkv., 1951. nov. 18.

190. Uo. 39/9. Jkv., 1952. dec. 10.

191. Pápai Kis Újság, 1948. aug. 5., okt. 31., 1949. jan. 2.

192. VeML MDP. ir. 39/1. Jkv., 1954. márc. 21.

193. Uo. Jkv., 1950. jún. 4.

194. Uo.

195. Uo. 39/3. Jkv., 1949. jan. 4.

196. Uo. 39/7. Jkv., 1951. júl. 10.

197. Uo. 39/1. Jkv., 1954. márc. 21.

198. Uo. Jkv., 1950. jún. 4.

199. Uo. Jkv., 1954. márc. 21.

200. Uo. 39/5. Jkv., 1950. okt. 7.

201. Uo. 39/1. Jkv., 1950. jún. 4., továbbá: uo. Jkv., 1950. okt. 7. 1951. júl 4., szept. 24.

202. Uo. 39/1. Jkv., 1951. nov. 18.

203. VeML Pápa város képviselőtest. ülés jkve. 1950. 1., 2., 16., 19., 20. kgy.

204. Uo. 42. kgy.

205. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve., 1951. febr. 12.

206. VeML MDP ir. 39/7. Jkv., 1951. szept. 24.

207. Veszprém Megyei Népújság, 1953. febr. 1., 15. Lásd még: VeML MDP ir. 39/7. Jkv., 1950. jún. 4., továbbá: uo. 39/7. Jkv., 1957. júl. 4.

208. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve., 1951. márc. (nap nélk.)

209. VeML MDP ir. 39/7. Jkv., 1951. júl. 4.

210. Uo.

211. Uo. 39/7. Jkv., 1951. szept. 4.

212. Uo. Jkv., 1951. szept. 24.

213. BORBÉLY ADRIENNE: Pápa város gazdasági funkcióinak érvényesülése a vonzáskörzetbe tartozó településrendszerben. Szakdolgozat. Bp., 1989. 11. o.

214. Elekthermax (Munkaközösség) Kézirat. 1972. 2. o.

215. VML MDP ir. 39/5. Jkv., 1950. szept 5.

216. Elekthermax 1972. 2.

217. VeML MDP ir. 39/7 Jkv., 1951. szept. 4.

218. Uo. 39/10. Jkv., 1953. ápr. 15.

219. Uo. 39/8. Jkv., 1952. febr. 27.

220. Uo. 39/4. Jkv., 1950. máj. 10.

221. Uo. 39/8. Jkv., 1952. ápr. 30.

222. Veszprém Megyei Népújság, 1953. jan. 28.

223. VeML MDP ir. 39/11. Jkv., 1953. máj. 13.

224. Uo. 39/8. Jkv., 1952. márc. 12.

225. Uo. 39/9. Jkv., 1952. szept. 24.

226. Uo.

227. Uo. 39/10. Jkv., 1953. febr. 25.

228. Uo. 39/9. Jkv., 1952. okt. 9.

229. Uo. 39/10. Jkv., 1953. jan. 14., ápr. 8., 29.

230. Uo. 39/11. Jkv., 1953. máj. 13.

231. Uo. 39/10. Jkv., 1953. febr. (nap nélk.)

232. Uo. 39/10. Jelentés, 1953. márc. 25.

233. Veszprém Megyei Népújság, 1953. ápr. 4.

234. VeML MDP ir. 39/11. Jkv., 1953. jún. 25.

235. VeML MDP ir. 39/11. Jkv., 1953. júl. 8., okt. 14.

236. Veszprém Megyei Népújság, 1953. júl. 9., 12., 22., szept. 5.

237. Uo. 1953. júl. 22., 30., okt. 11., 20., nov. 28., 29., dec. 2., 23., 1954. márc. 16.

238. VeML MDP ir. 39/12. Jkv., 1953. dec. 2.

239. Uo. 39/11. Jkv., 1953. okt. 14.

240. Uo. 39/12. Jkv., 1953. okt. 7.

241. Uo. Jkv., 1953. okt. 7.

242. Veszprém Megyei Népújság, 1953. szept. 5. Lásd még: VeML MDP ir. 39/12. Jkv., 1953. okt. 7.

243. VeML MDP ir. 39/53. Kimutatás, 1953. aug. 24.

244. Uo. 39/2. Jkv., 1954. máj. 22., júl. 2.

245. Uo. 39/12. Jkv., 1953. szept. 3.

246. Uo. 39/15. Jkv., 1954. aug. 3.

247. Uo. 39/12. Jkv., 1953. dec. 2.

248. Uo. 39/15. Jkv., 1954. szept. 15.

249. Uo. 39/12. Jkv., 1953. okt. 2., 14.

250. Uo. 39/15. Jkv., 1954. szept. 29.

251. Veszprém Megyei Népújság, 1954. nov. 19. Lásd még: VeML MDP ir. 39/15. Jkv., 1954. dec. 1.

252. VeML Pápa Városi Tanács ir. 587/1953. Terv. (Kelt. nélk.)
253. Uo. (Iktatlan) Terv, 1954. febr. 23.
254. Veszprém Megyei Népújság, 1953. okt. 24.
255. VeML MDP ir. 39/1. Jkv., 1954. márc. 21.
256. Uo. 30/49. Jkv., 1954. szept. 11.
257. Uo. 30/12. Jkv., 1953. szept. 16.
258. Uo. 39/13. Jkv., 1954. jan. 6., 13.
259. Uo. 39/12. Jkv., 1953. dec. 2.
260. Uo. 39/15. Jkv., 1954. nov. 19.
261. Uo. 39/12. Jkv., 1953. nov. 4.
262. Uo. 39/1. Jkv., 1954. márc. 21. Lásd még: uo. 39/15. Jkv., 1954. szept. 15.
263. Uo. 39/15. Jkv., 1954. aug. 19.
264. Uo. 39/16. Jkv., 1955. jún. 1.
265. Veszprém Megyei Népújság, 1954. ápr. 7.
266. VeML MDP ir. 39/12. Jkv., 1953. okt. 2.
267. Uo. Jkv., 1953. okt. 21.
268. Veszprém Megyei Népújság, 1954. jún. 24.
269. Uo. 1953. nov. 6.
270. VeML MDP ir. 39/16. Jkv., 1955. jún. 1.
271. Uo. 39/15. Jkv., 1954. szept. 22.
272. Veszprém Megyei Népújság, 1954. okt. 27.
273. VeML MDP ir. 39/15. Jkv., 1954. szept. 15.
274. Uo. 39/16. Jkv., 1955. jún. 15.
275. Uo. Jkv., 1955. jún. 15.
276. Uo. 39/17. Beszámoló, 1956. ápr. 19.
277. Uo.
278. Uo. 39/11. jkv., 1953. aug. 19.
279. Uo. 39/16. jkv., 1955. ápr. 28.
280. Uo.
281. Uo. Jkv., 1955. aug. 31.
282. Uo. Jkv., 1955. jan. 9.
283. Uo. Jkv., 1955. jan. 19.
284. Uo. Jkv., 1955. szept. 19.
285. Uo. Jkv., 1955. szept. 7.
286. Uo. Jkv., 1955. jan. 8.
287. Veszprém Megyei Népújság, 1954. máj. 5., 6., 15., júl. 31., nov. 16., dec. 15.
288. VeML MDP ir. 39/16. Jkv., 1955. máj. 11.
289. Veszprém Megyei Népújság, 1954. aug. 7.
290. VeML MDP ir. 39/16. Jkv., 1955. máj. 11.

291. 1956 sajtója. Tudósítások Kiadó, 1989. Veszprém Megyei Népújság, Győr-Sopron Megyei Hírlap, Vasi Hírlap.

292. A forradalom hangja. Századvég Füzetek 3. Szabad Győr Rádió, Szabad Szombathely Rádió, 116., 264. o.

293. 1956 sajtója. Veszprémi Népújság, 1956. okt. 30. Lásd még: A forradalom hangja, 427.

294. A forradalom hangja, 322. o.

295. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1957. jún. 26.

296. Idézi: TÁLL É.: I.m. 3.

297. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve., 1956. nov. 27.

298. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1957. jún. 12.

299. Középdunántúli Napló, 1957. jún. 12.

299/a. Uo.

300. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1957. jún. 12.

301. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve., 1957. jún. 28.

302. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve. 1957. jún. 26.

303. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve. 1956. dec. 4., 1957. jan. 28.

304. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1957. jún. 12.

305. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve. 1956. nov. 27., 1957. jan. 28.

306. VeML MSZMP ir. 13/4. Jkv., 1959. okt. 18.

307. Középdunántúli Napló, 1957. márc. 21.

308. VeML. Pápa Városi Tanács VB ülés jkve. 1956. nov. 27.

309. Uo. 1957. jan. 28.

310. Uo. 1957. jan. 25. Lásd még: VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1957. jún. 26.

311. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve., 1956. nov. 27.

312. Uo. 1956. dec. 4.

313. Uo.

314. Uo.

315. Középdunántúli Napló, 1957. jan. 23.

316. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve. 1956. nov. 27.

317. Uo. 1957. jan. 25.

318. Uo. 1956. dec. 4.

319. Középdunántúli Napló, 1957. márc. 21., ápr. 10.

320. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1957. jún. 12.

321. Uo. 13/4. Jkv.,1959. okt. 18.

322. Középdunántúli Napló, 1957. márc. 21.

323. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1958. febr. 21.324.

324. Uo.

325. Uo. 13/4. Jkv., 1959. okt. 18.

326. Uo. 3/12. Jkv., 1970. okt. 17.

327. Uo.

328. Uo. 13/4. Jkv., 1959. okt. 18.

329. Uo. 13/2. Jkv., 1957. jún. 26.

330. Uo. 13/3. Jkv., 1960. okt. 12.

331. Uo.

332. Uo. 13/2. Jkv., 1960. jan. 20.

333. Uo.

334. Uo. 13/5. Jkv., 1965. szept. 23. Lásd még: Uo. 13/3. Jkv., 1966. febr. 9.

335. Uo. 13/3. Jkv., 1966. febr. 9.

336. Uo. Jkv., 1966. febr. 9.

337. Uo. 13/1. Jkv., 1969. máj. 30.

338. Uo. 13/11. Jkv., 1966. okt. 22. Lásd még: Uo. 13/6. Jkv., 1970. júl. 22.

339. Uo. 13/3. Jkv., 1962. nov. 1.

340. Uo. 13/1. Jkv., 1963. okt. 1.

341. Uo. 13/12. Jelentés az 1967. márc. 19-i tanácsválasztás előkészületeiről.

342. Uo. 13/2. Jkv., 1958. jan. 29.

343. Uo. 13/14. Jelentés, 1959. dec. 2. Lásd még: Uo. 13/2. Jkv., 195 febr. 18.

344. Középdunántúli Napló, 1959. márc. 3.

345. Uo. 1959. jan. 16., márc. 3.

346. Uo. 1959. márc. 6.

347. Uo. 1959. márc. 8., 27.

348. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1959. máj. 20. Lásd még: Uo. 13/14. 1959. dec. 17.

349. Uo. 13/14. Jkv., 1959. dec. 17.

350. Uo. 13/2. Jkv., 1959. nov. 12.

351. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve. 1960. jan. 29.

352. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1959. máj. 27.

353 Uo. Jkv., 1959. nov. 11.

354. Uo.

355. Középdunántúli Napló, 1959. okt. 17., 1960. márc. 26. Lásd még: VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1959. máj. 20.

356. Veszprém megye fontosabb statisztikai adatai 1960. Veszprém, 1960. 169.

357. H. SZABÓ L.: 1985. 120. o. Lásd még: VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1960. jan. 20.

358. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1960. jún. 15.

359. Uo. 13/15. Felterjesztés, 1960. ápr. 8.

360. Középdunántúli Napló, 1960. jún. 3.

361. VeML MSZMP ir. 13/15. Munkaterv, 1960. dec. 10.

362. Középdunántúli Napló, 1960. máj. 6.

363. Magyar városok. 325. o.

364. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1961. ápr. 19.

365. Veszprém megye fontosabb statisztikai adatai 1960. 150. o. Lásd még: H. SZABÓ L.: 1985. 102-103.

366. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1961. ápr. 19.

367. Uo. Jkv., 1961. máj. 30.

368. Uo. Jkv., 1962. febr. 7.

369. Uo. Jkv., 1963. febr. 20.

370. Uo. 13/5. Jkv., 1968. ápr. 18.

371. Uo.

372. Uo. 13/4. Jkv., 1968. márc. 6. Lásd még: uo. 13/7. Jkv., 1968. aug. 21., továbbá: uo. 13/4. Jkv., 1970. márc. 4.

373. Középdunántúli Napló, 1967. máj. 25., 1971. jan. 8.

374. VeML MSZMP ir. 13/4. Jkv., 1970. márc. 4. Lásd még: uo. 13/12. Jkv., 1970 okt. 17.

375. Uo. 13/6. Jkv., 1969. máj. 24.

376. Középdunántúli Napló, 1960. ápr. 28., máj. 22., szept. 15., nov. 12., dec. 15., 1961. jún. 7. Lásd még: Magyarország helységnévtára 1962. Statisztikai Kiadó, 568.

377. VeML MSZMP ir. 13/5. Jkv., 1970. máj. 13.

378. Uo. Lásd még: Veszprém megye statisztikai évkönyve 1970. Veszprém 1971. 109., 113., 129., 136.

379. Középdunántúli Napló, 1970. szept. 27., 1971. ápr. 30.

380. Uo. 1961. jún. 3.

381. Veszprém megye fontosabb statisztikai adatai 1960. 123.

382. VeML MSZMP ir. 13/4. Jkv., 1959. okt. 18.

383. Uo. 13/2. Jkv., 1958. máj. 14.

384. Uo. 13/1. Jkv., 1959. júl. 31.

385. Uo.

386. Uo. 13/2. Jkv., 1961. jún 9.

387. Uo. 13/4. Jkv., 1962. dec. 12.

388. Uo. 13/4. Jkv., 1964. szept. 2.

389. Uo. 13/14. Jelentés, 1960. okt. 15.

390. Középdunántúli Napló, 1957. jan. 13.

391. A Pápai Húsipari Vállalat ipari fejlődésének története. 15-16. Lásd még: Középdunántúli Napló 1957. jan. 31.

392. VeML MSZMP. ir. 13/2. Jkv., 1964. jún. 8.

393. Uo. 13/3. Jkv., 1966. jan. 12. Lásd még: A Pápai Húskombinát fejlődése napjainkig. (Brigád-munkaközösség) Kézirat. Pápa, 1985. 4. o.

394. VeML MSZMP. ir. 13/2. Jkv., 1962. jan. 24. Lásd még: uo. 13/5. Jkv., 1963. nov. 12.

395. Uo. 13/2. Jkv., 1961. jan. 18.

396. Uo. 13/4. Jkv., 1964. júl. 22. Lásd még: uo. 13/2. Jkv., 1965. febr. 10., továbbá: uo. 13/4. Jkv., 1965. máj. 19.

397. Uo. 13/2. Jkv., 1966. okt. 6.

398. Középdunántúli Napló, 1957. máj. 8.

399. Uo. 1957. jún. 21., aug. 15.

400. A Pápai Húsipari Vállalat ipari fejlődésének története. 15., 23. Lásd még. A Pápai Húskombinát fejlődése napjainkig. 4.

401. VeML MSZMP ir. 13/11. Jkv., 1966. okt. 22.
402. Uo. 13/5. Jkv., 1963. nov. 27.
403. Uo. 13/6. jkv., 1970. júl. 22.
404. Uo. 13/3. Jkv., 1966. márc. 9.
405. Uo. Jkv., 1965. máj. 19.
406. Uo. 13/13. Leirat a vezérigazgatótól, 1966. márc. 23. Lásd még: uo. 13/3. jkv., 1967. febr. 22.
407. Uo. 13/5. Jkv., 1964. nov. 25.
408. Uo.
409. Uo. 13/5. Jkv., 1965. szept. 23.
410. Uo. Jkv., 1965. szept. 27.
411. Uo. 13/6. Jkv., 1965. okt. 20. Lásd még: uo. 13/14. Osztályjelentések, 1965. febr. 12.
412. Uo. 13/3. jkv., 1966. márc. 23. Lásd még: uo. 13/5. jkv., 1966. jún. 29.
413. Uo. 13/5. Jkv., 1966. aug. 10.
414. Uo. 13/11. Jkv., 1966. okt. 22.
415. Uo. 16/6. Jkv., 1967. Okt. 4. Lásd még: uo. 1/5. Jelentés, 1967. okt. 25.
416. Uo. 1/5. Jelentés.
417. Uo. 13/14. Jelentés, 1967. okt. 16.
418. Uo. 13/1. Jkv., 1968. jan. 22.
419. Uo. 13/4. Jkv., 1969. ápr. 2.
420. Uo. 13/1. Jkv., 1969. máj. 30.
421. Uo. Jkv., 1970. jan. 31. Lásd még: uo. 13/6. Jkv., 1970. júl. 22.
422. Uo. 13/6. Jkv., 1970. aug. 12.
423. Uo. 1/12. Termelési jelentés, 1970. okt. 17.
424. Uo. 13/1. Jkv., 1971. jan. 30.
425. Uo. 1/2. Jkv. 1971. jan. 27.
426. Középdunántúli Napló, 1957. júl. 18.
427. Uo. /Pápai kiadás/, 1959. jan. 1. Lásd még: VeML MSZMP ir. 1/7. Jkv., 1961. szept. 30.
428. VeML MSZMP ir. 13/4. Jkv., 1963. okt. 18.
429. Uo.
430. Uo. 1/7. Jkv., 1961. szept. 30.
431. Uo. 13/2. Jkv., 1957. jún. 26.
432. TÁLL É.: I. m. 34., 41.
433. Középdunántúli Napló, 1959. júl. 31., 1960. febr. 7.
434. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1957. jún. 26. Lásd még: VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve. 1960. febr. 26.
435. VeML MSZMP ir. 13/2. Jkv., 1959. szept. 15.
436. VeML Pápa Városi Tanács VB ülés jkve. 1960. febr. 26.
437. VeML MSZMP ir. 1/7. Jkv., 1961. szept. 30.
438. Uo.
439. Uo. 13/2. Jkv., 1961. dec. 4.

440. Középdunántúli Napló, 1961. nov. 5.
441. VeML MSZMP ir. 13/4. Jkv., 1963. okt. 18.
442. Középdunántúli Napló, 1962. jún 26., 28.
443. VeML MSZMP ir. 13/4. Jkv., 1963. okt. 18.
444. Uo. 1/5. jkv., 1964. máj. 3.
445. TÁLL É.: I. m. 41.
446. VeML MSZMP ir. 1/5. Jkv., 1964. máj. 3.
447. Uo.
448. Uo. 13/5. Jkv., 1964. dec. 9.
449. Uo. 13/4. Jkv., 1967. márc. 29.
450. Uo. 13/7. Jkv., 1967. aug. 21.
451. Uo. 13/9. Jkv., 1968. dec. 30.
452. Uo. 13/7. Jkv., 1970. szept. 16.
453. Uo. 13/12. Jkv., 1970. okt. 17.
454. Uo. 13/6. Jkv., 1969. máj. 14.
455. Uo. 13/8. Jkv., 1971. szept. 29.
456. Uo. 13/5. Jkv., 1970. jún. 24. Lásd még: Uo. 13/6. Jkv., 1970. júl. 21.
457. EGRESITS JÁNOS: Pápa könyvtárai és az író-olvasó találkozók. Szakdolgozat, 1973. 30-36.
458. VeML MSZMP ir. 13/4. Jkv., 1962. dec. 12. Lásd még: uo. 13/2. Jkv., 1968. dec. 16.
459. Veszprém megye statisztikai évkönyve 1970. Veszprém, 1971. 361.
460. VeML MSZMP ir. 13/5. Jkv., 1966. jún. 29.
461. Uo. 13/3. Jkv., 1963. júl. 24.
462. Veszprém megye statisztikai évkönyve 1970. 284.
463. VeML MSZMP ir. 13/4. Jkv., 1968. ápr. 6.
464. Uo. 13/1 Jkv. 1969. máj. 30. Lásd még: uo. 13/8. Jkv. 1969. szept. 17.
465. Uo. 13/6. jkv. 1970. júl. 22. Lásd még: uo. 13/1. Jkv., 1971. jan. 30.
466. Uo. 1/14. Jkv., 1976. ápr. 21.

Sándor Orbán

Ein Vierteljahrhundert von Pápa (1945-1970)

In den vorangegangenen Jahrzehnten vor 1945 blieben zahlreiche Fragen betreffend der Entwicklung der Stadt (ökonomische, soziale und kommunale) ungelöst. Durch die Kriegsschäden, dann durch die, die Planwirtschaft bestimmenden Zwangslinien, konnten diese Fragen nicht gelöst werden, sondern wurden durch neue erweitert.

Pápa zählte am Ende des II. Weltkrieges durch seinen Flugplatz, die Militärkrankenhäuser und weil es in der Rückzugslinie lag, als wichtiges Militärobjekt. Deshalb wurde Pápa auch von sowjetischen und angelsächsischen Flugzeugen bombardiert. Die grösseren Schäden wurden von den Bombardierungen verursacht und nicht von den um die Stadt stattfindenden Befreiungskämpfen im März 1945. Bedeutender als die Schäden an Gebäuden und die materiellen Schäden war das Auslöschen von fast 3.000 Menschenleben, von denen mehr als zwei Drittel aus der Stadt deportierte und vernichtete Juden waren. Aus diesem Grund und durch die Flucht ging die Zahl der Bevölkerung von 23.713 im Jahre 1941 auf 15.387 im April 1945 zurück.

Die Hauptaufgabe der demokratischen Parteien, Organisationen und des von den Pfeilkreuzlern gesäuberten Stadtrates bestand in der Versorgung der Bevölkerung, dem Beginn des Neuaufbaues und der Abwicklung der demokratischen Bodenreform. Alles das wurde dadurch erschwert, dass in diesen Jahren bedeutende sowjetische und im kleinen Anteil ungarische Militäreinheiten in Pápa stationiert waren. Dennoch war, Dezső Sulyok, der Leiter der über eine grosse Mehrheit verfügenden Einzelbauernpartei und bis Herbst 1945 gleichzitig Bürgermeister der Stadt war und das Amt des Vorsitzenden des örtlichen Nationalkommitees einnahm, bereit, die verschiedenen Kräfte zu vereinen. Er baute ein entsprechendes Verhältnis mit der sowjetischen Militärkommandantur auf, welche eine bedeutende Rolle bei der Inbetriebsetzung der Textilbetriebe der Stadt und bei der Versorgung mit Rohstoffen spielte. Gleichzeitig gelang auch rasch die Neubelebung der kommunalen Einrichtungen der Stadt aus einem Großteil zentraler Unterstützung. Großzügige Pläne wurden zur Modernisierung der Stadt Pápa mit Komitatsrecht, zur gleichzeitigen Rückerlangung der einstigen zentralen Rolle, angefertigt, jedoch fehlten dazu die materiellen Quellen, bzw. wurden diese durch die täglichen Erfordernisse erschöpft.

Auch bei der Bodenverteilung wirkten die verschiedenen demokratischen Kräfte zusammen. So gelangten mehrere große Güter zur Aufteilung, darunter mehrere tausend Morgen Land des Grafen Tamás Esterházy, von welchem ein Teil (Wald) staatliches Eigentum wurde. Um den mehr als 300 örtlichen Bodenbeanspruchern und den etwa 1.000 Hausgrundbeanspruchern ausreichen Fläche zukommen zu lassen, wurde auch Boden vom Eigentum der Stadt und aus der Flur der Nachbarorte zugeteilt. Die landwirtschaftliche Produktion fiel vorübergehend durch die Kriegschäden (Mangel an Tieren, Maschinen, u.s.w.), teilweise durch die Umänderung der Organisation der landwirtschaftlichen Betriebe zurück, und kam erst nach langen Jahren vorwärts.

Bei den Parlamentswahlen im Herbst 1945 wurde die Einzelbauernpartei absoluter Sieger. Diese Partei löste sich jedoch mit dem Rücktritt von Dezső Sulyok, sowie durch die Veränderung der politischen Kräfteverhältnisse auf. Die linken Parteien liessen ihren Einfluss besonders in den Kreisen der zahlreichen Arbeiter in den Betrieben wachsen. Nach Sulyok wurde auch der Bürgermeister der Stadt Mitglied der Ungarischen Kommunistischen Partei. Diese Parteien, obwohl sie viel für den Aufbau der Stadt taten, blieben aus Mangel an erforderlichen Traditionen und geeigneten Leitern bei den Parlamentswahlen im Sommer 1947 in der Minderheit. Die das Erbe der aufgelösten Einzelbauernpartei antretende Demokratische Volkspartei (Barankovics) gewann zwar die Mehrheit, aber sie verfügte nicht über die erforderliche Organisation und nicht über die geeigneten Leiter in der Stadt. Infolge der Linksverschiebung der politischen Verhältnisse des Landes hatten deshalb auch die Arbeiterparteien die Möglichkeit auf grösseren Einfluß bzw. auf Macht.

Im „Jahr der Wende" (1947-48), besonders nach der Verschmelzung der Sozialdemokratischen Partei mit der Ungarischen Kommunistischen Partei, legte das Programm der Ungarischen Demokratischen Partei die Aufgaben der mit nahezu 2.800 Mitgliedern „vereinigten" neuen Partei fest. Die Verstaatlichungen liefen jedoch zum grössten Teil noch vor der Vereinigung ab. Da in Pápa kein grösseres Bankinstitut war, die Tabakwarenfabrik (mit 615 Beschäftigten) staatliches Eigentum war, wurden im Jahre 1948 nur drei Fabriken verstaatlicht. Die in ausländischem Besitz befindliche Poels und Tsa Bacon (Fleischwarenfabrik) konnte bis Ende 1949 vor der Verstaatlichung gerettet werden. Jedoch ereilte dann auch schon mehrere Kleinbetriebe (z.B. Mühlen) und auch Banken dieses Schicksal, oder sie fielen in das Eigentum der Stadt (z.B. Eisenguss- und Maschinenfabrik).

Der erste Schritt der aus den zwei Arbeiterparteien entstandenen und ein für allemal von den alten Sozialdemokraten „gesäuberten", Ungarischen Demokratischen Partei war die Verstaatlichung der Schulen. Die Verstaatlichung der Betriebe und Banken nahm die Bevölkerung noch mit Verständnis auf, so verbreitete doch die Verstaatlichung Letzterer - vor allem des berühmten reformierten Schulen- und Internatskomplexes - eine gewise Unruhe in der Stadt. Da sich die Schulen jedoch eigentumsrechtlich ziemlich unterschieden, weiterhin der Status der Lehrkräfte auch beim Alten blieb und es letztlich gelang, mit der reformierten Kirche gegenseitige Zugeständnisse zu erzielen, verlief auch diese Umgestaltung ungestört. In Pápa sind alle Schulen (4 Mittelschulen, 5 Grundschulen und 2 Kindergärten) verstaatlicht worden. Mit all dem, wenn auch eine Umwandlung des Geistes der Jugend begann und die Möglichkeiten zum Weiterlernen günstiger wurden, verbesserten sich jedoch die Aufnahmefähigkeit und Ausstattung der Schulen nicht. Und vorläufig gab es auch kein Vorankommen beim Ausbau anderer kultureller Einrichtungen der Stadt (z.B. Kulturhaus, Theater, Bücherei, Museum u.s.w.).

Im Herbst 1948 wurden auch Versuche zur Umgestaltung landwirtschaftlicher Großbetriebe unternommen. Die Bauern waren jedoch gegen diese, die erforderlichen Bedingungen nicht erfüllenden Versuche. Und doch gründeten, unter dem Gewicht der Steuerpflichten und Ablieferungslasten 653 Bauernfamilien eine Mietgenossenschaft mit 10-20 Mitgliedern auf einem 120 Morgen großen, beschlagnahmten Besitz. Die eintretenden mittellosen Bauern brachten jedoch kaum Tiere und Geräte mit ein, mit der Maschinenarbeit waren sie auf die staatliche Maschinenstation angewiesen, und so war die inzwischen in eine Produktionsgenossenschaft umgestaltete gemeinsame Wirtschaft schwach. Ihr Gebiet wuchs durch die Zusammenlegung auf Kosten der Bauernfelder auf das Mehrfache, aber trotz der größeren Mitgliederzahl und mehrfachem Austausch der Leiter waren sie nicht imstande, vorwärtszukommen. So gab es auch keine weiteren Eintritte. Nur aus Zwang wurden zu Beginn der fünfziger Jahre zwei kleinere Vereine vom Typ I. in der Flur der Stadt gegründet. Die

Bauernschaft von Pápa, darunter einige begüterte Bauern, nahmen lieber die größeren Lasten auf sich und blieben der Genossenschaft fern.

Günstigere Ergebnisse gab es bei der Vergenossenschaftlichung der Kleinindustrie und des Kleinhandels. Auch hier fehlten zwar nicht die administrativen Mittel, und dennoch entstanden aus ihnen (Gebäudeinstandhaltung, Tischler, Friseure, Schuster, Bekleidungs-, Foto- und Hausindustrie) sieben Kleinindustrie-Produktionsgenossenschaften. Die Anzahl ihrer Mitglieder überschritt bei weitem die Anzahl der Nichteingetretenen. Ihre Entwicklung blieb jedoch zurück und weder das Einkommen der Mitglieder, noch die Versorgung der örtlichen Verbraucher gestaltete sich in gewünschtem Maße.

Im Rahmen der damaligen Industrieentwicklung entstand an Stelle der liquidierten Tabakwarenfabrik Pápa ein Betrieb, der elektrische Haushaltsgeräte herstellte (Elekthermax). Mit all dem steigerten sich nur die Schwierigkeiten der inzwischen nach den Ratswahlen im Jahre 1950 von der Komitatsstadt zur Kreisstadt degradierten Stadt. Nicht nur die Entwicklung der Dienstleistungsinstitute blieb zurück, auch der Wohnungsmangel war groß. All das, sowie die ungünstige Entwicklung der Versorgung und der Einkommen wirkten sich auf die Produktionsdisziplin aus, und verursachte Unzufriedenheit und politische Uninteressiertheit im Kreise der Bevölkerung.

Die Versuche, welche sich auf die Veränderung der diktatorischen, politischen, sowie stagnierenden ökonomischen und sozialen Verhältnisse richteten, blieben ohne Erfolg. Die im Jahre 1953 beginnende Politik „neuer Abschnitt" wurde selbst von der örtlichen Leitung nicht richtig unterstützt. Dem entgegen wurden die Lasten der Bauernschaft und die Versorgungsprobleme der Bevölkerung leichter. Aufgrund der versprechend erscheinenden Veränderung wurde ein neuer Plan zur Perspektiventwicklung der Stadt erstellt. Dazu fehlten jedoch nicht nur die materiellen Quellen, auch die einseitige Industrialisierung (Betriebsreduzierung) begünstigte dies nicht. Aus diesem Grunde nahmen die Schwierigkeiten mit der Liquidierung der Politik „neuer Abschnitt" im Frühjahr 1955 zu und häuften sich mit neuen Problemen (Betriebsnormenerhöhung, Stationierung neuer Militäreinheiten u.s.w.). Sogar die Stadtleitung war unfähig, die Verbitterung zu beruhigen. Der Aufstand im Herbst 1956 brach in der Stadt mit bestimmter Verspätung aus und blieb bis zum Ende in gemässigtem Rahmen. All das ist nur zum Teil damit zu erklären, daß, das in die Hierarchie zurückgefallene Pápa, gegenüber den umliegenden Städten weder eine Zeitung noch Radio hatte. Vielmehr wirkte allein das Vorhandensein des beträchtlichen Militärs mässigend. Nach einer Massendemonstration am 26. Oktober wurden zwar die früheren kommunistischen Leiter aus dem Rathaus „entfernt" und ein „Revolutionsrat" wurde gegründet, aber auch dadurch wurden keine bedeutenderen Massnahmen verwirklicht. Wegen der Streiks wurde von den in den stillgelegten Betrieben und verschiedenen Instituten ebenfalls gegründeten „Revolutions..." oder „Arbeiterräten" höchstens ein Teil der früheren Leiter abgesetzt. Diese Räte redeten in der Leitung mit und wenn sie auch die Errichtung der „Nationalgarde" unterstützten, so traten sie nicht bewaffnet auf, Lynchjustiz geschah nicht, die Sinnbilder wurden höchstens entfernt. Gleichzeitig waren unberechtigte Wohnungsbesetzungen in der Stadt häufig.

Die Bauernschaft bewegte sich kaum, wenn sie auch ihre Sorgen aussprach und sogar hier und da ihren Boden zurückverlangte, da sie mit den anfallenden Herbstarbeiten beschäftigt war. Einige traten zwar aus der Genossenschaft aus, aber die Mehrheit blieb zusammen. Insgesamt löste sich nur die eine, kleine Gemeinschaft Typ I. auf. Die Stadtwerke und die Geschäfte waren bis zum Ende in Betrieb. Menschenleben wurden nicht geschädigt. Höchstens insofern, daß sich verhältnismässig viele (darunter Techniker und Ärzte) ins Ausland absetzten. Daneben verursachte auch der Produktionsausfall Schäden in der Wirtschaft.

Zu Beginn war auch die Vergeltung nicht bedeutend. Vielmehr wirkten die allmählich zurückkehrenden früheren Leiter in bestimmten (Personal-, Produktions-) Fragen auch eine Zeit lang mit den Revolutionsarbeiterräten zusammen, oder mit einigen ihrer Mitglieder. Die Bewaffneten der Ende November ins Leben gerufenen Brachialgewalt, sowie auch die sowjetischen und ungarischen Militäreinheiten bewiesen Mäßigung, mehrere Offiziere der Letzteren traten sogar zurück. So beschäftigte sich die zwar neugeformte, aber in Wirklichkeit alte Parteileitung (im Stadtrat weniger), nachdem sie sich einigermaßen gefestigt hatte, gern mit der „Abrechnung", hatte jedoch keinen ausreichenden Grund dazu. Nachdem die „Tonangebeber" (88 Personen) von ihren Arbeitsplätzen entfernt, oder gerade interniert, eventuell verhaftet wurden, wurden die „Aufräumungen" zu einer Art „Beobachtungen" gemässigt und der Kampf gegen den „Revisionismus" wurde das Hauptschlagwort.

Der Ausbau der reformierten Variante des früheren Systems begann mit der Ausbreitung des Einflusses der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei und der Umgestaltung des Stadtrates und setzte sich dann mit der Mäßigung der von verschiedenen Seiten auftretenden Extreme fort. Im Vergleich zum ganzen Land gelangte auch bald die Umgestaltung der landwirtschaftlichen Genossenschaften auf die Tagesordnung. Da die Mehrheit der geplagten und enttäuschten Bauernschaft keinen anderen Ausweg sah, gab sie dem Druck nach und glaubte zum Teil auch an die Verbesserung seiner Lage. Neben der früheren wurden zwei neue Produktionsgenossenschaften mit etwa 300 Mitgliedern organisiert und so konnten Ende 1959 insgesamt mehr als 3.500 Morgen bewirtschaftet werden. Ihr Vorwärtskommen wurde nicht nur durch die Unzulänglichkeit der Zugtiere und Geräte gehemmt, sondern auch durch das Abwandern der Jugend und der schwachen Leistung der Gebliebenen. Dieses versuchte man zu Beginn durch Straf- und Organisationsmaßnahmen zu verändern. 1961 wurden die drei Genossenschaften vereinigt. Über den Tiefpunkt kamen sie jedoch erest 1967. Zwar gab es in der Industrie nach 1957 zum größten Teil infolge der Zugeständnisse der Macht, einen vorübergehenden Aufschwung, so waren jedoch die Reserven zur Entwicklung und Arbeit in der Mitte der sechziger Jahre erschöpft. Dem halfen auch nicht die verschiedenen Wirtschaftsreformen, da diese an dem durch Umgestaltungen nicht zu beseitigenden Konservatismus und der Undurchführbarkeit der tatsächlichen Modernisierung scheiterten. Am Ende der sechziger Jahre verlangsamte sich auch die Erhöhung der Produktion, des Exportes und der Löhne. Die 28.000 Einwohner der Stadt, die Mehrheit in der Industrie, und die Bevölkerung aus den umliegenden Ortschaften, die etwa 3.000 Pendler sicherte, lebte zwar besser als 10-15 Jahre vorher, aber in der Entwicklung der Stadt gab es jedoch keine ernsteren Fortschritte. Darin spielten nicht nur die Versäumnisse von Pápa, und besonders nicht die der Bevölkerung eine Rolle, sondern einige Bezirksleiter, die die Entwicklungspläne nacheinander mit Zweifeln aufnahmen.

Die Krise war besonders bezüglich der Wasser- und Wohnungsversorgung auffallend und deprimierend. Zwar bekamen einige kulturelle Institute (Bücherei, ein Museum, u.s.w.) Platz im einstigen Schloss Esterházy, gleichzeitig wurde jedoch sicher, daß Pápa seinen Charakter als Kulturzentrum (Schulstadt) verlor. Gleichzeitig kann sie auch nicht als richtige Industriestadt (und hauptsächlich Militär) entwickelt werden. Bezüglich ihrer Institute und Bevölkerung gelangte Pápa bis 1970 hinter Veszprém, welches früher kleiner war, sich aber infolge der günstigeren Situation (Neuverteilung der Präferenz,

Ács Anna

Fejezetek Pápa város népéletéből

„Nem könnyű feladat manapság e mindent nivelláló és lassankint minden életviszonybeli speciális vonást megsemmisítő korban valamely vidéknek a lakás, ruházat, táplálkozás, szokások stb. körébe vágó különlegességeiről beszélni. Mert hovatovább egyáltalán nem lesznek ilyenek, sőt - kivált városokban - már jóformán ma sincsenek."[1] Akinek nincs tudomása e sorok írójáról és az általa megfogalmazott gondolatok keletkezésének idejéről, nyilván a ma etnográfusának summás megállapítását érzi benne. Pedig a híres pápai történeti családnevet viselő ifj. Martonfalvay Elek vélekedett így közel egy évszázada. A megyei adószedő fia,[2] a szülővárosában költői tehetségéről ismert ifj. Martonfalvay[3] az idézett mondatokkal indította a Pápa város egyetemes leírása című monográfia népéletet bemutató fejezetét. 1905-ben valóban alig talált „egy-egy avitikus vonást" a pápai népi (tehát nem polgári: iparos és paraszti) életmódban, szokásokban. Ezért lehet ez a tanulmány a monográfia egyik legrövidebb fejezete. Bár a tömörségnek, összefoglaló jellegnek a terjedelmi korlátozottság is oka lehet. Erre maga a szerkesztő, Kapossy Lucián is kénytelen volt utalni bevezetőjében.[4] Ifj. Martonfalvay csak alapvonásaiban mutatta be a város népi építészetét és lakáskultúráját mint régi, lassan-lassan letűnt hagyományt, amelyet rögtön összevetett a polgári enteriőrökkel. „Ruházkodásuk érdekessége is a múlté" - kellett kijelentenie. Viszont régi elemeket őrzött meg a század eleji pápai „parasztlakodalom", mert „...megvolt s megvan ma is a menyasszonytánc, a főkötő feltétele és másnap a tyúkverő." Sajnálhatjuk, hogy sem a lakodalomhoz, sem a jeles napokhoz kapcsolódó szokásokat (háromkirályozás, balázsjárás, húsvéti locsolás, pünkösdi királynéjárás, adventi ólomöntés, Luca-széke készítés, betlehemezés-)[5] nem írta le legalább főbb jellegzetességeit kiemelve. Azok a frissen megjelent monográfia olvasói számára ismertek voltak (vagy lehettek), részletes ismertetésük nem jelentett volna talán érdekességet, különlegességet. Ám a tanulmánykötet 20. század végi olvasói - közéjük értendő az etnográfus is - csupán sejtik az ifj. Martonfalvay használta terminológiák tartalmát. A fejezet mégis forrásértékű. Századunk elejéről nincs egyéb híradás a pápai népéletről, arról a tradicionális kultúráról, amely főként szóbeliséggel és megfigyeléssel őrződött meg nemzedékek során át. A szakember munkamódszereit, precizitását nincs jogunk számonkérni ifj. Martonfalvaytól. A népi kultúra vizsgálatával foglalkozó tudomány, a néprajz, klasszikus nevén etnográfia is csak a 19. században alakult ki és az 1900-as évek elején érett végleg tudománnyá hazánkban. Szakemberképzése pedig még később, 1929-ben indult meg a szegedi egyetem újonnan indított néprajz tanszékén.

Ifj. Martonfalvay tevékenysége nem talált követőre Pápán. Éppen a várostörténeti monográfia megjelenésének évében, 1905-ben került el Pápáról az a bencés tanár, aki a magyar népi kultúra karakterisztikus területe, a néptánc kutatásának vált úttörőjévé a későbbiekben. Dr. Réthei Prikkel Marián 1900-ban kezdte el tanítani a magyar és latin nyelvet, szépírást a város neves gimnáziumában. Könyvtárosi munkát is végzett, valamint belső munkatársa volt a Pápai Hírlapnak. Pápán elsősorban nyelvészeti témák érdekelték. Itt írta a Pray-kódex című tanulmányát 6, s bizonyára már Pápán elkezdett dolgozni az 1906-ban megjelent A magyar táncnyelv című munkáján. Nevét A magyarság táncai című monográfiája tette országosan ismertté. A mű a Magyar Néprajzi Társaság Könyvtárának I. köteteként látott napvilágot a

szerző halála előtti évben, 1924-ben. Pápai adatot is tartalmaz. A vidéki táncokról írt fejezetben Réthei megemlékezett egy olyan pápai táncról, amelynek csak a neve maradt fenn. A „pápai szütyőke" valamilyen ugrós tánc lehetett. Erre utal a neve, a szütyőke szó ugyanis a dunántúli tájnyelvben szöcskét, kabócát jelentett.[7] A dunaszerdahelyi születésű író, piarista tanár, Csaplár Benedek jegyezte fel a régi dunántúli szólást: „Dejszen ollyan bor ez, hogy eggy iccéjétől eljárhatja az ember a pápai szűtyőkét."[8] Rétheit a magyar tudományos tánckutatás és a népi táncmozgalom egyik megalapozójaként tiszteli a néprajztörténet.[9] A tanár, a nyelvész szól hozzánk főműve előszavából: „Tudományos munkát akartam írni, de olyan stílusban, hogy ne csak szaktudósok értsék, hanem minden műveltebb magyar okulhasson belőle. Evégett külön gondot fordítottam a nyelvbeli kifejezés világosságára." [10]

Ha a tudós bencés tanár hosszabb ideig élt volna Pápán, bizonyára felfigyelt volna a helyi népélet nyelvi, táncbeli és egyéb jellegzetességeire, és vélhetően azokról tudományos-népszerűsítő cikkek sorában számolt volna be.

A pápai kollégiumban az 1910-es évek elején indult meg a falukutatás és a néphagyományi-néprajzi gyűjtés. A munka elindítói és irányítói Sándor Pál és Kapossy Lucián tanárok lehettek. Az 1911-12-es tanévben a képzőtársulat pályadíjat tűzött ki népdallal foglalkozó pályaműre.[12]

A néphagyományok gyűjtésére buzdította a pápai tanuló ifjúság népes táborát a Magyar Néprajzi Társaság és a Folklore Fellows magyar osztályának a városban tartott vándorgyűlése. 1913. június 1-jén a főiskola tornatermében számos budapesti társasági tagot és etnográfus szakembert fogadtak. Az „igen látogatott ülést" megtisztelte jelenlétével a pápai gróf Esterházy Pál ifjú, szép neje is. Délelőtt nyolc néprajzi témájú előadás hangzott el, köztük több helyi vonatkozású. Sebestyén Gyula a Thaly-ügy kapcsán kuruc kori költészetünk emlékeinek hitelességeiről és a megyénkben felfedezett Szencsey-kódexről értekezett. Thury Etele református akadémiai tanár Bornemissza Péter ördögi kísértetekről szóló prédikációját, mint a magyar néphit 16. századi leggazdagabb tárházát ismertette. A mű egyetlen példányát a református főiskola könyvtára őrizte, ezért Thury javasolta újrakiadását. Pethes János, a pápai állami tanítóképző intézet igazgatója gyermekkori élményeit idézve beszélt a falusi népiskolákról és a népi gyermekjátékokról. Báró Nyári Albert „Veszprém vármegye keramikai művészetéről" szólt. Külön foglalkozott a pápai, városlődi és herendi gyárak történetével, kiemelte „művészetük népi vonatkozásait". Flóri Oszkár bencés főgimnáziumi tanár Magyar népszokások címmel a dunántúli népélet több folklóremlékét elemezte. Az előadások szövegét nem jelentették meg, csupán Herrmann Antal Néprajz és pedagógia című dolgozatát közölte teljes terjedelmében egy hét múlva a Pápa és vidéke című lap.

Június 1-jén délután kezdődött a Folklore Fellows magyar osztályának IV. ifjúsági gyűlése. A Folklore Fellows, a néphagyományt kutató nemzetközi szövetség alig két éve alakult magyar osztálya az 1912. évi sárospataki és egri vándorgyűlés után a pápai tanulóifjúságot kívánta bevonni a magyar folklórhagyományok gyűjtésébe. A szervezet magyarországi elnöke, Sebestyén Gyula tájékoztatta a résztvevőket az országos gyűjtőmozgalomról, annak minden várakozást felülmúló eredményeiről. Ismertette a gyűjtőmunka célját és módszereit, kiosztotta a segédeszközként szolgáló „Tájékoztató" füzeteket. Ígéretet tett a pápai ifjúság által gyűjtött anyag könyvalakban való megjelentetésére. Majd a Magyar Néprajzi Társaság főtitkára, Solymossy Sándor és Erdélyi Lajos Folklore Fellows-tagok tartottak szakelőadásokat a gyűjtési módokról illetve a Pápa vidéki népnyelv hangtani lejegyzéséről. Ezt követően jelentette be dr. Horváth József akadémiai igazgató a pápai tanintézetek gyűjtőszövetségének megalakulását. Az ifjúsági gyűjtőszövetség tagjai a Református Teológiai Akadémia hallgatói,

a Református és a Bencés Főgimnáziumok VI-VIII. osztályos növendékei, az Állami Tanítóképző Intézet, valamint a Református és Római Katolikus Tanítóképző hallgatói voltak Pápán. A néprajzi gyűjtőmunka elősegítésére a Főiskolai Nyomdában szabványos formájú, kék papírkötésű füzeteket készítettek. A Kiss Tivadar könyvkötészetében megvásárolható füzetek címkéin fel kellett tüntetni a gyűjtésre vonatkozó legfontosabb adatokat: a gyűjtő nevét, osztályát, a gyűjtés helyét és idejét. A pápai gyűjtőszövetség munkáját tanárok irányították: Horváth József főiskolai igazgató, Flóri Oszkár bencés, Kapossy Lucián és Sándor Pál református gimnáziumi tanárok. Jelentős pályadíjakat tűztek ki a folklórgyűjtést végző tanulóifjúság számára. Jutalomtételeket tűzött ki a Kisfaludy Társaság, a Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Nemzeti Múzeum, külön annak Könyvtári és Néprajzi Osztálya, a magánadományozók között szerepelt a Pápai Takarékpénztár és a Balaton-Egyesület is.[12]

A népes s a Pápai Hírlap cikkírója szerint „nemcsak tanulságos, hanem szép és lélekemelő" vándorgyűlés hatására már a nyári szünidőben elkezdődhetett a gyűjtőmunka. Sajnos intenzitásáról, eredményességéről nem alkothatunk teljes képet, mivel anyaga mégsem jelenhetett meg nyomtatott formában. Töredéke kéziratban maradt fenn a Sebestyén-hagyatékban, a Budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára őrzi azt a kevés anyagot, amely feltehetően a pápai gyűjtőszövetségtől származik (egy tételt Pápa környékéről, hat tételt a Göcsejből). A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményében Pápán azonban fellelhető három gyűjtőfüzet. Ezek szokás- és hiedelemanyagot és nagy számban népdalt és műdalt tartalmaznak a VI. és VII. osztályos tanulók lejegyzésében. Ha a gyűjtött anyagot a származás helye szerint tekintjük át, pápait nem találunk közte. A tanulók szülőföldjük folklórhagyományait rögzítették gyűjtőfüzeteikben Madaron, Pusztaradócon és környékén, a Balaton mellékén, Komárom megyében, Göcsejben, Körmend vidékén és Pápa környékén.[13] Az 1960-as évek elején még 2-3 folyóméternyi (tehát nagyszámú) hasonló füzetet őrzött a pápai gyűjtemény. Ez lehet a pápai gyűjtőszövetség eddig ismeretlen anyaga.[14] Nyomára lelve értékes folklóradatokat találhatnánk bizonyára nem csupán a távoli vidékekre és Pápa környékére, hanem Pápára vonatkozóan is, századunk elejéről.

Ha az 1930-as években él Pápán egy Balogh István formátumú történész,[15] nem mulasztja el megvizsgálni, hogyan egyesült a településen az ún. magas- vagy városi kultúra a népi kultúrával, milyen tagozódású városi társadalom képviselte ezt a sajátos műveltséget, miként alakult ki a pápai (azon belül a külön felső- és alsóvárosi) öntudat. Jellemezte volna a városi társadalom régi elemeket őrző hitvilágát, szokásjogrendszerét, külön kiemelve az I. világháborút követő évtizedek gyors változásainak főbb vonásait.

1933-ban dr. Tóth Ferenc a várost és környékét bemutató „természeti- és emberföldrajzi tanulmányában" már így fogalmazott: „Néprajzi vonásokról a város belső területén nem beszélhetünk. Ma már minden városias körülöttünk. A környék azonban még mutat föl ruházkodásában, beszédmódjában sok kisalföldi jelleget."[16] Tíz évvel később hasonló véleményét vetette papírra Bognár Imre Ede: „A modern életviszonyok egyre jobban eltüntetik a speciális pápai vonásokat, s településünk külső képe egyre hasonlóbb lesz más városokéhoz."[17]

Vajon a ma etnográfusának van-e esélye fellelni a hajdani népélet nyomait a 20. század végi Pápán? Akkor, amikor beteljesülve érezhetjük ifj. Martonfalvay Elek századunk eleji megállapítását, mert a tradicionális kultúra napjaink fejlett kommunikációs technikája következtében országszerte erősen visszaszorult. A hagyományos népi kultúra kizárólag reliktumokban él, és egyre inkább átadja helyét a sokkal jobban integrált közkultúrának.

Szerencsés esetben a jelenkor néprajzkutatója az idős pápaiak megtartó emlékezete és írott források alapján nagy vonalaiban rekonstruálni tudja a századforduló és a század első

évtizedeinek városi népéletét. A jelzett időszakban még viszonylagos egységet képezett a város számottevő, falusias szinten és falusias körülmények között élő földműves-iparos lakossága. 1920-ban az össznépesség 20,7 %-a élt őstermelésből, de ez az arány nagyobb lehetett a város iparosítása előtt. Tíz év múlva 16,9 %-ra módosult az őstermelők aránya, s a későbbiekben alig változott: 1943-ban a városi lakosság 16,5 %-át tették ki. A II. világháború éveiben, de még az 1950-es években is foglalkozást és külső formát tekintve a legfalusiasabb városrész a jobbára katolikus földművesek által lakott Felsőváros volt. Ugyancsak falu benyomását keltették az Alsóváros szélső utcái paraszthá zaik mögött húzódó gazdasági épületeikkel és nagy udvaraikkal.[18]

Ez a népesség - de részben a város polgársága is - hagyományozta a város keletkezéséről szóló mondákat. A helynévgyűjtő Pesty Frigyes 1864-ben két eredetmonda tartalmát foglalta össze egy-egy mondatban. Íme az első: - Szt. István királyunk Géza atyai szívének legnagyobb örömére itt mondta először „Papa". A második szerint: „Szt. István nevelője Adescht grófnak ajándékul esvén nem csak Tata, hanem Papa (utóbb Pápa) is állítatott." A mondák közül az elsőt napjainkban is ismerik, mesélik az idős pápaiak.[19] Egy újabb eredetmondát közölt Kis Ernő 1905-ben. Ez az immár harmadik monda szintén első királyunk uralkodásának, pontosabban megkoronázásának idejére viszi vissza a város s a városnév eredetét: „Ecce Pápa misit mihi Coronam - ime a pápa nekem koronát küldött - kiált fel Szt. István e város helyén, midőn a Rómából visszatérő Asztrikkal találkozott, kinek a II. Szilveszter pápától hozott koronát felmutatta... A nép, látván a koronát, örömmel kiált fel és élteti a pápát, aki azt küldte, s a király a küldő iránt érzett hálából e várost Pápának nevezte el."[20]

Későbbi kor, a török idők emlékét idézik a városban általánosan ismert alagútmondák. A pápai várból ezek szerint sok-sok alagút vezetett a belváros házainak pincéibe.[21] Ezeken keresztül menekültek az ostromlott vár védői a hagyomány alapján. Úgy tartják, hogy a menekülést szolgálták a belváros utcáit nem egyvonalban, hanem hol jobbra, hol balra kissé eltolódva folytató, ám mégis összeköttetést teremtő közök. A védők a „közlék" - így nevezik Pápán e keskeny utakat - segítségével jutottak ki a déli, veszprémi kapuig.

A 18. század eleji Pápáról, a kuruckori településről emlékezik meg több népdalunk. A Rákóczi szabadságharc középső éveiben keletkezett „Vak Bottyánról való ének" így említi Pápát:

„Kevély Pápa, mint egy páva, de nincsen orcája,
Mert akármely nyalka kuruc könnyen fér hozzája.
Nem gátolja földből épült posványos bástyája.
Sem pediglen sárbul csinált sorompós kapuja."

Balogh Ádám pápai származású rokont hívott nótájában:

„Sándor Ferkó sógorom -
Adsz ide a jó borom..."

Az Őszi harmat után kezdősorú dalban a bújdosó kurucok a számukra kedves tájak között sorolták fel Pápát:

„Kurucoknak kedves földje,
Gyöngyös mente, Rába völgye,
Pápa tája, Győr eleje
Be jó annak a kenyere."[22]

Alig egy évszázad múltán a francia seregek pusztították a várost. A hagyomány szólt arról a magyar huszárról, aki üldözői elől a város utcáin át a vár előtti piacra menekült. Ott vette

észre, hogy már-már utolérték. Erre hirtelen visszarántotta a lovát, és a mellette szinte elrepülő franciát „egy alkalmas csapással maga előtt küldte a másvilágra."[23] A helyi emlékezet őrizte meg annak a cigánynak a történetét is, aki lelőtte a francia sereget vezető generálist. A cigány baka a borsosgyőri kapu kőhídját körülvevő bodzabokrok közé rejtőzött. Innen lőtte le a törökmuzsikával lassan vonuló francia csapatot vezető generálist a lováról. Az őt mindenütt kutató franciák elől a szűk híd alá menekült. Mivel nem találtak rá, a franciák parancsot adtak ki a városi tanácsnak, hogy rövid időn belül állítsák elő, különben felgyújtják a várost. A keresés nem vezetett ugyan eredményre, mégis elkerülték a tűzvészt a pápaiak. Helyette két órán át tartó szabad rablás következett: „A győzedelmes ellenség... dúlt-rabolt, ahol mit lehetett." A baka a híd alatt rejtőzött két napig és három éjjel étlen-szomjan. A harmadik éjszakán egy hatalmas záporeső öntötte ki menedékhelyéről. Az esővíz hátán elúszott messze túl a városon. Amint partot ért, gyalogosan indult az ezredéhez Győrbe. Vitéz tettéért Pápán később kitüntették és megjutalmazták. A cigány bakával a háború után gyakran találkozhattak a pápaiak. Utcáról utcára botorkált „borból hatalmasan bekapva, utcahosszat szokta kiáltozni a gyerekeknek, hogy ő azon vitéz, ki a francia generálist lelőtte lováról, mutatván vörös hajtókás invalidus kabátja mellén csillogó érdempénzét..."[24]

Az 1848-49. évi polgári forradalom és szabadságharc idejéből eredeztetik a napjainkban is népszerű nótát: „Söprik a pápai utcát..." A magyar honvédek énekelték a városon áthaladva. Kmetty csapatának nótázásáról jegyezték fel: „És hangzott az már a városon kívül és a győri úttól, keresztül a piacon, s kifelé a veszprémi úton át, mert Tapolcafő alá vonultak. És mind halkabban-halkabban hangzott a dal, amint a várostól távolodtak, még vissza-vissza vágott némelyik magasabban járó sora, hogy: „Mit kérdi azt a kapitány, Megyek a szeretőm után", s azután egészen elnyelte a hangot a távolság." Tudjuk, Kmetty honvédei a nótában a városnevet aszerint változtatták, ahol éppen átvonultak, mégis a dal a későbbiekben Pápát tette híressé országszerte, állandósult benne a város neve. Vajon azok, akiknek az ajkán ma felcsendül ez a nóta, hallottak-e egyáltalán arról, hogy milyen nevezetes korban, kik által verte fel dallama először Pápa csendjét?!"[25]

De hagyjuk a háborúkat, harcokat! Inkább idézzük a város életének különleges ünnepeit, a vásárok színes forgatagát, nagy elevenségét, messzire elhangzó zaját, csábító zsongását. Pápa szinte a kialakulásától magához vonzotta híres vásáraira a messzi vidékek lakóit is. Vonzása nem véletlen. A településföldrajz és néprajz bizonyították, hogy a legjelentősebb vásárhelyek ott létesültek, ahol két ellentétes táj találkozik egymással, úgynevezett peremterületen.[26] Pápa a Bakony-hegység és a Kisalföld találkozásánál fekszik, a Pápai-síkság középső részén. Több, más-más földrajzi helyzetű, gazdasági, társadalmi és kulturális strukturálódású táj veszi körül: a Marcalmellék, a Sokoróalja, a Bakonyalja és a Somlóvidék. Kapcsolatai azonban távolabbi tájakra, a Bakonyra, Kemeneshátra és a Rábaközre is kiterjedtek, sőt Sopronból is felkeresték országos vásárait.[27] A vásárhely keletkezéséhez járultak a várost hat irányból átszelő utak. Itt futnak egybe, keresztezik egymást hosszú évszázadok óta, élénk átmenőforgalmat adva a városnak, színesítve mindennapi életét.

Pápa piactere az általános európai gyakorlatnak megfelelően a 15. század utolsó évtizedeire kiépülő kővár előtt alakult ki. Közepe táján állt a Szt. István vértanúról elnevezett városi plébániatemplom.[28] A település szíve, a későbbi Fő tér egyben egyházi városközpont is volt. A 18. században a barokk remekeként újjáépült templom, a pápaiak „öregtemploma" mindenkor a fenség érzetét keltette a vásározókban, hatalmas arányaival mintegy rájuk telepedett. Nagyharangjának messzire elszálló hangja pedig a vallásos élet mindennapi törvényeire fegyelmeztette a vásárok, hetipiacok sokadalmát, kis időre csitította azok máskor oly természetes emberhang-sűrűjét, különös zajait.

A pápai vásárról - tudomásunk szerint - Mária királyné emlékezett meg először 1383-ban. A leírások szerint elég forgalmas hely lehetett, mert ide hozták a Marcalmellék és a Pápai-síkság lakói a gabonájukat, halukat, itt értékesítették a Bakony vidékiek a meszet, fát, faszerszámokat, és itt szerezték be ipari és más élelmi szükségletüket, így fontos cikként a sót.[29] Pápa városa a Bakony északnyugati részének lett a vámhelye, s a vámjoggal kapcsolatos útkényszer ide irányította a környék forgalmát. A Garaiak pénteki hetivásár-tartási jogot is nyertek, ezzel még látogatottabbak lettek a pápai vásárok.[30] A portyázó török hadak pusztításai következtében a pápai piac forgalma erősen csökkent, sok Pápa körüli település puszta hellyé vált a 16. században. De a háborús bizonytalanság ellenére híresek voltak a pápai „kótyavetyék". A piactéren állandó üzletek és boltok épültek. A gabona-, zöldség- és állatvásárokat a városfalon kívül, a Halászkapu alatti térségen tartották.[31] A város kereskedelmi forgalmára jellemző, hogy a 17. század folyamán külön pápai harmincados vámhivatalt állítottak fel.[32] Az 1694. december 14-én kelt Conscriptio Arxis Papensis említést tesz az uraság piacon álló kocsmaházáról. Ebben a hét országos vásár alkalmával két hétig, évente tehát 14 hetet kocsmároltatott kizárólagos joggal.[33] Pápa országos vásárainak a száma a következő évszázadokban sem változott. A régi kalendáriumokat lapozgatva a Közönséges Vásárok Magyarországban cím alatt Pápa városánál következetesen hét országos vásárt soroltak fel. A kalendáriumokban feltüntették a vásárok idejét is. Ezek szokás szerint egyházi ünnepekhez kapcsolódtak. Az évben az első Gyertyaszentelő Boldogasszony napjához, február 2-hoz; a második Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepéhez, március 25-hez; a harmadik országos vásárt a Szentháromság vasárnapját, vagyis a változó ünnepet, a pünkösdöt követő első vasárnap utáni kedden és szerdán tartották; a negyedik Sarlós Boldogasszony napjához, július 2-hoz fűződött; az ötödik Nagy Boldogasszonykor (Mária mennybemenetelének ünnepe) volt, augusztus 15-hez kapcsolódóan; a hatodik a Kisasszonyi vásár szeptember 8-án, Szűz Mária születésének emléknapján s az évben utolsó, a hetedik a legnagyobb Mária-ünnepek egyike, a Boldogasszony fogantatásának, másként a Szeplőtelen fogantatásnak ünnepéhez, december 8-hoz csatlakozott. A pápai országos vásárok két napon át tartottak, mindig kedden és szerdán. Ha ezek a napok éppen ünnepre estek volna, úgy a következő hétre ugyancsak e napokra tették át a vásár idejét. Ha számbavesszük a pápai országos vásárokat az ünnepek rendje szerint, feltűnő, hogy azok egyetlen kivétellel - bár az sem teljes kivétel - Mária-ünnepekhez kapcsolódnak. Ha az évszakok szerint számláljuk őket, télre esik két vásár, tavaszra egy, nyárra három és őszre, koraőszre egy. Közülük a leghíresebb, leglátogatottabb a nyári nagy munkák végeztével a kisasszonyi volt. Különös, hogy ezt már csak a december 8-i országos vásár követte. Az őszi betakarítási munkák után ekkor nyílott módjuk a környékbelieknek és a távoli vidékekről idelátogatóknak termékfeleslegük értékesítésére és a télre még szükséges áruk, ruhafélék beszerzésére.

Ha a pápai országos vásárok számát a veszprémivel vetjük össze, a számok tükrében is kiviláglik: Pápa megyei viszonylatban a legfontosabb vásári központ volt, maga mögött hagyta a múlt század végéig - s még századunk elején is - a megye központját, Veszprémet.[34] Ott négy országos vásárt tartottak, évszakonként egyet-egyet: Vízkeresztkor, Gergely napjához, augusztus 10-hez, vagyis Lőrinc napjához és Miklós napjához kapcsolódóan december 6-án. Századunk elejére hirtelen közel megduplázódott a veszprémi vásárok száma. A hagyományos időben tartottakhoz újabbak csatlakoztak: február 14-én, május 4-én, azaz Flórián napján, szeptember 21-én, azaz Máté névünnepén. Ezzel a pápaiakkal megegyezett a veszprémi vásárok száma. A megyeszékhelyen az országos vásárok kijelölt két napja hétfő és kedd volt.

Pápát nemcsak a megye, de a Dunántúl egyik legforgalmasabb ipari és kereskedelmi központjaként, vásárvárosaként tartották számon. Forgalmát tekintve Veszprémen kívül maga mögött hagyta Celldömölköt, Csornát, Devecsert, Jánosházát és Zircet is. Országos vásárainak vonzási köre északon Szanyig, illetve Veszprémvarsányig, délen Kisszőlősig, illetve Csehbányáig terjedt ki.[35] Pápa országos vásárainak vonzási köre még inkább tágult az állatvásárok alkalmával. A város különösen az állatvásárairól lett híres. A Dunántúlon az első helyre sorolták a pápai állatvásárokat forgalmuk alapján. Országos viszonylatban is előkelő helyen állt, mindjárt Debrecen után következett századunk elején.[36] A pápai állatvásárokra évente mintegy 8-9 ezer szarvasmarhát, 5-6 ezer lovat, 8-10 ezer sertést szoktak felhajtani.[37] A vásárok forgalmáról rendszeresen beszámoltak a múlt század hetvenes éveitől folyamatosan megjelenő pápai újságok. „A folyó hó 7-én tartott marhavásár forgalma kétszer akkora volt, mint az azt megelőző november havié. Eladatott ugyanis 1511 darab szarvasmarha és 322 darab ló, összesen 1843." - adta hírül a Pápai Lapok 1882. február 12-én a gyertyaszentelői országos vásárról. Az előző vásár hónapját hibásan közölték, nyilván a december eleji szeplőtelen fogantatási vásárról volt szó. 1922. szeptember 16-án e sorokat olvashatták a Pápai Hírlapban: „A kisasszonynapi országos vásár első napjának e héten, kedden szép idő kedvezett. Rengeteg állatot hajtottak fel, de csak kisebb része kelt el, mert a kereslet nem volt akkora, mint ahogy az eladók várták..." 1933-ban ugyancsak a „kisasszonyi vásáron kiszállításra egy vagon, belföldre tíz vagon marhát vettek a kereskedők, 1.700 darab volt egyébként a felhajtás, melyből nyolcszázon felül adtak el."

A környező, de a távolabbi falvakban is előre meghirdették, a kisbíróval kidoboltatták a következő pápai országos vásár napjait. Annak ellenére, hogy a hagyomány és a kalendáriumok lajstromai alapján már köztudottak voltak. 1914 januárjában a városi tanács a városi állatorvos javaslatára elhatározta, hogy az országos vásárok előtti és utáni pénteken is tart állatvásárt. A városi rendőrkapitányt utasították, hogy az új vásárokról tájékoztassa a környékbeli községeket.[38]

A falvak népe izgalommal várta a vásár napját. Különösen a gyerekek készültek rá. Kiváltképp azok, akik a szülőkkel együtt indulhattak e jeles napon a városba. De várták a vásár napját az otthon maradó kicsinyek is. Tudták, kijár nekik a vásárfia, a mézesbáb, cukorka, fésű vagy bicska. Esetleg ruhafélét is ígértek nekik, ezért nagy volt a várakozás.

Az állatvásárra hajnalban indultak a 15-20 kilométeres körzetbe eső helységekből. Többnyire gyalogoltak még az 1930-as években is. A gyerekek, ha az idő engedte, mezítláb mentek, lábbelijüket vállra vetve vitték. Csak a város első házaihoz érve húzták fel újra. Egy-egy falu lakói hosszú sorban haladtak Pápa felé vásárt látni, vásárolni, illetve eladni tojást, tejet, gyümölcsöt a feleslegből vagy hogy kis pénzhez jussanak, amin valami szükségeset vehetnek a háztartáshoz. Mire a városba értek, „összeállt a menet". A Pápától 20 kilométerre fekvő Marcal menti Csögléről kevesebben gyalogoltak be a vásárra. Ha nem akadt fogat a számukra, úgy nyolc kilométert tettek meg gyalog Külsővatig, ahol vonatra szálltak. Visszaútban kerestek olyan csöglei vagy a falun áthaladó lovaskocsit, amely áruját eladva megürült s vásározókat szállított. Az ilyen fuvarért nem illett pénzt elfogadni. A szívességet általában munkával (kapálással, szénagyűjtéssel, kendermunkával) viszonozták. A vásárra tartó férfiak elmaradhatatlan „felszerelése" volt a bot a kézben, a tarisznya a vállon ennivalóval és a kulacsban innivalóval. Csak ritkán vízzel, inkább pálinkát, bort rejtett a szomj oltására, áldomás ivására. Az eladásra szánt állatokat, lovat, szarvasmarhát a hátsó saroglyához vagy a lőcskocsihoz kötötték, saját lábukon mentek a kocsi után. Kizárólag a kisebb állatokat: juhot, borjút tették fel a kocsira, fejüket gondosan lekötözve.[39] A közelebbi településekről a sertéseket az úttal párhuzamos csapáson hajtották fel a vásárra. A falubeli állatkereskedők, a kupecek 15-20 sertést is tereltek a pápai vásárra a jó eladás reményében. A környékről

Pápadereskét tartották kupecfalunak, mert lakói előszeretettel foglalkoztak állatok adás-vételével.[40] Az állatok vásárra hajtásakor előfordult, hogy egy-egy állat megszökött, elkóborolt vagy a „kertek alatt" hazament. Pápa vidékén ismert a mondás: „Kert alu jár, mint a kovácsi südő" ilyen eset kapcsán keletkezett.[41]

A távoli településekről, hogy idejében érkezzenek a pápai vásárra, már előző nap útnak indultak. Az éjszakát valamelyik város közeli vagy városbeli beszálló vendéglőben töltötték.[42] A hosszú út után megpihentek, állataikat is ellátták és beköttették a vendéglőhöz tartozó istállóba. Másnap kora reggel frissen indulhattak a vásárra.

Szokás szerint az országos vásár első napján, kedden tartották az állatvásárt Pápán. Helye többször változott a századok folyamán. A középkorban a városfalon kívül, a mai Március 15. téren adtak helyet az állatvásároknak.[43] Később a város délkeleti végére, a Szélesvíz és a Csóka vendéglő környékére került ki a híres pápai állatvásár. A borjúpiac azonban megmaradt a régi helyén még a múlt század hetvenes éveiben is. Annak ellenére, hogy ekkor már sétateret alakítottak ki - 1857-től használhatták Promenádként a pápaiak a régi vásárteret - a tér kerítése mellett volt a borjúpiac. Végül 1879-ben helyezték át innen az állatvásárra.[44] A városi tanács a sertéspiacot különválasztotta az 1870-es években, de a polgárság tiltakozására kénytelen volt visszahelyezni a Csóka vendéglő mellé.[45]

A város határának tagosításakor a város szélére tették ki az állatvásárt. 1877-ben az Alsóváros szélén, a Tanítóképző közvetlen szomszédságában alakították ki a helyét közel egy évszázad-ra.[46] A Tanítóképző hallgatói - ha tehették - élénk figyelemmel kísérték a tanintézet ablakából a vásári nyüzsgést, színpompát. Történetek keringtek köztük a látottakról, hallottakról. Az 1930-as évek elejéről maradt fenn annak a gazdának a históriája, aki a nagy szegénység közepette úgy szabadult meg a lovától, hogy megkérte az egyik libát áruló vásárbelit, vigyázzon a lovára, mert sürgős dolga akadt. Biztosítékul magával vitte a libát, a lóért pedig nem tért vissza.[47]

A vásárteret gerendakerítés vette körül. Ide kötötték ki az állatokat. A kerítés városfelőli oldalán kapu volt, közelében, már a kerítésen belül állt a pénztár. Ott kellett befizetni az állatok után járó vásárpénzt.

Az állatvásár kora reggel indult és még a déli harangszó előtt befejeződött. Az állatokat a vásáron nem etették meg, hiszen hajnalban jóllakatták őket a vásárba indulás előtt. Ritkán adtak nekik enni zsákféléből, ha szükséges volt. A vásárt állandó zaj kísérte. Szívesen alkudoztak, beszélgettek vevőre várva az állatot felhajtó gazdák. A zsivaj csak akkor csitult, amikor székre állva megverte dobját a vásárbíró és értesítette a közönséget, hogy megérkeztek a zsebmetszők, mindenki vigyázzon a pénzére. Ám zsebmetszők nélkül is sokan a vásáron hagyták pénzüket. Évtizedekkel ezelőtt is dívott az „itt a piros, hol a piros" szerencsejáték. A vásár rendjére csendőrök ügyeltek. Mindig akadt lopás vagy egyéb csendőrökre tartozó ügy. A pápai állatvásárt járta rendszeresen a „bullás", a vándor kés- és fésűárus. Disznóölőkéseket, bicskákat árult fa- és szarvasagancsnyéllel meg csontfésűket. A pápai mézesbábosok márcot árultak a vásáron nagy, 6-10 literes rézkannákból óarany színű üvegpoharakba töltve. Gyorsan fogyott, mert a gyerekek szívesen itták az égetett cukorból fűszerekkel főzött nedűt, amit a pápaiak tréfásan méhsernek neveztek.[48] A bábossátor a vásártér szélén állt. A gyerekek itt vették meg a vásárra gyűjtött pénzükből a mézesbábot, apró cukorkát, és a szülők itt szerezték be a vásárfiát az otthon maradt gyermekeik számára.

A felnőttek a sikeres adásvétel után paroláztak és áldomást ittak. A vásárban mértek szeszes-italt, bort - télen forralt bort -, és a lacikonyhákon frissen sült kolbászt, hurkát fogyaszthattak a

vásárlátogatók. Az állatvásártérrel szemközti Jáger kocsma sok vásári üzletkötés utáni mulatozásnak adott helyet. De nagy forgalma volt vásárok alkalmával a Csóka vendéglőnek is.[49]

A pápai állatvásárok jellegzetes alakjai voltak a fehérköpenyes állatkereskedők, a „cenzárok". Mellettük álltak az alkalmazottaik, a hajcsárok. A felvásárolt állatokat - főként szarvasmarhával kereskedtek - a vásárról egyenesen a vasútra hajtották. Pápáról a Dunántúl más vidékeire és Budapestre szállították az állatokat, de külföldre is sok került belőlük.[50] A pápai állatvásárokat az export szempontjából is az ország legjelentősebb vásárai közé sorolták.

A vásárról hazatérő környékbelieknek hosszú időre beszédtémát adtak a vásári élmények. Sokáig emlékeztek egy-egy sikeres adásvételre. Gyakran feljegyzést is készítettek róluk a kalendáriumok erre szolgáló, külön befűzött üres lapjaira.

A múlt században még városszéli állatvásártér az 1950-es években szűnt meg. Helyén emelkednek a Kilián-lakótelep házai.

A pápai gabonapiac is élénk volt évszázadokon át. Nem a város határában termett, hanem a Pápai-síkság gabonájával kereskedtek. Túlnyomórészt rozsot termeltek, búzát kevesebbet. Itt értékesítették a távolabbi vidékek: Marcalmellék, Rábaköz, Somló vidék gabonafeleslegét is. Szívesen vásároltak itt a soproni, győri és vasi gabonakereskedők.[51] A legtöbb gabonát a helyi zsidó gabonakereskedők vették meg a pápai gabonapiacon. Ők a legmódosabb polgárok közé tartoztak. Házaik a Fő téren vagy annak közelében álltak.

De gabonakereskedéssel, illetve spekulációval többen foglalkoztak a termelők közül is. Nemes Székely János csöglei közbirtokos a múlt században nemcsak saját gabonáját bocsátotta áruba a környék piacain, hanem - figyelve az egyes piacok közti árkülönbséget - maga is vásárolt fel gabonát olcsóbban, hogy később haszonnal továbbadja. Spekulációi váltakozó eredménnyel végződtek, nem voltak mindig sikeresek. Naplójába feljegyezte, hogy 1836-ban olcsó gabonát vetetett a pápai és veszprémi piacon. Tavasszal akarta eladni, ám a gabona ára nemhogy emelkedett volna az őszihez képest, hanem csökkent. Még ebben az évben újabb veszteség érte. Cselédjével két kocsi árpát küldött be a pápai piacra. A rakodást nem ellenőrizte, így fordulhatott elő, hogy a lyukas zsákokból minden gabona kiömlött, amire a kocsis megérkezett Pápára. 1848-ban ismét kár érte visszaútban a pápai hetivásárról. Áruját szerencsésen eladta és saját szükségletre ecetet és fél mázsa sót vásárolt. A Marcal mellé érve az állatait szándékozott megitatni, de a kocsi beledőlt a folyóba, és mindene odaveszett.[52]

A pápai gabonapiacot a Nagytemplom mögött, a hajdani belsővár betemetett árkának helyén tartották. A gabonát kocsikról zsákokban árulták a hét két napján, kedden és pénteken. Az „ősi" pénteki hetivásárhoz 1872-ben engedélyezték a keddit.[53] A pénteki gabonapiac azonban jóval forgalmasabb volt, mint a keddi. Akkor ritkábban álltak a gabonászsákokkal megrakott kocsik. Itt, illetve a Nagytemplom északi oldalán árusították a kukoricát és a burgonyát is. Sok kukoricát vittek fel Pápára a tapolcafőiek és a nagyteveliek. Burgonyát főként az adászteveliek, kupiak, gyimótiak és tapolcafőiek adtak el, egyszerre 5-10 mázsányit egy-egy kocsiról.[54] A fejeskáposztát karácsony táján és tavasszal szekérrel szállították a pápai piacra. A veremből kiszedett káposztának ezidőtájt már jó ára volt. A lencsét a kiváltságos múltú, híres bakonyi faluból, Szentgálról vitték a pápai piacra. Szentgáli lencsét ettek a református kollégium diákjai is, hagyomány szerint tőlük vásároltak. Váli professzor lánya rendszeresen a szentgáliaktól szerezte be az egész évre szükséges mennyiséget családja és nagybátyja, Jókai Mór számára. Emlékirataiban így fogalmazott: „Megvolt a híres lencsevásár! A kisasszony napi (szept. 8.) utáni vásárt nevezik így Pápán mert csak ezen az egyetlen vásáron lehet ott

lencsét venni; a szentgáliak által termelt, híres jóságú lencsét, mely ízletesség tekintetében túl tesz a stockeraui portékán...”[55]

A hetipiacra gyakran még közel 20 kilométeres távolságból is gyalog hordták be a tojást, vágott baromfit. Az asszonyok a fejükre tett tekercsen vitték az eladni szánt portékával megrakott vékát, környékbeli szóhasználattal zsomport. Kezükben kannában tejet, tejfölt cipeltek. A pápai piacra tejet hordó gannaiakat „tejes kannai”-aknak csúfolták a környéken.[56] A tejesasszonyok, a „milimárik” a Griff szálló előtt kaptak helyet 1922 szeptemberéig. Ekkor a „tejfelpiacot” a Fő térről áthelyezték a zöldségpiac helyére, a Szent Benedek térre.[57]

A pápai piacon kitűnő véres- és májashurkát árusítottak a teveliek. Innen kapták „hurkás” csúfnevüket.[58] A „sóskás salamoniak” vadsóskával és gombával (vargánya, csiperke, szentgyörgygomba) jelentek meg a piaci napokon.[59] Az asszonyok csokorba kötött hóvirágot, tőzikét, „kékibolyát”, „szentgyörgyvirágot” (azaz gyöngyvirágot) is árusítottak. A virágot előző nap délutánján vagy kora hajnalban szedték le, és másfél-két órás gyaloglás után reggel már a piacon voltak. Sok salamoni földnélküli családnak adott megélhetést a kosárkötés. Vessző- és karkosaraikat, borítóikat, nyírág seprűiket a pápai piacon értékesítették. A „csóti söprüsök” szintén itt jelentek meg vesszőmunkáikkal.[60] A kosarasok az 1930-as években már külön, a Széchenyi téren (ma Március 15. tér) árusították portékáikat.

A gyümölcspiac a régi helyén, a Fő téren maradt 1922-ben. Csak később tették át a Tókert elejére. A pápai hegyekben termő sok gyümölcs feleslegét a helyi piacon adták el. 1733-ban a pápaiak sokféle gyümölcsei közül a források kiemelték az itt termő „különösen kiváló őszibarackot”.[61] Körte, alma, barack, szilva is került piacra a délkeleti határ hegyeiről és az Úrdombról, kisebb részben a Meggyeskertből, Tókertből és a város szélein levő gyümölcsösökből. Az Öreghegyen levő 3 holdas Kluge-szőlőből a család szakácsnéja árusította a szőlőt és gyümölcsöt. A padláson „zsuppra tett” szőlőből télen vittek a pápai piacra a környező szőlőtermelő falvak (Tapolcafő, Vaszar) lakói. A kínálatot bővítette a falvakból piacra került vadalma, vadkörte, gabonában érlelt, karácsony táján eladásra szánt télikörte, a kenyérsütés után aszalt szilva, alma, a szárított gomba - a pápaiak kiváltképp a vargányát szerették - és a sütőtök (népi nevén úritök).

A pápai piacra kerülő zöldség túlnyomó többsége is a várost körülvevő „hegyekben” és a nevezetes Tókertben termett. A hajdani várvédő tó helyén 1771-ben kialakított területen olyan minőségi kertkultúra fejlődött ki, amelyet a kor leghíresebb magyarországi kertkultúráival (nagykőrösi zöldség és gyümölcs, makói hagyma, szegedi paprika, kecskeméti és halasi gyümölcs, győri petrezselyem) hasonlítottak össze.[62] „Zöldségben országszerte való köztudomásulag, nagyok vagyunk, valósággal döntőleg hatunk nagy vidék piacára. Sárgarépánk, hagymánk specialitások, bár kitűnő tókertjeink mindent megteremnek: sajátszerű mégis, hogy bár mindenből nekünk is van elég, télre való eltevés céljából győri petrezselymet, bakonyvidéki német káposztát és bödögei krumplit szoktunk - legalább azelőtt - venni” - adott hírt a szívós hagyományról századunk elején ifj. Martonfalvay Elek.[63] A pápai zöldségféléknek, köztük különösen a sárgarépának még az 1940-es években is jó híre volt. A környező megyékbe (Zala, Vas, Fejér és Győr megyébe) kocsiszám szállították innen a zöldséget maguk a termelők.[64]

A Fő téri piac - Francsics naplójában: „főpiac” - adott helyet a kenyér- és kalács-, valamint a süteményárusoknak. A sütőasszonyoknak az adott munkát, hogy a polgári családok városszerte nem sütöttek otthon kenyeret, és az egyes kalács- és süteményféléket is a piacról szerezték be. Francsics naplójában megemlékezett a francia háború utáni drágaságról,

„melyben egy közönséges piarci kenyeret 4-5 forintért lehetett venni”.[65] Francsics családja is elszegényedett apja borkereskedői manipulációi miatt. Az éhezéstől testvérnénje mentette meg őket, aki kezdetben a kenyérsütőnéktől kért hitelbe egy-egy kenyeret, mígnem „...azon gondolatra vetemedett, hogy anyám kezdjen kalácsot sütni a piacra”. A sütéshez hitelbe kapott lisztet a „vörös Izsák zsidótól”. Francsicsné mákos patkóit lánya árusította reggelente a piacon vékába terített tiszta abroszról. Süteményének hamarosan olyan híre kelt, hogy „tüstént elhordták tőle a legjobb házokba”. Később Francsicsné vásárokra is járt kalácsaival, süteményeivel, „mégpedig eleinte csak egy ládával, később két kocsival vitt némely nevezetesebb vásárokra; és talán soha nem történt, hogy abból csak egy falat vissza, haza jött volna.” [66]

A pápai piacok, vásárok elmaradhatatlan portékája volt a mézesbáb. Központi helyen, a szökőkút előtt álltak a pápai bábosmesterek: Katula Gyula, Nagy József, Geiling Jenő sátrai az 1930-as években. Korábban Nagy Károlyné és Tuczai Sándor is vásározott. A mesterek nevét a sátorponyvákon olvashatták a vásárba látogatók. Pápa híres volt bábosiparáról, a környék vásárain, búcsúin is kelendők voltak a pápai mesterek mézes- és bábostésztái. Közvetlen fogyasztásra mézescsókot árultak mandulával díszítve, diószpuszedlit, borbamártogatót, aminek a tésztájába gyümölcsízt is kevertek és forralt borban megmerítve fogyasztották. A vásárlók kedvelték a stanglit, ami puszedlitésztából készült. Hosszú, keskeny darabokat formáltak belőle, és tetejét meghintették gorombára tört süvegcukorral vagy mandulával, esetenként kandírozott gyümölccsel. A zsidók pénteken a főzelék sűrítésére tiszta mézes tésztából, tetején mandulával távedlit vásároltak. A festett bábokat ajándékként dísznek, illetve játéknak vitték. A bábostésztákkal telerakott sátrak már látványukkal is vonzották a vásárlátogatókat. Gyermekszemet gyönyörködtettek a mára feledett formák: az óra-, tányér-, bohóc-, hintó-, Mikulás-, ördög-, bölcsőben ringó pólyásbaba- és lovashuszárbábok. A legények tükrös mézeskalács szíveket vettek kedvesüknek. Verses üzenetük a megajándékozott lányokhoz szólt. Katula Gyula bábosmester mézeskalács szívein e kétsoros vallomásokat olvashatták:

„Szeress imádott kedvesem,
Tedd menyországgá életem.”

„Négyszemközt szeretnék lenni,
Szívemről vallomást tenni.”

„Vess rám kérlek egy pillantást,
Tudj Isten látjuk-e egymást.”

„Fogadd hűn e csekélységet,
Mint szívből vett emléket.”

A bábossátrak árui között bábolvasók és karácsonyfadíszek is voltak. Rendszeresen árusítottak márcot. A „méhsert” nem csupán kellemes ízéért itták, hanem literszámra vásárolták a skarlátos gyermekek gyógyítására. A pápai bábosmesterek közül többen gyertyát is öntöttek. Katula mester műhelyében még az 1960-as években is készültek gyertyák. Főként az ünnepek előtt fogytak nagyobb mennyiségben: matricás díszgyertya gyertyaszentelőre, hajlított gyertya Balázs napra, halottak napjára gyászgyertya sárga színben, alul fekete sávval, karácsonyra pedig a színes gyertya volt kelendő. Tőlük vették rendszeresen a kocsigyertyákat és a templomi gyertyákat is. A zsidók számára öntötték és fonták a vékony gyertyaszálakból hajfonatszerűen az abdolesz nevű gyertyát, ünnepeikre pedig a vékony, egyenes szálú „hamukagyertyát”. A környező sváb községek lakói náluk szerezték be a vakstelkinek nevezett vékony viaszszál

gyertyát, amit halottak napján égettek és adventben a hajnali misére menet, több szálat egybekötve.[67]

Ugyancsak a szökőkút közelében kínálta áruit a naptáros kikiáltó. Ékesszólással hívhatta fel a figyelmet az 1840-es években az újonnan (1837-ben) felállított főiskolai nyomdából kikerült pápai Közhasznú Kalendáriumra. 1838 decemberében jelent meg először, mindjárt 12.000 példányban. Hirtelen kelt népszerűségét bizonyítja, hogy az 1840. évre már 20.000 példányban nyomták ki.[68]

Szerkesztője a tudós fiatal professzor, Tarczy Lajos volt, aki a mulattató funkció mellett oktató szerepet szánt a naptárnak. A Fazekas Mihály által szerkesztett, 1819-ben indított debreceni magyar kalendárium nemes hagyományait folytatta Tarczy a pápai naptár összeállításakor.[69] Ennek szellemében jelentek meg e sorok az 1840. évre kiadott kalendáriumban: „...A pápai naptár csak igaz ösmereteket akar terjeszteni; babonáknak s akárminemű balgaságoknak soha hódolni nem fog, ha bár kárával történnék is ez... mi e kalendáriumot a köznép azon részének szántuk, melly nem vaktörténetekre, hanem tiszta belátás után okos meggyőződésen alapuló hiszemre támaszkodik." Tarczy ezért a csillagászati részt Albert Ferenc budai csillagásszal írattatta, és maga is jelentetett meg bennük ismeretterjesztő cikkeket. Bár munkái alatt nem szerepel a neve, de a kortársak számára egyértelmű volt e kis tanulmányok szerzőjének személye. Az 1840. évre megjelenő naptárban a kor technikai vívmányait ismertette Gőzhajó, illetve Vasutak címszó alatt. A témához kapcsolódóan adomát is közölt „Futkosy, jön a gőzhajó" címmel. A következő évre kiadott kalendáriumban a korszerű tüzelésről, valamint a szemről és a szemüvegekről értekezett. A gazdasági jegyzetekben praktikus tanácsokat adott a faültetésről, a tagosztályról, a jó szénakészítés módjáról, a lencse- és borsótermesztésről. A pápai Közhasznú Kalendárium évente közölt népdalokat, bordalokat, érzelmes históriákat (1841-ben Darvas Júlia és Böjti István szerelmének szomorú históriáját Vízakna városából), hosszabb-rövidebb adomákat, verses talányokat a szokott rovatok mellett.

Tarczy az 1840. évre készült kalendáriumban még hetente közöltetett időjárási regulákat. Bár megjegyzést fűzött hozzájuk: „A pápai kalendáriom csalni és balgaságokat terjeszteni nem akar: azért azon jövendölések, mellyeket abban a hetek után találtok, nem ámítások. Azok mind igaz, tapasztalás s tudomány által bebizonyosodott szabályok... csak vigyázzatok ezen szabályokra, vigyázzatok az időjárásra: meglátjátok, hogy rövid idő alatt hasznokat veenditek..." A következő évi naptárban mégis elhagyatta a regulákat. Pontosságra törekedett az országos vásárok közlésében is. A kiadó kérte az olvasót, hogy ha hibát talált volna vagy valamelyik település időközben új vásárt nyert volna, közölje azt a pápai Református Főiskola Könyvnyomtató Intézetével.

Bizonyára Tarczy igényességének köszönhető, hogy a pápai kalendárium folyamatosan közölt verseket neves magyar költőktől. Kölcseytől a Zrínyi énekét, Bajzától a Boréneket hozta. A naptár hátsó borítóját a pápaiak kedvelt kirándulóhelyének, a Somló várának metszetével díszítette, a metszet alatt ismeretlen szerző Somló című versének négysoros részlete olvasható.

A pápai Közhasznú Kalendárium szórakoztató jellegének megfelelően a naptári részhez az egyes hónapokat jellemző rövid rigmusokat csatolt. Így szól az 1840. év Télelő havához, vagyis decemberre írt vers:

„Nosza hát vigan légy,
S jövő esztendőre kalendárjomot végy,
Fogadom, hogy ha a pápait megveszed,
Annyit mesél, magad halálra neveted."

A nagy tudományú fiatal professzor az új szellemű naptárral - ugyanúgy, mint filozófiai előadásaival - kihívta maga ellen a maradiság és butaság képviselőinek támadásait. Az egyházkerületi jegyzőkönyv rögzítette, hogy a szilasbalhási gyülekezet panaszt tett a kalendárium ellen „illedelmet és vallásos érzést sértő közleményei miatt."[71]

A pápai piaci kalendáriumárus terjeszthette a szintén Tarczy által szerkesztett másik népszerű kalendáriumot, a Mezei Naptárt is. Az olcsó naptárt a Magyar Gazdasági Egyesület adta ki, első ízben 1840-ben. Az öt év múlva már 80.000 példányban megjelenő naptár a „földművelő nagyközönség" számára készült, és az okszerű gazdálkodást s egyéb közhasznú ismereteket kívánta terjeszteni szerte hazánkban.[72]

A kalendáriumok mellett ettől az árustól szerezték be a különböző ponyvatermékeket, imakönyveket, de a levélpapírt is. Századunkban választéka bővült a hetente folytatásokban megjelenő külföldi regényekkel, képes hetilapokkal.

A Fő téri piacon árusították cserépedényeiket a fazekasok. A pápaiak mellett kirakodtak a tüskeváriak, akik főleg korsókat, a sümegiek, akik fazekakat és a győriek, akik főzőedényeket (káposztásfazekakat) kínáltak. A közeli településekre fejen vitték a piacról az „abrincsos fazekat a gombócos káposztának". Általában lakodalmakra főztek ezekben a nagyméretű edényekben. Meréthey Zsófia kéttornyúlaki lakodalmára is Pápán vásárolt fazékban főtt a káposzta 1901-ben.[73]

Paraszti használatra szolgáló edényeket készítettek a pápai fazekasok, és helyi mesterek rakták a pápai középületek kályháit is. A 18. század elejétől önálló céhszervezetbe tömörült mesterek közül néhányat csak névről ismerünk. Az egyházi anyakönyvekbe 1814-ből Tóth Péter inbricarius, 1831-ben Nemes István fazekas mester, 1840-ben Dukits József fazekas, 1841-ben Galambos Gábor korsós nevét és foglalkozását jegyezték be.[74] Három pápai fazekas neve az általuk készített remekmívű céhkorsókon őrződött meg. Kulcsár Ferenc neve az 1799. szeptember 12-én a pápai szűrszabó ifjú társaság számára formált korsón olvasható.[75] „Érdemes Laki János mester" a pápai takács ifjú társaság korsójára „írta rá" nevét 1829. január 31-én.[76] Novák József „Polgári Fazekas Mester Pápán 1844 Május 24-én" feliratozta a „Csöglei Atya Társ-Czéh" korsóját.[77] A zöld mázas, domborműves technikával díszített korsók ünnepi szerepet kaptak a megrendelő szakmai szervezetek, társulások életében, s a céhélet jeles napjain hírét vitték a pápai fazekasok mesterségbeli tudásának. A városi polgári juss elnyeréséért folyamodó fazekasok közül is ismerjük néhánynak a nevét. 1834-ben folyamodott a városi tanácshoz Salamon János gyarmati származású, Pápa, alsó-majoroki fazekasmester és Ürmös József helybeli fazekas.[78] 1841. szeptember 11-én kérte magát polgárnak a város közismert fazekasa, Kobzi László.[79]

Pápai fazekasboltról is van tudomásunk 1835-ből. Ekkor újította meg Reigner Mátyás fazekas hét társával együttes boltbérletét három évre az uradalommal.[80] Talán ebben a boltban vagy az elődjében vett új korsókat az eltörtek helyébe az ifjú borbélyinas, Francsics Károly „négy garasokért", hogy szigorú mestere észre ne vegye a hiányt, és a kár megfizettetésén kívül meg ne korbácsolja. A város lakói sok vizeskorsót használtak a múlt század végéig. Mivel a város kútjai salétromos vizet adtak, a Tapolca folyóról hordták a vizet a főzéshez és a szomj oltására. Ezért reggel hét óráig megtiltották a mosást és a lóúsztatást a folyóban. A pápai házakban korsókban tárolták a tapolcai vizet. Francsics principálisánál a „fazekasnál készült 8 zöldmázos korsó állandó helye a hűvös pince volt. Az inasoknak kellett kora reggelente azokat a nevezett folyóból telehordani, a pincébe lerakni, s annak gondját viselni, hogy a házban ívóvíz szükség soha ne legyen."[81] A pápai vízvezetékrendszer kiépítéséig, 1898. július 28-ig korsók ezreit készíthették a helyi fazekasok a tapolcai víz szállítására és tárolására.

Századunkban a gyáripari készítmények (öntött vasedények és kályhák) elterjedése tovább csökkentette a fazekas- és kályhástermékek iránti keresletet. A városban élő fazekas ipartestületi önálló tagok száma 1905-re 13-ra csökkent. A Pápán működő hét ipartestület közül egyedül a fazekas ipartestület minősült vagyontalannak.[82] A régi pápai fazekasmesterek szakmai hagyományait vitte tovább a neves fazekascsaládból származó Kobzi Gyula. Az uradalomban dolgozott, az üvegházak számára készített cserepeket. Pápán csak így emlegették: „a Kobzi cserepes". A helyi kertészek megrendelésére azonban pompás formájú és díszítményű virágtartó edényeket is formált. Kobzi munkásságát Fábián Gyula rajztanár-etnográfus egyenesen a reneszánsz nagy művésztudósáéval, Palissy Bernardéval vetette össze.[83] A pápai fazekas a gyönyörűen irizáló zöld- és sárgamázas illetve „ibolyásbarna" edényeit sajátos mintakincsű domborművekkel díszítette. Zsinórokat sodort rájuk az agyagból és különös figurákat, emberi és állati alakokat: ülő embert, kígyóval hadakozó férfit, békát, kígyót, pihenő kutyát „ragasztott" a virágtartókra. Utolsó égetéséből, 1940-ből maradt fenn két nagyméretű vázája. Megörökítette rajtuk a készítés évét, és „díszítményein visszaköszön az Öregtemplom copfja" - vélik a pápaiak. Az egyik lapos, kacsasütőre emlékeztető formájú, kígyómintázatú zöldmázas virágtartó edényét az 1960-as évek közepén Németh László írónak ajándékozták a várbeli író-olvasó találkozón.[84]

A vásárbeli konfekciósátorsor elején, kiemelt helyen állt a kapuszín mellett a Kluge cég kékfestő sátra. A kék ponyvára orange festékkel felvitt nagybetűs felirat: „Kluge Ferenc kékfestő" messziről csalogatta a vevőket. A mester 1895-ben meghalt és veszélybe került a cég vásári előnye. A városbeli kékfestők közül özv. Blum Mórné tartott igényt az első helyre a pápai vásárokon. A helyi rendőrkapitányság jogosnak ítélte a kérelmet, és a Kluge cégnek a harmadik helyet jelölte ki a kékfestők között. Csak az 1896-ban meghozott megyei határozattal kerültek vissza régi helyükre. A határozat szerint özv. Blum Mórné a második, Polcz Pál pedig a harmadik helyen állíthatta fel a sátrát.[85]

1916-tól a Blum cég már nem vásározott Pápán, és megszűnt a Polcz-féle kékfestő műhely. A Kluge cég látta el kékfestő áruval a város és környéke lakosságát a pápai vásárokon és hetipiacokon. „Úgy tódult a nép a kékfestő sátrakhoz, mintha ingyen mérték volna a vásznat" - emlékezett vissza a város szülötte, Timár József író.[86] A városi lakosság a világoskék alapú (Perblau) mintás kékfestő anyagot vásárolta. Leginkább a pöttyöset vitték. A fiatalok a közép- és nagymintásat, az idősebbek az aprómintás kékfestőt kedvelték. A bakonyi svábok számára sötétkék (Dunkleblau) festőt készítettek. Nagyböjti viseletre a kékmintázottat vették. Előruhának, azaz köténynek habosra mángorolt, több rétegben fényezett kékesfekete színű Rumburger anyagot választottak. A Kluge cég, hogy kedvében járjon a városi lakosságnak, az I. világháború utáni években osztrák formakészítőktől vásárolt modern mintákkal bővítette választékát.

Vásári, piaci alkalmazottaik, az eladással foglalkozó lányok és asszonyok, az „eladónék" természetesen kékfestő ruhába öltöztek, így is reklámozták a cég legújabb mintáit. Kluge-féle egyszínű, kékeslila vászonnal vonták be a pápai és környékbeli katolikus templomokban böjt idején az oltárképeket és a feszületeket.[87] Távolabbi vidékekről, így Szentgálról is a pápai céghez vitték „kékfőzőbe" a vásznat. Úgy találták, hogy a pápai festő jobb a veszpréminél, mert a Pápán megfestett anyag nem fakult ki.[88]

A II. világháború után teljesen visszaesett a köznép által „Klugi"-nak nevezett cég termelése, megszűnt a vásározás is. Újabb színfolttal szegényedett a korábban oly híres pápai kirakodóvásár.

A Fő téri vásárokon, heti piacokon két sátorsoron, egymástól elkülönülve árulták a lábbeliket a pápai és vidéki csizmadiák, cipészek. Portékáik iránt még nyáron is nagy volt a kereslet. Forgalmuk a tél előtti utolsó országos vásáron, a szeptember eleji kisasszonyi vásáron érte el a csúcspontját.

A kötelesek, szíjjártók mellett a késesek kínálták munkáikat. A múlt század második felének leghíresebb pápai késesmestere Tanczer András volt, aki a kor szokása szerint külföldet megjárva tanulta ki mesterségét. Szakmai sikereiről oklevelek sora tanúskodik.[89] 1881-ben a Pápai Lapok is hírül adta, hogy ezüstérmet nyert a drezdai ipari kiállításon. Műhelyében maga kovácsolta acélból még a borotvákat és ollókat is pályája kezdetén, az 1860-as években. Ragyogó gyöngyház és elefántcsontnyelű zsebkéseket és evőeszközöket készített három-négy segédjével együtt. Fia, aki Timár József néven századunk népszerű írója lett, így emlékezett apja munkájára: „Minden kézzel készült, a pengétől a nyélig és a nyélbe rakott ezüstös csillagokig. Később a gyárak fokozott termelése lassan-lassan visszaszorította ezt az ipart az egyszerű kereskedés terére. A nyolcvanas években már csak konyhakéseket és disznóölő késeket, meg egészen egyszerű, de erős paraszti bicskákat, végül iparunk már csupán az egyszerű javításokra és köszörülésre, meg politírozásra szorítkozott. A gyárakkal nem lehetett versenyezni s apám már csak kereskedett és az árut solingeni és bécsi gyárakból rendelte, mert nem bírta olyan olcsón előállítani, mint a gyár.”[90] Tanczer András élesítette és polírozta rendszeresen a pápai Esterházy grófok konyhakéseit és evőeszközeit is.[91]

Pápa Fő tere (ahol a török háborúk idején gyakoriak voltak a vásárfelverések, ahol a „piarczi deresben” megcsapatta a városbíró a köz ellen vétőket, ahol a grófi család nevezetes eseményeikor ((esküvő, születés)) népünnepélyt tartottak ökörsütéssel, ahol az egyik Esterházy gróf széttörte a piacon áruló fazekasok edényeit, hogy busásan megfizethesse őket, ha panaszkodtak a silány forgalomra, inasgyerekek szöktek ki bámulni a vásári, piaci forgatagot ebédidőben, inkább éhen maradva, de el nem mulasztva a különleges élményt) alig változott a hosszú évszázadok alatt. A forgalom irányát ugyan lekövezték rajta, az országos vásárok idején mégis portengerré változott a város központja. Az árusok között levő „vandálok” pedig mérhetetlen szemetet hagytak maguk után, sőt a Nagytemplom közvetlen környezetét csúfították az árumaradványokkal. Ezért az 1930-as évek végére a pápaiakban megfogalmazódott a Fő tér rendezésének igénye. A Pápa és Vidéke című hetilap hasábjain hosszú vita folyt a rendezés legfontosabb szempontjairól. A vitázók egyetértettek abban, hogy vissza kell állítani a tér barokk hangulatát, meg kell szabadítani a portengertől és meg kell véglegesen oldani a piac kérdését is. „A város kereskedelmének érdeke, hogy az üzleti élet forgalma méltó helyen tovább fejlődhessék és gyarapodhassék” - fogalmazta meg Molnár István.[92]

A II. világháború után egyre kevesebben rakodtak ki a vásári és hetipiaci napokon a Fő téren, mígnem az 1960-as évek elején a pápai piac átkerült a mai helyére, a Tókert elejére. Ezzel egy helyre vonták össze a városban korábban más-más helyütt működő különböző piacokat. A Fő tér rendezésének igényével egyidőben felmerült a piacok szétszórtsága megszüntetésének gondolata is. Azt tartották, hogy a „piac szétszórtsága a közérdek hátrányára van. Egyeseknek lehet előnyére és szolgálhatja üzleti érdekeit, de a város és a vidék polgárságának ezernyi kára származik belőle. A kirakodóvásár és a gabonapiac a Fő teret, a kosarasok a Széchenyi-teret, a szénapiac a Vásár utca végét, a zöldséges-, a tej-, a baromfi piac a Szent-Benedek-teret, a fapiac a Batthyány-utca végét, az edényesek az Anna-teret és az ószeresek a Bástya utcát nem fejlesztették, sőt ellenkezőleg... A szétszórtság csak hátrányt és a komoly fejlődés lehetőségeinek megakasztását jelentette. Melyik városban találhatunk hasonló helyzetet?” - fakadt ki a cikkíró a Pápa és Vidéke című hetilapban.[93]

Mire sor került a piacok összevonására, több közülük el is sorvadt. E sorsra jutott a felsorolásban nem is említett halpiac a Böröczky domb melletti tér Tapolca felőli részén. A jórészt más vidékekről, főként a halban gazdag Marcal mellékéről hozott halat lyukas ládákban a folyóba eresztették, így tovább életben maradtak. A hely 1920-ban még őrizte régi nevét, Hal-térként volt ismert.[94]

A szénapiac a Vásár utca déli végén kapott helyet az ott álló kőkereszt környékén. Ezt az utcarészt Széna térnek nevezték a pápaiak. Itt tartották a sorozásokat is. Ilyenkor mulatozástól volt hangos a Korona vendéglő.[95]

A baromfipiac régebben a Major utca, később a Deák Ferenc utca déli végén volt. Itt álltak a baromfit és egyéb árut beszállító kocsik, szekerek. Míg a nők az eladással foglalkoztak, a várakozó férfiak a Tikos, vagyis Böröczky vendéglőben múlatták az időt, de szívesen telepedtek meg a közeli Hindler vendéglőben is.[96]

A Bástya utca déli végén egy ideig az 1870-es években disznóvásár működött, majd vissza-helyezték a Csóka vendéglőhöz. Később avítt... vagy rongyospiac jött létre itt. Az utca északi végén káposztát, kerékrépát árultak még az 1930-as években is.[97]

Az Anna templom körüli téren kínálták edényeiket a cserepesek, s a tér közelében levő fapiacon (Fery Oszkár, később Balla Róbert tér) szerezték be a tűzifát a pápaiak. Korábban a fapiac a régi vásártéren volt, csak a tér sétatérré alakítása után (1857-től) került erre a helyre.[98] Pápa határa és jóformán az egész pápai síkság fában szegény vidékét Ugod és környéke látta el tűzifával. Ugod a Bakony északi lejtőinek legnevezetesebb községe volt, határa akkora, mint öt más községnek együttvéve, s erdei átnyúltak a Bakony magasán. Bakonybélből is szállítottak hasábfát a falu hatalmas magánerdeiből a pápai fapiacra. Kocsiról árultak, a súlyra alkudtak. Legalább 50-80 kocsiról kínálták a fát az országos vásárok alkalmával, de péntekenként is vittek fel 8-10 kocsi fát általában. A keddi piacnap itt is gyengébb volt. A fapiac korán reggel indult. Így 11 óra tájban már olcsóbban lehetett vásárolni. A fakereskedők és a pápai családok között az évek során kapcsolatok alakultak ki. Az ismerős fakereskedőket a tűzifa házhoz szállítása után gyakorta meg is vendégelték.

A II. világháború után megszűnt a magán fakereskedés. 1947-48-ban már a zöldségpiacra vitték zugban az irtásfát.[99]

Az 1930-as években a kosárfonók, bakonyi - elsősorban bakonybéli - szerszám- és seprű-készítők, teknővájók az új református templom előtt árulták portékáikat.

A környék hímzéséről híres településeiről származó kézimunkákat a Fő tér kapuszín körüli részén kínálták megvételre. Tapolcafőről, Nyárádról és távolabbról: Szanyból és Kapuvárról is hoztak fel ide hímzéseket.[100]

Vásárok idején a város vendéglőit benépesítették a vidékről érkezők. Kocsisorok álltak az utak mentén és vendéglők udvarán. Növelte a zsúfoltságot, hogy egyes iparosok, így a szitások a Fő utca elejére szorultak ki készítményeiket árulni.[101] Napjainkra megszűnt ez a nyüzsgő élet a pápai vásári és piaci napokon. A szülők már nem viszik el gyermekeiket élményszerzésre, gazdasági tapasztalatok szerzésére, a vásárlás menetének megismerésére a vásárokba. E napok többé nem ünnepei a város lakóinak. Pápa életéből végleg eltűnt a vásárok sajátos, emelkedett hangulatú világa.

Pápán a templomi búcsúkon is tartottak kisebb-nagyobb kirakodóvásárt. A Tabánnak nevezett városrészen, a ferences templom körül rendezték meg a környék leghíresebb búcsúját, a porciumkulai búcsút. A népnyelvben porcinkulainak nevezett templomi búcsút hagyomány

szerint augusztus 2-án, illetve az azt követő vasárnapon tartották.[102] Sátrakkal népesült be ilyenkor a ferences templom környéke, és sátrak álltak a Korvin utcában is. A búcsún kirakodtak a bábosmesterek, akik a mézből készült csemegék mellett árusítottak gyertyákat és viasz offereket is, amelyeket a búcsúsok a templom oltárára helyeztek. A búcsún szerezték be a kegytárgyakat, rózsafüzéreket, szentek szobrait otthonaik díszítésére, valamint vallásos ponyvatermékeket, ima- és énekeskönyveket vásárolhattak. A ferences templom, illetve a ferences rend legnagyobb ünnepén összegyűlt sokaság a sátorsort járva ajándéktárgyakhoz, konfekciótermékekhez, lábbelifélékhez is hozzájuthatott.

A porciumkulai búcsú előtt egy héttel volt az Anna templom titulusünnepe. Ezen a búcsún valamivel kisebb tömeg gyűlt össze, mint a ferences templomin, kevesebb vidéki jött be rá. A kirakodóvásárt a fapiacon tartották, közel a templomhoz. Itt két sorban vertek sátrat az árusok. Az ünnepi mise után a sátorsorok közti széles téren sétált és nézelődött a tömeg. Erről a búcsúvásárról is vittek haza rendszerint búcsúi emléket: kisebb játékokat a gyerekeknek, bábosfigurákat, gyertyát, imakönyvet.[103]

Pápán nagy hagyománya volt a körmeneteknek. A pálosok fő ünnepén, Úrnapján a körmenetet a Rózsafüzér társulat rendezte meg nagy pompával. A körmenet idején minden harang szólt. A pálos templomból indulva a plébániatemplomhoz tartottak. Miután megkerülték a Fő téren álló templomot, a négy sátornál elvégzett szertartások és áldások után visszatértek a rendi templomba. „A körmenet annyira fényes volt és akkora tömegeket mozgatott meg, hogy még szombathelyi résztvevői is voltak" - örökítette meg Molnár István. A plébániatemplom felépítése (1786) után is évekig a pálosok rendezték meg az úrnapi körmenetet s csak később a plébánia. Ekkor a pálosok az ünnepet követő vasárnapra tették át a körmenetüket.[104]

Az úrnapi körmenet az Öregtemplomból a Fő utcán át, bekanyarodva a Deák utcára s onnan a Kossuth utcán keresztül a templomot megkerülve tért vissza a Szentegyházba. A négy oltárt a Plébánia kapuzata alatt, a bencés templom bejáratánál, a Kossuth utca 24. számú ház kapuboltozatában és a Fő téren álló Kenessey-Szondy ház kapuja alatt állították fel szokás szerint. A körmenet pompáját emelték az egyes szakmák jellegzetes viseletbe öltözött képviselői. A menetben haladtak a város katolikus iskoláinak leánytanulói, akik karkosaraikból virágszirmot hintettek. Erre az alkalomra még kosárkájuk karrészét is befonták virággal. Tartalékul nagy kosárban is hoztak virágszirmot. pipacsot, búzavirágot a város határából. A hársfaágakból font sátrak oltárainál a zárdista énekkar szerepelt. A dohánygyári és szövőgyári munkásnők mint Mária-lányok kék szalagon csodálatos érmet viseltek a nyakukban a körmenet idején. Kezükben üvegbúrákkal védett gyertyákkal vonultak. Az úrnapi körmenet útvonalán a lakók felseperték a járdát és virágokkal, gyertyával díszítettek. A város aprajanagyja, más vallású lakói is megbámulták a körmenetet. A sátrakból egy-egy ágat hazavittek és a tükör mögé tűzték. Viharban, villámláskor a tűzbe vetették.

A föltámadási körmenet is évente végigjárta a Fő teret az Öregtemplom körül. Mindkét körmenet - de különösen az úrnapi - alkalmával kivonult a katonaság, és díszlövéseket adott le a Tapolca túloldaláról. Ilyenkor még mozsarakból is lőttek a múlt század első felében. Az ellövöldözött puskapor árát a tanács térítette meg a kereskedőknek.[105]

Húsvét napjának reggelén a katolikus családok a kálváriatemplomba vitték megszenteltetni kosárban, szakajtóruhával letakartan a tojást, sonkát, kalácsot. Hosszú sorban álltak a szenteltetni szándékozók. Fennmaradt annak a gazdának a története, aki így szólt a kosarat tartó párjához: „Takard ki - mármint az ételt - hadd hulljon rá a szenteltvíz!" Míg a szentelményt haza nem vitték, nem reggelizhetett a család. A megszentelt ételt együtt fogyasztották

el. Morzsáját nem dobhatták ki, gondosan egybegyűjtötték, és gyümölcsfa alá hintették vagy tűzbe vetették a gonosz ellen.

Évente felkeresték a pápaiak a Mária-napi celli búcsút. A búcsújárás leghíresebb elő-énekesének nevét megőrizte az emlékezet: Borsó Józsi nagy könyvvel a kezében, erős hangon vezette az éneklést. Az énekszóval és kezükben gyertyákkal közeledő búcsújárókat harangzúgás közepette várták a pápaiak a késő esti órákban a Celli (Korábban Boldogasszony) úton. Hálaadásra a Nagytemplomba mentek útjuk végén a Cellt gyalog megjáró búcsúsok. Az apát úr így köszöntötte őket: „Kedves felsővárosi híveim!", mivel jobbára ebben a város-részben éltek a katolikusok, míg a reformátusok az Alsóvárosban.

Adventben rorátéra jártak a katolikusok az Öregtemplomba, amely zsúfolásig megtelt ilyenkor. Az asszonyok berliner nagykendőbe burkolózva imádkoztak. Előfordult, hogy a legények tréfából összekötözték a kendők rojtjait, és a templomból kimenet alig tudták szétszedni a gubancokat.[106]

December 24-én este a csordások, kanászok nagy ostordurrogtatással járták a várost. A gazdáktól bort és pénzt kaptak. Lövöldöztek is. Somfainé Pados Mária visszaemlékezett arra, hogy az ünnep éjszakáján az édesapja is a levegőbe szokott lőni.

Ádám-Éva napjának délutánjától - sokszor már korábban is - betlehemesek köszöntötték az ünnepet házról-házra járva.

Gonddal készült a karácsonyi asztal e napon. Még az 1920-as években is akadt olyan család, ahol az ünnepi asztal alá terményeket tettek, az asztalra pedig cserépben kizöldült búzát a kisjézus szamarának. Karácsonykor nem lehetett szemetet kivinni a lakásból. Az ünnepi étkezések morzsáit is össze kellett gyűjteni és a húsvéthoz hasonlóan tűzbe vetni.

Szilveszter délutánján illetve újév reggelén a legények, felnőtt férfiak frissen font fűzfa-vesszővel megcsapdosták a nőket, s közben ezt a szöveget mondták: „Kelléses ne légy az új esztendőben!" A férfiak köszöntöttek új évet e napon. A nők lencsét főztek, pogácsát sütöttek január elsején, hogy sok pénzük legyen az új esztendőben. Pénzt az év első napján nem adtak ki Pápán.

Vízkeresztkor erre a célra szolgáló üvegben vizet szenteltettek az Öregtemplomban. Ezzel szentelték meg a háborúba indulókat vagy a nehéz pályára lépőket.

Farsang végén rönköt kötöttek azoknak a házaknak a kiskapu kilincsére, ahol vénlány élt. A ház fonott kerítésére pedig rissz-rossz köcsögöket, egyéb tárgyakat aggattak csúfságul.[107]

A május 1-re virradó éjszakán a pápai kocsmák udvarára is májusfát állítottak a legények. Csúcsára felpántlikázott borospalackot erősítettek. A fadöntés előtt általában bekenték a fa kéregtelen részét, hogy megcsússzon a borért mászó legény. A győztes jutalmul megihatta a bort.

„Pápán még a levegő is református" - járta a mondás a városban és környékén. A reformátusok zöme az Alsóvárosban élt, köztük több gazdag parasztcsaládot tartottak számon. A felsővárosi katolikusokkal alig voltak kapcsolataik. Párválasztásukban - a vagyoni helyzet mellett - lényeges szerepet játszott a felekezeti hovatartozás. Alsóvárosban ritkán köttetett vegyes házasság. Ha mégis, a szerelem ereje által katolikus nő került a családba, a lányokat anyjuk vallása szerint keresztelték. De református szellemben nevelték őket, a többi családtaggal együtt a református templomba jártak és úrvacsorát vettek.

A családokban nemzedékről-nemzedékre öröklődtek a nagy értéknek tekintett bibliák. Esténként az apa egy-egy részt olvasott fel a bibliából. Hetente egyszer - általában csütörtökönként - házi bibliaórára gyűltek össze az utcabeliek. Húsz-harminc hívő imádkozott együtt, és olvasták, értelmezték a biblia egyes részeit, szokás szerint valamely család házának első szobájában. A családi étkezések előtt a családfő hangosan imádkozott, a többiek „utána mondták az imát". A gyerekek az iskolakezdés előtt mindig áhítatra mentek a templomba.

Pápán az új református templom felszenteléséig, 1941. október 31-ig a Fő utca elején álló templomba jártak a hívek. Vasárnap délelőttönként és ünnepnapokon sorra kinyíltak az alsóvárosi házak utcaajtói. Ünneplőbe öltözött férfiak, nők és gyerekek léptek ki rajtuk fél tíz tájban: indultak a templomba. Az istentiszteletek idején a templom rendszerint zsúfolásig megtelt. Hagyományosan a nők a bal oldalon, a férfiak a jobb oldalon ültek. A gyerekek nemük szerint a szülőkhöz csatlakoztak. A nagy ünnepek mindkét napján úrvacsorát vettek. Legnagyobb ünnepükön, nagypénteken gyászra utaló fekete, illetve sötét ruhát vettek magukra az istentiszteletre készülve. Az asszonyok - még a fiatalasszonyok is - fekete kendővel kötötték be a fejüket e napon az úrvacsoraosztásra.

Pápán a református egyház szervezeti életét negyven tagból álló presbiterium irányította. Ma is megemlékeznek arról, hogy hazánkban első ízben e városban választottak presbitereket, s közismert az évszám is: 1617. A presbiterek megbízatása halálukig szólt, illetve szól ma is. Ha nem feleltek meg a tisztségüknek, leköszöntették őket. Ilyen eset - mondják az idősek - évtizedek óta nem fordult elő. Az új tagokat a presbiterek hívták maguk közé. Sokszor ifjú házasembert is megtiszteltek e tisztséggel.

Az egyházi közösség gazdasági ügyeit a főgondnok és a gondnok irányították, akiket a módos és nagy tiszteletnek örvendő hívek közül választottak. Az egyházi adót a hívek anyagi helyzete szerint vetették ki.[108]

Az új református templomot 1932. szeptember 20-án kezdték építeni Pápán. A hívek részt vállaltak a munkában, és jelentős pénzadománnyal segítették az építkezést. Többen országos körútra indultak, hogy pénzt gyűjtsenek a munkálatokhoz. Francsis Imre és Tömböl József a Csallóközt, Vágvölgyét és Mátyusföldet járták be. Tizenkilenc magyar református gyülekezetet látogattak meg, és többezer pengőt gyűjtöttek össze.[109]

Az új református templom megnyitása után az Ótemplom szeretetvendégségeknek adott helyet, és itt működött a Keresztény Ifjúsági Egyesület református leány- és legényegylete. Vegyeskaruk és zenekaruk templomi ünnepségekben, temetéseken működött közre. Alkalmanként táncmulatságokat is tartottak az egyletben. A gyülekezet előtt és a szeretetvendégségeken gyakran mondta el saját vallásos témájú verseit is Francsis Imre alsóvárosi takácsmester. A Petőfit, Tompát olvasó, munkája révén 25 Pápa környéki községben megbecsült mesterember költeményeiből mély vallásosság sugárzik:

„...Megtartó Úr Krisztus karácsonyi vendég,
Reménykedő szívvel sietek ím feléd,
Hallgass meg kegyesen, áldva tekints rám,
Könyörülj meg rajtam, halld meg buzgó imám.
Midőn karácsonykor földünkre születtél,
Mindeneket újjá, s boldoggá teremtél.
Újítsd meg szívem is, töltsd meg élő hittel
Hogy szerethesselek megtisztult lélekkel..."

(részlet a Karácsonykor c. versből)[110]

Az Ótemplom ma Pápa egyik leglátogatottabb múzeuma. A műemlék-épületben 1972. szeptember 20-án nyílt meg a Dunántúli Református Egyházkerület egyháztörténeti, egyházművészeti és egyházi állandó kiállítása. A 18. századi templomi berendezési tárgyak (szószék, Úrasztala, padok) szomszédságában a karzaton református népi szakrális tárgyak és egyháztörténeti dokumentumok láthatók, míg a földszinten református egyházművészeti anyagot: úrasztali és keresztelési felszereléseket mutatnak be.[111] A kiállított textíliák közül gazdag díszítményeikkel kitűnnek az úrasztali kendők. Kettő közülük pápai, de a gyűjteményben még tizenegy értékes helyi darabot őriznek. Belőlük öt a 17. századból származik. A legkorábbi e század elejéről maradt fenn. A finom lenvászon alapra színes: kék, rózsaszín (eredetileg piros), zöld, barna és ekrüszínű fonallal, fonott öltéssel, és szálszámolásos technikával hímezték a mintázatot. A kendő közepére az Agnus Dei motívumot varrták zászlóval és a vérét felfogó edénnyel. Körülötte négyszögben olvasható a felirat: „ECCE AGNUS DEI, QUI TOLLIT PECCATA MUNDI IESU CHRISTE MISERERE NOBIS" (Íme Isten Báránya, aki elveszi a világ bűneit, Jézus Krisztus imádkozz értünk.) A többi kendő fehér batisztból készült, arany, ezüst és fehér, valamint zöld selyemszállal hímezve, kettő aranycsipkével szegélyezve. Sarkaikban lóhere és tulipán, gránátalma, csereág, szőlőlevél és inda mintázatban gyönyörködhetünk. Az 1690-ben készült kendő felirata: ÉN VAGYOK AZ IGAZ SZŐLŐTŐ. Megörökítették rajta az adományozó Botka Ferenc és Babolcsai Magdolna nevét is. 1692. március 31-én „SANDOR SUSANNA HORVÁTH MIKLÓS URAM MEGHAGYOTT ÖZVEGYE" ajándékozott egy a sarkain fiait önnön vérével tápláló pelikán-motívumos, közepén: „ÉN VAGYOK AZ IGAZ SZŐLŐTŐ" feliratos kendőt az egyházközösségnek.[112]

A 18. századból nyolc pápai úrasztali kendő maradt fenn. - Valamennyit arany- és ezüstszállal hímezték: a sarokban tulipán, fogazott szélű (sarlós) levél, gránátalma-lucág és cserfaág váltakozik. Egy közös tőről hajolnak a közép felé. Rajtuk reneszánsz és keleti elemek ötvöződnek helyenként már barokkosan, helyenként még törökös szerkesztéssel.[113] - Öt kendőn megörökítették az ajándékozó nevét és az ajándékozás idejét is. 1700-ban Szigeti Erzsi, 1721-ben Kádártai Mihály, 1740. március 29-én Sárközi István özvegye, Sándor Zsuzsanna, 1758-ban Najd Ferenc özvegye nemes Papp Mária asszony, 1783-ban Pados Ferenc özvegye Noszlopi Zsuzsanna adományozott „keszkenyőt" az Úr asztalához a pápai eklézsia számára. Ez utóbbin középütt ez a felirat olvasható: „EGYETEK BARÁTIM, IGYATOK ÉS RÉSZEGEDJETEK MEG SZERELMESIM; ÉNEK /EK ÉNEKE/ V.l."[114]

A gyűjtemény cserép bortartó edényei közül egy pápai keménycserép,[115] nyilván a múlt század első feléből.

A pápai kőedénygyár - mint a városban nevezték még az 1900-as évek elején: „porcelángyár" - az 1840-es években Bécsbe is szállított termékeiből. Termelése 1866 januárjában szűnt meg, Városlődre költöztették felszerelését és munkásait.[116] Fél évszázad múltán dr. Lővy László így írhatott a Pápai Hírlapban: „Az ezen gyárból kikerült edényeket most drága pénzen vásároljuk meg, mint ritka régiségeket, pedig csupa kőedény."[117] A gyár termékei közül több kőedény és porcelántárgyat az Esterházy-kastély emeleti szárnya múzeumi állandó kiállításán láthatnak az érdeklődők. Az 1960-ban létrejött Pápai Helytörténeti Múzeum - amely ma már Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmúzeum - gyűjteményében közel 3 ezer tárgyat számlál a néprajzi anyag a városból és a város környékéről. Itt őrzik a Tuczai - és Geiling mézesbábos műhelyek eszközanyagát, Katula Gyula gyertyamártó- és gyertyaöntő felszerelését, Balla Imre takács, Király István nyerges, Kummer Ferenc szitás, Nikodém Jenő asztalos szerszámait.[118] Rendkívül értékes a múzeum rézműves- és pipagyűjteménye. Olyan, a múlt század második felében még országosan ismert helyi iparágról tanúskodnak, amelynek emlékét napjainkban

egy gyermekmondóka sora őrzi: „Pápára pipáért, Debrecenbe dohányért".[119] Az agyagpipa-gyártás dunántúli székhelye volt Pápa, ahol a 19. században három pipagyár működött. Az ún. parasztárutól a legfinomabb selmeczi pipáig a „pipák minden nemét" gyártották. Bécsbe és az Alföldre szállították, de a múlt század elején Olaszországba is exportáltak nagy mennyiségben pápai pipát.[120] A Boskowitz-féle, 1858-ban alapított gyárból változatos formájú, művészi kivitelű, szépen megformált rézkupakkal záródó pipák maradtak fenn. A múzeum őriz még pipákat kevésbé ismert pápai pipásoktól: Neumantól, Tostocktól és Breuertől is.

A 19. század eleji pápai népélet több jellegzetes vonásáról tudósít Francsics Károly naplója. Szülei szobájában a két ablak között függött egy vászonra festett, aranyozott keretű Szűz Mária kép. Az üveg alatt művirágok, gyöngyök, mindenféle színű üveggombocskák és különféle csecsebecsék ékítették körös-körül. Ezeket Francsics apja, a szíjjártó mester, Szűz Mária nagy tisztelőjeként évente megújította. A kép alatti térdeplőn végezte reggeli imáit. A festmény felett kis távolságra a gerendáról lenyúló három rézláncon egy kis réz mécses lógott alá. Ebben szombatonként Szűz Mária tiszteletére egész nap olaj pislogott. Gyermekük egészségének visszanyeréséért itt imádkoztak a szülők a hároméves Francsics Károlyért.[121] Bizonyára a városban másutt is alakítottak ki szobabeli imahelyeket, és Szűz Máriát is sokan tisztelhették Pápán, ha jelenleg nincs is más adatunk a kultuszra vonatkozóan. Francsics apja a fiú gyógyulása után örömében pompás magyar ruhát csináltatott: búzavirágszínű posztóból varrt dolmányt, amin kis, mogyoró nagyságú rézgombocskák „fémlettek", magyar nadrágját fekete zsinórral cifrázták, kordován csizmájára rézsarkantyút erősítettek, kalapjára fehér tollat tűztek. A kisfiú öltözetéhez tartozott még egy kis bádogkard és huszáros tarsoly, amelyet a szíjjártó apa maga készített piros bőrből.[122] Francsics apjának viselete is magyar volt kezdetben. Ibolyaszínű dolmányt, sötétkék nadrágot, rézsarkantyús kordován csizmát, félmagas kalapot viselt. Kőszeg tájékáról származó német feleségét is magyar viseletben járatta: magyar fejkötőt, redős szoknyát, bő kétszél kék köténytt, ezüstcsatos réklit, sarkos cipőt vetetett fel vele. Ezt a viseletet váltotta fel a német öltözet divatja.[123] Amikor a magyar viselet ismét népszerű lett országszerte, Pápán már alig élt az emléke. Ifj. Martonfalvay Elek említette meg, hogy 1859-60-ban édesanyja hattyúprémes mentéjéhez kényszerűen egy bakonyszentiváni sváb asszony ezergombos mentéje szolgált mintául sok keresgélés után. A múlt század végén már alig viselték az alsóvárosi idősebb asszonyok a zöld rókatorkos bundát. Elvétve lehetett látni leeresztett hajú lányt a városban, kopogós csizmát sem hordtak. A protestáns köznépbeli asszonyok általában sötétebb, majdnem fekete „festőbeliben" jártak ekkortájt, míg a katolikus nők élénkebb színű ruhát vettek magukra.[124]

Francsics naplója és ifj. Martonfalvay leírása adatokat szolgáltat a múlt századi pápai népi építkezésre és lakáskultúrára vonatkozóan is. A náddal - ritkábban rozsszalmával (zsuppal) - fedett házak keskeny, szalagszerű telken épültek. A házak jobb oldalán gádor nyúlott végig, amelynek tetejét izmos tölgyfagerendák tartották „oszlopok gyanánt". A ház közepe táján nyílt az ajtó a házba, rögvest a konyhába.[125] Innen jobbról és balról ajtó vezetett egy-egy szobába. Az első szoba vendégszoba volt, „a háziak, kivált a gyereknép oda csak ritkán kerültek. Legfelebb ha vasárnap, amikor szokás volt a sárga violával, bazsalikummal, rozmaringgal elbástyázott ugyis apró ablakon kinézegetni, no meg természetesen ha arra érdemes látogató jött."

Az első szoba díszei voltak a párnákkal magasra felvetett ágyak. Sarokpad állt még itt, „gyakran időbarnította érdekes ereklye, faragott vagy tulipántos... előtte nehéz asztal, a padhoz hasonló székek, tulipántos láda, óriási zöldkályha... A falakon szentképek vagy népszerű politikusok, genrek. Az ajtósarkán hímes kendő, egy szegen a kalendárium, a mestergerendán

vagy ablakdeszkán a könyvtár: imakönyv, zsoltár, Biblia, s egypár história a ponyváról. A hátulsó szobában lakik a család, az ágyak, az asztal s egy almáriom jóformán minden bútor."[126] Az 1810-es években Francsicsék már nem a saját házukban, hanem egy szűrszabó mesternél laktak „zsellérségbe". A ház elejét lakta a házigazda, ők a hátulsó két szobát. Egyik szobában élt a család, a másikban, a kisebbikben az apa rendezte be műhelyét. Meglehetősen szűkösen laktak. Szobájukat szemes kályha fűtötte. A falak mentén hosszant két, keresztben pedig egy ágyat helyeztek el. A szoba közepén fennmaradt kis teret „izmos diófa asztal" töltötte ki, körülötte és a fal mellett „néhány hátas faszékek" álltak. E szoba dísze, egyben imádkozó helye a Szűz Mária kép volt a felette függő mécsessel és az alatta levő „térdelővel".[127] Télen a kályha elé állították a „jól vasalt kocsiládát, melyet piros bőrvánkos fedett", azon ülve melegedtek.[128] Évekkel később, anyja halála után már csak két ágy volt szobájukban, közülük az egyik fedeles, függönnyel ellátva. A bútorzathoz tartozott még egy „schubláda, egy nagy almáriom, az asztal előtt néhány hátas faszékek". A tiszta fehérre meszelt falon csak a már ismert Szűz Mária kép lógott.[129] Vendég érkeztén a „pintes palackot... egy falbeli almáriomból" vette elő Francsics szíjjártó mester.[130]

A múlt század első felében jobbára az Alsó- és Felsőváros házainak szobafalára kerülhettek fel a helyi keménycserépgyár termékei közül a hírhedt bakonyi betyárt, Milfait Ferkót ábrázoló tányérok.[131] Ez a gyár termékeinek formájával, díszítőfestésével hatott a pápai és környékbeli népi kerámiára. Az 1840-es években fazekasok is szívesen alkalmazták keretdíszként a fű mintát és a mélyöblös tányérok tükrében a csillagdíszt. Merítettek még a gyár szőlőleveles és bordázottan körszeletekre osztott tányérainak díszítőformáiból is.[132]

A pápai és környékbeli népélet mozgalmas, sajátos hangulatú színterei voltak a város határában a Tapolcán működő malmok. Csillag Dezső molnármester 1919. július 25-én mért fel 15 malmot Pápa közvetlen körzetében. Ezek név szerint: Zavari-, Papír-, Igalyi-, Sávolyi-, Csingeri-, Nagyhantai-, Kishantai-, Apátsági-, Hódoskai-, Csuzi -, Város-, Mester-, Pap-, Külü- és Fehér-malom. Közülük kilencben a kereskedelmi mellett vámőrlés folyt, míg a többi csak vámőrlést végzett.[133] A vámőrlő malmokat parasztmalmoknak nevezték, mert termelőknek őröltek. A kereskedelmi malmok a híres és gazdag pápai gabona- és lisztkereskedők, pékek számára dolgoztak. Minden molnárnak volt egy, de inkább két fogata. Erős lovaik folyamatosan hordták a lisztet és a gabonát a malom és a város között. Több molnár kocsija a környező falvakat járta, „csuvározott": helyben átvették őrlésre a gabonát és napok múlva visszavitték a lisztet. A csuvározó kocsik rúdjára kötött csengő csilingelése jelezte útjukat, a faluban pedig megérkezésük hírét vitte. A csengettyű hangja alapján különböztették meg a parasztok a molnárokat. A csuvározás ideje állandósult egy-egy településen, a gazdák már várták a molnárkocsikat a zsákokba töltött gabonával.

Lehetőség szerint a parasztok maguk vitték gabonájukat őrletésre. Felkészültek a hosszú, gyakran több napos várakozásra: jól feltarisznyáztak, hogy ne éhezzenek és szomjazzanak. A molnár is kínálta étellel az őrletőket, saját lisztjéből készült rétessel, kaláccsal, pogácsával. Közben dícsérte lisztjét, hogy az őrlető még inkább kedvet kapjon és a „malomhoz szokjon". Gyakran a gazdák kóstoltatták meg borukat, füstölt kolbászukat a molnárral abban a reményben, hogy előbb sorra kerülhetnek. Várakozás közben különféle történeteket meséltek egymás szórakoztatására. Ilyen alkalommal hangozhatott fel a nagyhantai ördöngös molnár históriája. Azt terjesztették róla, hogy ő őrölte a legjobb, legsimább lisztet a Tapolca partján. Lisztjének varázsereje volt, gyógyulást reméltek tőle a betegek, korpáját gyógyszerként adták az állatoknak.[134] De esett szó a malmokban ludvércről, visszatérő halottról és a „bolond grófról" is. Ha a gazda nem tudta kivárni a sorát, maga helyett hagyta feleségét vagy lányát. A huncut molnárlegények aztán „nem csak a gabonából, hanem a Julcsából is kivették a vámot". A feleségeiket magukkal hozó gazdák gúnyolódásnak tették ki magukat. Nem véletlenül

terjedhetett el a mondás: „Jólesik a molnárnak, ha más malmában darálhat". A pápai molnárokat bort szerető, jókedvű embereknek tartották. Többnyire módos, megbecsült emberek voltak.[135] A malomhoz tartozó birtokon maguk is termeltek gabonát, rétjeik szénát adtak gazdag állatállományuknak. Lovat, szarvasmarhát, sertést tartottak, néhol gulyást, kanászt fogadtak fel hozzájuk. A malomzúgók előtti tavakban töméntelen kacsa és liba úszkált. Némelyik molnár sertéssel és baromfiakkal is kereskedett. A malomudvarok galambdúcainak lakóit táplálta az udvaron szétszóródott gabona és a kidobott ocsú.[136]

A malmok - különösen a város területén működők: az egykor városszéli, a Szélesvíz folytatásában levő Kapitán- illetve Csuzi -, a Város-, a Tizes, illetve tüzeiről Tüzes- és Mester-malom - folytonos zúgásukkal szerves, elválaszthatatlan részei voltak a város életének hosszú évszázadokon át.[137] A pápaiak a malmok zsilipein lezuhanó vízben nyertek felüdülést a forró nyári napokon...[138] Mígnem elhalt az a melegvízű folyó, amelynek maga a város is a keletkezését köszönhette.[139] „A Bakony minden patakja között a Tapolca vizének veszte a legfájdalmasabb, a legnagyobb bakonyi folyóé" - fakadt ki Tatay Sándor.[140] Pápa szülötte, Rab Zsuzsa versben búcsúztatta a Tapolca malmait, „földbe dőlt" molnárait.[141] Ma már „roskatagon, hallgatagon" állnak az egykor oly híres malmok, csak épületeik arányaival emlékeztetnek dicső múltjukra.

Pápa határárában külön, a 17. század elejétől önálló hegyközségi artikulusokkal szabályozott életet éltek a szőlőhegyek. A Tapolca folyó és a Jári patak között fekvő Kishegy vagy Kishanta, mögötte az Öreghegy vagy Nagyhanta alig 182 illetve 164 méterrel emelkednek a tengerszint fölé, ám közvetlen környezetükből csak 10-30 méterrel magasodnak ki. A közelükben levő, a Kishegytől keletre eső Törzsökhegy legnagyobb magassága 166 méter, s ez alig 15 méterrel magasabb, mint a környezete.[142] A dombokon - helyi, síksági szemléletet tükröző szóhasználattal: hegyeken - a gyümölcs- és szőlőtermelő gazdákat működési egységbe vonták a hegyközségi szervezetek. 1629-ből maradtak fenn a veszprémi káptalan által kiadott hántai hegyközségi artikulusok.[143] A hegyet négy évvel előtte Ergelics Ferenc veszprémi püspök adta haszonbérbe a pápai polgároknak.[144] 1689. március 26-án kelt Kis-/Új/ Hánta hegyszabályzata,[145] 1701-ből származik a -Nagy-/Öreg/-Hánta hegyé.[146] 1753. május 5-én dátumozták a Kis-/Új/-Hánta hegy artikulusait.[147] Kilenc év múlva, 1762-ben az „Agyagliki" hegyét[148], s két év múlva összevontan jelent meg Kis- és Nagy-Hánta valamint Törzsökhegy hegyközségi szabályzata.[149] 1738-ban Pápa földesurának jóváhagyásával fogalmazódtak meg Törzsökhegy és Öreg-Hánta artikulusai.[150] Ezek meghatározták a szőlősgazdák jogait és kötelességeit, a hegybeli munkák rendjét, köztük a szüret kezdésének idejét is.[151] A szőlőhegyeket gyepű és árok vette körül. A gazdák a kapukon át közlekedtek. Minden kapunak két része volt: a kocsi- és gyalogkapu. A hegypásztor, a hegy rendjére felügyelő hegyközségi „alkalmazott" hajléka az egyik kapu közelében állt. A pásztorházban gyakran pálinkafőző kazán is működött. A hegyközségek lehetőség szerint saját kútjaik vizét használták a szőlőbeli munkák alkalmával. A hegyekbe fakereszteket állítottak. Az igali öreghegynek századunk elején harangja is volt.[152]

A hegyközségek iratait, pecsétjét a községi ládában őrizte a gazdaközösség által meghatározott időre választott hegybíró. A Törzsökhegy festett, esztergált lábú, belső fiókos ládája a város múzeumának gyűjteményét gazdagítja.[153] A céhekhez hasonlóan a hegyközségek is készítettek ünnepi használatra díszes korsót. Bár nem őrződtek meg, van tudomásunk róluk. Ma is emlegetik a legfiatalabb hegyközség, az Úrdomb korsóját. A város pályaudvarától keletre eső területet az emlékezet szerint a gróf adta le adóváltság díjában, és a csizmadia céhtagok között osztották ki. Innen a domb népi neve, a Csirizhegy.[154] Az itteni szőlőbirto-

kosság 1878 nyarán kért engedélyt telek átengedésére pásztorkunyhó építéséhez.[155] „Hegység szabályzatukról" 1880. márciusában adott hírt a Pápai Lapok.[156]

A pápai határ délkeleti részén fekvő dombokon századunkban számtalan borpincét, kis házat és nyaralót építettek. A Kishegy legnevezetesebb szőlője a Bocsor István-féle szőlő volt. Az itt emelt nyaralóban töltötte diákéveit Kozma Andor költő, aki legismertebb versében, A carthagói harangokban a pápai református kollégiumról emlékezett meg. A Bocsor-szőlő végül Pulszky Ferenc, a múlt század második fele híres politikusának a birtokába került. Sok éven át ide járt üdülni, s özvegye szerint jobban szerette, mint szécsényi kastélyát. Az Öreghegy legszebb útja a „Báróné útja", amelyet két oldalát fasor szegélyezi. Nevét onnan kapta, hogy 1835-ben egy bécsi úriasszony, akit érzékeny szálak fűztek Esterházy Károly grófhoz, mintegy 30 holdnyi területet vásárolt a hegy szőlőiből. Birtokát parkosította és közepére gyönyörű nyaralót építtetett. Az emeletes villa teraszáról szép kilátás nyílt a városra. Az asszonyt a köznép tiszteletből bárónénak nevezte. A hegyi út innen nyerte a nevét. Kaán Vilhelminát később feleségül vette a gróf. [157]

A hegyekben épült házak századunkban egyre inkább az állandó kintlakást s nem csupán a nyaralást biztosították, illetve a hegybeli munkák idején ideiglenes lakó- és munkahelyül szolgáltak. Az egész évben a hegyekben élőkkel benépesültek Pápa külterületi részei. 1949-ben az „Igali öreghegy" nevű szőlőben 320 lakost számláltak. Kishegyet ekkor 258-an lakták. 1960-ban az Öreghegyet 338, a Kishegyet 207, a Törzsökhegyet 49, a Báróczhegy-Kisbáróczhegyet 63 lakossal tartották nyilván.[158]

A pápai szőlőhegyek kedvelt séta- és pihenőhelyek voltak a múlt századokban. Úgy tartja az emlékezet, hogy az Öreghegy útjait Kisfaludy Károly és Vas Gereben is többször megjárta.

A Pápára látogatók elmaradhatatlan programja hazánk - egyben Európa - egyetlen kékfestő múzeumának megtekintése. A múzeum a nagy múltú Kluge-üzem épületében nyílt meg 1962. augusztus 3-án.[159] A református templommal szemközt álló, üzem előtti Kluge lakóház 1869 óta tanúskodik a kékfestő dinasztia gazdagságáról, ízléséről. A kapu bal sarka fölött cégérként nem látható már rúdra erősített kékfestő anyag. Tábla hirdeti a múzeum állandó és időszakos kiállításait. A műhely alapításának 200. évfordulójára, 1983-ra megújultak a múzeum kiállítótermei, a múlt századi üzem munkatermei. Csak a régi, lójárgányos mángorló restaurálása várat még magára. A jeles jubileumra új állandó kiállítás készült a családi dokumentumokból és a cég termékeiből. De helyet kaptak a kiállításon Kovács József kékfestő mester munkái is, aki a cég segédje, 1928-1945 közt művezetője, az üzem tényleges vezetője volt a kékfestő szakmát tanuló katonatiszt-tulajdonos, Karcsay Béla mellett.[160] 1984-ben indította a múzeum a hazai működő kékfestő műhelyeket bemutató sorozatát. Évente más-más kékfestő mesternek, illetve dinasztiának biztosítottak lehetőséget a méltó megmutatkozásra az ország számos területéről Tiszakécskétől Szombathelyig. 1991. májusában új állandó kiállítást nyitottak az üzem szárítóépületének padlásterében. A kékfestő mesterségnek ismét megbecsülést szerző, vásznaival új divatot teremtő Bódy Irén iparművész több évtizedes munkásságából ad szívet melengető, szemet gyönyörködtető válogatást a tárlat.

A pápai Kékfestő Múzeum a helyi emlékek mellett a hazánkban működő kékfestő műhelyek tárgyi- és dokumentációs anyagát is gyűjti. A gyűjtemény gazdagságát jelzi, hogy tárgyi emlékeinek száma megközelíti az ötezret. Külföldi textiles szakemberek is gyakran felkeresik a szép környezetben fekvő, értékes kiállítások sorával büszkélkedő múzeumot, s hírét viszik szerte a világban.[161]

A Pápára látogató - hacsak nem hívják fel külön a figyelmét - ritkán kerül el a tókerti Dózsa György utca egyik családi házába, hogy megtekintse a város legpompásabb helytörténeti magángyűjteményét. Győry Endre és neje, Éva asszony hozták létre évtizedek munkájával a felbecsülhetetlen értékű cserép-, textil-, viselet- és bútorgyűjteményt. Mintegy négyezer tárgyat őriznek házuk különböző helyiségeiben, és szinte külön kiállítást rendeztek a padláson. Tányérgyűjteményük a legszámosabb, 530 darabot számlált 1991. év decemberében. A különféle törülközőkből is több, mint száz gyűlt össze. Legújabb tárgyegyüttesük a századunk elejétől az 1960-as évekig tartó időszakból származó feliratos falvédők sorozata. Jelenleg 130 darab található belőlük Győryék gyűjteményében.[162] Éva asszony gondosan tisztítja az újonnan vásárolt-ajándékba kapott tárgyakat. A textíliákat - felhasználva ruhaipari szaktanári, valamint díszítőművészeti szakkörvezetői ismereteit - maga restaurálja és szakszerűen tárolja. A gyűjtemény tárgyairól folyamatosan leltárt vezet, minden tárgynak külön leírókartont készít, amelyeken a legfontosabb adatok mellett a tárgyfotó is helyet kapott.

A Győry házaspár szívesen kölcsönöz tárgyakat gyűjteményéből a helyi múzeumok kiállításaira. Textíliákból, „egy tisztes nő illő hozományának" míves darabjaiból 1987-ben önálló kiállítást rendeztek Veszprémben, nagy sikerrel.

Győryék gyűjtőtevékenységének tisztelettel és őszinte elismeréssel adóznak ismerősök és ismeretlenek egyaránt. Mert ez a gyűjtemény nincs bezárva, ezt a jószándékú érdeklődők ismeretlenül is megtekinthetik. Így vált közkinccsé, ízlés- és gondolkodásformálóvá. A tulajdonos pedig a hagyomány szolgálatába állva nevel. Tevékenysége jellemnevelő az ifjúság számára. Szakkört is vezet, a foglalkozások egy részét a gyűjtemény tárgyai között tartva. Az iskolás gyermekeknek példát ad arra, hogy felelősséggel lehet egy életen át másokért, egy közösségért, örök eszményekért is dolgozni. Itt az ifjak megérzik a kötés erejét: kötődését a családhoz, egy tágabb közösséghez, a szülőföldhöz, a hazához. Mert Győry Endréné tett valamit, ami - Kölcsey szavaival élve - „nemcsak tett lett, hanem az is maradt."[163]

A századunk első felében még oly híres pápai népi mesterség, a mézesbábosság hagyományait éleszti és fejleszti tovább Varga István cukrászmester. Neve immár bekerült a Guinnes Rekordok könyvébe is. 1990 decemberében Párizsban, Szent Miklós ünnepén ő „írta rá" a készítők nevét a világ leghosszabb mézeskalácsára. Az Európa és Amerika legnevesebb mestereit felvonultató „Volt egy mézeskalácsvásár" című kiállításon a magyar nap rendezvényein sokan megcsodálták mézesbábjait, külföldi riporterek sora készített vele rádió- és tv interjút, fotóriporterek örökítették meg munkáját a bemutatón.

Pedig Varga István nem is a város szülötte. Családja a II. világháborút követő években költözött Pápára a fővárosból. A fiú az utolsó pápai mézesbábos mestertől, Katula Gyulától tanulta, illetve leste el a mesterséget. Még a gyertyaöntés fortélyait is elsajátította tőle. Mézesbábos szakmai tehetségét Schéner Mihály egy veszprémi kiállításon fedezte fel. Bábterveket rajzolt Varga István számára, s hamarosan tucatnyi mézesbáb készült, amelyekhez Gyurkovits Tibor tréfás verseket írt. 1984-ben jelent meg a Pápai mézesbábos című könyv a gyermekek és a játszókedvű felnőttek örömére.[164] Varga István hazai és külhoni kiállításokon bizonyította szakmai tudását, díjak sorozatát elnyerve. Munkáit bemutatta a Nemzeti Galéria és a Műcsarnok is.[165] Nemzetközi konferenciák, nagyszabású bálok résztvevői kapták ajándékul Varga mester mézesbábjait, főként számtalan mintával díszített tükrös szíveit. A Parlament fenyőfáját nem egy ízben az ő bábjai ékítették.

Varga István sajátos művészetét megosztja a fiatalokkal. Nem restell mézesbábos játszóházakat tartani Pápán és hazánk sok más településén.[166] Általa talán újabb követőkre talál a mézesbábos mesterség, nem vesznek el végleg a hagyományos formák és díszítésmódok, nem hal ki egy kedves, Pápa népéletéhez sok szállal kötődő mesterség.

Jegyzetek

1. KAPOSSY L.: 1905. 145.
2. Ifj. Martonfalvayról: SZALAI A.: 1973. 53.
3. Szerelmes és egyéb versek 1872-1910 c. kéziratát - a szerző ajándékaként - a Dunántúli Református Egyházkerült Gyűjteménye őrzi B I. 1089 jelzet alatt. A versek önálló kötetben 1911-ben jelentek meg Pápán Stern Ernő nyomdájában.
4. KAPOSSY L.: 1905. IV.
5. KAPOSSY L.: 1905. 145-147.
6. GAÁL Z.: 1987. 122-124.
7. RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN: A magyarság táncai. 1924. 204.
8. SZINNYEI J.: 1897-1901. II. 626.
9. Magyar Néprajzi Lexikon IV. 344. (főszerk. Ortutay Gyula) Bp. 1981. HUSZÁR János: Nagy Egyéniségek a pápai iskolák katedráin In. Megyei Pedagógiai Körkép 1989. 46.
10. RÉTHEI P. M.: 1924. 3.
11. SZABÓ GY.: 1988. 181-183.
12. Ethnographia XXIV. évf. 4. (Új folyam IX.) 1913. 252-255. és a Pápai Hírlapban az 1913. május 31. 4-5., valamint június 7. 4. (ez utóbbi szám tévesen május 7-i dátummal került ki a nyomdából) jelent meg részletes beszámoló az eseményekről.
13. S. LACKOVITS EMŐKE: Sebestyén Gyula és a vidéki gyűjtőszövetségek. Sebestyén Gyula emlékére 1864-1989. In. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 1. Veszprém, 1989-1991. 28. 1.
14. SZABÓ GY.: 1988. 181.
15. BALOGH ISTVÁN: Civisek társadalma. Debrecen, 1946.
16. TÓTH F.: 1933. 44.
17. BOGNÁR I. E.: 1943. 127.
18. U.o.: 119.
19. TUNGLI GYULA (gyűjtötte): Pápa. Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás (szerk. Balogh Lajos és Ördögh Ferenc) Budapest, 1987. 128.
20. KAPOSSY L.: 1905. 38. p. Kis az Óvári Pongrácz Gáspár /1733/ és Bél Mátyás /1735/ által megörökített mondákat idézte.
21. SOMFAINÉ P. M.: 1971. 21. p.: az Irhás utca egyik házánál ér véget a helyi hagyományok szerint a hajdani belső várból kiinduló alagút; 46. p.: a Martonfalvai család lakóházának pincéjéből a hagyomány szerint alagút vezet a várig; 49. p.: a volt ecetgyár pincéjéhez is alagútmondák fűződnek.
22. TÓTH E.: 1936. 19.
23. KIS E.: 1905. 85.
24. FRANCSICS 1973. 31-33. A történetet idézi: KIS E. 1905. 84. Az eset hitelességéről: VERESS D. CS. 1987. 113-114.
25. KIS E.: 1905. 100-101.
26. DANKÓ I.: 1986. 15-16.
27. BOGNÁR I. E.: 1943. 8-9.
28. ILON G.: 1989. 2-3.
29. BOGNÁR I. E.: 1943. 55-56.
30. U.o. 57.

31. U.o. 69-70.
32. GERŐ L.: 1959. 43.
33. U.o. 54.
34. BOGNÁR I. E.: 1943. 10.
35. U.o. 146-147. Térkép Pápa országos vásárainak vonzási köréről: 146. 26. ábra.
36. TÓTH F.: 1933. 38.
37. BOGNÁR I. E.: 1943. 123.
38. PH 1914. január 24. 3.
39. SZABÓ D.: 1987. 10.
40. TUNGLI GY.: 1983. 24.
41. BEKE Ö.: 1905. 58.
42. BOGNÁR 1943. 125. p. a pápai szálláslehetőségekről: „A város három szállodája és számos beszálló vendéglője rendes körülmények között elegendő a vidékiek befogadására, de országos vásárok alkalmával gyakori bennük a zsúfoltság."
43. BOGNÁR I. E.: 1943. 70.
44. PL 1879. május 4. 70. Borjúpiac áthelyezése a Sétatér kerítése mellől.
45. PL 1874. június 21. 81. Sertéspiac áthelyezése a Csóka vendéglőhöz.
46. HORVÁTH-TÓTH: 1936. 141.
47. A városszerte ismert történetet Somfai János nyugalmazott igazgató, a Tanítóképző egykori hallgatója elevenítette fel.
48. KAPOSSY L.: 1905. 149.
49. HORVÁTH-TÓTH: 1936. 139.
50. BOGNÁR I. E.: 1943. 147-148.
51. U.o. 96.
52. HERÉNYI ISTVÁN: Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója. In. VeMK 1. 107-108.
53. BOGNÁR I. E.: 1943. 96.
54. U.o. 91.
55. Váli Mari kiadatlan naplórészeit - Jókay Lajos USA állampolgár ajándékaként - másolatban őrzi a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum.
56. TUNGLI GY.: 1983. 24.
57. PH 1922. szeptember 8. 3. Piacok áthelyezése.
58. TUNGLI GY.: 1983. 20.
59. U.o. 24. és IHÁSZ ISTVÁN /sz. 1918./ szíves visszaemlékezése.
60. TUNGLI GY.: 1983. 14.
61. BOGNÁR I. E.: 1943. 77.
62. U.o. 76-77.
63. KAPOSSY L.: 1905. 148.
64. BOGNÁR I. E.: 1943. 118.
65. FRANCSICS K.: 1973. 37.
66. U.o. 38-41.
67. Ez a rész Somfainé Pados Mária Katula Gyuláról írt pályamunkája, valamint a Varga István cukrászmester (sz. 1941) által szolgáltatott adatok alapján készült. Nagy József mézeskalácssütő mintái és gyertyaöntő felszerelése a VLDM Néprajzi gyűjteményébe kerültek. tsz.: 53. 14. 1-8. és 53. 14. 9-32.

68. TÓTH L.: 1939. 24. és SZABÓ GY.: 1987. 27..: „Népszerű volt a város és környéke viszonylatában a Főiskolai Nyomda által kiadott Közhasznú Kalendárium, vagy utóbbi nevén Népbarát.”
69. KOVÁCS I. GÁBOR: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. Bp., 1989. 56.
70. TÓTH L.: 1939. 24.
71. TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 183.
72. KOVÁCS I. G.: 1989. 66-67.
73. Győry Endréné szíves közlése.
74. KÉRY B.: 1965. 239.
75. NAGYBÁKAY PÉTER: Veszprémi és Veszprém megyei séhkorsók. VMMK. 1965. 194-195.
76. U.o. 198.
77. U.o. 197.
78. MITHAY SÁNDOR: A pápai fegyveres polgárság. VMHT 1986. 44-45.
79. U.o. 46.
80. KÉRY B.: 1965. 239.
81. FRANCSICS K.: 1973. 56-60.
82. KAPOSSY L.: 1905. 333.
83. FÁBIÁN GYULA: Két fazekasmester. In. Búvár. 1936. 51-53.
84. Győry Endréné szíves közlése.
85. DR. DOMONKOS OTTÓ: A pápai Kluge-féle kékfestő üzem 200 éves jubileumára. Textilipari Múzeum évkönyve 5. Bp. 1983. 15.
86. TIMÁR J.: Tirol. 11-12.
87. Kovács József (sz. 1910) kékfestő mester és Kovács Józsefné (sz. Besenbach Margit 1935) Értékes adataikat hálásan köszönöm. A témáról bővebben: SOMFAINÉ P. M.: 1983.
88. VAJKAI AURÉL: Szentgál. Bp. 1959. 291. és 26. jegyz.
89. Tanczer András 13 db egybekötött oklevelét az 1879-1891 közti időszakából a VLDM céhtörténeti gyűjteménye őrzi. ltsz.: 92. 1. 1.
90. TIMÁR j.: Tirol. 2.
91. U.o. 4-6.
92. MOLNÁR I.: 1941. (Legfontosabb szempontok a Fő tér rendezésénél)
93. MOLNÁR I.: 1941. (Megvalósítható teendők a Fő téren)
94. SOMFAINÉ P. M.: 1971. 36.
95. U.o. 49. és BOGNÁR I. E.: 1943. 123.
96. SOMFAINÉ P. M.: 1971/a. 10. és BOGNÁR 1943. 122-123. Bognár 1943-ban már az új, összevont piacokról írhatott: „A tej-, baromfi-, zöldség- és gyümölcspiac a szűk Szent-Benedek téren és a nemrég létesített tapolcaparti piactéren van.”
97. SOMFAINÉ P. M.: 1971. 5.
98. U.o. 37. p. és BOGNÁR I. E.: 1943. 123.
99. Kovács József szíves közlése.
100. BOGNÁR I. E.: 1943. 123.
101. U.o. 122.
102. BÁLINT 1977. II. 146.
103. A pápai templomi búcsúkról Somfainé Pados Mária és Somfai János elevenítették fel élményeiket.
104. MOLNÁR 1941. (Pálosok Pápán)

105. MITHAY 1986. 48-49.

106. Somfainé Pados Mária és Rozmann Gizella visszaemlékezése.

107. A pápai népszokásokkal általában foglalkozik Somfainé pályamunkája: SOMFAINÉ P. M.: 1974.

108. Francsics Imre /sz. 1910/ adatai.

109. FRANCSICS IMRE: Az élet tavasza (önéletrajz). Kézirat a szerző tulajdonában. 32-34.

110. FRANCSICS IMRE: Szövés közben (versek). Kézirat a szerző tulajdonában. 32.

111. KÖVY ZS.: 1987. 106.

112. A kendők tanulmányozásához nyújtott segítségéért köszönet illeti Szalayné Gubricza Emese lelkésznőt.

113. S. LACKOVITS EMŐKE: DRETGY múzeumának műtárgyai. In. Református Gyűjtemény. Pápa, 1987. 122.

114. Az úrasztali kendőket és terítőket a DRETGY Múzeuma őrzi. Lelétinapló számuk: 221-233.

115. S. LACKOVITS E.: 1987. 118.

116. KÉRY B.: 1965. 263.

117. DR. LŐVY LÁSZLÓ: Vállalkozási szellem hiánya Pápán. PH 1917. október 6. 1.

118. A pápai múzeum történész-néprajzos muzeológusának, Varga Évának szíves közlése. Segítségét megköszönöm.

119. FORRAI KATALIN: Ének a bölcsődében. Bp. 1986. 53. ugyane változatban közli az ujjszámoló mondókát: „Pápára dohányért, Debrecenbe pipáért...", s ekkor az idézett sor a pápai múlt századi szivargyárra utal, de a hozott variáns az általánosabb környékünkön.

120. A soproni kerületi kereskedelmi- és iparkamara jelentése- az 1883, 1884 és 1885-ik években. 61-62.

121. FRANCSICS K.: 1973. 28.

122. U.o. 29.

123. U.o. 25-26.

124. IFJ. MARTONFALVAY 1905. 146-147.

125. FRANCSICS 1973. 27.

126. IKAPOSSY L.: 1905. 145.

127. FRANCSICS K.: 1973. 27-29. és 33.

128. U.o. 33.

129. U.o. 166-167.

130. U.o. 168.

131. KÉRY B.: 1965. 238. 6. fotó; tárgyleírása: 274. (Tárgyjegyzék)

132. U.o. 268-270. fotók: 52. (267.) és 51. (264.)

133. Csillag Dezső felmérése Wöller István malomkutató magángyűjteményében található. Hálával tartozom az adatok átengedéséért.

134. A történet feldolgozását lásd Lipták 1964. 200-227. (magyarázat: 366.)

135. WÖLLER ISTVÁN (sz. 1929) szíves közlése. A témával részletesen foglalkozik a kutató: VÖLLER ISTVÁN: Vízimalmok Pápa körzetében a Tapolcán Kézirat, megjelenés alatt. Veszprém, 1984. VLDMVA.

136. HEITLER L.: 1969. 17-22.

137. Lásd HUSZÁR ÁGNES: Mit adott nekem szülővárosom, Pápa In. Megyei Pedagógiai Körkép 1989. 14.

138. HEITLER L.: 1969. 24. és NÁDASDY L.: 1986. 27-28. (Idézi Orlay történetét a Benedictinus, más néven Fekete malomnál fürdő Petőfiről.)

139. KAPOSSY L.: 1905. 41. és BOGNÁR I. E.: 1943. 25.

140. TATAY SÁNDOR: Bakonyi krónika. Bp. 1985. 187.

141. RAB ZSUZSA: Vízimalmok /1967/ Idézi: HEITLER L.: 1969. 3.

142. BOGNÁR I. E.: 1943. 20.

143. Teljes szövegét közli: ÉGETŐ M.: 1985. 67-68.

144. HORVÁTH-TÓTH: 1936. 161.

145. ÉGETŐ M.: 1985. 69-70.

146. U.o. 75-78.

147. U.o. 86-89.

148. U.o. 97-100.

149. U.o. 101-104.

150. U.o. 61. 54. és 55. (Csak cím- és lelőhelymegjelölés)

151. Erről hírt adtak a pápai lapok is, pl. Pápai Közlöny XV. évf. 39. sz. 1905. szeptember 24. 5. p.: A Kis-Hantai hegyközség október 2-án kezdi a szüretet.

152. MITHAY SÁNDOR gyűjtései a pápai hegyközségekről. GEKKP Adattár ltsz.: 73. 170.; 73. 171.

153. GEKKP Helytörténeti Gyűjtemény ltsz.: 72. 47. 1. A múzeum a pápai hegyközségek egyéb tárgyi emlékeit is őrzi. „Öreg Hantai hegymester számadó könyve": ltsz.: 63. 11. 23.; Igali Öreghegy bélyegzője: ltsz.: 71. 29. 1.; Pápa Kishegy bélyegzője: ltsz.: 71. 23. 4.; egyéb iratok: ltsz.: 71. 31. 1-16.: Pápa, Törzsökhegy; ltsz.: 71. 32. 1.: Pápa, Agyaglik /1689-1763/; ltsz.: 71. 33. 1.: Pápa, Agyaglik (1762-1893); ltsz.: 71. 34. 1-44.: Pápa, Kishegy.

154. GEKKP, Adattár ltsz.: 73. 171. és BOGNÁR 1943. 76.

155. PL V. évf. 28. sz. 1878. július 14. 116.

156. PL VII. évf. 1880. március 7. 47. Ám tudjuk, hogy korábban, 1878. április 13-án terjesztették az „Úrdombi új szőlőhegy alapszabályait a megyei hatóság jóváhagyása alá." (MITHAY SÁNDOR adata)

157. HORVÁTH-TÓTH: 1936. 161-162. p.

158. ILA-KOVACSICS: 1964. 319.

159. DOMONKOS O.: 1983. 18.

160. U.o. 17.

161. Az adatokat Tóth Sándorné, a múzeum igazgatónője bocsátotta rendelkezésemre. Szíves segítségét köszönöm. A múzeum látogatottságára jellemző, hogy 1990-ben 75 ezren keresték fel.

162. A Győry házaspár szíves tájékoztatása. Segítségüket hálásan köszönöm.

163. S. LACKOVITS E.: 1987. 3-4.

164. A könyvben - méltatlanul - csak ennyi szerepel a fotós neve alatt: „sütötte: Varga István."

165. SZÉKELY JÁNOS: Vendéglátás Veszprém megyében. Veszprém. 1985. 52-53.

166. Az életútra vonatkozó főbb adatokat Varga István szolgáltatta. Segítségét köszönöm.

Anna Ács

Kapitel aus dem Volksleben der Stadt Pápa

„Es ist keine leichte Aufgabe heutzutage, in unserem Zeitalter, wo so langsam alle niveauillierenden, speziellen Eigenarten der Lebensführung verschwinden, über charakteristische Wohn-, Kleidung-, Mahlzeitsitten, über Gebräuche einer Region zu sprechen. So langsam gibt es nämlich keine mehr, ja - besonders in den Städten - gibt es heute schon gar keine mehr." Mit diesen Sätzen leitete Ede Martonfalvay jr. im Jahre 1905 in der Monographie „Universale Beschreibung der Stadt Pápa" das Kapitel über das Leben des Volkes in Pápa ein. Und tatsächlich, er konnte schon damals, am Anfang dieses Jahrhunderts kaum „einen avitischen Charakterzug" in der Lebensweise der Bauern und Handwerker unter den Stadtbewohnern finden. Nach etwa dreißig Jahren schrieb dr. Ferenc Tóth folgendes: „Über ethnographische Charakterzüge auf dem inneren Gebiet der Stadt können wir nicht mehr sprechen. Heute hat alles um uns schon einen städtischen Charakter." Es taucht also mit Recht die Frage auf: hat der Ethnograph unserer Zeit am Ende des 20. Jahrhunderts überhaupt noch eine Chance irgendwelche Reliquien der endgültig verschwundenen traditionellen Volkskultur in Pápa zu finden? Und das zu einer Zeit, wo infolge der entwickelten Kommunikationstechnik unserer Tage die traditionelle Bildung im ganzen Lande sehr stark zurückgedrängt wurde? Der Ethnograph von heute kann nur aufgrund der Erinnerungen der älteren Einwohner der Stadt Pápa und der schriftlichen Quellen das Leben der Stadtbevölkerung zur Zeit der Jahrhundertwende und in den ersten Jahrzehnten des Jahrhunderts in großen Zügen rekonstruieren. Zu dieser Zeit haben die Einwohner von Pápa, die auf einem Dorfniveau, unter dörflichen Umständen gelebt haben, noch eine gewisse Einheit gebildet in der sog. Unterstadt und in den Randstraßen der Oberstadt.

Sagen im Zusammenhang mit dem Namen der Stadt und mit einigen Häusern der Innenstadt sind noch bekannt. In mehreren Liedern aus der „Kurutzzeit" kommt der Name Pápa immer wieder vor. Es blieben auch Geschichten über die Vernichtung der Stadt durch das französische Heer im Jahre 1809 erhalten. Das Lied mit der Anfangszeile „Söprik a pápai utcát..." (ung.: „Man kehrt die Pápaer Straßen..."), das auch heute noch viel gesungen wird und das den Namen von Pápa im ganzen Land bekannt machte, ist mit den Honveds von Kmetty aus der Zeit der Bürgerrevolution und des Freiheitskampfes 1848-49 verbunden.

Pápa, als eine am Randgebiet, bzw. am Treffpunkt von Kisalföld und des Bakonygebirges liegende Stadt, war weit und breit wegen seiner Märkte berühmt. In der Stadt wurden ab dem 17. Jahrhundert, vielleicht auch noch früher, sieben Landesmärkte abgehalten. Von diesen Sieben wurden Sechs an den verschiedenen Maria-Feiertagen veranstaltet. Der größte Markt war in Pápa Anfang September, zu Mariä-Geburt. Am ersten Tag des Landesmarktes, am Dienstag, war immer der Tiermarkt, am nächsten Tag der Krammarkt. Die Pápaer Tiermärkte zählten aufgrund des Umsatzes und der Anzahl der verkauften Tiere zu den ersten in Transdanubien, aber auch im Lande folgten sie gleich nach Debrecen. Einen lebhaften und großen Umsatz hatte auch der Pápaer Getreidemarkt, wo man das Getreide der Pápaer-Ebene verkaufte. Aber hierher brachte man auch den Getreideüberschuß von Marcalmellék, Somló-Gebiet und Raab-Zwischenland.

Die Wochenmärkte, am Freitag und Dienstag, versorgten die Bewohner der Stadt mit Lebensmitteln, die man aus den umliegenden Dörfern, aus den Weingärten, Obstgärten und

„Bergen” im Pápaer Hotter oder aus Tókert gebracht hat. Die Möhren aus Pápa wurden auch in den benachbarten Komitaten sehr gerne gekauft.

Auf den Jahrmärkten und Wochenmärkten verkauften die Handwerker, die Gewerbetreibenden der Stadt und der Umgebung ihre Produkte. Es kamen die berühmten Pápaer Pfefferkuchenbäcker, die Blaufärber, vor allem die der Firma Kluge, die Töpfer, die bis zum Ausbau des Wasserleitungssystems zum Transportieren und Speichern des Tapolcaer Trinkwassers in großer Menge Krüge gefertigt haben, Messerschmiede, unter denen der berühmteste in der zweiten Hälfte des voriges Jahrhunderts András Tanzer war. Aus den Wäldern des Bakonygebirges brachte man das Brennholz auf den Pápaer Holzmarkt. Am Anfang der vierziger Jahren hat man schon versucht, die Märkte, die in allen Teilen der Stadt ihren Platz hatten, zu vereinigen und zugleich den Markt auf dem Hauptplatz der Stadt zu liquidieren.

Bis zu den sechziger Jahren dieses Jahrhunderts hat man in Pápa jährlich zwei nennenswerte Kirchweihen und damit verbundene Märkte abgehalten: die Kirchweihe der Anna-Kirche und die „Porciumkulaer” Kirchweihe der Franziskaner. Auch die Prozessionen und die Zeller Wallfahrten hatten in der Stadt eine große Tradition. Die eigenartige Stimmung der Bauermühlen in Tapolca gehören ebenfalls schon völlig der Vergangenheit am. Im Blaufärber-Museum der Stadt sind Gegenstände und schriftliche Dokumente der Firma Kluge auf ihrem originalen Platz ausgestellt und zwar im Gebäude des einstigen Betriebes. In der Sammlung von Endre György und Gemahlin gibt es sehr viele schöne und wertvolle Gegenstände im Zusammenhang mit der Lebensweise der Bewohner der Stadt und Umgebung. Der Zuckerbäcker István Varga, der seit der Pariser Ausstellung im Jahre 1990 schon weltberühmt ist, bemüht sich, die Pápaer Lebzelter-traditionen fortzusetzen und zu erneuern.

Fabiny Tibor

Az evangélikusok Pápán

Pápai Páriz Ferenc úgy tudta, hogy „azon világot azon időben gyujtá meg Istennek ama nagy szolgája, Bálint pap is Pápa városában, kit Török Bálint Pápáról Debrecenbe hozata (1536), ki ott a tiszta tudománynak oly tiszta, de egyszersmind gyümölcsöző magvát veté, mely e mai napiglan a Magyarok között példa nélkül való bőv majorsággal gyümölcsözék e szép hirű városban”.[1]

A lutheri reformáció első magvetőit azonban már feltehetően a mohácsi vész előtt, de mindenképpen még Thurzó Elek bárónak 1527-1535 közötti pápai földesurasága idején kell keresnünk. Thurzó II. János krakkói polgármester és körmöci kamaragróf és Beck Magdolna fia, Mohács idején tárnokmester, majd országbíró volt. Már II. Lajos uralkodása idején ismert volt a lutheri tanok iránti rokonszenvéről,[2] később pedig nyíltan pártfogolta a reformáció híveit. Innen érthető, hogy Pápa városának katonai és polgári tisztségviselői is hozzá hasonlóan és az ő oltalma alatt munkálkodtak a reformáció terjesztése érdekében.[3]

Az első reformátori magvetést homály övezi ugyan, de a Kollégium törvényeinek 1585-ben kelt bevezetőjéből biztosan következtethetünk arra, hogy a Schola Reformata Papensis 1531-ben már wittenbergi szellemben működött.[4] Közelebbi adatot tudhatunk meg az akkori városi plébániai iskola egyik oktatójától, Gizdavics Péter káplántól, akiről azt tudjuk, hogy féltestvére volt a budai városbírónak, Turkovics Miklós kereskedőnek, Nádasdy Tamás egykori budai várparancsnok hívének. Sylvester János érdekében mindkét testvér levélben kérte Nádasdy pártfogását. Gizdavics 1534. április 23-án arról értesíti Nádasdyt, az akkor már Sárváron lakó vasi főispánt, hogy Sylvester mint kedves vendég nála van Pápán, és rövidesen kocsin tovább küldi Újszigetre. Külön érdekességre tarthat számot május 3-án írt pápai levele: „...Sylvester Jánosunk, ki itt volt nálunk, Zalában először emelheti fel Krisztus zászlaját és az evangéliumi igazság tanítását. Csak legyen védelmére Nagyságod...”[5]

E leveleiben Gizdavics, a „ludimagister oppidi Papa, capellanus, sed non papisticus” a reformáció pártfogójának vallja Nádasdyt is, „aki reményét egyedül Istenbe és az ő evangéliumába helyezte, s pártfogolja Krisztus diadalmas evangéliumát, mely ellen nálunk mostanában emelte fel szarvát az ördög”.[6]

A „régi iskola szennyét”[7] tehát Gizdavics Péter takarította ki Pápán, leginkább őt tekinthetjük azért a reformáció első ismert magvetőjének.

E jelenséggel párhuzamosan számos katolikus pap végezte hivatását a városban, nem is szólva a szerzetesekről, akik között a ferencesek voltak a legnépszerűbbek. Ők ismerték legjobban a nép hangulatát, de sokan látogatták a bécsi egyetemet is. 1535-ből 21 pápai ferencesről van adatunk, s ezek közül 11 misés pap volt. Bizonyára nem véletlen, hogy e hitvitákkal terhes években, közelebbről 1535-ben helyezik Pápára a franciskánus teológiai főiskolát.[8]

Kézenfekvő, hogy az újabb egyháztörténeti kutatás egyre inkább úgy véli: a több századon át titokzatos kilétű Bálint pap alighanem az egyetlen Bálint nevű pápai ferences, egyben gyóntatóatya: lllési Bálint volt. Bármint legyen is, egyike volt az első evangéliumi magvetőknek.[9] Ezt a „Bálint papot” fedezi fel azután örömmel Enyingi Török Bálint és felesége, Pemfflinger Katalin. Az erőszakos, de a reformáció ügyét buzgón támogató hadvezérnek

I. Ferdinánd - miután más birtokokkal kárpótolta Thurzót - 1535. augusztus 27-én adományba adta Pápa városát.

A Regensburg melletti Pemphlingből származó család már 1477 óta Budán, Diósgyőrön, majd Nagyszebenben tűnik fel. Pemfflinger Márk királybíró és korán elhunyt neje, Tabiassy Klára voltak a szülei a fiatalon Budára, Mária királyné udvarhölgyi tisztébe került Katalinnak.[10] Leánykori szász környezetéből az udvarba magával hozta a lutheri reformáció iránti erős kötődését. Ezért is nevezte el őt 1523-ban, Török Bálinttal kötött házasságakor Szerémi György történész, II. Lajos házikáplánja „leona lutteriana"-nak, azaz lutheránus nőoroszlánnak.[11]

Az ország akkor egyik legvagyonosabb földesura és két fia: Török János és Ferenc a királyi adományba 1536 januárjában lett Pápán ünnepélyesen beiktatva. A szertelen főúr azonban rövidesen hátat fordított Ferdinánd kegyének, s alig egy év után átpártolt Szapolyai János királyhoz. Mivel eddigi dunántúli és erdélyi birtokai mellé tőle Debrecent is megkapta, Bálint pappal együtt még az év végén Debrecenbe távozott.[12] Az átpártolás eseményéről Dévai Mátyás is megemlékezett Nürnbergben 1536. december 3-án kelt, Nádasdy Tamáshoz írt levelében: „...Valentinum Török dicunt deficisse ad Joannem..."[13]

Itt kell felvetnünk a korábbi történészek által sokat vitatott kérdést: Dévait is Pápa reformátorai közé sorolhatjuk-e?

Korábban, a 18-19. században többen emellett foglaltak állást,[14] mások biztos adatok hiányában ellene szóltak.[15] Tóth Endre pápai, majd debreceni professzor nyitva hagyta mégis a kérdést.[16] Úgy vélte, nem lehet teljesen alaptalan a pápai nemes krónikaírónak, Eöry János kurátornak 1802-ből származó kéziratos feljegyzése, amely szerint Bálint pap után „Dévay Bíró Mátyás lett itt prédikátor". Tóth Endre elképzelhetőnek tartotta, hogy akár Dévainak a budai börtönből való szabadulása és Nádasdyhoz Sárvárra való kerülése között (1535), akár később, Bálint pap távozása után, esetleg Török Bálint fogságba jutása után Pápán lett volna. Annál is inkább, mert Sárvár földesura egy időben pápai várkapitány is lett. Különben arról is van - elég bizonytalan - adatunk, hogy 1535 elején a Veszprém megyei Kádárta Mátyás nevű papja is talán azonos lett volna Dévaival.[17]

Pápa lutheri szellemű reformációjának eme első szakaszát összegezve elmondhatjuk, hogy már a mohácsi vészt követő első évektől kezdve fogékony talajba hullt az első magyar reformátorok magvetése. A város - mint legtöbb esetben is - fokozatosan vált protestánssá, hiszen a katolikus főesperes és a ferences főiskola bizonyára gátat igyekezett vetni terjedésének. Az akkori viszonyok között nem is szólhatunk még paróchusokról vagy evangélikus esperességről, még kevésbé szuperintendenciáról. Reformátori szellemben működő lutheránus prédikátorok vetették a magot, s közülük bizonyára tudós humanisták vagy egykor ferences szerzetesek is átmeneti vendégszállást kaphattak, amint az Sylvester János vagy Dévai Mátyás esetében történt.

Az ezt követő évtizedekről Sztárai Mihály Pápára érkezéséig (1568) viszonylag kevés adat áll rendelkezésünkre. A „lutheránus nőoroszlán" férje elmenetele, majd konstantinápolyi fogsága idején egyelőre Pápán maradt, csak utóbb költözött Debrecenbe, ott is halt meg. Tudunk azonban „főember szolgájukról", Martonfalvai Imre működéséről, aki 1543-ban a pápai vár tiszttartója volt, és aki 71 éven át szolgálta a Török családot.[18] Pápán kelt Önéletírását a felsőbüki Nagy család sitkei levéltárában fedezte fel Szopori Nagy Imre 1866-ban. Az általa közölt ismertetésből tudjuk,[19] hogy a somogyvári születésű számtartó és vice-udvarbíró urának több merész hadjáratában részt vett, és a pápai évek alatt is úrnőjének hűséges szolgája maradt. Amikor ugyanis Ferdinánd Török hűtlensége miatt lefoglaltatta és elkobozta pápai és

környékbeli jószágait, és emiatt szolgái is elhagyták, ő „fejét asszonyáért im szerencsére vitte", elhagyta érte feleségét és gyermekeit is. Pápa ekkor gyakran ki volt téve a törökök támadásainak, de ő megvédte a családot Ulomán bég ellen. Saját vagyonát elvesztette ugyan, de úrnőjének és gyermekeinek megmaradt értékét, barmát, ménesét, juhait megmentette. Ám amikor azok Debrecenbe költöztek, őt otthagyták, „mint egy szedett szőlőt". Ennek ellenére Pápa várának tatarozásán buzgón részt vett, „palánkját fölállítá, fonatá és sároztatá gyorsasággal, azután az árokját is megásatá". Mikor Török Bálint János fia újra Pápára jött, annak ismét szolgálatába állt, és 1556-ban három vármegye (Veszprém, Vas és Sopron) munkaerejét szerezte meg a város újjáépítésére. Naplóját már a Török-unoka idején írta meg és e sorokkal zárta: „Csak az Isten tudnája előszámlálni... hasznos és jámborul való sok szolgálatom, halál szerencsáján, vérem hullásával, veszödelmemmel és sok kárvallásommal az jó Terek Bálint kmes uramtól fogva ez ideiglen, Terek István kmes uramig, ki nekem egyik kmes uram..."

Pápa 1543-as, fent is említett ostroma után Török Bálintné is megtekintette a romokat.[20] Bizonyára kapcsolatban volt az ugyancsak evangélikus Ungnad János császári generálissal, a vár akkori parancsnokával. Róla többen feljegyezték, hogy a török bég közeledtének hírére „az uri renden levőkkel éjnek idején a sitkei hegyre szökött ki, Istenre bizván Martonfalvayt és a pápaiakat."[21] Báró Ungnad János (1564) Jurisich Miklós után lett az ausztriai, vend és horvát tartományok főkapitánya, majd a pápai vár parancsnoka. Egyháztörténeti vonatkozásban tudnunk kell róla, hogy utóbb ő alapította meg az evangélikusok tübingeni és urachi nyomdáját, melyek a szlovén és a horvát nyelv fejlődésére rendkívüli hatással voltak.[22] Ungnad különben már az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen is részt vett, szoros összeköttetésben volt kezdettől fogva a lutheri reformációval, s a reformátor halálát maga a szász választófejedelem tudatta vele.[23]

Talán nem véletlen, hogy Gizdavics és Bálint pap pápai működése után - Dévai esetleges ottlétét kivéve - három évtizeden keresztül fehér foltként jelentkeznek evangélikus prédikátorok ismeretlen személyei. Egyetlen adatról tudunk még Török Bálint idejéből: Tóth Ferenc református püspök csaknem kétszáz év előtti rövid közléséből. Eszerint Török rögtön 1536-ban hozott Pápára tanítókat, különösen Gesztesről, akik a reformációt sikerrel terjesztették.[24] Ez a közlés annál feltűnőbb, mert úgy tűnik, közelebbről, mint Komárom megyéből nem tudtak megfelelő tanítót vagy prédikátort szerezni. Az igényt azonban jelzi, bár nincs adatunk arról, milyen mértékben terjedt az Ágostai Hitvallás ezen a környéken. Az biztosra vehető, hogy a pápai vár őrsége és katonasága körében - főként Ungnad parancsnoksága alatt - több híve lehetett a reformációnak.

Ugyancsak kevés, de mégis biztos adatunk van a nagy „éneklő reformátor", Sztárai Mihály pápai működéséről. Az egykori ferences szerzetes páduai tanulmányai után előbb a Mohácsnál elesett Pálóci Antal zempléni főispánnak, majd Perényi Péternek lett az udvari papja. Rendfőnökével, Kopácsi Istvánnal együtt vált a reformáció buzgó hívévé és egyik legeredményesebb terjesztőjévé.

Reformációi pályája a déldunántúli hódoltsági területen indult meg. A Tolna megyei Laskón, lelkészsége hetedik évében azt írta egyik barátjának, hogy már 120 egyházat szervezett, sok összetűzése van a pápa embereivel, de mindenütt legyőzte, sőt „Tiszán, Száván, sőt a jeges Kaukázuson túlra (ultra glacialem Caucasum)" űzte őket. [25]

Tolna városában, ahol - Zoványi szavaival - „episcopus című esperesnek" gondolhatjuk már őt, írta meg 1557-ben nevezetes vitairatát „Az Igaz Papságnac Tiköre" címen. E nagysikerű, gúnyiratnak is beillő hitvitázó komédiát Huszár Gál 1559-ben ki is adta még a magyaróvári nyomdájában. Címlapja végén ezt olvashatták néhány év múltán a pápai hívek is: „Azt is megtalálod Atyámia keresztyén e kis könyvecskének végében, mimódon és főképpen mire

választják az igaz Keresztyének a lelkipásztorokat, s mi okáért vonsszák le is némellyekről a szentegyházi szolgaságot". [27]

Tolnából nem sokkal ezután került Sztárai rövid időre Sárospatakra, Perényi Gábor birtokára. Ennek halála után a feléledő hitvitákat szító szakramentárius papok és hívek elől volt kénytelen Pápára távozni 1567 őszén.

Azt a 7-8 esztendőt, amit Sztárai - az utolsó éveiben Huszár Gállal együtt - Pápán töltött, még a lutheri reformáció irányzata határozta meg. Az egyházak közötti feszültség itt - Pataktól eltérően - az evangélikusok és a katolikusok között éleződött ki. A Ferdinánd király hűségére tért Enyingi Török Ferenc és felesége, Guthi Országh Borbála a reformációt támogató buzgalmuk során addig zaklatták a ferenceseket, amíg azok lassan el nem távoztak Pápáról. Akik mégis ott maradtak, bepanaszolták az evangélikusokat, hogy széthordták fejük felől a kolostor tetejét, sokat szenvednek tőlük, mert ki is nevetik a katolikus vallást. Panaszolták, hogy nincs is már katolikus pap a városban, s a lutheránus iskolamester nyíltan hirdeti, hogy bizony szabad még nagyböjtben is húst enni.

Török Ferenc ekkor bosszút állt a bepanaszlókon. Udvari bolondját ferences csuhába öltöztette, csuklyájára füleket varratott és a ferencnapi nagymise idején őt a barátok templomába küldte. A nagy zűrzavar miatt a barátok abba kellett, hogy hagyják a misét, Török pedig a templomajtón keresztül mulatott a dolgon. E valóban botrányos „térítésre" Ferdinánd 1557. októberében kelt és Oláh érsek és Liszti János ellenjegyzésével írt levelében ad audiendum verbum beidézte maga elé a földesurat. Továbbit az ügyről nem tudunk, csak annyit, hogy 1553-ban a ferences gvardián, majd 1560-ban a szerzetesek mind elhagyták Pápát. [28]

Pataki patrónusának halála után Török Ferenc ugyancsak szélsőséges urasága alá került tehát Sztárai 1567 őszén. Sajnos amilyen bőségesek déldunántúli működésének és irodalmi tevékenységének az adatai, annyira kevés viszont mindaz, amit pápai lelkészségének éveiről tudunk. Mindenestre jellemző a lutheri reformáció kétfrontos harcának feszültségeire Melius Juhász Péternek 1565-ben kelt, Pápára is célzó megjegyzése. Sámuel két könyvének és a Királyok könyvének magyarázatos kiadásában többek között „félpápista Pápa és Wittenberga és Bártfa ostyás, oltáros, gyertyás, korcsmás majmait" említi szokásos nyerseségével.[29] A gúny még Sztárai - számunkra ismeretlen - pápai elődjeire vonatkozhat, mégis jelzi az akkor folyó hitviták erősségét és kíméletlenségét.

Három évi lelkészsége után a soproni evangélikus egyház hívta meg Sztárait a város magyar prédikátorának. A Soproni Állami Levéltárban őrzött eredeti Sztárai-levél 1570. február 7-én kelt Pápán. Válasza szerint hajlandó volna ugyan elmenni Sopronba, de a rossz utak miatt egyelőre nem indulhat el. Ha nem tudna a hívásnak eleget tenni, úgy megfelelő lelkészt rendel majd hozzájuk - írja.[30]

Más adatok szerint egy 1570-ben írt versében Sztárai igen törődött embernek mondja magát, s talán ez is okozta, hogy végül nemet mondott a hívásra. Mégis járt utóbb Sopronban az ottani 1574-es városi számadókönyv április 15-i bejegyzése szerint.[31] Ekkorra azonban a soproniak már a Bánffy-család alsólindvai udvari prédikátorát, Beythe Istvánt hívták meg lelkészüknek, aki 1574 húsvétján el is foglalta új tisztét. A gyülekezet mégis igazoló írást kért püspökétől, talán igazhitűsége dolgában. Bornemisza Péter szuperintendens Semptén, április 24-én kelt levelében ezt meg is tette.[32]

Időközben Pápán meghalt Török Ferenc főkapitány (1571. jan. 16.). Fia és örököse, István ekkor még csak hét éves volt, az özvegyről csak annyit tudunk, hogy 1577-ben még élt.[33] Sztárai továbbra is Pápán maradt. 1575. január 4-én Thallóczy Bánffy Ferenc Pápán kelt végrendeletének egyik végrehajtójául Sztárai Mihály pápai prédikátort kérte fel. Ez közmeg-

becsülését és tekintélyét is jelzi. Ám úgy tudjuk, hogy még abban az évben, 1575 elején végleg lehunyta a szemét. Ha a korábbi évek ragyogó drámaíró készsége pápai éveiben már el is halkult, bizonyára itt is gazdagította híveit kiváló zenei képzettségének sok gyümölcsével. Énekei közül ma is gyakran hangzik fel templomainkban a 92. zsoltárra írt költeménye: „Mely igen jó az Uristent dicsérni". Úgy tudni, munkáinak javarésze, sok kézirat elkallódott. Szenczi Molnár Albert még tudott arról is, hogy prédikációit összegyűjtötte, és írt az általa szervezett egyházak részére rendtartást a szentségek kiszolgáltatásáról.[34]

Az Ágostai Hitvallás szellemében szervezett pápai gyülekezet több, mint egy századig utolsó meghívott evangélikus prédikátora és egyben a dunántúli lutheránusok szuperintendense Huszár Gál volt. Feltehetően 1512. október 16-án született[35] Szerdahelyi Huszár Benedek fiaként, aki testvéreivel a Vas megyei Boba környékén volt birtokos.[36] Ő is „énekes reformátor" volt: már krakkói egyetemi évei alatt kezdte meg a graduálokkal, himnuszokkal való ismerkedést, ott szerkesztettek Bencédi Székely Istvánnal közös latin zsoltároskönyvet. Ugyanott kapott indítást és tanult nyomdászatot Hieronymus Vietornál.

1551-től Thurzó Elek birtokán, a mátyusföldi Vizkeleten volt plébános (ma Cierny Brod), ahonnan eretneksége miatti kiközösítése után a Thurzók családi kapcsolatai révén került Magyaróvárra.

Pápa Huszár Gál személyében olyan magasan képzett lelkészt kapott, aki Óváron lelkészképző iskolát is létesített. Erről Miksa királynak írt, 1558 tavaszán kelt levele is tanúskodik. A papi hivatásra készülők oktatását már óvári működése kezdetén, 1555 körül kezdhette meg. Mivel pedig Sztárai Mihály tolnai püspöksége idején a „tanítványok igen nagy számát" fel is szentelte, de onnan való távozása után ezt többé - Gyulán, majd Patakon - nem tehette, az ordináció tisztét ettől fogva Huszár Gál látta el Óváron.[37] Pápa tehát személyében nemcsak prédikátort, hanem professzort és püspököt is kapott. Óvár és Pápa között azonban tövises, hányattatott utat kellett még megtennie: Kassa, Debrecen, Nagyszombat, Komárom, Rózsavölgy és Komjáti jelzik nehéz életpályáját.

Amikor Sztárai 1574 tavaszán mégis rászánta magát, hogy körülnézzen a soproni gyülekezetben, a pápaiak attól tartottak, hogy lelkész nélkül maradnak. Mivel pedig az előző évben, 1573-ban a Nagyszombatból elűzött Huszár Dávidot az iskolájuk rektorává fogadták, kézenfekvő volt, hogy a nyomdája miatt Komjátiból is menekülni kényszerülő 62 éves édesapát hívták meg pásztoruknak.

Debreceni Ember Pál - Szilágyi Benjamin Istvántól vett adat alapján - „Gallus Huszár, Anayius. Past. Eccles. Papensis et Superintendens"-ként ír a reformátorról.[38]

Botta István kiváló Huszár-monográfiájában felveti a kérdést: kik egyengették a tudós prédikátor Pápára menetele útját a személyében is támadásoknak kitett patrónusa, Forgách Imre Nyitra megyei birtokáról. Szóba jöhet régi tanítványa és barátja, Bornemisza Péter, ajánlhatták az Enyingi Török családdal rokon Salm grófok, de kézenfekvő magának Sztárainak a személye is, aki már Sopronba is „alkalmas" embert ígért maga helyett. Bizonyára szerepet játszott azonban a pápaiak döntésében az egy év óta megkedvelt fiatal rektornak, Huszár Dávidnak is a személye.

Rövid egy év volt mindössze Huszár Gál pápai szolgálata. Úgy tűnik, Sztárainak 1575 elején bekövetkezett halála után, még az év első felében püspökké választották; október 23-án azonban már ő is elhunyt. Az 1576-ban tartott hegyfalusi zsinat már az egész Dunántúlra való kiterjedéssel Szegedi Mátét választotta meg az evangélikusok főpásztorává.[39]

Sztárai halála után Huszár Gál fia, Dávid lett a város második lelkipásztora. Talán még az apa ordinálta itt az addig rektori tisztet betöltő fiát. Ám halála napját már régebben és többször megjövendölte. Élete 63. évében, keresztelése emléknapján, vagyis 1575. október 23-án, vasárnap hunyta le örökre szemét.[40] Az évek óta tartó pápai pestis őt is elragadta.

Hű patrónusa, gróf Forgách Imre főispán, akihez halálhíre eperjesi törvényszéki bíró korában jutott el, latin nyelvű Naplójában ezekkel a szavakkal emlékezett meg atyai barátjáról: „Huszár Gál, az én második atyám, s mindenkinél kedvesebb barátom, nagy képzettségű teológus, Isten evangéliumának páratlan hűségű és fáradhatatlan hirdetője a jók nagy gyászára és fájdalmára, Pápa városában, 1575. október 23-án pestisben elhunyt, azon a napon, melyet ez a legjobb és szinte szent férfiú jóval előbb, ép és egészséges állapotában, utolsó napjaként nem egyszer megjövendölt." [41]

Huszár Dávid lelkészsége idején a pápai gyülekezet a helvét hitvallás alapjára helyezkedett. A két evangélikus reformátor halálával egy időre véget ért a lutheri tanítás mintegy fél évszázados hirdetése Pápa városában.

A helvét szellemű „hercegszőllősi kánonok" (1576) Huszár Dávid szorgalmazására a pápai nyomdában is megjelentek magyar és latin nyelven. Bár ezek jó részét Sopron és környéke evangélikusai is több részben átvették, az egyházak igazgatása Pápán és környékén teljesen református irányítás alá került.[42] Saját lelkésze ezentúl nem lévén, szórványsorsban tengődött Pápa evangélikussága. Igaz, volt - többnyire távol élő - püspöke és esperese, de istentiszteleti életét legfeljebb házaknál tarthatta.

A 17. század folyamán a dunántúli lutheránusoknak nyolc püspöke volt, ezek közül három Sárváron, kettő Csepregen, kettő Kőszegen, egy-egy pedig Németújváton, ill. Nemeskéren lakott.[43] Amikor az 1591-es „csepregi kollokvium" után végleg megszűnt a két protestáns felekezet szervezeti közössége, az evangélikusok - patrónusaik révén - inkább a Nádasdyak, majd katolizálásuk után kisebb, de az Ágostai Hitvalláshoz szívósan ragaszkodó földesurak védelmében éltek. Ezek pedig inkább a Rábaközben, Kemenesalján, Győr, Sopron és Vas megyékben jelentettek támogatást. A 16-17. század fordulóján kiélezte a helyzetet a lutheri orthodoxia által merev hitvallásossággal fogalmazott Formula Concordiae első részének magyar fordítású kiadása[44] és a lelkészekre kényszerített hitvallásos hűségeskü írásos megkövetelése.[45]

Nem segítettek az irénikus törekvések sem a feszültségeken. Samarjai János Pápán, 1628-ban kiadott Magyar Harmoniája - „azaz az Augustana és az Helvetica confessio articulusainak eggyező értelme" - visszautasításra talált Lethenyei István csepregi evangélikus esperesnek és prédikátornak 1633-ban megjelent munkájában: „Az Calvinistac Magyar Harmoniajanac-Samarjai János, Calvinista Praedicator, és Superintendens által lett öszvehasonlétásának meghamisétása".[46] Az irénikus törekvések zsákutcája és a polémikus hangok kölcsönös erősödése azután nemcsak Pápán, hanem egész Dunántúlon további felekezeti harcokhoz vezetett, főleg Kanizsai Pálfi János, Pathay István, Samarjai János, másrészt Lethenyei István és Zvonarics Mihály részéről.

Pápán a két felekezet feszültsége már akkor kezdődött, amikor 1613-ban a pápai evangélikusok azzal a kéréssel fordultak az akkor még sárvári rektor Lethenyeihez, hogy küldjön nekik valamiféle írást, amelyben az úrvacsoráról való evangélikus felfogást megmagyarázza. Ezt nyilván Kanizsai Pálfi Jánosnak az evangélikusból református hitre áttért erőskezű pápai prédikátornak - utóbb püspöknek - a tanítása tette számukra kérdésessé.[47] Kérésükre Lethenyei Leonhard Hütter wittenbergi professzornak általa magyarra fordított kéziratából küldött erre vonatkozó néhány fejezetet.[48] A kézirat Pálfi kezébe is eljutott. Amikor pedig

megtudta, hogy Pápán lakó híveinek Lethenyei magánháznál úrvacsorát is osztott, tollhoz nyúlt és rendkívül durva szavakkal támadta meg kollégáját. Az 1613-ban megjelent mű sajnos elveszett, de címe is bizonyítja a polémia hevességét:

„Sárvári Konyhárul, Lethenyei Istvántul Pápára némely csemege kivánóknak valami speciali gyanánt ajándékon egy Haydunak kecskéje alatt küldetet Fekete lével főt nyulhusnak abálása, visgálása és fü szerszámiban való fogyatkozásinak előszámlálása". Persze Lethenyei sem maradt adós a válasszal. Ő sem válogatott a jelzőkben, mert többek között a munkát „ocsmány, undok, förtelmes, trágár és moslék" jelzőkkel illeti és ígéri, hogy Pálfi írása „mindvégig, még holtaután is inventáriumában marad annak örök gyalázatára..."[49]

Még néhány adalékunk van e pápai évekből. Három évvel a polémia után egy pápai evangélikus főember, Egerszegi István kérésére Zvonarics Mihály sárvári lelkész - Lethenyeinek 1620-ban püspökké választott apósa - kérdés-feleletes formában írást küldött Pápára az evangélikus úrvacsorai tan után érdeklődő férfinak. Ez vagy ennek másolata Tolnai István bői református prédikátor kezébe került, aki azt jelentette Pathay István püspöknek. Ez pedig Klaszekovics István evangélikus püspök kolégájának kemény hangú levelet írt, miért avatkozik be a sárvári lelkész a pápaiak dolgába. Zvonarics mentegető levélben megírta, hogy ő nem Pápának, hanem az őt megkereső evangélikus főembernek küldte meg magánjellegű tanító írását.[50]

Kanizsai Pálfi utóbb Kis Bertalan sárvári püspököt is megtámadta „Fantom Fant: Azaz Sárvári Püspöknek kozmás levelére való választétel" címen, 1632-ben. Ebben Kis Bertalan egy missilis levelét veszi bonckés alá. Az írás kéziratban maradt, de széles körben terjesztették. Benne az evangélikusok ubiquitas-tanát akarta kipellengérezni. Azt írja, hogy ha Krisztus mindenütt jelen van, akkor teste „benne van minden vödör borban és minden káposztás fazékban". Ismét nem maradt adós a püspökét védő Lethenyei a felelettel: „...Talán a fántom fánt helyett tromfot vészen el, hogy a tök király ne láttassék uralkodni a makk királlyal..."[51]

Feltűnően kevés adatunk van a 17. század második felének pápai evangélikusságáról. Az amúgy is zaklatott dunántúli felekezeti viszonyok a református kollégium Gyászévtizedet (1671-81) megelőző virágzása idején feltehetően további szórványsors küzdelmei és viszontagságai jellemezték életét. Séllyei István püspök és társai gályarabságából több dunántúli lutheránus prédikátor is kivette ugyan részét, Pápán azonban sem azt megelőzően, sem még néhány évtizedig nem volt nyilvános vallásgyakorlatuk.

Az átmeneti vallásszabadság hajnalát II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának dunántúli sikerei jelentették. A változó szerencsével folyó hadjáratok során Pápa hol a császáriak, hol a kurucok kezébe került. 1705 márciusában az egri táborból azt írta Rákóczi, hogy „Pápának és Tatának meg hódításával szerencsésen folynak dolgaink".[52]

Az evangélikusok egyik főembere Rákóczi táborában telekesi Török István volt. A magatoborozta lovasezredével a kurucok első dunántúli hadjáratában vezette győzelemre seregét. A fejedelem előbb Dunántúl kerületi commissáriusává, majd a szécsényi országgyűlésen szenátorává nevezte ki.[53]

Az ellenreformáció addigi hódításainak még az 1691-es soproni országgyűlésen biztosított „artikuláris gyülekezetek" sem tudtak igazán gátat vetni, hiszen vármegyénként a szabad királyi városokon kívül csak két községben biztosított szabad vallásgyakorlatot. A kuruc győzelmek hatására Török István mint patrónus tüstént lehetővé tette több, addig elnyomott egyház újjászületését.

Így történt ez Pápán is, annak ellenére, hogy ott a klérusnak olyan hatalmas földesúr állt a háta mögött, mint gróf Esterházy Ferenc. A lutheránusok mindjárt 1707-ben házat szereztek a város piacterén. Ennek földszintjén rendezték be az „oratoriumot", az emeleten pedig a beiktatott új lelkész, Kövesdi János prédikátor lakását. Az épület hátsó udvarában szervezték meg az iskolát és Rogáts János tanító lakását.

1709-ben Kövesdi utódjául a szakonyi születésű, Hallében tanult győri rektort, Tóth Sipkovits Jánost hívták meg, akit közben Lipcsében lelkésszé szenteltek. A később dunántúli püspökké választott, nagy tudományú pietista lelkész Török István földesúrral komaságban is állt.[54] A Rákóczi-szabadságharc bukása után öt évi pápai lelkészkedése erőszakos beavatkozással zárult. 1714. február 3-án Esterházy gróf „földesúri auctoritásból" kiparancsolta őt a paplakból, s mikor ellenállt, megyei hajdúkat és fegyveres spanyol katonákat küldött oda. Fejszével törték be a paróchiát, elűzték a tanítót is, és mindkettőjük könyveit nyilvánosan elégették.[55]

Tóth Sipkovics Pápáról Tétre került, de onnan is több ízben visszajött a pápai evangélikusok kérésére istentiszteletet tartani Kéttornyúlakon. Halála után, 1757-ben a gyülekezet Homokbödögéhez csatlakozott. Erről tanúskodik Hrabovszky Sámuelnek, a későbbi dunántúli püspöknek a hiványa: ő ugyanis wittenbergi tanulmányai után Téten lett pap, s innét elődjéhez hasonlóan továbbra is gondozta az augustana konfesszión lévő, Bödögén otthonra lelt gyülekezetet, amíg 1762-ben Nemesdömölkre nem távozott.[56] Mivel azonban akkortájt Bödöge is csak filia volt és Ugodhoz tartozott, a hívek itt sem templomban, hanem - egykorú feljegyzés szerint - egy bizonyos Péter András házában gyűltek össze istentiszteletre.[57]

A pápai evangélikusok újkori története - a lelkész és templom nélküli hosszú évtizedek után - az utolsó két évszázadra tekint vissza. II. József türelmi rendeletének hatására 1784-ben kezd újra szerveződni a gyülekezet.

Az új korszak első lelkésze Szakonyi József volt 1786-tól 1807-ig. A dabronyi születésű, kiváló képességű ifjú tíz évig tanult a soproni líceumban, majd három éven át Jénában. Tíz évi nemescsói működése után hívták meg Pápára, ahol utóbb főesperes és a pesti, 1791-es zsinat tagja is lett. Tudományos művei mellett az ő nevéhez fűződik az első evangélikus templom felépítése Pápán. Felavatásán szerzett éneke: „Vesd le Pápa gyászruhádat..." sokáig kedvelt ének volt a lutheránusok között.[58]

Ettől az időszaktól kezdve folyamatosan volt lelkészük. Berke Mihály (1808-1813) és Horváth István (1813-1826) után egyik neves papjuk Sikos István győri születésű, Jénában tanult tudós ember lett. 1831-ben bekövetkezett halála előtt végrendeletében jelentős hagyatékot juttatott a gyülekezetnek. Számos prédikációja, gyászverse és életrajza jelent meg. Üdvözlő verset írt Széchényi Ferenc grófnak is. Az 1811-es Nagy-győri Énekeskönyvben számos éneke volt található.[59]

Molnár Gábor (1832-1836) és László Jónás (1836-1872) után a századforduló országosan is kiemelkedő lelkész-püspökével dicsekedhetett - mégpedig felekezeti különbség nélkül - Pápa városa: 1872-ben Gyurátz Ferencre esett a gyülekezet választása.

Gyurátz János és Mesterházy Teréz fia a Vas megyei Bükön született 1841-ben. 1925-ben bekövetkezett halálakor egyik búcsúztatója - Pálmai Lajos győri lelkész - találóan jegyezte fel róla a következő mondatokat. „Bölcsője egyszerű falusi ház kis szobájában ringott, a szalmafödeles házat fehérvirágú akácfák és szívós szilfák árnyékolták, gyermek- és ifjúkora ennek a kis háznak istenfélő, munkától áldott, szeretettel gazdagított levegőjében folyt le, azért őrizte meg lelke fehérségét, akarata szívósságát, munkaszeretetét s gyermeki vallásos lelkületét akkor is, mikor Isten kegyelme őt az elsők közé emelte. Más talán megszédül a világ tömjénfüstjében, meglankad az elért célnál, feledi a szegénység kunyhóját, - neki élemedett

korában is felüdülés volt, ha útja, vagy gondolata oda vezetett a szülői ház csendes világának áldva áldott emlékei közé...” [60]

Részletes életrajzát néhány évvel később Payr Sándor egyháztörténész professzor írta meg.[61] A soproni líceumi évei és hallei tanulmányútja után az előbb kővágóörsi káplán-tanár, majd beledi lelkész meghívását az 1872-es pápai közgyűlés határozta el. Az ezidőtől vezetett lelkészi naplója 12 vaskos kötetet tesz ki. Ebből is kiviláglik, hogy mindjárt kezdetben három fontos területet célzott be munkatervébe: az iskola, a szegénygondozás és a templom ügyét. Az iskola érdekében „Iskolai és Népkönyvtárat”, a diakóniai munka beindítása végett Nőegyletet és Gyámintézetet létesített.

Ahhoz pedig, hogy a gyülekezet nagy álma: új templom, harang és torony terve is megvalósulhasson, 1877-ben díszes kiállítású Emlékkönyvet szerzett be, és ebbe iratta össze az addigi és azután kapott gyülekezeti adományozók és adományok adatait. Sorra szerzett ily módon alapítványokat, egy ízben nem kevesebb, mint 50 katasztrális hold földet a gyülekezet számára.[62]

A néhány év alatt begyűlt adományok alapján a közgyűlés 1879-ben elhatározta, hogy Luther születésének 400 éves jubileumi évében, 1883 tavaszán megkezdik az új templom építését. Tervezésével Hencz János csikvándi lelkész fiát, Hencz Antal keszthelyi építészt bízták meg.[63] Bár ennek első tervében torony és harang nem szerepelt, az újabb adományok lehetővé tették ezek megvalósulását is. A régi orgonát, oltárt és szószéket a kertai gyülekezet vette meg méltányos áron. A templomépítés alatt a református egyház engedte át templomát.

A régi imaházból csak jobb- és balfelől az oldalfalak szilárd részeit hagyták meg. Az oltárképet, Krisztus mennybemenetelét Herz Dávid pápai rajztanár festette. A templom ünnepélyes felavatására 1884. október 26-án került sor.[64] Karsay Sándor dunántúli püspököt már az új harangok fogadták. Ekkor ismét feleleventették az egykori pápai lelkész, Szakonyi József énekét: Vesd le Pápa gyászruhádat...[65]

Ebben az évben értékes statisztikát készített a gyülekezet lélekszámának fejlődéséről Gyurátz káplánja, Hutter Zsigmond. Kimutatta, hogy a gyülekezetben megkereszteltek száma 1785-ben 13, 1807-ben 47, 1810-ben 25, 1825-ben 65, 1835-ben 49, 1843-ban 84, 1862-ben 46, 1879-ben 84, 1884-ben 79 volt. Száz év alatt Pápán 4973 evangélikus született, 1616 pár házasodott és 4825 fő halt meg.[66]

Későbbi éveiben a tudós lelkész és főpap nagy irodalmi tevékenységet is folytatott: 1886-ban „Pénz és jellem”, 1886-ban „A szabadkőmívességről”, 1887-ben „A hit oltára”, 1888-ban „Luther Márton élete”, 1889-ben „Kézi Ágenda”, 1892-ben „Gusztáv Adolf svéd király élete”, 1894-ben „Lelki vezér”, 1911-ben „Hősök kora”, 1917-ben „A nő” című könyvei kerültek publikálásra több kisebb történeti dolgozata és emlékbeszéde mellett.

Gyurátz Ferenc emlékét nemcsak a templom előtt felállított mellszobra, Lux Elek[67] alkotása, hanem az általa 1899-ben alapított, majd róla elnevezett Kőszegi Leánygimnázium és Internátus őrzi. Az utóbbi sajnos csak „őrizte” emlékét, mert az egyházi iskolák államosításakor, 1950-ben kénytelen volt működését megszüntetni, és még a mai napig sem került vissza a Dunántúli (ma: Északi) Egyházkerület jogos tulajdonába.

A pápai evangélikus anyagyülekezetnek 1901-ben 1501 tagja volt a városban, ezen kívül százon felüli lélekszámmal rendelkezett 5 filiája (Nagyacsád, Alsó- és Felsőgörzsöny, Békás, Mezőlak és Takácsi), valamint százon aluli lélekszámmal 11 szórvány. Amikor Gyurátz Ferenc 1916-ban 75 évesen lemondott 21 évi püspöki tisztéről és gyülekezeti lelkészségéről - amelyben 44 évet töltött -, lelkész utódja 1917-től 1928-ig Mesterházy László lett. Eközben mind a veszprémi egyházmegye felügyelője, dr. Kluge Endre, mind pedig Belák Lajos

gyülekezeti felügyelő és munkatársai sokat tettek a gazdag gyurátzi örökség folytatásáért. Annál is inkább, mert az idős püspök egészen haláláig (1925) együtt élt pápai családjával, és amennyire tehette, be is segített a gyülekezetben.

Mesterházy László korai halálával 1929-ben Schöck Gyula püspöki másodlelkészt választotta pásztorává a gyülekezet. Az egyház elemi iskolájában jó segítőtársa volt továbbra is Kakas Irén tanítónő. 1931-ben működésének negyedszázados jubileumát bensőségesen megünnepelte a gyülekezet elnöksége.[68]

Új korszakot jelentett Pápán a lovászpatonai származású, lelkes magyarságú Bácsi Sándor lelkipásztorrá választása 1938-ban. Az addig Celldömölkön prédikáló, ifjúsági munkát és gyülekezeti házat létesítő kiváló szónok csaknem két évtizedre beírta magát Pápa városának a történetébe. Mindjárt 1939-ben az orgonát építtette újjá Kakas Irén vezetésével Leányegyletet, Hodik Imréné irányításával Nőegyletet, Nagy Endre kollégiumi tanár és Ágoston József karnagy elnökletével Ének- és Zenepártoló Egyesületet, Nagy Zoltán vezetésével Evangélikus Ifjúsági Egyesületet hívott életre.

A tanulóifjúság Diákszövetségben és a Bóra Katalin Körben, a leányok - reformátusokkal is közösen - a Lórántffy Zsuzsanna Körben fejtették ki egyházépítő és kulturális tevékenységüket. Elősegítette az értelmiség addiginál nagyobb mértékű bekapcsolódását dr. Huszár István pápai ügyvéd, egyházmegyei ügyész gyülekezeti felügyelővé választása 1939-ben.

Az egyháztársadalmi munka háború előtti fellendülésével együtt a szeretetszolgálat, beteglátogatás, kórházi munka és jótékonysági tevékenység jellemezte az egyházi életet. Az iskolai hitoktatás pedig azáltal lendült fel a korábbihoz képest, hogy külön hitoktató lelkészeket is választott a gyülekezet - még 1932-ben - Bárány László, majd 1942-ben Domby László személyében.

A háború súlyos károkat okozott anyagi és lelki téren egyaránt. A légnyomás egy ízben elpusztította a templom ablakait és vakolatát. A parókia lakói sok kibombázottat és menekültet fogadtak be, olykor negyvenen is meghúzódtak a paplakban.[69] A vihar elmúltával bedeszkázták a templom ablakait, betemették az udvari bombatölcsért, az elpusztult kerítés helyett a szomszéd felől falkerítést építettek. A gyülekezet iskolája az alsó négy osztállyal újra megkezdte működését, a felső tagozat pedig a Református Polgári Iskolához csatlakozott, amely átmenetileg új nevet kapott Protestáns Általános Iskola címen.

1947-ben a lelki élet is nagymértékben fellendült Túróczy Zoltán tiszakerületi - utóbb dunántúli - püspök 6 napos pápai evangélizációja következtében. Anyagi felemelkedés is mutatkozott: megvehették pápai evangélikus diákszállás céljára az ún. Billitz-féle házat egy takácsi hagyatéki föld - Németh Mihály 44.278 négyszögöles birtokának - árából. 1949-ben sikerült a templomot renoválni. A munkát a celldömölki Rács-Reich Imre festőművész tervei alapján őskeresztény motívumok felhasználásával és Bácsi Sándor irányításával a pápai Bíró testvérek végezték. Az új egyházközségi felügyelő, Lóránt Ödön és a Veszprémi Egyházmegye felügyelője, Mihály Sándor a január 23-i ünnepen elismerő szavakkal emlékeztek meg a nehéz évek erőfeszítéseiről. Az ünnepségen már a villanyerőre átépített orgona is megszólalhatott.

A gyülekezet örömét azonban még 1949 nyarán mély fájdalom váltotta fel. Az egyház iskoláját államosították. Rózsa János és Ágoston József tanítókat állami tanítókká minősítették át. A gyülekezeti iskola épületét és teljes felszerelését ellenszolgáltatás nélkül az állam vette át. Átmenetileg a tanítók még végezhették ugyan a kántorizálást, utóbb azonban mindennemű egyházi közreműködésüket szigorúan megtiltották. 1950 februárjában az egyháztanács kénytelen volt a gyülekezeti földeket is „felajánlani” az államhatalomnak.

Mind e nehézségek ellenére hálával kell megemlítenünk, hogy a Rákosi-korszak legnehezebb éveiben is még élénk volt a gyülekezeti élet a pápai evangélikusok között. E sorok írója mint segédlelkész 1953-1954 között egy teljes évet töltött Pápán. Nemcsak szép emlékei, hanem egykorú fényképek is tanúskodhatnak erről. Különösen a gyermekbiblia körök és a serdülő ifjúság munkája volt akkor még lankadatlan és a gyülekezet lélekszámához viszonyítva igen magas. Az akkor 2400 evangélikust számláló egyházközséghez ugyanis filiák és szórványok is tartoztak, s ez a szám az összgyülekezet lélekszámát jelezte.

Bácsi Sándort 1956 tavaszán a győri gyülekezet választotta lelkészévé, egy ideig az Északi Egyházkerület püspökhelyettese is volt, azonban izzó hazafisága és Győrött mondott beszéde miatt a forradalom után felfüggesztették állásából és sokáig megalázó körülmények között kellett élnie. Utódja 1956-tól 1971-ig Halász Béla addigi kapolcsi lelkész, a Veszprémi Egyházmegye esperese lett. A nagy műveltségű lelkész azonban - ugyanúgy, mint utóda, Sikos Lajos esperes (1971-1986) - minden jószándéka ellenére kénytelen volt a pártállam intézkedéseit végrehajtani, ami azután hozzájárult a gyülekezeti látogatottság nagy mértékű csökkenéséhez, különösen az értelmiség köreiben. Őket is a félelem vagy a közöny tartotta sokszor vissza az aktív egyházi életben való részvételtől.

1986-ban, Sikos esperes nyugalomba vonulása után az addigi bakonyszombathelyi lelkész, Varga György került a gyülekezet és az egyházmegye élére. Az evangéliumi ébredési mozgalmak köréből származó buzgó lelkipásztor és aktív szervezőképességű felesége az utóbbi években - amihez a külső körülmények is hozzájárultak - újra fellendítették a pápai evangélikusság lelki-szellemi, sőt anyagi életét is. A hívek mozgósítása mellett egyik fő célukként a templom teljes megújítását tűzték maguk elé. Hála Halász Béla esperes és Görög Zoltán segédlelkész korábbi működésének a templomfalak külső renoválására még 1970-ben sor kerülhetett. Akkor a teljes külső vakolat leverése is megtörtént. Sikos esperes szolgálata idején, 1984-ben végezték el a torony bádogrészének a festését.

Ily módon 1987-ben a gyülekezet hozzáfoghatott az anyagbeszerzéshez, majd 1988 tavaszán a kivitelezési munkához. Először a tetőszerkezeten történt meg a teljes léc- és cserépcsere, majd a bádogrészeket cserélték le, és új ereszcsatornákat szereltek fel. A nagyobbrészt elkorhadt ablakkereteket fenyőfáról tölgyfára cserélték ki. Ezt követte a kőművesmunka és a falak külső festése, majd végül a padok alatti villanyfűtés beszerelése.[70]

Nem kevés erőfeszítést és talán külső-belső feszültséget is jelentettek ezek az évek és ezek a munkálatok. Ugyanúgy, amint az a megújulni vágyó magyar társadalmunkban is történt és történik. A pápai evangélikusok szellemi-lelki arculatát azonban ugyanaz a reménység formálja, amely Pápa városának és egész magyarságunknak az életét. Ezért is vallhatjuk mindnyájan - felekezeti különbség nélkül - Pál apostollal: „Annak pedig, aki véghetetlen bőséggel mindent megcselekedhet feljebb, mintsem kérjük vagy elgondoljuk a mibennünk munkálkodó erő szerint, annak legyen dicsőség az egyházban, a Krisztus Jézusban, nemzedékről nemzedékre, örökkön-örökké!” (Ef. 3, 20-21)

Jegyzetek

1. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár V. Bp., 1906, 144. Zürich, 1723.
2. BUNYITAY - RAPAICS - KARÁCSONYI: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából I. Bp., 1902. 39, 151.
3. BOTTA I.: 1991. 31.
4. TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 13.
5. OL Kincstári Osztálya, Nádasdy Levéltár
6. BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Bp., 1958, 146.
7. PAYR S.: 1924. 167 „Postquam exuero me a sorbibus veteris scholae".
8. TÓTH E.: 1941. 6-9.
9. Uo. 10, BOTTA I.: 1991. 316.
10. FABRITIUS KÁROLY: Pemfflinger Márk szász gróf élete. Bp. 1875. 14 kk.
11. Szerémi György Emlékirata Magyarország romlásáról 1484-1543 között. Kiadta és bevezette Wenczel Gusztáv. Pest, 1857. 99-100. V.ö. BUJITAY-RAPICS-KARÁCSONY: 1902. 105.
12. SEBESTYÉN B.: 1911.
13. DÉVAI MÁTYÁS: A Tízparancsolat- magyarázata Szilády Áron bevezetésével. Bp, 1897. 131.
14. Így Ember Pál, Joh.Sam. Klein, Bod Péter, Eöry János, Tóth Ferenc, Thury Etele.
15. A két Révész Imre, Szilády Áron, Payr Sándor, Zoványi Jenő.
16. TÓTH E.: 1941. 17.
17. EÖTVÖS LAJOS, PEIL 1866, 236. - THURY E.: 1908. 13-14.
18. HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp., 1957. 175.
19. Századok 1867/1. és Mon.Hung. Hist. 1881.
20. KAPOSSY L.: 1905. 46.
21. PAYR S.: 1924. 168.
22. HÓMAN - SZEKFŰ: Magyar történet III. Bp., 1939. 153, 468.
23. TÓTH E.: 1941. 15.
24. TÓTH FERENC: A magyar és erdélyi protestáns eklézsiák históriája. Komárom, 1808. 56.
25. HORVÁTH J.: 1957. 63.
26. Uo., 222-224.
27. Régi Magyar Könyvtár I. 39. Régi Magyar Nyomtatványok I. 158.
28. A győri Káptalani Levéltár anyagából (II. téka 62.sz.) idézi BOTTA I.: 1991. 317-318.
29. RMK I,55, RMNY I,205. Idézi ZOVÁNYI JENŐ: Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon Bp. 1977. 1. 438.
30. A Soproni Állami Levéltár anyagából közli PAYR S.: 1910. 33. A levél hasonmás lenyomatát közli ZSILINSZKY MIHÁLY (szerk): A magyarhoni protestáns egyház története. Bp, 1907, 52.
31. Vö. NAGY SÁNDOR: Sztáray Mihály élete és művei. Bp., 1883. 19. - Merle d'Aubigné: Geschichte der Evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfange der Reformation bis 1850, mit Rücksicht auf Siebenbürgen. Berlin, 1854. 119k. - PAYR S.: 1910. 33: „..Den 15. April gab ich aus Bevelch (Befehl) des Herrn Bürgermeisters, einem Ungarischen Praedicanten von Papa, mit Namen Michael Staray, welcher allhie hatt sollen angenommen werden, zwen Taller, thuett 2 Pfund 4 Schilling Pfennige". Sopron 1574. évi városi számadókönyvéből.

32. A „Petrus Abstemius Superintendens et Servus Jesu Christi” aláírású eredeti levél a Soproni Állami Levéltár tulajdonában.

33. PAYR S.: 1924. 169.

34. KLANICZAY TIBOR (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. Budapest, 1964, 350.

35. BOTTA ISTVÁN: Kísérlet Huszár Gál születési idejének meghatározására. ITK 1971/3. 306-310.

36. BOTTA I.: 1991. 30k.

37. Uo. 59.

38. LAMPE-EMBER i. m. 658. - KATHONA GÉZA: Huszár Gál és Dévai pápai esperessége. Református Egyház 1964. 88. Idézi BOTTA I.: 1991. 323.

39. PAYR S.: 1924. 613 k.

40. BOTTA I.: 1971. 307 k.

41. Latinul PAYR S.: 1924. 543. magyarul MKSz 1888. 214. alapján legújabban BOTTA I.: 1991. 332.

42. A kánonokat fakszimile formában, magyarázatokkal 1901-ben kiadta Mokos Gyula református tanár.

43. Az említett püspökök: Szegedi Máté, Beythe István, Klaszekovich István, Zvonarics Mihály, Kis Bertalan, Musay Gergely, Fisztrovich György és Szenci Fekete István voltak.

44. RMK I, 304, RMNy I. 843. Szövegkiadása: Egyesség Könyve 1596. Sajtó alá rendezte Masznyik Endre. Pozsony, 1908, 1-167.

45. PAYR S.: 1910. 52-99.

46. URAY PIROSKA: Az irénizmus Magyarországon a 16-17. század fordulóján. In: VARJAS BÉLA (szerk.) Irodalom és ideológia a 16-17. században. Bp., 1987. 187-207.

47. MAKAR JÁNOS: Kanizsai Pálfi János élete és munkássága. New Brunswick, 1961. 53.

48. Lethenyei kézirata utóbb „A Szentírásbeli hitünk ágainak rövid összeszedése” címen Csepregen jelent meg.

49. BOTHÁR DÁNIEL: Lethenyei István. Pozsony, 1912. 10.

50. HRABOVSZKY GYÖRGY: „Scrinium Antiquarum” c. kézirata alapján idézi BOTHÁR D.: 1912. 10. Payr szerint valószínűleg ez jelent meg utóbb Csepregen 1643-ban „Az Ur vacsorája üdvösséges tudományának utába való rövid bemutatás...” címen, Vö. PAYR S.: 1924. 830.

51. BOTHÁR D.: 1912. 20, PAYR S.: 1924. 764.

52. Ráday Pál iratai I. Bp., 1955. 219.

53. Uo. 734. FABINY TIBOR: II. Rákóczi Ferenc valláspolitikája (kézirat), 112-113. (Ráday-Könyvtár.)

54. Sipkovics canonica visitatiója: Evangélikus Országos Levéltár, Ia, 15,2 és PAYR SÁNDOR: Telekesi Török István 1666-1722. Bp., 1896. 36.

55. TORKOS ANDRÁS: A cédrusfának siralmas esete (temetési beszéd Török István felett), Lipcse, 1722.

56. id. Magassy Sándor ev. lelkész onomasztikon-gyűjtése. (Kézirat.)

57. PAYR S.: 1924. 176.

58. Acta Ecclesiae Evangelicae Neoerectae Papensis. Ev. Orsz. Levéltár, Can. Vis. jegyzőkönyv, 1887. Dunántúli Ev. Egyházkerület.

59. ZOVÁNYI J.: 1977. 3, 543.

60. PÁLMAI LAJOS: Emlékbeszéd Gyurátz Ferenc püspök felett. Győr, 1925. 45.

61. PAY SÁNDOR: Gyurátz Ferenc életrajza. Sopron, 1931, 392.

62. A pápai evangélikus gyülekezet Évkönyve, 1878.

63. PAYR S.: 1931. 133.

64. KEMÉNY-GYIMESY: Evangélikus Templomok. Bp, 1944, 208.

65. Harangszó 1932. X. 16.

66. PAYR S.: 1931. 138.

67. Felirata: Igaz ember voltál, áldott az emléked, /hálás kegyelettel áldozunk tenéked. /Törékeny volt tested, lángoló a lelked,/ törhetetlen hited, nagy a szereteted/. A hivek serege példádat kövesse/, ez emlék nevedet örökké hirdesse.

68. Kakas Irén tanítóné kéziratát (Ötven év a pápai gyülekezet életéből 1900-1950) a Pápai Evangélikus Egyházközség levéltárában.

69. Uo. 20.

70. A pápai gyülekezet rövid története 1786-1989. Gépirat a Pápai Evangélikus Egyházközség levéltárában.

Tibor Fabinyi

Lutheraner in Pápa

Schon während der ersten Reformationsgeneration entstand in Pápa die erste „reformierte" Gemeinde auf der Grundlage der Lehre Luthers, genauer der Confessio Augustana. Diese Periode umfaßte das halbe Jahrhundert zwischen 1525 und 1575. Die Sache der Erneuerung des Evangeliums fand in Patronen wie Baron Elek Thurzó und später Bálint Enyingi Török nicht nur Unterstützer, sondern sogar aktive Förderer. Anfänglich vertraten die Schullehrer und später die Prediger, deren Namen heute bereits im Dämmer der Vergangenheit versinken, die lutherische Richtung der Reformation. Der bekannteste Reformator Pápas war Mihály Sztárai zwischen 1567 und 1575. Zuvor hatte er in Südtransdanubien bereits 120 Gemeinden gegründet und war als Dramatiker und Liederdichter zu einer der bedeutendsten Gestalten des Protestantismus geworden. Ein knappes Jahr leitete er die lutherische Gemeinde gemeinsam mit Gál Huszár, bis sie beide im gleichen Jahr, 1575, starben. Damit fand das von Luther geprägte organisierte Gemeindeleben in Pápa ein Ende.

Die folgende Periode dauerte mit einer kurzen Unterbrechung bis zum Toleranzedikt Josephs II. (1781). In dieser Zeit lebten die Evangelischen der Stadt in der Diaspora und wurden zumeist von Seelsorgern der nahegelegenen Städte oder Dörfer mitbetreut. Eine kurze Blütezeit bildeten die Jahre des Freiheitskrieges von Franz Rákóczi II., als sie sich 1705-1714 ein Haus am zentralen Platz von Pápa kaufen konnten und einen eigenen Pfarrer hatten, den aber die Patronatsherren der Stadt, die Familie Esterházy, im Laufe der Gegenreformation vertrieben.

Im Zeichen der Toleranz belebte sich das Gemeindeleben von neuem, damals - 1786 - erbauten sie ihre erste Kirche. Einem langsamen Erstarken folgten schließlich lange Jahrzehnte der Blüte. Besonders bedeutsam wurde das geistliche-geistige Leben der Evangelischen unter dem Pápaer Pfarrer und späteren hochangesehenen Bischof Transdanubiens Ferenc Gyurátz.

Der Zweite Weltkrieg hemmte zwar das Leben der Gemeinde von neuem, doch gelang ihr mit gemeinsamen Kräften ein Wiederaufschwung. Heute sind sie zusammen mit den Reformierten um das Gemeinwohl in der Stadt bemüht, um auch damit ein Zeugnis von der neues Leben bewirkenden Kraft des Protestantismus abzulegen.

Kövy Zsolt

A református egyház szerepe Pápa város életében (1520-től napjainkig)

Bevezetés

A pápai református egyház történetének korábbi monográfiái a históriát elsőrendben a vallás s az egyház kifejlődésének, küzdelmeinek szemszögéből vizsgálták. A kezdetek, az elterjedés okai és tényei a földesúri viszonyok, a katolikussággal való viaskodás és megbékülés s természetesen a két és fél évszázadon át a pápai reformátusok által fenntartott pápai kollégium története szerepeltek meghatározó témákként a történeti leírásokban. Bizonyos, hogy ezen tényezők ma is kiemelkedő fontosságú elemei a pápai református múlt vizsgálatának és feltárásának. De joggal gondolhatjuk azt, hogy ezeknek értéke nem csökken, sőt bizonyos, hogy emelkedik, ha a város kulturális életének mérlegén is vizsgáljuk azokat. Az egyház szellemi erői nemcsak a hitvalló ember természetes befelé forduló, önvizsgáló s békességet találó erényeivé váltak, hanem éppen a hitvallásosságából következően lettek értékteremtő tényezőkké a város társadalmi és szellemi életében.

Hitviták sajnálatos történelmi választóvonalai mentén ugyan még az egymásra utaltak is szembekerülhettek egymással, de a visszatérő és megerősödő türelem talaján mégis új alkotó törekvések támadtak fel, tiszta forrásokból merítve ösztönző erőt.

Különös szempontú - de talán mégsem elmarasztalható -, városarcú egyháztörténeti elemzésemmel azt szeretném bizonyítani, hogy a tiszta szándékú versengés viszi előbbre a dolgokat a bizalmatlanság s az előítélet kártevésével szemben.

A reformáció Pápán (1520-1575)

Egyháztörténetünk két évszám (1520-1800) között megjelenítendő eseményeiben a reformáció első jeleit felmutató 1520-as évet részben szimbolikus jelentőségűnek ítéljük. Elsőrenden azért, mert a történetírók is első dátumként az 1522. évet említik, de ugyanakkor figyelembe véve az előzményeket, történetesen azért is, mert Magyarország nyugati részében már 1518-ban[1] ismert Luther 1517. évi 95 tétele, s azért is, mert általánosan 1520-tól[2] beszélhetünk honi reformációról; nem vagyunk messze az igazságtól, ha az első nyomokat Pápán is ezen időkre gondoljuk. Figyelembe kell venni azt a nagyon fontos tényt, hogy a kezdetek idején „a főurak, de más értelmiségiek is a reformációt nem egy teljesen új eszme vagy vallás születésének látták, hanem a katolicizmus megújulásának. Ezzel magyarázható az, hogy a régi szertartásokat nem vetették el s kapcsolataikat fenntartották a szerzetesekkel."[3] A vizsgált időben a későbbi magyar király, Szapolyai János Pápa földesura, aki 1510-ben „biztosítja a céhek szabad működését"[4], s akinek uralma alatt számos pápai diák fordult meg Bécs egyetemein.[5] Tudva, hogy Pápán a franciskánusoknak 1480-tól kolostori iskolájuk van: „amely a betűvetés tudományának és az egyházi muzsikának volt az otthona,"[6] s azt, hogy nemcsak Bécs egyetemét, hanem királyi udvarát is a humanista szellem uralta, Szapolyai János földesurasága idején alkalmas szellemi közeg képződött a mintegy 2500 lakosú mezővárosban a reformáció befogadására. A földesurak reform-értelmezése, a franciskánusok köztudott reformáció iránti érzékenysége, Bécs humanista hatása s az a tény is, hogy Szapolyai 1527-ben a protestáns

Thurzó Eleknek adja át a várost, egyaránt tanúsítja a reformáció kezdeteire vonatkozó időpont (1520) tárgyilagos meghatározását.

A városnak plébániai iskolája is volt, „amelynek 1508-ból ismert első oskolamesterét Kajári Istvánnak hívták."[7] Szapolyai 1510-ben a pápai katolikus egyháznak „a parochiális ház mögött, a halastó partján egy jobbágy telket adományoz."[8] Itt épül meg majd az az iskola, amely 1531-től a református kollégium első épülete lesz. A korai reformáltatás fontos bizonysága az a rejtélyes „Bálint pap", akit Pápa, majd 1536-tól Debrecen reformátoraként ismerünk, s akinek kilétére vonatkozóan Tóth Endre egyháztörténész felfogásával lehet leginkább azonosulni. Ezek szerint Török Bálint nevezett udvari papja „Illési Bálint franciskánus szerzetessel azonos, aki már Thurzó idején is Pápán működött"[9]. A másik ugyancsak fontos tényező, hogy Török Bálint hitvese a protestáns Pemfflinger Márk, a szász gróf, bátyjának, Jánosnak, aki tudai bíró volt, Katalin nevű leánya. Török Bálint pedig nemcsak az 1521. évi házasságától számítottan protestáns, hanem korábbról is, hisz Grinaeus Simon budai iskolájában tanulta az új eszmét.[10] Látszólag ennek ellene mondana az a tény, hogy Török Bálint csak 1535-től ura a városnak, mellette szól viszont, hogy akkor már a fél Dunántúl (Somogy, Veszprém, Zala, Tolna, Győr megyék jó része) birtokos ura,[11] és az akkor protestáns Batthyányakkal s Nádasdyakkal a törökök elleni harcokban katona-barátságot tart, s így a protestáns Thurzó gondviselte Pápán is érvényesülhetett politikai és eszmei hatása. Ezek a tényezők természetessé teszik az új vallás térhódítását nemcsak a földesúri hatás alapján, hanem főképp annak - a franciskánusok által megteremtett - szellemi, erkölcsi légkörére gondolva.

Ebben a folyamatban egy - hatásaiban csak később felmérhető - fontos elem a plébániai iskola reformálódása. Bizonyított tény, hogy már 1534-ben (valószínű, hogy már korábban is) egy magát nem katolikusnak valló tanító működött Pápán Gizdavics Péter személyében,[12] aki Turkovics Miklós budai városbírónak mostohatestvéreként melegen ajánlja Nádasdy Tamás sárvári földesúr támogatásába a későbbi bibliafordító, nyelvtaníró Sylvester Jánost.[13]

Így ezek a tények is alátámasztják az ismert 1531. évi pápai református kollégium alapítási évet, amelynek közvetlen bizonyítéka az az 1585. évi - a pápai református könyvtárban őrzött - iskolai törvénykönyv 1724. évi másolati példányának bevezető szövegében olvasható mondat, miszerint eleink „54 éven keresztül minden írott törvény nélkül voltak."[14] Ezt az 54 évet visszaszámolva jutunk el 1531-hez. Ez az évszám az egyházművészeti múzeumban őrzött egykori két harangon is olvasható: „Scholae Reformatae Papensis 1531."

Pápa reformáltatásának földesúri, humanista tényezőiről már szóltunk. Említettük a jeles Bálint pap nevét is. A szellemi közeg érettségére utal az a tény is, hogy a korai magyarországi reformáció négy legjelesebb képviselője, Szegedi Kis István, Sztárai Mihály, Dévai Bíró Mátyás és Huszár Gál közül hárman - Szegedit kivéve - jelentős szerepet vállaltak Pápa reformáltatásában s szellemi gyarapításában. Bálint pap 1531-1536 között, Dévai Bíró Mátyás feltehetően az 1535., 1536., 1538. években, Sztárai Mihály 1567-1575 között, a nyomdászlelkész Huszár Gál pedig az 1574. és 1575. években szolgálták a pápai reformáció ügyét.

A legtöbb vita Dévai pápai lehetséges tartózkodása és szolgálata körül alakult ki. Tény, hogy az 1535., 1536. s 1538. évek alatt mintegy két és fél éven át a Pápához közeli Sárváron tartózkodott Nádasdy Tamás vendégeként. Hihetetlennek látszik - ismerve Nádasdy és Török Bálint, illetve Gizdavics Péter és Sylvester János barátságát -, hogy a jeles reformátor, a Wittenbergben Luthertől és Melanchtontól tanult, hitéért börtönt is szenvedett prédikátor ne szolgált volna Pápán. Tudott az is, hogy Dévai és Sztárai is franciskánus szerzetesek voltak, s ez sem mellőzendő közvetett bizonyíték a pápai ferences-protestáns jóviszonyra gondolva.

Sztárai Baranya nagy reformátoraként kezdte pályáját, majd Tolnán át a Tiszántúlra vezetett útja. Gyulán és Sárospatakon is tevékenykedett. A helvét irány türelmetlenkedése miatt jött el Patakról Pápára.[15]

Sztárai képzett teológus, költő, zeneszerző s remek hitszónok volt.[16] Ebbéli képességeit a gyülekezet és a város számára egyaránt kamatoztatta. Van olyan történészi vélemény is, amely pápai szolgálatának kezdetét 1565 előttre teszi, s így Meliusz Juhász Péter debreceni püspök 1565. évi, a gyülekezetet félpápistának tituláló,[17] kemény dorgátumát Sztárait kritizálónak gondolja. Az elfogadottabb évszám mégis az 1567. Az is tény, hogy Sztárai hitvallásában megoszlott az ágostai (református) s a helvét elem. Valószínű, hogy ez a kettőség is hozzájárult ahhoz, hogy soproni lelkészsége kétszer is (1570, 1574) kútba esett. Ez viszont kétséget kizáróan akkori pápai lelkészkedését igazolja, mert mindkét alkalommal Pápáról készült Sopronba.

Huszár Gál kiváló prédikátor és nyomdász volt. Magyaróvári, kassai, debreceni, komjáti és végül pápai lelkészi szolgálatai és nyomdászati munkája a nemzeti kultúrát gazdagította. Születési ideje és helye ismeretlen. Annyit bizonyosan tudunk, hogy Pápán halt meg - két évnyi, rövid lelkészi szolgálat után - 1575. október 23-án. Második lelkészként került ide, együtt szolgálva még Sztáraival, de már első lelkészként hal meg, kettős munkáját fiára, Huszár Dávidra hagyta.[18]

A katolikus vallás reformjaként, a franciskánusok által is tolerált reformáció kezdeti szellemi irányvonalát Melanchtonnak a helvét hitvallást megértőbb gondolatvilága hatotta át, amit ugyan a Török Bálint budai fogságba esése (1541) s Pápa 1543. évi török ostroma után kialakult helyzet, Ferdinánd király nagyobb befolyása megzavart, de az utód, Török Ferenc 1550. évi Pápára költözése ismét helyreállított. 1560-ban a ferencesek elhagyták a várost, s ezzel Pápa reformáltatását befejezettnek lehet tekinteni. 1560-1575 között a hitvallás is kálvinivá alakul, s így Huszár Gállal s utódaival voltaképpen már a tisztán református egyházi és iskolai építés korszaka következett. A tárgyalt reformáltatás korának jeles pápai egyénisége, a Török család íródeákja, mindenese, az 1543. évi híres várvédő, Martonfalvai Imre, aki 1520-1585-ig szolgálta a pápai várúr-családot. Török Bálintot 1541-ig, Ferencet 1571-ig s Istvánt 1585-ig.[19] Tudjuk, hogy Török Bálintot szolgálva Tinódi Lantos Sebestyén is sokszor megfordult a várban.[20] Martonfalvai, Gizdavics, Dévai, Tinódi, majd később Sztárai és Huszár Gál a városi értelmiség meghatározó szellemi és művészeti személyiségei voltak, illően a reformáltatás humánus folyamatához.

A református építés korszaka (1575-1630)

A pápai reformáció, a protestáns, majd református vallás megerősödésében jelentős szerepe volt a török meg-megújuló támadásai ellen védelmet biztosító végvári katonaság vallási hovatartozásának. Történelmi tény, hogy a német zsoldosok protestánsok voltak, s így nemcsak a várnak, hanem a városnak is vallásszabadsági biztosítékot jelentettek. Említettük, hogy Sztárai és Huszár Gál egy időben volt pápai lelkész, Huszár Gál fia, Dávid is második papként érkezik Pápára, de rövidesen első lelkészként folytatja szolgálatát. Ezen időktől két papja volt a gyülekezetnek, egy a várban, egy a városban szolgált.

Apja nyomdáját örökölve Huszár Dávid 1576-1585-ig volt pápai lelkész. Huszár Dávid pápai működése idején fogadta el a Dunántúl is a hercegszőllősi (alsódunamelléki), már egészen református szellemű kánonokat, amelyeket Török István a város református földesura és Szíj Ferenc városi főbíró is aláírta.[21] 1577-ben Huszár Dávid a kánonok latin és magyar szövegeit

közre is bocsátotta pápai nyomdájában. Az eredeti nyomtatványnak facsimile kiadása 1901-ben jelent meg Mokos Gyula magyarázatával és más kánonok szövegével együtt. Ugyanezen 1577. évben került kiadásra a pápai nyomdából Huszár Dávid fordításaként a reformátusok hitvallásos könyve: a Heidelbergi Káté. A becses régi magyar könyvet ma is őrzi a Pápai Református Könyvtár, ezen a címen: „A Keresztyen Hitröl Való Tudomannac Rövid Kérdésekben Foglaltatott Sommaia."[22]

Pathai István - aki 1612-1628-ig a dunántúli református egyházkerület püspöke volt - 1585-1612-ig, majd 1626-1628-ig volt pápai lelkész. Számos hitvédelmi könyve[23] s levelezése mellett jelentős szerepet játszott mint egykori pápai diák is a kollégium főiskolává való fejlesztésében. A Pápa körüli dunántúli megyékben a 16. század derekán és végén számos jó középfokú iskola alakult (Tolna, Csepreg, Sárvár, Győr, Komárom... stb.), amelyek tanítási és nevelési szisztémáját és tananyagát elsőrenden a wittenbergi, majd a heidelbergi iskolarendszer hatása alakította ki. Ezeken az egyetemeken már a 16. század során is számos dunántúli ifjú is megfordult. Ez a peregrináció is hozzájárult ahhoz, hogy ezek az elvek ezekben az iskolákban, természetesen a pápaiban is meghonosodhassanak.[24] A tanítás és nevelés fő célja az alapfokú s egyéb ismeretek mellett a keresztyén hitre való nevelés volt. A három nyelv: a latin, görög és héber tanítása már a lelkészi előképzést szolgálta, ugyanakkor a klasszikus irodalom oktatásával kiegészülten a magasabb igényű műveltség elsajátíthatásának céljaihoz is hozzájárult. A Pápai Kollégium ezeket az elveket az 1585. évi iskolatörvényekben deklarálta, de bizonyos, hogy már előtte is volt kialakult formája a később virágzó nemzeti és latin iskolának.

Pathai István Tolnából (ahonnan sok diák tanult a két említett egyetemen) jött Pápára, éppen abban az évben (1585-ben), amikor Pápán írásba foglalták az iskola törvényeit. Az egyház által fenntartott s a földesúr anyagi segítségét élvező iskola törvényeinek megfogalmazásával saját lábára állt, szellemi irányvonalát századokra meghatározva. A törvények, melyeknek az 1724. évi másolatát jelenleg is őrzi a Pápai Református Könyvtár, a református nevelés fő vonalán részletesen tárgyalják az iskola belső életének önkormányzatra épülő rendjét. Ebben a legelső diáktiszttől, a seniortól a köz- és magántanítókon át a sáfárig (gazdasági tisztviselőig) minden olyan feladatot a diákok végeztek a rektor (iskolaigazgató) felügyelete mellett az igazgatásban és a tanításban, ami az iskolafenntartó felsőbbség (földesúr, egyház, város) jogait nem sértette.

Az 1585. évi rektor Hollósi Péter volt, kinek utódai közül - különösen a 17. századtól - legtöbben külföldi egyetemeken - főként Hollandiában - gyarapították tudásukat. Pathai pápai szolgálati idejére esik (1594-97) a török megszállás, amely nyilvánvalóan - ha rövid időre is - megszakította az egyház és iskolája fejlődését.

Pathai István 1612-ben Batthyány Ferenc udvari papjaként Rohoncra került, s ugyanezen évben a dunántúli egyházkerület püspökévé választották. Pathai pápai szolgatársaként is 35 éven át működött dicséretesen M is kolczi Péter, lelki biztonságot nyújtva a gyülekezetben (1590-1625-ig) nagy idők tanújaként. Erre az időre esik a presbitérium megalakulása (1617) s a Török család földesuraságának vége (1618). A gyülekezet-építésben nagy segítőtársa lesz Kanizsai Pálfi János személyében, aki 1612-1626-ig pápai lelkész s 1629-1641-ig a dunántúli egyházkerület püspöke.[25] A Heidelbergben tanult (1609) Kanizsai a somorjai, majd komáromi rektorságból jött 1612-ben Pápára, ahol még azon évben esperes, majd 1617-től püspök-helyettesnek (generális nótáriusnak) választották. 1629-1641-ig töltötte be a püspöki tisztet Németújvárott és Kiskomáromban szolgálva. Jelentős irodalmi munkássága maradt fenn. Egyházkerületi Levéltárunk őrzi eredeti (1611-1638) leveles-könyvét, amely a későbbi püspök, Tóth Ferenc (1827-1844) érdemeként került archívumunkba. Kanizsai legnagyobb

érdeme mindezek mellett az első magyarországi presbitérium pápai megszervezése 1617-ben. Ez a - várbéliekből és városiakból álló - demokratikus szervezet vált az egyház - nemcsak kormányzó, de - megtartó erejévé azokban az időkben, amikor a földesúri rekatolizálás s a nyomában következő ellenreformáció kiszolgáltatottabb helyzetet teremtett a pápai eklézsia számára. Kanizsai püspöksége alatt, 1630-ban a presbitériumi szervezet az egész Dunántúlra érvényes önkormányzó rendszerré vált.

„1618-ban a leányágra maradt Török családtól házasság révén a Bedeghi Nyáry család birtokába jut Pápa. 1627-ben pedig Nyáry Krisztina kezével gróf Esterházy Miklós lett a földesúr, s ettől kezdve az Esterházy család bírja." [26]

A pápai reformátusok istentiszteleti helye a reformáltatásból következően a római katolikus egyháznak a középkorból itt maradt nagy temploma volt, amelynek református „építéséről" 1611-ből van adatunk.[27] Ezt a templomot 1660-ban Esterházy Pál földesúr német katonasággal és saját hajdúival vetette el a reformátusoktól.[28]

A pápai református egyház által 1797-ig fenntartott híres kollégium első épülete a Szapolyai János által adományozott telken épült - korábban plébániai - iskola volt, amely szükséges bővítésekkel egészen az 1752. évi elvételig szolgálta a főiskola céljait.[29]

Batthyány Ferenc németújvári birtokáról Kanizsai Pálfi János barátságát élvezve került 1624-ben Pápára nyomdájával Szepesváralljai Bernhard Máté, aki 1632-ig működött a városban. Kalendáriumok, nyelvtankönyvek s hitvédő munkák mellett a nyomda legjelesebb kiadványa Samarjai János: Magyar Harmónia (1628) című munkája volt.[30]

Kétségtelen, hogy a száz éves protestáns (református) virágzás után az Esterházyak megjelenésével a református egyház visszaszorítása vette kezdetét, amely a 17. század második felére s a 18. század második felére - két hullámban megjelenő - ellenreformációs, a protestánsok szabad vallásgyakorlatát korlátozó, egyes időszakokban megszüntető történelmi folyamattá változott át. Mindezek ellenére az egyház - ha veszteségekkel is - túlélte ezeket az időket a felvilágosodás, a vallási türelem magyarországi térhódításáig.

Az ellenreformáció a 17. század második felében (1630-1700)

A történelmi folyamatok kialakulása több - s legtöbbször egymással összefüggő - okból is eredeztethető. A pápai ellenreformáció megjelenésében és kiteljesedésében a helyi és országos vallási és politikai viszonyoknak kétségtelen meghatározó szerepe mellett helye és jelentősége van a személyiségek befolyásoló hatásának.

A három részre szakadt országban Bécs számára politikai érdek volt a rekatolizáció támogatása. A cuius regio eius religio (akié a birtok, azé a vallás) elve alapján, de különösen Pázmány Péter (1570-1637) érsek hatására számos jelentős protestáns főúr (Nádasdy, Zichy, Batthyány, Zrínyi, Thurzó) vált katolikussá. Az 1608-i vallásszabadságot biztosító törvények pedig egyre inkább csak papíron léteztek, s a politika s a főpapság sajátos értelmezésével lassan minden védelemtől megfosztották a protestánsokat. Jellemző, hogy a Batthyányak udvari papjaként Németújváron szolgáló Kanizsai Pálfi János püspököt (ki 1612-26-ig a pápaiak papja volt) 1633-ban a katolizáló Batthyány Ádám elűzte birtokáról. Kanizsai kiskomáromi szolgálata után, 1639-ben már betegen jött Pápára, s 1641-ben a városban halt meg.

Ugyanakkor az élni akarás dacolt a változások s az egyre inkább tragikus jelenségek folyamatával. Az 1630. évi Pápán tartott zsinat elrendelte azt, „hogy a pápai főiskolán prédikátorságra készülő ifjak nyilvános tudományos vitatkozásokat rendezzenek theológiai kérdésekről is, amint ez a külföldi akadémiákon is történni szokott."[31] A 17. században pedig harmincöt rektorból tizenkilenc járt külföldi egyetemen. Már 1630 előtt is, Angyal Pál 1614-16-ban Heidelbergben, Sári István (ki 1629-1652-ig pápai lelkész volt) pedig 1625-1628-ig Leydenben tanult.[32] Domjáni Ferenc szintén 1625-1628-ig tanult külföldön, Frankfurtban, Szeli Luka György (ki 1649-1663-ig pápai lelkész, s 1655-1665-ig dunántúli ref. püspök volt) Hollandiában, Franekerben tanult 1629-ben.[33] A pápai egyház és az iskola nem akart - helyesen - tudomást venni az egyre inkább fokozódó nyomásról, becsületesen végezte munkáját. Eközben a rekatolizáció Pápán egyre nagyobb nyomatékkal megindul azzal is, hogy 1638-ban - Esterházy Miklós után - az új földesúr, Csáky László pálos szerzeteseket telepített le Pápán, s a református egyház és iskola ellensúlyozására katolikus középiskolát alapít ugyanazon évben. 1649 után ismét az Esterházyak kezén van a vár és a város. A voltaképpeni ellenreformáció 1649-ben, Esterházy László földesuraságával kezdődött el.

Figyelembe veendő ugyanakkor az, hogy mindaddig, amíg a pápai végvár állt, az bizonyos védelmet jelentett - még nehezebb időkben is - a protestánsok számára. A várak e tekintetben kivételezett elbánást élveztek. A hadi helyzet, a törökkel vívott háború türelmet parancsolt vallási vonatkozásban. Már az előzőekből tudjuk, hogy két papja volt (várbéli és városi) az egyháznak, s presbitériumát a három (nemesi, vitézi és városi) rend képviselői alkották. A nemesi rendet Hegyi István, Kőrösi Ferenc és Bogácz Ferenc képviselték. „A nemesi rendből választott 3 közül Hegyi Istvánt főgondnoknak választották meg."[34] A vitézi rendből képviselői voltak a lovasoknak, gyalogosoknak, az új kapunak, a nagy kapunak s a tizes kapunak is.[35] Ez a választás 1650. július 3-án volt. 1626-1649-ig Czeglédy Pál (ki 1641-49-ig püspök is volt), 1626-1628-ig püspök Pathai István, 1629-1649-ig a szintén püspök Sári István s 1649-1663-ig az ugyancsak püspöki tisztet is viselő Szeli György volt a pápai lelkész. Az egyház és iskola színvonalára utal, hogy az eklézsia papjai a legképzettebb, külföldön tanult lelkészek s az egyházkerület egymásutáni püspökei voltak. A prédikátorok és a rektorok tisztes fizetést kaptak az őket megbecsülő eklézsiától. - „A prédikátorok 150-150 forint készpénzt és 24-24 mérő gabonát, temetésért 75, keresztelésért 12, esketésekért helybelitől 75 dénárt, vidékitől 1 forint 50 dénárt kaptak. Az iskolamester fizetése 100 Ft készpénz, 12 mérő búza, 6 kocsi fa, 25-50 dénár temetési stóla volt."[36] Abban az időben egy hízott sertés ára 3-4 Ft, egy tehéné 5-6 Ft volt.

Az erős egyház és iskola persze újabb és újabb kihívásokkal kellett, hogy szembenézzen. 1649-ben a már csaknem teljesen református városba plébános került, s Esterházy László földesúr a várvédő protestáns katonákat a vár elhagyására akarta kényszeríteni. Az 1649-ben elhunyt Czeglédy Pál püspök-lelkész paróchiáját elvette a földesúr, s az új lelkész, Szeli György már új otthonba költözött, amit a nemes patrónus, „Hegyi István ajándékozott a pápai eklézsiának." [37]

A földesúri gondoskodás elmaradása nagyobb áldozatokra serkentette a módosabb egyháztagokat. A jótevők közül is kiemelkedik Kutasy Mihályné Orosztony Zsuzsánna 1656. április 8-i végrendeletébe foglalt adománya, mely szerint „ingó javait, arany, ezüst kincseit a templom, a skóla és ispotály épületeire, egyházi szolgák és szegények segedelmére - pápai majorját, kertjét, hantai szőlőjét, mátyusházi és asszonyfalvai rétjeit pedig a pápai prédikátorokra hagyta."[38]

A végrendeletben említett ispotályról már 1615-től, Enyingi Török Istvánné Tapolcsány Ilona végrendeletéből tudunk, „amelyben kérte férjét, hogy az ispotályban lévő szegényeknek adjon valamit.” [39]

Az egyház tehát minden gondja ellenére igyekezett gondoskodni a szegényeiről.

Az 1652-ben elhunyt Esterházy László után testvérei, Pál és Ferenc lettek a pápai uradalom birtokosai. Esterházy Pál a vár kapitánya is volt. Ferenc ritkábban tartózkodott Pápán, s így a reformátusokat ért sérelmek inkább Pál nevéhez fűződtek.

A vallássérelmek 1659-ben kezdődtek azzal, „hogy a várban bentlevő templom körüli temető kulcsait magának követelte a gróf. Mivel a temető tervezett lezárásával a templomtól is el lettek volna zárva a reformátusok, a várbeli vitézek megtagadták a kulcs átadását.”[40] A gróf három várbéli vajdát két hónapon át fogva tartott emiatt Győrben, de végül is Esterházy János győri főkapitány - ki a kulcsok átadásának megtagadását nem tekintette lázadásnak - közbenjárására, a pápaiaknak a királyhoz felterjesztett fellebbezése nyomán, a császár szabadon engedte az elfogottakat.

Ez mintegy csak bevezetője volt a nyílt vallásüldözésnek. 1660 elején Devecserből hozott német katonasággal, valamint saját gyalog és lovas hajdúival megszállta a várost a földesúr, sokakat rekatolizálásra kényszerített, elvette a reformátusok templomát, prédikátor-házát. Mindennek olyan következménye is lett, hogy sokan elhagyták a várost, „s csak az iparos polgárságából, több mint 600-an hagyták el a várat és várost.”[41] Bár elvett templomukért szívósan tovább harcoltak a reformátusok, azt 1683-ban véglegesen elveszítették. Ehhez az 1683-i templomfoglaláshoz (s nem az 1660. évihez) fűződik az egyik ellenálló kálvinista diák mártírhalála is. Ennek szomorú történetét így örökítette meg a história: „Midőn visszaadták volna a kulcsot a kálvinisták, voltak némely kálvinista diákok a templomban, kik le nem akarván menni a templomból, Vratarics nevű vajda egyet közülük letaszított, aki egy hét múlva meg is holt.”[42] A mártír emlékét őrzi az új református templom 1936-ban felszentelt 14 mázsás diákharangja.

A vallásszabadságot s így az iskolát is ért sérelmek a hitükben erőseket nem tántorították meg. Ennek bizonyságaként „1660. november 8-án a pápai református eklézsia patronusai, tanítói, nemes és vitézlő rendből álló tagjai... közönséges akaratból, hogy az Isten eklézsiája ne csak megmaradna e helyben, hanem gyarapodnék is, felesen összegyűlvén: egyező értelemmel oly megpróbált erkölcsű és keresztyéni életű férfiakat szemeltek ki, kik az Isten eklézsiájára nagy szorgalmatossággal vigyázzanak.”[43] A nemesek, lovasok, gyalogosok, a felső és alsó majorokban lakók közül 14 férfiút választva kötelességeiket hét pontban szabták meg, melyben példamutató, igeszerető életükkel az egyház, a templom, a skóla, a prédikátorok, tanítók, az egyházi majorok s épületek gondviselését vállalták. Bizonyság ez arról, hogy az egyház szorult helyzetében sem volt még teljesen kifosztott állapotban. Volt ereje igazságáért és jogaiért harcolni. Külön is kiemelendő itt Szeli György püspök-prédikátor szerepe, aki 1663-ig pápai lelkész volt. Egy 1660. november 25-i egyházi jegyzőkönyv is mutatja jelentőségét: „Tiszt. Szeli György püspök uram körül forogjanak, hogy legyen, aki által szükséges dolgait naponként véghez vihesse.”[44] A forgolódó segítőtársak az eklézsia designatusai (presbiterei). Egy 1662. január 2-i eredeti okiratból tudjuk, hogy „Szeli György pápai ref. prédikátor a semptei úriszék elé, Laki Márton második prédikátor pedig a városi törvényszék elé idéztetnek, mivel nem engedték meg, hogy a városi bíró az ő iskoláik növendékeit registrálja; azonba ők a nevezett helyen, mint rájuk nézve nem illetékes fórumok előtt meg nem jelennek.”[45] A helytálláshoz hitvallásra, következetességre és bátorságra is szükség volt. Ezt Szeli György és társai vállalták. Utódaik pedig, Séllyei István és Kocsi Csergő Bálint még példamutatóbban tették ezt, a gályarabságot is vállalva.

Séllyei István (1627-1692) a Dunántúl reformátusságának egyik legjelentősebb személyisége, 1663-1692-ig (haláláig) pápai lelkipásztor, 1669-1692-ig a dunántúli reformátusok püspöke volt. Séllyei felsőbb tanulmányait Sárospatakon végezte, 1652-1654-ig ugyanott seniori tisztet is viselt. Majd a pápai kollégium rektora lett 1654/55-ben, s utána Hollandiában (Utrecht: 1655, Groningen: 1657, Franeker: 1658) tanult.[46] Hazatérte után 1660-1662-ig ismét a kollégium rektora, majd 1663-tól lelkész s 1669-től püspök. 1674-ben Kollonich Lipót Delegatum Judiciuma felségárulás vádjával halálra ítélte. Előbb börtönbe, majd a nápolyi gályákra kerül, ahonnan 1676. február 11-én szabadul. A zürichi vendégszeretet után, 1677 végén tér vissza Pápára, ahol tovább viszi hivatalait.

Kocsi Csergő Bálint, Séllyei gályarabtársa 1647-ben született Kocson, s Hosszúpályiban halt meg az 1698 utáni években. A felsőbb osztályokat 1664-től Debrecenben járta. 1670-ben akadémikus rektor volt Munkácson. Három ízben volt a „kollégium rektora Pápán: 1671-1674, 1678-1683, és 1693-1695 között."[47] 1674-1676-ig közös gályarab sorsot viselt Séllyeivel. 1677-ben Baselben folytatott tanulmányokat, majd 1678-ban tért haza, hogy folytassa pápai hivatalát. A gályarabság históriáját megírta „Narratio brevis de opressione libertatis ecclesiarum Hungaricarum c. művében, amit az erdélyi jeles pap-író Bod Péter fordított magyarra: Kősziklán épült ház ostroma címmel."[48] A pápai református könyvtár kézirattára őrzi Kocsi Csergő Bálint „Oratios könyvét", amely diákokhoz intézett (főként latin, de 5 magyar) beszédeket tartalmaz.

A kollégium külső s a templom belső falán márványtáblák őrzik helytállásuk, a két hithős emlékét.

A két pápai mártír szenvedése, áldozathozatala általános magyarországi politikai és vallási események következménye volt. Az országos elégedetlenséget a szégyenteljes 1664. évi vasvári béke szította fel. A várakat s Erdély fennhatósági jogát a töröknek átengedő, a magyarságot megalázó és eláruló béke Wesselényi nádor vezetésével összeesküvésre toborozta legjobbjainkat. Az összeesküvést leleplezték, a vezetőket elfogták (Wesselényi már akkor halott volt), Nádasdyt, Frangepánt és Zrínyi Pétert lefejezték. Az összeesküvésbe a protestáns nemeseket, a lelkészeket és tanítókat is belekeverték, s felállították a pozsonyi rendkívüli törvényszéket. Ez előtt állt több száz társával a két pápai is. Száz társukkal együtt halálra ítélték őket, amit börtönre és gályarabságra változtattak. Mindez természetesen elsősorban nem politikai ügy volt, hiszen Lipót császár a főpapsággal együtt a protestantizmus megtörésének eszközét látta benne.

A pápai egyház ezen rendkívüli körülmények között is tartotta magát. 1655-1670-ig a már említett - a hatósággal is szembenálló - Laki Márton volt az egyik lelkész. Séllyei szolgatársaként áll helyt pápai prédikátorként 1672-1691-ig a korábbi kollégiumi diák, Veresmarti Mihály, aki 1690-ben jelentős értékű könyveit - amiből 40 mű még ma is megvan - a könyvtárnak adományozta. Az egyház akkori anyagi helyzetéről ad tájékoztatást Szeli György püspök-lelkész 1663. évi memoárja, amely megemlíti „az öreg fejedelem, I. Rákoczy György 410 talléros beneficiumát... az egyház arany és ezüstneműit... s Hegyi Istvánnak 50 - tanulók jutalmazására szánt - aranyát."[49] Szintén azon évből való Sándor György és felesége, Nyikos Anna végrendelete, mely 400 tallért hagy az eklézsiának, a két prédikátornak ezen felül még 15-15 tallért, az iskola rektorának 10 s a nagy diákoknak is 10 tallért hagyva."[50]

Az iskola is élt. A tanulók száma ugyan a viszonyoktól függően váltakozott, de változatlanul jeles és külföldön tanult rektorok igazgatták a kollégiumot. Az 1639-1642-ig rektoroskodó Nyikos János 1636-1638-ig a hollandiai Franekerben, Groningenben és Leydenben tanult. Gál István rektor (1645-47) Franekerben tanult 1645-ben. Sárfői Márton rektor (1647-49) Utrecht stipendiumát élvezte 1665-66-ban. Kálnay János rektor (1649-52) Franeker és Utrecht diákja

volt 1663-1665-ig. Lenti János rektor (1652-54) 1663-1665-ig Heidelbergben, Franekerben, Utrechtben és Groningenben is megfordult. Séllyei rektorsága (1654-55, 1660-1662) után Marosi István (1656), Sári István (1656-58), Kórodi János (1658) rektorok nem tanultak külföldön. Bátorkeszi István az 1663. év rektora 1645-ben tanult Franekerben. Az 1666-i rektor, Gaál Imre úgyszintén 1645-ben tanult Franekerben. 1668-ban Baló Mátyás, 1669-ben Szeremlei Mihály vezették az iskolát. Ők nem jártak külföldön. Kocsi Csergő Bálint háromszor (1671-74, 1678-1683, 1693-1695) volt rektor, egyszer gályarabsága előtt, kétszer hazatérte után. Gályarabsága alatt 1674-ben Szőke Mihály, 1675-ben Kabai Mihály, 1677-ben pedig Dobrovitzai Miklós (egyikük sem tanult külföldön) irányították a skólát. Szeremlyei János (1682-ben Marburgban tanult) 1683-ban, Szokolyai György (Franekerben tanult 1695-ben) 1691-ben, Csuzy Cseh József (Franekerben tanult 1691-ben) 1696-ban és Séllyei Pál 1698-ban volt az iskola rektora.[51]

Mindez kétségtelen bizonyítéka a folyamatos tanításnak. A vezetési folyamatosság mellett az is kétségtelen tény, hogy az „1660. évi templomfoglalás nem érintette az iskolát”,[52] sőt a nehézségek ellenére „némileg mintha erősödtek volna is. Ennek egyik jele az, hogy 1680-ban iskolájukat megnagyobbították és rendbehozták.”[53]

Az 1681. évi vallásügyi törvények ismételten és jelentősen korlátozták a protestánsok jogait a vallásszabadság bizonyos helyekre szóló korlátozásával, de Pápa azon a jogon, hogy végvár volt, a vallásszabadság birtokában maradt. A törvény azon záradéka, „hogy a tényleges vallásgyakorlattal bíró helyek a szabadságot csak a földesúri jog épségben tartásával élvezhetik, a katholikus földesúrral bíró Pápán illuzórikussá tette rövid idő alatt a vallásszabadságot.”[54] Ennek sorsszerű következménye lett, hogy 1683-ban míg egyrészt örült a város a törökök végleges elvonulásának, a reformátusok szomorkodhattak, mert azon évben elveszítették templomukat. A korabeli leírás szerint: „Mihelyt pedig megverték a törököt, mindjárt maguk a kálvinisták minden háborgatás nélkül véget vetettek a templomban levő vallásgyakorlatuknak, akkorbéli pápista plébánosnak visszaküldték a templom kulcsát.”[55] Az új templom oratóriumként, torony nélkül „a főiskola udvarán épült fel, a Ruszek utcánál”[56], feltehetően - templomi adományokból s öregek visszaemlékezéseiből következtetve - az 1690-es évek elején.

A pápai vallásszabadság egyik védelmezője a végvár volt. Vitézei főképpen protestánsok voltak. A császári haditanács 1699-ben mondta ki a végvárak lebontását, amit Pápán 1702-ben meg is kezdtek. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a 18. század újabb rekatolizációs hullámai vették ostromba a reformátusság szabadságát. A századvég híres püspök-lelkészeként szolgált három évig (1692-1695) Pápán dr. Csuzi Cseh Jakab. 1693-1708-ig Lepsényi Gergely, 1693-1697-ig Dobraviczai Sáfár Miklós, 1697-ben Kőrösi Mihály viselt pápai papi hivatalt. Csuzi Cseh József (kiről még többször esik szó) 1698-1731-ig volt az eklézsia lelkipásztora.

Az ellenreformáció új hullámai Pápán (1701-1781)

A földesúri jog vallásszabadságot illető elsőbbségét még megerősítette az az -1702-ben kiadott királyi rendelet, amely egészen nyíltan megmondotta - az 1687. évi 21. törvénycikkre utalással „, hogy a kegyelemből nyert szabadság nem tarthat örökké.”[57] Pápán már 1700-ban rendeletet bocsát ki Esterházy Antal földesúr, „hogy gazdatisztjei összes uradalmaiból kergessék ki a nyakas prédikátorokat és oskolamestereket”.[58] Végül is az általános elnyomás országos elégedetlenséget és elkeseredést váltott ki, amely 1703-ban II. Rákóczi Ferenc kuruc szabadságharcában robbant ki. Rákóczit 1704-ben Erdély fejedelmévé, 1705-ben Magyarország vezérlő fejedelmévé választották.

A pápaiak is a kurucok oldalára álltak, maga Esterházy Antal is felesküdött Rákóczinak, s ezzel az eddig türelmetlen valláspolitikájával is szakított. A kuruc-labanc háború alatt a város többször is gazdát cserélt. 1705-1707-ig Bottyán János kuruc generális birtokába jutott. Szinte újraépült a város. A reformátusok is „hozzákezdtek épületeik rendbeszedéséhez, sőt az iskola udvarán egy tornyot emeltek."[59] De 1707 augusztusában ismét a labancok támadtak a városra, azt felégették. Pálfy és Rabutin generálisok seregei újra nagy pusztítást okoztak. A visszatérő kurucok „az egész városban csak két házat találtak épen, a többi mind elpusztult."[60] 1708-ban megint Heister kezébe került a város, s 1709-ben végleg a labancok vették birtokba.

A lélegzetvételnyi szabadság alatt, 1706-ban a reformátusok emlékiratban fordulnak a „fejedelmileg kinevezett bizottmányhoz",[61] amelyben az őket ért sérelmek (ispotály elvétele, épület-károk, malmok elvesztése, az iskola építtetése, toronyórájuk visszaadása... stb.) orvoslását kérték. A szabadságharc elbukása ismét félelmes időket sejtetett, de ennek ellenére, amíg lehetett, építkeztek a pápaiak. 1709-ben újra rendbehozták a templomot, harangokat öntettek. A scholabeli torony két kis harangja ma is megvan a pápai református múzeumban, ismert feliratával: „Scholae Reformatae Papensis 1531". Az iskolát is bővítették 1710-ben, s a hívek adományai mellett két nagyobb hagyatékról is tudunk: „Győri Szabó Péter 800 forintot, Tholdi Pál 150 forintot hagyott az eklézsiára."[62] 1712-ben III. Károly kerül a trónra. Vallásügyekben az 1715. évi 30. tc. megerősítették a korábbi törvényeket, s a panaszos esetek kivizsgálására királyi biztosok kiküldését rendelte. Ezzel kezdetüket vették a vallásügyi vizsgálatok, melyeken főképpen - tanúkihallgatásokkal - a templomok eredetét s jogi hovatartozását kutatták. A birtokait elvesztő Esterházy Antal helyét elfoglaló Esterházy Ferenc és József a vizsgálatokat meg sem várva 1714-ben megszüntették az evangélikusok (lutheránusok) szabad vallásgyakorlatát, 1718-ban pedig felirattal fordultak a királyhoz a pápai reformátusok szabad vallásgyakorlatának elvétele érdekében. Ennek helyt adva III. Károly király 1718. november 5-i rendeletével „a pápai reform. egyház vallásgyakorlatát, mely ekkorig is csak mint várőrségnek engedtetett meg, egyszerűen megsemmisíti, megsemmisítő rendelete végrehajtását a megyére bízván."[63]

A királyi rendeletet a református nemesség s az eklézsia is megfellebbezte, melyben kiemelkedő szerepet vállalt magára - kérvények megfogalmazásával, de személyes bécsi közbenjárással is - Kenessey István pápai református nemes, az egyházközség világi képviselője. A fellebbezéseknek végül is sovány eredménye lett, hiszen csak „templomon kívüli" vallásgyakorlatot engedélyeztek. Az iskola folytathatta működését, a templom viszont zárva maradt. Az istentiszteleteket pedig az Előry-telek fedeles színében (mai ótemplomunk helyén) tartották. A nehéz hónapok alatt a két prédikátor, Cseh Csuzi József és Naszályi István tartották a lelket a gyülekezetben, s így az eklézsia képes volt együtt maradni. A kollégiumi diákság s a gyülekezet Cseh Csuzi József szép imádságaival erősítette magát: „Ne fossz meg Uram bennünket Ecclesiánktul, oskolánktul, tanitóinktul, gondviselő jó patrónusainktul, szüleink helyett való édesatyáinktul, s anyáinktul, kegyes istenfélő jó dajkáinktul, akik e szükségnek és üldöztetésnek idején is elrejtettek és úgy tápláltak, mind eddig bennünket a tudományoknak hajlékiban, házaiban..."[64] Gyimóthi István (1708-1711) lelkipásztor utóda, Naszályi István (1711-1731) átérezve a történelmi időt, naplójában örökítette meg a veszedelmes, de mégis dicsőséges napok krónikáját. A további eseményeket a már említett 1715. évi törvény határozta meg, ami előírta az egyházi tulajdonok eredetének vizsgálatát. Erre Pápán 1720-ban, a város környékén pedig 1721-ben került sor. Tanúvallomások alapján a vallásgyakorlat régiségéről, a templom, iskola, lelkészlakás birtoklásáról, használatáról, a nemesek számáról, a céhekben való helyzetükről vették fel a jegyzőkönyveket, amelyek felkerültek a pesti vallásügyi bizottsághoz. Ezen jegyzőkönyvek képezték alapját később, 1731-ben III. Károly vallásügyi törvényének, a „Carolina Resulotio"-nak.

Sajnos a vallásügyi bizottságok pápai működése a tényeken semmit sem változtatott. Majd 30 évig maradt a régi állapot: működő iskola, két prédikátor, de templomon kívüli (a fedeles színben tartott) istentisztelet.

A nehéz idők két lelkipásztora, Cseh Csuzi József és Naszályi István egyazon évben (1731) vált meg pápai hivatalától. Helyüket Komáromi József (1731-1750) s Szikszai Pál (1731-1735) prédikátorok foglalták el. Szikszai rövid munkásságát a kiváló Torkos Jakab lelkipásztor (1735-1775) folytatta, aki 1745-1785-ig a dunántúli református egyházkerület püspöke is volt.

A már említett 1731. évi „Carolina Resulotio" fenntartotta a vallás szabad gyakorlatának csupán az „articularis helyekre" való korlátozását, az uralkodói intézkedésektől való függést, s a jobbágyok felekezeti hovatartozására vonatkozó jogot kiterjesztette a földesurakra. A római katolikus egyház felügyeletet gyakorolhatott a protestáns egyházak felett, s a vegyes házasságokat illetően is hátrányos helyzetbe került a protestáns egyház. Ennek alapján tartott „1732-ben Berényi Ferenc püspök katolikus egyházvizsgálatot a pápai református egyházban."[65] A nagyobb bajt azonban 1752-ig az eklézsia mégis elkerülte. Ehhez jelentékeny mértékben járult hozzá az az összetartás, amely a gyülekezetet s az iskolát talpon tartotta. Cseh Csuzi József és Naszályi István lelkipásztori kvalitásai mellett (Cseh Csuzit Kenessey István 1722-ben országgyűlési prédikátorságra ajánlotta) a fő erő a presbitérium volt, melyben Kenessey István meghatározó egyénisége a bátorság és a kitartás szellemét erősítette. A dunántúli reformátusság első főgondnokának (1734-1750) is Kenessey Istvánt választották meg.

Minden nehézség ellenére a kollégium működött. 1698-ig rektorait is bemutattuk. 1701-1711-ig Szilvási Péter (1701), Deáki István (1703), Szepsi Mátyás (1706-1709) és Szent-Péteri Péter (1711) voltak iskolarektorok. Közülük Szepsi Mátyás (1705-ben) Utrechtben s Szent-Péteri Péter (1715-16-ban) Utrechtben és Franekerben tanult.

A gondok ellenére sem módosult a főiskolai (filozófiai, teológiai) oktatási struktúra. A latin gimnázium s felette az akadémia együtt képezte a kollégiumot. S ez a nehéz, 1711-1752 közötti időben is töretlenül fennmaradt. Ezen idők rektorai: Hosszúfalusi Márton (1713), Kövesdi János (1714., 1718-1721), Lepsényi János (1714), Rimaszombati István (1715-1717), Berta Benedek (1721-1723), Csuzi Cseh János (1724/), Ujvári András (1724-1729), Almási András (1729-1731), Ladányi Mik lós (1731-32), Keresztúri István (1732-1735), Torkos Jakab (1735), Szoboszlai István (1735-1739), Pápai N. Mihály (1739-1740), Gőböl Gáspár (1740-44), Kún János (1745-1783). Közülük „Kövesdi János 1721-ben Marosvásárhelyre megy professzornak, ... Torkos Jakab superintendens lesz (1745-1783), ... Szoboszlai István 1745-ben a bázeli egyetemen tanul,... Kún János 7 évig rektor, jelentős egyéniség, esperes, püspökhelyettes (1741-ben Bázelben tanult)."[66]

Az eklézsiában a korán elhunyt Szikszai helyére az iskola-rektori székből az igen tehetséges Torkos Jakabot választották meg második lelkésznek. Torkost 1745-ben püspökké is megválasztották. Kún János rektorral végigszenvedték az egyház és iskola megszüntetését, de az adászteveli száműzetést is átélve Torkos Jakab még megérhette a türelmi rendeletet is s a pápai egyház újból való feltámadását. Torkos Jakab kitűnő prédikátor volt. Két kötet kéziratos prédikációja 1589 oldalon 129 prédikációt tartalmaz. Egyháztörténeti s egyházkormányzói munkássága is kiemelkedő képességeit tanúsítja. Torkos idején az egyház anyagi helyzete is stabilizálódott. 1750-ben - két évvel a tragikus megszüntetés előtt - 10.000 Ft tőkével rendelkezett az egyház.

Az egyház élethalálharcot folytatott fennmaradásáért, de mindezek ellenére példaadó szolgálatát sosem hanyagolta el. A város számára is értékteremtő volt az iskola magas színvonalú működtetése, a szegényekről való gondoskodás s a jó erkölcsök védelme. Torkos idejében a presbitérium családvédelmi kérdésekkel is foglalkozott. 1747-ből fennmaradt adat alapján tudunk „egy tiszteletlenül szüleit támadó egyháztag megintéséről."[67]

1749-ben Esterházy Ferenc földesúr ismét kezdeményezte - hivatkozással III. Károly 1718. évi, végre nem hajtott rendeletére - a pápai reformátusok vallásgyakorlatának megszüntetését. A kérelemmel foglalkozott a Helytartótanács, a Kancellária s végül Mária Terézia királynő is. 1752-ig - a különböző információk bekérése s a vizsgálatok lefolytatása idején - azonban végleges döntés nem született. A végső csapást a királynő 1752. január 26-i leirata jelentette, amely a vallásgyakorlat (benne az iskolafenntartás) jogát elveszi a pápai reformátusoktól. A királyi döntést a pápai kastélyban, 1752. május 12-én tartott vármegyei gyűlés hirdette ki, s a református nemesek tiltakozása ellenére azonnal végre is hajtatta. A két prédikátort, Torkos Jakab superintendenst s Komáromi Pál esperest (Komáromi Pál Komáromi József után lett pápai lelkész 1750-1753-ig), valamint Kún Jánost, az iskola rektorprofesszorát a megye kiküldöttei (hajdúk és katonák kíséretében) felszólították, hogy „három órán belül hagyják el a várost. Ugyanekkor az iskolát, a templomot és a pusztán álló régi templomot is a paróchiákkal együtt birtokba vették és 1752. május 12-én délután 2 órakor nem volt többé Pápán református egyház."[68] Kún János és diákjai a szigorú tilalom ellenére még néhány napig - reménykedve - a városban maradtak, de a reménység hiábavaló volt. Hiába voltak jómódú reformátusok, nemes emberek, hiábavaló volt minden instancia. A 200 éven át virágzó eklézsia árva egyház lett.

A pápaiak mindent megtettek a továbbélésért, amely végül is 1753 július 9-én abban realizálódik, hogy a királynő engedélye révén Adásztevelen (Pápától 8 km-re) folytathatták vallásgyakorlatukat. Az eredeti végzés szerint: „Megengedi a fejedelem pápai ref. alattvalóinak, hogy megfosztatván a város területén élvezett vallásgyakorlatuktól: Adásztevelen a már létező imaházat megnagyobbíthassák, kisebb iskolát állíthassanak, szükség esetén második lelkészt is tarthassanak, s a keresztelést, esketést és temetést általok teljesíttessék, még is a föltét alatt, hogy a rendes stólát az illető plébánosnak pontosan megfizessék."[69] A majd Adásztevelen elkövetkező 31 éves száműzetés korlátok közötti létfeltételeit már eleve meghatározta a fejedelmi végzés. Mindezen nehézségek ellenére az egyház megkísérli fenntartani felsőbb iskoláját Adásztevelen is, de végül is ez az igyekezete nem sikerül, s az oktatást csak algimnáziumi szinten sikerül biztosítani. Az 1755. évi adatok szerinti 1159 pápai református adászteveli fennmaradásához jelentős mértékben hozzájárult az 1752. március 28-i végrendelet szerinti Szondy-Kenessey alapítvány, amely 10.000 forintot hagyott a pápai egyházra. Kenessey István, aki közjogi méltóságai (vármegyei főbíró, országgyűlési követ, császári tanácsos) révén s egyházi (helyi és egyházkerületi) tiszteiben eljárva háromszor is (1714, 1718, 1730) megmentette a végromlástól a pápai egyházat, 1750. február 23-án meghalt. Halálakor ezt mondták a pápaiak: „Leesett a mi fejünknek koronája."[70] Az 1752-i Pápáról való kitiltás alig következhetett volna be életében. Özvegye, Szondy Zsuzsánna ugyan férje halála után egy évvel férjhez ment Castiglioni Eudémius császári ezredeshez, de még a vallásgyakorlat megszűnte előtt, 1752. március 28-án kelt végrendeletében intézkedett első férje után örökölt vagyonáról. S bár vagyonának nagy részét Castiglionira hagyja, bőven jut ebből református célokra, s a pápaiaknak is 10.000 Ft. Szondy Zsuzsánna 1753 március végén meghalt, a pápaiak akkor már csak megtűrtként élik egyházi életüket, de az alapítvány a jogok legalizálása után újraéled, s mint Szondy-Kenessey Kegyes Alapítvány majd kétszáz évig ad komoly segítséget - 5 %-os kamataival - a pápai református kollégium tanulóinak. Az alapítványból Debrecen és Sárospatak kollégiumai is szép részt kapnak, de a nagyobb rész - a

gyülekezet iránti hála kifejezésével - Pápáé. 1744. november 22-én találjuk első nyomát annak, hogy az elvett épületeket felértékelik, s a becsárat a református egyház rendelkezésére adják. Az uradalom s az egyház között a becsárra vonatkozó ügy hosszadalmasan elhúzódik. A veszprémi megyegyűlés 1768. szeptember 10-i jegyzőkönyve szerint: „a kiküldött főbíró jelenti, hogy a pápai ref. egyház hívei pénzt nem fogadnak el, hanem követelik a telket s az elfoglalt épületeket, miről a helytartótanács értesíttetni határoztatik."[71] 1769. május 22-én parancsolja meg a helytartótanács, „hogy a pápai uradalom a telkek és beruházás árát 2825 forint 22 dénárt a pápai ref. egyháznak azonnal kifizesse."[72] A pápaiak továbbra is ragaszkodnak a telekhez s az épületekhez.

Erre „a helytartótanács 1770. november 10-én tudatja a megyével, hogy a fejedelem a pápai ref. egyháznak egy évet és napot enged a gondolkodásra, melynek leteltével az összeget a kamarai pénztárba rendeli betétetni, hol a nevezett egyház javára 4 %-kal fog jövedelmezni."[73]

Végül is a pápaiak (épületeiket vissza nem nyervén) a becsárat - kamataival együtt - „1785 május 12-én vették fel a veszprémi sóhivataltól."[74]

A pápai és teveli eklézsia együttélését szerződésben rögzítették, s a teveli templomot megnagyobbítva kötelezték magukat a pápaiak, hogy a megnagyobbított templom a teveliek örökös tulajdonában marad, s „hogy az istentisztelet rendjében, sem az egyház igazgatásában semmi változtatást nem tesznek."[75] Ugyanakkor a pápaiak önálló egyházi létüket élték, jegyzőkönyvük címlapja is ezt igazolja: „A pápai helvetica confession levő szent ecclésiának és nemes communitásnak protocolluma, melyben ab anno 1755 lett közönséges végzések az emberi emlékezetre és a közjóra feljegyeztettek. Kezdette pedig vezetni ezt a jegyzőkönyvet Sándor Gergely, aki később a főkurátori tisztet is viselte."[76] Rajta kívül Torkos János, Eőri Mózes, Borsoss Márton, Eőri János, Szalóki András, Torkos József, Véghelius Sándor, Eőri Mihály, Eőri Ferenc, Bende Péter és Bóné Ádám voltak a presbitérium tagjai.

Második prédikátori állást beállítaniuk mégsem sikerült. A pápaiak nagyobb része a teveli lelkipásztor szolgálatával élt, a kisebbik rész Kéttornyúlakra járt istentiszteletre. Torkos Jakab 1759-1775-ig a pápaiak s a teveliek közös papja volt. Előtte 1756-ig Ferenczi János, 1757-1759-ig bányai Allós István volt a prédikátor. 1775 után Torkos - Tevelen maradván - már csak a püspöki tisztét gyakorolta. 1783-ig Szathmári Ács András lett a két gyülekezet közös prédikátora. A hazatérés évében (1783-ban) az 1817. évig Pápán szolgáló II. Torkos Jakab még Adásztevelen is szolgált.

Az 1759-ben épített „pápai iskolát" 1776-ban újraépítették, s az öt ablakos, szalmatetős falusi grammatikai iskola őrizte a nagyiskola szellemét a végig kitartóan ott tanító Nagy Mihály preceptor úr színvonalas és lelkes munkássága révén. A tógátus diákok Debrecenbe, Patakra s Sopronba mentek tanulni, az újjászületés reményét pedig őrizte és élesztgette a felelős pápai egyházi vezetés. A felelősség nemcsak a hivatalokban élt, hiszen 1775. április 19-én „Oroszy Mihály maga s mindkét nemű utódainak nevében oda nyilatkozik, hogy ha Isten kegyelméből még valaha Pápán a reform. vallásgyakorlat életbe lépne: kötelezettnek ismerik magukat arra, hogy a pápai határban lévő szántóföldjeikből a reform. egyház részére nyolc pozsonyi mérőset azonnal örökre átadjanak."[77]

S míg a helyi viszonyok alig árulnak el valamit is a készülő, vallási türelmet hozó változásokról, Bécs hivatalos államvezetésében már Mária Terézia uralkodásának végén is észlelhető az új szellem. Az ellenreformáció munícióri egyre jobban kimerülnek, a felvilágosodás szelleme pedig egyre jobban utat talál magának. Jótékonysági intézmények alapítása, az iskolák reformja, a jobbágyok helyzetének javítása mind erre utal. A vallási türelemig nem jut el ugyan Mária Terézia alatt az udvar, ez fiára, II. Józsefre vár.

Az 1781. évi türelmi rendelet új kor kezdetét jelenti. Nyomában Pápán is helyreáll az együttélés toleranciája.

A türelmi rendelet után (1781-1800)

II. József trónralépésével gyökeres változás következett be a vallásügy kezelésében. Az 1781. októberében kiadott „türelmi rendelete" pedig, ha nem is adott még teljes szabadságot a protestánsoknak, de az eddigi jogfosztások legnagyobb részét megszüntette. Megszűnt a katolikus klérus felügyeleti joga, a protestánsok is viselhettek mindennemű hivatalt, a vegyes házasságoknál megszűnt a reverzális. S ahol legalább 100 család élt az eklézsiában, s kellő anyagi erővel is rendelkeztek, templomot építhettek, igaz, hogy torony nélkül, s úgy, hogy ajtaja nem nyílhatott az utcára.

A türelmi rendeletet Veszprém vármegye közgyűlése 1782. január 15-i ülésén tárgyalta, de végrehajtását azon indokkal függesztette fel, hogy „a vallásügy rendezése nem a király, hanem az országgyűlés jogai közé tartozik."[78] A pápaiak így közvetlenül a királyhoz fordultak. Sándor Gergely főkurátor és Előry János presbiter vitték fel magukkal Bécsbe a sérelmeiket felsoroló s történelmi jogaikra hivatkozó kérelmet, melyben a pápai református egyház vallásszabadságának helyreállítását szorgalmazták. II. József biztosította őket - meghallgatván a kérdéseire adott feleleteiket - a vallásszabadság biztosításáról. Csak a telkek és épületek ügyében nem hozott döntést, azt további kivizsgálásra ítélte. Tudjuk az előzően leírtakból, hogy végül is nem sikerült az ősi telkeket, épületeket visszaszerezni, csak azok becsárát kapta meg a pápai gyülekezet.

A vármegyei gyűlés 1782. május 21-én elrendelte annak vizsgálatát, hogy a pápaiak meg tudnak-e minden tekintetben felelni a türelmi rendelet feltételeinek. Az összeírás megállapította, hogy 297 család (ebből 129 házbirtokos nemes) alkotja a pápai eklézsiát. „Azt is megállapította a bizottság, hogy az összeírottak az építkezéshez felajánlottak a hatóság előtt 1302 forint 76,5 dénárt..."[79] Mindezek mellett 10.000 forint tőke s a Szondy-Kenessey alapítvány kamatai is (10.000 forint tőke után) rendelkezésre álltak. Mindezek mellett a kancellária a helytartótanács javaslata alapján mégsem javasolta az uralkodónak a vallásszabadság megadását. II. József azonban 1783. március 14-én ezt írta a pápaiak kérelmére: „A pápaiaknak a vallásgyakorlatot az iskolával együtt megengedem."[80] A megye végül is május 6-án hirdette ki a pápai reformátusok szabad vallásgyakorlatát megerősítő királyi rendeletet azzal, hogy azt május 11-én el is kezdhetik. Egyúttal értesítette a megye Ruszek Jánost, Pápa város bíráját az engedély kihirdetéséről, figyelmeztetve az egész várost, hogy azt senki se akadályozza. Előry János kurátor 1802. évi keletű „Ecclesia Historiájában", erre így emlékezik: „azon időközben a régi imádságos helyünk, ahol most fekszik az újonnan épült templom, kitisztíttatván, május hónapnak 11. napján Anni 1783. elkezdettük Pápán az isteni tiszteletet, első prédikátorunk lévén Tiszteletes Soldos János és Torkos Jakab urak és ugyan ő kegyelmek által vitettek végbe az első prédikációk is, az összegyűlt sokaságnak nagy örömével és vigasztalásával és senki minket megháborítani nem merészelt."[81] Ugyanakkor a főtéren már befejezéséhez közeledett a monumentális barokk katolikus templom építése, s ha a városi katolikusság azonnal nem is fogadta be a vallási türelem hozta változást, az új református templom megépülésével s a kollégium visszatérésével a város szellemi egyensúlya helyreállásának feltételei egyre inkább kialakulnak egy új humanista szemlélet visszatéréséhez.

Részben a pápai egyház fundusán (hol a fedelesszín állott), részben a hozzá vásárolt - 47 és fél négyzetölnyi - Előry-Szabó telken közadakozásból 1783 júniusától 1784 karácsonyáig felépült a torony nélküli templom. Az építő mesteremberek főleg Győrből és Sopronból jöttek, hiszen a főtéri katolikus templom (1786-ban befejezett) építése teljességgel igénybe vette a pápai iparosokat.

Torkos Jakab superintendens s pápai-teveli lelkipásztor még megérte az örömteli változást. Hivatalát még 1785-ben is gyakorolta. Azon év november 27-én halt meg, s a teveli templomból temették 1785. december 1-jén. Járdánházy Gábor professzor felette mondott halotti beszédét eredetiben őrzi az egyházkerületi levéltár.[82]

A hazatérő pápaiaknak pedig ismét két lelkészük lett Zsoldos János és ifj. Torkos Jakab (püspök Torkos Jakab unokaöccse) személyében. Zsoldos - korán - 1784-ben meghalt, utóda Halász József lett, aki 1786-ban püspök lett, s 1787-ben Kocsra távozott. Halász József helyére Buzás Pál került 1790-ig, Torkos Jakab 1817-ig szolgált Pápán, 1795-1813-ig az egyházkerület püspöke volt.

Az iskola 1785-ben került át Tevelről Pápára. A Torkos család saját Szent László utcai házát engedte át iskola céljaira. Ezt a házat a családtagok beleegyezésével átalakították iskolának és professzori lakásnak úgy, hogy 1785. májusában készen volt a két tantermes iskola és a gyermekek és diákok ettől kezdve itt tanultak. Két preceptor mellett Járdánházy Gábort választották meg professzornak. 1788-ban tűzvész áldozata lett az iskola. Újra felépítették, s rektor-professzornak Csépán Jánost választották meg. Helyére került a híres Mándi Márton István, aki hatalmas tudásával és elapadhatatlan energiájával európai léptékű főiskolát szervezett Pápán. Márton Istvánt 1790. december 10-én választották meg a főiskola professzorának, „400 rhénes forint évi fizetéssel. Az egyházi (templomi) szolgálatért 12 pozsonyi mérő buzát állapítottak meg, s ezen felül tanítványonként 2 forintot kapott." 1791-ben - 14 évi fegyvertársként - került mellé tanár-társul Ráday Gedeon főgondnok javaslatára Láczai Szabó József. (Mindketten Göttingában tanultak.) Nagy erőfeszítésekkel, kölcsönök felvételével 1793-ban megkezdték az új iskolaépület (mai Ókollégium Petőfi utcai része) építését. „Az év emlékét egy új domborművel és felirattal örökítették meg a második emelet középső termének mennyezetébe helyezve: Pro bono Publico MDCCXCIII."[84]

1794-re teljesen elkészült a kétemeletes iskola, s 1797-ben a csaknem 300 évig iskolafenntartó pápai egyház a további fenntartást és gondviselést átadta az egyházkerületnek. Az 1797-i tatai egyházkerületi közgyűlés határozatban szentesítette a pápai elhatározást: „A most érintett folyamodvány a superint. gyűlésen tárgyaltatván, a többség a pápai iskolát ismeri el a kebelében létezők közt elsőnek, s gyarapításán szíve szerint igyekezni is fog."[85]

A századfordulóra minden kész, hogy az egyház és iskolája felfelé ívelő pályára kerüljön. A reformkor szellemi kitárulkozásában a pápai eklézsia s a kollégium nagy értékeket tesz le a város és a nemzet asztalára. Az oldódó felekezeti feszültség is társul ehhez a szellemi összefogáshoz, melyből a város jelentősen gazdagodott. Innen számíthatjuk Pápát a Dunántúl Athénjének, amelynek alapjait lerakni nagy gonddal igyekezett a pápai református egyház és nagyhírű iskolája.

Szabadság és felvirágzás
(1800-1848)

Az erős akaratú Márton István iskolája 1804-től, a református konvent határozata alapján a sárospataki és debreceni kollégiumokkal egyenrangú iskolává lett, s 1801-től új, nagy tudású professzorral, Tóth Ferenccel vált gazdagabbá. Tóth Ferencet már 1800 januárjában megválasztották, de hivatalát az egy évi göttingeni tanulmányút után, 1801 júniusában foglalta el. A professzor a hittani tanszék vezető tanára volt, akit számos teológiai s egyháztörténeti mű tett ismertté. Többek között megírta a dunántúli püspökök életét, a pápai egyház történetét, s a magyar és erdélyországi eklézsiák históriáját is. Több értékes eredeti jegyzőkönyv is az adományaként került be a levéltárba, s a főiskolai éremgyűjteményt is ő hozta létre. 1817-től a pápai eklézsia lelkésze, s 1827-től 1844-ig (haláláig) a dunántúli református egyházkerület püspöke volt.

A három nagy professzor (Mándi Márton István, Láczai József, Tóth Ferenc) tanársága idején, 1804-ben - éppen az ő kezdeményezésükre - merült fel a kollégium Komáromba vitele, amely elég viharos feszültséget teremtett a pápai egyház s a főiskolai tanárok között. Végül is a pápai eklézsia, az iskolát Pápán tartók akarata győzött, amit a kömlődi superintendenciális gyűlés emígyen erősített meg 1804. október 15-én: „Megfontolván végre a gyűlés a collegium ügyében kinevezett választmány nézetét, s kellően indokolt véleményét: valamint más részről a pápai egyház tettekben nyilatkozó buzgalmát s ajánlatát; határozatilag kimondja a collegiumnak Pápán maradását.” [86] A nézeteltérés abból származott, hogy az eklézsia szerzett és fenntartott jogai alapján továbbra is részt vállalt a kollégium fenntartásában, ami a professzorok szerint bizonyos vonatkozásokban már beavatkozásnak tűnt. Ezt támasztja alá Mártonék egyik beadványa, amelyben azt kérik az egyházi konzisztóriumtól, hogy csak „a philosopiae professor választásánál legyen szavazata az eklézsiának és pedig az általa fizetendő összeggel arányban.”[87] Az idő azután természetesen oldotta ezeket a bizalmatlanságokat, s a pápai egyházközség is fokozatosan átadta szellemi és anyagi szerepvállalását a dunántúli egyházkerültnek. Feltétlenül megemlítendő természetesen, hogy Márton István, a pápai Kant 1831-ben bekövetkezett haláláig szolgálta a skólát, s utána következett az igazi - 50 évig tartó - kollégiumi aranykor Tarczy Lajos és Bocsor István professzorsága idején. S bár a kerületi iskola dolgaival már az egyház története során részletesebben nem tudunk foglalkozni; két dologról még említést kell tennünk. Az egyik az Esterházyak magatartásának gyökeres megváltozása, a másik az újabb kísérlet a kollégium más városba való áthelyezésére.

Esterházy Károly 1834-ben s 1838-ban is komoly anyagi segítséget nyújtott a kollégium tatarozása és a konyha javára. 1834-ben az iskolát is meglátogatta, s elismerése kifejezéseként építési célra nyolcezer téglát s 50 kiló meszet, a konyha részére pedig 12 öl hasábfát adományozott. Ajándékozó leveléből igazi emberség, tisztelet s gondoskodó szeretet árad: „... nem tsak azért, hogy hazánk, s nemzeti, legfőkép pedig nyelvünk csinosodásának előmentén buzgón fáradozó hazafiak eránt viseltető szives hajlandóságomat bizonyítsam, hanem ezen pápai alattvalóim javokra is fennálló, valóban derék tanulói intézet örökké tarthatására czélzó törekvésemnek élő tanuját adjam s hogy a Nagytiszteletű s érdemes tanító urakban az amúgy is nem eléggé dicsérhető ingert, ipart és fáradozást, mellyel a tanításban, oktatásban és nevelésben, a többi növendékek közt alattvalóim gyermekeit is ápolják s belőlük a hazának közönségesen, különösen pedig anya-helyöknek derék tagokat nevelnek, legalább is hazafiúi készségemmel tehetségemhez mért arányban megjutalmazzam.”[88]. Ugyancsak Esterházy Károly lesz annak a Pápai Kaszinónak első elnöke, amely harmadikként alakult meg a történelmi Magyarországon, s amelyben egyik legjelesebb szellemi szereplő az a Bocsor István, aki a kollégium jeles professzoraként a város kulturális életének meghatározó egyénisége volt.

1842 nyarán ugyancsak ez az Esterházy Károly ad 1 aranyat a Képzőtársaság örömünnepén szavalata jutalmaként Petőfi Sándornak, az iskola diákjának. A másik esemény az iskola más városba helyezésének újra felmelegített ügye. A kollégium híre más városokat is ösztönzött a fenntartás átvételére, elsőrenden Komáromot, de a város és a gyülekezet összefogása most is megtartotta Pápának az iskolát. Ebben jelentős szerep jutott a lelkész-püspök Tóth Ferencnek, elismertségének, tekintélyének.

Tóth Ferenc lelkészsége élénkséget hozott a gyülekezeti életben. Ő vezette be az ünnepélyes konfirmációt s az ádventi hetek hétköznapi bibliaóráit. A püspök-lelkész szolgálati ideje alatt többször is (1820, 1828, 1841) végeztek generális javításokat a templomon. A rendkívüli képességű lelkipásztort más kötelességekre is szólította az egyháza. 1816-tól már egyházkerületi főjegyző, 1821-ben a konvent jegyzője, 1823-tól esperes s 1827-től püspök. Munkássága idején a szabad egyház egyik nagy felvirágzási korát élte meg. Tóth Ferenc lelkipásztori szolgálata (1817-1844) minta volt a lelki megújulásra.

Halála után három éven át (1847-ig) helyettes lelkészek (Liszkay József, Perey János, Dömjén Ferenc) szolgáltak a gyülekezetben. Végül is Liszkay József, az eklézsia múltjának kiváló búvárolója lett az eklézsia lelkipásztora 1848-1855-ig. A szabadságharc korának nemzethű lelkipásztoraként több emlékezetes beszédet tartott. Az abszolutizmus idején együtt tudta tartani a gyülekezetet. Nagy érdeme, hogy a kollégiumból kiszorult kisiskolásoknak kiváló tanítót szerzett Halasy István személyében. Itt soroljuk fel azon tanítók nevét, akik az eklézsiabeli kisiskolásokat tanították: Ferenczy Sámuel 1792, Győri István 1824, Pordány Gergely 1824, Liber Lajos 1825, Csajtay Ferenc 1846, Kajos Dániel 1847.[89] Az iskola a paróchia földszintjén volt. A fiúk a kollégiumban tanultak, a lányok a kántor elé jártak oktatásra. A hittan, az írás, olvasás, számolás mellett a földrajz, a történelem, illemtan és gazdasági ismeretek s egészségi szabályok szerepeltek a tananyagban. Mindössze két tankönyvről tudunk: Láczai Oskolai tanítókönyvecskéjéről és Zsoldos: Egészségi Regulájáról. Biblia is kevés volt, nehéz volt beszerezni.

A századfordulóig (1848-1900)

A fellelkesült hívő és diáksereg s nem kevésbé a pápai polgárság a szabadságharc leverése után nehéz napokat élt át. Tudunk arról, hogy 1852-ben a református templomban a márciusi napokban a diákság a nemzet hőseire emlékezett. A napvilágra jutott ügy egészen Bécsig eljutott, s Nagy Mihály püspöknek nem kevés pásztori bölcsességre volt szüksége ahhoz, hogy a haragvó udvart lecsendesítse.[90]

Liszkay József 1873-1877-ig másodízben is Pápa lelkipásztora lett, s jeles irodalmi munkásságára - az akkori idő tárgyalásakor - visszatérünk.

A kollégium egyházkerületi gondviselésével egyre fontosabbá lett az elemi iskolai oktatás a pápai gyülekezetben. Így 1850-től a kisiskolás fiúk tanítását is az egyház vállalta át. „1850-ig a paróchia földszintjén volt az iskola. Ettől kezdve az ókollégium Szent László utcai részébe került, amelyet az egyház megvett a kerülettől.” [91]

Tóth Endre: A Pápai Református Egyházmegye története c. könyvéből sorolva a tanítók névsorát: „Kis Ignác 1851, Tatai Imre 1852, Csira István 1854, Zsebők József 1855, Halasy István 1857, Hetesy ... 1868, Varga Kálmán 1869”[92], különösen ki kell emelnünk közülük Halasy Istvánt, a jeles tankönyvírót, aki 1888-ig végzett pedagógiai munkásságával egy virágzó korszakot jelentett a pápai református népoktatásban. Ez a felvirágzás 1868-tól, a

népoktatási törvény megjelenésétől kapott igazi lendületet, hiszen addig nem volt kötelező az iskolába járás. Az iskolaépületeket illetően elmondandó, hogy az ókollégiumban 1857-ig folyt tanítás. 1857-ben a templomudvar hátsó részén építettek iskolát, amelyben 1901-ig tanítottak.

1901-1905-ig ismét visszatértek az ókollégiumba, s 1905-től vették birtokba a Jókai utcai épületet a négytantermes elemi iskolával." [93]

Visszatérve a lelkipásztorokhoz, a Győrbe távozó Liszkay után Kis Gábor (1856), s Jády József (1857) helyettes lelkészekként szolgáltak. Utánuk ismét rendkívüli képességű lelkész került Pápára Széki Béla személyében. Iskoláit Mohácson, Gyökön és Kiskunhalason végezte, teológiát Pápán tanult. „Egy szemesztert a bécsi prot. teol. intézetben, egyet a berlini egyetemen töltött."[94] 1838-1852-ig pápai teológiai tanár volt. Egyházi beszéd a keresztyén korszellem tényezőiről c. elmondott beszéde 1845-ben nyomtatásban is megjelent. Pápai lelkészsége idején, 1867-ben rendezte sajtó alá a komjáti kánonokat a dunántúli egyházkerület szabályrendeleteivel együtt. Széki Béla 1852-től erdőcsokonyai lelkész, majd 1856-tól belsősomogyi esperes lett. 1859-ben ismét visszakerült Pápára, ahol 1871-ig az eklézsia lelkipásztoraként szolgált. Közben 1865-ben a pápai egyházmegye esperesévé választották. A teológus Székit az irodalom is érdekelte, hisz többször bírált képzőtársasági dolgozatokat, köztük Petőfi Sándor munkáit is. Szabó Lajos rövid (1872) helyetteslelkészi szolgálata után ismét Liszkay József (1873-1877) lett a gyülekezet lelki vezetője. Liszkay József (1809-1888) 1820-tól tanult Pápán, s teológiai tanulmányait 1831-ben fejezte be ugyanitt. 1837-ben Bécsben tanult, 1838-ban pedig a berlini egyetemen. 1843-1873-ig győri, majd 1873-1877-ig ismét pápai lelkész. 1877-1888-ig - haláláig - Budapesten élt. Fő műve a Pápai Evang. Reform. Egyház Levéltára. 1510-1811. - Pápa, 1875. Kitűnően szerkesztett, óriási történeti értékű elenchusában az 1510-1811-ig terjedő időre vonatkozóan a pápai reformátusság történetének 663 hiteles, eredeti vagy másolati levelét, okmányát írja le, az eredeti latin nyelvűeket magyarra fordítva. A pápai református egyház története leghitelesebb forrásanyagának ez a pontos feldolgozása pápai történetírásunk egyik legfontosabb alapműve. Az okmánytárt a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára őrzi. Megjegyzendő, hogy az 1945. évi orosz bevonuláskor a gyűjtemény csaknem elpusztult. Dr. Trócsányi Dezső levéltárvezető érdeme, hogy ha kisebb hiányokkal is az anyag újra a történettudomány rendelkezésére áll. Liszkay Tóth Ferenc pápai püspök-lelkész veje volt, apósának kéziratait és könyvtárának egy részét a Nemzeti Múzeumnak adta el, ez utóbbinak többi részét pedig a pápai kollégiumnak hagyta. Megírta Tóth Ferenc életrajzát is a „Nagy papok életrajzá"-ban (Budapest, 1877).

A tudós lelkipásztorok idején prózaibb, de mégis fontos tennivalói is voltak a gyülekezetnek. Az 1841. évi nagy reparációs munkák után már 1845-ben felmerült egy orgona beállításának gondolata. Természetesen ehhez a karzat átalakítására is szükség volt. Kettős munkát kellett tehát elvégezni. A szabadságharc s az azutáni idők okozta nehézségek lelassították ugyan az orgonaépítést, de 1857-től ismét komolyabb lendületet vett az ügy. Az orgonát Bécsben rendelik meg Seyberth József cégénél, még 1857-ben, de csak 1858 decemberében készült el és állíttatott fel az a közben felépített karzaton. Az orgonát Győrből a kéttornyúlaki és borsosgyőri hívek szállították haza szívességből. Maga az orgona 1050 Ft-ba került. 1858. december 14-én teljesen elkészült az orgona. 1859. január 9-én egy háromtagú bizottság: Vid Károly ügyvéd, Bocsor István tanár és Hasel János városi zenetanár és róm. kath. tanító és orgonista - a presbitérium jelenlétében - felülvizsgálta és teljesen kifogástalannak találta az orgonát. Felavatására január 16-án került sor. Az avató beszédet Antal József görzsönyi lelkész, esperes tartotta.[95] Ekkor szólalt meg először az orgona a pápai gyülekezetben. Az ünnepélyen a főiskola énekkara is szerepelt. Nemcsak reformátusok, hanem más vallásúak is részt vettek a hálaadáson.

A pápai egyháztörténet előbbeni fejezeteiben már szó esett a kurátorok s presbiterek állhatatos, segítőkész munkájáról. Természetesen a lelkipásztorok munkáját továbbra is ők támogatták, különösképpen a gyülekezet vagyoni, jogi ügyeinek pontos vitelét illetően. A presbitérium az egyház szellemi és anyagi vagyona tisztes megőrzésének és gyarapításának küldetését teljesítette mindenkor. A kurátorok (a presbitérium elnökei) s a presbiterek esküvel kötelezték magukat tisztük Isten dicsőségét szolgáló végzésére.

1792-ben szervezték újjá a presbitériumot, a létszámot 24-re emelve, bevéve a testületbe a két prédikátort, a két professzort, a pénztárnokot és az egyházfit. 1858-ig változatlan a presbitérium létszáma. Azon évtől - a közben kihagyott két professzor helyén - a tanári kar két választott tagjával bővül. „1883-ban az új egyházi törvények értelmében 16 rendes és 8 pótpresbitert választanak."[96] A presbitérium elnöke a főkurátor, az egyház szellemi és anyagi életének legfőbb felelőse, a lelkész és a tanítók felvigyázója, a pénzügyi utalványozási jog birtokosa, a határozatok végrehajtásának ellenőre, a peres ügyek figyelemmel kísérője. „Egy szóval főkötelessége a főkurátornak, hogy az ekklesia és oskola javát minden szabados utakon módokon elől mozdítsa és ezeknek boldogítását szüntelen szemei előtt tartsa." [97]

1848-1897-ig Gombás Mózes (1848-1858), Pálfy Károly (1858-1860), Nagy Szabó Ignác (1860-1863), Körmendy Dániel (1863-1866), Vághó János (1866-1881), Tóth Lajos (1881-1885), Baráth Ferenc (1885-1889), Somody József (1889-1897) töltötték be az eklézsia főkurátori tisztét.

Algondnokot (vicekurátort) is választottak, aki elsőrenden pénzügyekkel foglalkozott. A leghosszabb ideig viselte algondnoki tisztét, 30 éven át (1870-1900) Gyimóthi János. A szabadságharc leverése után, 1859. szeptember 1-jén kibocsátott pátens, az abszolút kormány nyílt parancsa az egyházak autonómiáját el akarta törölni, s az udvar által megszerkesztett szervezetet akart az egyházakra rákényszeríteni. A pátens a presbitérim létét is kétségbe vonta. A pátenst a protestáns egyházak elutasították. „Pápa különösen érdekelve volt ebben az ügyben, mert akkori lelkésze Széki Béla egyházkerületi főjegyző neveztetett ki a pátens szerinti alakítandó pápai egyházkerület püspökévé. De Széki határozottan elutasította ezt a kinevezést, mert mint indokolásában előadta, a magyar református egyháznak autonómiája van, a püspök csak az lehet, akit erre a tisztségre a gyülekezetek presbitériumai megválasztanak, s nem az, akit az állam feje kinevez. És bár bírói eljárást is indítottak ellene magatartásáért, mindvégig gerincesen állotta a küzdelmet."[98] Egyébként a pátenssel szembeni protestáns ellenállás olyan egységes és határozott volt az egész országban, hogy annak rövid úton való visszavonására kényszerült a hatalom.

A presbitériumok egyik fontos feladata volt az egyházi tisztviselők (lelkészek, professzorok, tanítók, kántorok) fizetéseinek, ún. díjleveleinek megállapítása s a kifizetésekről való gondoskodás. Az egyházközség pénzbevételének alapját az egyházi adó, az adakozások, alapítványok, templomi perselyadományok képezték. 1810-től új adózási rendszert hozott létre a presbitérium. A gyülekezet tagjait nyolc osztályba sorolták jövedelmeik arányában, s így azokat ennek megfelelően kivetett pénz- és gabonaadó megfizetésére kötelezték. A kiadások növekedése azonban többször is szükségessé tette a kivetés arányainak megváltoztatását. Építkezések, szükséges beruházások idején hamar kiürült a kassza. A lelkipásztori bölcsesség is hozzájárult a nyugodt és tervszerű pénzgazdálkodáshoz. Tóth Ferenc püspök-lelkész (1817-1844) idején teljesen normalizálódott a helyzet. „Nemcsak az adó folyik be lehető pontosan, de számos alapítványt tesznek gyülekezeti tagok az egyház közszükségeinek fedezésére."[99] Sajnos a szabadságharc utáni abszolutizmus súlyos adóterhekkel terhelte meg az egyházat. Ebből következően szinte a századfordulóig adósságterheket cipelve kellett feladatainak megfelelnie. Ezeket a gondokat rendkívüli idők rendkívüli alapítványai enyhítették.

A már említett Szondy-Kenessey 10.000 forintos alapítvány évi kamatai mellett, Sándor Gergelyné Torkos Zsuzsanna (1802-ből való) 1000 forintos, Átal Istvánné Csepely Anna szintén 1000 forintos, Előry Szabó Gábor 800 forintos (1836), ugyanezen évből Kun László 1800 forintos s Pálffy Pál (1840-ből való) 6.500 forintos alapítványai jelentős hozzájárulást jelentettek az egyházi és iskolai terhek hordozásához. „Somody József főgondnok végrendeletileg az egyházra hagyta szőllőjét és házát."[100] Mindezeken túl az eklézsia kötelezettséget vállalt házi szegényeinek gondozására. E célból adott esetekben külön gyűjtőíveket is kibocsátottak. 1857-től a város is juttat meghatározott átalányt az eklézsia szegényei számára. „1892-ben Vaszary Kolos hercegprímás juttat a város szegényeinek nagyobb összeget s abból a református szegények is kaptak az apátplébános útján 84 forintot."[101]

Mindezen kötelességek és feladatok - anyagiakat kívánó - teljesítése mellett azért az állandó kötelezettség a tisztviselői fizetések pontos kiszolgáltatása volt. Egészen 1872-ig a presbitérium gyakorolta a lelkészválasztási jogot, utána már a gyülekezeti közgyűlés. Egy 1814-es díjlevélből tudjuk, hogy „a lelkész készpénzfizetése évi 500 frt., a keresztelési alapból 15 frt., az egyéb stóla 60 frt., ünnepi perselypénzek 10 frt., 50 pozsonyi mérő gabona, egy 9 mérős föld jövedelme s munkáltatása, 12 öl fa, annak berakásával s lakás."[102] Amikor Tóth Ferenc itt (1817-ben) lelkész lett, a pénzt 1000 forintra, a gabonát 100 mérőre emelték. A szabadságharc után Széki Béla készpénzfizetése300 pengőforint. 1872-től Liszkay Józsefnek a természetbenieket is pénzben fizetik, napi áron. A vezető tanítók általában a lelkészfizetés felét kapták, a segédtanítók annál kevesebbet. Természetesen a kántoroknak (énekvezetőknek) külön fizetés járt. Verses, énekes halotti búcsúztatókat a tanítók tartottak, s ezért külön díjazásban részesültek. Az egyedül élő fiatal tanítót sorkoszttal segítették. A tanítók külön hozzájárulást kaptak szolgálataikért a gyerekek számától függően azzal, hogy a magasabb osztályba járó gyerekek után a szülők többet fizettek.

Visszatérve a szolgálattevő lelkipásztorokra, Liszkay József távozása után az 1877-1878. években Németh István teológiai tanár, a későbbi (1914-1924) püspök helyettesített a pápai gyülekezetben. A század végéig (1878-1899) ismét egy nagy egyéniség került Pápán a lelkipásztori hivatalba Kis Gábor személyében. Kis Gábor (1819-1899) 1831-től tanult Pápán, 1844-re végezte el a teológiát. A Fazekas utcai házban 1841 tavaszán együtt lakott Orlaival és Petőfivel. 1844 után köztanító, contrascriba és senior volt egy-egy évig. Mint honvédtiszt részt vett a szabadságharcban. 1851-ben Pápán gimnáziumi, 1853-ban teológiai tanárrá választották. 1858-1868-ig losonci, utána 1878-ig tatai lelkész volt. 1878-1899-ig (haláláig) a pápai gyülekezet lelkipásztoraként szolgált. Több, jeles alkalommal mondott beszéde nyomtatásban is megjelent. Feljegyezték róla, hogy pápai papként a 48-as honvédek felett elmondott gyászbeszédeivel újra és újra tűzbe hozta hallgatóságát. Egy-egy ilyen alkalommal zsandárokkal vigyázták a rendet. Az ő szolgálati idejére esik a kollégium más városba vitelének harmadik (1892. évi) kísérlete. Akkor már Székesfehérvár neve is felmerül. Mint volt diák és tanár a Pápán maradás mozgalmát nagy odaadással vezette, mely végül is sikert eredményezett. 1880-tól gyülekezeti Értesítőt adott ki. „Lelkészkedése idején indulnak meg a belmissziói munkák, előbb Jilek Ferenc tanító buzgólkodása következtében megalakult az énekkar 1896-ban, majd 1897-ben már a Nőegylet is működött. Kis Gábor kezdi meg a szegények felruházási akcióját is 1894-ben."[103]

Kis Gábor lelkipásztorsága idején, 1885-ben merült fel először egy új templom építésének gondolata. A presbitérium helyesléssel fogadta az indítványt, és „templomépítési bizottságot alakított."[104] A gondolat egyik serkentője volt a templom sűrűn előforduló tatarozása. Ez 1885-ben is elkerülhetetlenné vált. Nagyobb mennyezet-javításra került akkor sor. Az új templom felépítésének eszméje azonban nem aludt el, de a megvalósítás már a következő századra maradt.

A századfordulóig a következő tanítók oktatták az elemista diákokat: „Csaby Karola 1878, Kovács János 1882, Kis Mari 1886, Magda Emília 1887, Fülöp József 1890, Jilek Ferenc 1890, Hetesy Györgyi 1897, Cserkúti Sándor 1899, Deák Erzsébet 1899."[105] Az 1868-i népoktatási törvény elrendelte a kötelező népoktatást. A tanulók létszáma erősen megnövekedett. Így a kiváló Halasy idejében már másodtanítót kellett 1876-tól beállítani Csaby Karola személyében. Az ő lemondásakor, 1885-ben Kis Mari, Kis Gábor lelkipásztor leánya került a helyére. 1890-ben Halasy nyugdíjba ment, s helyére a már 1888-tól helyettesként szolgáló Jilek Ferenc lett 1890-től az iskola első tanítója, majd igazgatója. Ahogy Halasy István egy korszakot jelentett a pápai elemi iskola életében, hasonlóan volt ez Jilek Ferenc kiváló működésével is. Jilek tanító úr 1890-1929-ig oktatott és nevelt a pápai református iskolában emlékezetes eredménnyel. 1891-től 50 évig volt presbiter, 1903-tól iskolaigazgató. Ahogy erről már szóltunk is, 1896-tól ő volt az énekkar vezetője. - A másodtanítói állásról Kis Mari 1895-ben lemondott, helyére került Hetessy Györgyi. Távozása után 1899-1903-ig Deák Erzsi lett a másodtanító. A tovább növekedő létszám 1897-ben harmadik tanítói állás szervezését is szükségessé tette. Erre a tisztre Cserkuty Sándort választották, aki 1904-ig működött eme hivatalában.

A lelkészlakásokról annyit, hogy a „régebbi paróchiákat a földes úr 1660-ban, illetve 1752-ben elvette, kisajátította, átalakította vagy leromboltatta, ma nyomuk sem igen van"[106] írja Ólé Sándor pápai lelkész 1931. évi jelentésében. Ugyanott olvashatjuk, hogy a mostani lelkészlakás „1785-ben épült, de 1789-ben leégett s akkor újra építették."[107]

Már „1823-ban az egyház birtokában van két 1657-ből való aranykehely, egy ezüst, megaranyozott fedeles kanna, melynek tetején egy vitéz áll, kis megaranyozott, sima ezüst tányér, valamint 2 cintányér 1734. P.R.E. felírással s négy darab ón kanna."[108] - 1886-ban egy ezüst kehellyel, 1897-ben a Pulszky-serleggel (ezüst ötvös munka, felirata: Pulszky Ferencnek emléke 1897. szeptember 9-én) gazdagodott az egyház.

A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Múzeuma letétként őrzi a pápai egyház tizenhárom darab arany-ezüstszállal hímzett, 17-18. századi terítőjét, amelyek már a vizsgált korban az egyházközség tulajdonában voltak. A legrégebbi a 16. század második feléből való, a legújabb 1783-ból. A neves pápai Sándor és Bottka család ősei szerepelnek főként az adományozók között.

A város a századvégig megélte az 1809. évi francia betörést, az 1848-as szabadságharcot, nemzetőrségek szervezését, a különböző retorziókat, majd a gazdasági és szellemi élet fokozatos újraéledését. Az 1867. évi kiegyezés új perspektívákat nyitott a gazdaság s a kultúra számára. A Pápai Kaszinó s a Polgári Kör mellett 1893-tól új szellemi toborzóhelyként jelentkezik a Jókai 50. írói évfordulóján alakult Jókai-kör. Számos más egyesület is alakul, az iparosodás új szegénységet is teremt. Az egyház iskolai szerepvállalása, gyülekezeti missziós munkája mellett felismeri szegény- és beteggondozói feladatát újra, amelyben példamutató munkát vállal magára a Nőegylet.

A huszadik század egyháza

1899-1901-ig ismét Németh István helyetteslelkészi szolgálatát vette igénybe a gyülekezet. Az eklézsia Kis Gábor utódjaként 1901-ben Kis József teológiai tanárt választja meg lelkipásztorának. Nevéhez fűződik az Ajkay-féle telek megszerzése, amelyre 1905-ben felépült az új elemi iskola. Az ő idejében alakult meg a Leányegyesület, s működni kezdett a bibliakör s a vasárnapi iskola. Gondozó-bizottságot hozott létre a lelki és anyagi feladatok szakszerű végzésére. De legfőbb feladatának az új templom felépítését tekintette. Erre tette fel egész

életét. 1903-tól haláláig, 1927-ig a pápai egyházmegye esperese volt, az első világháború idején, 1915-1919-ig a főiskola gondnokaként szolgált. Tagja volt a zsinatnak s alelnöke az Országos Lelkészegyesületnek. Jeles igehirdetőként tartották számon.

Sokan úgy beszélnek Pápáról, mint kálvinista városról. Viszont tény, hogy nagyhírű kollégiumának szellemformáló szerepe ellenére is a 17. század derekától, a reformációban szerzett lélekszámbeli fölényét fokozatosan elveszítette, sőt a 18. századra erősen kisebbségbe került. Az egyházkerületi névtárak adataiból tudjuk, hogy „1854-ben 985, 1865-ben 1006, 1880-ban 1254, 1898-ban 1361 s 1906-ban 2182 református él Pápán."[109] A 19. század közepén mintegy 13.000 lakosa van a városnak, 1906-ban pedig pontosan: „17.426 lelket számlál a város."[110]

Ezek az adatok azért fontosak, mert már a 19. század második felétől számítottan új templom építésére készül a gyülekezet, s szinte csak a maga erejére számíthat. Kiss József pápai lelkészségével felgyorsul a szervező- és gyűjtőmunka. 1906-ban már 50.000 koronája van templom-építésre a gyülekezetnek. Az 1900-ban már lelkésszé választott, de 1901 márciusában beiktatott Kis József lelkipásztor az 1900. augusztus havi közgyűlésen ismertette templomépítési tervét, amit a szeptemberi gyűlés lelkesen támogatott azzal is, hogy az egyház vezetői jelentős adományokkal erősítették meg a döntést. Az épület helyeként szóba került a Weisz-féle Széchenyi téri sarok, a színház tér, sőt az Ajkay-féle (ahová azután az iskola épült) telek is. Voltak azért olyanok is, akik az ótemplomi telekhez ragaszkodtak. Ez utóbbi esetben a telek kiegészítése (vásárlásos bővítése), átépítés, toronyépítés, s a meglévő parochiális ház átépítése került szóba. Végül is két hely maradt a döntés előtt, az ótemplom és a színház tér. Alpár Ignác műépítész költségvetési tervei szerint az ótemplomi rekonstrukció 160.000 koronát, a színház helyén való építkezés mintegy 200.000 koronát igényelt volna. A színház téri megoldást támogató presbitérium „1906-ban kérvényt intéz a városhoz, melyben előadják, hogy új templomot akarnak építeni még pedig a Széchenyi téren, úgy hogy előle a színház idővel elhelyezendő lenne."[111]

A kérvényhez térképet is csatoltak, mely szerint a tér nyugati részét elfoglaló, 38 m hosszú és 18 m széles templom a színháztól 3 méter távolságban épülne fel úgy, hogy voltaképpen a sétatérre épülne rá. A tervet az egyházak képviselői s Fenyvessy Ferenc főipán is támogatták. Ezután további tárgyalások kezdődtek a város és az egyház képviselői között. A város ellenértéket kért, mert ugyan támogatta a színház tér átengedését, de elkötelezett volt a színház más helyen való megépítésére is. Végül is az 1910. december 5-i városi közgyűlés 83 igennel, s csupán 13 nem ellenére átengedte a teret az egyháznak azzal, hogy 30.000 koronát befizet a színházépítési alapba. Az ellenzők a megyére s a belügyminisztériumba is fellebbeztek, de mindkét helyen elutasították azt. Az egyház 1911. október 31-én befizette a voltaképpeni vételárat jelentő 30.000 Ft-ot a város pénztárába. Az egyházé lett a telek, s a város 10 évet kapott a színház lebontására, illetve más helyen való felépítésére. A templomalap az I. világháború idején is növekedett. 1916-ban már 102.000 korona volt. Sajnos a háború utáni pénzromlás elértéktelenítette a tőkét, s így az 1922-ben esedékes színházbontás is elmaradt, s csak 1926-ban kezdődött el új gyűjtés a templom felépítésére. Kis József 1927. évi hirtelen halála újra visszafogta az ügy előrehaladását, de az igazán méltó utód, Ólé Sándor, aki 1928-1954-ig lelkipásztorkodott Pápán, nemcsak vállalta a folytatást, hanem lánglelkű apostolává lett. Pénzt gyűjtött, barátokat szerzett, tárgyalt és harcolt, s végül is teljes sikerrel. Az új templom alapkövét 1932-ben tették le, s felszentelésére 10 évi építés után 1941-ben került sor. Horthy Miklós - a kollégium 400 éves jubileuma alkalmával - Pápán tett látogatása nem volt összefüggésben sem a színház lebontásával, sem a templom építésével. Ez az 1910-es egyezség alapján ment végbe 1932-ben, az I. világháború okozta késéssel. „A templom Dudás Kálmán építész tervei alapján épült újreneszánsz stílusban, két toronnyal."[112]

1936-ban négy harang került a tornyokba. A harangokat (Diák harang, Revíziós harang, Szalóky harang, Gyenes harang) Seltenhoffer soproni harangöntő mester öntötte. A második világháború végén, 1944-ben háborús célra elrekvirálták a templom két harangját, amelyeket sokkal később, 1986-ban, „a harangszentelés 50. évfordulóján pótolt a gyülekezet egy 400 kg-os, s egy 80 kg-os haranggal."[113]

Visszatérve az egyház egyéb munkaterületeire el kell mondanunk, hogy az I. világháború s különösképpen az utána következő idők, a forradalmak, Trianon s a gazdasági összeomlás nagy megrázkódtatást jelentett a gyülekezet számára is. Csak a lelkipásztor, a presbitérium s az egyre tevékenyebb Nőegylet volt képes a lelki kiegyensúlyozottságot biztosítani. Egy eseményről azonban külön is meg kell emlékezni. 1919 március végén, a proletárdiktatúra idején „kommunista mintára egyházi tanácsokat akartak szervezni Pápán is."[114] A kollégium tornatermébe összehívott provokatív „népgyűlés" azonban Kis József lelkész, dr. Horváth József teológiai tanár, Dr. Kőrös Endre nőnevelőintézeti igazgató s lic. Rácz Kálmán gimnáziumi vallástanár bátor hitvallása nyomán kudarcba fulladt.

A lelkipásztori szolgálatot, a templomépítési körútja során balesetet szenvedett s abba belehalt Kis József után rövid ideig helyettesként Pongrácz József látta el, a Teológiai Akadémia tanára, a könyvtár igazgatója. A móri lelkészségből Pápára megválasztott Ólé Sándor, kit már templomépítési munkájáért méltattunk, több, mint negyedszázadon keresztül szolgálta az egyházat, nemcsak virtuóz prédikációival, hanem olyan lelkipásztori magatartással is, amely a döntéskényszeres, próbatételes időkben is kiállta az élet kihívásait. Végtelenül tragikus, hogy ezt a nagyszerű embert, aki mindig bátor volt abban, hogy megfogja az üldözöttek kezét, 1954-ben valósággal elüldözték a gyülekezetből s a városból is. Ólé Sándor 647 gépelt oldalas - a pápai református könyvtárban őrzött - önéletrajzi kézirata nemcsak egy hiteles lelkipásztori vallomás-gyűjtemény, hanem olyan történelmi dokumentum is, amely méltóvá teszi nyomtatott műként való megjelenését is. Az 1928-tól 1954-ig végzett munkássága, szociális érzékenysége, írói elhivatottsága, kulturális szerepvállalása, főiskolai gondnoksága nemcsak a gyülekezet, hanem a város egyik kiemelkedő vezető egyéniségévé avatta Ólé Sándort. Városi emberként olyan történelmi örökség vállalója és továbbadója volt, amit a 19. és 20. századi református értelmiségi elődök a Pápai Kaszinóbeli s Jókai-körbeli szellemi alkotásaikkal alapoztak meg. - Természetesen elsőrenden a gyülekezetéért élt és munkálkodott. A Kis József elkezdte belmissziói (Nőegylet, bibliakör, vasárnapi iskola, lányegylet, Keresztyén Ifjúsági Egyesület, cserkészet, énekkar) szolgálatot nemcsak folytatta, hanem gazdagította is. A lelkipásztori önéletrajz meleg hangon emlékezik meg a nő- és leányegyletről: „Ugyan mi volt hát a célkitűzése a nőegyletnek? A szegény és beteggondozás. És mi lehetett volna egyéb? Mert mit mond Jézus, mikor újra eljő: éheztem és ennem adtatok, szomjaztam és innom adtatok, mezítelen voltam és felruháztatok."[115] S megannyi elhivatott drága asszony és leány adta oda életét erre a tiszta emberségre, eljárva a betegekhez, Irgalmas Kórházba, a Református Szeretetházba evangéliummal, vigasztalással, csomagokkal, pénzzel, legfőképp vidám, jó lélekkel. Ez a lélek sugallta az ifjakat a KIE-ben vagy a Márta körben s a cserkész-csapatban. Az ezekben a tiszta lelki, szellemi műhelyekben felnevelődő fiatalok mentették meg egyháznak az egyházat érett korukban 1948-1988 egyházpusztító 40 éve idején.

A pápai eklézsia helyi feladatai mellett Sopron reformátusságát s a celldömölki fiókegyházat is gondozta. 1929-ben Sopron, 1936-ban Celldömölk önálló egyházzá vált. Ebben az önállósodásban Ólé Sándor lelkipásztornak is komoly szerepe volt. Mindkét eseményről megemlékezik önéletírásában. Ólé Sándor a nyilas téboly idején az üldözötteket védte, sajnos eredménytelenül. 1954-ben őt üldözték el, s őt sem tudta megvédeni senki sem. Dr. Kőrös Endre a kollégium neves tanára, a nőnevelőintézet igazgatója, a Jókai-kör titkára, a Pápai Hírlap főszerkesztője, író, műfordító, az I. világháború kitüntetett tisztje - zsidó származása

miatt, minden mentő kísérlet ellenére - gettóra ítéltetett; de azt meg nem várván, feleségével együtt 1944 májusában öngyilkos lett. A gettók felállításának ebben a szégyenteljes időszakában Baky László belügyminisztériumi államtitkár élet és halál ura volt. A református zsinat püspökéről, Ravasz Lászlóról azt mondta, hogy ha még egyszer zsidó embert próbál menteni, azonnal lecsukatja. Mindezek ellenére Győry Elemér pápai püspök-lelkész s Ólé Sándor lelkész, főiskolai gondnok felutazott Budapestre Bakyhoz kihallgatásra. „Reggel 9 órakor ott voltunk a belügyminisztériumban. Győry püspök úr felküldi névjegyét Baky államtitkárhoz, ráírva a névjegyre, hogy velem, a pápai lelkésszel s főiskolai gondnokkal kér kihallgatást dr. Kőrös Endre nyugalmazott nőnevelőintézeti igazgatónk ügyében. Baky László visszaüzen, hogy a püspököt egészen kivételesen fogadja, de engem nem fogad. - Ez meglepett, mert erre nem gondoltam. Valamikor II. József a császár, a király fogadta a pápaiakat. De még Mária Terézia is fogadta őket. - Nem gondoltam arra, hogy az államtitkár nem fogad engem. Pedig gondolhattam volna. Heródes sem fogadta Keresztelő Jánost, csak egyszerűen lefejeztette." Győry Elemért is hűvösen fogadta Baky, s mikor megértette miről is van szó, valósággal kitört, kijelentve, hogy a gettótörvényből semmit nem enged, mert zsidó az, aki zsidó, tehát Kőrös Endrének be kell mennie a gettóba."[116] S Kőrösék a halált választották. Előttük s minden pápai s magyarországi zsidó honfitársunk, minden zsidó mártír előtt mélyen és tiszta emlékezéssel meghajolunk. Ólé Sándor a gettóba is bejárt, mindvégig példát mutatott emberségből. Ólé Sándor akarata ellenére 1954. február 13-án megszűnt pápai lelkész lenni, kényszernyugdíjazták. Még egy fél évig ugyan helyetteslelkész lehetett, de utána még a várost is el kellett hagynia. Így ír erről: „1954. augusztus 9-én délelőtt egy kéttagú bizottság szállt ki hozzánk Pápára a konventi elnökségi tanácstól azzal a megbízatással, illetve meghagyással, hogy engem azonnal fosszon meg Pápán viselt helyetteslelkészi állásomtól, és távolítson el Pápa városából. Ez utóbbi úgy értendő, hogy kényszerítsen engem Babarc-Bolyra történt helyetteslelkészi kineveztetésem elfogadására és állásom azonnali elfoglalására."[117] A kényszerlakhelyre kitelepített Ólé Sándor új lelkészi helyén is emberül helytállt. De hogy lelkében mi dúlt, azt leírja önéletírása egy másik helyén: „Engem pedig kirúgtak. Jól van. Nem magam vagyok ilyen kirúgott, vagyunk elegen, bizonyságtevők. Régen is voltak, ma is vannak. Csak az a különbség, hogy a régiek felett Lipóték és Mária Teréziáék, Kolonicsék és Eszterházyék(!) és egyéb jezsuiták ítélkeztek, mi felettünk pedig a saját egyházunk fejedelmei."[118] A két esemény történelmi példa és lecke. Vajon a mai egyház a negyven évig ásott gödörből fel tud-e tápászkodni?

Visszatérve a lelkipásztorokra, meg kell még említenünk, hogy a püspöki székhely 1928-ban Pápára kerülésével új jogviszony alakult ki a püspök-lelkész s a gyülekezeti lelkész között. Ebből viták is keletkeztek, s volt olyan mozzanata is a tárgyalásoknak, hogy az első lelkész a püspök, a második a gyülekezeti. Végül is a bölcs belátás rendezte el a dolgokat, miszerint a gyülekezeti lelkész az egyház ügyeinek első intézője, a püspök pedig a dísz, az ékesség a gyülekezet épülését szolgálva. Dr. Antal Géza 1934-ig, Medgyasszay Vince 1943-ig, Győry Elemér pedig 1961-ig volt püspök-lelkész Pápán. 1962-től megszűnt Pápán a püspöki székhely. Békefi Benő püspöksége idején (1962-1964) Veszprémbe került a székhely, s az Antal Géza által 1928-ban, az egyházi iskolatelken (Jókai u.) épített püspöki palotát - az állam által kényszerítve - eladta az egyházkerület a városnak, ahol ma általános iskola működik.

A tanítók közül Jilek Ferenc 41 évi kiváló működéséről már megemlékeztünk. Cserkúty Sándort is megemlítettük, akit 1904-től Szalisznyó Sándor követett, majd korai halála után, 1910-ben Gergely Ferenc. Ő ötévi működés után az állami tanítóképzőintézet gyakorló iskolájának élére került. A korábban már említett Csaby Karola, özv. Széky Aladárné 1903-tól ismét visszakerült a tanítói szolgálatba, s 1928-ig emlékezetes munkát végzett. 1918-1926-ig Tóth Sándor is tanítóskodott Pápán, aki ezután a Somogy megyei Szennán folytatta. 1912-ben

negyedik tanítói állást is szerveztek, s ezt Kis Vilmával töltötték be. Utódja Hermann Sarolta (Lampért Sándorné) lett, az I. osztályosok fáradhatatlan, csodálatos lelkű tanító nénije. Jilek Ferenc igazgató utódja (1929) Kis Árpád lett, az ő helyére pedig Császár Ede került. 1929-ben pedig a negyedik tanítói állásra Mészáros Lajost választják meg. Ez a csapat szolgálta ki a református iskolát az 1948. évi államosításig.

Az 1948. évi államosítás nemcsak a kis pápai református iskolát érinti s nemcsak az 1933-tól működő református óvodát, hanem az egyházkerület iskolái közül a Nőnevelő Intézet három (polgári, líceum, tanítóképző) tagozatát, a kereskedelmi középiskolát s a református kezelésben lévő összes (közben nyolc osztályosra felfejlesztett) általános iskolát.

A mai általános iskolai rendszerben gondolkozva az államosításkor a református elemiben, a fiú és lánypolgáriban, a gimnázium alsó négy évfolyamában mintegy 700 diák tanult. Az állam és egyház közötti egyezség ugyan megtartotta még 1948-ban egyházi kézben Pápán a gimnáziumot s a Teológiai Akadémiát, de csak nagyon rövid időre. 1951-ben elvitték Pápáról a teológiát, 1952-ben pedig megszüntették a gimnáziumot is, ami hosszú, 39 évi kényszerszünet után 1991-ben kezdett újra református kezelésben működni. A Teológiai Akadémia 1995 őszétől nyitja meg újra a kapuit.

Ezekben a gondterhelt időkben üldözték el a főiskolai gondnok Ólé Sándort Pápáról. Helyére 1954-ben Sopronból a tudós barthianus teológus, Maller Kálmán került. 1959. májusától Bognár Károllyal együtt szolgáltak, majd 1961. január 1-jei nyugdíjba menetele után a szép vallástanítási eredményeket elért Bognár Károly lett egyedüli lelkész. Az 1949-1959 között épült új templomi orgona készítésében, amit 1959-ben Lehotka Gábor orgonajátékával szenteltek fel, Bognár Károly elévülhetetlen érdemeket szerzett. Bognár Károly 1971-1974 közötti betegsége idején Márkus Mihály helyetteslelkészként szolgált Pápán. - A vizsgált időszakban számos segédlelkésze (mintegy 30) volt a gyülekezetnek, köztük Bakos Lajos, a későbbi püspök, Pethe Kálmán, a későbbi esperes, Végh Dániel, felvidéki esperes, Nádasdy Lajos, lelkész-történész s Bognár Károly pápai lelkipásztor. A Bognár Károly nyugdíjazásával megüresedett lelkipásztori székbe 1975-ben Hargita Pált, a korábbi pápai teológus-diákot választotta meg a gyülekezet. Szolgálatának 18 évéről, így nyilatkozott: „Az előzőekben említett változások is mutatják, a pápai református gyülekezetben zaklatott állapotok voltak. Jegyzőkönyvek feljegyzései tanúskodnak arról, hogy pl. hiába ajánlották fel 20-30 lelkésznek is, hogy cseréljen Maller Kálmánnal, nem „mertek” eljönni pápai lelkésznek. Az akkori püspökünknek, dr. Bakos Lajosnak, az egykori pápai teológiai tanárnak a pápai gyülekezet iránti szeretetét és felelősségét bizonyítja, hogy hét lelkészt jelölt ki, akik közül bármelyiknek a megválasztásához hozzájárul. E hét között voltam én is. Előtte személyesen megkérdeztem Márkus Mihályt, akkori pápai helyettes-lelkészt, ma a dunántúli református egyházkerület püspöke: „Nem óhajt-e Pápán maradni?” Csak az ő félreérthetetlen válasza után vállaltam a bemutatkozó szolgálatot. A hét jelölt közül elsőnek prédikáltam 1974. okt. 20. napján. Majd amikor már mind a hét lelkész „bemutatkozott”, a presbitérium 1975. ápr. 17-én kérte püspök úr engedélyét jelölésemhez és megválasztásomhoz. Annak megérkezése után 1975. május 25-én a gyülekezet közfelkiáltással megválasztott, majd június 22-én dr. Bakos Lajos püspök úr beiktatott. Pápra való megválasztásom és itteni szolgálatom lehetősége egyházi közvéleményünkben azt a feltevést élesztette, hogy egyházi életünkben jobbra fordulnak a dolgok. Ugyanis én súlyos priuszokkal rendelkeztem. Fehérvárcsurgón voltam lelkész 1951-től. 1959-ben állásomból felfüggesztettek, majd azon helyről elmozdításra, s a folyamatos és fokozatos bírósági ítéletek alapján állásvesztésre ítéltek. Három esztendős kemény küzdelem után végül is „egyházi közérdekből” mondták ki az ítéletet vétkesség megállapítása nélkül. (Zavartam az állam és egyház közti békességet.) Ezért kellett elhagynom Fejér vármegyét és így kerültem 1962-ben Adásztevelre. Pápai bemutatkozó szolgálatomra heteken át készültem. Tudtam,

hogy „programbeszédet” várnak tőlem. Azt mondtam. Jézus Krisztusnak a Hegyi beszédben mondott Igéje lett a textusom: „Ti vagytok a földnek sója. Ha pedig a só megizetlenül, nem jó semmire, hanem, hogy kidobják és eltapossák az emberek.” - Azóta több mint 18 esztendő telt el. Ma is ez az alapállásom a keresztyén gyülekezetet illetően. Sónak kell lennie, amely megízesíti „az ízetlen életet” és sónak, amely megóvja a romlástól a romlásra készséges világot.

S most, 1993 adventjén visszatekintve 18 és fél évi pápai szolgálatomra, újra és újra csak azt mondhatom el, ami a pápai templom szószéke fölé van írva a Római levélből: „Nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.” Ő, a hűséges Isten, a könyörülő Isten volt velem és volt a pápai gyülekezettel az elmúlt közel két évtizedben: Templomunkat villanyfűtéssel láttuk el, kívül, belül renováltattuk. A II. világháborúban elvitt két harangunk helyett két új harangot csináltattunk. Közben Isten sokak szívét felénk fordította. A gyülekezet örökölt Bárócz-hegyen egy ingatlant, a Várkertben egy házhelynek a felét és az áldott jó Cseh-Szombathy család jóvoltából egy szép civis házat a Széchenyi utcában, ami gyülekezeti házunkká, s így sok kedves és áldott alkalmunk találkozó helyévé lett. Presbitériumunkba „visszatértek” a kimaradt értelmiségiek. Márványtáblát helyeztünk el templomunkban a Heidelbergi Káté első magyar nyelvű kiadása, egy másikat a pápai gályarabok, Séllyei István és Kocsi Csergő Bálint emlékére. A templom előcsarnokában pedig márványtábla hirdeti a második világháború pápai református hőseinek és áldozatainak emlékét. Minderre mit mondok? „Az Úré a dicsőség, az enyém pedig orcámnak pirulása. - Pápa, 1993. nov. 27. - 69. születésnapomon. Hargita Pál pápai lelkipásztor.”[119]

A II. világháború rettenetes borzalmait átélt, hősi halottait, az áldozatokat gyászoló, a hadifoglyokat kereső, visszaváró magyarság s benne a pápai polgárság s köztük a pápai református gyülekezet a megalázások, szenvedések után megnyugvást remélt, de egy rövid demokratikus felvillanás után, 1949-től még irtózatosabb kiszolgáltatottság áldozatává lett. Rákosi Mátyás embertelen kommunista diktatúráját ugyan 1956 októberének dicső magyar forradalma és nemzeti szabadságharca porrá zúzta, de az orosz intervenció újra visszaállította a zsarnokságot, az elnyomást. Rákosi és Kádár önkényuralma porig alázta az egyházakat. Már az ötvenes évek elején létrehozták az Állami Egyházügyi Hivatalt, a vallásüldözés s az egyházak elnyomásának politikai rendőrminisztériumát. Az egyház főhivatalait (püspök, főgondnok, esperes, kiemelt helyen szolgáló lelkész) csak előzetes állami egyházügyi engedéllyel lehetett életbe léptetni. Az 1967-es református egyházi törvények egyik sarkalatos pontja szerint: a lelkész egyházi közérdekből állásából elmozdítható. 1956 után csak a Dunántúlon mintegy 50 lelkész szenvedett sérelmet az Állami Egyházügyi Hivatal közvetlen beavatkozása alapján. A lelkészt rabszolgának tekintették, s engedély nélkül más gyülekezetben nem szolgálhatott. Az Állami Egyházügyi Hivatal engedélye nélkül gyűlést sem lehetett tartani. Az 1948-ban, illetve Pápán 1952-ben elvett iskolák teljesen megbénították az egyházakat, mert az állami iskolákban is fokozatosan megszüntették a hitoktatást, s tiltották az ifjúsággal való egyházi foglalkozást. Pápán is teljesen megszűnt a hitoktatás, csak a lelkészi hivatalban maradt kevés lehetőség a gyermekekkel való foglalkozásra. Egyetlen komoly ifjúsági foglalkozási lehetőség maradt: a konfirmáció. De az egyház a 12-13 éves korig megnyert fiatalokat később csaknem elveszítette az általános egyházellenes propaganda miatt. Eme nemzetgyalázó s egyház-üldöző négy évtizedes rémuralom után értük meg 1989-1990-ben a politikai rendszerváltozás korát, amely új lehetőségeket kínál az egyházaknak s reményteljes felvirágzást a pápai református egyháznak is. A híres kollégium gimnáziuma már 1991 óta újra működik, s bizonyos, hogy 1995-ben a Teológiai Akadémia is fogadja hitvalló lelkészi szolgálatra készülő hallgatóit. A pápai református elemi (általános) iskola s a református óvoda visszaállítása is hamarosan megvalósul.

Természetesen magának az egyháznak is szüksége van a megújulásra. Félelmet keltő, hogy az Egyházügyi Hivatal korábbi kegyeltjei, üldözők parancs-teljesítői ismét nyomakodnak előre. Az egyház csak akkor válhat a krisztusi szolgálat közvetítőjévé, ha nem a hatalom lesz az igazsága, hanem csak a krisztusi igazság lesz az egyedüli hatalma.

Summázat

Az egyházak története nélkül nem lehet történelmet írni. Pápa városának a történetében is meghatározó szerep jutott az egyházaknak, a katolikusságnak s a protestánsoknak egyaránt. A pápai reformátustörténet a városi művelődéstörténetben is komoly tényező, elsőrenden százados múltú főiskolája révén. A nemzeti eszme bátorító terjesztésében a történelmi egyházak mindig megtalálták egymás kezét. A pápai református egyház története azt is bizonyítja, hogy a felekezetek közötti feszültség visszafogó erő, de az evangélium hatalma képes a feszültségek oldására, a megbékélés útjainak megtalálására. Tanulságként ide írhatjuk, hogy amit a felvilágosodás kora a gyanakvások eloszlatásában, a bizalom helyreállításában elkezdett, azt korunk ökumenizmusa képes volt ünnepi testvériséggé avatni. Éppen ezért ne szégyelljük a történelmet, tanuljunk és okuljunk belőle. Most egy ajándék-idő kezdődött, jól sáfárkodjunk vele.

Jegyzetek:

1. RÉVÉSZ IMRE: Magyar református egyháztörténet 1520-1608. Debrecen, 1938. 44.
2. BÍRÓ SÁNDOR-BUCSAY MIHÁLY-TÓTH ENDRE-VARGA ZOLTÁN: A magyar református egyház története. Budapest, 1949. 25.
3. KÖVY ZSOLT: A protestáns iskolázás kezdetei Pápán 1527-1585. Felolvasva a debreceni kollégium 450. évfordulóján 1987-ben, Debrecenben. Kézirat. 3.
4. REIZNER J.: 1893. 608.
5. FRAKNÓI /FRANKL/ VILMOS: A hazai és külföldi iskolázás a 16. században. Bp. 1873. 221.
6. HORVÁTH E.: 1933. 3.
7. TÓTH E.: 1941. 6.
8. REIZNER J.: i.m.: 608.
   LISZKAY J.: 1875. 9. - 1. sz. oklevél
9. TÓTH E.: 1941. 7.
10. Uo.: 6-8. Vö. ANDRÁS, KUBINYI: Doe Pemfflinger in Wien und Buda. Ein Beitrag zu Wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in der Beiden Haupstädten am Ausgang des Mittelalters. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 34. 1978. 83. Török Bálint protestáns voltát Bessenyei József kéziratos kandidátusi értekezésében megcáfolta. Ld. SZAKÁLY FERENC e kötetben található A török kori Pápa c. tanulmányát. (Az utóbbi két adat közlését dr. Kubinyi András főszerkesztő úrnak köszönöm.)
11. SEBESTYÉN B.: 1911. 41.
12. BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Budapest, 1958. 146. p.
13. Uo. 146. p.
14. TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 13.
15. BÍRÓ SÁNDOR-BUCSAY MIHÁLY-TÓTH ENDRE-VARGA ZOLTÁN: A magyar református egyház története. Budapest, 1949. 38. p.

16. LADÁNYI SÁNDOR: Egyháztörténeti Lexikon Budapest, 1977. 616-617.
17. TÓTH E.: 1941. 26.
18. LADÁNYI S.: 1977. 271.
19. Martonfalvai Imre deák emlékirata. Az eredeti után kiadta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Szopori Nagy Imre. In: Monumenta Hungariae Historica. Második Osztály. Írók. XXXI. kötet. 125-191.
20. TAKÁCS SÁNDOR: Magyar nagyasszonyok - 100.
21. KISS ÁRON: A 16. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881. 676. MOKOS GYULA: A herczegszőllősi kánonok. Más egyházi kánonokkal egybevetve. Budapest, 1901. 52.
22. TÓTH L.: 1939. 2-3.
23. LADÁNYI S.: 1977. 462.
24. KÖVY Zs.: 1987 11.
25. LADÁNYI S.: i.m.: 291.
26. HORVÁTH E.-TÓTH E.: 1936. 23.
27. TÓTH E.: 1941. 36.
28. TÓTH E.: uo. 82.
29. REIZNER J.: 1983. 608. KATONA I.: 1972. 342.
30. TÓTH L.: 1939. 4-7.
31. TÓTH E.: 1941. 65. p.
32. TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 28
33. U.o.: 28.
34. TÓTH E.: 1941. 70.
35. LISZKAY J.: 1875. 18. 29. sz. irat.
36. TÓTH E.: 1941. 71.
37. LISZKAY J.: 1875. 21. 33. sz. irat.
38. Uo. 19-20. 30. sz. irat.
39. TÓTH E.: 1941.: 67.
40. Uo. 72.
41. Uo. 73. p.
42. Uo. 99. p.
43. LISZKAY J.: 1875. 24. 42. sz. irat
44. Uo. 26. 43. sz. irat
45. Uo. 29. 46. sz. irat
46. LADÁNYI S.: 1977. 537.
47. KÖVY ZS.: 1987. 8.
48. Uo. 73.
49. TÓTH E.: 1941. 85-86.
50. Uo. 87.
51. TRÓCSÁNYI S.: 1981. 28-29.
52. Uo.: 29.

53. TÓTH E.: 1941. 96-100.
54. Uo.: 96-100.
55. Uo.: 99.
56. Uo.: 100.
57. BÍRÓ-BUCSÁY-TÓTH-VARGA: 1949. 128.
58. U.o.: 128.
59. TÓTH E.: 1941. 111.
60. Uo.: 107.
61. LISZKAY J.: 1875. 53-54. 117. sz. irat
62. Uo.: 55. 120. sz. irat
63. Uo.: 58. 132. sz. irat
64. TÓTH E.: 1941. 130-131.
65. Uo.: 147.
66. TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 63.
67. TÓTH E.: 1941. 166.
68. Uo.: 170-171.
69. LISZKAY J.: 1875. 183.
70. TÓTH E.: 1941. 183.
71. LISZKAY J.: 1875. 132. 396.sz. irat
72. Uo.: 133. 399. sz. irat
73. Uo.: 135. 410. sz. irat
74. Uo.: 160. 497. sz. irat
75. TÓTH E.: 1941. 188.
76. Uo.: 198.
77. LISZKAY J.: 1875. 141. 426. sz. irat
78. TÓTH E.: 1941. 224.
79. LISZKAY J.: 1875. 152. 464. sz. irat
80. TÓTH E.: 1941. 230.
81. EŐRY JÁNOS pápai kurátor: Pápai Reformáta Ecclesiának Rövid Históriája és sokféle fátumai Pápa, 1802. Kézirat. DRETGY, Könyvtár kézirattár 26.
82. LISZKAY J.: 1875. 161. 501. sz. irat
83. Uo.: 167. 529. sz. irat
84. TRÓCSÁNYI ZS.: 1981. 118.
85. LISZKAY J.: 1875. 175. 560 sz. irat
86. Uo. 194. 624. sz. irat
87. Uo. 195. 625. sz. irat.
88. TÓTH E.: 1941. 283.
89. TÓTH E.: A Pápai Református Egyházmegye története. Pápa, 1927. 74.
90. A Pápai Református Gyűjtemény Évkönyve 1988. Szerkesztette: Kövy Zsolt
91. TÓTH E.: 1941. 264.

92. TÓTH E.: 1927. 74.
93. A Pápai Református Egyházközség összeírása. 1931. DREK Levéltára. Pápa.
94. LADÁNYI S.: 1977. 587.
95. TÓTH E.: A pápai ref. templom története. Pápa, 1930. 8.
96. TÓTH E.: 1941. 268.
97. U.o.: 269.
98. U.o.: 272.
99. U.o.: 275.
100. TÓTH E.: 1941. 278.
101. Uo.: 279.
102. Uo.: 256.
103. Uo.: 251.
104. TÓTH E.: 1930. 9.
105. TÓTH E.: 1927. 74.
106. A Pápai Református Egyházközség összeírása. 1931.-DREk Levéltára 8.
107. U.o.: 8.
108. U.o.: 4.
109. A Dunántúli Ref. egyházkerület névtárai. 1854., 1865., 1880., 1898., 1906.
110. Egyházkerületi Névtár 1906.
111. TÓTH E.: 1930. 22
112. Pápai Ref. Egyházközségi adatok. 1958.
113. Pápai Ref. templomok. 1991. Szerk.: Hargita Pál és Hargita Pál István.
114. TÓTH E.: 1941. 273.
115. Ólé Sándor kéziratos önéletrajza. DRETGY Könyvtár kézirattár 0.445. 363.
116. U.o.: 149.
117. U.o.: 559.
118. U.o.: 561.
119. Hargita Pál pápai lelkipásztor vallomása szolgálatairól.

Zsolt Kövy

Die Rolle der reformierten Kirche im Leben der Stadt Pápa

Im westlichen Teil Ungarns waren schon im Jahre1518 die 95 Thesen von Martin Luther von 1517 bekannt und es wird auch im allgemeinen akzeptiert, dass wir schon vom Jahr 1520 an von derLandesreform sprechen können. Die ersten Spuren der Reformation in Pápa können wir auch auf diese Zeit legen. Die Empfänglichkeit der Franziskaner, die seit 1480 eine Klosterschule aufrechterhielten, gegenüber der Reformation, ebenso die Toleranz der Gutsherren (János Zápolya, Elek Thurzó) und das Studium der Pápaer Studenten an der Wiener, bzw. an westlichen Universitäten schufen gleicherweise geeignete geistige Bedingungen dafür, dass der damals 2.500 Einwohner zählende Marktflecken die Ideen der Reformation (damals noch protestantisch) annahm.

Vom Jahre 1531 an war in Pápa eine protestantische, von 1570 an eine ausgesprochen reformatische Schule tätig, welche ab 1585 Hochschule wurde, an der auch Theologie gelehrt wurde. Aus dieser ging das berühmte reformatische Kollegium von Pápa hervor. Von 1535 bis 1618 waren die Gutsherren von Pápa protestantisch, von den Jahren 1570 an reformatisch. In der Reihenfolge Bálint Török (1535-1541), Ferenc Török (1541-1571) und István Török (1571-1618). Neben dem Schutz durch die Gutsherren wurde das Ansehen der ausgezeichneten Prediger der reformierten Kirche auf das höchste Niveau gehoben, wie die im ganzen Land berühmten Mátyás Bíró Dévai (1536-1538), Mihály Sztárai (1567-1575). Der Sohn Gál Huszárs, Dávid Huszár liess neben seiner Seelsorgetätigkeit (1576-1585) in der vom Vater geerbten Druckerei im Jahre 1577 das reformatische Glaubensbekenntnis, den Heidelsberger Katechismus drucken. Im Jahre der Erschaffung der Schulgesetze des Kollegiums, 1585 kommt István Pathai nach Pápa, während dessen Seelsorgeamtszeit (1594-1597) die Stadt in türkische Hände fällt. Pathai wird 1612 Bischof und kommt von Pápa nach Németújvár. An seine Stelle gelangt János Pálfi Kanizsai, der noch unter dem Schutz des reformatischen Gutsherren im Jahre 1517 zum ersten Mal in Ungarn das Presbiterium, das die Kirche leitende Organ, gründet. Das Presbiterium von Pápa wurde aus Vertretern von Adligen, Burgsoldaten und Stadtbewohnern gebildet. Kanizsai erweiterte während der Zeit seines Bistums (1629-1641) im Jahre 1630 die Errichtung der Presbiterien in ganz Transdanubien. Inzwischen, von 1618 an, gelangte die Burg von Pápa und die Stadt unter die Herrschaft der von Eszterházy. Die Gutsherren unterwarfen sich immer mehr dem Zeitgeist der Gegenreformation, durch welche die Reformierten von Pápa und die von ihnen geleitete Hochschule zahlreiche Beleidigungen erleiden mußten. Die Welle der Gegenreformation erreichte auch Pápa Ende des 17. Jahrhunderts und die Schule, die damals schon gute Beziehungen zu westlichen Universitäten hatte und ihre Studenten nach Deutschland schickte, verlor zeitweilig zwei Lehrer, Séllyey István (der später Bischof wurde) und Kocsi Csergö Bálint, die zur Galeerenstrafe verurteilt wurden. Die zweite Welle der Gegenreformation erreichte die Kirchengemeinde Pápa Mitte des 18. Jahrhunderts, als auch auf Verordnung der herrschenden Maira Theresia im Jahre 1752 der Kirche die freie Ausübung der Religion untersagt und die Hochschule nur als Gymnasium zurückgestuft betrieben werden durfte. Die Kirche von Pápa und ihre Schule fanden von 1752-1783 in der neben Pápa gelegenen Ortschaft Adásztevel Unterschlupf. Nach Erlaß des Toleranzedikts von 1781 von Jozsef II. konnte die Kirchengemeinde und die Schule wieder nach Pápa zurückkehren. Ihre neue

Kirche (die heutige alte Kirche) ließen sie auf dem Grundstück der Eőri Szabók an der Hauptstraße im klassizistischen Stil in den Jahren 1783-1784 erbauen. Ihre Hochschule jedoch (in der heutigen Petőfi bzw. St. Ladislaus-Str.) ließ sie im Jahre 1793 erbauen, an welcher solche ausgezeichneten Professoren wie Mándi Márton István, Bocsor István und Tarczy Lajos, im ganzen Land bekannte Persönlichkeiten der Reformzeit, des Freiheitskampfes und der Zeit des Ausgleiches, unterrichteten. In diesen Mauern studierten in den Jahren 1841/1842 der Dichter Sándor Petőfi, der Schriftsteller Mór Jókai und der Maler Soma Petrics Orlai. Die Hochschule gelangte von 1797 an unter die Herrschaft des Kirchendistrikts. Auch die ausländischen Stipendien wurden erweitert. Zahlreiche Studenten konnten in Holland und in der Schweiz studieren.

Zur Aufrechterhaltung der Kirche und der Schule trugen auch große Stiftungen bei. Unter diesen ist an erster Stelle die Szondy-Kenessey-Stiftung im Jahre 1752 zu erwähnen, von welcher 10.000 Ft der Kirche und Schule von Pápa gebührten. In der schweren Zeit der Verbannung (1735-1783) war Jakab Torkos der Prediger von Pápa, der von 1745-1785 auch Bischof von Transdanubien war.

Aus dem Festungsdienst stammend, dienten zwei Pfarrer fast zwei Jahrhunderte in der Kirchengemeinde, welche erst zu Beginn des 19. Jahrhunderts aufgelöst wurde.

Der große Pfarrer der Reformzeit in Pápa (1817-1844) Ferenc Tóth, war ein ausgezeichneter Kirchenhistoriker, Münzensammler, Archivar, früherer Hochschullehrer, der von 1827-1844 das Bischofsamt ausfüllte. Der Historiker József Liszkay war zweimal (von 1848-1855 und von 1873-1877) Pfarrer in Pápa.

Gábor Kis, der im Frühjahr 1841 mit Sándor Petőfi zusammen wohnte, war von 1878-1899 Pfarrer in Pápa. Zwei hervorragende Pfarrer des zwanzigsten Jahrhunderts: Dechant József Kiss (1901-1927) und Sándor Ólé (1928-1954). Auf dem von der Stadt gekauften Grundstück am Széchenyi Platz wurde im Jahre 1941 die neue Kirche der Gemeinde im Neurenaissancestil gebaut.

Den Kirchenbau regte József Kiss an, die Arbeiten beendete Sándor Ólé. Die im Jahr 1859 eingebaute Orgel kam auch in die neue Kirche. Von 1905 an führte die Grundschule der Gemeinde ihre Arbeit fort.

In der Zeit des Ausgleiches belebte sich das Leben der Kirche. Ein Frauenverein und eine Jugendgruppe wurde gegründet und der Hilfsdienst wurde ausgebaut. Die Kirche, die auch die zwei Weltkriege überstand, bewahrte sich selbst und zählt heute ungefähr 3.000 Seelen. Der heutige Pfarrer, seit 1975, ist Pál Hargita, der einstige Student des Kollegiums.

Hermann István

Utószó

Több mint ötévi kemény munka után veheti a Tisztelt Olvasó kezébe a Pápa tanulmánykötetet. E hosszú időre azért volt szükség, mert sok fejezet esetében hiányoztak azok az előmunkálatok, amelyek egy ilyen nagyszabású és reprezentatív kötet létrehozásának nélkülözhetetlen kellékei.

19. század végén, 20. század elején Kapossy Lucián vezetésével létrejött Pápa város egyetemes leírása című kötet, melyet a pápai tudományos és városi közélet csak „Pápa monográfiaként" emleget. Ez vezérelte a szerkesztőbizottságot, hogy megpróbálja városunk történetét egységes, korszerű szellemű monografikus feldolgozásban közzé tenni.

Sajnos nem sikerült. Túlzottan nagy volt a vállalás, nem lehet 50-100 év mulasztását, publikálatlan forrásokat, meg nem írt tanulmányokat, ki nem adott képeskönyveket egyetlen kötetben pótolni. Ugyanakkor a szerkesztőbizottság úgy döntött, hogy azokat az erőforrásokat, szellemi és anyagi energiákat, amelyek a monográfia kiadására koncentrálódtak, nem lehet kihasználatlanul hagyni.

Így született meg a Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Az eredeti tervekben szerepelt egy-egy fejezet a pápai római katolikusság történetéről, a város zsidóságának históriájáról. Szerettük volna, ha feldolgozásra kerül az a hatalmas kultúrtörténeti érték, amely a 19. század elejétől városunkban elsősorban az egyházi gimnáziumok, főiskolák, a létrejövő állami tanítóképző körül alakultak ki, vagyis külön fejezet foglalkozott volna a város kultúrájával. Ezek a fejezetek nem készültek el. A jelen kötet tanulmányai meggyőződésünk szerint alapot és inspirációt adnak Önöknek, olvasóknak, helytörténészeknek, hogy további kutatásaikkal elősegítsék tanulmánykötetünk folytatásainak megjelenését, ezzel is segítve, hogy ha ismét megérnek a feltételek, össze lehessen állítani városunk történeti monográfiáját.

Kérem Önöket, városunkban élő és innen elszármazott pápaiakat, járuljanak hozzá adataikkal, kutatási eredményeikkel, hogy mielőbb megjelenhessen a tanulmánykötet folytatása.